

ЖАҲОН
АДАБИЁТИ
ДУРДОНАДАРИ

I
ЖИЛД

Шаҳон адабиёти
дурдоналари

I ЖИЛД

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти,
Тошкент — 2015

УЎК: 821.133.1+521

КБК: 84(0)

Ж 39

Жаҳон адабиёти дурдоналари/ I жилд / Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. – 612 бет.

Масъул муҳаррир: юридик фанлар доктори,
профессор А.Х. Саидов

Тўловчи: Л.Х. Исоқов

Жаҳон адабиётининг беназир вакиллари Мольер, Жан-Жак Руссо, Оноре де Бальзак, Жан де Лафонтен, Кобо Абэ асарларидан ташкил топган ушбу китобдан ўрин олган асарларнинг ҳар бирида ўзига хос маъно ва ҳаяжон юксак бадиий тарзда акс этган бўлиб, улар инсонни маънан ва руҳан бойишига хизмат қилади.

УЎК: 821.133.1+521

КБК: 84(0)

ISBN 978-9943-06-545-1

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015..

БАҒИШЛОВ

Масъул муҳаррир ва тўпловчидан

Ҳурматли китобхон,

Қўлингиздаги «**Жаҳон адабиёти дурдоналари**» китобининг 1-жилдида жаҳон адабиётининг забардаст вакиллари Мольер, Лафонтен, Руссо, Бальзак ва Кобо Абе ҳаёт йўлларида лавҳалар, уларнинг машҳур асарлари ҳамда ҳикматли сўзлари жамланган бўлиб, ўзбек тилида чоп этилган илк тўплам ҳисобланади. Мазкур нашрни тузишдан мақсад ҳам бир неча шоҳ асарларни бир жойда ихчам шаклда мутолаа қилиш ва самарали фойдаланиш ҳисобланади.

Китобхонларга ҳар бир адиб ҳақида тўлиқроқ маълумот бериш учун ёзилган сўзбошилар ушбу нашрнинг масъул муҳаррири, юридик фанлар доктори, профессор Акмал Саидов қаламига мансубдир. Ушбу китобда қуйидаги адиблар билан яқиндан танишиб олишингиз мумкин:

Жан-Батист Поклен Мольер — XVII аср француз адабиётининг йирик намояндаларидан бири, энг машҳур француз комедиянавис адиби, актёр ва режиссёр, бир пайтнинг ўзида оила ва нотариал ҳуқуқ бўйича адвокат.

Мольернинг асосий комедиялари «Аёллар мактаби» (1662), «Дон Жуан» (1665), «Мизантроп» (1666), «Тартюф» (1669) ва «Сохта касал» (1673) ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳавола қилинаётган Мольернинг «Тартюф» драмаси атоқли ўзбек адиби Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек томонидан ўзбек тилига таржима қилинган бўлиб, 1941 йил 17 апрелда илк бор Ҳамза театри (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри)да сахнага қўйилган. Ушбу машҳур драма йиллар ўтиб яна ўз мухлисларини шайдо этишга ва Мольернинг камёб ибратли сўзлари хушнуд этишга тайёр.

Жан де Лафонтен – шеърий сатрлари халқ мақолларига айланган XVII аср француз адабиётининг йирик намояндаларидан бири, таниқли француз масалнавис шоири, Француз Академиясининг аъзоси.

Лафонтеннинг «Масаллар» тўплами 243 та шеърий шаклда ёзилган масаллардан иборат бўлиб, 1668 йилдан 1694 йилгача ёзилган. Унинг масаллари кўпинча яримафсонавий ҳикоянавис Эзоп, Римлик масалчи таржимон Федр, Италиялик масалнавис Абстемиус ижодларидан илҳомланган ҳолда яратилган.

Суд маҳкамасидан масал оламигача донғи кетган Лафонтеннинг бир неча масаллари Омон Мухтор, Баҳодир Эрматов, Карим Баҳриев ва Ҳусниддин Шариповлар томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Тўпланда келтириляётган масаллар ва зарбулмасаллар шодаси, айниқса, ёш китобхонларимизда катта таассурот қолдиришига ишонамиз.

Жан-Жак Руссо – буюк француз маърифатпарвар-файласуфи, ёзувчи, мутафаккир олими.

«Инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар», «Жамоат шартномаси», «Эмиль ёки тарбия ҳақида», «Нутқ» каби асарлар Жан-Жак Руссонинг қаламига мансубдир.

Руссонинг асарларидан бир неча парчалар ўзбек тилига таржима қилинган. «Эмиль ёки тарбия ҳақида» китобидан «Манзур бўлиш санъати» лавҳаси Озод Шарафиддинов, «Халқ бахти ҳақида» фалсафий рисоласи Абдунаби Абдуқодиров, «Илм-фан ва санъат равнақи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими?» асари Абдунаби Абдуқодиров ва Маҳкам Маҳмудов томонидан таржима қилинган. Бу қисмда нотариус котиби бўлган саргузаштсевар Руссонинг тафаккур дурдоналари педагогларимиз ва файласуфларимизни бефарқ қолдирмаслиги табиийдир.

Оноре де Бальзак – XIX аср француз адабиётининг йирик намояндаларидан бири, Европа адабиётида реализм жанрига

асос солган ёзувчи, машхур «Инсоний комедия» тўпламининг муаллифи.

«Гобсек» (1830), «Сағри тери тилсими» (1831), «Полковник Шабер» (1832), «Евгения Гранде» (1833), «Горио ота» (1834–1835), «Цезар Биротто» (1837) каби асарлар Оноре де Бальзакнинг қаламига мансубдир. Ёшлигида адвокатлик фаолияти билан шуғулланган Оноренинг асарларида ҳуқуқ мавзуси ва ижтимоий масалалар алоҳида ўрин эгаллайди.

Бальзакнинг кўпгина асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. «Гобсек» қиссаси Мирзиёд Мирзоидов ва Маҳкам Маҳмудов, «XIX аср француз ёзувчиларига мактуб»и Озод Шарафиддинов, «Даҳрийнинг ибодати» ҳикояси Пошали Усмонов, «Чин севги» ҳикояси Қодир Мирмуҳамедов томонидан таржима қилинган. «Бальзакна» нодир жумлалар ва ҳикматли сўзлар асар парчаларига кўшимча ранг беради. Маҳоратли таржималардан баҳраманд бўлинглар!

Кобо Абэ – XX аср Осиё адабиётининг ёрқин вакили, урушдан сўнг санъатдаги япон авангардлари раҳбари, ёзувчи, драматург ва сценариянавис.

Кобо Абэ «Номсиз шеърлар» тўплами (1947), «Пахса деворлар» (1947), «Йўл охиридаги кўрсаткич» (1948), «Тўртинчи муз даври» (1959), «Кумдаги аёл» (1962), «Бегона юз» (1964), «Худди одамдек» (1967), «Махфий учрашув» (1977), «Сакура» нажот кемаси» (1984) каби бир қатор «кафкача» усулда битилган асарлар муаллифидир.

Кобо Абэнинг аксарият асарларида, жумладан, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Эркин Эрназаров томонидан ўзбек тилига илк бор таржима қилиниб, эътиборингизга ҳавола этилаётган «Худди одамдек» қиссасида воқеалар ривожини деярли сезилмайди, тасвирлар қабариқ эмас, нозик, илғаш қийин чизгилар орқали берилди, ғоя мулоқот ва ички кечинмаларга сингдирилган. Қиссадан сўнг Кобо Абэнинг шарқона фалсафага бой сермазмун мушоҳадалари ва ҳикматли сўзлари тўпламга яқун ясайди.

«Жаҳон адабиёти дурдоналари» китобининг навбатдаги жилдларида ўзларининг шоҳ асарлари билан машҳуру маълум бўлган осийлик, европалик ва америкалик адиблар бисотидан намуналар бериб бориш кўзда тутилган.

Китоб нафақат адабиётшунослар, ўқитувчилар ва талабалар, балки жаҳон адабиётига қизиқувчи кенг китобхонлар ва жамоатчилик томонидан ҳам яхши кутиб олинишига ҳамда манзур бўлишига умид боғлаймиз.

*Акмал САИДОВ,
Луқмонжон ИСОҚОВ*

*Жан Батист Поклен Мольер
(1622–1673)*

ЖАН-БАТИСТ ПОКЛЕН МОЛЬЕР

ТАРТЮФ

ҲИКМАТЛАР

«Мен Мольерни яхши кўраман ва ёш-навқиронлик давридан буён биламан ҳамда бутун умрим давомида ундан таҳсил олганман. Ушбу ажойиб инсон билан суҳбат қуриш илинжида ҳар йили унинг бир неча асарларини такрор ва такрор ўқийман. Бироқ мен Мольерни фақатгина бадиий услуби учунгина эмас, балки жозибали табиийлиги учун севаман».

Йоҳан Волфганг Гёте

МОЛЬЕР – БУЮК ФРАНЦУЗ КОМЕДИЯНАВИСИ

«Ҳаёт нақадар ширин! Бир марта ўламиз ва бу мангу муддатга...».¹

Мольер

Мольер — француз комедияси, кулги ва шодлик, театр ва ҳазил-мутойиба, ҳаёт ва психология даҳоси. Чунки у ўзининг машҳур «Тартюф» асарида ёзганидек, **«виждонли инсонларни кулдириш», «одамларни кулги билан тўғрилаш»²** тарафдори бўлган. Адиб инсонлардаги мол-мулкка ўта мойиллик, яъни ҳирс қўйиш ва жинсий камситиш, очкўзлик ва иккиюзламачилик, амалпарастлик ва расмиятчилик каби иллатларни даволаш учун кулгининг ўрни беқиёс деб ҳисоблаган.

¹ «Il est si doux de vivre! On ne meurt qu'une fois et c'est pour si longtemps!». // Jean Molière. Le dépit amoureux, Œuvres complètes, Éd. de Crémille, Paris, 1971. — P. 95.

² Мольернинг «Тартюф» асаридан олинган иқтибос. Қаранг: Molière. Œuvres complètes. Tome II. — Paris: — Pléiade, 2010. — 1792 pages. Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли. Мукамал асарлар тўплами. Европа адабиётидан таржималар. 19 томлик. 15-том. — Т.: «Фан», 1980. 337–353-бетлар.

XIX аср охири ва XX аср бошида яшаган француз файласуфи Генри Берксон (1859—1941) Мольернинг кулги ҳақидаги фикрларини қуйидагича изоҳлаган: «Кулги инсонни бутунлайлигича англашга ёрдам беради». Шунингдек, файласуф ўз китобини қуйидаги жумла билан тугатиб, Мольерга қисқача қилиб қуйидагича умумий баҳо берган: «Кулгида «тахир маза» бўлади. Француз ёзувчиси Алфред де Мюссе (1810—1857) айтганидек, «бирор нарса устидан кулишдан сўнг, йиғлаш керак бўлади ёки бошқача сўз билан айтганда, кулгининг оқибати йиғидир».

Ҳақиқий исми Жан Батист Поклен бўлган Мольер Париж шаҳрида 1622 йил 13 январда дунёга келган. Мольернинг оиласи асл парижлик бўлиб, унинг отаси қирол саройида деворга гулқоғоз ёпиштирувчи машҳур уста ҳисобланган. Кичик Жан-Батист ижтимоий фанларни, хусусан, ҳуқуқшуносликни катта қизиқиш билан ўрганган. Бироқ театрга бўлган эҳтиросли муҳаббати кейинчалик барча нарсадан устун келган.

Мольернинг отаси Жан Поклен Людовик XIIIнинг сарой хизматкори ва устаси бўлган. Мольер иезуитларнинг энг нуфузли мактаби Клермон коллежида¹ таҳсил олган. Бу коллежда асосан мумтоз тиллар, табиий фанлар, фалсафа ва, айниқса, лотин тилини мукамал ўрганганлиги туфайли лотин тилида ёзилган асарларнинг асл нусхасини бемалол ўқий олган. Гарчи унинг таржималари бизгача етиб келмаган бўлса-да, Мольер Рим шоири ва файласуфи Лукреций²нинг «Нарсалар табиати ҳақида» номли фалсафий поэмасини лотин тилидан француз тилига таржима қилган.

¹ Клермон коллежи — 1563 йилда иезуитлар томонидан асос солинган билим юрти. Ушбу лицей ҳозирда «Буюк Людовик» номини олган бўлиб, Парижнинг машҳур Лотин даҳасининг қоқ марказида жойлашган.

² Тит Лукреций Кар (мил.ав. 98—55) — Қадимги Рим шоири ва файласуфи. «Нарсалар табиати ҳақида» (лот. «De rerum natura») фалсафий поэмаси муаллифи. Бу асарда юнон материалист файласуфи Эпикурнинг ғоялари баён этилиб, ўлимдан қўрқиш васвасасидан халос этиш мақсадида, дунё абадий материядан иборат бўлиб, атомлардан ташкил топганлиги ҳақида нақл қилинган.

Мольер ўқиш даврининг охириги йилларида Орлеан шаҳрида бўлиб ўтган имтиҳон-синовлардан муваффақиятли ўтиб, 1639 йили ҳуқуқшунослик бўйича лицензиат даражасини олган ҳамда бир неча бор судда адвокатлик қилган. Бироқ кейинчалик у адвокатлик дипломини деярли ишлатмаган¹. Юридик фаолият билан шуғулланиш ҳам, ота ҳунарини давом эттириш ҳам уни унчалик қизиқтирмаганлиги боис, Мольер актёрлик касбини танлаган. 1643 йилда Мольер ниҳоят ўз тақдирини саҳна билан боғламоқчи бўлган ва Мадлен Бежар билан «Машҳур театр» номли театрни тузиш тўғрисида шартнома тузган.

XVII асрда актёрлик юқори мартабали ва эътиборли касб ҳисобланмаганлиги сабабли, саҳнага ҳеч ким ўз номи билан чиқмаган. «Мольер» тахаллуси эса, илк бор ҳужжатларда 1644 йил 28 январда қайд этилган. 1645 йилда қарзлари туфайли икки марта қамалган бўлажак комедиянависнинг ижодий жамоаси пойтахтни тарк этишга мажбур бўлган. Мамлакатнинг турли қишлоқлари бўйлаб гастроль сафари 13 йил (1646–1658) давом этган.

1658 йилда Мольернинг ижодий жамоаси Парижга қайтиб келган ҳамда Луврда Людовик XIVга бағишлаб томоша қўйган ва бу Қиролга жуда манзур бўлган. Шу билан бирга, Мольер ўзининг «Тартюф»² ва «Дон Жуан» асарларида феодалларнинг худбинлиги ва диний фанатизмини аччиқ хажвий бўёқларда очиб берган³.

Мольер ижодини жаҳон адабиётига олиб кирган «Дон Жуан» комедиясидир. Адабиёт тарихида Дон Жуан ҳақида жуда кўплаб ҳикоялар, афсона ва ривоятлар яратилган. Булар ичида Мольернинг «Дон Жуан» асари энг мукаммали ва юксагидир.

¹ Андреев Л.Г., Козлова Н.П., Косиков Г.К.. История французской литературы. — Москва: «Высшая школа», 1987. — С.180.

² Мольер. Тартюф или обманщик // Мольер Жан-Батист. Комедии. Перевод с французского. — М.: «Художественная литература», 1978. — С. 3–84.

³ Oumbarov N., Soatjonov I. Histoire de la littérature française. — Т.: Oqituvchi, 2002. — P. 75.

Гарчи бу комедия кўпгина адабиётшунослар томонидан қаттиқ танқидга учраган бўлса-да, Дон Жуаннинг қиёфасида бир томондан, мунофиқлик, иккинчи томондан, тавба-тазарру жамланган. Муаллиф ёшлигида билиб-билмай фирибгарлик йўлига кириб қолиб, кейинчалик қилган ишларига пушаймонона кайфиятда тақводор бўлиб қолишларини фош этган.

1659 йилдан бошлаб Мольер машҳурлик сари шаҳдам қадам қўйиб, ўзининг комедиялари билан катта муваффақиятларга эришган. «Сохта касал» («Le Malade imaginaire») асарини ўйнаётиб, деярли ҳаётининг ғайритабиий тимсоли бўлган сахнанинг ўзида жон берган.

«Гёте билан гурунглар»¹ китобининг муаллифи Эккерман Мольернинг айрим комедияларини олмон тилига таржима қилган ва немис сахналарида унинг асарлари қизлардаги ҳаддан ташқари «энг нозик туйғуларни» ҳақоратлагани боис, таҳрир қилинган шаклда қўйилаётганлигидан афсусланган. «Йўқ, — жавоб берган Гёте, — унда омманинг айби бор. Хўш, у ерда нима қилишсин бизнинг ёш барно қизларимиз? Уларнинг жойи театрда эмас, балки монастирдадир, театр ҳаётни биладиган эркаклар ва аёллар учундир. Мольер ёзган пайтлар қизлар монастирларда яшаганлар (вояга етгунларига қадар у ерда тарбияланганлар) ва, албатта у буларни ҳисобга олмаган. Ҳозир эса, қизларни театрдан чиқариб бўлмайди ва шунинг учун бизда улар учун ниҳоятда мос келадиган кучсиз пьесаларни беришади, шунинг учун ақл билан мен қилган ишни қилинг, яъни шунчаки театрга бормай қўя қолинг».

«Тартюф», «Дон Жуан» ва «Мизантроп» комедиялари Мольер ижодининг чўққилари ҳисобланади. Муаллифга ушбу учала комедиялар боқийлик ато этган бўлса-да, ҳаёти давомида эса, фақатгина кўнгилсизликлар олиб келган. «Тартюф» биринчи марта сахналарда намоёиш этилгандан сўнг таъқиқланиб қўйилган. Иезуитлар ҳам янсенистлар диний иккиюз-

¹ Эккерман. Гёте билан гурунглар / Я.Эгамова таржимаси // Жаҳон адабиёти, 2012, №12.

ламачи Тартюфнинг черковга хужумини кўришган. Париж Архиепископи комедия билан танишиш истагида бўлган черковга қатнайдиган ибодатчиларга черковдан четлатилиши билан қўрқитган, қандайдир кюре¹ эса, шаккок, кофир муаллифни ўтда ёқишни таклиф қилган. Ҳатто Қирол ҳам бу ишга аралашган. У Мольер манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, оммадан яшириб қўйган. Шу тариқа мазкур комедия беш йил давомида саҳналарда намоиш қилиниши то жамият томонидан ўрнатилган қоидалар салгина бўлса-да юмшатилмагунга қадар тўхтатилган.

Актёрлар труппасини боқиш учун Мольер «Дон Жуан» асарини «Тартюф» таъқиқга учрагандан кейин ёзган, бироқ у асар билан ҳам боғлиқ кўнгилсизлик содир бўлган: овозаси оламга кетган «Дон Жуан» асари омма томонидан жуда ҳам зўр, муваффақиятли кутиб олинган бўлса-да, ўн бешинчи маротаба саҳнада қўйилгандан сўнг, бирданига тўхтатилган. «Тартюф»дан сўнг Мольер иезуитлар орденининг назарига тушган. Шунда Қирол Мольернинг «Месье Театр»ни сақлаб қолиш мақсадида «Қирол-Актёрлари» деган даражани берган ва труппага разнадан мояна бера бошлашган.

Шуни таъкидлаш керакки, Мольернинг ижодий дадиллиги (мустақил новаторлиги) этик ва эстетик ривожланишдан илдамлаб кетган, бадий эркинлиги Гётенинг тили билан айтганда, «жозибали табиийлик» ўша вақтларда ахлоқни бузган деб ҳисобланган бўлса-да, шунинг ўзи ҳам, унинг пьесаларида боқий ёшликни сақлаб қолган.

Мольернинг «Мизантроп» асарида кўпчилик муаллифнинг бош қахрамон тимсолидаги маъюсликни кўрганлар. Бунга бир қанча сабаблар бор эди. Ўша пайтларда Мольер ўз ҳаётининг оғир дамларини бошидан кечираётган эди: бир йил ҳам умр кўрмаган ўғли вафот этган, дастлабки саҳнабоп омад ва ғалабалардан завқлана бошлаган тетрга кирган қиролнинг чўқинтирган ўғли Армандолар ўртасида можаролар бошлан-

¹ Кюре – Франция ва Бельгияда католиклар руҳонийси.

ди, Мольер ўз ижодининг энг чуққиси ҳисоблаган «Тартюф»-ни тўхтатишган.

Мольер жами 29 комедия қолдирган, қироллик амалдорларининг байраму тантаналари ҳақидаги асарлари — «Элид маликаси» (1664), «Жаноб де Пурсоняк» (1669), «Ажойиб ошиқлар» (1670) ва бошқалар. Мольернинг «Жорж Данден ёки аҳмоқ қилинган эр», «Мажбурий тўй», «Хасис» (ҳаммаси — 1668), «Мутгаҳам Скапена» (1671), «Олима аёллар» (1671) каби асарлари эса, одатий турмушда учрайдиган комедиялар бўлган.

Мольер ижодининг охириги йирик комедиялари — «Дворянликдаги мешчан»¹ ва «Сохта касал» (1673) комедия-балет каби ёзилган. «Дворянликдаги мешчан»нинг премьераси Шамбор қасрида бўлган, бироқ томошабинларга манзур бўлмаган.

«Сохта касал» Мольер умрининг хотимаси бўлган. 1673 йилнинг 17 феввалида Мольер Арганнинг сохта касалини кўрсатиб бериш учун саҳнага чиққан. Айрим томошабинлар ундаги ўлимолди васвасасини пайқашган бўлса-да, буни ҳазил деб қабул қилишган. Томошадан сўнг томоғидан қон оқа бошлаган ва шу ерда 51 ёшида унинг жони узилган.

Табибларнинг таъкидлашича, адиб сил касаллигидан азият чеккан бўлиши мумкин. Руҳонийлар уни муқаддас ерга дафн этишни тақиқлашган. Мольернинг турмуш ўртоғи Қирол Людовик XIVдан ёрдам сўраб мурожаат этгандан кейингина, ерга дафн қилишга рухсат берилган².

Унинг ҳуқуқий дунёқараши содда, яъни ортиқчаликсиз, кўрқувсиз, зерикарлисиз, хом хаёлсиз, аммо тўғри маънода ишонарлидир. Аксинча, эзгулик дарсларини беришни яхши кўрувчи Жан-Жак Руссо эса, Мольер театрида ёмон одатлар ва иллатлар мактабини кўрган. Шунингдек, ўз ҳазилларини

¹ Мешчан чор Россиясида: шаҳар майда буржуазиясига мансуб майда савдогар, хунарманд, мешчан, тор манфаатпараст одам. Мешанин во дворянстве — дворянликдаги мешчан, у-бу қилиб юқори мартабага, мавқега эришган одам.

² Иванов Г.В. Калюжная Л.С. 100 великих писателей. — М.: Вече, 2006. — С.119.

кўпайтириш учун жамият тартибини булғашгача борган деб ҳисоблаган.

Ҳозирги кунга келиб, Мольер қонун ҳамда одоб-ахлоқда адолатсизлик, иккиюзламачилик ва фирибгарликка қарши курашган шахс сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Гарчи унинг келиб чиқиши буржуалардан бўлса-да, кўнгли оддий халққа яқин бўлган¹.

Мольернинг асарлари зиддият ва тўқнашувларга бой: болалар ота-оналарига қарши, аёллар эрларига қарши, шаҳарликлар аслзодаларга қарши, хизматчи хўжайинига қарши ва ҳоказо. Бироқ буни синфий кураш деб бўлмайди, чунки бунда ёшлик, озодлик ва муҳаббат голибдир. Ёшлар катталар устидан тантана қилсалар, озодлик оилавий зиддиятлардан кучли саналиб, ҳар доим бўлмаса-да, муҳаббат кўпинча голиб бўлади. Мольернинг иймони баҳслилигича қолган. У ҳаммасидан ҳам сохта художўйликка қарши чиқиб, мерос ва оила каби муқаддас тушунча борасида ўзининг ҳуқуқий қарашларини алоҳида баён этган.

Мольернинг ҳуқуқий тафаккури унинг кулгиси каби мураккабдир. Аввало, унда кўнгилхушлик ва ханда бор.

Биринчидан, Мольер ҳуқуқдаги уйдирма гаплар ва адлия ходимлари устидан кулган.

Иккинчидан, Мольер насиҳатгўй бўлиб, айниқса, инсоний эҳтиросларни ўзида жамловчи жой ҳисобланадиган оилани қадрлаган, хусусан, никоҳ масаласини қойилмақом қилиб тасвирлаган.

Учинчидан, оилада эркак ҳукмронлиги ҳақидаги ҳажвий манзарани катта маҳорат билан чизган.

Тўртинчидан, унинг никоҳ борасидаги қарашлари мунозарали бўлган ҳамда қисман бунга қаршилиқ ҳам қилган.

Бешинчидан, никоҳсиз ва эркин муҳаббат ҳақида деярли сўз юритмаган. Бу ҳуқуқдан ташқари (зид) бўлганлиги учун эмас, балки умуман ижтимоий турмуш тарзи йўқлигидандир.

¹ Роллан Р. Собр. соч. — М.: 1958. Т. 14. — С. 174.

Олгинчидан, ўз даври ва ўз мамлакатининг ҳуқуқига содиқ қолиб, оила ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи, нотариал ҳуқуқ ҳақида ўзининг фикрларини гўзал таърифлаган¹.

Мольер ҳуқуқдаги уйдирма гаплар ва адлия ходимларига нисбатан ўз фикрларини ҳажвиёна баён қилган. Мольер шифокорлардан кўра, ҳуқуқшуносларни кўпроқ масхара қилган. Бироқ Мольер ҳеч қачон ҳуқуқий нормаларни танқид остига олмасдан, балки аниқ ва равшан тарзда далил сифатида изоҳлаган. Жумладан, нотариусларнинг виждонлилиги деганда адиб нигоҳида қандай тушунча гавдаланишини кўриш мумкин. Мольер адлия ходимларини ваҳший ҳайвонларга ўхшатиб, ҳуқуқий жараённи уларнинг чангалидан ўтиш билан баробар дўзах азоби деб ҳисоблаган.

Мольернинг никоҳ ҳақидаги қарашлари қизиқдир. Адибнинг оила ва никоҳ ҳақидаги фикри ўзига хос бўлган. Унга кўра муқаддас оила фақатгина католик ва буржуаларда садоқатлилиги билан фарқланиши мумкин. Оила бир умрга қуриладиган иттифоқдир ва бу иттифоқ парчаланмас бўлиши лозим. Шунингдек, у фарзандли бўлиш ва хўжалик юритиш учун зарурий асосдир.

Мольер оилада эркак ҳукмронлиги тарафдори бўлган. Эрхотин ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий тамойили, бу оилада эркакнинг ҳукмронлигидир. Мольер бу ҳақда ўзининг «Олима аёллар» («*Les femmes savantes*») асарида ҳажв билан эслаб, яъни хотин зотини товуққа қиёслаб, хўроз олдида қичқаришини аҳмоқона деб билган.

Мольер турмуш масаласига жиддий қараган. У Арманда хоним билан бахтли оила қурмаган. Бу ҳақда «Никоҳ мадҳи» («*Apologie du mariage*») асари дарак беради. Бундан ташқари, Мольер «Олима аёллар» асарида ўзнинг турмуш ўртоғини «олима аёл»лардан бири қилиб кўрсатиб, масхара қилган. Чунки, Арманда ўз турмушини киноя билан «таналар кирмайдиган кўнгли-

¹ Philippe Malaurie. Droit et littérature. Une anthologie. — Paris: «Editions Cujas», 1997. — P.123.

лар иттифоқи» деб баҳолаган. Бироқ ундан фарқлироқ, синг-лиси Анриетта оила ҳаётига ҳамда никоҳ бу таналар ва қўнгил-ларнинг ҳақиқий бирлиги эканлигига ишонган.

Мольер никоҳга қарши бир қатор фикрларни билдирган. Уни мафтун этганига қарамай, никоҳ масаласи ўзига яраша айрим нуқсонларга ҳам эга эканлиги эътироф этилган. Унинг театрида аёл ҳукмрон бўлган ҳаёт ширин бўлмаслиги ғоясига кўпроқ урғу берилган. Бироқ Мольер ўзининг 1671 йилда ёзган «Скапен-нинг найранглари» («Les fourberies de Scapin») асарида: «Ўлиш-дан кўра, уйланган бўлиш афзалроқ» деган ғояни илгари сурган. Яъни турмуш қуриш ўлимга бир қадам қўйиш демакдир. Шунингдек, «Станарелла ёхуд сохта гўсхўр эр» («Sganarelle ou le sosu imaginaire») асарида: «Қани эди қонун кўйлакни алмашти-риш каби, эрни ҳам алмаштиришга рухсат берса» деган ғоя ор-қали никоҳнинг аччиқ қисматини ёритиб берган. Айниқса, Мо-льернинг 1665 йилда ёзган машҳур «Дон Жуан» асарида никоҳга қарши фикрларини баён этган. Унинг фикрича, «муҳаббатнинг бутун лаззат-фароғати ўзгаришдадир».

Мольер никоҳдан ташқари муҳаббат ҳақида ҳам фикр бил-дирган. Мольер бу ҳақда унчалик кўп қайғурмаган, чунки бундай бўлиши мумкин эмас. Унинг фикрига кўра, унашти-риш билан турмушнинг ширин дамлари бошланади. Лекин гоҳ-гоҳида, муаллиф муҳаббатни, ёшликни ва яшаш қувон-чини бир-бирига боғлаб, никоҳ сўзини ҳатто тилга ҳам ол-маган, чунки никоҳ сеҳрли афсоналардагина бўлиши ва во-қелик дунёсидан ташқарида, яъни ҳуқуқдан йироқ мавзу деб қараган.

Мольер нотариал ҳуқуқ масаласида ўз замонаси ва мако-нидаги оиланинг шахсий-мулкӣ ҳуқуқига содиқ қолиб, ме-рос, ҳадя каби мавзуларни кўпгина асарларида марказий ғоя қилиб олган. Масалан, «Сохта касал» асарида қаҳрамон Ар-ган орқали мерос ҳуқуқига эга бўлиш муаммоларини қизи-қарли тарзда баён қилиб берган. Унда Арган биринчи турму-шидан бўлган болаларига ҳеч нарса қолдирмасдан, ўзининг иккинчи хотинидан бўлган фарзанди Белинга васият қолдир-

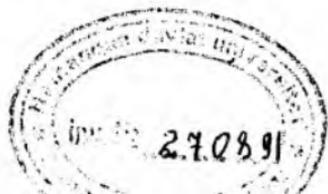
моқчи бўлиб, нотариус хузурига боради. У ерда баҳс-мунозара бошланиб кетади ва адвокатга маслаҳат учун мурожаат қилишини айтгач, нотариус адвокатлар одат ҳуқуқига биноан жуда қаттиқ туришини эслатади ҳамда ўз турмуш ўртоғига ҳеч вақо қолдирмаслик ҳам жиддий жиноят эканлигига ишонтиради.

Бундан ташқари, Мольер нотариал ҳуқуқ бўйича бошқа мисолларни ҳам келтирган. Хусусан, бева аёлга эри томонидан қолдириладиган мерос, меросдан маҳрум этиш, васият, тириклар ўртасидаги ҳадялар, диндорлардан ҳадя қабул қилиш имкониятининг йўқлиги каби масалалар муаллиф ижодида кенг ўрин эгаллаган.

Шундай қилиб, Мольер ижодида кулги, буюк ханда ва озод қаҳқаҳа ҳукмрон бўлган. Ҳеч бир зот йўқки, Мольерни чин кўнгилдан кулиб тингламас. Лекин унинг ҳажвияси жамият ёки ҳуқуқ устидан кулиш эмас, балки одамлар ҳақидаги аччиқ ҳақиқатдир. Кечаги ва бугунги жамиятимизда ажойиботлар бисёр. Мольер эса, ана шуларни адабий ва ҳуқуқий йўл билан ҳўп савалаган адибдир. Мижғов ва синчков расмиятчилар, қўлидан иш келмайдиган мансабга миниб олган одамлар, хасис бойлар, тўполончи безорилар, ахлоқсиз фоҳишабозлар, анқов табиблар ва бефаҳм ҳуқуқшунослар, бешафқат оталар ва эрка хотинлар, муттаҳам, жирканч ва ярамас иккиюзламачилар унинг ҳажв калтаги остида бўлган. Гўсхўр эрлар эса, дардли бўлса-да, қаттиқ масхара қилинган. Шу билан бирга, на воқелик ва на ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган сирли, нозик ҳамда орзули ишқда мангу ёшлик мавзуси Мольер асарларига ҳам тожу ҳам гулчамбардир.

Барчамиз театрдамиз!

*А.Х. Саидов,
профессор*

ТАРТЮФ¹

Ўзбек тилига Ойбек томонидан таржима қилинган бу асар биринчи марта Ҳамза театрида 1941 йил 17 апрелда сахнага қўйилган.

Мольер комедиясининг ўзбек тилида сахналаштирилиши томошабинлар томонидан ҳам, матбуот томонидан ҳам қизғин кутиб олинган. «Буюк Шекспирнинг «Отелло»сидан сўнг, Ҳамза театри (ҳозирги Ўзбек Миллий Академик Драма Театри) репертуари хазинаси жаҳон классиги Мольернинг «Тартюф»и билан яна бойиган. Бу, ҳеч шубҳасиз, театр ижодий коллективининг кишилиқ маданияти чўққиларини эгаллаши томон дидил қадамлар билан бораётганидан гувоҳлик беради», деб ёзилган эди тақризлардан бирида.

Мольер «Тартюф»нинг таржимаси учун таржима соҳасидаги изланиш, фикрни ва ҳиссиёт бойлигини ифодалашга интилиш кучли. Ҳатто шаклни бузишга мажбур бўлган ҳолларда ҳам поэтик туйғу қурбон этилмайди. «Тартюф»нинг таржимасида таржима этилаётган асар оламини ўзга хос индивидуал тарзда кўра олган таржимон шахсининг муҳри мавжуд. Ойбек ҳеч бир нарсани соддалаштирмаган ва ҳаммага тушунарли бўлишига интилмаган. У ўзининг ҳар бир таржима асарида икки адабий тил мутаносиблигининг кўпгина масалаларини ҳал этган. Ойбек тил бирлигини ахтармаган. Унинг таржимаси образли мазмун бирлигини излашдадир. Бу ерда ботиний туйғу-интуиция кучи кичик роль ўйнамайди. Зотан, асариинг бадий моҳияти фақатгина сўзда эмас, у шакл ва мундарижанинг гармоник бирлигида, ритмик ва интонацион бирликда-

¹ Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли. Мукамал асарлар тўплами. Европа адабиётидан таржималар. 19 томлик. 15-том. — Т.: «Фан», 1980. 459–460, 462–463, 337–423-бетлар.

дир. Ойбек таржималари ана шундай бирликни ҳосил қила олиши билан аҳамиятлидир.

Француз драматурги, актёри ва театр арбоби Жан Батист Мольер Европа адабиётининг ўзбек тилига илк марта таржима этилган драматургларидан биридир.

Француз халқ театри анъаналарига таянган ҳамда классицизм драматургияси тажрибалари ва Уйғониш даврининг гуманистик ғоялари билан йўғрилган Мольер ижоди ўзбек китобхони ва томошабинига 1925 йилдан — унинг «Хасис» комедияси (Маннон Уйғур таржимасида) ўзбек саҳнасида ўйналган даврдан буён таниш.

Бундан ташқари, улуғ француз драматургининг «Тартюф» (1941), «Зўраки табиб» (1949), «Скапеннинг найранглари» (1950) комедиялари ҳам ўзбек тилига таржима этилган ва саҳналаштирилган.

Комедиянинг ўзбекча матни биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1973 йил 12-сонида Зарифа Саидносирова томонидан қуйидаги изоҳ билан эълон этилган¹:

«Устоз Мусо Ойбек қаламига мансуб бу таржима архивдаги талай оригинал ва таржималардан бири. Етук таржима нусхаси «Тартюф» бир вақт Ҳамза номидаги академик драма театр саҳнасида қўйилганлигини эсласак, эҳтимол, бу таржиманинг саҳна вариантыдир, деб ҳам қоламиз. Лекин Ойбек томонидан оққа кўчирилган нусхаси театр архивидан ҳам излаб топилмади. Мусо Ойбек сўз хазинасининг бойлиги, халқ ибораларининг сахий ишла-тилиши таржиманинг биринчи бетиданоқ билиниб турибди. Балки бу эркин, сарбаст таржимадир.

Йирик адиб қалам меҳнати аён бу асар ҳам журналхонларга манзур бўлар деган умиддамиз».

Мазкур таржиманинг қоралама қўлёзмаси 86 бетдан иборат бўлиб, адиб архивида сақланади. Қўлёзма ниҳоятда уринган, қоғози сифатсиз, сарғайиб кетган, четлари йиртилган.

¹ Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли. Мукаммал асарлар тўплами. Европа адабиётидан таржималар. 19 томлик. 15-том. — Т.: «Фан», 1980. 462–463-бетлар.

Формати 33x20 см. Қўлёзма яшил сиёҳда араб графикасида ёзилган. Таржиманинг титул саҳифасидаги (унинг ярми йўқ) «Мольер. Тартюф. Беш пардали комедия» сўзлари эса, лотин графикасида ёзилган.

Воқеа Париж шаҳрида, Оргон хонадонидида бўлиб ўтади. Тартюф исмли йигит хонадон соҳибининг ишончига киради. Жаноб Оргон ёш, илмли, камтарин, олийжаноб, художўй, самимий меҳмон йигит – Тартюфга муъжиза кўргандек нигоҳ ташлайди. Оила аъзолари эса, ўзини муқаддас деб кўрсатаётган Тартюф у ўйлаётган даражада бегуноҳ эмаслигига Оргонни ишонтиришга уринадилар. Тартюфнинг асл башараси Оргоннинг эҳтиётсизлиги туфайли бор мол-мулки хатлаб олинганидан кейин очилади. Қиролнинг муъжизавий аралашуви туфайли, адолат қарор топишига беш дақиқа қолганида пьеса комедиялигича қолишга муяссар бўлади. Тартюф жазоланади ва Оргонга мол-мулки қайтарилади.

БЕШ ПАРДАЛИ КОМЕДИЯ

Воқеада иштирок этувчи шахслар:

О р г о н.

П е р н е л ь х о н и м – унинг онаси.

Э л ь м и р а – унинг рафиқаси.

Д а м и с – унинг ўғли.

М а р и а н а – унинг қизи.

В а л е р – Марианани севган ёш йигит.

К л е а н т – Эльмиранинг биродари.

Т а р т ю ф – авлиё.

Д о р и н а – Мариананинг хизматкори.

Л о я л ь ж а н о б – суд пристави.

О ф и ц е р – полис.

Ф л и п о т – Парнель хонимнинг хизматкори.

Воқеа Парижда, Оргон уйида бўлиб ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

I сахна

Пернель хоним, Эльмира, Дамис, Мариана, Клеант,
Дорина ва Флипот.

Пернель хоним
(Флипотга)

Қани, тез юр! Гуноҳдан қоча қол нари...

Эльмира

Тўхтанг, ахир, онажон... Ҳаллослаб қолдим...

10 Сизга етолмайман...

Пернель хоним

Ҳой, азиз келиним!

Ўтинаман ҳамда йўқдир ҳожати.

Эльмира

Мен жуда ачинамен... Лекин нимага

Бунча ҳовлиқишингиз, тушунолмаймен...

Пернель хоним

Нимага?

Тоқатим йўқ! Ана шу ҳангомаларни

20 Кўриш менга оғирдир! Она бўлганим

Туфайлидан ҳаққим бор — керак айтмоғим.

Мен бу ишдан жуда, жуда норози.

Ўйлаб кўринг, ахир, бу қандай оила?

Ҳеч кимда на қўрқув бор, на-да эҳтиром:

Қайси бирига боқсанг, ўз муҳокама,

Ўз қарашини илгари суради мудом...

Айтинг менга: мен қайда, қайси водийда?

Бозордами? Лўлилар кўчида ёки?

Билмайман... Христиан уйида

30 Эмаслигим муқаррар!

Д о р и н а

А мен?..

П е р н е л ь х о н и м

Сенми, энанг айлангур, хизматкор, чўри,
Гапга аралашмаган сен қолганмидинг?
Сендадир тилнинг ҳаддан ошиқ узунни, —
Менга аёнки, бунда сендан, умуман,
Кўп нарса дов қилмаслар...

Д а м и с

40 Аммо...

П е р н е л ь х о н и м

Сен бир аблаҳ! Ҳаммага кўпдан маълум-ку,
Отанг сендан кўрмади асло ҳаловат,
Уятга қолди, дарди кўпайди фақат:
Ҳамма вақт ёдингда тут: ҳал этилган бу.

М а р и а н а

Мен ўйлайман...

П е р н е л ь х о н и м

Мана, бу қўйдаи беозор!

50 Мана, чинакам содда, ғуборсиз сийна!
Юмалоқ-ёстиқ қилиб сўзлашдан кўрқар...
Лекин писмиқда гап кўп, сен биларсан-а?

Э л ь м и р а

Лекин, онажон...

П е р н е л ь х о н и м

Сизга яширмай айтай —

Майли, жаҳлингиз чиқсин ёки чиқмасин,
Ўгай она, завжага, уй бекасига
Ярашмас енгил қилиқ...

60 Эсни йўқотиб, ажва бўлгандан кўра —
Сиз ақли салим билан бошқаларга ҳам
Тимсол бўлишингизни истардик ҳар дам:
Эрга ёқиш-чун ҳожат йўқ безанишга.

К л е а н т

Хоним афанди! Менга рухсат этгайсиз...

П е р н е л ь х о н и м

Аҳ, бегим, сизни жуда ҳурмат қиламен,
 Мен бу ерда ҳўжайин бўлсам, билмаймен,
 Бу эшикка бош суқа олармидингиз!
 70 Ҳаётга қай қўз билан қарашингизни
 Баъзи вақтларда сиздан мен эшитамен,
 Мен худди жаҳаннамга тушган бўламен!
 Бу гаплар учун ҳаргиз койинманг мендан,
 Кўнгилдагини киши вайсайди баъзан...

Д а м и с

Аммо сизнинг Тартюф...

П е р н е л ь х о н и м

Мумтоз на тимсол

Бўлувчи гўзал инсон! Унга қарши сен
 80 Боши мағизсиз бўлган бир маҳмадона,
 Менинг бутун ғазабим жўш урар дарҳол!

Д а м и с

Демак, сизча, мен унга ҳар вақт индамай
 Ва нима деса, шуни лом-мим демасдан —
 Муқаддас ҳақиқат деб қабул ҳам этай?
 Йўқ, ташаккур этаман бош эгиб тубан.

Д о р и н а

Ҳамма нарсада унга бўйсунсанг агар,
 Бирон ишни ишлагга ботинолмайсен!
 90 Ҳеч нимани кўзидан қочирмайди у,
 Яна ҳар бир ишни ҳам ёқтирмайди у:
 Бу гуноҳ, бу — уят... Бу динга зарар...
 Бошинг ганг бўлади-да,
 Ҳеч нима қилолмайсан!

П е р н е л ь х о н и м

Майли, текширсин, майли! Ҳар бир одимни
 Кўзда тутсин! Тафтиши — биз учун нажот!
 Ўғлим бир оз забардаст бўлсайди, уят,
 Ҳурмат, севгига сизни мажбур қиларди.

100

Д а м и с

Йўқ, буви!
Бу беҳуда заҳмат бўларди бугун:
Бировларнинг фойдаси, ишваси учун,
Мен мунофиқ бўлишни ҳеч истамайман!
Агар у мени яна бирон мартаба
Койиса-нетса, у чоқ — мен ишонамен —
Яхшилиқ билан битмас иш, натижада!

Д о р и н а

110

Алам қилади: беном-бенишон, саёқ
Кутилмаганда уйга кирди бесўроқ;
Худодай қаршиладик, кийим-кечак бут,
Қорни тўқ: гадой учун бу ўзи давлат!
Яна нима? Ҳомийлар ҳаққига фақат
Тангрига ибодат қил — бошқасин унут!
Йўқ! У исқиртни энди қил бир томоша!
Ҳамма унга қул, ёлғиз у ҳукмфармо.

П е р н е л ь х о н и м

120

Нетайлик! Дин аҳлини ҳурмат қилмайин,
Биз гуноҳга чуқурроқ ботдик кун сайин!

Д о р и н а

Унинг каби виждонсиз, энг сохталарга?
Унда тақводорлик йўқ, динчилик парда!

П е р н е л ь х о н и м

Тилинг қурсин, тилинг!

Д о р и н а

Нима бўлибди, асло —
Икки юзлик қилмай, мен дангал айтай:
Мен ишонмайман унга, ишонч йўқ қитдай:
Мен уни анча-мунча таниб олганман!

130

П е р н е л ь х о н и м

Таниганман дейсанми? Таниб қолгансан!
Бизнинг одатимиздир ҳақ йўлдан қочиш —
Ҳақиқатни тинглашни ҳар кимса орзу

Қилавермайди... Унинг дарди ёлғиз шу:
Адашганларни нажот йўлига тортиш.

Д о р и н а

Хўп, шундай бўлсин... Фақат нима сабабдан,
Бизнинг уйга меҳмонлар келса, дарров у
Қовоқларини солиб, кўтарар шов-шув, —
140 Меҳмонлар ёш эркаклар бўлса, хусусан?
Бу ерда ёт киши йўқ... Хўп, айта қолай...
(Эльмирани ишорат қилади)

Ишонингки, бекага кунчилик қилади!

П е р н е л ь х о н и м

Юм огзингни! Юм! Ортиқ битди тоқатим...
Ахир, ёлғиз ундами шу фикр ҳоким?
Атрофда нималарни дерлар, кулоқ сол...
Лутф этинг, ҳамма учун уй очиқ яққол!
Меҳмон устига меҳмон — арава ҳадсиз!..
150 Мен бирон ёмон ишдан қилмаймен гумон —
Лекин шу ҳақда гап-сўз юриши ёмон.

К л е а н т

Сўзфурушларни қандай жим қилмоқчисиз?
Уларга ёқиш учун дўстлардан жудо
Бўлмоқ, алоқа узмоқ мумкинмас ҳаргиз!
Бу иш тамом фойдасиз бўларди ҳатто.
Пучак пулга арзимас ғийбат, «миш-миш»ни
Босиш учун, менимча, йўқдир бир чора,
Яхшиси шу — биз қандай яшаган бўлсак,
160 Шу хилда яна қураверсак турмушни:
Улар сўзни чуватаверсин тобора.

Д о р и н а

Сўз чуватувчилар ким? Улар шундайлар:
Ўз-ўзларидан ҳадиксираган яна.
Кимнинг ахлоқи чиндан қабиҳ-кир эса;
Улардан ғийбат пар-пар учиб келади —
Тилни ишга солишга бас!
Сизни жуда синчиклаб текширадилар.

- Тушга кирмаганни ҳам ёпиштирадилар,
170 Шунда ўйлайдиларки, ўзлари соп-соғ!
П е р н е л ь х о н и м
Тўғри эмас, Мопарда хонимлар ҳам бор...

Д о р и н а

- Уларни ҳам биламан...
Уларнинг ҳаёти барчага тимсол...
Нечук? Билмоқ истарсиз бунӣ эҳтимол?
Гуноҳларга ёшлари ўзган бир қадар!
Улар қартайганлар-да, ҳусн ҳам сўлган...
Дунё унутган, энди улар чиллада...
180 Баъзиси ҳеч нимадан тоймаган бир чоқ —
Бугун эса, ёнига йўлатмас сира:
Шафқат кўрмай тақводор... Келар ҳаваси!
Атрофда ўйин-кулгу, боёқиш хурсанд
Бўлар эди-ку, лекин чиқитга чиққан:
Истеъфо берган! Танг боёқиш аҳволи...

П е р н е л ь х о н и м

(Эльмирага)

- Мана шундай бемаза ҳангома билан
Сиз кўнгил очасизми, азиз келиним?
190 Биз боёқишларга энди гап йўқми чиндан?
Ҳар ҳолда мен айтишим керак ўз фикрим!
Шуни билингки, ўғлим, яхши иш қилди,
Машҳур бир зотга уйдан у берди макон,
У зотга қарши сизда ғазаб ва нафрат,
Сизга талқин этибди буларни шайтон
У — азиз одам, унинг кўнгли мусаффо, —
Лекин атрофга боқиб у нима кўрар,
Нима эшитар! Қандай маразлар туяр!
Анвои йиғинлар... ҳар хил бемаъни кайф-сафо...
200 Базмлар, зиёфатлар... меҳмон кутишлар,
Туну кун шу! Улфатлар? Суҳбат тузишлар?
На тақво, на камтарлик — йўқдир чин инсон...

Ҳамма оғизда ёлғиз бўш бир қангома,
Биронта қудси гап йўқ... Ахир, бу нима!
Яъжужу маъжуж босганми? Бу қандай сурон?
Сабабин суриштира бошласак шу он.

(Клеантни кўрсатади)

Мана, мана! Кулишга ҳалитдан тайёр!

Ҳа, мен унга эмасман нодон заифа,

210 Мени масхаралашни қилсин ихтиёр...

Мирзам, дуч келмагансиз ундайига!

(Эльмирага)

Хайр, азизим, эс-хушни йиғиб олсангиз,

Ишларингиз яхши саранжом топар, —

Мен у вақт келурмен... Олдин кутмангиз.

(Флипотга шапалоқ уради)

Қани, ҳай, ҳафтафаҳм! Олға лўкилла!

II саҳна

Клеант ҳам Дорина

220

К л е а н т

Ҳеч кимни ўқситмади — ҳаммани текис

Қийратди... У забардаст кампир!

Д о р и н а

Ай-яй-яй!

Сизнинг хушомад учун кампир ҳеч қандай

Раҳмат демас эди...

К л е а н т

Рост, қайнаб оқди,

Хўш, кампирга Тартюфнинг нимаси ёқди?

230

Д о р и н а

У нима ҳали! Мана жаноби Оргон,

У чиндан-да Тартюфга кўнглини қўйган:

Анқо тухуми каби нодир воқеа —

Тушунмайман бу ишни мен ўзим сира...

Шундай таърифлаш мумкин: Тартюф у учун

- Бола, хотин, онадан азиздир бутун!
«Тартюф шуни хоҳлайди, шуни буюрур...
Тартюф хафадир... Тартюф кунмас бир умр.
Тартюф ухлар — финг дема! У овқатланар,
240 Тартюф ошаб бўлгунча ҳамманг оч ўтир!»
У ҳам ягона доно, у ҳам пайғамбар...
Нима деса ва қилса, албат, муътабар
Ва биздек аҳмоқларга бўлармиш сабоқ...
Бу гапларнинг барини билар, албатта,
У қилавермайди ҳар ишни таъна:
Қай вақт дўқ қилган бўлар, қай вақт — бол билан
Андавалар, қарабсан, ҳеч сездирмасдан
У бирмунча пулчани ишлар лаҳзада...
Ҳаммадан безакларга у қаттиқ душман:
250 Гулми, уқами — майли, кўзига — бало!
Юлади, ташлайди... Баъзи вақт ҳатто
Сал дуруст кийиндикми — бўлмайди хурсанд!
Жанобларми, хизматчими, бари бир унга.

III саҳна

Клеант, Дорина, Эльмира, Дамис ва Мариана

Э л ь м и р а

(Клеантга)

- Сен бахтли экансанки бормадинг, яна
260 Қоп-қоп гап эшитдик биз бечоралар.
Мен у ерда Оргонни кўрдим; юқори
Чиқайин — яхши эди у дуч келмаса...

К л е а н т

Сен боравер. Бу ерда биз гаплашамиз.

IV саҳна

Клеант, Дорина, Эльмира, Дамис

Д а м и с

Синглим ишини билиш керак эди, тоғажон!

Сезаман, Тартюф бирон ўй билан машгул,
 270 Бу никоҳни ёқтирмас, қиламан гумон...
 Нима қилишни билмай ўзим ҳам ҳайрон...

Д о р и н а

Тсс. У келаётир!

V саҳна

Клеант, Дорина ва Оргон.

О р г о н

Э, салом, биродар...

К л е а н т

Бардаммисан! Хўш, сафар
 280 Яхши бўлдими? Ҳаёт созми қишлоқда?
 Гарчи хурсандчилик йўқдир у ёқда...

О р г о н

Дорина...

(Клеантга)

Кечир. Мен билмоқчиман бизда қандайин
 Янгиликлар бор экан?.. Бир минут, бирпас!
 Икки кун бўлмадим-а, ҳазил гап эмас...

Сабр эт бир оз!

(Доринага)

290 Тинглайман. Сен муфассал
 Айтавер бирин-бирин...

Д о р и н а

Даставвал хотинингиз оғриди қаттиқ.

Титраб қақшади, ёнди... кучли бош оғриқ...

О р г о н

Хўш, Тартюф қалай?

Д о р и н а

Тартюф? Уни сўрамоқ ҳам беҳуда...

300 Кимда бор унинг бунда кўрган ҳузури!

О р г о н

Боёқиш! Фариб!

Д о р и н а

Бекамиз оғриб
Кечки таомга базўр ўтира билди,
Бошим, деди-да, таом тотмади асло.

О р г о н

Хўш, Тартюф қалай?

Д о р и н а

310 Икки каклик ошади –
Ҳа, қўй гўштдан ҳам оз-моз ортди... у аммо
Тўйганидай, ўзи кўп хоҳламади.

О р г о н

Боёқиш! Ғариб!

Д о р и н а

Тун ўтди зўр таҳликада!
Уйқу йўқ, ёнди, киприк қоқмадик биз ҳам!
Кўп қийналдик, юришга дармон йўқ сира...
Тонггача силжимадик касалдан бир дам!

320 О р г о н

Хўш, Тартюф қалай?

Д о р и н а

Беғам, беташвиш, тўйиб,
Дастурхондан кўзгалди оҳиста, шошмай,
Сўнг ташланди тўшакка ва хуррак қўйиб
Бутун кеча ухлади... У қотди тошдай!

О р г о н

Боёқиш! Ғариб!

Д о р и н а

330 Аллақачон қон олиш керакди, лекин
Истамоди, Хонимни босди зўр даҳшат!
Қон олдиришга ўзи кўнди, ниҳоят –
Ҳаммамизга ташаккур билдирди кейин...

О р г о н

Хўш, Тартюф қалай?

Д о р и н а

Тартюф билдики, хаста

Қон олдирганида кўп қувват йўқотди.
У дарров ўз бўғзини тўлдирди яна!
340 Нонуштада у икки қадаҳ шаробни
Том ихлос билан ортиқ томоққа отди!

О р г о н

Боёқиш! Фариб!

Д о р и н а

Аммо келишингизга дард ариди бекадан...
Бориб айтайинки мен:
Меҳрибону лутфкор эрингиз бизга
Соғайганингиз учун билдирди шодлик!

VI саҳна

Клеант ва Оргон.

350 К л е а н т

У сени мазах қилар кўзинг олдида,
Дангал қилиб айтайин, унинг ҳаққи бор!
Мумкинмики, ўзини киши шу хилда
Ўжарчасига алдар? Азиз дўст, сира
Аччиғланма; сен каби улуғвор инсон
Жилла фозил бўлмаган битта шахс учун
Ўзни, оиласини, барчасин бугун
Унутсин, — бундай гапни биларми замон!

360 Ўзинг инсоф қил...

О р г о н

Тўхта, қизишма чандон.
Сен беҳуда сўзлайсан, ўзинг билмаган
Бир шахс устида мунча лоф-қоф недан?..

К л е а н т

Билмайманми, эҳтимол, ўрганиб ҳамда
У ҳақда тўғри фикр олишим мумкин...

О р г о н

370 Майли, ўрган! Тайёрмен лекин қасамга,
Ки сен уни сеvasан, бўласен мафтун!

- Мана инсон! Оҳ, қандай ажойиб инсон!
У шундай бир инсонки, мундай бир ҳазрат...
Қўй, хуллас чин инсон! Бундай азамат
Улуғликни топмасмиз бизлар ҳеч қачон.
Унга эргашган – руҳий оламга учар.
Одамзод авлодига, унинг беҳуда
Икир-чикир ҳаваси, армон-орзуга
Маънавий оламдан менсимай боқар...
Мени ол: мен ўзгардим, мен бошқа жуда.
- 380 Нозик туйғулар учун руҳим кўр ва кар.
Оёқларим остида ҳозир ўл, сенмас –
Бутун оила ўлсин – солмаймен назар:
Уруғларимга, барча дўст-ёрга ҳатто
Бўлган қиттак севги ҳам менда йўқ ҳозир.

К л е а н т

Инсонча иш бўлибди!

О р г о н

- Тартюфга йўлиққанам тушди ёдимга:
У бизнинг бутхонага қатнаб юрарди...
- 390 Мен дарров кўз остига уни олдим-да,
Ундан буён ҳамиша кўзларим зорди.
У мендан бир оз нари,
Ибодат тугагунча тиз чўкиб, ҳалим,
Намоз ўқирди – гоҳи мунис диққатли,
Гоҳ қудси ўт юзида мавжланарди жим.
Кўзларин ихлос бирлан тикиб самога,
Оҳ чекар, нола қилар...
У тинмай сажда этар ва ерни ўпар,
Бор кучи-ла кўкракка урар бечора...
- 400 Мен чиқаркан, шошилиб юрар илгари,
Халқни ёриб, мен учун йўл очар эди.
Сабрим битди, ниҳоят, мен жазм қилдим:
Худди ўзи сингари хизматчиси-ла
Таниш бўлдим-да, аста сўзлаша билдим,
Сирига воқиф бўлдим ҳайронлик била!

Гадой каби яшарди хор-зор ва юпун...
 Бечорага кўрсата бошладим ёрдам.
 Дастлаб асло кўнмади! Кейин у кам-кам
 Ола бошлади: — «Шу ҳам кўпдир мен учун»...

- 410 Мен қайтиб олмасам, у кўзим олдида
 Гадоёларга улашди қолдирмай сира.
 Ниҳоят, тангрига шукурлар бўлсин!
 Меним хонадонимда у топди макон —
 Турмушимни ўзгартди у секин-секин;
 Кўриб турибсен, сенга барчаси аён;
 Ҳаттоки хотиним ҳам димоғ қилмади:
 Тартюф унга оқсочдай парвона бўлар,
 Бировга сал қайрилиб, боққанин сезса,
 Ўйлаб ўтирмай, уни шу онда ҳайдар!
- 420 Ҳатто менга рашкчи деб қўярқанлар ном,
 Унга не дер эканлар! — У бошқа тамом!
 У ўз-ўзига пишиқ — энг кичик гуноҳ,
 Анчайин бир қусурнинг қаттиқ душмани:
 Тунлари уни чулғар фикр дарёси;
 Шу вақтда бир бургани ўлдирса ногоҳ,
 Инонасенми, ғамдан кўз юммас бир он!

К л е а н т

- Бас, етар! Довдирама! Алдана сен ёлғиз,
 Бошқаларни қўй... Қандай телбалик, ахир!
- 430 Гўдак эмасмиз, сендан нодон эмасмиз,
 Токи кўрмайик...

О р г о н

О, эркин фикр!
 Сен сўзимга қулоқ сол — оғир-вазмин бўл:
 Ҳали унча кеч эмас, йўқса, иш мушкул!

К л е а н т

- Менга маълумдир ушбу мулоҳазалар.
 Сизнингча, ким кўр эса — у яшайди соф,
 Қитдай сезгирроқ бўлса бир киши агар,
- 440 У шаксиз, ҳур фикрли, қаллоб, беинсоф —

У боёқиш кечирилмас, шафқат этилмас.
Бу ҳукм қўрқинч эмас! Дилимда меним
Йўқдир чиркин туйғулар, бадкирдорликлар,
Жилваланмадим, ҳар нав риёкорликлар
Ниқоблари остида ва келажагим
Учун айни йўл билан ташвишланмадим...
Биз жуда ажойиб яратилганмиз:
Биз бўлмағур матонат кўрсатиб, диндор
Одамлардан, аслида, алдамчи, чексиз
450 Мунофиқларни ҳеч фарқ қилмасмиз; иқроп
Қилайликки, ўлгудай бизлар риёкор.
Тақдир насибасига эмасмиз рози,
Биз ёлғиз бир нарсага жон куйдирамиз;
Табиий сиймомизни йўқотиб беиз,
Нима бўлсак-бўлайлик — руҳнинг ўз зоти
Бўлмаса бас... Мен буни анчайин айтдим.

О р г о н

Ҳа, шундай! Ақлда фақат сен етук,
Ҳам таҳсил кўргансан, ҳам илминг буюк:
460 Сенга доврўқ! Қўлингга китоб ярашар!
А, биз бўлсак эшаклар ва аҳмоқлармиз...
Ҳаёт тажрибаси ҳам доно китоблар
Бизга бўлмади насиб...

К л е а н т

Қандай пуч гаплар!
Инонгил, мен ўзимнинг қадрим биламен:
Керақдир на камтарлик, на-да мақтаниш,
Аммо қандай ниқобда жилваланмасин,
Муғомбир, маккор мендан қоча олмамиш,
470 Ёлғонни ҳар вақт чиндан мен фарқ этамен...
Чуқур ҳурмат қиламен чин тақводорни,
Лекин мунофиқлардан қиламан нафрат!
Барча икки юзлилар ва айёрларни,
Авлиё кўринувчи, таассуфпараст,
Кароматфуруш бўлган юзсиз, ҳаёсиз

- Махлуқларни кўришга тоқат йўқ ҳаргиз.
Уларда йўқ ҳеч қандай эзгулик... Аммо
Тама бор, манфаат бор. Уларга дучор
Бўлибсен, сени қурбон қилмоқлик асло
480 Қийин эмас, — уларга йўл-йўриқ тайёр!
Ҳалокатинг ўзгалар учунмиш нажот!
Мақсадлари ифлосдир, қуроллар ёмон:
Соддадил халқ кўзида улар қадрдон,
Улар дин чароғлари, раҳбари ҳаёт —
Барча ҳаракатлари юксак, мукамал...
Шу юздан улар кучли, хавфли ҳар маҳал!
Шундайлардандир сенинг бу шоввозинг ҳам...
Бу ерда энди у саёқ муттаҳам —
Барча фазилатларнинг нодир тимсоли
490 Бўлсин-да, ҳурмат кўрсин? У паст, алдамчи —
Сенинг пиринг, биринчи азиз одаминг?
Сенинг дўстинг, қардошинг? Оргон! Оргон! Боқ,
Дуруст ўйла! Сен жуда кўр, гумроҳ бу чоқ...
О р г о н
Тугатдингми?
К л е а н т
Ҳа.
О р г о н
Хайр, сенга бахт тилайман.
500 К л е а н т
Бир дам сабр эт. Бу баҳсни йиғиштирайлик,
Оилага тегишли суҳбат қилайлик.
Валерга сўз бергандинг, унутмагансен?
О р г о н
Йўқ, унутган эмасмен.
К л е а н т
Кўрсатгандинг кунни ҳам...
О р г о н
Ҳеч нимани унутмаймен.

510

К л е а н т

Орқага ташламоқнинг маъноси борми?

О р г о н

Билмаймен.

К л е а н т

Балки сенда бошқача хаёллар бордир?

О р г о н

Ҳар нима бўлса мумкин.

К л е а н т

Ваъдани бузиш?

520

О р г о н

Мен бу ҳақда ҳеч нима деганим йўқ-ку.

К л е а н т

Сен демадинг... Лекин бу тараддуд...

Яна бирон сабабсиз...

О р г о н

Кимга сабабсиз?

К л е а н т

Валер сўради сен-ла сўзлашувимни...

О р г о н

530

Жуда соз,

К л е а н т

Унга не деяй?

О р г о н

Истаганинг айт.

К л е а н т

Эй-эй, Оргон! Сен нечун менга ҳам шундай

Дудмал бир муомала қиласен, ахир?

Сезамен, бир нимага жазм қилгансен.

Нимага уни менга билдирмагайсен...

540

О р г о н

Қарорим сир эмасдир: вазифам нима

Буюрса, шуни қилиш.

К л е а н т

Демакки, ваъдага вафо қиласен?

О р г о н

Хайр.

К л е а н т

(ёлғиз)

550 Эҳ-э, қардошим Валер, бир кўриниш бер,
Ишларинг бир оз чатоқ... Белни боғлайвер!

ИККИНЧИ ПАРДА

I саҳна

Оргон ҳам Мариана

О р г о н

Сен бу ерда бир ўзинг?

М а р и а н а

Бир ўзим.

О р г о н

Жуда соз, ҳеч кимса йўқдир.

10 Сен билан сўзлашмакни орзу қиламен...

(Эшик орқасига қарайди.)

М а р и а н а

Бирон нарса қидирасизми?

О р г о н

Шошмай тур,

Зимдан тингловчилар кўп бунда,

Биламен...

М а р и а н а

Биз ёлғизмиз-ку...

О р г о н

20 Ҳар ёқни қараб чиқай!

Тинч кўринар... Қулоқ сол. Иш бундай, дўстим,

Яширмаймен, ҳали қиз бўлганинг учун

Шу дамгача мен сендан бўлгандим мамнун...

М а р и а н а

О, отажон! Инонингки мен...

О р г о н

Қичик, маъсум бола каби сен

Сўзларимдан чиқмагандирсан, эҳтимол?

Энди ўсдинг... Ким билар, ишониш маҳол...

30

М а р и а н а

Ҳамиша ва ҳар ишда сизга садоқат, —

Онт ичаман, менда йўқ бундан зўр орзу!

О р г о н

Мана бу менга ёқар! Бу жавоб ғоят

Таъзимкор ва маъқул... аъло жавоб бу!

А, сен нима ўйлайсан бизнинг энг азиз

Жонон Тартюф ҳақида?

М а р и а н а

Мен?

40

О р г о н

Ҳа, албатта, сен!

У тўғрида не дерсан, биз эшитамиз?

М а р и а н а

Сизга нимаики ёқса, шу фикрдамиз...

II сахна

Оргон, Мариана ва Дорина

(Дорина секингина кириб орқада туради ва Оргон уни сезмайди).

О р г о н

Сен жуда ақлли қиз!

Айт менга, демак,

50

Сен уни шу даража ҳурмат қиласан,

Шу қадар севасанки, сен шаръан тегмоқ,

Унга никоҳланишни бахт деб биласан!

М а р и а н а

(ҳайратда)

Нима?

О р г о н

А?

М а р и а н а

Мен...

60

О р г о н

Хўш?

М а р и а н а

Менга кўриндики...

О р г о н

Қандай?

М а р и а н а

Сузингиз тушунмадим: кимни севамен?

Қимни ҳурмат қиламен ва кимга шаръан

Тегишни ўзим учун бахт деб биламен?

70

О р г о н

Тартюфга тегишни.

М а р и а н а

Йўқ! Чин айтамен,

Отажон, мен бу ишга бўлмасмен рози!

Ёлғон сўзлашнинг сира борми фойдаси?

О р г о н

Мен бу ишни бўлсин дейман...

М а р и а н а

Хоҳлайсизки, мен Тартюфга кўнгил қўяй?

80

О р г о н

Ҳа! Сен унинг хотини бўлишинг керак —

Мен бунга бел боғладим — қизим кўнажак!

Лутф эт-да, кўз ёш тўкма!

Сен: таъсир қилай ва алдайин, дейсан-да.

Мен сизларни биламан.

(Доринани кўриб қолиб)

Нега бундасан?

Томошавозликка боқ! Яширин кириб —
Эшитмоқда! Ниҳоят, мен биров билан
90 Махфий сўзлашмоқдан ҳам маҳрум бўлибман.

Д о р и н а

Сизга айтишим керак, бу ҳақда «миш-миш»
Ҳар хил гап-сўз кўндандир уйда боради —
Яна жуда махфийдир шунинг сингари...
Албатта, ҳазил дейман: бўлмағур бир иш!

О р г о н

Дейсизки бўлмағур иш. Қандай жасорат...
Бу тегсиз гапмас, жоним, эзгу ҳақиқат!

Д о р и н а

100 Мумкин эмас.

О р г о н

Мен айтяпман!

Д о р и н а

Ҳазиллашасиз.

О р г о н

Мана, кўрармен...

Д о р и н а

Ишонмаймен ҳеч қачон...

О р г о н

110 Ишонасан!

Д о р и н а

Йўқ.

О р г о н

Оҳ, жаҳлимни чиқарма!

Д о р и н а

(Марианага)

Кўрқмасангиз бўлади ҳеч нимадан сиз,
Сизни эрмак қилмоқда отажонингиз.

О р г о н

120 Дорина!

Д о р и н а

Лаббай. Ҳаммаси пуч гап, бўш бир ҳангома.

О р г о н

Жим бўл!

Д о р и н а

Хўп, яхши — ишонайлик...

Оқибат ёмон! Афтига қарасанг, у ақли одам,

Ёши анча-мунчага бориб қолган ҳам,

Лекин яхши кўриниш учун жиннилик

130 Қилади, яна кимга у беради жон?

О р г о н

Тингла! Мен кўпдан буён бардош қиламен,

Сабр-бардошнинг чеки бордир, биламен...

Д о р и н а

Хўп, яна сиз бир нафас кўрсатинг бардош.

Аччиғланмай, мен билан сўзлашинг ювош!

Ўйлаб кўрингки, сизда фақат битта қиз —

Нима учун маҳв этмак истайсиз уни?

Тасқара, йўқ ул бўлса ё бошпанасиз...

140 Аммо шундай чиройли бир қизни яна

Шунча кўп мол-ҳол билан бир гадой сари

Узатиш! Йўлиқибсиз зўр хазинага!

Сизга унинг нимаси мунча ёқади?

О р г о н

Балли сенинг ақлингга! У қашшоқлиги

Билан улуғ! У ҳар бир амали билан

Самоватга интилар, кўнгил оқлиги

Сабабли маҳрум дунё неъматларидан...

Лекин бу қийинликдан, албатта, уни

150 Қутқарамен, қайтариб олади у чоғ

Гўзал, катта ерлари билан боғу роғ,

Тикланади зодагон асл уруғи!

Д о р и н а

Катта ерлар? Асл уруғ? Қандай мўъжиза!

Сизга шуларнинг барин айтдими ўзи?

Ўйлайсанки, тикилган самога кўзи,

Бутун фикри-зикри ер неъматиди-ку!

- Бу гап сизга, кўрамен, ёқмайди сира?
Сукут этамен. Унинг авлод-ажлоди
- 160 Қолсин-да, сўзлашайлик ўзи ҳақида...
Сиз у шахсда топасиз кўнгил сафоси,
Лекин бундай никоҳлар эса, ҳамиша
Қандай натижа берар — ўйламагансиз:
Қонда қайнаса ёшлик бир булоқ каби
Эрга бўлмаса ишқдан бир учқун бир оз,
Аёлни жиловламас никоҳ боғичи!
Қарабсанки, бошқага қўйибди кўнгил,
Гуноҳини у шўрлик яширолмаса —
Унга ачинмас кимса...

- 170 Бунга айбдорми ул?

О р г о н

Мана оқила! Қандай яшамоқ керак —
Сендан олғумиз сабоқ!

Д о р и н а

Нима бўпти? Ўқитамен
Тажрибаларим, балки иш берар андак...

О р г о н

Хўп, яхши! Ҳазилларга энди тоқат тоқ...
(*Марианага*)

- 180 Мен отангмен ва сендан ёмон нарсани
Талаб қилмоғим мумкин эмас, албатта;
На десам, севганимдан дейман ҳамиша.
Хўп, Валерга бермоққа сени
Ваъда қилган бўлайин...
Лекин қартабоз эмиш, биласанми у?..

Д о р и н а

Мана бу — бўҳтон!

О р г о н

Ҳукм этмангиз бот!

- 190 Қартабоз ҳам умуман фикри бизга ёт...

Д о р и н а

Шу ҳам айб бўлибди-ку!

О р г о н

Сенга алоқаси йўқ! Қизим, бор гап шу,
 Чиқармоқ керакдир Валерни ёддан...
 Аммо қайғурма, зое кўрмадинг зотан:
 Тартюф... Ҳа, у гўзал эр бус-бутун!
 Сизда севги эртаги битмас-туганмас.
 Биз-чи, томоша қилиб хурсанд бўлсак бас!

200 Яна истаган ёққа юришинг мумкин...

Д о р и н а

Юриш, айлангиришни биларми бу қиз?
 Уни аҳмоқ қилади бўлиб вафосиз,
 Мен бунга ишонаман!

О р г о н

Нималар вайсар! Ёраб, нималар вайсар!

Д о р и н а

Вайсаганим йўқ, бўлур ишни айтамен...

О р г о н

210 Гапирма! Товушинг ўчир!

Д о р и н а

Мана бу дилбар,
 Ахир, нетай, мен сизни севсам агар...

О р г о н

Севиб овора бўлма!

Д о р и н а

А мен севамен! Нима қилиш керак?

О р г о н

220 А!

Д о р и н а

Ҳар қандай одам
 Масхараларкан сизни, хафа бўламен...

О р г о н

Тинкам қуриди!

Д о р и н а

Ота бўлмай қуриб кет! — дейди ҳамма ҳам.
 Ачинмайди ҳаёсиз, дерлар дам-бадам.

О р г о н

230 Жим бўласенми, илон?

Д о р и н а

Аҳ, сиз қандай газабланасиз!

Гуноҳ эмасмикан бу?

О р г о н

Гуноҳга беихтиёр мажбур этган ўзинг-ку?..

Сен қулоқ сол, мана шу энг сўнгги фармон:

Жим бўл!

Д о р и н а

Жим турамен... бари бир ўйлаймен шуни...

240

О р г о н

О, ўйлайвер — ўз ичингда...

Лекин гинг деб гапирма! (*Марианага*)

Нималар кераклигини ўйлаб қўйибман...

Д о р и н а

(*четга қараб*)

Ёраб,

Тилим қандай қичияпти!

О р г о н

250 Тартюф олифта эмас, танти ҳам эмас...

Аксинча, у... ҳа, қандай айтишим мумкин?

Д о р и н а

(*четга қараб*)

У тасқарадир!

О р г о н

На хасис, на зуғумли... Тушунасанми?

Сен унга теккач, билиб оласан бутун...

Д о р и н а

(*четга қараб*)

260 Ҳа, антиқа!

(*Оргон Доринага қараб бурилади, қўлларини қовуштиради ва унинг юзига тикилиб эшитади.*)

Агарда менга биров

Зўрлаб уйланишни қилсайди орзу,

Мен ўз ишимни билиб қилардим дарров!
 Қилмишига яраша
 Жазоланар эди у!

О р г о н

(Доринага)

270 Демакки, мен бу ерда бир сариқ чақа?

Д о р и н а

Сизни бирор сабаб-ла нотинч қилмадим:
 Буюрганингиз каби сукут қиламен...

О р г о н

Ёлгон айтасен!
 Гапирмоқдасен!

Д о р и н а

Киши ўз-ўзи-ла жим
 Ўйлаши мумкин эмас?
 Бу гап қанақа?

280 О р г о н

(четга қараб)

Йўқ, азизим, сенга бир таълим лозимдир!
 Мендан ҳозир оласен энг аъло сабоқ...

(Доринани урмоқ учун ўнғай бир вазият олади ва қизи билан гаплашаркан, ҳар бир сўзни айтганда, Дорина томон бурилади. Лекин Дорина ҳаракатсиз, жим туради.)

Қизим, барча шубҳангни улоқтир узоқ!
 Бахтингга яхши гаров — танлаганимдир...

(Доринага қараб)

290 Нимага жим турасен?

Д о р и н а

Айтадиган гапим йўқ.

О р г о н

Жилла бўлмаса, бир сўз!

Д о р и н а

Мен истамаймен.

О р г о н

Шошма, сени тутамен!

Д о р и н а

300 Унча аҳмоқ эмасмен, тутқич бергали.

О р г о н

(Марианага)

Умид қиламен, тезда зехн қўясен.
Сен бола эмас. Ўзинг муҳокамадан
Бирма-бир ўтказасен,..

Д о р и н а

(қоча туриб)

Ҳеч бўлмас бу уят иш!

О р г о н

310 *(Марианага)*

Дўстим, кўриб турибсен.. бунда вафо бор!
Айрилмасайдим сўнгги куч-қувватимдан...
Мен ўзимда эмасмен... титроқ ичимда...
Ёлғиз қол-да, яхшилаб ўйлаб, ўлчаб кўр.
Бир оз кезай... кўнглим жиндай ором топсин...
(Чиқиб кетади.)

III саҳна

Мариана ва Дорина

Д о р и н а

320 Сиз учун кўп талашдим, сиз соқовмисиз?

Чиндан нодир бир қилиқ, эшитилмаган:

Лом-мим демасдан,

Шундай таклифни тинглаш — сокин, шиддатсиз!

М а р и а н а

Мен нима қилай, ахир, отам хоҳласа...

Д о р и н а

Нетай! Ўхшатиб жавоб бермоқлик лозим!

М а р и а н а

Яъни қай турда?

330

Д о р и н а

Айтиш керакли — севги муҳокамага
 Асло бўйсунмас: юрагимга ўзга шахс ҳоким,
 Сиз учун эрга тегиш жуда жиддий иш...
 Отангиз Тартюфга қўнгил қўйган бўлса чин,
 У вақтда ўзи унга тез тега қолсин.

М а р и а н а

Вой, ўлай, ҳушинг борми? Шундай жавоб отага?

Д о р и н а

Сиз самимий равишда менга айтингиз:

340 Валерни севасизми ёки севмайсиз?

М а р и а н а

Дорина! Сен инсоний ҳисдан бегона!
 Мени қийнамоқ сенга жиноят бўлур —
 Сенга очмаганмидим бутун юрагим.
 Валернинг ишқи билан борлигим куюр, —
 Сен буни билмагандек сўрайсен дардим.

Д о р и н а

Мен бу ҳақда эшитдим юзларча дафъа,
 Бунга боқмасдан, менда шак ва гумон бор:

350 Сизнингча, бу муҳаббат, аммо, менимча,
 Ишқингиз гўёки бир хаёлга ўхшар.

М а р и а н а

Демакки, мен ўзимни ва ҳаммани ҳам
 Алдарканман! Хўп, яхши...

Д о р и н а

Демак, севасиз шаксиз?

М а р и а н а

Мен топинамен!

Д о р и н а

360 У ҳам сизни севарми?

М а р и а н а

Ҳа, ўйлашимча, шундай...

Д о р и н а

Менимча иковингиз тез қовушмоққа
Интилсангизлар керак-бир кун ҳам кутмай!

М а р и а н а

Оҳ, кошкийди! Бу чиндан бўларми лекин?
Тартюфга қарашга ҳам тобим йўқ бир зум!

Д о р и н а

370 Ҳаммаси эса, сизнинг жавобга боғлиқ...

М а р и а н а

Менга қолмиш фақат бир йўл, бу — ўлим!

Д о р и н а

Ўлиммиш! Иқрор этай, буни билмабман...

Жуда соз, энг содда чорадир:

Маъшуқа ўзини бир зумда ўлдирадир,

Бу билан иш тамомдир... Шундай хом фикр

Билан қизиқиша оласиз жиддан?

М а р и а н а

380 Дорина! Нима бўлди қайғу-ҳасратим
Кўнглингга қитдай бўлсин қилмасми таъсир?

Д о р и н а

Тўғриси, мен сизга ҳеч ачинмадим...

Бутунлай ачинмайман: ранжитади шу;

Ёш боладек ўз-ўзин ўтга отиш бу.

М а р и а н а

Биласан мен ювош бир қиз ҳамиша.

Д о р и н а

Ювошликка йўқ эҳтиёж шу пайтда.

390 М а р и н а

Валернинг ўзи отам билан сўзлашсин,

Мен, ахир, ҳали унинг нишонлисиман.

Д о р и н а

Кўп соз! Ўзни гуноҳдан қутқариб яна

Бутун юкни агдаринг куёв болага?

М а р и а н а

Демак, сен истайсанки, аёл ҳаёсин

Ва қизлик вазифасин бутун унутаи?..

Д о р и н а

- 400 Вой, йўқ!
 Мен сизга ҳеч бундай демадим!
 Ишга аралашинга йўқ меним ҳаддим...
 Мен ҳайрон қолган нарса оддий ва равшан —
 Тартюф бекаси бўлиш ўзингиз учун
 Бир мартаба ва дилкаш кўринар, дейман...
 Аслида, куёв йигит Тартюф бўлмасин?
 Айёр — ҳар бир балодан ўтар чап бериб,
 Қачон қарасанг- соғлом: иштаҳа — карнай,
 Эмиш аждоди донгдор, юзи қизил олмадай?
- 410 Нима учун у сизга ёқа қолмасин!

М а р и а н а

Ё раббим!

Д о р и н а

Унинг хотини бўлиш?
 Шундай севинчдан ўзни унутиш мумкин!

М а р и а н а

- Сен бу тўғрида менга гапирма бир дам!
 Мен Тартюфга тегмайман.
 Сўз билан, кенгаш билан менга бер ёрдам!
- 420 Дорина! Сўзламайсен? Гапир, кутамен...

Д о р и н а

Беҳудадир! Яхшиси ёрдам кутмангиз!
 Мен маслаҳат бергали ботинолмаймен...
 Бундан фойда чиқарми? Англай олмаймен —
 Нима лозим? Қай тўғрида сиз дард чекасиз?

- Ўйланг, ахир: севган эр ўз бекасини —
 Чиройли хотинни назокат билан
 Аравага ўтқизиб, олиб кетар шан
 Ўз шаҳрига... у ерда шарафли номни
- 430 Қутлаб амма-холалар очади кучоқ.
 Ва гийбатлар тўрига ўралиб у чоқ
 Давр суриб юражаксиз, гўзал кўфирчоқ!

- М а р и а н а
У мени кўп ҳордирар!
Нима қилишим керак?
- Д о р и н а
Сизга айта олмаймен: Сиз — хоним, мен эса...
- М а р и а н а
440 Ёлворамен, Дорина!
- Д о р и н а
Ҳамма билсин, ҳамма! Жазоланинг сиз...
- М а р и а н а
Тингла...
- Д о р и н а
Йўқ!
- М а р и а н а
Аммо меним ҳаётим, иффатим...
- Д о р и н а
450 Балли, Тартюфга тегишга ичингиз қасам,
Олам гулистон бўлур, иш тамом...
- М а р и а н а
Ёрдам кутамен
Сендан, Дорина.
- Д о р и н а
Хўжа ихтиёри-ла
Тартюфга эш бўлишга мажбурсиз мудом...
- М а р и а н а
Ҳа, шундайми, мен энди офиз очмаймен!
- 460 Энди ихтиёр меңда: кул ва аччиғлан —
Мен сенсиз ҳам ишимни қила олғаймен...
Лекин, билки, ҳар ишга тайёрмен бу он!
(Кетишга чоғланар.)
- Д о р и н а
Шошманг! Ҳар ҳолда сизга ачинмоқ даркор...
Жаҳлим чиқди, бунга ҳам ўзингиз айбдор.
Ўтган ишга салавот...

М а р и а н а

Оҳ, бахтдир ўлмоқ!

470 Д о р и н а

Шу ҳам гап бўпти-ю...

Сўзлашиб олайик... Масалан... Мана

Жаноб Валернинг ўзи келмоқда!

IV саҳна

Мариана, Дорина ва Валер.

В а л е р

Менга билдиришди ёқимли хабар

Анови... Тартюф... билан сиз тўғрингизда!

М а р и а н а

480 Меним тўғримда ҳам?

В а л е р

Бу нима, ҳазилми ё...

У сизнинг куёвми, а?

М а р и а н а

Отам ўз хоҳишин сўзлади шу дам...

В а л е р

Наҳотки, отангиз-а?

М а р и а н а

Отамнинг хоҳиши....

490 В а л е р

А, сиз-чи?

М а р и а н а

Билмаймен.

В а л е р

А, қандай яхши жавоб...

Билмайсизми?

М а р и а н а

Йўқ...

В а л е р

500 Ким билар буни?

М а р и а н а

Эҳтимол, берурсиз менга маслаҳат.

В а л е р

Дарҳол рози бўлишга

Маслаҳат берурмен сизга!

М а р и а н а

Сизнинг маслаҳат шуми?

В а л е р

Ҳа.

510 М а р и а н а

Ҳазил эмас-а?

В а л е р

Маслаҳатда ҳеч вақт бўлмас ҳазилим.

М а р и а н а

Ташаккур... Энди бизга видолашувми?

В а л е р

Кўряпманки, қийналмай бўласиз рози?

М а р и а н а

Бундайин кенгашга қулоқ осаман...

520 В а л е р

Шу кенгаш-ла истайман сизга ёқмоқни.

М а р и а н а

Бу маслаҳат марҳамат билан баробар...

Д о р и н а

(ичкарирсқ бораркан)

Шу ҳам гапми? Не билан битар бу ғовға?

В а л е р

Мана ишқ деган нима! Тарқалди туман,

Туманлар орқасида налар кўрамен.

530 Алдов... Фақат бир алдов! Мен алданганмен!

М а р и а н а

Ўтинаман... Бу ҳақда сўзламангиз, бас!

Меним саволим жуда равшандир...

Бунга Сиз жавоб қайтардингиз эркин кўнгил-ла...

Ана шу йўлни танлаймен, холос!

В а л е р

Сўзларимда нима маъно — аччиқми сўзим?
Жилла қурса, шу билан оламен ўчим...

М а р и а н а

540 Қилмайсиз хато...

В а л е р

Ҳар вақтдаги сингари!
Очиқ иқрор этингиз, мени ҳеч қачон
Севмаганмидингиз-а?

М а р и а н а

Ҳар нима ўйласангиз, ихтиёр сизда...

В а л е р

Бунга йўқ гумон!
Демак, таҳқир этилдим... Кўнгил орзуси
550 Самимий бир саломни қайдан ахтарай
Балки унда хўрламаслар йигит туйғуни...

М а р и а н а

.....

В а л е р

Балки мен инонган бордир бир кўнгил,
Балки йўқотганимни тўлдирад буткул!

М а р и а н а

560 Йўқотганингиз шундай кичик, у учун
Юпаниш мумкин...

В а л е р

Бўлмаса-чи! Тиришиб кўрамен, аммо
Унутмоқлик имконсиз бўлса бус-бутун,
Кўл силтайман, эътироф қилмайман асло.
Майли, қийналай сизсиз... Дилимда тутун...
Ёлқинин сизгагина сақлайин мангу
Ва сиз ўксиз қолдирган юракни эса,
Асло жалб этмасин ўзга бир дилдор?

М а р и а н а

570 Йўқ, йўқ! Аксинча орзу этдигим ушбу:
Тездан сиз эришингиз барча муродга...

В а л е р
Ҳа, шундай денг! Хоҳлайсиз?
М а р и а н а

Ҳа...

В а л е р
Равшан масала: ноласиз ва шикоятсиз
Оласиз лаззат,
Бу хусусда мен асло айбли эмасман!

580 *(Эшикка бурилади)*

М а р и а н а
Йўқ, унутмайман.

В а л е р
(қайтиб)
Билиб қўйингки,
Содир бўлмасайди сиздан ушбу ҳол...

М а р и а н а
Ҳа, ҳа...

В а л е р
590 *(кета туриб)*
Ҳамма ипни раҳмсиз узган ўзингиз!

М а р и а н а
Майли, шундай бўлсин.

В а л е р
Вафосизликка ҳам мисол ўзингиз!

М а р и а н а
Менми бевафо? Майли, сизнингча, бўлсин!

В а л е р
(эшикка бориб, сўнг қайтади)
600 А?

М а р и а н а
Нима?

В а л е р
Чақирдингиз шекилли?

М а р и а н а
Ҳожат сезмадим!

В а л е р

Бардам бўлишингиз тилайман.

Хайр...

(Секин-секин эшикка кетади.)

610 М а р и а н а

Хайр, алвидо...

Д о р и н а.

(олдинга юради)

Ё раббим, бу нечук хархаша?

Сизда йўқми андиша?

(Валерга)

Уят-е, сиз йигитсиз-ку,

Лекин қизлардан баттар.

(Кўлини ушлайди.)

620 В а л е р

(гўё қаршилик қилган бўлади)

Сенга нима?

Д о р и н а

Бу ёққа келинг!

В а л е р

Нима учун?

Д о р и н а

Марҳамат қилинг!

В а л е р

630 Мен истамаймен бутун...

Д о р и н а

Ҳа, сиз.

М а р и а н а

(четга қараб)

Маълум бўлдики, мендан қочаётир у,—

Яхшиси мен кетайин...

Д о р и н а

(Валерни қўйиб юборади ва Марианага югуради)

Энди бунинг қилигин қаранг!

640 Сиз қайга?

М а р и а н а

Кўй, тегма менга!

Д о р и н а

Бу нимаси-я!

М а р и а н а

Йўқ, йўқ! Уринишларинг беҳуда, кўйвор!

В а л е р

(четга қараб)

Бетимга қарагиси келмас... Тез кетай!

650

Д о р и н а

(Марианани қўйиб, Валерни ушлайди)

Тағинми? Қайси бирингиз ушлай?

Лекин мен ўз сўзим ўтказажакмен...

(Мариана ҳам Валернинг қўлларидан ушлаб, олдинга суради.)

Юринг-чи, бу томонга!

В а л е р

(Доринага)

Хўш?

660

М а р и а н а

Бундан кейин?

Д о р и н а

Аввало истардим, сизларни яраштирай,

Кейин сиз билан бирга бир йўл ахтарай.

(Валерга қараб)

Ҳаё қани, оздингизми ақлдан?

Қилиқларингизга ҳайронман.

В а л е р

Ахир, у ўзи-ку.

670

Д о р и н а

(Марианага)

Сиз-чи, хоним? Сувда бўккандай,

Бу нимаси, ҳай-ҳай!

М а р и а н а

Сен кўрдингми, у ҳали

Мендан енгил айрилишга жасоратланди.

Д о р и н а

(Валерга)

- 680 Ҳаммаси аҳмоқликдир! Бу қизда сизга
Хотин бўлишдан ўзга йўқдир бир армон,
Истасангиз онг ичай.

(Марианага)

Унинг юраги сизда,
Гапимнинг чинлигига бошимни тикай!

М а р и а н а

(Валерга)

Сиз менга бердингиз шундай маслаҳат...

В а л е р

(Марианага)

- 690 Менга ўзингиз шундай савол бердингиз.

Д о р и н а

Етар, эркалар, тугатинг аскияни.
Бирингиз бирингиздан баттар, беринг қўлларни.

(Валерга)

Қани, жаноб, қани!

(Валер қўлини Доринага узата туриб)

На учун?

Д о р и н а

(Марианага)

- 700 Сиз ҳам берингиз! *(қўли Доринага узатаркан)*
Нечун? Ортиқ ярашингиз! Ҳа, мана шундай...
Бир-бирингизни севиб, тўйни ҳам дарҳол
Тайёр этгайсиз — аммо нақ айрилгудай
Бўлдингиз! Ҳеч нимага ўхшамас бу ҳол...

(Мариана ҳам Валер бирмунча вақт қўл ушлашиб турадилар, аммо бир-бирларига қарамайдилар.)

В а л е р

- 710 *(Марианага боқиб)*
Ҳануз жаҳдамисиз?

Мариана табассум билан Валерга қарайди.

Д о р и н а

(четга)

Ишқдан инсонлар овсар бўлар лаҳзада!

В а л е р

(Марианага)

Аммо золимсиз! Хафа қилиш ҳеч гапмас,

Бутун дилни парчалар – қизиқ ҳангома.

720

М а р и а н а

Сиз ҳам ўжарсиз, ношукурсиз жуда.

Д о р и н а

Жаноблар, жанжаллаша берарсиз кейин:

Ҳали бўйнимиздадир Тартюфнинг кўли...

М а р и а н а

Уни нима қиламиз?

Д о р и н а

Ҳозирча чидам...

(Марианага)

730

Раҳм этар эгам.

(Валерга)

Унча катта ташвишмас!

(Марианага)

Сиз учун энг муҳими – айёрлик йўли...

Уни сағал-пағал қилиб умидвор,

Орқага силтайверманг; ҳар хил баҳона:

Айтингки, дилим ғаш, кўрдим ёмон туш,

Гоҳ денг, юракда аллақандай титроқ бор,

Ҳар хил машғум хаёллар калаваси –

740

Гўё бўйнингизда дор.

Кейинча маълум бўлур! А, ҳозир эса,

Тарқалингиз, токи кўрмасин кимса...

(Валерга)

Сиз ҳам ўзингиз учун қилинг ҳаракат:

Дўст-ёр билан кенгашинг ва сўзлашинг сиз...

Қани, энди марш!

В а л е р

(Марианага)

Кетаман, кўнглим тинч: мени севасиз,
750 Бу нарса менинг учун ҳаммадан қиммат!

М а р и а н а

(Валерга)

Майли, отам ўз сўзин бузмасин ҳаргиз,
Майли, сизни оғизга олмасин, ахир
Мен сизники, ҳеч кимса қилмас менга ҳад!

В а л е р

Оҳ, агарда ботинсам...

Д о р и н а

Этмасмен рухсат!

760 *(Иккаловини елкасидан ушлаб, турли томонга юборади.)*
Сиз у ёққа, сиз, бекач, бу ёққа!.. Хайр!

УЧИНЧИ ПАРДА

І саҳна

Дамис ва Дорина

Д а м и с

Майли, бошимда чақсин даҳшатли чақмоқ,
Майли, мен бориб турган разил бўлайин,
Майли... мен ҳар балога йўлиқай, бироқ
Мен унга кўрсатаман!

Д о р и н а

10 Биламнз, лекин
Сиз анча ҳовлиқмасиз ва дали-ғули...
Аҳмоқликка арзийдими? Ишонинг жиддан
Тайёрлик кўришлар ва гап-сўзлар билан
Орқага ташлашади кўп замон буни!

Д а м и с

Мен ёлғизгина унга — у дарбадарга
Икки оғиз сўзимни шипшитмоқчийдим...

Д о р и н а

Вой, қўйинг! Аралашмай, кетаверинг жим,
20 Ҳовлиқмасдан тушуниб ишлаш соз нарса...
Ўгай онангиз ҳозир
Тартюф билан шу ерда қилади суҳбат...
Тартюф унинг қошида кўп дафъа зоҳир
Қилди ўз туйғусини... Гумоним суҳбат...
Ажзини – иқрор этиш бежизмас, албат...
Биз учун яхши дастак бўлур бу, ахир.
Хўп, мен бунда кутамен, – жўнанг бундан сиз...

Д а м и с

Нима учун? Қоламен мен ҳам...

30 Д о р и н а

Ҳеч, ҳеч, ҳеч!
Қўйинг тўйиб гаплашсин иккови тип-тинч...

Д а м и с

Тилим қисамен...

Д о р и н а

Гарчи қасам ичингиз –
Жим туришингизга мен ишонаменми?
Кетинг!

Д а м и с

40 Йўқ!

Д о р и н а

Демак, бизга ёрдамлашишмас,
Ишга тўсиқ бўлишни истарсиз балки?
Мана ўзи келмоқда! Кетинг шу нафас!
(Дамис ичкарига, эшик орқасига яширинади.)

II саҳна

Дорина ва Тартюф

Т а р т ю ф

(Доринани кўриб қолиб, орқасига айланиб, эшикка қараб гапиради.)

50 Ишим битди... Ҳа, яшир қамчи, хирқани;
Яхши қол! Биров мени агар сўраса,
Айтки, қамоқхонанинг бечоралари
Учун бергали кетди бир оз садақа.

Д о р и н а

(ўзича)

Мақтанчоқ!

Т а р т ю ф

Сўзлашмоқчи эдинг мен билан?

60 Д о р и н а

Ҳа...

Т а р т ю ф

Ё тангрим! Тўхта-чи...

(Киссасидан дастрўмолини олади.)

Ўтинамен — ол...

Д о р и н а

Нега?

Т а р т ю ф

Ўра-чи!

70 Тамом ўра, баданга кўзим тушмасин!
Қани ҳаё? Бу қандай чиркин ва бидъат...

Д о р и н а

Сиз йўлдан оздиришга ожизсиз лекин!

Тўғрисини айтсам, менга бари бир:

Сиз қандай вазиятда бўлмангиз, сабр

Бардош билан қарай олардим фақат.

Т а р т ю ф

Сўзлама! Эшитмаймен сени... Кетамен!

Д о р и н а

80 Йўқ, йўқ! Сиз қолаверинг — сукут этамен...

Мени сизга юборди бекам, илтимос —

Қилди икки оғиз сўз-чун ташриф этишни...

Т а р т ю ф

Биласан-ку, ҳамиша тайёрмен холос...

Д о р и н а

(четга қараб)

Тамом бўшашди! Наҳот, пайқамиш ишни?

Т а р т ю ф

У қай вақтда келади?

90

Д о р и н а

Ўйлаймен, — ҳозир...

Сизлар шунда қолинглар, у келаётир!

III саҳна

Тартюф ва Эльмира

Т а р т ю ф

Қабул айлангиз маъсум ҳислар арзини:

Ҳар ерда ҳозир-нозир ҳақ таоло ҳам,

Бутун умр озайтмасин ўз карамини —

Кунларингизга бўлсин нур, қувонч ҳамдам...

100

Э л ь м и р а

Сизга ташаккур яхши ниятлар учун!

Ўтирайлик-чи, бизга бўлур ўнғайроқ...

Т а р т ю ф

Тузалдингизми қаттиқ оғриқдан бутун.

Э л ь м и р а

Ҳа-а!

Т а р т ю ф

Меним муножотим ҳақ

Даргоҳига етибдими — менга номаълум,

110

Аммо туну кун сизни мен қилдим дуо,

Риёзатларга ўзни қилдим мубтало...

Э л ь м и р а

Менга бу хуш келса ҳам... хижолат тортғум...

Т а р т ю ф

Сизнинг нозик умрингиз сақламоқ учун —

Ҳаётимдан кечардим!

Э л ь м и р а

Билмадим, шундай
Азиз қурбон мем учун бўлгай ноурин...

120

Т а р т ю ф

Сизга арзигудайин эмас бу қурбон!
Кимнинг қўлидан келар қадрингиз билиш...

Э л ь м и р а

Кечирингиз! Сиз билан бир оз сўзлашиш
Учун келган эдим... Биз бу ерда ёлғиз...

Т а р т ю ф

Ҳа, ёлғизмиз! — Мени талаб қилмиш самолар!
Муножотимни улар эшитган, шаксиз,
Рўй берди хаёл қилган орзулар якбор!

130

Э л ь м и р а

Сиз билан очиқ, яққол сўзлашмак даркор...

(Дамис ўзи яширинган эшикни сал очиб, ўзини кўрсатмасдан муколимага қулоқ солади.)

Т а р т ю ф

Бутун дилни очмоқлик бу кўпдан мурод!
Ишонингки, сиз ҳусн билан товланиб,
Суронли ошиқлар-ла бутун қуршалиб,
Юраркансиз, ишонинг, этай қасамёд, —
Шунда ҳаяжонланиб, кўтарсам фарёд,
140 Кўрмангиз сиз бу ишда ҳасад ё ғазаб,
Қабргача садоқатим дилда лабо-лаб!
Онт ичамен...

Э л ь м и р а

Албатта, ишончим комил,
Менга яхшилик исташ сизда таомил...

Т а р т ю ф

(Эльмиранинг қўлини ушлаб, сиқади.)

Сиз хато қилмагансиз! Кўнглимнинг майли...

Э л ь м и р а

150

Вой, оғритдингиз!

Т а р т ю ф

Кечиринг... Бу кўнгил дайди...
Сал оғриқни мен сизга раво кўрамен?
(Кўлини Эльмиранинг тиззасига кўяди.)

Э л ь м и р а

Вой, сизга нима бўлди?

Т а р т ю ф

Қизиқамен матога... Қандай юмшоқ-а!

Э л ь м и р а

160 Йўқ, йўқ! Қўйинг! Мен бунини ёмон кўрамен
Ва қитиқдан қўрқаман...
(Эльмира ўз курсисини нарироқ суради. Тартюф яна ёндашади)

Т а р т ю ф

(Эльмиранинг дуррачасига кўл тегизиб)

Бу тўқима рўмолга

Ҳеч баҳо йўқдир!

Қандай нозик ва енгил!

Гули, безакларининг нафосатин кўр!

Мана шу ишда узоқ кетибмиз дадил...

170 Э л ь м и р а

Биз ҳам асли суҳбатдан узоқлашдик, ҳа,
Ишонса бўлармикан? Ҳар ерда лекин
Эшитаменки, эрим ваъдага вафо
Қилмасдан, қизни сизга атамиш гўё...

Т а р т ю ф

У менга чертиб ўтди... Эвоҳ! Хаёл чин
Саодатни, ўзга бир бахт қумсар ҳар чоқ!

Э л ь м и р а

Тушунамен... Дунёвий бахтдан сиз йироқ!

180 Т а р т ю ф

Туғилмадим тош кўнгил билан мен асло!

Э л ь м и р а

Кўзларингиз тикилган кўкка доимо...

Т а р т ю ф

Ихлос билан тангрига қилиб ибодат,

- Ерда ҳам — унинг ажиб манзаралари
 Ичида тополамиз баъзан бағоят
 Чиройли нимарсалар — диллар эрмаги.
 Дунёмизда оз эмас соҳибжамоллар:
- 190 Лекин порлоқ нурафшон ҳусннинг ҳамма
 Келишгаи андомлари битта санамда —
 Ёлғиз сизнинг суратга қўйилмиш, дилдор!
 Сиз намоён бўлдингиз — мен ўшал онда
 Нафис пари ҳуснидан бўлибман мафтун,
 Борлиғимни қоплади мубҳам ҳис бутун. —
 Ер ишқининг сафоси ўйнади қонда!
 Дастлаб ўйладимки, бу гумроҳлик бўлғай,
 Ҳазиллашади менга шайтон ҳукмрон.
 Қаттиқ жазм айладимки, сизни тарк этай,
- 200 Кўзимдан ҳам хаёлдан кўчинг бенишон...
 Мен тезда кўра олдим: ҳаммаси равшан —
 Мени, ташвиш тортганим беҳуда экан,
 Рухимга таҳдид этмас васваса ҳеч бир,
 Бу эҳтирос гуноҳмас... берилдим, ахир!
 Кўрқмангиз жасуруна эътирофимдан;
 Эзгу хаёлларимни дилга тугамен,
 Юрагингиз тўладир нозик ҳис билан,
 Гадойдек бошим эгиб эҳсон кутамен...
 Тинглайсиз, арзи ҳолдан қайга қочайин,
- 210 Тақдир ёзганмикан менга саодат, —
 Сизнинг ихтиёрга ўзимни топширайин...
 Ўлдилинг, ё менга кўрсатинг меҳр-шафқат!
 Э л ь м и р а
 Ҳисларингизни нозик этдингиз изҳор,
 Лекин иқрор этдингиз, — мен шундай ҳайрон...
 Лоақал тақводорлик сизни бир қадар
 Тутса бўларди: тақво сизда зўр имон!
 Т а р т ю ф
 Айтиш қулай. Нима бўпти тақводор бўлсам?
- 220 Мен ҳам одам! Алдашга эҳтиёж йўқ ҳам!

- Муҳаббат иллатига бўлиб гирифтор,
Қалбимга жонли гўзал энди ҳукмрон —
Буни билдингми, ақл, мантиқ ҳам бекор!
Майли, бу сўзларимдан — ўйланг девона,
Дейингики, бу сўзларим — том ваҳшиёна;
Мен фаришта эмасмен! Сеҳрли ҳусн
Қаршисида бу ожиз банда не қилсин?
Мен ўзимнинг ажзимни энди тушундим, —
Илгари сукут этиб, кўзларим билан,
230 Хўрсинишларим билан ифода этган
Ҳисларни арз этишга букун уриндим...
О, қаҳрли тақдирим менга ногаҳон
Кулиб қараса — бахтсиз бу қулни сиз ҳам
Овутсангиз самимий ноз билан шу он!
Сизгагина топинар эдим мен ҳар дам...
Сиз мен билан бўлсангиз, ҳар хил таъналар
Ва ҳар қандай гийбатдан омон бўласиз:
Ҳеч гап-сўз қўзғалмас: мен бир камтар даъвосиз...
Лекин бўлади бир нав маҳмадоналар.
240 Ҳавас билан аёллар уларга мудом
Кўниб таслим бўлурлар бепарво тамом!
Улар учун ғалаба жуда ҳам қулай —
Улар ўз гурурини кўтариш учун
Ҳаёсиз мақтанчоқлик билан ҳар қандай
Аёлни шармисор қилар бус-бутун...
Биз эса, ибратомуз, гўзал хулқ билан
Ҳурмат ва эътиборга бўлдик сазовор. —
Сирни пинҳон тутамиз! — Мақтаниш чиндан
Бизга зарар: кетади обрў-эътибор...
250 Биз ўзимизни тийиб, сақлаймиз сизни,
Шунинг-чун севиш мумкин хавф қилмай бизни!

Э л ь м и р а

Сиз кишини аврашга уста экансиз...
Аммо мен ўз эримга вафодор хотин,
Ҳамма гапни мен унга айтамен сокин:

У кўрсинки, текширмай ҳаммани азиз
Дўст тутиш оқибати не бўлур экан...

Т а р т ю ф

Оҳ, йўқ, меним маликам?

- 260 Айтмагайсиз! Мен тоза самимий севгим
Иқрор этдим, мен сизни қилмадим таҳқир!
Сизга қараб совуққон туролмас ҳеч ким –
Ўйлаб кўринг! – Қай инсон бўлмагай асир!..

Э л ь м и р а

Ҳожат борми изоҳга! Энди зўр жазога
Лойиқсиз, лекин мен сизни аяйман,
Бу тўғрида Оргонга ҳеч сўз демаймен:
Сиз бунинг бадалига бергайсиз ваъда,
Яъни Оргон олдида Марианадан

- 270 Сиз қатъий равишда воз кечажаксиз,
Бундан кейин бу ишга ҳеч бир йўл билан
Аралашмайсиз ёлғиз...

VI саҳна

Тартюф, Эльмира, Дамис

Д а м и с

(эшик ортидан чиқиб)

Йўқ, бўлмайди! Бу ишни қиламен эълон...
Мен ҳаммасин эшитдим – бизнинг қўлда у!
Биз унинг туфайлидан кўрдик ҳар замон

- 280 Нохушлик ва бекорга эшитдик сўкув!
Шармсиз алдашларга келди хотима:
Отам ҳамма сирни билгуси тезда.

Э л ь м и р а

Кераги борми, Дамис? Уни аяшга
Мен сўз бердим, букунги олган сабоғи
Бекорга кетмас, ақл кирар бу бошга,
Мени ҳеч ранжитмади севги изҳори:
Эрни севар вафодор бир хотинга бу

Маза-матрасиз гаплар фақат кулунч-ку,
290 Эрим нотинчланмасин арзимас гапга...

Д а м и с

Балки ҳақлисиз... Аммо уни бу дафъа
Сиз сингари аяшга рози эмасмен:
Аяш эмас эркалаш, эркалаш — ваъда!
Зухми бошларимизда эмасми даҳшат?
Отам унинг сеҳрига гирифтор экан,
Авлиёлигига ҳам ишонар экан —
Ана шунгача хавfli бизга у фақат,
Яхши фурсатни қўлдан берамиз, наҳот?
300 Умр бўйи армонда кетарман шаксиз!

Э л ь м и р а

Дамис!

Д а м и с

Йўқ-йўқ! Сўзингиз бутун кетади бекор!
Шундай жазм айладим... Буни қиламен!
Нима қилмоқ бўлсангиз, сизнинг ихтиёр
Лекин ўчимни олиб, мен овунаман!

V саҳна

Тартюф, Эльмира, Дамис ва Оргон

310 Д а м и с

Аҳ, отажон! Биз сизга эдик мунтазир!
Марҳамат қилинг яқин: сиз учун мунда
Яп-янги воқеа бор, — албатта, бунга
Сиз гоят таажжуб қилгайсиз зоҳир...
Қаранг бу одамга — у унутган бутун
Шафқатингизни, хайри эҳсонингизни,
Ҳамма яхшиликларнинг эвази учун
Мунофиқларча олчоқ хиёнат қилди.
Хотинингизга қайноқ севги изҳори
320 Қилар экан бу ерда, рост, келиб қолдим...
Юмшоқ кўнгилли хотин бу воқеани

Сиздан яширмоқ бўлди, мен билиб олдим,
Қўрқмай фош этамен бу авлиёни!
Сиз отамсиз, бу эса — иккинчи онам:
Сизга бу сирни очмоқ бўлди вазифам...

Э л ь м и р а

Мен бояги фикримда қоламен яна;
Эрга чақаверишнинг борми лузуми?
Бурчимиз бумас, балки эр бўлмаса-да,
330 Ўзни сақлай билмоқлик — будир муҳими,
Сиз агар мени жиндай ҳурмат қилсангиз,
Ҳеч нимани айтмаган бўлар эдингиз.
(Чиқиб кетади.)

VI саҳна

Тартюф, Дамис, Оргон

О р г о н

Ваҳм босди! Қардошим, қандай хангома?
Уларнинг қоралашга асосими бор!

Т а р т ю ф

340 О, шундай! Мен жуда қаттиқ айбдор,
Мен разилман, ёвuzман, мен осий банда!
Бутун ҳаётимда фаҳш, бузуклик бисёр!
Кўтариб урди мени самоват ҳозир!
Қаршингизда ўлик тан тез йиқиладир...
Лекин сукут қиламен. Майли, айбланай,
Ҳар қандай жиноятни мен кўтараман,
Ер ўпиб оқланишдан ўзни тиямен.
Уларга ишонинг-да, ҳайданг бу гадой,
Уятсиз бир алдамчи ва қароқчини!
350 Менга бари бир! Меним шармандалигим
Кўпаймайди бу билан, бузинг инини.
Сиз тинглаганингиз ҳам қилар кифоя...

О р г о н

(Дамисга)

Ҳа, бетавфиқ, бу бўҳтон билан сен ҳали
Меним ҳузуримда қораламоқчи
Бўлдингми соф, гуноҳсиз авлиёни-да?

Д а м и с

360 Ота, нима? Бурунги каби ҳаёсиз
Мунофиқлик қилар у, сиз инонасиз?

О р г о н

Жим бўл, лаънати вабо!

Т а р т ю ф

Йўқ! Нечун койиш.

Эҳтимол унга лозим эмас айб тақиш!

У сизга бермоқдадир қизиқ маълумот...

Меним ичимдагини қайдан биласиз?

Менинг камтар ва ҳақир ташқи қиёфам,

Эҳтимол, сизга кўп рост кўрингандир бот,

370 Ҳавасларга берилиб кетманг жилла-ям!

Мен қаерда бўлмайин, ҳамма вақт тоза,

Сазовор бўлганмидим бу шойиага.

Аслида, энг биринчи ёвуз менман-ку,

Филҳақиқат — жуда оз меним қимматим!

(Дамисга)

Ардоқли ўғил, сўзни эттиринг давом!

Юзимга отаверинг юрак қаҳрини —

Ёлғончи, разил, қотил — айтинг барини:

380 Мен буларга қилмайман эътироз тамом,

Лекин мен қаршингизда тиз чўкиб дарҳол,

Ожизона ер ўпиб, гуноҳдан тил лол,

Кўз ёшларим-ла тавба қилишга тайёр...

(Тиз чўкади.)

О р г о н

(Тартюфга)

О, бу ортиқча!

(Дамисга)

Қани, аҳволинг қалай?

Д а м и с

Оҳ, ота! Шундай разил, алдоқчи бўлғай...

390

О р г о н

Сен гапирма!

(Тартюфни турғизиб)

Қардошим, туринг беозор!

Мен жазосин берамен! Ўзи пушаймон

Бўлур сўнг... раҳм этингиз...

(Дамисга)

Жувон ўл, нодон!

Д а м и с

400

Шундай бир дардисарни

Истайсизки...

О р г о н

Жим!

Д а м и с

Мен ўзимни йўқотдим.

Мен нима қилай...

О р г о н

Агар яна бирон сўз айтганинг билан,

Сени бўғиб ўлдириш — будир ниятим!!!

410

Т а р т ю ф

Биродар! Худо ҳаққи, газабланмангиз!

Юз қатла азобга ҳам тайёрман, лекин

Бошқаларнинг азобин кўрмасам ёлғиз...

О р г о н

(Дамисга)

Виждонсиз!

Т а р т ю ф

Ва унинг ҳам гуноҳи учун,

Оёғингизга ётиб, ёлворай бурун...

420

О р г о н

(Тиз чўкиб Тартюфни қучоқлайди.)

Ё раб! Ё раб! Етмаган эди бу аҳвол!

(Дамисга)

Кўрасенми?

Д а м и с

Лекин...

О р г о н

Гапирма!

Д а м и с

430 Ҳа, мени...

О р г о н

Жим!

Ҳамма иш англашилди менга бемалол.

Бундан нафрат қиласиз. Ҳеч истисносиз —

Ҳаммангизга бир бало эмиш бу ожиз.

Бир илож қилиб бизни уриштиргани,

Ҳар бир нарсани дастак қиласиз яна...

Лекин мен, азиз дўстлар, унчалик содда

Эмасмен... Сиз қанча кўп уринманг ҳали

440 Мен эса, унга шунча бўламен яқин!

Сизни тезроқ ювош қилиш-чун тағин

Тўйни ҳам тезлатамен.

Д а м и с

Ҳамширамни, наҳотки, қилсангиз мажбур?..

О р г о н

Шундай ўйим бор! Бугун етар машмаша!

Сизни қўлга оламен, ким бу ўйга бош?

Жуда ҳам эрка бўлиб кетибсизлар-да!

Қани, оёқларига йиқил, дилозор,

450 Айбингни сўраб ёлвор!

Д а м и с

Мен яна сажда қилай шу мўлтонига?

О р г о н

А! Ўжарлик этасен! Ўзбошимчалик!

Қани таёқ?

(Тартюфга)

Сўраймен, қилманг монелик!

Мен уни...

(Дамисга)

460 Қет бу ердан! Шу минутдаёқ!
Мен сенинг қорангни кўрмайин ҳатто!

Д а м и с

Кетамен... Лекин...

О р г о н

Йўқол! Ўғлим йўқ асло...

Мен сени меросдаи ҳам маҳрум этамен!

Бу ҳам оз, лаънати... Сени оқ қиламен!

(Дамис кетади.)

VII саҳна

Тартюф ва Оргон

470 О р г о н

Шундай таҳқирлаш! Яна таҳқирланган ким?

Т а р т ю ф

Тангри марҳамат этиб кечирсин уни!

Ишонасизми, қардош, мени нақадар

Эзмокдадир мана шу ғазаб тўлқини!

О р г о н

Тушунамен!

Т а р т ю ф

480 Дилимни озорлар! Оғир!

Ахир, мен қай бирига етказдим зарар?

Ёмонликка-яхшилик бу одатимдир.

Тама билмаган йўқсиллигимдан магар?

Нима бўлди? Ва рангим ўчганми ҳозир?

Кўз олдим сиёҳ... Сизни кўзим илғамас...

Ҳозир ўладиганга ўхшаймен... бирпас...

О р г о н

(Дамис чиқиб кетган эшикка кўз ёшлари билан югуради.)

490 Ҳа, бахтиёр экансен! Бир оз турсайдинг, —

Ёруғ жаҳонга кўзни мангу юмгайдинг!

(Тартюфга)

Хушингизга келинг, азизим, жоним...

Т а р т ю ф

Йўқ! Кўрамен, бу аҳвол этолмас давом,
Мен бу ердан жўнашим керак шу оқшом:
У вақт уйингизга тинчлик бўлади ҳоким...

О р г о н

Ҳазилми! .

500

Т а р т ю ф

Мунда мени кўра олмайлар —
Тезда бошимга бошқа кулфат солгайлар,
Яна не нарсаларни тўқишар бир кун!

О р г о н

Уларни тингламоқчи эмасмен бутун!

Т а р т ю ф

Улар ўжар: истаган замон —
Тинглатдиришар... Бунга ишонамен чин!

О р г о н

510 Бўлмас ҳеч қачон!

Т а р т ю ф

Қардошим, лекин,
Биласизми, ҳар аёл бир табассум-ла
Эрнинг дилига ҳоким бўлур бир зумда...

О р г о н

Йўқ, йўқ!

Т а р т ю ф

Рухсат этингиз, кетамен бундан!
Мен йўқолгач, тинчишиб қолишади жуда...

520

О р г о н

Ҳалок бўлайми! Сизсиз яшаш беҳуда.

Т а р т ю ф

Тайёрмен ҳар жафога. Лекин агар...

О р г о н

А?

Т а р т ю ф

Хўп, шундай бўлсин! Майли, кўяйлик...

- Энг кичик бир бўхтондан қутулиш учун
 Ўзни қандай тутишни бу шахс билгуси:
 530 Сиз шу кундан ҳеч қачон
 Кўрмайсиз мени бир он
 Хотинингиз ёнида...

О р г о н

- Йўқ, учрашиб турасиз!
 Мумкин қадар тез-тез! Майли, кўрсинлар,
 Ҳовлиқиб қоврилсинлар, дардга тўлсинлар —
 Менга бу нарса эрмак бўлади ёлғиз!
 Тайёрлаймен уларга манов совғани:
 Уларни ниҳоятда қаттиқ қийнамоқ
 540 Юракларига солиш учун оловни —
 Ягона меросхўр деб билай муҳаққақ...
 Хўш, ўзингиз айтинг-чи: тайинлай кимни?
 Билмайсизми? Ё раббим! Кимдир у одам,
 Ҳаммадан яқин, азиз борми бир ҳамдам,
 Тайинлаймен бўлажак ўз куёвимни!
 Дўстим, бу фикримга сиз ҳам рози-а?

Т а р т ю ф

- Ўз фақир қисматимда, ҳар нимада ҳам
 Бўйсинамен тангрининг ихтиёрига...

- 550 О р г о н

Бу жуда соз! Демакки, қўл бериш мумкин!
 Энди биламен — бизни бир-бирдан жудо
 Қилажак нима бордир! Юринг, мен бутун
 Ишни сизга топширай расмий йўсинда:
 Ҳасад ё газабдан бари куйсин ўт аро!

ТУРТИНЧИ ПАРДА

I саҳна

Тартюф ҳам Клеант

К л е а н т

Бу тўғрида сўзлайди ҳамма ошкор,
 Ҳисоблайлар ҳар жиҳатдан сизни айбдор,

- Ўйлайманки яшириш буни беҳуда,
Биз икир-чикирини суриштирмаймиз,
Ишни дангал қилиб фикр қилғаймиз —
10 Фараз қилайлик иш ёмон: ҳар бир нарсада
Дамис айбдор бўлсин... лекин отанинг
Даргоҳидан бир ўғил оқпадар бўлиб
Қувилишига хурсанд бўласизми чин?
Қулоқ солинг! Диндорсиз, яна айталар:
Намуна, тимсол бир зот эмишсиз тагин,
Ҳамма ёр, хешлар учун ҳар соат, ҳар он
Тайёрмишсиз жонингиз қилишга қурбон...
Хўш, олижанобликни қилингиз исбот!
Энди ташланг ғазабни! Унутинг шу дам
20 Ҳақоратни! Ўч эмас, диний афв-карам
Орқада ғалабага сиз эришингиз!

Т а р т ю ф

- Эвоҳ! Қўл силтар эдим бу ишдан буткул
Ранжиш, фахрланишни тез унутамен,
Дамисга ҳеч қандайин кек сақламасмен...
Лекин тангри қошида бўлмагай мақбул.
Мумкин эмас Дамиснинг қайтиб келиши:
У уйга қайтса, уйдан дарҳол кетамен.
Ёки чиркин бўҳтонга бўйсунмоқ керак.
30 У вақт менга қайралар ҳамманинг тиши.
Ҳамма айтар: ҳа, мана гап қайда экан!
Дамисдан ҳадиксираб чиқибди жони!
Сирни Дамис ичига ютсин, деб чоғи,
Мунофиқона ҳийла қилибди орзу,
Энди ўзини бутун очиб берди у!

К л е а н т

- Бемаза далиллар бу: ҳеч нимарсани
Қилмади исбот!
Сўзаро қистирдингиз тангри, самовот...
40 Лозимми бу? Айтингиз, сиздирсиз балки
Бизга юборилган у осмон жаллоди?

Қизиқ гап! Унугайлик уларнинг барин,
 Ҳаддимиз борми бунга! Яхшиси бизлар
 Виждон билан ҳақиқат йўлин тутайлик.

Т а р т ю ф

О, тангрим! Мен ҳамиша шундай қиламан.
 Дамисни афв этганман... Лекин у билаи
 Яна бирга яшамоқ — бу гуноҳ, ахир.

Бу тўғрида ўйлашга эмасмен қодир,
 50 Эркимни бўғишга йўқ ҳеч кимнинг ҳадди...

К л е а н т

Меросхўрлар мулкига панжасин солиш,
 Бутун бир оилани кулфатга отиш —
 Бунини гуноҳ деб сира ўйламайсизми?

Т а р т ю ф

Мени таниганларнинг ҳеч бирида ҳам
 Бўлмагай зарра қадар бунга шак, гумон:
 Менда бир тама бордир, ё мен ўларман:
 Аксинча, дедим: мерос ёмон бир одам

60 Қўлига ўтмасин ва ҳеч кимни ёмон
 Йўлларга бошламасин, қабиҳ иш томон
 Судрамасин, деб қабул айладим уни!
 Қарорим шу: барини мен улашаман,
 Худо йўли савоб ишга барин сочаман...

К л е а н т

Баракалла! Пуч хавфлар нимага даркор?
 Мерос кимники бўлса, қўлига илсин,
 Истаса, у номаъқул ишларни қилсин:
 Тўғриси, сизга бундан нима зарар бор?

70 Чўчитмаслиги керак сизни бу нарса, —
 Нима дейсиз — талончи деб ном қўйсалар,
 Тавба қилишга мажбур этсалар агар,
 Савоб ва талончилик —

Бирлаштириб кўринг-чи! Кулай эмас-да...
 Хўп, яхши! Дамис билан яшай олмайсиз?
 Разил қораланишдан кўра, обрўни

Қўлдан бермай, ўзингиз жўнаб қолсангиз,
Бу яхши бўлмасмиди?

Чақирамен инсофга сизни бир йўли.

80

Т а р т ю ф

Кечирасиз! Суҳбатни узишим даркор:

Муқаддас вазифам ундайди мени.

Тоат-ибодат вақти етибди...

(Чиқиб кетади.)

К л е а н т

(ёлғиз ўзи)

Айёр...

II саҳна

Клеант, Эльмира, Мариана ва Дорина

90

Д о р и н а

Аҳ, жаноб, ёрдамингиз зарурдир бизга,

Изоҳга ҳожат йўқ, бир қаранг қизга:

Бечоранинг жуда ҳам кетди мазаси,

Ўлимдан даҳшатлидир у никоҳ сабил!

Хўжайинимиз ҳозир келиб қолади,

Унинг бу аблаҳона қарорин бекор

Қилишга кўндирмоқ учун астойдил

Уринишимиз керак-у кўнгай ночор...

III саҳна

Клеант, Эльмира, Мариана, Дорина ва Оргон

О р г о н

А-ҳа, бунда ҳаммангиз жамсизми, кўп соз!

(Марианага)

Сенга совға келтирдим, тингла, оппоғим,

Шартнома тайёр... сенга маълум мазмуни.

Бахтли бўл! Қўлдан келган қадар чолишдим...

М а р и а н а

(Оргон олдида тиз чўкиб)

Отажон! Ялинамен ва ёлворамен...

110 Мажбур қилмангиз сира!

Айтинг қошингизда гуноҳим нима?

Қай айбим-чун бу жазо лойиқ? Биламен,

Оталиқ ҳаққингиз... Мен шу дамгача

Бўйсуниб келдим сизга худди қул каби...

Қайғули ёзмишимда зўрламанг мени

Ҳурматни унутишга! Айрилай яна

У йигитдан. Балки унга арзимасмен ҳам,

Гарчи севамен... Жуда севамен уни...

Бунга куймаймен... Аммо Тартюфга хотин

120 Бўлишга, йўқ! Бунга тоқат қилмаймен бир дам!

Бундан кўра ўлганим яхшидир, лекин...

О р г о н

(ўз иродасини йўқотган каби)

Оргон! Оргон! Мардлингинг қаерда, қани?

М а р и а н а

Тартюфга ҳеч ёмонлик қилмаймен орзу,

Барча мулкни беринг унга — мол унинг жони,

Биламен, жуда хушвақт қилар уни мол...

Энди кўксимда қолди бир хаёл, армон...

130 Отажон, рухсат этинг! Ёлғиз истагим

Умримни монастирда кечирмоқдир жим»,

О р г о н

Ҳа, бобилла!

Ишқ эрмак бўлолмайди, бошқа ўйинчоқ

Қолмади, энди чилла ўтирмоқчисан?

Қизиқ... Чучварани хом санабсан, чироқ! Тур!

Мўмин-маъкул хотин бўлишга отлан,

Менга бемаза гапни кўп валдирама!

Д о р и н а

140 Аҳ, жаноб...

О р г о н

Хўш? Мен сенга орзумандмидим?
Қандай эпчил! Ҳар ишга бурнин тикар жим!
Сени ким чақирди? Келдинг нимага?

К л е а н т

Рухсат эт, мен сенга берай маслаҳат.

О р г о н

Кенгашларингга қулоқ солдим ҳамиша:
Яхши кенгашу баҳсга йўқ сира ҳожат...

150 Аммо менга керакмас мана бу офат!

Э л ь м и р а

Таажжубдан эс кетибди, тилим бўлди лол!
Эшитинг ҳозир менга нима бўлганин.
Ўйлабдимки, шу нарса кўзингни дарҳол
Мошдай очиб қўйишга кифоя қилар!

О р г о н

Кўзим билан кўрганга ишонамен, бил!
Ўгай ўглинг шаллақи, безори, енгил.
У туҳмат қилди. Унга сен эргашасен...

160 Ҳар гапнинг ҳам бўлади бирон меъёри.
Йўқ, азизим, мени алдай олмайсан...
Агар рўй берса чиндан шундай воқеа,
Юзингда ўзгариш бўлмасди пича?

Э л ь м и р а

Афтимга қараб ҳукм чиқарма тагин,
Аблаҳ севги ҳар қандай аёлни, албат,
Қизартмайди ва бундан қандай хотин
Йиғлаб юбориб қилмасин эрга шикоят.
Биламен, орамизда кўпдир шундайлар:

170 Уларни иши эрлар диққатин тортмоқ,
Лекин номусларини ҳатто тиш-тирноқ
Билан сақлашга улар тайёр тургайлар.
Уларга иярувдан тангри сақласин!
Икки оғиз совуқ гап билан ҳар қандай
Севги изҳорини кесиб қўямен.

О р г о н

Хўп, майли! Сўзлашишга вақтим йўқ, лекин...
 Ҳар бир иш бўлади нақ мен хоҳлагандай —
 Вассалом!

180

Э л ь м и р а

Гап уқтириб бўлмас, нетайин!
 Ўлгудай ўжарсан! Дўстинг кимлигин
 Агар якқол кўрсатсам, не дерсан у чоқ?

О р г о н

Ўзим кўрсам?

Э л ь м и р а

Ҳа.

О р г о н

Айтавер!

190

Э л ь м и р а

Сен тўхта озроқ! Сўзлай сенга.

О р г о н

Кўйсанг-чи!

Э л ь м и р а

Бу қандай қийноқ!
 Сен лоақал жавоб бер ушбу саволга:
 Фараз қил-чи: мен уни шундай бир ҳолга
 Келтирайки, у яна очсин дардини,
 Сен яшириниб тинглаб олсанг барини —

200

Нима дер эдинг у чоқ?

О р г о н

У вақтми? Тўғриси буни билмаймен.
 У вақт... Хўп, нима дердим? Ўйлайманки, мен...
 Ҳа, ҳеч нима айтмаган бўлар эдим-да.
 Ҳаммаси бўлмагур гап! Кўй, тингламаймен...

Э л ь м и р а

Майли, сўзингдан қайтма! Қолади бир йўл.
 Айёрликни, ҳийлани ишга соламен —
 Сенга лўнда қилиб исбот этамен...

210

О р г о н

Бўпти!
Кўрамиз, ҳали қандай типирчиларсан!
Менимча, майна бўлиб қўлга тушарсан!..

Э л ь м и р а

(Доринага)

Бу ёққа чақир уни!

Д о р и н а

У зийрак, туйғун!
Фаҳмлаб қолар, келмас — чақиринг ўзингиз...

220

Э л ь м и р а

Хотиржам бўл! Кимки севгига дучор,
Кимки ўз-ўзини йўлдан оздирар —
Уни қўлга туширмоқ осон. Тез чақир!

(Клеант ва Марианага)

Сизлар жўнангиз!

IV саҳна

Эльмира ва Оргон

Э л ь м и р а

Энди манов столни бу томонга сур —

230 Ҳам тагига кир.

О р г о н

Стол тагига?

Э л ь м и р а

Ҳа, киравер! Сен бутунлай беркиниб олишинг лозим...

О р г о н

Ахир, мен нега стол тагига кирай?

Э л ь м и р а

Эй, худойим!

240 Шу керак-да... Сен менга халақит қилма!

Яхши беркин, ўзингни сира билдирма...

О р г о н

Очиқ гап, аблаҳона лутфкордирмен...

Аммо меним айтганим чиқар, албатта,
Сени жуда ўхшатиб масхаралармен!

Э л ь м и р а

Кулишга тўғри келар —
Ким кулар — бу масала?

(стол тагига яширинган Оргонга)

- 250 Шу маъносиз ўйинга мен бўлдим рози,
Албатта, сенга аён бунинг сабаби...
Кўзингни очиб қўйиш қўлимдан келар...
Лекин бу авлиёнгни ёқалаш учун
Ўзни муғомбирликка солишим керак.
Агар қизиқтирмасам уни мен бутун,
Балки ўзи бошладан чўчийди андак...
Гап шундаки, у хаёл қилиб, дардига
Дармон топилишидан бўлсин умидвор —
Шунда сен ишонасен дўстинг ёлқинли,
- 260 Майин оҳанг билан булбулдек сайрар!
Лекин сўрайман, бекор мени қийнама:
Қурбон бўламен — буни яхши уқиб ол...
Ҳамма сир сенга аён бўлдими дарҳол
Чиқиб келавер, сира имирсилама —
Йўқса, мен... Келаётир, ўтир жимгина...

V саҳна

Эльмира, Тартюф, Оргон
(стол остида)

Т а р т ю ф

- 270 Билмайман, тўғримикан... Сиз чақирибсиз —
Хабар берди Дорина...

Э л ь м и р а

Тўғри. Мен ҳозир
Айтамен... Сиз эшикни дастлаб ёпингиз.
Ҳеч кимса эшитмасин, шунда қолсин сир.
(Тартюф эшикни ёпиб, қайтиб келади.)

- Бундаги синоатни такрор қилишни
Истамайман, эсламанг сиз ҳам бегумон,
Дамис мени шундайии чўчитгандики,
Ўзимни беихтиёр йўқотдим шу он...
- 280 Уни юпатиб, аста инонтириш-чун
Мен қанча уриндим, биласиз буни.
Кейин қўрқув, хижолат босди бус-бутун,
Қолмади эътирознинг ҳам бирон йўли...
Ҳар тугул иш силлиқ ўтди у сафар.
Эрим аввалгидай, ҳатто ундан ҳам
Ортиқ ишонар сизга —
Биз ташвишсиз яшашни истасак агар —
Тез-тез учрашиб туриш лозимдир бизга.
Ана шунда бизларни пойламас ҳеч ким,
- 290 Эҳтимол, жуда пинҳон учрашиб, жим-жим,
Худди ҳозиргидай, топишсак ёлғиз...
Эътироф қиламен севгимни ожиз...

Т а р т ю ф

- Тушуна олмадим... Ахир, яқиндагина
Муомалангиз тамом бошқача эди-ку?
- Э л ь м и р а
- Ҳа, бошқачайди... Сизни қилдим хафа:
Аёллар руҳини оз биларкансиз-да!
Биз ўзимизни қучсиз ҳимоя қилсак,
- 300 Демак, ҳислар кураши бизни эзган чин,
Қулунж бўлади у вақт қайтиш орқага.
Ўйлайман, буни англаш ҳеч эмас қийин.
Дарров қабул этмаймиз бизлар ҳеч қачон.
Аёллар табиати шундайдир ҳар вақт.
Севамиз-да, тортамиз лекин хижолат...
Аммо биз ҳақиқатни яширолмаймиз —
Кўнгилнинг ҳавасига тўсиқ йўқ асло!
Сизга нима десалар, десинлар, бир он
Тингламанг!
Қуруқ сўзга инонмас доно.

310 Дилнинг чин тўлқинига инонинг ёлғиз...
 Кечиринг! Беихтиёр қизиқиб кетдим,
 Эҳтимол, ҳаддан ортиқ кўп гаплар айтдим —
 Лекин бўлгани бўлди! Сўрайман сиздан:
 Сиз менга очиқ айтган гапларингиздан
 Мен таъсирланмаган бўлсам эди у замон,
 Ажабо, мен Дамисни қайтарармидим,
 Сиз сўзлашга бошлаган чоқда ногаҳон
 Сўзингизни шарт кесиб жўнамасдим,
 Ҳамма гапни бўйнимга мен олармидим?

320 Яна ўгай қизимга уйланишингизни
 Эшитиб куя-пиша айнитдим сизни...
 Шунда ҳам ниятимни англамадингиз?
 Тушуниш осон-ку! Шу эди истак:
 Орамизда бўлмасин бошқа бир аёл,
 Кўнглингизга ҳоким бўлай мен ёлғиз,
 Бўлмасин дилда мендан ўзга бир хаёл...

Т а р т ю ф

Оҳ! Жононнинг тили шундай сайраркан,
 Қандай лаззат ва қувонч дилга бағишлар!
 330 Мен шавқ билан, берилиб уни тинглайман,
 Қўрқаменки, бирон сўз чатилмай қолар...
 Сиз томондан севилиш —
 Бутун орзу интилишнинг юксак пояси!
 Мен учун бундан олий йўқдир саодат!
 Лутфу карамингизни қилсам-да ҳурмат,
 Лекин кўнглимнинг бордир андак шубҳаси...
 Бошимга беихтиёр келар шу фикр:
 Кутилмаган марҳамат кўрсатиб, балки
 Бузарсиз Марианага уйланишимни, —
 340 Бахтни тақдир юборган деб билсам агар,
 Шунда сўзингиз мени ишонтирар чин,
 Сеҳргар сўзлар билан эмас, жонли ноз —
 Эркалаш билан дилнинг севги-фироқин
 Юпатган чоғиингизда шубҳа қолмас оз!

Э л ь м и р а

(Йўталиб, эрига ишора қилади)

Вой, мунча шошқолоқсиз! Ҳовлиқиш билан

Ҳар бир севги, ҳавасни чўчитиш мумкин...

Айтганим кифоя муқаддима учун,

350 Деганим етар дастлабки танишиш учун,

Яна ҳозир кўнглингиз не тилар экан?

Т а р т ю ф

Ҳуқуқ, талаб оз бўлса, оз бўлар роҳат!

Инсон орзуларининг йўқдир поёни;

Ҳаёлда учиш осон, лекин ҳақиқат —

Билан ҳаёлнинг жуда узоқ ораси!

Сиз раҳм айладингиз муҳаббатимга,

Бунга арзимасам-да, лекин қаршимда

Кўрамен янги олам — ер жаннатини...

360 Бахтни бер, ишонтир бу бахтга мени!

Э л ь м и р а

Ишқингиз мунча ҳам тизгинсиз экан,

У билмайди на шафқат, на-да марҳамат...

Бошни айлангириб, ўйнатади қон,

Тўймас экан, иштаҳа зўр экан беҳад!

Кўксингизга жо бўлса аёл севгиси,

У шўрликка қолмасми нажот бутунлай?

Таслим бўлган юракка сиз ҳукмингизни

Қаттиқ ўтказишингиз мумкинми шундай?

378 Т а р т ю ф

Сиз менга оз-моз мойил бўлсангиз агар, —

Ҳўш, энди сизга нима зўр тўсиқ бўлар?

Э л ь м и р а

Сиз худонинг қаҳридан сира кўрқмайсиз?

Бу тўғрида кўпинча уқтирардингиз...

Т а р т ю ф

О, ваҳимага солмасин сизни бу фикр!

Ишқ бизни ундамоқда завқу сафога,

Ишқда ўрин йўқ бундай хавфга, жазога...

- 380 Э л ь м и р а
 Лекин тонг-ла бунинг-чун сўрарлар бизни!
 Т а р т ю ф
 Инонинг — ҳеч нима бўлмас!
 Илоҳий Қонунлар мавжуд деб, довдирайди ким!
 Буларнинг ғовларига учрар ҳар доим...
 Лекин четлаб ўтишнинг бордир имкони.
 Бундай ишларни эплаб кетмоқлик учун
 Одамзод кўпдан буён эпчилдир бутун —
 Оғир гуноҳларни бажариб инсон,
 390 Бошқалар кўзида бўлар пок виждон!
 Қўрқмангиз, Эльмира, мен ялинаман!
 Севгига содиқ бўлиб, эргашинг менга.
 Ҳар бир ишга мен ёлғиз жавоб берамен!
 Бор гуноҳни оламен мен ўз бўйнимга!
 (*Эльмира кучлироқ йўталади.*)
 Йўталасизми?

Э л ь м и р а

Ҳа.

Т а р т ю ф

- 400 Мана бу берар шифо,
 Йўтал доруси.

Э л ь м и р а

Йўқ менга ёрдам бера олмас бу.

Т а р т ю ф

Йўтал сизни жуда ҳам нотинч қилурми?

Э л ь м и р а

Ҳеч чидаб бўлмайди! Кеча-кундуз шу..

Т а р т ю ф

Ачинамен,.. Қани, хўш, сиз розимисиз?

Ўйлаб қаранг, ким бор қоралайдиган,

- 410 Бундан ҳеч кимса огоҳ бўлмайди зотан?

Биз бу ерда сира ҳам хавфда эмасмиз!

Ошкора гуноҳ қилиш — ёмон нарса-ку,

Лекин яширин гуноҳ — қандай гуноҳ бу?

Э л ь м и р а

(яна йўталиб, столни тиқирлатади)

На деяй! Кўнаман-да энди чор-ночор...

Шундай ҳаракатга рози бўлишни

Ҳеч-да ўйламаган эдим, тўғриси!

Сизга қарши туришнинг йўқдир имкони:

420 Шундай ўжарсиз... Гапга ҳеч ишонмайсиз.

Керак ҳар бир нарсанинг сизга исботи...

Нима қилай! Таслимман... Гуноҳи лекин

Менга эмас, мен ёлғиз орзуга қурбон —

Жавобгар бўлмаймен бунга ҳеч қачон...

Т а р т ю ф

Дедим-ку беражакман ўзим жавобин!

Э л ь м и р а

Бир қаранг, у ерда эрим йўқмикан...

Т а р т ю ф

430 Садағанг бўлай! Нега қўрқамиз ундан?

У шу қадар содда, оқ кўнгил киши, —

Биз уни алдаймиз жуда ўхшатиб!

У яна шундайин менга содиқки,

Сўзимдан ҳеч чиқмайди... Атрофга боқиб

Кўрган нарсасин ҳам кўрмаган бўлар!..

Э л ь м и р а

Майли, шундай бўлса ҳам, сиз бораверинг,

Атрофни яхшилаб бир қараб келинг!

VI саҳна

440

Эльмира ва Оргон

О р г о н

(стол тагидан чиқиб)

Тан бердим! Бориб турган безори экан!

Бу гапларга ишонар қайси бир одам?

Э л ь м и р а

Барвақт чиқа қолдинг, жоним, жудаям!

Яна тез шу ерга кир, кут охирини:
Яққол кўрмасдан туриб, қутулмас киши!
Капалагинг учиб кетибди, қара...

450

О р г о н

Инсон шундай қабиҳ, ифлос бўлса-я!

Э л ь м и р а

Кўрдингми, азизим, дуруст уқиб ол,
Хато қилиб қўйиш жудаям осон.
Яхшиси, аввал синаб, шундан сўнг ишон!
(*Оргонни орқасига яширади.*)

VII саҳна

Эльмира, Оргон ва Тартюф

Т а р т ю ф

460 (Оргонни кўрмасдан)

Ҳар ёқни қараб чиқдим, жимжит ҳар томон,
Ҳеч ким йўқ! Қандай гўзал, хушбахт воқеа!
Биз тамоман ёлғизмиз... О, бўлай қурбон...

(*Кучоғини очиб Эльмирага яқинлашади, Эльмира четланди — Тартюф Оргонни кўриб қолади.*)

О р г о н

Дўстим, бир оз тушинг! Қайнаманг унча!
А, тақводор пир! Маъсум хаёлларни

470 Нималарга тиккансан? Кўриб турибман.

Отмоқчи бўлдинг икки ҳақорат тоши —
Маҳв этмоқ истадингми, қизим, хотиним!
Битди! Ортиқ қолмади сабру бардошим!
Стол остида эдим, — маълум барчаси, —
Сўз тинглашнинг ортиқ йўқдир маъноси!

Э л ь м и р а

(*Тартюфга*)

Мен нима деган бўлсам, унутинг барин,
Шундай ҳийлага мажбур қилдингиз лекин....

480

Т а р т ю ф

(Оргонга)

Шунга ишонасизми?

О р г о н

Бас, биродар, бас!

Йўлдан қолма!

Т а р т ю ф

Ҳасратим кўксимга сиғмас...

О р г о н

Айтдим-ку, сўзга ҳеч солмайман қулоқ.

490 Жўнаб қол уйимдан сен шу топдаёқ!

Т а р т ю ф

Шундайми? Йўқ! Мен эмас, сизлар кетасиз,

Уй – меники. Хўрликка мен чидолмайман –

Қонуний ҳаққимни тез талаб қиламан:

Мени шунда танийсиз – шунда биласиз

Мен билан жанжаллашиш нима эканин!

Арзимаган гап учун мени паст, ёмон

Бўхтонга чулғадингиз, туҳматчисиз чин.

Бунинг учун жазо юборар осмон!

500 Мен бу шармандаликини ҳеч кечирмайман,

Пушаймон бўласиз кўп вақт ўтмасдан!

VIII саҳна

Эльмира ва Оргон

Э л ь м и р а

Бу нима демак-а? У нима демоқчи?

О р г о н

Иш ёмон, эс-хушни ҳам йўқотиш мумкин!

Э л ь м и р а

Ҳа, нима бўлди?

510

О р г о н

Нима? Азизим, даҳшат!

Тўғри айтди – гарчи сен мени ўлдир, ос!

Эшитдингми — гапирди у очик ва рост:
Бу ерда биз эмас — хўжайин удир.

Э л ь м и р а

Бу гап бўлмағур!

О р г о н

Хўп, дейвур... яна ҳам оғир,
Яна ҳам кўрқинчли балолар келгай? .

520

Э л ь м и р а

Масалан, қандай?

О р г о н

Сўнг ҳаммасин биласен... Анови қути
Қаерда экан, бориб билайин уни...
Шўрим қуриб қолди, ҳолимга вой, вой!

БЕШИНЧИ ПАРДА

I саҳна

Клеант ҳам Оргон

К л е а н т

Қаёққа борасен шошиб?

О р г о н

Қаёққа! Қайдай биламен?

К л е а н т

10 Бўлмаса, қулоқ сол. Ҳаммамиз бирга
Йиғилиб, нима қилиш кераклигини
Сўзлашмоқ, ёмон бўлмас дейман...

О р г о н

У қути сира,
Кўнглимга тинчлик бермас.
Хароб бўлибман!

К л е а н т

Шошма, нима бор эди унинг ичида?

О р г о н

Гап шунда-да... Қутини менга омонат

- 20 Ташлаб кетган эди бир қочоқ дўстим.
Ичида хатлар бор... Хўш? Қалай аҳволим?
Тушунасанми агар бирдан шунча хат...

К л е а н т

Тартюф қўлига қандай тушди у қути?

О р г о н

Бир вақтлар нима бўлиб, мен сирдан уни
Воқиф қилган эдим, чидай олмасдан,
Чунки дилни жуда ғаш қилганди қути...

- Шунда у муттаҳам солди кўрқувга,
30 Дедик: ўх, бу нарса хавфлидир жуда,
Мен бўлсам ўлгудай бепарво, лақма,
Билиб қолсалар ногоҳ - ёмон воқеа...
Қутини яшириб қўйгандан кейин
Майли, тергов қилсинлар - «Туя кўрдинг? - «Йўқ!»
Бундай ёлғондан-да тап тортма лекин,
Чунки бу гуноҳ эмас - бўлсин кўнглинг тўқ...

К л е а н т

Ҳа, сен ўз-ўзинга ортдинг фалокат!

Бу нарса мени ҳам ташвишга солар,

- 40 Кўрган чоранг кескиндир ҳаддан ташқари.
Бир оз чидаб муғомбир бўлиш даркорди,
Энди у сендан қаттиқ ўчини олар!

О р г о н

Хўп ўхшатди-да бизни! Лаънати илон!

Ғамхўрлигим, диққатим ва эркалашим,

Хайри эҳсоним қадрин билмади шайтон!

Ҳайвон! Саёқ, ўғри. Энди ҳеч қачон

Бу дарсни унутмайман, мен абадиян

Таъзимимни едим! Бунга ўхшаган

- 50 Жанобларга ортиқ йўқдир алданиш:
Улар учун шайтондан баттар бўламан!

К л е а н т

Ифротчилик керакми? Сени у айёр,

Қўлга туширибди - бунга ким айбдор?

Қўшиламен, пешананг тошга тақ тегди...
Бошга тушган бало кимга хуш ёқар...
Тартюфни қарғайвер! Ўзгалар нима?
Бир разилни кўриб халқ орасида —
Ўйласакми, ҳамма ҳам шундай экан деб?
60 Дўстим, сен кўп қизишма, шу гапим тингла:
Биргина ярамасни мисолга олиб,
Ҳамма одамларни аралашига
Қораламоқдан кўра, ҳадсиз ишониб,
Қўнгилчанлик қилиш, баъзан қўлга ҳам тушиш,
Албатта, яхшироқ иш...

II саҳна

Клеант, Оргон ва Дамис

Д а м и с

70 Отажон, нима гап? Ишониш қийин!
У бадкирдор сизга дўқ қиларми чин?

О р г о н

Ҳа, шундай, азиз ўғлим! Яқин — орада
Бошимизга зўр қайғу тушар, албатта...

Д а м и с

Безорининг таъзирин бераман ҳали!
Шилқимлигини мангу босиб қўяман!
Бугун оила учун ҳисоб оламан...
Уни чала ўлик қилиб ураман!
Соғ қолмас калтагимдан унинг гавдаси!
Шошма, ҳовлиқма! Ёшсан, қизиққонсан ҳам...
Эсингни йиғ, ўзингни совут бир қадар —
Муштумларингни сен пеш қилма жиллаям!
Иним, замон бошқача: муштлашиш учун
Қатъий жавобгарликка сени торталар...

III саҳна

Клеант, Оргон, Дамис, Пернель хоним, Эльмира,
Мариана, Дорина

П е р н е л ь х о н и м

90 Мумкин бўлмаган гаплар эшитмоқдаман.

О р г о н

Мумкинмас деб ўйлаган эдим ўзим ҳам —
Лекин кўрдим, ишондим энди чинакам...

Кўнгилчанлигим учун жазоланаман!

Гадой экан мен парвариш қилай уни,

Оғамдек эркалай-да, берай мўл совға,

Қизимни, мол-мулкимни берайин, тавба,

У нималар қилади? Қароқчи каби,

Ифлос ният билан хотинимни у

100 Йўлдан оздиришга уринибди-ку!

Бу ҳам оз! Ҳуқуқига тўла ишониб,

Менга дўқ ҳам қилади: ўзи илгари

Қандай ифлос қашшоқ бўлса, шу каби

Қашшоқликка мени ҳам судрар зўр бериб!

Д о р и н а

Бечора!

П е р н е л ь х о н и м

Йўқ, ишонмайман! У шундай ёмон,

Шундай виждонсизча ҳаракат қилсин!

110

О р г о н

Ишонмайсизми?

П е р н е л ь х о н и м

Ҳар бир пир ва пок инсон

Ҳасадга қолар ҳар вақт — бу кўпдан аён.

О р г о н

Мана бу сўзларнинг маъноси нима?

Тушунмайман, нимага алоқаси бор...

П е р н е л ь х о н и м

Сен тушунмасанг агар, тушунар бошқалар!

120 Ундан нафрат қилишлари бежиз эмас-да!

О р г о н

Нафрат нима қилсин?

П е р н е л ь х о н и м

Ҳамиша

Меним насиҳатим шулки ҳаммага:

Фазилаткор одамга дард-аламдир насиба,

Ҳасадчилар ўлади, ҳасад ҳеч ўлмас!

О р г о н

Онажон, фикрингизга қўшиламен, рост...

130 Лекин бошқа илож...

П е р н е л ь х о н и м

Кўп сафсаталар

Эшитарсен ҳали...

О р г о н

Мен ўзим кўрдим,

Англинг, онажон,

П е р н е л ь х о н и м

Ҳа, кимда ғазаб қайнаса,

Ана унда ғийбат бўлур бепоён!

40 О р г о н

Ё, худо! Мен, ахир, дедим-ку сизга...

П е р н е л ь х о н и м

Аҳ, одамларнинг тили шунчалик заҳар,

Бу заҳарга даво йўқдир муқаррар!

О р г о н

Демак, тушуниш қийин бир-биримизга!

Шу кўзларим-ла кўрдим! Эшитасизми!

Ҳаммасини кўрдим! Тушунасизми?

Ёки мен овозимни баралла қўйиб,

150 Айни сўзларни такрор қилай бўкириб!

П е р н е л ь х о н и м

Нима бўлибди хато қилиш сен учун.

Шунча қийинми? Кўрган нарсангни оз-моз

Ўйласанг, бошқа бўлиб чиқиши мумкин.

О р г о н

Тоқат бўлди тоқ!

П е р н е л ь х о н и м

Одат бўлибди бизга

Яхшилик ўрнида ҳам ёмонлик кўрмак!

160

О р г о н

Меним хотинимга очаркан кучоқ, —

Таъсирланиб кўз ёшим тукишим керак?

П е р н е л ь х о н и м .

Қоралаш-чун бу нарса кифоя қилмас,

Хўп синаб, ишонишинг керак эди-да!

О р г о н

Хўп синашми? Демакки... О, жуда маъқул!

Мен алданган ҳамда кўр эканман жуда?

Кутиб туришим керак экан — токи ул...

170

Йўқ, онажон, бу гаплар тамом беҳуда!..

П е р н е л ь х о н и м

Кўнгли шундай покиза бир инсон хотин

Хуснига астойдил қизиқа олсин —

Буни ўйлашни ҳам ҳеч истамайман!

О р г о н

Сиз онамсиз... На қилай! Бир сўз демайман...

Шуни билинг, ўзимни тутаман базўр!

Д о р и н а

Ишонмагандингиз бизга бир умр, —

180

Энди сизга ишонч йўқ! Экканингни ўр!

К л е а н т

Бу ерда бекор вақтни ўтказмоқдамиз.

Бирон чора топишнинг келибдир чоғи:

Ҳазиллашмоқ хавфлидир — у разил, беор.

Д а м и с

Ўйлабсизки, у яна борар юқори?

Э л ь м и р а

Менга қолса, ўринсиз беҳуда ваҳма:

У яна бир озгина дўқ қилади-да,

190

Тинчийди кейин.

К л е а н т

Йўқ, йўқ, ҳазир бўл, Оргон!
Унинг қўлидаги қуроли ёмон!
Тепангда ҳоким бўлиб қолди у баттар.
Инсон бошига баъзан
Арзимаган нарсадан тушар кулфатлар,
Анчайин иш эмас, бу, фош қилса — бало!
Такрор гапираманки, сен ўз-ўзингни
Тийишинг керак эди, қилмай можаро.

200

О р г о н

Яхши тушунамен барча сўзингни...
Лекин жаҳлимни у чиқарди шундай,
Ҳар нарсани унутиб қўйдим бутунлай.

Э л ь м и р а

Бўлмас эди шундай талон-тўполон,
Яширмасанг эди агарда мендан...

О р г о н

(кираётган Лоялни кўриб, Доринага)

Ким келаётир? Етар ушбу ҳаяжон!

210 Қара, бил! Айт, бугун қабул қилмайман...

IV саҳна

Клеант, Оргон, Дамис, Пернель хоним, Эльмира,
Мариана, Дорина ва Лояль

Л о я л ь

(Дорина ичкарида)

Салом, попук қизим! Хўжайининг билан
Кўришмоқ тилардим...

Д о р и н а

У шунда, лекин

220 Қабул қилмайди фақат...

Л о я л ь

У билан бир шингил

Гаплашаман... Сираям олмайман вақтин!

Биласанми, биргина иш бор — хушхабар
Келтирдим, сен усталик билан шипшиттил!

Д о р и н а

Сиз ким бўласиз?

Л о я л ь

230 Қув қиз, айтки, шу чоқда
Жаноб Тартюф юборди мени бу ёққа.

Д о р и н а

(Оргонга)

Қандайдир лаганбардор! Тартюфингиздан
Юмуш билан келибди. Сизга хушхабар

Келтирганин айтди...

Руҳсат тилайди сиздан.

К л е а н т

(Оргонга)

Қабул эт! Зиёнсиз бу.

240 О р г о н

Агарда келишувни таклиф этса у?

Мен кўнмайман... Ич-тошим бутун ларзада...

К л е а н т

Сен аччиғланма, уни тингла безарда!

Л о я л ь

(Оргонга)

Жаноб, ҳурматлар бўлсин... Уйингизни ҳақ
Асрасин балолардан ва душманлардан!

О р г о н

250 *(Клеантга секингина)*

Нафасим ҳам бекорга кетмайди шу чоқ:

Афтидан, ярашувга у тайёр экан.

Л о я л ь

Мен сизга ёт эмасман. Сизнинг мавқедор

Отангизга ҳам эдим содиқ хизматкор...

О р г о н

Шундай денг! Кечирасиз... Очиқ айтайин,

Юзингизга қараб танишим қийин!

Л о я л ь

- 260 Камина — Лояль, суд пристави.
Соф виждоним билан сизга айтаман:
Қирқ йилдан буён ҳалол хизмат қиламан —
Ҳасадчиларнинг мендан қайнайди шури.
Топширишим керак сизга ниҳоят .
Кичик бир повестка... Қилинг марҳамат!

О р г о н

Повестка? А! Мумкинми, бу нима демак...

Л о я л ь

- Фазабланмангиз — сиздан шудир илтимос!
270 Даҳшатли бир воқеа бўлмаса керак.
Повесткада ёзилган мана шу холос:
Оилангиз билан шу уйдан тезроқ
Чиқишларингиз лозим ҳамда бу ерда
Қанча мол-жиҳоз бўлса чиқаринг эрта...

О р г о н

Мен бу уйдан чиқайин?

Л о я л ь

Нақ айтганингиз.

Суд ҳукми бу!

Бировнинг машмашасимас,

- 280 Биласизми, барча ую жойингиз
Энди кимга ўтибди... Шудир ҳолингиз.
Муоҳида мендадир: бўлсин минг ҳавас!
Лекин ўчакишмоқлик ҳеч мумкин эмас!

Д а м и с

(Лоялга)

Сурбетлигингизга ҳеч ҳайрон қолмайман!

Л о я л ь

Жаноб, мен арзимни сизга айтмайман —

(Оргонни курсатиб)

- 290 Мен шахсан бу кишига: сўзимни англаб,
Менга қарши туришни қилмасалар орзу...

О р г о н

Лекин бир нарса бор...

Л о я л ь

Ҳа, ҳа! Тезда батамом
Қиламиз барча ишни — мақсадим ҳам шу.
Сиз — номусли гражданд, мудом нимани
Қонун талаб қилса, мен ижро қиламан,
Бу ишда ҳар тўсиқни ортиқ биламан...

300

Д а м й с

Бошингизда ўйнаганми бирор вақт таёқ?

Л о я л ь

(Оргонга)

У тилин тийсин ёки жўнасин илдам!
Не бўлур ҳақоратларин протоколга ёзсам?
Гарчи истамасам-да, сизни қайғурмоқ.

Д о р и н а

(четга)

Ростин айтсам, ана шу қонунфурушда
310 Ҳеч қонунга сиғмаган шаклу шамойил!

Л о я л ь

Яхши одамлар билан мен шул равишча
Дағал муомала қилиш одатим эмас.
Бу феълимга ҳамма ҳам қолади қойил.
Сизнинг бу иш қўлимга кириши учун
Мен жўрттага уриндим, кўп ғайрат қилдим.
Бошқа одам бу ишга қунт этмай бутун,
Дағал, чала-чулпа қилишин билдим...

О р г о н

320 Бу озми бутун бошлиқ бир оилани
Уйдан ҳайдайсиз

Л о я л ь

Сизга беряпман фурсат:
Эртага қолдираман иш ижросини,
Лекин ҳар ҳолда бунда сизни назорат
Қилиш учун кўп эмас, фақат

Ўнта навкар билан уйда тунайман.
 Улардан ҳеч кишига етмайди озор —
 Хотиржам бўлинг... Бизлар фақат юзаки
 330 Расмиятга риоя этишимиз даркор:
 Ҳамма уйлар калитин ёнга соламыз:
 Тонг отдими — дарровда йўлга равона!
 Бизга басдир бу уйни тез бўшатсангиз,
 Ҳатто одам бераман ёрдам этгали.
 Мендан кўра лутфкор бўлмоқ кўп қийин:
 Буни назарда тутиб, берингиз буйруқ, —
 Токи менга ҳеч кимса бўлмасин тўсиқ,
 Бирон ишда чурқ этиб оғиз очмасин...

О р г о н

340 *(Клеантга)*

Кўрмаганман бундайин чиркин башара:
 Мен энг сўнги чақамнинг баҳридан кечиб,
 Қани ит боласидай юборсам тепиб!

К л е а н т

Бекорга аччиқланма, фойдасиз зарда!

Д а м и с

Қўлларим шундай қичир — тоб бериш маҳол...
 Қўрқамен, оқибати бўлмагай ёмон!
 Сабр этмоқ душвор...

350 Д о р и н а

(Лоялга)

Фурсат келар эҳтимол,
 Хўп уриб, терингизга тиқарлар сомон!

Л о я л ь

Ҳай, сулув, қараб гапир! Аёлларни ҳам
 Судга тортиш мумкин... Ҳам оғир жазо...

К л е а н т

Менимча, хангомани битирмасанг шу дам:
 Эрталабгача бизни тинч қўйинг, мирзо!

360 Л о я л ь

Хайр, хуш қолинг, сизга бахтлар тилаймен..

О р г о н

(унинг орқасидан)

Сени бу томонга юборган беор
Махлуқ билан бирга бўлгин қўшмозор!

V саҳна

Клеант, Оргон, Дамис, Пернель хоним, Эльмира,
Мариана, Дорина

О р г о н

370 Хўш, онажон? Сиз учун яна қандайин
Далиллар керак? Менга ишондингизми?
Энди тушундингизми мен қандай хоин
Илонни кўксимда асраганимни?

П е р н е л ь х о н и м

Мен худди туш кўргандай... Бу – тушми ё чин?

Д о р и н а

Нега у бечорани шу қадар ёмон
Қаргайсиз? Менга қолса, қарғаш беҳуда!
Унинг саи ғайратин билмайсиз чандон.
380 Одамларни мол-бойлик бузади жуда.
Сизга нажот йўлин тўсувчи ушбу
Бойликдан қутқармоқни ўйлагандир у!

О р г о н

Жим бўл! Сўзлашим керак сенга юз марта?

К л е а н т

(Оргонга)

Манави маслаҳатга бир дам қулоқ сол...

Э л ь м и р а

Менимча, бу қаллобликни тезда ҳаммага
390 Ёйин керакдир, шунда билинар аҳвол –
Ҳамма англайди қаттиқ алданганлигинг,
Шартномага шак билан қарашар кейин.

VI сахна

Валер, Оргон, Пернель хоним, Эльмира, Клеант,
Мариана, Дамис ва Дорина

В а л е р

(Оргонга)

Ана, жаноб, сизнинг учун даҳшатли хабар!
Айтишга тилим бормас... Лекин бир зум ҳам
400 Тўхтамай қочиш керак — тез, мумкин қадар!
Бир яқин дўстим шуни билдирди шу дам:
Қиролга борибди-ю, у ўғри-саёқ
Ҳаққингизда бўҳтон қилиб чақибди —
Қандайдир қоғозларни ҳам кўрсатибди:
Назоратга олиб сизни қамамоқ
Учун тайёр бўлмиш тегишли фармон...

К л е а н т

Шундай зўр жасоратни ундан ҳеч қачон
Кутмаган эдим мен!
Мергандек мўлжалга жонин уради!

410 О р г о н

Одам деб юрибмиз уни биз ҳамон!
Йўқ, одам эмас, у қабиҳ бир махлуқ.

В а л е р

Сизга ялинамен — сусланманг аммо!
Эшикда аравам сизни кутади...
Мана бунда минг олтин, вақти-соати
Келса ҳисоблашармиз... Жаноб, тезгина
Йўлга тушмоқ керак! Мен сизнинг била

Борамен... То сизни пухта яшириб
420 Қўймагунча келмайман сиздан айрилиб...

О р г о н

Сизга қандай билдирсам миннатдорлигим?
Бунга сўз йўқ, вақт ҳам йўқ... билингиз, лекин
Юз қатла яхшилик қилмоқ ниятим —

Фақат бош омон бўлса... Хайр, кетайин!
Сизларни паноҳида сақласин танграм!
Сизга топшираман нимаики бор...

К л е а н т

Деганингизни қиламиз – ўзингни қутқар!

430

VII саҳна

Клеант, Оргон, Дамис, Пернель хоним, Эльмира,
Мариана, Дорина, Валер, Тартюф ва Полис

Т а р т ю ф

Кўпирманг, жанобим! Шошқоқсиз ортиқ!
Узоққа кетолмайсиз: мана бу фармон,
Турмага элтадилар сизни шу замон...

О р г о н

Бадкирдор! Риёкор хоин! Бетавфиқ!
140 Шу биланми етмоқчи бўлдинг тагимга?
Не дердик! Разолатни аъло бажардинг! .

Т а р т ю ф

Мен бутун ҳақоратни тинглайман сокин:
Лаззат беради тангри қайғу-гамимга.

К л е а н т

Эшитдингизми, қандай олижаноб у?

Д а м и с

Уялмасдан тилга олар тангрини!

Т а р т ю ф

450 Ҳеч нима ҳақорат қилолмас мени –
Муқаддас вазифамга мугеман мангу...

М а р и а н а

Гўзал вазифа! Бундан фахрланасиз?
Қанчалик беғараз тама ўйламадингиз?

Т а р т ю ф

Менга шундай эътимод, ишонч бўлса-ю,
Яна мен фахрланмай, чекайми қайғу!

О р г о н

Унутдинг, нонкўр, барча яхшилигимни?

460 Миннатдорчилик билмас нонкўрнинг дили?

Т а р т ю ф

Мен унутмадим, лекин менда энг юксак

Вазифа бордир: унинг илоҳий кучи

Аввалги ҳисларни бўғди бир йўли —

Мен у вазифа-чун қилардим қурбон

Ёлғиз дўстни, хотинни, ота-онадак

Азизларнимас, ўзим бағишлардим жо.

Э л ь м и р а

Мунофиқликка қара!

470 Д о р и н а

Ўзи шундоқ

Қандай айб ағдарма — жавоб тайёр-да.

К л е а н т

Рухсат этинг! Сиз шундай мискинлар каби

Вазифангизни ҳурмат қилар экансиз,

Ботирона даъвонгиздан ўз хотинини

Ҳимоя қилибди у — бунга не дерсиз?

Оқланишга ҳеч қандай йўл қолмаганда,

Белни боғладингизми чақиқ-бўхтонга?

480 Унинг молу мулкени усталик билан

Қўлга киргизибсиз — мен бу тўғрида

Сизга ҳеч нимарса айтмоқчимасман,

Майли, шундай бўлсин! Аммо бу нима,

Модомики қонунни бузган бир одам

Тегишли жазони тортсин дейибсиз, —

Модомики, муқаддас вазифангиз ҳам

Бажарилибди — нега садақайисиз?

Т а р т ю ф

(Полисга)

490 Бас эзмалик, фармон қилингиз ижро!

П о л и с

Вақтида эслатдингиз: топшириқни нақ

Ижро қилиш пайти етибди, аммо
Мен сизни элтаман турмага шу чоқ,
У ерда сизга кўпдан жой ҳам муҳайё.

Т а р т ю ф

Турмага, меними?

П о л и с

Ҳа, сизни.

500

Т а р т ю ф

Не учун мени?

П о л и с

Тушунтургин дейсизми бунинг сабабин?
(*Оргонга*)

Жаноблари, қўрқмангиз. Битди фалокат.
У оғизни очиб сўзлаган ҳамон
Қиролга барчаси бўлибди аён,
Яъни алдангансиз қаттиқ, беомон...
Ва билинганки, бу иш ўғрилиқ фақат.

10

Бунинг жазосини у тортади, албат:
Ёмон ният билан сизга қазиб чоқ,
Қутилмаганда ўзи йиқилди гумроҳ,
Унинг ишлари энди чиқди чиппакка!
Бу машҳур доғули-ку! Биз кўпдан буён
Зўр бериб уринардик уни тутмоққа:
Бошқа ном-лақаб билан у бизга таниш...
Ҳамма қилмишларини қийиндир айтиш —
Агар уларни тасвир этсак батафсил,
Жилд-жилд китоб бўлар балки ҳар фасл,

520

Уни тоза расво қилиш мақсади
Билан бу ерга келдим, бошқа сабаби:
Қирол сизни кечирганин ва сизларга чин
Фалокатли шартномани бекор қилганин
Билдириб қўйиш эди!
Сиздан осий дўст кўмак олган бўлса ҳам,
Ўтмиш хизматлар учун шафқату карам —
Ёғилиб келди, қаранг, кутмаган чоқда,

Эзгу ният нечоғлиқ баланд ардоқда —
Қирол қандоқ қадрлар, кўнгли нақ дарё,
530 Эл билсин: яхшиликни унутмас асло...

Д о р и н а

Оҳ, тангрига шукурлар, ҳар ишга қодир.

Э л ь м и р а

Уф! Елкадан гўёки тоғ тушди ҳозир.

О р г о н

Қалайсан, ҳой ярамас!..

VIII саҳна

Оргон, Клеант, Дамис, Пернель хоним, Эльмира,
Мариана, Дорина, Валер.

540 К л е а н т

Тинчланинг, куёв! Обруйингизни ерга урмасин бу дов,
Сўз на ҳожат, Ақл, дер: газабингни бос!
Йиғлагулик тақдири — қилмишига мос.
Тавбасига таяниб то бу шармисор,
Яхшилик ва хайр ишга йўл олиб такрор,
То разил ўтмишига иқроп бўлса чин,
Майли денг, гар ҳукмдор юмшатса ҳукмин.
Улуғ ҳукмдор сизга раҳмдил бисёр,
Оёқларига ҳозир йиқилмоқ даркор!

О р г о н

Ҳа. Тўғри гап! Тиз чўкай мен бориб дарҳол,
Адолатинг — дегайман — кўрмасин завол.
Энг аввало шу бурчимни адо айлағум,
Кейин ўзга бурчга ҳам даво айлағум,
Яъни Мариана билан Валернинг тўйи!
Қовушгуси икки қалб то умр бўйи.

МОЛЬЕР ҲИКМАТЛАРИ

Айбламоқчи бўлган одамнинг шошилишга ҳаққи йўқ.

* * *

Муסיқа — яхши тушлик учун ажойиб зиравор.

* * *

Ҳаёт нақадар ширин! Бир марта ўламиз ва бу узоқ муддатга.

* * *

Ҳаммага дўст бўладиган одамни дўстим деб ҳисобламайман.

* * *

Ким севса, қоядек қаттиқ бўлиши керак.

* * *

Муҳаббат — буюк ўқитувчи.

* * *

Гўзал аёлнинг қаршилигини синдиришдан ёқимли нарса йўқ.

* * *

Рашкчининг муҳаббати кўпроқ нафратга ўхшар.

* * *

Ақл билан иш қилиш маърифатга чорлар, эҳтирос эса,
уни ожиз этар.

* * *

Севгида сохталик ҳақиқатга жуда яқиндир.

* * *

Сўзнинг ярми гапирганга, ярми эса, эшитганга тегишлидир.

* * *

Ким вақтни ютган бўлса, демак, у ҳамма нарсани юта олади.

* * *

Душмандан ҳам ўрганиш мумкин.

* * *

Севган инсонингнинг иродасига бўйсуниб, муҳаббатингнинг энг олий исботидир.

* * *

Кимки доимо умидсиз, рашкчи ва ғамгин бўлса, унда севгининг бошланиши муваффақиятсиз бўлади.

* * *

Ниманидир билганликни билиш нақадар ёқимли!

* * *

Одамлар муҳаббатдан ҳар сафар ақлини йўқотишади.

* * *

Ҳар бир одам севадиган инсони томонидан осонликча алданиши мумкин.

* * *

Сиз ғазабдамисиз? Хушёр бўлинг, жаҳл дўзахга олиб боради.

* * *

Севгида чидаб бўлмайдиган нарса, бу жимжитликдир.

* * *

Одам фақат ҳаракатига эмас, балки ҳаракатсизлигига ҳам жавоб беради.

* * *

Нимаики демасинлар, одамда ҳеч қанақа олимлар тушунтириб бера олмайдиган қандайдир бир ғайриоддий нарса мавжуд.

* * *

Гўзал аёл ўзига ҳамма нарсани эп кўрмоғи мумкин, гўзал аёлнинг ҳамма гуноҳини кечириш мумкин.

* * *

Ҳақгўйлик айб эмас.

* * *

Эзгулик бўҳтонлар билан курашда заифдир.

* * *

Китобий доноликдан тентак икки карра тўмтоқроқ.

* * *

Грамматика, ҳатто, шоҳларга ҳам амр қилади.

* * *

Тентакдаги билимдонлик — ҳаммасидан чидаб бўлмайдигани.

* * *

Ким севгини билмабди, демак, у дунёга келмабди.

* * *

Модомики, бошқа чора қолмаган экан, энди, хушомад қилаётган эмас, балки, унга хушомад қилишларини истаётган айбдор.

* * *

Тиббиёт — инсониятнинг улкан хатоларидан бири.

* * *

Ҳасадгўйлар ўладилар, аммо, ҳасад — ҳеч қачон.

* * *

Ёшлар оталари уларга яхши тарбия бермаганлари учунгина ўзларини яхши тутишмайди.

* * *

Мақтов билан яшай олмайсан. Мақтовнинг ўзи одамга кам, унга арзийдиганроқ нарсани бер; тақдирлашнинг энг яхши усули — қўлингизга ниманидир қистиришлари.

* * *

Тана қартайганида, ахлоқ мустаҳкамланади.

* * *

Ярамас ҳаёт ярамас ўлимга олиб келади.

* * *

Севги — барча мангу нарсалардан энг қисқа давом этадигани.

* * *

Аёллар уларга кўпроқ сарф-харажат қилганларини ёқтиришади.

* * *

Мантия ва шапкача кийиб олган одам гапирган ҳар қандай сафсата — ақлли гап, ҳар қандай бемаънилик эса — ўткир мулоҳазали нутққа сабаб бўлади.

* * *

Ким бир марта эс-хушини йўқотмаган?

* * *

Ақл муҳаббатни бошқармайди.

* * *

Фақтгина ваъзлардан иш олдинга силжимади. Гапириш эмас, ҳаракат қилиш керак, сўздан кўра, баҳс-мунозара яхши.

* * *

Кўплаб одамлар ўз касалларидан эмас, балки дориларнинг таъсиридан оламдан ўтишади.

МОЛЬЕР ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

1622 йил, 13 январь — Жан-Батист Поклен Мольер Париж шаҳрида дунёга келган.

1623 йил — Мольернинг укаси Луи Поклен туғилган.

1624 йил — Мольернинг укаси Жан Поклен туғилган.

1625 йил — Мольернинг синглиси Мари Поклен туғилган.

1626 йил, 13 апрель — Мольернинг чуқинтирган отаси бўлмиш бобоси Жан Поклен вафот этган.

1632 йил, май — Мольернинг онаси Мари Крессе вафот этган.

1633 йил, 30 май — Мольернинг отаси Жан Поклен Катрин Флурет хонимга уйланган.

1634 йил — Мольернинг ўғай синглиси Катрин Поклен дунёга келган.

1635 йил — Мольер Клермон ҳозирги Буюк Людовик колледжига ўқишга қабул қилинган.

1636 йил — Мольернинг ўғай онаси Катрин Флурет туғиш пайтида вафот этган.

1639 йил — Мольер Клермон коллежидаги ўқишини тугатган.

1640-41 йиллар — Мольер ҳуқуқшунослик соҳасини ўрганиб, адвокатлик унвонини олган.

1644 йил, 1 январь — Парижнинг Мазарини кўчасида ажойиб театр очилган.

1644 йил 28 июль — Жан-Батист биринчи бор «Мольер» номи билан имзо қўйган.

1645 йил — Ажойиб театр муваффақиятсизликка дучор бўлган ва Мольер қарзларини тўлай олмаганлиги учун Шатледаги қамоқхонасида ҳибсда сақланган.

1646 йил — Дюфрен труппаси билан Бордо, Ажан ва Тулуза шаҳарлари бўйлаб томоша қўйишган.

1648 йил — Мольер Дюфрен труппаси билан Нант, Пуатье, Ангулем, Шатору ва Лимож шаҳарларида томоша қўйишган.

1652 йил — Мольер труппасига Луи Бежар ва Дебри келиб қўшилган ҳамда Гренобль шаҳрида томоша қўйишган.

1657 йил — Мольер труппаси Лион ва Дижон шаҳрида томоша қўйишган

1658 йил, 28 октябрь — Мольер ва унинг труппаси учун энг омадли кун: Луврнинг Варде залида Қирол ва унинг мулозимларига Пьер Корнелнинг «Никомед» комедиясини қўйишган.

1660 йил, 30 май — Мольернинг «Сганарелла ёхуд сохта гўсхўр эр» комедиясининг премьераси бўлиб ўтди.

1662 йил, 22 январь — Арманда Бежар ва Мольер ўртасида никоҳ шартномаси тузилган.

1663 йил — Людовик XIV Мольерга минг ливр миқдоридан нафақа тайинлаган, Мольер «Қиролга миннатдорчилик» номли шеър ёзган.

1663 йил, 19 январь — Мольер ва Арманданинг тўнғич фарзанди Луи Поклен дунёга келган.

1665 йил, 15 февраль — Мольернинг «Дон Жуан» комедияси илк бора саҳнада намоёниш этилган.

1666 йил, 4 июнь — Мольернинг «Мизантроп» комедиясининг премьераси бўлиб ўтган.

1666 йил, 6 август — Мольернинг «Зўраки табиб» комедиясининг премьераси бўлиб ўтган.

1667 йил, 5 август — Тартюф комедиясининг егиллаштирилган версияси намоёниш этилган.

1667 йил, 6 август — Париж парламенти раиси пьесани тақиқлаган.

1668 йил, 18 июль — Версалда «Жорж Данден» комедияси намоёниш қилинган, Жорж Данден ролида Мольернинг ўзи бўлган.

1669 йил, 25 феврал — Мольернинг отаси вафот этган.

1669 йил, 15 март — «Тартюф» асарини нашр этишга рухсат берилган.

1669 йил, 7 октябрь — «Жаноб Пурсоняк» комедиясининг илк намоёниши бўлиб ўтган.

1670 йил, 14 октябрь — «Дворянликдаги мешчан» комедияси биринчи маротаба намоёниш қилинган.

1671 йил, 17 январь — «Психея» комедияси биринчи марта сахнада қўйилган бўлишига қарамай, катта муваффақиятган эришган.

1672 йил, 17 февраль — Мольер ижодий гуруҳининг актрисаси Модлен Бежар вафот этган.

1672 йил, 11 март — «Олима аёллар» асарининг дастлабки намоёиши бўлиб ўтган.

1672 йил, март-апрель — Мольернинг саломатлиги оғирлаша бошлаган.

1672 йил, 23 сентябр — Мольер Ришелье кўчасига кўчиб ўтган.

1673 йил, 10 феврал — «Сохта касал» комедиясининг Пале-Рояль илк намоёиши бўлган. Бунда Мольер Арган ролини ижро этган.

1673 йил, 17 февраль — «Сохта касал» комедиясининг 4-намоёиши вақтида Мольернинг тамоғидан қон оқа бошлаган, унга Ришелье кўчасида жойлашган уйига етиб олишига ёрдамлашишган.

1673 йил, 18 февраль — Мольернинг хотини Арманда Париж архиепископи ва Қиролдан Мольерни урф-одатларга қўра дафн этишга рухсат олган.

1673 йил, 21 февраль — Мольернинг тобути Муқаддас Иосиф қабристонига олиб борилган.

1673 йил, 24 февраль — Мольернинг труппаси Пале-Рояльда «Мизантроп» комедиясини қўйиши билан, театр ўз ижодини қайтадан бошлаб юборган.

1673 йил, 21 март — Мольер ўлимидан сўнг унинг труппасига хотини Арманда раҳбарлик қила бошлаган: Жаноб Мольернинг 17 жилдлик асарлар тўплами нашр қилинган.

1674 йил — Парижда Мольер хокинининг эксгумация қилинганлиги тўғрисида миш-миш тарқалган.

1677 йил, май — Мольернинг хотини Арманда актёр Генера д'Этришега турмушга чиққан.

1680 йил, 21 октябрь — Мольер труппаси «Бургунд меҳмонхонаси» труппаси билан бириккан. Шу тариқа «Комеди франсез» вужудга келган.

*Жан де Лафонтен
(1621–1695)*

ЖАН ДЕ ЛАФОНТЕН

МАСАЛЛАР

ҲИКМАТЛАР

«Ҳақиқий буюклик ўзни бошқара олишдадир!»

Лафонтен

ЖАН ДЕ ЛАФОНТЕН – БУЮК ФРАНЦУЗ МАСАЛЧИСИ

*М*асал бадиий жанр сифатида қадимги даврдаёқ пайдо бўлган. Бунинг учун Эзоп¹ ва Федр² исмларини эслашни ўзи кифоя. Шеърий масал насрий масалдан анча кейин вужудга келган. Биз севиб ўқийдиган масал шаклига келсак, бу албатта буюк француз шоири Жан де Лафонтен томонидан нашр этилган. Дарҳақиқат, Лафонтен нафақат шеърий масалларни, балки дoston, роман, қасида, манзума (баллада), комедия каби бошқа адабий жанрларда ҳам кўпгина асарлар яратган. Унинг ижод маҳсулларини замондошларидан тортиб ҳозирги кундаги ишқибозларгача юқори баҳолаб келади. Хусусан, шеър санъатининг чўққисигача чиққан масал жанри шоирга абадий шуҳрат ва мангу шон-шарафлар олиб келган.

«Лафонтен француз тилининг мутлақ мўъжизасидир»³, деб ёзади таниқли француз юристи Филипп Малори. Француз ёзувчиси **Андре Жид** (1869–1951) «Бўри ва қўзичоқ» масали тўғрисида айтганларини Лафонтеннинг барча масалларига нисбатан қўллаш мумкин: **«Кутилмаган янгилик, ишорали бўлмаган на бирорта ортиқча сўз, на бирорта ортиқча чизги ва на ортиқча гап бор. Шунчаки аълодир»⁴**. Олмон адиби Гёте эса,

¹ Эзоп (мил.ав.VII–VI асрлар) – юнон яримафсонавий масалнависи.

² Федр (мил.ав. 10 йил-милодий 54) – Македонияда туғилган, лотин масалчиси.

³ Philippe Malaurie. Droit et littérature. Une anthologie. – Paris: Editions Cujas, 1997. – P.100.

⁴ Gide A., Journal, 22 mai 1943. – Paris: – Pléiade, id. 1954. – P. 243.

шундай деган: «Лафонтенни французлар поэтик хизматлари учун эмас, балки асарларида якқол намоён бўлиб турган шахсиятнинг улуғворлиги учун юксак қадрлашади»¹. Содда ва хуш оҳангли бундай шеърни француз тилида учратиш мушкул.

Тилнинг биллурдек жарангдорлиги ва покизалиги, енгил хуш-оҳанглиги, жозибали шоироналигининг ҳуқуқ билан қандай алоқаси бўлиши мумкин? Лафонтен ҳаёти шу даражада беозорки, бу ҳақда кўп гапиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Содда ҳаётига қарамай, машҳурлиги беқиёс. Балки шу боис ҳам, ҳатто Фарбда Лафонтен «Французлар Гомери» деган юксак номга эришгандир. Рус масалчи шоири И.А.Крылов Лафонтен асарларидан кенг фойдаланганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Француз масалнависи Жан де Лафонтен 1621 йилнинг 8 июлида Франциянинг Шампань провинциясидаги Шато-Тьерри шаҳарчасида дунёга келган. Унинг отаси ўрмон бошқармасида хизмат қилганлиги сабабли, Лафонтен ёшлигини ўрмон ва далаларда ўтказган. Маънавий дунёқарашини кенгайтириш мақсадида 20 ёшида ораториантлар иттифоқига, яъни католик динидаги апостоллар жамиятига кирган, лекин кўпроқ фалсафа ва шеърят билан шуғулланган.

Лафонтеннинг ҳуқуқий таълим олганлиги тўғрисида кўп маълумот сақланмаган. Бироқ кам бўлса-да, унинг таржимаи ҳоли имкон қадар ўрганилган. Масалан, Пьер Кларак, Августен Кабанес кабилар Лафонтен ҳаёти ва ижоди ҳақида китоб ёзиб, ўз хиссаларини қўшган бўлсалар, Даньел Винь эса, Жан де Лафонтеннинг ҳаётида кескин ўзгаришга олиб келган 1661 йилнинг 5 сентябри ҳақида ҳужжатли фильм тасвирга олган.

Монпелье шаҳридаги Фан ва Адабиёт академиясида 2009 йилнинг 12 октябрида Лафонтен масалларига бағишланган адабий тадбир бўлиб ўтган. Унда француз ҳуқуқшуноси Жан Илер Лафонтен масалларида ҳуқуқ масаласи бўйича маъруза ўқиган. Унинг таъкидлашича, Лафонтен 1637–1641 йиллар

¹ Эккерман И. — П. Разговоры с Гёте в последние годы его жизни / Перевод с нем. Н.Ман. — М.: Художественная литература, 1986. — С.118.

мобайнида ҳаваскор сифатида ҳуқуқ илмига қизиқиб, юридик таҳсил олган. Лафонтен фақатгина 1649 йилга келиб адвокатлик дипломини қўлга киритган ва адвокатлик идорасига ишга қабул қилинган. Аслида, ҳуқуқшунослик касби унга оилавий одат сифатида келган¹.

Бундан ташқари, ҳозирги кунда Лафонтеннинг жона-жон шаҳри Шато-Тьеррининг Интернет тармоғидаги саҳифаларидан бирида, навқирон Жан 1645 – 1647 йиллар давомида Париж шаҳрида дўстлари – француз шоири ва таржимони Франсуа Мокруа ҳамда француз шоири, ма-салнавис ва тилшунос Антуан Фюретьер билан биргалик-да ҳуқуқшунослик бўйича таҳсил олганликлари ҳақида маълумотлар келтирилган².

Бошқа бир манбада келтирилишича, Лафонтен 1645 – 1647 йилларда Франция пойтахти Парижда ҳуқуқшунослик йўналиши бўйича таҳсил олиб, аъло баҳолар билан битирган, 1649 йилда адвокатлик дипломини олган ҳамда Париж Олий суди-да адвокатлик лавозимига сазовор бўлган ва бир муддат ушбу вазифада ишлашга ҳам улгурган. Ёш ҳуқуқшунос-адиб «Давра суҳбати» номи билан машҳур замонасининг кичик бадиий академиясининг аъзоси ҳам бўлган³.

Лафонтен маълумоти бўйича юрист бўлганлиги, унинг асар-ларида ҳуқуқий масалалар моҳирона ёритилганлигини Пуатье университети илмий ходимларининг бу борада олиб борган из-ланишлари ҳам тасдиқлайди. Уларнинг фикрига кўра, унинг юри-стлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Мазкур тадқиқот натижаси сифатида «Жан де Лафонтен юристми? Ёхуд ҳуқуқ нури остида сара масалларни ўқиш завқи»⁴ номли китоб нашр этилган.

1647 йилда Лафонтенга отаси ўз лавозимини берган ва 14

¹ Académie des Sciences et Lettres de Montpellier. Le droit dans les fables de La Fontaine par Jean HILAIRE. Séance du 12 octobre 2009. – P.295.

² <http://www.la-fontaine-ch-thierry.net/biographie.htm>

³ http://fr.wikipedia.org/wiki/Jean_de_La_Fontaine.

⁴ Jean de La Fontaine juriste: Lecture de fables choisies à la lumière du droit. Université de Poitiers. Thesa Nostra. – Paris: «Edition LGDJ» – 2010. 335 pages.

ёшли Мари Эрикарга уйланишга кўндирган. У ўзини янги оилавий ва хизмат мажбуриятларига енгилтаклик билан қараган ҳамда тез орада Парижга жўнаб кетиб, умрининг охиригача Парижда дўстлари, мухлис ва мухлисалари орасида яшаган.

Хотини Марига ёзган хатлари сақланиб қолган бўлиб, ўзининг кўпчилик романтик асарлари сингари жудаям нафис ва ишончли ёзилган.

XVII асрнинг 50-йилларида Париж парламентида бош прокурор бўлган француз давлат арбоби **Никола Фуке**¹ масалнавис адибни ўз ҳимоясига олиб, унинг ижод қилиши учун шаброит яратиб берган.

Лафонтен дастлаб 1665 йилда ўзининг «**Ҳикоялар ва новеллалар**» китобини нашр эттириб, ном қозона бошлаган. 1668 йилда унинг «**Масаллар**»и машҳурликнинг юқори чўққисига кўтарган. Лафонтен масаллари 1668 йили 6 жилд, 1678 йили 11 жилд, 1694 йили якуний 12 жилд китоб бўлиб босилган ва жамоатчиликнинг жуда юксак баҳосини олган².

Адибнинг шахсий ҳаёти ҳам асарларига ўхшаб кетади: нозик жозиба ва соддадилликка тўла ҳаяжонлидир. Унинг оиласи ғалати бўлган. Турмуш ўртоғи содда ва оддий, отаси эса, ярамас киши бўлган. Бунинг устига доимий бўлмаса-да, маъшуқаси ҳам бўлган.

Жан де Лафонтен 1695 йил 13 апрелда 75 ёшида Парижда оламдан ўтган.

Одоб-ахлоқ мавзуси Мағрибу Машриқ заминида бир хил тусга эга. «Лафонтенча» ҳикоялар қадимий Юнон ва кўҳна

¹ Никола Фуке (Nicolas Fouquet, 1615–1680) – француз давлат арбоби, Виконт де Во, маркиз де Бель – Иль. 1650 йилда Париж Парламенти Бош прокурори бўлган. Кардинал Мазаринининг севимли арзандаси бўлган Фуке 1653 йилда Молия вазири этиб тайинланган. 1664 йилда давлат тўнтариши ва давлат мулкани толон-тарож қилишда айбдор деб топилган ва умрбод озодликдан маҳрум этиш жазосини берган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Фукега қамоқхонада темир ниқоб тақилган бўлиб, машҳур Темир ниқоб ҳақидаги афсонага унинг тақдири сабаб бўлган. Никола Фуке қамоқхонада вафот этган.

² Жан де Лафонтен «Чин дўст топилса...». / Хусниддин Шарипов таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2001, №12. – 3–9-бетлар.

Ҳинд зарбулмасаллари, доно ҳикматлари, мажозий эртақларидан илҳомланиш самарасидир. Бироқ Жан-Жак Руссо унинг масалларида ҳар доим ҳам одоб-ахлоқ муаммоси ҳолис талқин этилмаган деб ҳисоблаган.

«Ҳамма болаларга Лафонтен масалларини ўргатамиз, уларнинг бирортаси ҳам буни эшитмайди. Эшитганида янада баттар бўларди, чунки ўз ёшига нисбатан одоб-ахлоқ муаммоси шу даражада чалкашки, уларнинг болаларга фойдасидан кўра зарари кўпроқдир.»¹ — деб ёзган Жан-Жак Руссо.

Бир кўринишда Лафонтеннинг сиёсий қарашлари қисқа ва жўндир. Чунки у ҳеч қачон давлат ҳокимияти вакиллари билан ёқа ушлашгача бормаган. Бундан ташқари, у ўз қарашларини ҳимоя қилиш учун кураш олиб боришдан йироқ бўлган. Тўғри, Никола Фуке, яъни Лафонтеннинг юқори турувчи мансабдор дўсти бўлган. Бироқ бундан ғаразли ниятда фойдаланган бўлиши мумкин дегани эмас. Масалан, сиёсий қарашлари тўғрисида «Кўршапалак ва икки ариқ сичқони» номли масалидаги қуйидаги парчага эътибор қаратиш мумкин:

«Мен қушман, қанотларимга боқинг,
Мен сичқонман, яшасин каламушлар!
Донишманд айтар, одамларга қараб:
Яшасин Қирол, яшасин Лига² чилар!»

Шунингдек, масаллар бўйсунуш, бир гапдан қолиш ва хушомадгўй бўлишга чақириви билан бир қаторда, катта гапирмаслик ёки ваъда бермасликни ҳам ўргатади:

«Гапириш яхши, жим туриш ундан-да афзал,
Бироқ иккаласи ҳам ёмондир, гар бўрттирилса».³

¹ Rousseau J.-J., L'Emile: L. II, — Paris: Pléiade, — P. 352.

² Лига — диний урушлар пайтида француз католикларининг бирлаштурувчи сиёсий ва диний ҳаракати.

³ «Айиқ ва боғ ҳавасқори» масалидан парча www.idlf.com/lesfables/livreVIII/loursetlamateurdesiardins.

Балки ушбу «бефарқликлар» остида Қирол Людовик XIV ҳукмронлигига, унинг қаттиққўл сиёсатига ва ижтимоий тенгсизликка қарши танқидий назарлар бўлгандир. Дарҳақиқат, Шаҳзода Конде, Ларошфуко, де Лафайет хоним сингари Франциянинг обрўли одамлари Лафонтеннинг яқин дўстлари бўлган. Бироқ Лафонтен фақатгина қироллик хонадони билан тўғридан-тўғри алоқа қила олмаган, чунки Людовик XIV энгилтабиат ва шоирлик мажбуриятини ҳис этмаган одамларни ёқтирмаган. Бу нарса Лафонтенни Француз академиясига аъзо бўлишини кечиктирган ва у Француз академиясига 1684 йилдагина аъзо бўлишга эришган.

Муаллиф нормаларга бефарқлигига қарамай, қонунларга риоя қилиш тарафдори бўлган. Ўзининг масал ва ҳикояларида жамиятдаги ноҳақликлар, хусусан, «кичкина одамлар»га нисбатан адолатсизликларни кулгили қилиб, рангли бўёқлар билан чиройли тарзда тасвирлаган.

Гарчи Лафонтен ҳуқуқ ва қонун, адолат ва ҳуқуқшунослар каби юридик тушунчалар ҳақида сўз юритса-да, ҳуқуққа нисбатан ишончсизлик кайфиятида бўлган. У бир оз ҳамма нарсадан ноумид ва гоҳ-гоҳида ўз-ўзига зид бўлиб, кучлилар адолатига қарши бўлган. Ҳокимиятга қарши, бироқ хушомадгўйлик тарафдори сифатида фаолият кўрсатган. Империализмга қарши бўлса-да, лекин зўрлик тарафдори бўлган. Адлия аҳлига, қалтис савдо ўйинларига, сиёсий ўзгаришларга (у ҳамма нарсага шубҳа билан қараган), никоҳга қарши бўлган. Аммо унда ўзи ва французларнинг ҳуқуқий ҳиссиёти, озодликка содиқлик билан боғлиқ мантиқ яққол намоён бўлади.

Лафонтен ҳуқуқий дунёқарашининг ўзига хос хусусияти шундаки, адиб антик дунё ҳуқуқидан бошлаб Уйғониш даври ҳуқуқигача ҳаволалар қилган. Шунингдек, унинг масалларининг марказий ғоясини асосан хўжалик ва молия ҳуқуқи билан боғлиқ саволлар ташкил этади¹.

¹ Académie des Sciences et Lettres de Montpellier. Le droit dans les fables de La Fontaine par Jean HILAIRE. Séance du 12 octobre 2009. P.296.

Лафонтеннинг ҳуқуқий дунёқараши қуйидагиларда яққол кўринади.

Биринчидан, ҳуқуққа нисбатан шубҳали (скептик) бефарқлик. Лафонтен на ҳуқуққа ва на адолатга ишонган. Унинг ишратпарастона шубҳали қарашларидан ташқари, қонунлар, судьялар ва мансабдорлар, қисқаси, барча инсоний муассасаларга нисбатан нафрат қайнаган.

Масалан, «Мушук, ариқ сичқони ва қуёнча» масалида бу яққол намоён бўлган. Кунлардан бир куни қуёнвой ўз тирикчилиги учун озиқ қидириб ўрмонга чиқиб кетади. Ўрмондан қайтиб келади ва инига кираман деса, не кўз билан қарама-синки, остонасидан ариқ сичқони мўралаб чиқиб, шундай дейди: «Нима сабабдан сўровсиз уйимга киряпсан?» Унга жавобан қуёнча: «Ахир, бу менинг уйим, бу ерда менинг отам, отамнинг отаси — бобом, бутун қуёнлар авлоди яшаган...».. Ўрталарида келиб чиққан низони ҳал этиш учун, мушук қозига мурожаат қиладилар. Мушук уларнинг важини эшитиб, «замона зўрники» деган қарорга келади. Қиссадан ҳисса — мерос ва мулк ҳуқуқи ҳамда судьялар нимага, кимга хизмат қилади? Жавоб: ҳеч нарсага, ҳеч кимга, баландпарвоз гапларни ҳисобга олмасак, кучсизлар кучлилар томонидан талон-тарож қилинишига хизмат қилади.

Иккинчидан, ҳуқуққа нисбатан ноумид (пессимистик) муносабат. Лафонтен инсонлар ва кучлиларнинг ёвузлигига қарши кинояли кулги билан чиққан. Бироқ унинг қаҳр-ғазаби «қогозга ўралиб», икки маънолилиги кўринади: у мулоийм анархистми, пассив скептикми ва эҳтиёткор ноумидми ёки Людовик XIV ҳукмронлиги остидаги комедиянинг шафқатсиз рассомими?

Бунинг учун «Одам ва илон» ҳикоясига мурожаат қилиш кифоя. Бир киши кўчадан сув илонини тутиб олиб шундай дейди: «Сен барча касофатларнинг, зиёну заҳматларнинг сабабчисан, сени ўлдирсам ёвузликни камайтирган бўлардим». Илон эса: «Ўлдиришингдан олдин, инсонлар илонлардан ҳам кўра зарарлилигига ишонч ҳосил қилдирмоқчи-

ман, шунинг учун бошқа мавжудотлардан сўраб кўрайлик», — дейди. Улар сигир, буқа ва дарахтдан сўрасалар, инсон қай даражада зарарли эканлигини, ўз манфаатлари йўлида ҳеч нарсани аямасликлари, фойдаланиб бўлгач, қадрсизлаб ташлашларини таъкидлайдилар. Бироқ ҳикоя якунида, инсон шунча далилу исботларга қулоқ солмай илоннинг бошини янчиб ташлайди.

Учинчидан, Лафонтен кучлиларнинг ноҳақ адолатига қарши бўлган. «Вабонинг касал ҳайвонлари» масали кучлилар ноҳақлиги тўғрисидаги ҳажвиянинг энг аччиғи ва ғоят шафқатсизидир. Бу тарихсда машҳур бўлган, даҳшат ва ҳокимиятни аралаштирган аср ҳақида. Ушбу масалнинг хулосаси ҳафсалани пир қиладиган бўлиб, ҳануз минтақалар ва асрлар ошиб келмоқда: «Бой ёки камбағал бўлишингизга қараб, Сизга қора ёки оқ деб судда ҳукм чиқарилар»¹.

Тўртинчидан, Лафонтен ҳокимиятга қарши, бироқ хушомадгўйлик тарафдори бўлган. «Шер суди» масалида Лафонтен мутлақ ҳокимиятга қарши чиққан, лекин хушомадгўйликка ҳамду санолар айтган. Бу нимани англатиши мумкин? Балки бу шоир эркинлигининг ва унинг ички қарама-қаршилигининг ниқобидир?!

Бешинчидан, Лафонтен империализмга қарши, лекин зўрлик тарафдори бўлган. Лафонтеннинг сиёсий қараши икки маънолидир, яъни унинг оилавий қарашлари сингари, воситали ўзгарувчан ва зиддиятлар билан тўладир. Лафонтеннинг мухлислари унда ҳам зўрлик сиёсати, ҳам кучсизлик сиёсатини қораловчи муфассал сиёсий онг диалектикасини кузатганлар. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда «империализм» деб номлашимиз мумкин бўладиган Людовик XIV нинг зўрлик ва босиб олиш сиёсати билан кураш адибнинг «Дунайлик деҳқон» ҳикоясида намоён бўлади. Рим империяси ва дунайлик деҳқон мавзуси

¹ «Selon que vous serez puissant ou misérable, Les jugements de cour vous rendront blanc ou noir» / Қаранг: Jean de La Fontaine. Œuvres complètes. Tome I. Fables — Contes et nouvelles. — Paris: Pléiade, 1991. 1728 pages.

орқали мустамлакачиликнинг салбий оқибатлари очиб берилган. Лекин «Балиқлар ва найчи чўпон» масалида сиёсий одоб-ахлоқ умуман бошқача: зўрликни куйлаб, кучсизлик сиёсатини айблаш орқали ёритилган.

Олгинчидан, Лафонтен адлия аҳлига қарши бўлган. Ҳар бир адабиётда, айниқса, ҳуқуқшунослар, тарихчилар ва файласуфлар ижодида қонун одамларига қарши айблов ҳукмини учратиш мумкин. Лафонтен ҳам уларнинг виждонсизлиги, ноаниқ тили, очкўзлиги, беҳудалиги, сустиги, қаллоблиги, аҳмоқлиги, қисқаси, барча камчиликларга қарши исён кўтарган¹. Суд аҳли дунёсининг жуда ғамгин кўринишини ифодалаган. Лафонтен шу даражада халқ ҳиссиётига яқин бўлганки, эндиликда у мулойим эмас, балки судьяларнинг қармоғига илинган кичиклар ва кучсизларнинг ҳимоячиси сифатида намоён бўлган. Бу «Устрица² ва иккита йўловчи» масалида яққол намоён бўлади.

Еттинчидан, Лафонтен қалтис савдо ўйинларига қарши чиққан. Иқтисодий ғоялар, ердорлар масалалари, қишлоқ хўжалигида жамият ва инсон муносабатлари, капиталистик мафкура ва таваккалчилик оқибатлари каби мавзулар Лафонтен масалларининг аксариятини ташкил қилади.

Бундай саноқсиз мисолларнинг кўпини келтириш мумкин, чунки бу доимий муаммо бўлиб келган: «**Этиқдўз ва молиячи**», «**Кўшчи ва унинг болалари**», «**Балиқча ва балиқчи**», «**Айиқ ва икки ҳамроҳ**» ҳикояси эса, аллақачон ҳикматли зарбулмасалга айланишга улгурган: «**Ерга йиқитилмаган айиқнинг терисини баҳолаб бўлмайди**»³ ёки «**Чўпон ва денгиз**» масалидаги денгиз саргузашти ва шу қабилар...

Буларнинг ичида «**Сутчи ва сут кўзаси**» ҳамда «**Ниначи**

¹ Académie des Sciences et Lettres de Montpellier. Le droit dans les fables de La Fontaine par Jean HILAIRE. Séance du 12 octobre 2009. P.296.

² Устрица – моллюскалар оиласига мансуб денгиз чиганоғи.

³ «Il ne fait jamais vendre la peau de l'ours qu'on ne l'ait mis par terre» / Қаранг: Jean de La Fontaine. Œuvres complètes. Tome I. Fables – Contes et nouvelles. – Paris: Pléiade, 1991. 1728 pages.

ва чумоли» масали алоҳида эътиборга молик. Биринчисида, хаёлпарастликнинг қуруқ ўзи салмоғли фойда келтирмасдан, аксинча, зарар етказиши ҳам мумкинлиги ҳикоя қилинади. Иккинчисида, таваккалсиз иқтисод, ҳаёт гарови сифатида меҳнатсеварликни мақтаб, маишатбозлик ва ишратпарастликни қоралайди. Дарвоқе, кўпгина адабиёт танқидчилари **«Ниначи ва чумоли»** асарини икки маъноли деб баҳолайдилар.

Масалан, XVII аср ва риторика тарихи бўйича мутахассис Марк Фумароли кабилар ушбу масал сиёсий ва тарихий мазмунга эга десалар, яна айрим гуруҳ адабиётчилар уни ижтимоий характерли масал деб ҳисоблайдилар. Тарихий ва сиёсий жиҳати шундаки, Лафонтеннинг ўзи ҳам бир вақтлари дўсти Фуке ҳимоясида бўлган (ниначи — ҳомийлик намунаси сифатида) ва Кольбер¹ танқиди (мафтункор тафаккурни ўрнатмоқчи бўлган чумоли) остида қолган. Бунда ижтимоий мазмун ҳам мавжуд, яъни енгилтакликни қоралаб, камбағаллар, бева-бечоралар тарафи олинади. Демак, кучсизларни ҳимоя қилиш — фуқаролик ҳуқуқининг одатий мавзуларидан бири саналади.

Саккизинчидан, Лафонтен сиёсий ўзгаришларга қарши бўлган. анархистлик қон-қонига сингиб кетган Лафонтен барча ўзгаришларга нафрат билан қарайдиган консерватор ҳисобланган. Нима учун? Балки унинг бепарволиги, пессимистлиги ва ҳар нарсага шубҳа билан қараш сабабдир. Бу саволларга унинг **«Бош ва илон думи»** масалини ўқиб жавоб топиш мумкин. Эришилган ютуқлардан ҳурматдан бошқа нарсага сазовор бўлиш мумкин эмас: эришилган ҳуқуқлар ва эришилган имтиёзлар консерватизмнинг бир хил асоси эмасми? Яъни ушбу масалнинг асосий ғояси шундан иборатки, илонда бир-бирига душман икки аъзо, Бош ва Дум, бирининг имтиёзи

¹ Жан-Батист Кольбер (1619–1683) — Мазарини томонидан тавсия этилган, Людовик XIV хонадонида давлат котиби, Фукени ишдан ағдаришга ҳисса қўшган француз давлат арбоби.

иккинчисининг мажбуриятига айланади. Шу боис ҳам, Дум Худого нола қилиб, нима учун бир танада бўлиб Бошга хизмат қилишини сўрайди.

Тўққизинчидан, Лафонтен никоҳга қарши чиққан. Лафонтен саёқ одам каби никоҳ ҳақида доимо салбий фикрда бўлган. Унинг нуқтаи назарига кўра, никоҳ барча низоларнинг манбаидир. Адиб ҳатто бу ҳақда «**Низо**» номли сатира ҳам ёзган. Эркин муҳаббатга шайдо бўлиб, меланхолик жозиба билан «**Икки кабутар**» масалини битган. Унда вақт ганиматлиги, бир шохда турмасдан бошқа шохларга ҳам учиб, бошқа кабутарлар билан ҳам дон олишиб туриш каби енгил ҳаётга даъватлар кузатилади. Шунингдек, қасамга содиқ қолиб, дунё гўзаллигидан бебахра қолган кабутарнинг аҳволини масхара қилган.

Ўнинчидан, Лафонтен эркинлик тарафдори бўлган. Буюк асрда яшаган индивидуалист Лафонтен учун озодлик энг муқаддас тушунча ҳисобланган. Бу унинг «**Бўри ва ит**» масалида куйланади. Қоқ суяги ва терисидан бошқа нарсаси қолмаган бўривой бўйни занжирли, бироқ этли кучуквой билан учрашиб қолиб мунозарага киради. Ит ўз ҳаётини мақташ билан овора бўлиб, бўрини ўйлантиришга мажбур қилади. Бироқ суҳбат якунида бўйнидаги занжирни ва бемалол югура олмаслигини кўриб, озгинликни эркинлик безатишига амин бўлади.

Лафонтеннинг эркинлик ҳақидаги қарашларга содиқлиги Людовик XIV замонасида ноанъанавий бўлиб қолишига олиб келган¹. Чунки ушбу авторитар сиёсий, диний ва маданий кучли давлатда Лафонтен ўзининг ҳукуматга ички қаршилигини гоҳ-гоҳида намоён қилиб қўйган. Бу фикрнинг исботи «Қариб қолган шер» масалида ўз аксини топган.

Шундай қилиб, азбарои ҳуқуқ тўғрисида сўз юритилаётганлиги учун Лафонтен ҳикояларига унчалик шайдо ҳам бўлмасдан, унинг жозиба денгизига фарқ ҳам бўлмайлик. Анар-

¹ Fumaroli M., Le poète et le roi. Paris: De Fallois, 1997.

хистлар ҳуқуқ ҳақида ҳар доим кўп гапирганлар. Ҳатто ҳозир ҳам, анархистлар гуруҳи бир-бирлари билан уюшмалар тузиб, масалан, давлат идораларига мурожаат қилиб, никоҳсиз оила тузишнинг ҳуқуқий мақомини тасдиқлашни талаб қиладилар. Бироқ Лафонтеннинг ҳуқуқий қарашлари унинг масаллари каби жуда жўн ва соддадир. Айримлар унинг сиёсий ва ҳуқуқий дунёқарашини бошқача талқин қиладилар. Масалан, Лафонтенда замонасининг адолатсизлиги, ваҳшийлиги ва авторитаризмининг яширин танқидини кўрадилар.

Лафонтен скептик консерватор ёки чаққон реформатор бўлган деган фикрлар зиддиятига аҳамият бермаслик лозим. Чунки у Шекспир ва Монтень, Мольер ёки Достоевскийлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаган адиблардан бири ҳисобланишининг ўзи кифоя.

Буюк француз масалнависи ижодининг жаҳон адабиётига таъсир даражасини ошиб юбориш мумкин эмас. Бугунги кунда дунёда Лафонтен руҳиятида яратилган масаллар бўлмаган миллий адабиётни топиб бўлмайди.

А.Х. Саидов,
профессор

МАСАЛЛАР ¹

ЭРКАК, АЁЛ ВА ЎҒРИ

Қачонлардир бир эр бор эди,
Ёрин севиб бахтиёр эди.
Фақат гоҳо эзарди хаёл —
Чунки уни севмасди аёл.
Бўлмаса-да, эгрими-ёвуз,
Бу аёлнинг бағри эди муз.
Бир тош эди умрида худди,
Ўтдек ёнмас эди вужуди.
Гоҳ-гоҳида ўкинарди эр —
Хотини ҳам севса нетарди?
Уй бир бўлгач, ёстик бўлгач бир,
Наҳот, бўлак уларнинг дарди?

Шу тахлитда улар ҳаёти
Ўзгармасдан, кўп кунлар ўтди.
Бир кун эрни қаттиқ эзди ғам,
Юрак-бағри куйиб ниҳоят —
Севмайсан, деб ёрига шу дам
Дил-дилидан қилди шикоят.
Кутмаган ҳол...
Айни шу замон,
Очилганча эшик ногаҳон —
Ўғри уйга кирди бостириб.
Хотин қўрқиб, йўқотиб ўзин,

¹ Жан де Лафонтен. Масаллар / Омон Мухтор таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2008, № 5. — 127–130 бетлар.

Титраб эри пинжига кириб
Шивирлади: «Жоним, азизим!»
Буни кўриб, эрга кирди жон,
У ўрига деди: «Ошнажон,
Яхши одам экансан! Ахир,
Менга сен бахт келтирдинг бу кун.
Олгинг келса уйдан нимадир,
Олавергин! Ана, пул, тугун.
Истаганинг олгин бемалол!»
Ўғри уйни шипирди ҳалол...

Бу қиссадан нима ҳисса бор?
Демоқчиман, кўрқишлик ёмон.
Муҳаббатга ва лекин зинҳор —
У яратиб бермайди имкон.
Муҳаббатдир ўзгача. Иймон.
У бўлолмас бошга тушган қор!

Эшитганман, қай бир девона —
Қучсин, дея ўзини ёри
Ўт қўйибди. Ва ўтдан хона,
Хонадаги жамики бори
Куйиб битган бекордан-бекор.
Уни зарра севгани йўқ ёр.
Бундай ҳоллар доим муваққат,
Бошқа нарсa, дўстлар, муҳаббат!

МАЙМУН

Яшар эди Парижда маймун,
Уйлантириб қўйишди бир кун.
У кўрганди... Эгаси, бир эр —
Хотинини қилиб қора ер,
Урар эди эрта-кеч. Шундан,
Тўғри қилиб балки, деб, Одам —
Ўз қавмига бизнинг маймун ҳам
Қўл кўтарди уйланган кундан.
Дўппосларди қаттиқ, ваҳшийвор.
Хотини-чи? Қулаб бемадор
Ўлиб қолди калтакдан бир кун...
Иккинчи бор уйланди маймун.
Яна ўша, кибрли турар —
Хотинми, бас, қутуриб урар...
Бу кун бизнинг тақлид «дарди»дан
Қутулмаган ёзувчилар кам!
Бироқ мундоқ, дейиш шартмикан? —
Қаршингдаги буюк бўлса ҳам...

ДҶУКОНДОР ВА ЭТИКДҶЗ

Бир дўкондор бўлар эди. Қасри-саройда
Яшар эди. Ичгани бол, пичоғи мойда.
Базми жамшид қуларди у, кўрсанг, эрта-кеч,
Унинг йиққан мулки эса, тугамасди ҳеч.
Даргоҳида тўкин эди емак ҳам, май ҳам,
Бу даргоҳни ноз-неъматда жаннат десанг кам.
Дўкондорни қийнар эди на дард, на огриқ,
Унга худо берган эди метиндек соғлиқ.
Уни фақат...
Қийнар эди биргина қайғу —
Тунлар аксар кўзларидан қочарди уйқу.
Хўш? Тинчини йўқотди у нима балодан?

Кўрқадиган жойи борми сувдан, оловдан?
 Биров билмас...
 Негадир у топмасди ором,
 Унинг руҳи аллақандай безовта мудом.
 Гоҳ тун бўйи мижжа қоқмас. Ниҳоят, саҳар
 Кўзи кетар ва албатта, янги дардисар —
 Ухлашига халал берар.... Боисин айтсак,
 Ён қўшниси ашулага ишқибоз андак —
 Ётоқхона ойнасига рўпара ойна
 Орқасида ўтиради этикдўз, ана.
 У камбағал. Уй-маскани хароба, бироқ
 Ҳеч гами йўқ. Илк саҳардан ўчгунча чироқ —
 Ашулани авж пардадан туширмайди у,
 Дўкондорга кундузи ҳам бермайди уйқу.
 Дўкондор кўп ўйлаб юрди: не қилса агар,
 Бетартиб бу «вадаванг»дан қолмайди асар?
 Жанжаллашса, обрў кетар, бундан қилар ор,
 Илтимос-чи? Илтимос ҳам ўтмайди. Бекор!
 Боши қотди...
 Излаб-топиб ақалли бир сўз,
 Чақиртирди у қўшнини.
 Келди этикдўз.
 — Ишлар қалай? Саломатлик? Жон биродарим!
 — Раҳмат, хўжам, ёмон эмас менинг ишларим!
 — Турмушинг-чи, биродарим, азиз дўстгинам?
 (Бундай пайтда биров бўлмас марҳамати кам!)
 — Турмушим ҳам ёмон эмас, Худога шукур!
 — Мен кузатдим, сен яшайсан худди таранг тор,
 Кайфиятинг доим аъло, машқинг жарангдор...
 — Буниси рост. Ҳаётимда ҳаловат-ҳузур!
 Куним ўтар менинг меҳнат билан. Билмайман тиним.
 Бундан бўлак, ёш ва дилкаш менинг хотиним.
 Сизга айтсам, кимнинг бўлса хотини дилкаш,
 Тунми, кунми бўлмас унинг юрагида ғаш.
 — Топган пулинг етарлими яшамоқ учун?

– Уйлашимча, ўз ҳадини агар билса ким,
Бу дунёда бўлмас унда ортиқча чиқим.
– Демак, дўстим, бой бўлишга майлинг йўқ бу кун!
– Менинг учун неки бордир қўлимда, басдир,
Лекин, хўжам, одам зоти бемайл эмасдир.
Бу дунёда тартиб шудир, одатда инсон
Яшолмайди қимирламай, беғам-беармон.
Сен бадавлат бир кишисан. Аммо сенга ҳам
Биламанки, бор давлатинг кўринадиди кам.
Мен ҳам бир оз бойроқ бўлсам, қилмасди зиён.
– Баракалла. Гапни дангал айтдинг, биродар,
Ҳаёт экан! Биров бой-у, қашшоқ бировлар.
Гарчи дерлар, камбағаллик айб эмас, бироқ
Одам учун бой-бадавлат бўлган яхшироқ!
– Сен бор гапни гапирганинг хуш ёқди менга,
Мана, сенга бир халгача олтин. Мукофот.
Худо қўллаб, орадан кўп ўтмасдан, сенга –
Ишонаман, насиб этар тўкин-тинч ҳаёт!
Мана, сен ҳам бойсан энди. Қўлингда олтин,
Аммо уни асраш керак ҳаммадан олдин.
Совурмагин. Қара, бир кун бу беш юз танга
Эҳтимолки, керак пайтда ярайди сенга...
Шундан кейин, дўкондорга айтмай ҳеч бир сўз,
Олтин билан ўз уйига кетди этикдўз.
Халгачани этагига эҳтиёт ўраб,
Ўз-ўзидан қўрққанича ўнг-сўлга қараб –
Уйга келди.
Ерга кўмди олтинни шу дам,
Ерга кўмди олтин билан...
Ўз тинчини ҳам!
Куйламасдан қўйди энди. На завқ, на уйқу –
Безовталиқ балосига дучор бўлди у.
Типирчилаб, кундан-кунга қуриди шўри:
Уйдан-уйга мушук ўтса агар бемаҳал
Ёки тунда эшик-ойна гижирласа сал –

Үйлардики, келаяпти ёвуз бир ўғри.
 Қулоғи динг. Боши гаранг. Хаёл паришон,
 Ҳар томонга югуради, ҳалқумида жон.
 Хуллас, турмуш чиқди издан ваҳима босиб...
 Кунлар ўтиб, ҳушин йиғди ниҳоят, косиб.
 У олтинни ердан олиб, ўраб этакка,
 Кириб борди, қўшнисини яна кўрмакка.
 Дўкондорга қайтиб берди мулкни этикдўз,
 Мийиғида кулганича сўнгра қотди сўз:
 – Раҳмат, хўжам, олтин менга бўлди дардисар,
 Мен олдинлар фароғатда эдим нақадар,
 Камбағалга асло тўғри келмаскан олтин
 Мени тинч қўй, ўзинг уни яхшиси олгин.
 Менга билган ашула-ю, уйкуга эваз –
 Бошқа нарса бу дунёда керак ҳам эмас!

ЧИН ДЎСТ ТОПИЛСА¹

Сукрот ҳаким дейдики...

Уй қурибди бир вақт Сукроти ҳаким,
 Сўнг фикрин айтибди у ҳақда ҳар ким:
 Шундоқ зўр инсонга бундоқ ғариб уй
 Асло ярашмайди, дебди баъзилар;
 Кимдир, кўриниши яхшимас, дебди;
 Кўплар «Шу ҳам уйми, бошинг айланса,
 Кетинг айланмайди» дебди рўйи рост.
 «Эҳ-ҳе, кошкийди, – деб кулибди Сукрот, –
 Шу уйга сиққудек чин дўст топилса...
 «Донишманд ҳақ эди: уйи ростдан ҳам
 Асил дўстлар учун кенг эди анча.

¹ Жан де Лафонтен. «Чин дўст топилса..». / Ҳусниддин Шарипов таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2001, № 12. – 3–9-бетлар.

Ҳар «дўстман» деганга ишонмоқ бекор:
Дўст бўлиб кўриниш қийинмас зарра,
Ҳақиқий дўст эса, ноёб минг карра.

Ошиқ шер

Де Севинйе хонимга

Эй, гўзаллик маъбудаси ҳам
Ҳавас қилган Севинйе хоним, —
Дунёда энг кўхлик туғилиб,
Бунга ҳатто парво қилмаган.
Барно инсон, оғир олманг ҳеч,
Қудратли Шер ширин муҳаббат
Тузоғида не бўлганини
Сўзлаб берсак ушбу масалда.
Ҳа, муҳаббат — сирли ҳукмдор!
Бахти борлар унинг зарбини
Эшитсин-у, кўрмасин зинҳор!
Малол келса мабодо бу гап,
Жазосини беринг бир боплаб,
Бунга масал ўзи ҳам айбдор:
Сезган каби айбини, мана,
Келмоқда у, содиқ қул янглиғ
Ўпмоқ учун оёғингизни.
Бир маҳаллар барча ҳайвонлар
Бизнинг тилда сўзлашар эди.
Шер, хўп ўйлаб, одамзод билан
Ўрнатмоқчи бўлди қардошлик.
Дарҳақиқат, дўстлар, Шер зотин
Ақлу дониш, марди майдонлик
Ёки ҳусну чирой бобида
Бизлардан ҳеч ожиз жойи йўқ.
Натижага келсак, гап шуки,
Бир яйловда аслзода Шер

Кўриб қолди чўпон қизини.
 Қиз уйига совчи йўллади.
 Ота бундоқ даҳшатли куёв
 Кўрмоқни ҳеч қилмасди ҳавас;
 Жигаридан уриб муҳаббат,
 «Ҳа» деёлмас: ахир, қиз увол,
 «Йўқ» деса ҳам, охири завол.
 Бир кун тонгда отанинг ногоҳ
 Кўзи тушди ошиқ-маъшуққа:
 Қиз тўлганиб Шернинг бағрида,
 Ёлдор куёв унинг сочларин
 Тароқларди тирноқлари-ла;
 Бу жазманни ота ниҳоят
 Рад этмоққа қилди-ю қарор,
 Кўнгилдаги қатъий гапини
 Айлангирди шундоқ оҳангда:
 Менинг қизим бағоят нозик,
 Қучсанг, азоб чекиши мумкин
 Бесўнақай тирноқларингдан.
 Яхши кўрсанг, қўлларингга боқ,
 Тирноқларинг олдир аввало;
 Бўсалар ҳам ширин бўлсин, деб,
 Тишларингни каллаклатиб кел.
 Бундан фақат ўзингга фойда,
 Чунки қизим чўчиб ўлтирмас
 Сенга меҳр кўргузган чоғда».
 Ишқ ўтида адо бўлган Шер
 Розилигин билдирди жон деб.
 Тезда қайтди тишсиз, тирноқсиз,
 Қуроли йўқ қалъага ўхшаб.
 Энди ота итга талатса,
 Жанг қилгани ожиз эди у.
 О, муҳаббат! Домингга тушган
 Эс-ҳушидан ажралар мангу.

«Меъёр бўлгани яхши»

Дунёда беҳисоб тирик жон яшар,
Афсуски, меъёрдан бари беҳабар.
Илоҳим белгилаб қўйган тартибга
Риоя қиларми барча?

Мутлақо:

Бу созми — носозми, ўйлашмас ҳатто!
Заркокил маъбуда Церера бизга
Инъом этган буғдой бирдан авж қилиб,
Ногоҳ ўз ҳаддидан ошиб кетади;
Яратмоқчи бўлиб беадад ҳосил,
Тупроқнинг жонини сўриб олади.
Дарахт ҳам шошади кўркам бўлгани.
Уларнинг жиловин тортиб қўйгани
Худойим қўйларни ишга солади.
Қўйлар экинзорда еганича еб,
Қолганини эса, пайхон қилади.
Шунда парвардигор бўри юборар,
Қўйларни тартибга чақириш учун.
Бўри-чи? Қўйларга келтирар қирон.
Инсонга буюрар дарҳол худойим:
— Бўрини тинчит, — деб. Одам зоти ҳам
Ошириб юборар унинг амридан.
Жаҳонда жамики жондордан кўра,
Меъёрни кўп бузар одам боласи.
Унинг каттасидан кичигигача
Арзийди жазога тортилса дангал.
У — айбдор.
У «меъёр бўлсин» дейди-ю,
Асло ўз гапига қилмайди амал.

Бўри ва тулки

Билмадим, не учун ўз қисматига
 Шукр деб яшамас дунёда ҳеч ким?
 Лашкарбошиликка интилса сарбоз,
 Сардор сарбозликни қилармиш ҳавас;
 Ҳаттоки бир тулки, эшитишимча,
 Бўри бўлмоқчиймиш... Ким билсин, дўстлар,
 Эҳтимол қайдадир қандайдир бўри
 Бўгилиб юргандир, қўй бўлмадим, деб.
 Ҳа, қизиқ ишлар кўп! Қаранг, Шаҳзодам
 Жиддий масал ёзар саккиз ёшида,
 Мен эса, ҳаётим оёқлаб, мана,
 Соқол оқарганда, ёзиб-чизганим
 Бир пулдир у зотнинг насри қошида!
 Шоир шеърларида кашф этилмаган
 Ёки гира-шира, ожиз сифатлар
 Жон олар Шаҳзодам масалларидан.
 Мақтовга у биздан кўпроқ муносиб.
 Менинг пешонамга ёзилгани — най,
 Лекин ич-ичимдан сезмоқдаманки,
 Мадҳ айламак учун қаҳрамонимни
 Тезда лозим бўлар карнай чалмоғим.
 Мен гарчи авлиё бўлмасам ҳамки,
 Само башоратин сезиб турибман,
 У зот мардлигини куйламоқ учун
 Ҳали кўп Гомерлар бўлади даркор,
 Афсус, Гомерларга камбағалроқмиз.
 Энди, чўзавермай ҳадеб чистонни,
 Давом эттирамиз масални, келинг.
 Тулки шундай деди: «Неча ой-йиллар
 Тиррақи товук ва чандир хўроз еб,
 Ичларим шилиниб кетди, азизим.
 Сенинг емишинг соз, хатар эса оз:
 Мен эшикдан кириб ов қилар бўлсам,

Сенинг ишинг битар яланг-яйдоқда.
Дўстим, ҳунарингни ўргат менга ҳам, —
Авлод-аждодимда ўзим илк бора
Бир маза қилайин бўрдоқи қўй еб.
Сўнг қилай ўлгунча дуойи жонинг».
«Жуда соз, — дер бўри. — Марҳум акамнинг
Терисин ёпиниб, қиёфанг ўзгарт».
Тулки шундоқ қилди. «Билиб қўй, энди,
Итдан қочмоқ бўлсанг, бундоқ
Бўри терисига ўралган тулки
Такрорлар устознинг сабоқларини:
Аввал қийналиброқ, кейин яхшироқ,
Сўнг яхши, ундан сўнг эса мукаммал.
Тугаб-тугамасдан сабоқлар, қаранг,
Пода пайдо бўлди. Шогирд бўри тез
У томон отилди ваҳима билан.
Бир вақтлар Ахиллнинг совутин кийиб,
Патрокл Трояда шундай қўрқитган
Ёш-қари аёллар, ожиз чолларни.
Бўри ҳам маъраган жониворларга
Юзтадек кўринар; пода, подачи,
Ҳатто итлар қочар қишлоққа томон,
Битта қўзичоқни қолдириб ортда.
Бўри босар уни. Қандайдир шу он
Келар қулоғига хўроз қўшиғи.
Пўстинни отиб. Қўзини қўйиб,
Унутиб устоз ва сабоқларни ҳам,
Тулки, оёғини қўлига олиб,
Товуқхона томон бошлайди ҳамла, —
Шунга қиёфасин ўзгартганмиди?
Қайтадан туғилмоқ — бекорчи ҳавас,
Бундайлар, зиғирдек баҳона бўлса,
Аввалги изига қайтажак дарҳол.
Шаҳзодам, беқиёс ақлингиз менга
Ушбу масал учун бахш этди илҳом:

Сизга боғлиқ унинг мағзи-мазмунини,
Қиссадан ҳисса-ю, ҳар бир сўзи ҳам.

Ҳайвонларга қирон келганда...

Ердаги жамики гуноҳлар учун
Бирдан самовотнинг қўзиб ғазаби,
Ҳайвонот наслига ёғилди даҳшат,
Гапни қисқа қилсак, қирон келди-ю,
Ем бўла бошлади барча жонивор
Асфаласофиннаҳр тўлқинларига.
Ўлган ўлиб кетди, қолганлар титрар...
Юракка сиғмасди қорин дардида
Беш кунлик дунёда елиб-югурмоқ;
Бўри ҳам, тулки ҳам изғимас энди
Тотли ва бегуноҳ ўлжа изидан;
Унутиб шўхлик ва ишқивозликни,
Мусичалар бўлди қайгадир гумдон.
Шер кенгаш чақирди. Деди: «Дўстларим,
Ошиб-тошиб кетгач гуноҳларимиз,
Бизни жазолади, чамамда, само.
Энди, кимки кўпроқ гуноҳкор бўлса,
Ўзни қурбон этсин худо қаҳрига,
Асраб қолмоқ учун ўзгалар жонин.
Тарихдан маълумки, бундай бахшида
Келган балоларга бўлмай тўғоноқ.
Ҳамма сўроқ қилсин ўз виждонини.
Ўзим тан оламан, очкўзлик қилиб,
Менга ҳеч қанақа тили тегмаган
Қанча қўй-қўзининг бошига етдим.
Баъзан ямлаб ютдим
Қўйчивонни ҳам;
Мен қурбон бўлмоққа тайёрман, лекин
Аввал бошқалар ҳам айтсин айбини,

Негаки, ким кўпроқ гуноҳкор бўлса,
Ҳалол гап, биринчи ўша ўлажак».
«Ҳазратим, — деб Тулки бошлади сўзин, —
Кўй-кўзи аталган таги пастларни
Емоқ айб эканми? Шоҳим, уларни
Тишга босишингиз ўзи ҳурмат-ку!
Кўйчивонга келсак, айби ўзида,
Биз каби бечора жониворларга
Ҳукмдорингман деб қиларди зуғум».
Тулки қуллуқ қилди, янгради қарсак,
Шундан сўнг айиқ ва арслон сингари
Кўп арбоблар айби суваб кетилди:
Худди фариштадек таъриф этилди
Уришқоқ, энг чатоқ ваҳший зотлар
Охир, навбат етиб, эшак сўз олди:
«Оҳ, ёдимга тушди — кунлардан бир кун
Узлатгоҳ ёнидан ўтаётгандим,
Очмидим ё шайтон йўлдан урдими,
Ўтлаб юборибман лунжим тўлдириб;
Хўш, ҳаққим бормиди, очиғин айтсак?»
Бирдан тўрт тарафдан ғовур бошланди;
Бўри ҳакамона айлади талаб,
Бу куфр уяси бўлмиш ҳайвонни
Қурбон келтиринг, деб, худо йўлига.
Айбни жиноят деб эълон қилди эл:
Ҳаромхўр! Уятсиз! Жазоси — ўлим!
Бу ҳукм ҳеч ҳазил эмаслигига
Тезда амин бўлди эшак ўзи ҳам.
Ҳаттоки адлия иш юритган чоф
Заиф қора чиқар, кучли эса — оқ.

Ойдаги йиртқич

Бир файласуф фикрига кўра,
 Алдар эмиш доим ҳиссиёт;
 Иккинчиси қатъий рад этар,
 Ҳислар асло панд бермайди, деб;
 Иккови ҳам ҳақдир, менимча:
 Тўғри, ҳислар алдаши мумкин,
 Лаққа тушсак башоратига;
 Ниманингдир ҳақида ўйлаб,
 Узоқ-яқин, қандай муҳитда
 Эканини дурустроқ билсак,
 Сезгимизнинг қуроли нима,
 Ўзи қалай — билсак буни ҳам,
 Алдаёлмас бизни ҳеч нарса, —
 Бу борада табиат доно,
 Мана, тингланг ишонмасангиз.
 Ана — қуёш. Ердан қарасак,
 Уч қаричли доира холос.
 Юксаклардан боқсак-чи? Қандай
 Туюлар бу табиат ўзи?
 Ора — узоқ, кўз нури билан
 Ўлчаб, ҳажмин этаман тахмин;
 Япасқи дер уни нодонлар,
 Менинг учун эса — думалоқ;
 Унга «Тўхта!», Ерга «Айлан!» деб
 Буюраман. Хуллас, кўзимнинг
 Мурватини созлаб қўяман.
 Энди менга бежо тасаввур
 Хатари йўқ: рости ёлғонни
 Қалбим билан тураман англаб.
 Қулоқ солиб шошқалоқ кўзга
 Ёки танбал қулоққа соқиб,
 Онгим балки топмасди ривож.
 Калтак сувда синиқ кўринса,

Онгим дейди: — Йўқ, йўқ, адл у:
Ақл доим билиб ҳукм этар.
Кўзлар қанча ёлгон айтмасин,
Алдаёлмас ақл бор жойда.
Борди-ю, мен кўзга ишонсам,
Эл қатори, ҳали ҳам ойда
Аёл расми бор, деб юрардим.
Хом гап. Лекин қайдан келди у?
Олиздаги ғадир-будурдан.
Ойнинг юзи теп-текис эмас:
У ёнда — тоғ, бу ёнда — водий,
Нур ва соя қувиб бир-бирин,
Одам, фил, мол бўлиб кўринар.
Бир вақт дурбин билан қарашса,
Ғалат йиртиқ юрганмиш ойда.
Ҳамма ҳайрон: осмон ўзгариб,
Бир фалокат бошланмасми, деб,
Оҳ-воҳ қилар буни кўрганлар.
Наҳот, буюк давлатлар аро
Уруш чиқса? Келар ҳовлиқиб
Ҳатто қирол — фанлар ҳомийси;
Тўғрилашар йиртқични унга.
Кўрсаларки, улкан дурбинга
Ўрнатилган икки шиша кўз
Ўртасида юрар бир сичқон, —
Яъни машъум «уруш боиси».
Хўп кулишди. Кошкийди шундай
Мазза қилса ҳамма франсуз!
Аммо ёвни қақшатмоқ учун
Миррих чорлар жанговар йўлга,
Биз ҳам тайёр: биламиз, зафар
Людовикнинг маъшуқасидир
Ва у билан юрар ёнма-ён,
Ҳа, донгимиз асрлар ошгай.
Лекин илҳом парилари ҳам

Бизга ёқар, биз билан ҳамроҳ,
 Дард эмас, завқ бахш этар тинчлик.
 Қирол Карлнинг вақти чоғ ундан,
 Жангда енгиб, тотли кунларга
 Етказди у Англияни.
 Низоларга бердики барҳам,
 Насибаси ҳамду санодир!
 Ё улуғвор Августнинг, ана,
 Қай ери кам Цезарь отадан?!
 Содда халқим! Қайси тинч замон
 Бизларга ҳам, сизларга ўхшаб,
 Ижод учун бераркин имкон?

Урушга отланган Шер

Уруш бошламоққа қарор қилди Шер.
 Тўрт томонга йўллаб ўнбошиларни,
 Ҳаммани чорлади ҳарбий кенгашга.
 Тез етиб келишди жониворлар ҳам.
 Фил, оғир юкларни кифтда кўтариб,
 Жанг-жадал чоғи ҳам барча филлардай
 Ўзни кўрсатишга этди қасамёд.
 Ёвни қамал қилмоқ — айиқнинг касби,
 Тулки ижод этса ҳарбий ҳийлалар,
 Душманни чалғитмоқ маймунга тегди.
 Шунда кимдир дейди: — Керакмас энди
 Эшак ва Қуёндай ҳуркаклар бизга!
 «Йўқ, — дер Шоҳ, — ҳамманинг сафда ўрни бор,
 Уларсиз қўшиним тўкис бўлмагай.
 Ёвга даҳшат солса Эшак-карнайчи,
 Қуён чопар бўлиб хизмат қилажак».
 Нозик фаросатли Ҳукмдор шундай
 Билар ҳар фуқаро иқтидорини
 Ва уни ишлатар керакли жойда:
 Доно ҳар нарсадан ундирар фойда.

ЛАФОНТЕН ҲИКМАТЛАРИ

Энг кучлининг ақли ҳам энг зўр ҳисобланади.

* * *

Қанча калла бўлса, шунча фикр бўлади.

* * *

Қўпроқ ютаман деб, тасодифан ютқазиш мумкин.

* * *

Қориндан каттароқ кўзга эга бўлмаслик керак.

* * *

Дард шикоятдан кўра кучсизроқдир.

* * *

Оч қоринга қулоқ не даркор.

* * *

Озодликнинг ҳақиқий душмани — хавфсизликнинг ҳаддан зиёд хоҳиши.

* * *

Аҳмоқлар билан юргандан кўра, ёлғиз юрмоқ маъқул.

* * *

Кўпинча душманларимизнинг энг кичикларидан қўрқиш лозим.

* * *

Гапириш яхши, жим туриш ундан-да яхши.

* * *

Ўзингга ўзинг ёрдам бер, сўнг Осмон ҳам сенга ёрдам берар.

* * *

Ўз қалби устидан голиб чиқиш энг юксак ғалабадир.

* * *

Нодон дўстдан хавфлироғи йўқ, ундан ақли душман яхши.

* * *

Меҳр-мурувват гўзалликдан ҳам гўзал.

* * *

Узоқдан — нимадир, яқиндан — ҳеч нима.

* * *

Ҳақиқий буюклик ўзини бошқара олишдадир.

* * *

Биз танлайдиган тақдиримиздан кетиш ўрнига, йўлда кутиб оламиз.

* * *

Дўстингиздан нимани бўлса ҳам сир тутиш ёмон, ҳеч нима сир тутмаслик эса, ундан ҳам ёмон.

* * *

Сабр ва вақт куч ёки эҳтиросдан кўра муҳимроқдир.

* * *

Биродар, сен мени аввало азобдан халос эт, сўнг насиҳат қиларсан.

* * *

Ғам-андух вақт қанотларида учиб кетар.

* * *

Бу чиройли олчалар савати: энг яхшисини танламоқчимсан, охир-оқибат сават бўшаб қолади.

ЛАФОНТЕН ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

1617 йил – Шарль де Лафонтен ва Франсуаз Пидулар турмуш қуришган.

1621 йил, 8 июль – Жан де Лафонтен Франциянинг Шампань провинциясидаги Шато-Тьерри шаҳарчасида дунёга келган.

1629 йил – Лафонтен Эзопнинг масалларини болаларга муўжаллаб уч тилда нашр этган.

1635 йил – Лафонтен Шато-Тьерридаги коллежда Франсуа де Мокруа билан танишган ва ўқишини битириб Парижга йўл олган.

1637-41 йиллар – Лафонтен ҳаваскор сифатида ҳуқуқ илмига қизиқиш ошиб борган.

1641-42 йиллар – Лафонтен Париждаги Сен-Оноре ораториясида таҳсил олган.

1645–1647 – Лафонтен Париж шаҳрида дўстлари – француз шоири ва таржимони Франсуа Мокруа ҳамда француз шоири, масалнавис ва тилшунос Антуан Фюретьер билан биргаликда ҳуқуқшунослик бўйича таҳсил олган.

1647 йил – Лафонтенга отаси ўз лавозимини берган ва 14 ёшли Мари Эрикарга уйланишга кўндирган.

1649 йил – Лафонтен адвокатлик дипломини олган ҳамда Париж Олий судида адвокатлик лавозимига сазовор бўлган ва бир муддат ушбу вазифада ишлашга ҳам улгурган. Ёш ҳуқуқшунос-адиб «Давра суҳбати» номи билан машҳур замонасининг кичик бадий академиясининг аъзоси ҳам бўлган.

1658 йил – Жаннинг отаси Шарль де Лафонтен вафот этган.

1659 йил – Никола Фуке Лафонтенга Во-ле-Виконт қасри шарафига асар ёзишини буюрган.

1660 йил – «Бо-Ришар қувноқлари» пьесаси ёзилган ва Шато-Тьеррида ўйналган.

1660 йил — Лафонтеннинг биринчи масаллари ёзилган, бироқ чоп этилмасдан қолган.

1661 йил, 20 август — Лафонтен ўзининг дўсти Мокруага Никола Фуке томонидан берилган зиёфат хусусида нома йўллаган.

1661 йил, 5 сентябрь — Нант шаҳрида Никола Фуке «Қирол Людовик XIV номидан» капитан д'Артаньян томонидан қамоққа олинган.

1662 йил, март — Никола Фукега бўлган хурматини ифода этувчи «Волик Нимфаларга ғамгин шеър»и аноним тарзда чоп этилган.

1663 йил, январь — «Қиролга қасида»си ёзилган ва Фукени афв этишини сўраган.

1663 йил, август — Лафонтен амакиси сургун қилинган Лимож шаҳрига жўнаб кетган.

1663 йил, сентябрь — Лафонтен Блуанинг қасрига ташриф буюрган.

1663 йил, декабрь — Лафонтен Шато-Тьерига қайтган. Буйон герцогиняси Мари-Анна Манчини Лафонтенни Париж шаҳрида жойлашйиши ва иш топишида ёрдам берган.

1664 йил, 8 июль — Люксембург саройида Маргерит де Лорендан зодагонлик тўғрисидаги гувоҳномани қабул қилган.

1665 йил, 30 июнь — Лафонтен Жирининг «Муқаддас Августин, Худо Шаҳри» асарининг биринчи томидаги шеърларни француз тилига таржима қилган.

1667 йил, 18 февраль — Лафонтен Жирининг «Муқаддас Августин, Худо Шаҳри» асарининг иккинчи томидаги шеърларни француз тилига таржима қилган.

1668 йил, 31 март — Барбен нашриётида Лафонтен «Масаллар»и чоп этилган.

1669 йил — «Устрица ва иккита йўловчи» масали ёзилган.

1669 йил, 31 январь — Лафонтеннинг Герцогиня Буйонга бағишланган «Психея ва Купидон муҳаббатлари» пастораль романи нашр этилган.

1671 йил, январь — Лафонтен Ўрмон ва сувлар бошқарма-сидаги вазифасидан озод этилган.

1671 йил, 27 январь — Лафонтен шеърый шаклда ёзилган «Ҳикоялар ва новеллалар»ининг 3-қисми Барбен нашриётида чоп этилган.

1671 йил, 12 март — Лафонтеннинг «Янги масаллар ва бо-шқа шеърлар»и нашр этилган.

1672 йил — Лафонтен ва хотини Мари Эрикар ажрашиш-ган.

1672 йил, 3 февраль — Герцогиня Маргерит де Лоррен ўли-мидан сўнг Лафонтен дворянлик мажбуриятини йўқотган.

1673 йил — Лафонтеннинг «Сен-Мал асири» тўғрисидаги достони Барбен нашриётида чоп этилган.

1674 йил — Лафонтен «Дафне» операси устида 4 ой ишла-ган, бироқ бастакор Жан-Батист Люлли ушбу асардан қониқ-магандан сўнг, бу асар охиригача етказилмай қолдирилган.

1675 йил, 5 апрель — Францияда Лафонтеннинг «Янги ҳико-ялар» китобининг сотилиши ман этилган.

1676 йил, 2 январь — Қарзлардан халос бўлиш мақсадида Лафонтен Шато-тьеридаги ўзи туғилган уйини Антуан Пинт-релга сотган.

1677 йил, 29 июль — Лафонтен «Масаллар»ининг янги на-шри учун имтиёзга эга бўлган.

1678 йил, 3 май — Лафонтен ўзининг «Масаллар»ини икки-та қўшимча китобча билан бирга нашр эттирган.

1679 йил, 15 июнь — Лафонтен ўзининг «Масаллар»ини учта китобча билан бирга нашр эттирган.

1682 йил — Лафонтен Француз Академияси аъзолигига ҳара-кат қилган, бироқ унинг «Ҳикоялар»и учун ранжиган Людо-вик XIV бунга қаршилиқ қилган.

1683 йил, май — Лафонтеннинг «Учрашув» комедияси Ко-меди Франсезда ўйналган.

1683 йил, 15 ноябрь — Кольбердан кейин Лафонтен фран-цуз ёзувчиси Никола Буалони енгиб (16/7) Француз Акаде-миясига сайланган.

1683 йил, 20 ноябрь — Француз Академияси директори Людовик XIVга Лафонтен француз ёзувчиси Никола Буалони энгиб (16/7) Француз Академиясига сайланганлик ҳақидаги хабарни олиб борган ва қирол бундан қаттиқ ғазабланиб розилик бермаган.

1684 йил, 2 май — Лафонтен Француз Академиясига қабул қилинган ва Луврда Кольберни мадх этувчи нутқ сўзлаган.

1688 йил — Лафонтен Вандомлар оиласи билан яқин муносабатда бўлган ва шаҳзода Конти билан дўстлашган.

1690 йил — рассом Риго Лафонтеннинг суратини чизган.

1692 йил, октябрь — Лафонтеннинг 1668 ва 1678 йилларда нашр этилган «Масаллар»и янги таҳрирда дунё юзини кўрган.

1692 йил, декабрь — Лафонтен касал бўлиб қолган ва католик черковда ўз гуноҳларига тавба қилган.

1693 йил, 1 сентябрь — Лафонтеннинг «Танланган масаллар»и чоп этилган.

1695 йил, 10 февраль — Лафонтен ўз ўлимини ҳис этиб, дўсти Мокруага хат йўллаган.

1695 йил, 13 апрель — Жан де Лафонтен Парижнинг Платрьер кўчасидаги уйида вафот этган.

1695 йил, 14 апрель — Лафонтен хоки Парижнинг 1-туманидаги Муқаддас Бегуноҳлар қабристонига (Cimetière des Saints Innocents) қўйилган.

Жан-Жак Руссо
(1712–1778)

Жан-Жак РУССО

МАНЗУР БЎЛИШ САНЪАТИ

ХАЛҚ БАХТИ ҲАҚИДА

**ИЛМ-ФАН ВА САНЪАТ РАВНАҚИ
АХЛОҚИИНГ ПОКЛАНИШИГА ЁРДАМ
БЕРАДИМИ**

РУССО ҲИКМАТЛАРИ

«Инсонларга қонунлар бериш учун ҳудодлар керак бўлиши мумкин эди».¹

Жан-Жак Руссо

РУССОНИНГ САРГУЗАШТЛИ УМРИ ВА СИЁСИЙ ФАЛСАФАСИ

Бутун француз адабиёти уларсиз бошқа йўналишда кетган бўлар эди² — деб санокли ёзувчилар ҳақидагина айтиш мумкин. Руссо шулар жумласидандир.

Давлат ҳуқуқи, тарбия ва маданият танқиди нуқтаи назаридан Руссо Европанинг замонавий маънавий юксалишига улкан ҳисса қўшган. Халқнинг давлат устидан ҳукмронлик қилишининг тўғри йўлини, ҳозирги кунга қадар Швейцарияда амалда бўлган тўғри демократияни ишлаб чиққан мутафаккир ҳамда инсонпарвар, мусиқашунос ва табиатшунос, буюк француз адиби Жан-Жак Руссо 1712 йил 2 июлда Швейцариянинг Женева шаҳрида дунёга келган. Руссонинг онаси Сюзанна Бернар хоним женевалик протестант дини руҳонийсининг невараси бўлиб, бадавлат буржуазия оиласида катта бўлган, Жан-Жак туғилгандан олти кун ўтгач, ҳаётдан кўз юмган. Отаси — Исаак Руссо соатсоз уста бўлиб, айна пайтда рақсдан ҳам дарс берган³.

Руссонинг отаси кунларнинг бирида француз капитани Готье билан можаро уюштирган ва шпагаси билан капитанни

¹ «Il faudrait des dieux pour donner des lois aux hommes». // Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Tome III. Du Contrat social — Écrits politiques. — Paris: Bibliothèque de la Pléiade, 1964. — 2240 p.

² Андре Моруа. От Монтеня до Арагона. Пер. с фр. — М.: Радуга, 1983. — С.91.

³ Oumbarov N., Soatjonov I. Histoire de la littérature française. — Т.: O'qituvchi, 2002. — P.102.

яралаган. Бунинг оқибатида суд Исаак Руссони 3 ойлик қамоқ, жарима ва қилмишидан пушаймон бўлиб черковга тавба-тазарру қилишга ҳукм қилган. Суд ҳукмига бўйсунмаган отаси Женева яқинидаги Нион шаҳрига қочиб кетган ва у ерда иккинчи марта уйланган.

Руссо ёшлигиданоқ оиласининг энг севимли фарзанди бўлган ва меҳрибон холалари Госерю ва Ламберсьеларнинг кунт билан тиришишлари билан уни камол топтирганлар. Табиатан таъсирчан, кўнгилчан ва зийрак Руссо болалик пайтлариданоқ кўп ўқиган. У Плутарх¹, Овидий², Боссюэ³ ва бошқа француз романнивислар ижодини отаси билан биргаликда кўп мутолаа қилган.

1723–24 йилларда Руссо протестантларнинг пансиониди⁴ таълим олган. Кейинчалик эса, нотариуслик соҳасини ўзлаштиришга, 1725 йилда эса, ўймакор наққошликни ўрганишга берилган. Шу даврлар мобайнида, ҳатто иш пайтида ҳам у жуда кўп китобларни ўқиган, бунинг оқибатида эса, ишдагилар унга кўпол муомалада бўлишган. 1728 йил 14 мартада 16 ёшлик Руссо Женевани тарк этишга қарор қилган.

Ҳар соҳада ўзини синаб кўрган ва ушбу касбларнинг уддасидан чиқа олмаган 16 ёшлик Руссо ўша пайтларда Сардиния қиролигининг ҳудудига кирган Шарқий Франция, Швейцария, Савуа малакатлари бўйлаб саёҳат қилган. Католик руҳонийси Понверрнинг таъсири натижасида ота-боболари эъти-

¹ Плутарх (Plutarque, 50-125) — юнон ёзувчиси, Миср ва Рим бўйлаб сайёҳат қилган, унинг асарлари Монтендан Руссогача ва Француз инқилобигача таъсир ўтказган.

² Овидий (Ovidius, мил.ав. 43-милодий 17 ёки 18) — лотин шоири, «Севиш санъати», «Героидлар» каби дostonлар муаллифи.

³ Жак Бенинь Боссюэ (Jacques Bénigne Bossuet, 1627–1704) — француз ёзувчиси ва руҳонийси, 1681 йилда Людовик XIVнинг дин сиёсатини қўллаб-қувватлагани учун юксак шарафга эга бўлган, «Насихатлар», «Қабр тошидаги сўзлар» каби мусиқий-диний асарлар муаллифи.

⁴ Пансион — ўқувчиларни ётоқхона, озиқ-овқат, кийим-бош билан таъминлайдиган ўрта мактаб-интернат.

қод қилган христиан динининг кальвинизм оқимидан воз кечган (Бироқ Руссо ёши анча улғайганидан сўнг кальвинизм оқимиға яна қайтган).

Руссо ишқий саргузаштларға ҳам бой ҳаёт кечирган. Руҳоний Понверрнинг тавсияси билан Юқори Савуанинг асосий шаҳарларидан бири Аннецида «Сардиния қироли саҳовати билан яшовчи» 28 ёшлик швед зодағони Луиза де Варанс билан танишган. Табиийки, бўй-басти келишган, истеъдодли Жан-Жак Руссо Луиза де Варансда яхши таассурот қолдирган ва тез орада хоним Руссонинг жазманиға айланган.

Уч ойдан сўнг Руссо молиявий жиҳатдан қийнала бошлаганидан сўнг, Туриндаги ўқишини ташлаб, қари ва касалманд аристократ хонимға хизматкорликка ишға киришга мажбур бўлган. Бироқ кўп ўтмай бу хоним оламдан ўтган, бир оз муддатдан кейин яна бир аристократ хонадонида дастлаб хизматкор бўлиб, сўнг эса уй котиби бўлиб ишлаган. Бу ерда Руссого лотин тилидан дарс берилган ҳамда итальян тилидан бунуқсон гаплашиш ўргатилган. Шунга қарамасдан, Руссо илтифотли хўжайинлариникида кўп қолмаган. Уни аввалгидек саёҳат қилиш ва де Варанс хонимни яна бир марта кўриш истаги чулғаб олган ва Руссонинг бу истаги тез орада амалға ошган. Де Варанс хоним Руссони ёшларча ўйламай қилган сарсону-саргардонлигини кечирган ва хоним Руссони ўз паноҳи остиға олган. Шундан сўнг Руссо ва де Варанс хоним ўртасида яқин ишқий муносабатлар бошланган. Бироқ Руссонинг ўз ҳомийсига нисбатан бўлган севгиси унга узоқ вақт тинчлик ва хотиржамликни бермаган. Де Варанс хонимнинг шведциялик жаноб Клод Анэга нисбатан ҳам ишқий мойиллиги бўлган. Руссо чуқур қайғу билан ўз бошпанасини бир неча бор ташлаб кетишға ва бир оз дайдиб юрганидан сўнг, яна қайтишға мажбур бўлган. Клод Анэнинг ўлимидан сўнггина Руссо ва де Варанс хонимлар ўртасида тўлиқ ва осойишта севги-муҳаббат қарор топган.

Руссо Декарт¹, Локк², Лейбниц³, Малбранш⁴, Ньютон⁵, Монтен⁶нинг фалсафий ва илмий ишларини пухта ўқишда давом этаверган. Физика, кимё, астрономия, латин тилини ўрганиш билан шуғулланган, мусиқа санъатидан дарс олган. Шуни таъкидлаш жоизки, Руссонинг де Варанс хонимнинг уйида ўтган даври мобайнида у фалсафа, табиатшунослик, педагогика ва бошқа бир қатор фанлар соҳасида жиддий ютуқларга эришган.

1740 йилга келиб, Руссо ва де Варанслар ўртасидаги муносабатга совуқчилик тушгандан сўнг, Руссо ўзининг кўп йиллик ҳомийини ташлаб кетишга мажбур бўлган. Лионга келган Руссо шаҳарнинг Бош судьяси жаноб Малбининг хонадоида болаларига муаллимлик қилган. Бироқ болалар тарбиячиси бўлиб ишлаш Руссога на маънавий ва на моддий бойлик келтирган. Бир йил ўтгач, Руссо яна де Варанс хонимнинг ҳузурига ошиққан, лекин хоним унга аввалгидек муносабатда бўлмаган. Унинг сўзлари билан айтганда: «қачонлардир унинг бутун бир борлиғи бўлган» Руссо у ерда ўзини бегона ҳис қила бошлаган. 1741 йилнинг кузида у билан алоқани узган. Руссо Парижга кўчиб келган. Унинг Парижга келиши Франциянинг адабий оламидаги одамлари билан танишишга ва алоқаларни ривожлантиришга йўл очган. У бу ерда Дидро⁷, Мариво⁸, Фон-

¹ Рене Декарт (René Descartes, 1596–1650) — машҳур француз математик олими, файласуф, ёзувчи, механик ва табиатшунос.

² Жон Локк (John Locke, 1632–1704) — инглиз файласуфи, англо-саксон эмпиризмнинг йирик намояндalarидан бири, «Сабр тўғрисидаги номалар» муаллифи.

³ Готфрид Вильгельм Лейбниц (Gottfried Wilhelm Leibniz, 1646–1716) — олмон файласуфи, олим, ҳуқуқшунос, дипломат, тарихнавис, машҳур «Монадология» асари муаллифи.

⁴ Никола Малбранш (Nicolas Malebranche, 1638–1715) — француз файласуфи, диншунос ва нотик.

⁵ Исаак Ньютон (Isaac Newton, 1642–1727) — таниқли инглиз математик ва физик олим, механик ва табиатшунос.

⁶ Мишель де Монтень (Michel de Montaigne, 1533–1592) — француз ёзувчиси, ҳуқуқшунос, Бордо парламенти судьяси, «Тажрибалар» номи асар муаллифи.

⁷ Дени Дидро (Denis Diderot, 1713–1784) — француз ёзувчиси, файласуф ва қомусий олим. Ўзининг танқидий фикрлари ва юксак заковати билан ажралиб турган.

⁸ Пьер Карле де Шамблен де Мариво (Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux, 1688–1763) — француз ёзувчиси, газеталар муҳаррири, «Муҳаббат тухфаси», «Муҳаббат ва қимор ўйинлари», «Марианна ҳаёти», «Синов» каби асарлар муаллифи.

тенель¹, Грим², Гольбах³ ва бошқа ўз даврининг илгор мутафаккирлари - Европа зиёлилари билан танишган. Айниқса, Руссонинг Дидро билан дўстона муносабатлари таҳсинга сазовордир. Дидро Руссодай ажойиб файласуф, муסיқа ва адабиётга қизиққан, астойдил озодликка интилган. Бироқ уларнинг дунёқарашлари турлича бўлган. Дидро материалист-файласуф ва атеист бўлган.

Дени Дидро машҳур «Энциклопедия»нинг («Encyclopédie») муסיқа санъатлари бўлимига доир мақолалар тайёрлашни Жан-Жакка топширган. Д'Аламбер ва Дидро муҳаррирлиги остидаги мазкур «Энциклопедия»да сиёсий, иқтисодий, муסיкий ҳамда бошқа долзарб масалалар ҳақида Руссонинг мақолалари муносиб жой олган. Хусусан, унинг «Сиёсий иқтисод тўғрисида»ги мақоласи 1755 йилда «Энциклопедия»нинг V томида чоп этилган.

Лекин кўп ўтмай, Дидро «Кўрлар ҳақида мактуб» («Lettre sur les aveugles») асарида Франция ҳукумати раҳбарларини кўрларга ўхшатгани учун вақтинча қамоққа ташланган. 1760 йилларнинг охирига келиб Дидро ва Руссо ўртасидаги шахсий ва ғоявий қарама-қаршиликлар сабаб, можаро келиб чиққан ва улар ўртасидаги дўстона алоқалар узилган.

1743 йил Жан-Жак Франциянинг Венециядаги элчиси бўлган бир «маърифатли» зодагоннинг котиблик хизматида кирган. У қаттиқ ишласа ҳам инжиқ бошлиғидан бир оғиз раҳмат эшитмай, фақат сўкиш эшитавергач, бу ишни ташлаб, 1744 йилда яна Парижга қайтиб келган.

1745 йил Руссо Парижда ёш тикувчи қиз Тереза Левасер

¹ Бернар ле Бовье де Фонтенель (Bernard Le Bovier de Fontenelle, 1657–1757) — француз ёзувчиси, Пьер Корнелнинг жияни, Француз Академияси аъзоси.

² Мелкьор барон де Грим (Melchior, baron de Grimm, 1723–1807) — фарангзабон олмон танқидчиси, «Адабий ёзишмалар» муҳаррири.

³ Кристиан Гольбах (Christian Goldbach, 1690–1764) — германиялик математик олим, ҳаётининг асосий қисмини Россияда ўтказган.

⁴ «Кўрлар ҳақида мактублар» — Дени Дидронинг 1749 йилда ёзилган асари. Асарда ҳукумат раҳбарлари ва диний масалалар қаттиқ танқид остига олинганлиги сабабли муаллиф уч ярим ойга қамоққа олинган. Ушбу асарда Дидро Худога ишонмаслиги ва материалистик нуқтаи назарларини ифода этган.

билан танишиб қолган. Руссонинг сўзига қараганда, у қиз оддий ва самимий хулққа эга бўлганлиги учун, у билан бирга 34 йил, то умрининг охиригача бирга яшаганлар.

Руссолар оиласида беш нафар фарзанд бўлган. Оилавий муҳити унчалик яхши бўлмаганлигидан фарзандларини болалар уйига беришга мажбур бўлган.

1750 йилда Руссо дўсти Дидрони кўришга Париж яқинидаги Венсен қамоқхонасига борганида у ерда маҳбус ўқийтган журналлардан бирида («Француз Меркурийси») («*Mercure de France*») Дижон Академиясининг танлови ҳақидаги эълонни ўқиб қолган. Дижон Академияси ўз Низомига кўра, зодагонлар ва мансабдорларнинг ишларини қабул қилмас, асосан камбағал истеъдодларга ёрдам берган. Бу танлов мавзуси Руссонинг кўнглида йиғилиб қолган кўпгина муаммолар ҳақида фикр билдиришга имкон берган. Бу имконият Руссога жўшқин илҳом бахш этган. Ва у танлов мақола – рисоласида маърифатчилик даврининг ечимини топилиши мушкул, зиддиятли муаммоларини, илм-фан ва санъат инсонларга маърифат беришдан кўра, улардаги табиий туғма инсоний фазилатларнинг йўқолишига, одамларнинг илм-фанга яқинлашуви инсонликдан узоқлашувга олиб бораётганини кўрсатиб берган. Кейинчалик Руссо бу фикрларини қисман ўзгартирган¹.

Руссонинг деизм² нуқтаи назаридан расмий черковни ва динга тоқат қила олмаслик масалаларини «Инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар»³ («*Discours sur l'inégalité*») ҳамда «Жамоат шартномаси ҳақида ёки сиёсий ҳуқуқнинг тамойиллари»⁴ («Жамо-

¹ Маҳмудов М. Жан-Жак Руссо.// Жаҳон адабиёти, 2010, № 6-150-165 бетлар.

² Деизм – худони тан олувчи, лекин унинг табиат тараққиётига дахли йўқ деб билувчи диний-фалсафий таълим.

³ «Инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар» – Жан-Жак Руссонинг 1755 йилда ёзилган шахс, жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақида сўз юритилган фалсафий-сиёсий асари.

⁴ «Жамоат шартномаси ҳақида ёки сиёсий ҳуқуқнинг тамойиллари» – Жан-Жак Руссонинг 1762 йилда ёзилган, 4 китобдан иборат, давлат ҳокимияти, ҳуқуқ, жамият, бошқарув, қулдорлик, жамоа битими, фуқаролик ҳолати, халқ иродаси каби мавзуларни ўз ичига оладиган фалсафий-сиёсий асари.

ат шартномаси» — «Contrat social») номли асарларида муҳокама қилган. Франция, Швейцария, Нидерландиянинг клерикал¹ ва қироллик амалдорлари Руссони қаттиқ таъқиб остига олиб, унинг ҳар бир қадами кузатиб борганлар.

1758 йилда «**Юлия ёки Янги Элоиза**» асари тугатилган. Руссо романда биринчи мартаба XVII асрнинг 60–70 йилларида эркин муҳаббатнинг қудратли кучи ҳақидаги ғояларни илгари сурган. Асар мисли кўрилмаган ютуққа эришган. 1761 йил «**Юлия ёки Янги Элоиза**» асари Парижда сотувга қўйилган ва катта муваффақият олиб келган.

Руссонинг эстетик ва педагогик қарашлари «**Эмиль ёки Тарбия тўғрисида**»² («*Emile ou de l'Education*») номли асарида ифодаланган. Адиб мазкур асарида тарбия тизимидаги схоластиканинг³ нотўғрилигини ҳамда янги демократик тизимни қўйилмақом тарзда баён қилган. **Гёте**, **Гердер** ва **Кант**лар Руссонинг мазкур асарини қўллаб-қувватлашган. Француз инқилобчиси Робеспьер эса ушбу китобни ёнида олиб юрган. Ушбу асарнинг Париж парламенти томонидан муҳокама қилиниши, Руссонинг Франциядан кетишига сабаб бўлган. Женевада унинг «**Эмиль ёки тарбия ҳақида**» ва «**Жамоат шартномаси ҳақида ёки сиёсий ҳуқуқнинг тамойиллари**» номли асарларини ёқиб юборганлар, ўзини эса, қонундан ташқарида деб эълон қилганлар.

Руссонинг бошқа юртлардан ҳимоя ва ҳомийлик излашдан бошқа йўли қолмаган. Фридрих II га Невшателда қолишига рухсат беришини сўраб хат билан мурожаат қилган.

Руссо Невшателда икки йилдан кўпроқ яшаган. Дастлаб, у губернатор лорд Кейтнинг Коломбадаги дала-ҳовлисида, кейинчалик эса, Мотье қишлоғида яшаган. Руссо Мотье қиш-

¹ Клерикализм — мамлакатнинг сиёсий ва маданий ҳаётига черков таъсирини кучайтиришга қаратилган реакцион оқим.

² «Эмиль ёки тарбия ҳақида» — Жан-Жак Руссонинг 1762 йилда ёзилган, 5 китобдан иборат, фарзандни ёшлигидан комил инсон сари тарбиялашга бағишланган панд-насиҳат ва ахлоқий-тарбиявий асари.

³ Схоластика — черковнинг диний ақидаларини назарий асослашга қаратилган қуруқ сафсатадан иборат ўрта асрлар фалсафаси, қуруқ сафсата, пуч илм, тажрибага асосланмаган сохта билим.

логидан ҳам қочиб кетиб, Бил кўлида жойлашган Муқаддас Петр оролига бориб жойлашишга мажбур бўлган. Бироқ ҳукумат уни бу ерда ҳам тинч қўймаган, Берн Сенати 24 соат ичида Берн вилояти ва оролни тарк этишини талаб қилган¹.

1762—1767 йилларда Руссо дастлаб Швейцарияда, сўнгра эса, Англияда дарбадарликда яшаган. Европа минтақасида машҳурликка эришишга муваффақ бўлганидан сўнг, 1770 йилда Парижга қайтиб келган. Пойтахтда унга энди ҳеч қандай хавф-хатар тўсқинлик қила олмаган. Парижга қайтиб «**Иқрорнома**» («**Les Confessions**»)² номли асарини ниҳоясига етказган. Бу асарда унинг ҳаёт йўли ва ижоди батафсил ёритилиши билан бир қаторда, муаллифнинг қусурлари, айблари, кўпгина қинғир ишлари, ишқий можаролари ҳам ҳаққоний тасвирланган³.

1777 йилининг ёзида Руссо дўстларининг панд-насихатлари сабаб соғлиғи ҳақида қайғура бошлаган. 1778 йил баҳорида эса, Руссонинг дўстларидан бири Маркиз де Жирарден Шато де Эрменонвилда жойлашган шаҳар ташқарисидаги ҳовлисига олиб кетган. Июнь ойининг охирларида эса, ўша ердаги оролларнинг бирида Руссога бағишлаб концерт уюштирганлар. Руссо ўша пайтда уни шу ерга дафн қилишларини илтимос қилган. 1778 йилининг 2 июлида Жан-Жак Руссо тўсатдан оламдан ўтган. Миллий конвент⁴ даврида, яъни 16 йилдан сўнг, 1794 йил 11 октябрда Жан-Жак Руссонинг жасади тантана билан Пантеонга, Вольтер қабрининг ёнига кўчирилган.

Бошқа маърифатпарвар мутафаккирлар қаторида Жан-Жак Руссо Француз инқилоби, конституциявий ҳуқуқ, замонавий сиёсий тафаккур, ҳуқуқий кўрсатмалардаги қонуннинг ўрни

¹ 100 великих мыслителей / Автор-сост. И.А.Мусский. — М.: Вече, 2009. 203 бет.

² «Иқрорнома» — Жан-Жак Руссонинг 1767 йилда ёзилган, 12 китобдан иборат, ўзининг дастлабки 53 ёшигача бўлган даврни қамраб олувчи автобиографик асари.

³ Шарафиддинов О. Жан-Жак Руссо. // Жаҳон адабиёти, 1998, № 10. — 157 бет

⁴ Миллий конвент — Францияда 1792—1795 йиллардаги сайланувчи олий давлат органи.

ва концепциясига катта таъсир ўтказган. Ушбу муносабатда, 1762 йилда ёзилган «**Жамоат шартномаси**» («**Contrat social**») асари асосий роль ўйнаган. Унинг «**Эмиль**» асари ҳам айнан мана шу йилнинг ўзида чоп этилган ва юқоридаги асар ғоясидан бир хил илҳомланган.

Руссонинг фалсафий-ахлоқий ва сиёсий-ҳуқуқий асарлари баъзан ноаниқ, нозик, фарқли зиддиятларга бойдир. Шу билан бирга, Руссо Инқилоб фожиаларини олдиндан кўра билувчи башоратчи сифатида ҳам машҳур. Аммо ушбу фикрлар айнан халқлар кўзғалишига ҳам тарғиб қилиниши мумкин бўлган¹.

Руссонинг ҳуқуқий қарашлари иккита фаразга асосланади: **биринчидан**, бу ибтидоий жамоа тузумининг ўзи фуқаролик жамияти томонидан коррупциялашгани;

иккинчидан, «ижтимоий шартнома»га асослансагина фуқаролик жамиятини қабул қилиш мумкинлигини таъкидлаган. Шунингдек, унинг фикрига кўра: «**Фуқаролик жамияти пайдо бўлишидан олдин ибтидоий жамоа тузумида эзгулик, бахт ва мустақиллик ҳукмрон бўлган. Инсон ибтидоий жамоада бахтли мавжудотлардан бири ҳисобланган, чунки биринчи дуч келган ариқдан қўрқмасдан сув ичиб роҳат кўрган, тўшаги эса, мевасидан тановул этган дарахт ости бўлган ва айнан мана шу дарахтнинг тагида ўз ҳожатини чиқаришдан бошқа гўё зўр ҳузур-ҳаловат бўлмагандек**»².

Руссо ва унинг табиий ҳуқуқ бўйича издошлари учун ибтидоий жамоада ягона қонун мавжуд бўлган. Бу ҳам бўлса, табиат қонунидир: «**Қонунларсиз умуман озодлик бўлмайди, ҳеч ким ва ҳеч нарса қонундан устун эмас; ибтидоий жамоада инсон ҳаммага бир хил буюриладиган табиат қонунига бўйсунди ва шу туфайлигина ўзини эркин ҳис қилади**»³.

¹ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Jugement sur la polysynodie, t. III, P.638. — Paris: Pléiade, 1964 n° 169. — P. 2240.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Discours sur l'inégalité, Ire partie, t. III, — P.135. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

³ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Lettres écrites de la Montagne, 8, t. III, — P. 842. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

Ушбу табиат қонуни ҳокимиятни чегараламайди, одатий ҳол, албатта, лекин бу ҳокимиятни қонунийлаштирувчи шартларнигина белгилайди, холос: «Энг кучли киши ўз кучини ҳуқуққа ва тобелигини бурчга айлантормаса, у ҳеч қачон хўжайин бўлиши учун лозим даражада куч тўплай олмайди. Куч, бу жисмоний қудрат ёки имкониятдир, мен бунда қандай наф борлигини ҳеч кўролмайман. Ишонаверинг, кучдан ҳуқуқ ясаб бўлмас, қонуний қудратлиларгагина бўйсунганимиз мумкин, холос»¹.

Руссонинг ёзишича, «жамият инсонларни бузади ва ифлослантиради. Қанча улар бирлашсалар, шунча уларда порахўрликлар кўпаяди. Кимки биринчи бўлиб бирор ер майдонини ўзлаштириб, атрофини ўраб олса, бу меники, дейди ва бунга барча содда кишиларни ишонтира олади ҳам, шу тариқа фуқаролик жамиятининг ҳақиқий асосчисига айланади. Ҳамма жойда жиноятчилик, уруш, хунрезлик, қашшоқлик ва даҳшатли воқеалардан инсон зотини умуман асраб бўлмас, фирибгарлардан эҳтиёт бўлинглар, одамлар. Мевалар барчаники ва Замин ҳеч кимникилигини унутсангизлар, аҳволларингизга маймунлар йиғлар»². Кўришиб турибдики, Л. Толстой сингари Жан-Жак Руссо ҳам мулк ҳуқуқига қарши энг машҳур айбловчилардан бири саналган.

Руссонинг фикрича, фақатгина давлат олий мақсадни, яъни **Эркинлик, Тенглик ва Биродарлик**ни амалга ошириб бера олиши мумкин. Бу ғояларни амалга ошириш учун давлатда бошқарув шакли Республика бўлиши керак ва ижтимоий тенгсизликнинг келиб чиқишига барҳам бериш лозим.

Порахўр фуқаролик жамиятининг айбловчиси Руссо ўз замондошлари томонидан гоҳ қўллаб-қувватланган, гоҳ масхара ҳам бўлган. Масалан, **Вольтер**³ унга «**Нутқ**» асари

¹ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. I, Ch. 3, t. III, p. 354. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Discours sur l'inégalité, 2e partie, t. III, p. 164. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

³ Франсуа Мари Аруэ Вольтер (1694–1778) — француз ёзувчиси, машҳур «Фалсафий номалар», «Задиг ёки тақдир» каби асарлар муаллифи.

учун ўз миннатдорчилигини билдириб, шундай деб ёзган: «Жаноб Руссо, инсон зотига қарши ёзилган янги китобингизни қабул қилиб олдим... Ҳеч қачон бизни бундай ҳайвон даражасида ишлатишмаган эди, ушбу асарингизни ўқиб, тўрт оёқлаб юриш истаги келиб кетади. Сизнинг дунёингиз олдида танҳоликда беозор ёввойи бўлиш билан чегараланиб қолишни афзал кўрдим».¹ Бунга жавобан, 1760 йил 17 июнда Руссо қуйидаги хатни йўллаган: «Мен ҳам сизни яхши кўрмайман, Жаноб Вольтер, мени қаттиқ ранжитдингиз... Сиздан нафратланаман, чунки бунга ўзингиз мажбурламоқдасиз...».²

Ҳақиқий қашшоқлик ва беҳуда бойликни келтириб чиқарувчи ютуқ қопқони бўлмиш фуқаролик жамиятининг порахўрлиги ҳақидаги Жан-Жак Руссонинг фикрлари айни пайтгача ўз долзарблигини йўқотмасдан келмоқда. У кундан-кунга кучли босим ўтказётган экологик одоб-ахлоқ борасида насиҳатгўйлик қилган.

Ушбу ёвузликлар ва уларнинг давоси инсон табиатига эмас, балки ҳукуматга боғлиқдир, деб ўйлайди. Ўз навбатида, ҳукумат табиати қонун билан чамбарчас алоқадалиги ёки йўқлиги риторик саволнинг келиб чиқишига туртки бўлади³.

Мазкур саволга Руссо бир неча жавобларни келтирган, яъни бунинг ечими жамоат шартномасининг муҳимлиги, умумий хоҳиш-ирода, халқ суверенитети ҳамда бошқарув ва суверенитет ўртасидаги фарқдадир.

Гарчи «жамоат шартномаси» ҳақидаги ғояни биринчи бўлиб Руссо илгари сурмаган бўлса-да, бироқ бу сўз бирикмасини эшитгач, албатта, хаёлимизда дастлаб унинг номи гавдаланади. Аслида ушбу ғояга биринчи бўлиб не-

¹ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Discours sur l'inégalité, t. III. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Discours sur l'inégalité, t. III. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

³ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Les Confessions, L. IX, t.I, P.404. — Paris: Pléiade, 1959. n° 11. 2096 p.

мис тарихчиси ва ҳуқуқшуноси Самуэль барон фон Пуфендорф¹ муаллифлик қилган.

Жамоат шартномасига кўра, ҳеч бир инсон бошқа бир инсон устидан ҳеч қандай ваколатга эга эмас, фақатгина ўзаро розилик ҳолати бундан мустаснодир: «Жамоат тартиби барча ҳуқуқларнинг ўзагини ташкил қилувчи муқаддас ҳуқуқ саналади. Бироқ бу ҳуқуқ табиатдан эмас, балки шартнома ва битимлардан келиб чиқади. Ушбу шартномалар қайсилегини билиш ҳақида сўз юритилмоқда».²

Бундай шартнома нафақат суверенитетни, балки жамият, яъни давлатни барпо этувчи омилдир: «Халқ қайси ҳужжат орқали бирор қиролни сайлаётганини кузатишдан олдин, халқ қайси ҳужжат орқали халқ эканлигини кузатиш мақсадга мувофиқроқ бўларди. Чунки, бу ҳужжат олдингисига қараганда муҳимроқдир ва бу ҳужжат жамиятнинг ҳақиқий пойдеворидир».³

Руссонинг фикрига кўра, ушбу розилик келишуви бир овоздан бўлиши лозим: «Табиатига кўра, бир овоздан розилик келишувини талаб қилувчи ягона қонун бўлиши керак. Бу жамоат шартномасидир. Чунки фуқаролик ассоциациялари дунё ҳужжатининг энг кўнгиллисидир. Ҳар бир инсон эркин бўлиб туғилади ва ўзига ўзи соҳиб ҳисобланади. Агар жамоат шартномасида зиддиятлар пайдо бўлса, уларнинг қаршилиги шартномага таъсир ўтказмайди, фақатгина тушунарли бўлишига халақит беради холос, булар фуқаролар орасидаги бегоналардир».⁴

¹ Samuel baron von Pufendorf (1632–1694) – Гуго Гроций ғояларидан илҳомланган ва уни ривожлантирган немис ҳуқуқшуноси ва тарихчиси, «Ҳуқуқий тафаккур антологияси» муаллифи. «Одамлар ва табиат ҳуқуқи ҳақида» аса-рида биринчи бўлиб жамоат шартномасига асосланган ҳуқуқ тўғрисидаги ғояларни баён этган.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. I, Ch. 3, t. III, P. 352. – Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

³ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. I, Ch. 6, t. III, p. 361. – Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. IV, Ch. 2, t. III, p. 440. – Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

Кўпчилик жамоат шартномасининг сунъийлигини Руссонинг юзига солиб, уни айблашган ҳам. Ҳуқуқшуносликдан беҳабарлар наздида, айниқса, бу умуман тарихий мавжудликка эга эмаслиги таъкидланган ва ўйлаб топилган ҳуқуқий тахаллус сифатида қаралган. Масалан, фуқаролик тушунчаси давлат ва маҳаллий халқ ўртасида тузилган шартнома эмаслиги, албатта, маълумдир.

Техник, тарихий ва ҳуқуқий танқидларга қарамасдан, жамоат шартномаси ҳар доим долзарблиги жиҳатидан сиёсий ҳақиқатларни ифодалаб келган. Чунки демократия фуқароларнинг эркин иродасига суянган. Ҳозирги кунда бунинг исботи 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидир. Унга кўра, ҳар бир шахс ўз мамлакатини тарк этиш ҳуқуқига эгадир¹.

Халқнинг умумий иродаси давлат кучларининг танҳо бошқариши мумкинлигига² ишонган Руссо халқнинг умумий иродаси (халқ суверен, яъни олий ҳокимият эгаси), умумий манфаат (умумий мулк), умумий ҳужжат (қонун) каби тушунчаларни илоҳийлаштиришгача борган. Шунингдек, шахсий манфаатларни, хусусий хоҳиш-иродани ва ҳужжатларни қаттиқ қоралаган.

Руссонинг айнан мана шундай фикрларида қарама-қаршиликларни кузатиш мумкин: у давлатга мутлақ ҳокимиятни ҳавола қилган, Бироқ шу билан бирга, эркинликни ҳимоялаган ҳам: **«Фақат давлат кучигина ўз аъзоларининг эркинлигини ҳимоя қила олади, холос»**³. Албатта, Руссонинг ушбу фикрлари тоталитар демократияни баён қилаётгандек туюлиши мумкин.

Халқнинг умумий иродаси дахлсиз, мукамал ва мутлақдир.

Унинг дахлсизлиги шундаки, чунки, бу мустақил халқнинг хоҳиш-иродасидир: **«Халқнинг умумий иродасини амал-**

¹ Қаранг: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. — Т.: Ўзбекистон; 2008.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 1, t. III, p. 368. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

³ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 12, p. 394. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

га ошириш ҳисобланадиган суверенитет ҳеч қачон ажратиб юборилиши мумкин эмас»¹. Яъни бу «бевосита демократия» деб аталади.

Шунингдек, суверенитетни Ҳукуматдан фарқлаш лозим. Ҳукумат халққа бўйсунди. Агар Ҳукумат хоҳиш-иродаси халқнинг иродасидан юқори қўйилса, жамоат шартномаси бузилган ҳисобланади.

Халқнинг умумий иродаси мукамалдир: «Суверен хусусий шахслардан таркиб топган бўлиб, уни ташкил қилувчиларга қарши манфаати йўқ ва бўлмади ҳам. Тана ҳеч қачон ўзининг барча аъзоларига зарар етказиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам, у суверендир».²

Халқнинг умумий иродаси мутлақ ҳокимиятдир: «Табиат ҳар бир инсонга ўз тана аъзолари устидан мутлақ ҳокимият берган, жамоат шартномаси сиёсий корпусга ҳам ўз аъзолари устидан мутлақ ҳокимият беради. Буни чеклаш уни яқсон этиш демакдир».³

Гарчи халқнинг умумий иродаси дахлсиз, мутлақ бўлса-да, у ҳам хато қилиши мумкин, деган Руссонинг навбатдаги қарама-қарши фикрларидан бири ҳам мавжуд: «Халқларга мос келадиган жамиятнинг энг зўр қондаларини кашф этиш учун олий ақл керак бўлади. Инсонларга қонунлар бериш учун худолар керак бўлиши мумкин эди».⁴ Шунингдек, файласуф оммани огоҳликка доим чақириб келган: «Одамлар, билиб қўйинглarki, худди она ўз боласининг қўлидан хавфли қуролни тортиб олишидек, она-табиат ҳам сизларни илм-фандан сақлашни хоҳлаган. Унинг сизлардан яширган сирларининг бари ёвузликдир».

¹ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 1, p. 368. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. I, Ch. 7, p. 363. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

³ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. III, Ch. 16, p. 432. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 7, p. 381. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

Жан-Жак Руссо Ликюрг¹ ва Солонга² маҳтиё бўлиб, «**инсоний кучдан юқори корхона**»ни танҳо бошқара олувчи афсонавий ҳуқуқшуносга қонун чиқарувчи ҳокимиятни қуришни маслаҳат берган.

Жан-Жак Руссо ҳозирги замон «қонун» тушунчасининг яратувчиларидан бири ҳисобланади. Айнан мана шу инсон халқнинг умумий иродасидан келиб чиқади, деган хулоса билан қонуннинг умумий хусусиятини тасдиқлаб қўйган. Қонун хусусий предметга эмас, балки, умумий предметга эга бўлиши керак: **«Қонунлар предмети ҳар доим умумий, қонун субъектларни, тана ва ҳаракатларни мавҳум деб билади, ҳеч қачон инсонни на индивид ва на махсус ҳаракат деб билмайди».**³

Руссо ҳуқуқий қарашларининг яна муҳим жиҳатларидан бири шундан иборатки, у **«ҳуқуқий давлат»** тушунчасининг муаллифидир:

«Бошқарувнинг қандай шакли бўлмасин, қонунлар билан бошқариладиган ҳар қандай давлатни Республика деб атаيمان».⁴

Францияда инқилобдан буён ҳукмрон бўлган қонунпарастлик (culte de la loi) учун айнан ана шу «Жан-Жак» олдида қарздормиз: **«Адолат қонундан олдин эмас, балки қонун адолатдан олдинроқ пайдо бўлган. Адолат ва эркинлик учун фақат қонундан миннатдор бўлиш керак».**⁵ Қонун барчани - инсонлар, мулк, таълим-тарбия, дин — бошқаради. Бироқ қонун салоҳияти, қудрати ҳақида қарама-қарши фикрлар ҳам мавжуд. Қонунни илоҳийлаштиришига қарамай, Руссо қонун барча нарсаларни ҳар доим ҳам қила олавермайди, деб таъкидлаган: **«Ҳар қандай қонуннинг энг муҳим жиҳати, у на мрамтортошга ва на бронзага ёзилади, балки фуқаролар қалбига жойлашади; бу эса, Давлатни ҳақиқий конституциясига**

¹ Ликюрг (мил.ав. IV аср) — юнон сиёсий арбоби, қонун чиқарувчи ва нотик.

² Солон (мил.ав. 640 ва 635—559) — Афиналик сиёсатчи, қонуншунос ва шоир, шунингдек, Қадимги Юноннинг «етти хирадманд»ларидан бири.

³ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 6, p. 379. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 6, p. 379. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

⁵ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Discours sur l'économie politique, article de l'Encyclopédie, t. III, P. 248. — Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

айлантиради, ҳар куни янги кучга эга бўлади, бошқа эскираётган ва сўнаётган қонунларни қайта жонлантиради. Мен урф-одатлар, анъаналар, ва, айниқса, фикр ҳақида гапираяпман».¹

Руссонинг «Жамоат шартномаси» асари Инқилобдан кейин унга муваффақият олиб келган бўлса, «Эмиль» асари эса, гарчи зерикарли бўлса-да, уни тириклигидаёқ машҳур бўлишига ўз ҳиссасини қўшган. Бу панд-насиҳат, яъни таълим-тарбияга оид асар ҳисобланиб, ушбу китобнинг марказий ғояси шундан иборатки, Франция каби буюк давлатнинг расвоси чиққан жамиятида шахс гафлат ботқоғига янада чўкмаслигининг олдини олишдир.

Бу асар «Жамоат шартномаси»нинг мантиқий давоми ёки уни тўлдирувчисидир. Важлар яна ўша: инсонда жамият айнитган оригинал яхшилик бор. Тарбия бунини ушбу камчиликлар ва нуқсонлардан ҳоли этиши даркор. Руссонинг фикрига кўра, табиат инсонни бахтли ва оққўнгил қилиб яратган, бироқ жамият уни шундан маҳрум этиб, қашшоққа айлантирган.

Жамиятнинг мазкур бузғунчилик кайфияти болага ўз таъсирини ўтказмаслиги учун уни китобий фанлардан асраш керак («Мен китоблардан нафратланаман»²) деб таъкидлаган. Бу каби фикрлаш 1968 йилнинг май воқеаларида ҳукмрон бўлган обскурантизм, яъни илм-маърифатга душманлик ва жаҳолатпарастлик ҳамда стихиялилик, яъни ўз-ўзидан тартибсиз равишда юз бериши каби ғояларни эслатган. Шу билан бир қаторда, педагогика ҳам йўналтирувчилик хусусиятига эга бўлмаслиги лозим. Руссонинг таъкидлашича, «**Табиат спектаклининг ҳаёти инсон қалбидадир. Уларни кўриш учун ҳис эта олиш лозим. Бола предметларни фаҳмлайди, аммо уларни бир-бири билан боғлаб турувчи муносабатларни сеза олмайди. Болага у эшитмайдиган гапларни айтиб турманг, унга нарсаларни таништирсангиз бас**»³.

¹ Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. Contrat social, L. II, Ch. 12, p. 394. - Paris: Pléiade, 1964. n° 169. 2240 p.

² Jean-Jacques Rousseau. Œuvres complètes. L'Émile, L. III, t. IV, p. 454. 1969. Pléiade, n° 208. 2192 p.

³ Philippe Malaurie. Droit et littérature. Une anthologie. - Paris, Editions Cujas, 1997, - P. 203.

Жан-Жак Руссонинг бундай фалсафий баҳолашлари эса, гедонизм¹, яъни ҳузур-ҳаловатга интилиш инсонга хос олий хислат, деб ҳисобловчи ахлоқий таълимотга ўхшаб кетади: «Бахтиёр бўлиш керак, ҳурматли Эмиль; бу барча ҳиссиётли мавжудотнинг якунидир; бу табиат бизга инъом этган энг биринчи ва бизни ҳеч қачон тарк этмайдиган ягона хоҳиш-истакдир. Бироқ бахт қаерда? Ким билади? Уни ҳамма излайди ва ҳеч ким топмайди. Ҳаётимизни уни топишга сарфлаймиз ва унга эриша олмасдан ўламиз»².

Шунингдек, бу дангасаликнинг қандайдир педагогикаси ҳам ҳисобланади: «Қилишимиз керак бўлган ишни менсимасдан ўтираверсак, хирадмандлик ҳаракатсизликда қолаверади».

Бола учун — на жамият, на оила, на ота, на она, на муҳаббат, на шафқат, балки бир «бошқарувчи».

Шундай қилиб, Жан-Жак Руссо сиёсий адабиётнинг энг буюк мафтункор адиби ва тарих йўналишини ўзгартиришга таъсир ўтказа олган ёхуд ХХ асрнинг бошида фаолият кўрсатган, Париж Университетининг филология факультети профессори Густав Лансоннинг таъбири билан айтганда, «Файласуф Руссо ва файласуфлар душмани»³, яъни бошқа машҳур файласуфлар қаторида рақобатга бардош бера олган, унинг ғоялари эса, вақт давомида синовдан ўта олган йирик файласуфлардан бири бўлиб қолажак. Бир вақтнинг ўзида бу мафтункор киши хаёлпараст ҳам ҳисобланади. У фуқаро, турмуш ўртоғи ва оталарнинг «муқаддас» вазифалари қандай бўлиши лозимлигини эҳтирос билан ўқита олган забардаст инсондир.

А.Х. Саидов,
профессор

¹ Гедонизм — ҳузур-ҳаловатга интилиш инсонга хос олий хислат, деб ҳисобловчи ахлоқий таълимот.

² Philippe Malaucie. Droit et littérature. Une anthologie. — Paris, Editions Cujas, 1997, — P. 204.

³ Gustav Lanson. Histoire de la littérature française. — Paris, Librairie Hachette, 1920, — P. 773.

МАНЗУР БЎЛИШ САНЪАТИ¹

Жан Жак Руссо кўплаб ижтимоий-сиёсий рисолалар, фалсафий тадқиқотлар, романлар яратган. Унинг асарлари ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам жамият тафаккурини ўстиришда катта роль ўйнаган. Унинг «Жамоат шартномаси», «Томошалар ҳақида мактублар» каби рисолалари, «Юлия ёхуд Янги Элоиза», «Эмиль ёки тарбия тўғрисида» каби романлари машҳур. Бу романлар ўзида фалсафий мушоҳадаларни ҳам, педагогик қарашларни ҳам, муаллифнинг идеал жамият ҳақидаги утопияларини ҳам мужассам этган. Бундан ташқари, Руссонинг «Икрорнома» деган автобиографик асари ҳам бор. Бу асарда унинг ҳаёт йўли ва ижоди батафсил ёритилиши билан бир қаторда, муаллифнинг қусурлари, айблари, кўпгина қинғир ишлари, ишқий можаролари ҳам ҳаққоний тасвирланган. Ўтиборингизга ҳавола қилинаётган лавҳалар «Эмиль ёки тарбия тўғрисида» китобидан олинган.

Жинс масаласига тааллуқли бўлмаган ҳамма нарсада аёл эркакка тенгдир; аёл ҳам ўшандай аъзоларга эга, унинг ҳам эҳтиёжлари эркакники каби, қобилиятлари ҳам ўшандай, жисмининг тузилиши ҳам эркакникига ўхшаш, эркак ва аёлнинг гавдаси бир хил қисмлардан ташкил топган ва уларнинг ҳар қайсиси бир хил вазифани бажаради; эркак ва аёлнинг ташқи кўриниши бир хил. Қайси бир нуқтаи назардан биз уларга қарамайлик, улар орасидаги фарқ жуда кам эканини кўрамыз.

Жинс масаласига тааллуқли ҳамма нарсада аёл билан эркак кўпгина муштарак жиҳатларга ҳам, кўпгина тафовутларга ҳам эга. Уларни бир-бирлари билан таққослаш қийин, чунки

¹ Жан-Жак Руссо. Манзур бўлиш санъати // Озод Шарафиддинов таржимаси // Жаҳон адабиёти. 1998, №10. 157–167 бетлар.

уларнинг тузилишларида жинс билан бевосита боғлиқ нарса нима-ю, унга боғлиқ бўлмаган нарса нима эканини аниқ белгилаб олиш анча мушкул. Қиёсий анатомия ҳам, оддий кузатиш ҳам далолат берадики, эркаклар билан аёлларда бир қатор тафовутлар бор — бир қарашда, уларнинг жинсга дахли йўқдай кўринади; лекин аслида улар жинс билан чамбарчас боғланган, фақат биз уларни бир-бирига боғлаб турган ипларни аниқ белгилай олмаймиз, негаки, бу иплар қаергача боришини билмаймиз. Биз фақат бир нарсани комил ишонч билан айтишимиз мумкин — эркаклар билан аёллар ўртасидаги муштаракликнинг ҳаммаси инсоний табиатга тааллуқли, уларни бир-биридан фарқлантириб турадиган жиҳатларнинг ҳаммаси эса, жинс масаласига доирдир. Уларни ана шу икки нуқтаи назардан келиб чиқиб текширар эканмиз, биз жуда кўплаб бир-бирига ўхшаш ва кўплаб бир-бирига зид жиҳатлар топамиз ва ажиб бир тўхтамга келамиз — бир-бирига шу қадар ўхшайдиган ва тузилиши жиҳатидан бир-биридан шу қадар фарқ қилувчи бу икки махлуқ табиатнинг мўъжизасидир.

Бу ўхшашликлару бу тафовутларнинг ҳаммаси руҳий ҳаётга таъсир қилмай қўймайди. Бу таъсир жуда ҳам сезиларли, уни мунтазам равишда кузатиш мумкин; бундан шундай хулоса чиқадики, эркак ва аёлларнинг қай бирлари қай бирларидан устун экани ҳақидаги, шунингдек, уларнинг тенглиги тўғрисидаги баҳслар ҳар қандай маънодан ҳолидир. Дарҳақиқат, уларнинг ҳар бири табиат белгилаб берган вазифаларини бажаради, уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида роль ато этилган. Наҳотки, уларнинг бири бошқа жинсга кўпроқ ўхшаганда мукамалроқ бўлиб қолармиди? Уларнинг ўрталарида муштараклик борлиги вазидан ҳар иккала жинс ҳам бир хилдир, уларнинг ораларида тафовут борлиги ҳам ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Комил эркак билан комила аёл ташқи жиҳатларига кўра, бир-бирларидан қандай фарқлансалар, маънавий қиёфаларга кўра ҳам бир-бирларига унча ўхшамайдилар ва бу уларнинг комиллигига заррача халал етказмайди.

Жинслар қўшилганда уларнинг ҳар қайсиси бир хил вазифани бажаради, лекин бу вазифани мутлақо ҳар хил йўсинда бажаради. Ана шу ҳар хил йўсиндан уларнинг ўзаро муносабатларидаги биринчи фарқловчи хусусият майдонга келади. Бири фаол ва бақувват бўлмоғи керак, иккинчиси нофаол ва заиф бўлади: уларнинг бири ўз иродасини пешкаш қилиб, мақсадига эришмоғи лозим, икинчиси эса, қаршилик кўрсатмоғи керак-у, лекин бу қаршиликни бемалол енгиб ўтиш мумкин бўлмоғи даркор.

Модомики, шу ҳолни қоида деб белгилаб олар эканмиз, ундан бир хулоса келиб чиқади: аёл киши эркакка манзур бўлиш учун яратилган. Албатта, эркак киши ҳам ўз навбатида аёлга манзур бўлиши керак, лекин тўғридан-тўғри бунга зарурият йўқ: куч — унинг фазилати. Эркак киши бақувватлиги биланоқ аёлнинг кўнглини ола билади. Бу, албатта, севги қонуни эмас, лекин бу — табиат қонуни. Бу қонун муҳаббатдан кўра қадимийроқ.

Модомики, аёл эркакка манзур бўлиш ва унга тобе бўлиш учун яратилган экан, у эркакка дагдага қилиши керак эмас, — балки унга маъқул бўлмоққа, унинг кўнглини олмоққа интилмоғи жоиз. Аёлнинг қудрати — унинг жозибасида. Аёл ўзининг латофатию таровати билан эркакни унга хос бўлган кучни ҳис қилишга ва уни ишга солишга мажбур бўлади. Бу кучни уйғотишдаги энг синалган санъат шундаки, қаршилик кўрсатиш йўли билан бу кучга ҳаёт бахш этилади. Шунда камситилган иззат-нафс иштиёққа қўшилади-ю, ғалабага эришади. Шу ваддан ҳужум ва ҳимоя майдонга келади, бир жинснинг дадиллиги-ю, иккинчи жинснинг ҳуркаклиги, ниҳоят, заиф жинснинг тортинчоқлиги-ю, ҳаёси туғилади. Ҳуркаклик ва ҳаёни заиф жинсга табиат ато қилган. Унинг ёрдамида аёл кучли жинсни ўзига бўйсундириб олади.

Табиат ҳар иккала жинсга ҳам барабар даражада ҳужумкорлик тарзидаги хатти-ҳаракатни раво кўради ва қайси жинсда иштиёқ олдин туғилса, шу жинс вакили ўз иштиёқини биринчи бўлиб ошкор қилмоғи зарур деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига

келмаса керак. Кўп ғаройиб хато бўлар эди-да бу! Севги ҳар иккала жинс вакиллари учун бир-биридан батамом фарқланувчи оқибатларга олиб келади. Шундоқ бўлгач, уларнинг иккови ҳам бир хил дадиллик билан севги бағрига ўзларини ота оладиларми? Наҳотки, бир ҳақиқат аён бўлмаса — табиат бир жинсни меъёрдан чиқиб кетмайдиган эҳтиёткор қилиб яратмаган бўлса, ҳозирги эркак ва аёлнинг роллари ўртасида анчагина тенгсизлик мавжуд бор шароитда, қисқа бир муддат мобайнида ҳар иккала жинс ҳам ҳалокатга учраган бўлур эди ва инсон уруғини сақлаб қолиш учун раво кўрилган воситалар, аксинча, инсон зотининг ер юзидан бутунлай йўқ бўлиб кетишига олиб келган бўлур эди. Тасаввур қилингики, аёлларнинг ҳирси жуда осон жунбишга келсин ва улар юракларида мудраб ётган, деярли сўнай деб қолган эхтиросни осонгина ўт олдира олсинлар, тасаввур қилингики, дунёда шунақа бир шўрпешона мамлакат мавжуд-да, унда файласуфлар ана шу одатни жорий қилишсин ва бу, айниқса, эркакларга қараганда аёллар кўпроқ иссиқ иқлимли мамлакатда содир бўлсин — унда аёлларнинг зулмидан азоб чеккан эркаклар оҳир-пировардида қурбон бўлиб кетишар ва қаршилик кўрсатишга кучлари етмай қирилиб кетишарди.

Жониворларнинг урғочиларида аёллардан фарқ қилароқ ҳаё йўқ. Ҳуш, нима бўлипти шундоқ бўлса? Уларга аёллардан фарқли ўлароқ айна ана шу ҳаё жиловлаб турадиган ҳирс чекланмаган даражада ато этилган эмас-ку! Жониворларда ҳирс муайян эҳтиёж билан баравар туғилади ва шу эҳтиёж қондирилиши биланоқ ҳирс сўнади, шундан кейин улар эркакларининг хушторлигини ёлғондакамига эмас, чинакамига рад этадилар¹.

Улар Августнинг қизи қилган қилиқларни мутлақо қилмайдилар ва кема тўлиб бўлган бўлса, унга яна ортиқча йўловчилар чиқишига сира ҳам йўл қўймайдилар. Жониворларнинг иштиёқ чоғлари қисқа муддатли бўлади ва тез ўтиб кетади;

¹Мен кўп сўзлаганман: деярли ҳамма урғочи махлуқлар, ҳатто жониворларнинг урғочилари ҳам кўнгиллари тусаб турган бўлса-да, нозу карашма сабабидан эркагининг иштиёқини қайтаришга ҳаракат қилишади. Умрида уларни кўрмаган одамгина буни инкор этмоғи мумкин (муаллиф изоҳи).

уларнинг ҳирсини инстинкт уйғотади ва инстинкт тўхтатади. Агар сиз аёлларни ҳаёдан маҳрум этсангиз, ана шу ҳирсни жиловлаб турадиган инстинкт ўрнини аёлларда нима бажаради? Аёллар эркак зотини хаёлларига бошқа келтирмасликлари учун эркакларнинг ҳаммаси ортиқ ҳеч нарсага ярамайдиган бўлиб қолмоқлари керак бўлади.

Яратганга инсонни ҳар жиҳатдан улуғ қилиб яратиш маъқул бўлган: эркакка чексиз интилишлар, майллар ато этган ва, айни чоғда, у эркин бўлмоғи ва ўз-ўзини бемалол бошқара билмоғи учун уларни жиловлаб турадиган қонун ато қилган. Яратган эркакка ўлчоғсиз эҳтирослар ато этган ва, айни чоғда, шу эҳтиросларни ўз изми билан ҳаракатга солмоқ учун эҳтирослар ёнига ақлни ҳам қўшиб қўйган. Аёлга чексиз иштиёқлар ато қилар экан, бу иштиёқлар ёнига ҳаёни ҳам қўшиб қўйганки, ҳаё тийиқсиз иштиёқларни жиловлаб туради. Буниси ҳали ҳолва - ўз қобилиятларини яхшилик йўлига сарфлаган одамга яратган сахийлик билан инъомлар ҳам беради. Мен ҳалол турмуш тарзидан кўнглимизда пайдо бўладиган мамнуният туйғусини назарда тутмоқдаман. Менинг ўйлашимча, буларнинг ҳаммаси қудрати жиҳатидан жониворларнинг инстинктидан заррача қолишмайди.

Аёл эркакнинг иштиёқини қондиришга розими ёхуд бунга қаршилиқ қиладими, уларга ён беришга кўнадими ёхуд уларни рад этадими, барибир, тихирлик қилиб туриб олади, қаршилиқ кўрсатади, бироқ унинг қаршилиги ҳаммавақт ҳам бир хил кучга эга бўлавермайди, бинобарин, қаршилиқ ҳамиша ҳам муваффақиятли чиқавермайди. Ҳужум қилаётган одам ғалабага эришмоғи учун ҳужумга дучор бўлган одам ўз ихтиёри билан жиндай ён бериб турмоғи ҳам керак. Унинг макру ҳийласи кўп ва у жуда осонлик билан ҳужум қилаётган одамни куч ишлатишга мажбур қила олади. Бу иш энг эркин ва энг ёқимли ишдир. Шунинг учун бу ишда заррача ҳам зўравонлик кетмайди. Табиат ҳам, ақл ҳам зўравонликка қаршилиқ кўрсатади. Ахир, табиат заифроқ жинс вакилларига ҳам истаган пайтларида қаршилиқ кўрсата олишлари учун етарли

куч берган, ақлимиз эса, бизга аён қиладики, зўравонлик учига чиққан қўполликкина эмас, балки бориб турган ақлсизлик ҳамдир, чунки зўравонлик қилган эркак ўзининг ёстикдошига қарши уруш эълон қилган бўлади ва унга ўзининг танини ҳам, ўзининг эркини ҳам ҳимоя қилишга ҳуқуқ беради. Бу ҳимояда аёл киши ҳатто ҳужум қилаётган эркакнинг ҳаётига ҳам тажовуз қилиши мумкин. Иккинчи томондан, ҳомиладорлик масалаларини аёлнинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди, агар истаган эркак оталик ҳақиға эға бўлаверадиган бўлса, боланинг отаси бўлмаган бўларди.

Жинслар ўртасидаги ўзаро муносабатнинг учинчи фарқловчи хусусияти қуйидагича: кучлироқ жинс вакили зоҳиранина фармонбардор бўлиб кўринади, аслида эса, заиф жинс вакилига қарамдир. Буни эркак томонидан ночор, ҳимоясиз, заифа аёлга кўрсатиладиган такаллуфу ёки эркаклик гуруридан туғилган олижаноблик билан изоҳлаб бўлмайди. Бу ўринда табиатнинг бузилмас қонуни амал қилади. Табиат шундай яратганки, аёллар ўз иштиёқларини осонгина ўт олдиришлари мумкин, эркаклар эса, уларни қийналиброқ қондирадилар. Шундоқ бўлгандан кейин эркак киши аёлнинг ўзига нисбатан хайрихоҳлиги билан ҳисоблашмоғи ва, ўз навбатида, аёлга манзур бўлишга ҳаракат қилмоғи лозим. Эркак аёлга манзур бўлсагина, у эркакка ўз кучини намоёиш этишга имкон беради. Шундай қилиб, эркак ғалабага эришди дейлик. Лекин шунда ҳам унинг ичини бир шубҳа кемириб турса, унга хуш ёқади. Эркак охиригача аниқ билмайдики, у заифа мавжудот устидан ўзининг қудрати важдан ғалаба қозондими ёхуд аёл унга ўз ихтиёри билан берилдими? Аёл зотининг энг оддий макри шундаки, у эркакнинг кўнглидаги ана шу шубҳани йўқ бўлишига йўл қўймайди. Аёл кишининг руҳий ҳаёти бошдан-оёқ унинг организмнинг хусусиятлари билан белгиланади: у ўзининг заифликларидан хижолат бўлишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, аксинча, бу заифликларидан у фахр қилади, унинг мускуллари шу даражада ожизки, у ўз-ўзини ҳимоя қилолмайди; аёл ўзини энг енгил буюмни ҳам кўтара олмай-

дигандай қилиб кўрсатади: бақувват бўлмоқ унинг учун уят. Нима учун шундай? Бу ўринда гап инжамавжудот ролини ўйнаш хоҳишидагина эмас, бу ўринда бошқа бир нозикроқ гап бор — аёл ўз-ўзини оқлашга баҳонани аввалданоқ тайёр қилиб қўйишни истайди, шундай қилса, зарур бўлган кезларда ўзининг заифлигини бемалол рўкач қилаверади.

Бизнинг бадкирдор асримизда маърифат бобидаги ютуқлар бу масаладаги қарашларни тубдан ўзгартириб юборди. Эндиликда биз аввалги даврлардан фарқ қилароқ, зўравонликлар тўғрисида гапирмай қўйдик, чунки бунга ортиқ ҳожат қолмади ва зўравонликка ҳеч ким ишонмайди¹. Ҳолбуки, энг кейинги замонларда - юнонларда ҳам, яҳудийларда ҳам зўравонликлар тез-тез содир бўлиб турган. Ўша пайтларда ахлоқнинг анча жўн бўлганини эътиборга олсак, буни табиий ҳол деб қараш керак бўлади; фақат жуда кенг миқёсда тарқаган фисқ-фужургина бундай қарашларга хотима бера олади. Бизнинг замонамизда зўравонликлар тўғрисида камроқ эшитаётган бўлсак, бундай бўлаётганига сабаб, ҳозир эркаклар ўзини кўпроқ тиядиган бўлиб қолганида эмас, албатта. Қадимларда бобокалонларимиз ҳар нарсага лаққа учиб ишониб кетаверишган, ҳозир бунақа лақмалар анча камайиб кетган. Ўтган замонларда бобокалонларимизни бемалол ишонтира олган шикоятлар бугунги кунда кўпчиликнинг истеҳзоли кулгисини кўзгайди, холос. Эндиликда индамай қўяқолган афзал бўлиб қолди.

«Инжил»да бир қонун бор — бу қонунга мувофиқ зўрланган қиз унинг номусига тажовуз қилган эркак билан баравар жазога мустаҳиқ қилинар эди.

Аммо бунинг учун жиноят шаҳар ҳудудида рўй берган бўлмоғи керак эди. Агар борди-ю, жиноят шаҳардан ташқарида ёхуд кимсасиз чўли биёбонда содир этилган бўлса, унда эркакнинг ўзи жазога тортилар эди. «...Сабабки, — дейилади

¹ Эркак аёлга нисбатан ёши анчагина катта бўлса ва аёлдан кучлироқ бўлсагина зўравонлик майдонга келиши мумкин. Бироқ мен ўз мулоҳазаларимда табиатнинг ўзи белгилаб қуйган жинслар аро муносабатларни, одатдаги аҳволни назарда тутяпман. (Муаллиф изоҳи).

қонунда — бокира қиз дод деган, лекин уни қутқарадиган ҳеч ким бўлган эмас». Ана шу лақма эскартиш қизларга огоҳлантириш ўрнида хизмат қилган — улар гавжум жойларда дабдурустдан қўлга тушиб қолмаслик учун доим эҳтиётларини қилиб юрмоқлари керак.

Қарашлардаги ўзгаришлар шунга мувофиқ хулқ-ахлоқдаги ўзгаришларни ҳам вужудга келтирди. Бунинг оқибатида ҳозирги такаллуф вужудга келди. Эркаклар англадиларки, уларнинг хоҳишларининг қондирилиши авваллари ўйлаганларига қараганда кўпроқ даражада аёлларга боғлиқ экан, шунинг учун такаллуф, хушмуомалалик, ширин сўзликни ишга солиб, ўзларини аёлга тобе қилишга тиришдилар. Айтмоқ керакки, уларнинг бу интилишлари жуда тез муваффақият қозонди.

Кўриб турибсизки, жисмоний ишлар сезилар-сезилмас даражада руҳий ишлар соҳасига кўчиб ўтади ва жинсларнинг бир-бирига дағал қўшилуви натижасида секин-аста муҳаббатнинг инжа қонунлари туғилиб туради. Аёллар эркаклар устидан ҳокимлик қилар эканлар, бу эркакларга маъқул келгани учун шундай қилмайдилар, балки аслида табиатнинг ҳукми шунақа: ҳали ҳеч ким уларни ўзининг ҳукмдори сифатида тан олмаган қадимий замонларда ҳам аёллар эркаклар устидан фармонбардорлик қилишган. Геракл эсингизда бор, албатта, ўзининг назарида у Феспийнинг элликта қизи устидан зулмини ўтказиб зўравонлик қилган. Охир-пировардида эса, у Омфаланинг оёғи томонида ўтириб, чарх йигиришга мажбур бўлади, қудратли Самеон эса, Даниладан ожизроқ бўлиб чиқади. Аёллар ўз ҳокимиятларидан мудом фойдаланадилар ва буни уларнинг қўлидан тортиб олиб бўлмайди, улар ҳатто ҳукмдорликларини суиистеъмол қилган тақдирларида ҳам, уларни бундан маҳрум қилиб бўлмайди. Агар улар ўз ҳокимиятларини бой бериб қўйишлари мумкин бўлганда эди, аллақачон ундан маҳрум бўлиб қолишар эди.

Эркак ва аёлнинг ҳаётида жинс жинс сифатида мутлақо ҳар хил роль ўйнайди. Эркак муайян дақиқалардагина эркаклик сиёғига эга бўлади, урғочи эса, бутун умри мобайнида

урғочи бўлиб қолаверади, жилла бўлмаса, ёшлик йилларида шундай бўлади. Унинг теварагини қуршаб олган нарсаларнинг ҳаммаси аёлга унинг жинсини доимий равишда эслатиб туради; ўзининг зиммасидаги вазифани ўринлатиб бажармоқ учун аёл киши шунга мувофиқ тарзда ҳаёт кечирмоғи керак. Ҳомиладорлик пайтида аёл киши бениҳоя эҳтиёткор бўлмоғи керак, кўзи ёрийдиган кезларда унга тинчлик ва истироҳат зарур, фарзандини эмизар экан, оғир жисмоний меҳнат қилмаслиги, оғир юк кўтармаслиги лозим, фарзандини тарбиялаб улғайтирмоқ учун аёлга сабр-тоқат, майинлик, ғайрат ва ҳар қандай тўсиқни енгиб ўта оладиган муҳаббат даркор. Аёл фарзандлар билан уларнинг отасини бир-бирига боғлайдиган ҳалқадир, у отага фарзандларга нисбатан меҳр-муҳаббат сингдиради ва унга фарзандларни ўзиники деб аташга ҳақли эканига ишонч бахш этади. Оилада тинчлик ва тотувликни, аҳилликни барқарор этмоқ учун аёл киши нечоғлик ғамхўрлик қилади, юрак тафтини, меҳрини аямайди. Яна шуни қўшиб қўяйликки, буларнинг ҳаммасини аёл ахлоқ талабларини адо этмоқ юзасидан эмас, балки қалб амри билан қилади. Чунки аёл фақат ахлоқ талабларига риоя қилиш билан чекланадиган бўлса, инсон зоти қисқа муддатда йўқ бўлиб кетар эди.

Ҳар иккала жинсдан ҳам зиммаларидаги ўзаро мажбуриятни сира оғишмай, қатъий бажаришларини талаб қилиб бўлмайди. Бу борада мавжуд бўлган тенгсизликни кузатар экан, аёл адолатсизликдан зорланади ва ҳаммасига эркакни айбдор деб биледи. Бироқ у ҳақ эмас. Бу тенгсизлик инсон ихтиёри билан вужудга келган эмас; ҳар ҳолда унинг замирида мутаассиблик етмайди, балки у ақл талабларига асосланади: уларнинг икковидан бирига табиат фарзандларни улғайтириб вояга етиштиришни юклаган экан, у болалар учун ҳамроҳи олдидан жавобгар бўлади. Албатта, ҳеч ким омонатга хиёнат қилмаслиги керак. Эрнинг садоқати аёлнинг жуда оғир бурчни бажариш эвазига оладиган яккаю ягона мукофотидир. Эркак хотинини шу мукофотдан ҳам маҳрум қиладиган бўлса, жуда ката адолатсизлик ва бағритошликка йўл қўйган бўлади. Аммо бевафо хо-

тин бундан ҳам оғирроқ жиноят содир қилган бўлади — у оилани барбод қилади ва табиат ато қилган ҳамма ришталарни узиб ташлайди; эридан эмас, бошқа бегона эркақдан фарзанд туғиб. аёл ўзининг қонуний болаларига ҳам хиёнат қилади. Бундай бевафолик билан хиёнат бир-бирига қўшилиб кетади. Аёлнинг бунақа бадкирдорлигидан қанақа аламли нифоқлар вужудга келади-ю, қанақа жиноятлар содир бўлади! Шўрпешона отанинг қандай мудҳиш аҳволга тушиб қолишини кўз олдингизга келтиринг: хотини унинг ишончини поймол қилгандан кейин ота ўзининг энг инжа туйғуларига эрк беришга журъат қилолмай қолади, чунки у боласини ўпар экан, «бу бегонанинг боласи эмасмикин? Мени шарманда қилган ва ўз болаларимнинг хотиржамлигига путур етказган бола шу эмасмикин?» деган гумон унинг юрагини ўртайди. Бунақа ҳолларда оила нимага айланади? Оила иккита душман одамнинг ёлғон иттифоқи бўлиб қолмайдими? Жинояткор аёл икки кишини бир-бирига қайраб қўйиб, уларни ёлғондан муҳаббат иплари билан боғлангандай қиёфа касб этишга мажбур қилмайдими?

Шундай қилиб, аёл нафақат вафодор бўлмоғи керак, балки у ўзининг эри томонидан, яқинлари томонидан, жамики одамлар томонидан вафодор аёл сифатида эъзоланиши ҳам зарур. Аёл камтар, камсуқум, ғамхўр, меҳрибон, босиқ бўлмоғи ва нафақат ўзининг фазилатларини ўзи англаб яшамасдан, балки ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг назарида фозила бўлиб кўримоғи лозим. Ниҳоят, яна бир гап: агар ота ўз фарзандларини яхши кўриши муҳим бўлса, ота фарзандларининг онасини ҳам ҳурмат қилмоғи керак. Бундан шундай хулоса чиқадики, аёл ўзининг иффатини қандай тоза сақласа, обрўйига доғ тушмаслиги тўғрисида шунчалик ғамхўрлик қилиши, номус-орини ва покиза номини доимо ҳимоя қилишни ҳам ўйламоғи даркор. Икки жинснинг ахлоқи масаласида тафовутлар мавжуд экан, аслга нисбатан янги талаб майдонга келади. Бу талаб биз баён қилган жамики иринциплардан туғилади. Бу талаб шундан иборатки, ҳамма одоб қоидаларига оғишмай риоя қилиш керак, ўзининг хулқ-атворингни, қилиқларингни, гапириш

оҳангларингни кузатиб бормоқ лозим. Иккала жинс ҳам тенгдир ва уларнинг зиммаларидаги вазифалари ҳам бир хилдир, демак, қуруқ сафсатадан бошқа нарса эмас, бу — ҳеч ким эътироз билдирмаганидан фойдаланиб айтилган бемаъни гап.

Сиз бирор истисно ҳолни мисол тариқасида келтирадиган бўлсангиз, наҳотки, шу қадар асослаб берилган умумий қонунларга қарши айтган эътирозингизнинг салмоғи бўлади деб ўйлайсиз? Сиз ҳамма аёл ҳам бола туғавермайди дейишингиз мумкин. Ҳа, тўғри. Лекин шунга қарамай, аёл келгуси авлодларга ҳаётбахш этувчи зотдир. Нечук? Бирон-бир юзтами, ундан кўпроқми ё камроқми катта шаҳарлар мавжуд. У ерда бузуқилик билан ҳаёт кечирувчи аёллар кам туғишни одат қилиб олишган бўлсин. Сиз шуни рўқач қилиб, аёлларнинг кам туғиши табиий ҳол демоқчи бўласиз. Аммо шаҳарлар теварагидаги қишлоқлар бўлмаса, у ерда покиза ҳаёт кечирувчи аёллар бўлмаса ва улар аҳолининг кўпайишига қисир хонимлар¹ томонидан етказиладиган зарарни қоплаб турмаганда сиз айтган шаҳарларнинг аҳволи қандай кечарди? Шундай вилоятлар борки, у ерларда тўртта ёки бешта бола кўрган аёллар кам туққанлар тоифасига киритилади. Ва, умуман олганда, айрим аёлларнинг кам бола туғиши бирор муҳим аҳамиятга эгами? Ахир, аёл киши учун она бўлиш табиий бир ҳол эмасми? Ахир, табиатнинг асосий қонунлари ва жамиятнинг мавжуд расм-русумлари ҳамда одатлари томонидан оналик муҳофаза қилинмайдими?

Фараз қилайликки, аёл киши аҳён-аҳёндагина ҳомиладорлик ҳолатини бошидан кечирадиган бўлсин. Бироқ у ҳар гал бирон жазога мустаҳиқ бўлмай ёки бирон жиддий хатарга рўпара келмай, ўзининг ҳаёт тарзини кескин ўзгартира оладими? Аёл киши бугун бола эмизадиган она, эртага қўлида қилич билан

¹ Агар шундоқ бўлмаганда бутун инсоният уруғи муқаррар равишда қирилиб кетар эди. Инсонлар авлоди мудом давом этмоғи учун ҳар битта аёл ўрта ҳисобда тўрттадан бола туғмоғи керак. Туғиладиган болаларнинг ярми ўзи фарзанд кўришга улгурмай ўлиб кетади. Улардан камида ота ва она бўлишга ярайдиган иккитаси омон қолмоғи керак. Наҳотки, шаҳарлар шу эҳтиёжни қоплай олади деб ўйлайсиз? (Муаллиф изоҳи.)

жанг қиладиган сарбоз бўла оладими? Калтакесак зарур бўлганда рангини ўзгартириб, бошқа тусга кириб олганидек, аёл киши ўз турқини, феъли-атворини, дидини ўзгартира оладими? Аёл киши кўққисдан рўзғор ташвишларини йиғиштириб қўйиб, ўзининг ҳоли ҳужрасини тарк этиб, очиқ майдонларга, тоза ҳавога чиқиб кета оладими? Шамоллар ва ёғин-сочинларга, муҳтожликлар, хавф-хатарлар, қийинчиликлар ва жангу жадалларга қарши кўкрак кериб бора оладими? Аёл бирда хуркак¹, бирда жасур, бирда инжа, бирда баққувват бўла оладими? Парижда тарбия кўрган ёш йигит-ялангларни ҳарбий ишларда қийналар эканлар, бундай қийин синовларга офтобда чиниқиб тобланмаган, кўп юришга ўрганмаган, бунинг устига, бутун умрини ҳашам ва фароғатда ўтказган аёллар дош бера оларми-ди? Эркаклар ҳарбий хизматни тарк этадиган ёшига етган аёллар бу қийин ҳунарни эгаллаб ола биладиларми?

Шундай мамлакатлар борки, у ерда аёллар ҳомиладан ҳеч қийналмай, деярли дардсиз бўшаладилар ва болаларини ҳам қийинчиликсиз, бемалол эмизиб катта қилишади. Аммо бу мамлакатларда аёллар шундай бўлгани билан эркаклар бутун йил давомида ярим яланғоч юришади, йиртқич ҳайвонлар билан яккама-якка олишишади, бирор қопни орқалагандек, қайиқларини орқалаб, кўтариб юришади, етти юз-саккиз юз чақирим масофага овга боришади, кўрпа-тўшаксиз қуруқ ерда ётиб ухлашаверади, ақл бовар қилмайдиган ҳар хил мушкулотларга дош беришади ва бир неча кунлаб туз тотмай юришади. Аёллар бақувват тортишганда эркаклар бу жиҳатдан улардан анча илгарилаб кетган бўлади, эркаклар истироҳатга берилиб, майин тортиб қолганда, аёллар улардан ортиқроқ даражада истироҳатга бериладилар. Жинслар қай бир даражада ўзгаришларга дучор бўлмасин, улар ўртасидаги тафовут сира ўзгармай қолаверади.

¹ Аёлларга хос бўлган хуркаклик табиат томонидан уларга инъом этилган инстинкт ҳомиладорлик пайтида аёлнинг ўзини ҳам, ҳомиласини ҳам асрайди. (Муаллиф изоҳи.)

Афлотун ўзининг «Жумҳурият» асарида аёлларни эркакларга аталган машқларни бажаришга мажбур қилади. Мен бунга сира ажабланмайман. Ўз давлатида оилани бартараф этган ва аёлларни нима қилишни билмай қолган Афлотун уларни эркакка айлантиришга мажбур бўлган. Бу ажойиб даҳо ҳамма ҳисоб-китобни қилиб қўйган, ҳаммасини аввалдан чамалаб қўйган. Эҳтимолки, унинг гапларига ҳеч ким эътироз билдирмас ҳам эди, лекин у ана шу бўлиши мумкин бўлган эътирозларнинг жавобини олдиндан бериб қўймоқчи бўлган. Бўлган-у, шу аснода бир қўпол хатога йўл қўйган. Бу хато учун ҳамма унга дашном бериб келади. Мен хотинлар ўртада бўлиши керак деган сохта мулоҳаза тўғрисида гапираётганим йўқ. Кўпинча Афлотун шундай деган деб, унга таъна қиладилар. Ҳолбуки, бундай таъна қилувчилар шу гаплари билан Афлотунни бутунлай ўқимаганликларини фош қилиб қўядилар. Мен бошқа нарса тўғрисида гапиряпман: фуқаролик муносабатлари борасида иккала жинс вакилларини битта мансабга қўйиб бўлмайди, уларнинг икковига бир хил иш топшириб бўлмайди, чунки бунинг оқибатида муқаррар тарзда мансабни чидаб бўлмайдиган даражада суиистеъмол қилиш бошланади. Мен бизга табиат туҳфа этган энг инжа туйғуларни махф этмаслигимиз зарурлиги ҳақида гапиряпман. Бу туйғуларни аллақандай сунъий туйғуларга қурбон қилиш керак эмас. Лекин сунъий туйғулар табиий туйғулардан озикланибгина яшамокдари мумкин. Ахир, шартли алоқалар табиий ришталар заминидан пайдо бўлмайдами? Ахир, яқинларимизга, қариндош-уруғларимизга муҳаббатимиз ватанимизга бўлган муҳаббатимизнинг гарови эмасми? Ахир, оиламиз бизнинг кичкина ватанимиз эмасми ва шу кичкина ватан бизни катта Ватанимизга боғлаб турмайдами? Ахир, яхши фарзанд, яхши эр, яхши ота дегани айни чоғда яхши фуқаро ҳам эмасми?

Биз шуни исбот қилиб бердикки, эркак билан аёл бир хил характерга, бир хил темпераментга эга бўла олмайдилар. Бундан шундай хулоса чиқадики, уларнинг тарбияси ҳам бир хил бўлмаслиги керак. Табиат таъсиридан келиб чиққан ҳолда,

эркак ва аёл ҳамжиҳат ҳаракат қилмоқлари керак, лекин икковлари ҳам бир хил иш қилмасликлари шарт. Уларнинг мсҳнатлари ягона мақсадга қаратилган бўлади, лекин бу меҳнатлар бир-биридан фарқ қилади.

Бинобарин, уларни илҳомлантирадиган майллари ҳам ҳар хилдир. Биз табиий эркак образини яратишга уриниб кўрдик, энди шу эркакка мувофиқ келувчи аёл характери қандай таркиб топиши кераклигини кўриб чиқайлик.

Агар сиз ҳамиша ўзингизга яхши раҳнамолик қилишларини истасангиз, албатта, табиат кўрсатмаларига амал қилинг. Жинсга алоқадор нимаики бўлса, ҳаммасини табиат томонидан белгилаб қўйилган нарса сифатидан ардоқламоқ керак. Сиз тинимсиз равишда «Аёллар фалон-фалон қусурларга эга, бу қусурлар бизда йўқ» деган гапни такрорлаб юрасиз. Лекин билиб қўйингки, бу масалада мутакаббирлигингиз сизга панд бериб қўяди — сизга қусур бўлиб кўринган нарса аёллар учун фазилат бўлиши мумкин. Агар аёллар шу сифатларга эга бўлмасалар, ҳаётнинг кечилиши анча мушкулроқ бўлиб қолар эди. Бу ёлғондакам қусурларнинг ўсиб, бадбашара тус олиб кетишига йўл қўйманг, лекин уларни таг-туғи билан йўқ қилиб ташлашдан ўзингизни тийинг.

Ўз навбатида аёллар ҳам тинимсиз ғавғо кўтаришади — гўё биз улардан шуҳратпараст сатанлар тарбиялар эмишимиз, гўё улар устидан ҳукмронлик қилишимиз осонроқ бўлмоғи учун турли-туман ҳуда-беҳуда нарсалар билан уларнинг миясини қотирар эмишимиз. Шунақа ҳам бемаънилик бўладими? Ахир, эркаклар қачондан бери ойим қизлар тарбиясига аралаша бошладилар? Қизларини кўнгиллари тусагандай тарбиялашга оналарга ким халақит беряпти? Ё қизлар учун махсус коллежлар йўқми? О, нақадар мудҳиш бахтсизлик! Кошки эди худо шундай қилсаки, ўғил болалар учун ҳам коллежлар йўқ бўлиб қолса! Ўшанда ўғил болаларнинг тарбияси ҳозиргига қараганда бир неча баробар оқилнароқ бўлиб қолармиди? Улар янада ҳалолроқ қоидалар асосида улғаярмиди? Бизнинг қизларимизни ҳар хил бўлмағур нарсаларга вақт сарфлашга ким мажбур қиляпти? Ким уларни сизга таассуб қилиб, умрининг яр-

мини пардоз-андоз билан ўтказишга мажбур қиялпти? Уларни ўзингиз ўқитиб қўя қолсангиз бўлмайдими? Уларга кўнглингиз тилагандай таълим берсангиз бўлмайдими? Ким халақит беради бунга? Кизлар ўзларининг хусни таважжуҳлари билан бизни мафтун этишади, нозу карашмалари билан бизни йўлдан уришади, манзур бўлиш санъатини сиздан ўрганишиб, бизни ўзларига жалб қилишади ва кўнглимизни олишади, улар дид билан чиройли кийинишганда биз улардан кўз узолмай қоламиз. Хўш, шуларнинг ҳаммасига биз айбдормизми? Улар қуролларини чархлар экан, биз маҳлиё бўлиб индамай қараб тураверамиз, кейин шу қурол билан бизнинг устимиздан ғалаба қозонишади. Начора, майли, уларни эркакдай тарбиялашга уриниб кўринг. Бунга улар бажонидил рози бўлишади. Аммо улар эркакларга қанча кўп ўхшасалар, уларни шунча кам бошқара оладилар — шунда эркаклар чинакамига уларнинг ҳукмдорлари бўлиб олишади.

Иккала жинс ҳам бир хил қобилиятга эга, лекин бу қобилият уларда барабар даражада эмас. Аммо ҳар қайси жинсда бирон-бир сифатнинг етишмаслиги қарама-қарши сифатлар эвазига тўлдирилади. Эркак ролини ўйнайдиган аёлдан кўра, охиригача тўкис аёл бўлиб қоладиган аёл кўпроқ қимматга эга; ҳар гал аёл киши ўзининг ҳақ-ҳуқуқини талаб қилганида, у бизнинг устимиздан устунликка эришади; ҳар гал аёл киши бизнинг ҳақ-ҳуқуқларимизни эгаллаб олишга ҳаракат қилганида у биздан тубан тушиб кетади. Бу аён кўриниб турган ҳақиқатдир, унга эътироз билдирмоқчи бўлганлар истисно мисолларга таянибгина иш юритишлари мумкин. Одатда, гўзал хонимларнинг сертакаллуф мухлислари шунақа далилларни рўкач қилишади.

Аёлларнинг ўзига хос хислатларига эътибор бермай, уларда эркакларга хос хислатларни ўстиришга уриниш — очиқдан-очиқ уларнинг зарарига ҳаракат қилишдир. Бироқ маккора аёллар гап нимада эканини тезгина пайқаб оладилар ва ўзларини алдашларига йўл қўймайдилар, улар бизнинг устунликларимизни эгаллаб олишга тиришар эканлар, ўзларининг устунликларидан воз кечишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Лекин улар

бирини иккинчиси билан қовуштиришга муваффақ бўлмайдилар, чунки бу фазилатлар мутлақо бир-бири билан қовишмайдиган фазилатлардир. Бунинг оқибатида аёллар бизнинг даражамизга эришмоққа чоғлари келмай, ўз даражаларидан ҳам пастроққа тушиб кетадилар ва анча нарса йўқотадилар. Сиз ақли расо онасиз — менинг маслаҳатимга қулоқ осинг: қизингиздан бетавфиқ эркак етиштирманг, ундан бетавфиқ аёл етиштиринг. Сизни ишонтириб айтаманки, шундай қилсангиз, қизингизнинг ўзига ҳам, сизга ҳам яхши бўлади.

Бу гаплардан қиз болага фақат рўзгор юритиш бобида сабоқ бериб, қолган масалаларда уни нодонлигича қолдириш керак деган хулоса кслиб чиқадими? Наҳотки, эркак киши бутун умри давомида унга ҳамроҳлик қиладиган аёлни ўзининг оқсоқига айлантириб олса? Наҳотки, у яхши тарбия кўрган аёлнинг улфатчилигидан баҳраманд бўлишдай улуғ лаззатдан ўзини ўзи маҳрум этса? Наҳотки, у аёлни ўзига бутунлай тобе қилиб олиш учун унга оламга бепарқ қарашни ўргатса ва ҳеч қандай билимни раво кўрмаса? Наҳотки, у аёлни алланечук тирик бир қўғирчоққа айлантурса? Албатта, йўқ! Аёлга бениҳоя нафис ва зийрак ақл ато қилган табиат мутлақо буни талаб қилмайди. Аксинча, табиатга бошқа нарса маъқул келадди — аёл фикр юритсин, ўзининг қарашларига, муҳокамасига эга бўлсин, у севсин, билимларга эга бўлсин, чеҳрасининг гўзаллигини сақлаш масаласида қандай ташвиш чекса, ўзининг ақлий камолоти тўғрисида ҳам шундай қайғурсин. Аёлдаги кучнинг етишмаслиги эвазига табиат унга ана шу қуролни берган. Шу қурол ёрдамида у бизнинг кучимизга ҳам раҳнамолик қилади. Аёл киши на фақат билиши лозим бўлган нарсаларни, балки яна бошқа кўп нарсаларни ҳам билиб олмоғи керак бўлади.

Мен аёл жинсининг зиммасидаги алоҳида вазифа тўғрисида мулоҳаза юритаманми, унинг майлларини ўрганаманми ёхуд мажбуриятларини назардан ўтказаманми, барибир муқаррар тарзда битта хулосага келаман: аёл учун мутлақо ўзгача тарбия керак. Аёл билан эркак бир-бирлари учун яратилган, бироқ

улар бир-бирларига баравар боғлиқ эмаслар; эркак аёлга шу жиҳатдан боғлиқки, аёл унинг иштиёқини қондиради. Аёл эркакка шу жиҳатдан боғлиқки, эркак аёлнинг ҳам иштиёқини, ҳам эҳтиёжларини қондиради. Аёл кишининг бизсиз яшамоғи душвор, лекин биз аёлсиз яшамоғимиз мумкин. Ҳаётда ҳамма зарур нарсага эга бўлмоқ ва муайян мавқени эгаллаб турмоқ учун аёллар буларни бизнинг қўлимиздан олмоғи керак. Биз эса, аёллар шунга арзийди деган ишонч билан ихтиёрий равишда уларни ҳамма неъматлар билан таъминлаб турмоғимиз зарур. Биз аёлларни яхши кўраимизми-йўқми, уларнинг хизматларини қадрлаймизми, уларнинг ҳусн таважжуҳлари ва фазилатлари қаршисида бош эгамизми-йўқми — аёллар буларнинг ҳеч қайсисига бепарқ қараёлмайди. Табиатнинг ўзи шундай қилиб қўйганки, аёл ўзининг иззат-обрўси маъносида ҳам, фарзандларига муносабат борасида ҳам тўлалигича эркакнинг унга берадиган баҳосига боғлиқдир. Аёл кишига ҳурматга муносиб бўлмоқнинг ўзи кифоя эмас, у, албатта, ҳурматга сазовор ҳам бўлмоғи керак. Унга гўзал бўлишнинг ўзи етмайди, у, албатта, кимгадир ёқмоғи зарур. Унга ақли расо бўлишнинг ўзи камлик қилади, уни «ақли расо» деб ҳурмат қилмоқлари ҳам даркор, нафақат аёл ўзини муносиб тутмоғи лозим, балки унинг номи покиза, шаънига доғ тушмаган бўлмоғи жоиз. Одамлар «номуссиз» деб аташса, индамай кўниб кетаверадиган аёл ҳеч қачон виждонли аёл бўлмайди. Эркак киши бирон яхши ишга қўл урар экан, бошқа бировларнинг қарашларига боғлиқ бўлмайди ва жамоатчилик фикри билан ҳисоблашмаслиги мумкин. Аммо аёл киши яхши ишга қўл урадиган бўлса, унинг учун ишнинг ўзи мутлақо кифоя эмас; аёл учун унинг ўзининг ҳақиқий фазилатидан кўра ҳам кўпчиликнинг у тўғридаги фикри муҳимроқдир. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, йигит-ялангга қараганда қиз болага нисбатан бутунлай бошқача тизимдаги тарбияни қўллаш керак. Одамларнинг назари эркакларнинг олижаноблиги учун бамисоли гўристондир ва у шундай бир тахти равондирки, унда аёлнинг олижаноблиги тантана қилади.

Болаларнинг гавда тузилиши оналарнинг гавда тузилишининг яхши-ёмонлигига боғлиқ; эркак кишининг маънавий қиёфаси унинг болалигида аёл киши берган тарбияга боғлиқ. Эркак кишига муайян одатларни, эҳтиросни, дидни, у ёки бу лаззатларга мойилликни сингдириш аёл кишига боғлиқ ва ниҳоят, эркакнинг бахти ҳам аёлга қараб қолган. Шунинг учун аёлни тарбиялаётганда унинг эркак киши билан ўзаро алоқасини назарда тутиш керак. Эркакларга аёлларга фойда келтирадиган бўлиш ёқади; улар аёлларнинг ҳурмат-эътиборини, муҳаббатини қозонишни хоҳлашади, гўдаклик чоғларида уларни тарбиялашни, балоғатга етишганда уларга хушторлик қилишни, маслаҳатлар беришни, тасалли топтиришни, уларнинг турмушини енгил ва шодмон қилишни ёқтирадилар. Ҳамиша, ҳамма замонларда аёллар зиммасидаги мажбуриятлар шундай бўлиб келган ва аёлларга болалик чоғиданоқ ишларнинг ҳаммасини ўргатиш лозим. Агар биз шундан келиб чиқиб иш юритмасак, асосий мақсаддан чалғиб кетамиз ва кейинчалик аёлларга ҳар қанча насиҳат қилмайлик, бу насиҳатлардан на аёлларга, на ўзимизга фойда бўлади.

Гарчи ҳар қандай аёл ҳам манзур бўлишни истаса ва буни исташи керак бўлса ҳам, яхши тарбия кўрган, хушфезъл, хушмуомала одамга манзур бўлишга интилмоқ бир нарса-ю, номуносиб одамга манзур бўлиш бир нарса. Эркакларнинг орасида шундайлари ҳам борки, тили ширин бўлгани билан, ўзи икки пулга қиммат. Бундайлар ўз жинсининг шаънига доғ туширади, қайси жинсга тақлид қилса, уни ҳам шарманда қилади. Бундайларга манзур бўлишга интилган аёл панд еб қолиши ҳеч гап эмас. На табиат, на ақл-идрок аёлларга занчалиш эркакларга кўнгил беришни раво кўрмайди. Иккинчи томондан, аёл эркак кишининг қилиқларини қабул қилиб олса, яна унинг ўзини ҳам тобе қилиб олишни ўйламлиги керак. Шунинг учун ўз жинсига хос бўлган камтарлик ва камсуқумликдан воз кечиб, шу занчалишларнинг қилиқларини ўзлаштириб олар экан, аёллар ўз бурчларига хиёнат қилган, уни унутиб қўйган бўладилар; бошқаларнинг

ҳақ-ҳуқуқларини эгаллаб оляпман деб ўйлаган аёл ўзининг асл ҳақ-ҳуқуқларини бой бериб қўяди. Агар биз ўзимизни бошқача тутадиган бўлсак, эркакларга манзур бўлмай қоламиз дейишади улар — улар бекорларни айтишипти. Тентакларни яхши кўрмоқ учун тентак бўлмоқ керак, ўшанақа афандиларга манзур бўлмоқни хоҳловчи аёллар ўзларининг дидсизлигини ошкора қилишади, холос. Агар дунёда енгилтак эркаклар бўлмаганда эди, бундай аёллар уларни ўзлари бунёд қилиб олган бўлардилар.

Эркаклар ўзларининг енгилтакликлари учун аёллардан кўпроқ миннатдор бўлмоқлари керак, аёллар эса, шу сифатлари учун бизнинг жинс вакилларига камроқ қуллуқ қилишса ҳам бўлаверади. Чинакам эркакни яхши кўрадиган ва унга манзур бўлишни истаган аёл шунга мувофиқ чора-тадбирлар кўради. Аёл киши табиатан нозу карашмали қилиб яратилган, бироқ унинг нозу карашмалари ҳар хил тусга кирмоғи мумкин. Бу аёл кимни, нима мақсадда, мафтун этмоқчи эканига боғлиқ. Унинг истак-интилишларини табиат зиммасига юклаб қўйган мақсадга мувофиқлаштирайлик. Шундай қилсак, аёл тегишли тарзда тарбия кўрган бўлади.

Қиз болалар туғилган кунидан десак ҳам лоф бўлмас, яхши либосларга ўч бўлади. Унга ўзининг хушрўй, бежирим экани камлик қилади, у хоҳлайдики, ҳамма унга суқланиб боқсин. Уларнинг бутун қилиқлари далолат берадики, қизларни ташвишга соладиган асосий нарса — шу. Гапга тушуна бошлашлари биланоқ уларга бир нарсани сингдирса бўлади — улар бошқаларнинг ўзлари тўғрисидаги фикрлари билан ҳисоблашмоқлари даркор. Агар ўғил болалардан ҳам ўзгалар фикри билан ҳисоблашмоқни дарров талаб қиладиган бўлсак, ҳеч нарсага эришмаслигимиз мумкин. Улар учун энг муҳими — ҳамма нарсани ўзлари хоҳлагандай бажо келтириш ва кўнгиллари тусгандай мириқиб ўйнаш; ўзлари тўғрисида ким нима ўйлаётгани парволарига келмайди. Фақат анча вақт ўтгандан кейин катта қийинчиликлар билан уларни ҳам ўша қонунга бўйсундириш мумкин бўлади.

Қизалоқлар бу сабоқни кимдан олганларидан қатъи назар, бу уларга жуда фойдалидир. Тан жондан аввал туғилади деган гап бор. Шундоқ экан, аввало танни машқлар билан чиниқтирмоқ лозим; бундай машқлар ҳар иккала жинс вакиллари учун ҳам зарур. Аммо уларда кузатиладиган мақсад бошқа-бошқа: эркак жинсидагиларни чиниқтирганда уларнинг кучини кўпайтириб, бақувват қилиш назарда тутилади, аёлларни чиниқтирганда эса, уларнинг сарвқомат бўлиши, нафосат ва латофат эгаси бўлмоғи кўзда тутилади. Юқорида зикр этилган сифатлар фақат эркакка ёки фақат аёлгагина хос бўлиб қолмоғи керак, демоқчи эмасман, бироқ эркак ва аёл бу сифатларга тескари нисбатда эга бўлмоғи керак: аёллар нимаики иш қилса, ҳаммасини латофат ва назокат билан адо эта олмоғи учун бир қадар кучга эга бўлмоқлари зарур ва эркаклар ҳам ўз машқларини қийналмай бажармоқлари учун бир қадар кўпол бўлмоқлари жоиз.

Ҳаддан ташқари нозиклашиб кетган аёлнинг бу хислати эркакка ҳам юқади. Аёллар эркакларга ўхшаб бақувват мускулларга эга бўлмоқлари шарт эмас, аммо улардан туғиладиган ўғил болалар бақувват бўлмоғи учун аёлларнинг ўзлари ҳам етарли даражада соғлом ва бақувват бўлмоқлари шарт. Шунинг учун қизларни ота-оналарининг уйида эмас, монастыр пансионларида тарбиялаш афзалроқ кўрилади. Монастир пансионларда уларга хашакироқ овқатлар берилади. Тинимсиз ҳаракатда бўлишади, ҳар куни сайр қилишади, очиқ ҳавода, боғларда ўйин-кулгу қилишади. Ота-оналарининг уйларида эса ҳар хил нозик таомларни қалаштириб ташлашади, суйиб-эркалашади ёхуд койиганда ҳам суйиб қойишади, кун бўйи диққинафас хоналарда оналарининг қоровуллигида ўтиришга мажбурдирлар. Улар на эркин нафас олишга, на ўйнаб-кулишга, югуришга, ёш болаларга хос тарзда яйраб, бақириб-чақирришларга журъат қиладилар...

Қизларни ҳамиша итоатда сақлаш лозим, аммо оналар ҳаммавақт ҳам дийдаси қаттиқ, бағритош бўлавермасликлари керак. Қиз боланинг итоаткор бўлмоғига эришмоқ учун, албат-

та, уни бахтсиз, шўрпешона қилиш керак эмас ёки қиз болада камтарликни тарбиялаш учун уни бутунлай бефаросат қилиб қўймоқ талаб қилинмайди. Аксинча, мен ўйлайманки, қиз бола жиндай удлабурон, жиндай топқирроқ бўлса, бунинг ҳеч қанақа ёмон жойи йўқ. Агар у топқирлигини бирор гуноҳ қилиб қўйиб, кейин жазодан қутулиб қолиш учун эмас, балки итоатга жиндай чап бериб қолмоқ учун ишлатса чакки бўлмайди. У зинҳор-базинҳор биров ўзига зулм қилаётганини ҳис қилмаслиги керак, у ўз мустақиллигини англаб етса, кифоя. Маккоралик унинг жинсига хос бўлган хусусият. Шунинг учун ҳамма табиий майллар моҳият-эътибори билан яхши эканига ва олижаноб мақсадларга хизмат қилишига имоним комил бўлгани учун, ўйлайманки, қизларда бошқа сифатлар билан бирга маккораликни ҳам тарбиялаб ўстириш керак, фақат қизлар ўзларининг муғомбирликларини суиистеъмол қилишмаса, бас!

Шубҳам йўқки, ҳар қандай ҳалол кузатувчи одам бу мулоҳазанинг тўғрилигини тан олади. Бу борада балоғат ёшидаги аёлларнинг аҳволини кузатишга ҳожат йўқ. Ҳозирги мавжуд ижтимоий тартибот шароитида улар доимий равишда ҳар хил чекланишларга рўпара келмоқдалар, бу эса, уларни ўз ақллари доимо чархлаб туришга мажбур қилади. Мен ўйлайманки, қизалоқларни кузатиб бормоқ керак — қизалоқларни тугилиши биланоқ кузатишга бошласа ҳам зарар қилмайди. Уларни уларга тенгқур ўғил болалар билан таққослаб кўринг — ўғил болалар қизалоқларнинг олдида жуда бефаросат, бесўнақай, овсарроқ кўринадилар. Менга болаларга хос жўн бир муғомбирликка мисол келтиришга изн сўрайман.

Одатда, дастурхон устида болаларга бирон нарсани сўраб олишга рухсат берилмайди; болаларни сон-саноксиз лузумсиз қоидаларга риоя қилишга мажбур этиш йўли билангина тарбияда катта муваффақиятларга эришмоқ мумкин деб ҳисобланади. Наҳотки, бола бирор луқма хушхўр нарсанинг илинжида кўзлари тўрт бўлиб, ёниб ўтиргани яхши бўлса? Ундан кўра, бу луқмани болага шартга бериб қўя қолган маъқул эмасми? Шунақа тақиқлар исканжасига тушиб қол-

ган ва муғомбирлик қилган бола ҳақидаги ҳикояни ҳамма билади: тамадди вақтида болани унутиб қўйишипти, у туз сўрапти ва ҳоказо... Бироқ айтмоқ керакки, туз сўрагани ва шу билан бавосита бир бўлак гўшт ҳам сўраганлиги учун бола муқаррар равишда жазога тортилиши шарт эмас эди. Катталарнинг ўзи кечириб бўлмайдиган хатога йўл қўйишган. Шунинг учун бола ошкора тарзда тақиққа хилоф иш қилса ва айлантириб ўтирмай, тўғридан-тўғри очлигини айтса, албатта, уни жазолар эдилар деб ўйламайман. Менинг кўз ўнгимда олти яшар қизалоқ нима иш қилганини айтиб берай: қизалоқ янада оғирроқ вазиятга тушиб қолган эди. Қизалоққа дастурхон устида ўтирганда бирон нарсани илтимос қилиш у ёқда турсин, ўзининг хоҳишига ишора қилиш ҳам қатъиян ман қилинган эди. Агар бу тақиқни бузадиган бўлса, қизалоққа жиндай ҳам раҳм-шафқат бўлмаслиги аниқ эди. Негаки, ҳамма овқатлардан татиб кўриб бўлган, фақат битта — қиз жуда яхши кўрадиган овқат қолган, лекин айти шу овқатни қизалоққа беришни унутиб қўйишганди.

Қизалоқ ана шу хатони тўғрилашларини истаб ва, айти чоғда, ўзини кулоқсизликда айблашларини хохламай, ҳар қайси таомга бармоғини нуқиб туриб: «Бу овқатни еганман! Бу овқатни еганман!» деяверишти. Шундай дер экан ўзига беришни унутиб қўйишган таомга суқланиб-суқланиб қараб қўйипти. Шунда даврада ўтирганлардан бири буни сезиб, қиздан сўрапти: «Манавини едингми?» «Йўқ, еганим йўқ» — деб жавоб беришти қизалоқ кўзларини ерга тикиб. Мен бу ҳикояга ортиқ бир сўз ҳам қўшмайман. Қизалоқнинг муғомбирлиги билан ўғил боланинг айёрлигини ўзингиз қиёслаб кўринг.

Мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси ўз-ўзича яхши нарсалар, табиатнинг биронта қонунини ёмон деб айтиб бўлмайди. Табиат эркакка қараганда аёлга камроқ куч ато этган экан, бунинг эвазига уни топқирроқ ва айёрроқ қилиб яратган ва бу адолат юзасидан ҳам тўғри. Агар аёл айёр бўлмаганида эди, эрининг ёстикдоши, дўсти эмас, канизаги бўлиб қолар эди. Аёл айёрлиги билан эркакдан устун туради ва айти шу айёр-

лиги билан эркакка нисбатан ўзини тенг тутати ва эркакка бўйинсунгандай кўрингани билан амалда уни бошқаради. Ниҳоят, ҳамма нарса — бизнинг қусурларимиз ҳам, аёлнинг ҳуркаклиги, заифлиги ҳам аёлга қарши бирлашди, аёл томонида эса, фақат унинг маҳоратию ҳусни қолди, холос. Шундоқ экан, у ўзининг ақл-идрокини доимо чархлаб туришга ва ҳуснининг ташвишини қилишга ҳақли эмасми? Аммо ҳусн — ҳамма аёлнинг ҳам мулки бўлавермайди, минглаб тасодифлар важдан у нобуд бўлиши мумкин, йиллар ўтиб, ҳусн сўлади, унга қараб аввалги жозибасини, сеҳру жодусини сезмай қўйишади. Аёлнинг асосий қуроли унинг ақл-заковатидир; бунда зодагонлар дунёсида юксак қадрланадиган, енгил-елпи ва юзаки бўлган ҳамда оилавий ҳаётда ортиқча бахт олиб келмайдиган закийликни тушунмаслик керак. Бу — аёлнинг жинсига хос бўлган ақл-заковатдир. Шу ақл-заковат важдан аёл биздан ўзига зарур бўлган нарсанинг ҳаммасини ола билади, бизнинг устунлигимиздан фойдаланиб, биздан устунликка эришади. Аёлларнинг шу маккорлиги бизга нечоғлик катта фойда келтиришини, икки жинс ўртасидаги мулоқотга нечоғлик завқ бағишлашини биз ҳатто тасаввур ҳам қила олмаймиз. Шу маккорлик ёрдамида улар зўр маҳорат билан болаларнинг шўхлигини ҳам, эрларининг кўполлигини ҳам тизгинлаб турадилар ҳамда жанжаллару ғалваларга йўл қўймай, оилада тинчлик ва фаровонликни таъминлаб турадилар. Албатта, алдамчи ва бемеҳр аёллар маккорликларини ёмон ниётларда ишга соладилар — мен буни инкор этмайман — лекин ёмонлар нималарни суиистеъмол қилмайди? Ёмон одамлар бизнинг зараримизга ишлатар экан деб, бахтимиз қуролини маҳв этмаймиз-ку!

ХАЛҚ БАХТИ ҲАҚИДА¹

Фалсафий рисола

Руссо кўп фалсафий асарлари ва рисолаларида ўз давридаги тенгсизлик ва зулмга асосланган сиёсий тузумни қаттиқ танқид қилган. Адиб шахс ва жамият ҳақидаги фикрларини «Одамлар орасида тенгсизликлар келиб чиқиши ва унинг асослари ҳақида мулоҳаза» номли китобида кенг баён этган.

Файласуф ёзувчининг «Ҳарбий асирлар», «Иқрорнома», «Юлия ёки Янги ҳаёт», «Эмиль», «Ёлғиз ҳаёлпарастнинг сайри» сингари асарлари Европа адабиётларида маърифий йўналиш, руҳий таҳлилнинг кучайишига катта ҳисса қўшган. Жуда кўп йирик ёзувчилар, жумладан, Байрон, Гюго, Лев Толстойлар Руссонинг устоз деб тан олганлар. Адибнинг ижодий қамрови жуда кенг. Руссо илгари сурган ғоялар кўпгина мамлакатлар ижтимоий тафаккурига кучли таъсир кўрсатган. Унинг «Фанлар ва санъатлар ҳақида мулоҳазалар», «Жамоат шартномаси» каби фалсафий-таълимий асарларида шахс тарбияси, фикр ва туйғулар эркинлиги, санъат ва фалсафанинг маънавиятга таъсири каби масалалар чуқур ёритилган. У 1750 йилда Париж Бадиий академиясида қилган «Илм-фан ва санъат равнақи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими?» номли маърузаси учун юксак мукофот билан тақдирланган.

Адиб таваллудига 2012 йил уч юз йил тўлди. Руссо илгари сурган маърифатпарварлик ғоялари, инсоннинг маънавий-руҳий камолоти, адолатли бошқарув, давлат ва жамият ҳаётида маърифатли ҳукмдорнинг ўрни ва роли ҳақида билдирган фалсафий фикрлари ҳали-ҳануз яшашда давом этмоқда.

¹ Жан-Жак Руссо. Халқ бахти ҳақида // Абдунаби Абдуқодиров таржима-си // Жаҳон адабиёти, 2002, № 8. — 156–166 бетлар.

Қуйида Руссонинг мулк ва бойлик, бахт ва бахтсизлик, нафс ва қаноат туйғулари ўртасидаги меъёр, чегара ҳақида теран ҳаётий мулоҳазалар илгари сурилган фалсафий рисоласини ҳавола этамиз.

Мен ҳақиқатни шунга муносиб равишда рўй-рост айтаман. Соддаликдан жирканадиган, самимийликка нафрат билан қарайдиган кўрқоқ ўқувчилар, китобимни ёпиб қўйинг, сиз учун ёзилмаган у. Ёвуз қалбингизни қаноатлантира оладиган ҳақиқатнигина қадрлайдиган заҳарханда ўқувчилар, китобимни ёпиб, уни улоқтириб ташланг, чунки қидираётган нарсангизни ундан топа олмайсиз, мабодо ўқисангиз, муаллифнинг сизга бўлган нафратини ўқиб оласиз.

Эзгуликни қадрлайдиган, дўст-биродарларини яхши кўрадиган, уларнинг хатоларидан афсусланиб, иллатларидан нафратлаиб юрадиган, инсоният бошига кулфат тушса, ундан кайғурадиган, энг асосийси, камолотга интилаётган одам ушбу китобни бемалол ўқиши мумкин. У қалблардан акс-садо топади.

Ўз фикримнинг ўзимга ёқиши қувонтиради. Қачонлардир, қайсидир бир давлат арбоби том маънода Фуқаро бўлиб етишса, у фақатгина ўзидан олдинги раҳбарининг қонунларини бе-кор қилиш билангина шуғулланмасдан, балки халқ аҳволини яхшилаш, унинг фаровонлигини ошириш ҳақида қалбдан ўйлайди. У қуруқ ваъдалар билан чекланиб қолмасдан, амалда ҳаракат қилади, халқ манфаатларини оёкости қилмасдан, фақатгина ўз мавқеини мустаҳкамламасдан, ҳокимиятини халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга қаратади. Бахтли тасодиф туфайли ушбу китоб қўлига тушиб қолса менинг ноаниқ фикрларим уни фойдали ишларга жалб қилади, иисонларни яхшироқ, бахтлироқ бўлишига хизмат қилади, мен эса, бу ишларга алоқадор бўлиб қоламан, деб орзу қиламан. Ушбу орзу мени қўлимга қалам олишга рағбатлантирди.

Орадан йиллар ўтиб номим адабиёт йилномаларидан ўчиб кетган тақдирда ҳам, майли, ушбу китобим нотаниш ва бечораҳол, лекин доно ва бахтли халқ мулки бўлиб қолсин. Улар шон-шуҳрат ва ғалаба кетидан қувмасдан, ушбу китобни мамнуният билан баъзи-баъзида ўқиб турсин.

I

Биз яшаётган шароитда ҳамма жойда дабдабаю ҳашамат, касб-хунару санъат асарлари тўлиб-тошиб ётган бўлса-да, биз ҳар куни инсоният бошига ёғилаётган кулфатлардан қайғуга тушамиз, турмушимизда тез-тез учраб турадиган оғирликлардан нолиймиз, айти пайтда бир парча егулик учун жонини ҳавф остига қўйиб, чакалакзорларда машаққат чекиб яшаётган ярим яланғоч ёввойилар орасида ҳаётдан нолиш йўқ. Улар эртага қандай машаққатлар кутаётганлигини ўйламасдан, қайғу нималигини билмасдан қувончга тўлиб тирикчилик қилади. Мусибатларимизнинг бош сабаби шундаки, биз кичкина кўнгилсизликларнинг олдини оламиз деб катта бало-офатларга дучор бўламиз.

2

Аввало, гап-сўзларимиздаги икки хил маъноли ифодаларни бартараф қилишдан бошлайлик. Энг яхши Бошқарув тушунчаси ҳам ҳар доим энг кучли Бошқарув деган маънони англатмайди. Куч — восита холос, уни қўллашдан мақсад — халқ бахт-саодатидир. Аммо «бахт» сўзининг маъноси айрим одамлар учун ноаниқ, халқ орасида ундан-да мавҳумроқ. Бахт ҳақидаги тасаввурларнинг турли-туман эканлиги жамиятдаги сиёсий мезонларни майдонга чиқаради, уларнинг мақсадини белгилаб беради. Халқ бахтини фикран тасаввур қилайлик-да, шунга биноан ўз қонунларимизни асослайлик.

Жаноблар, қайси халқ энг бахтиёр, деб сўраяпсиз? Бу масалани узил-кесил ҳал қилиш учун етарли билимга эга эмасман, лекин уни ҳал этиш учун ёрдам берадиган ишончли меъёрларни белгилашга ҳаракат қиламан, агар буни уддалай олсам, ниятингизни амалга ошириш мақсадидан четга чиқмадим, деб ҳисоблайман.

Агар дунёда бор бўлса, қани ўша бахтли одам? Кимдир буни биладими? Бахт шунчаки ҳузур-ҳаловат эмас, шунчаки ўзгариб турадиган ўткинчи руҳий ҳолат ҳам эмас, балки у инсоннинг дахлсиз ички оламидаги алоҳида барқарор ҳис-

сиётлари ва руҳий кечинмаларидадирки, у ҳақда ҳеч ким аниқ фикр юрита олмайди. Бу нарсани ўзи бошидан кечирган одамгина тушуниши мумкин. Демак, ҳеч ким ўзгаларнинг бахти ҳақида тайинли фикр айта олмайди. Гап сиёсий жамиятлар ҳақида кетганда бу бутунлай бошқа масала. Уларнинг бахт-саодатию ғам-ғуссалари очиқ-ойдин кўриниб турган нарса, ички ҳиссиётлари ҳам ижтимоий характерга эга. Шубҳасиз, оломон бу ерда янглишади, у нималарда янглишмайди дейсиз? Кўриб турганини англай оладиган инсон учун одамлар қандай кўринишда бўлса, шундайлигича аён бўлади, уларнинг маънавий-ахлоқий моҳияти ҳақида гапириб ўтирмайди.

Ҳақиқий ҳолатимиз ва имкониятларимиз билан истак-хоҳишимиз орасидаги, мажбуриятларимиз ҳамда иштиёқларимиз, инсонлар ва фуқаролар ўртасида табиат ва жамият ўрнатган тартиблардаги зиддиятлар бахтсизлигимизни ташкил қилади. Иккаласидан бирини танланг, ўшанда имкон борича инсонни бахтли қилган бўласиз.

Инсонни борлигича давлат ихтиёрига беринг ёки унинг ўз ҳолига қўйинг, унинг қалбини қисмларга ажратиб бўлмайди, юраги эзилиб кетади, яна ўйламанг, мусибат чекаётган халқни бошқараётган давлат бахтли бўлади деб. Сиз бахт деб атаётган халқнинг маънавий-ахлоқий ҳолати ўз ҳолича хом хаёл. Халқ хотиржамлик ва фаровонлик туйғуларини сезмас экан, бошқаси сариқ чақага арзимайди. Фарзандлар ишида муваффақият бўлмас экан, оила гуллаб-яшнамайди.

Инсоннинг табиатига мос тушадиган имконият беринг, у ким бўлишни хоҳлаган бўлса, ўзи истаган ҳақиқий ҳолатига кирсин. Бу билан сиз ижтимоий турмуш қонунларини улар қалбига жойлаган бўласиз. Шунда одамлар ўз табиатига кўра фуқаролар эса, ўз иштиёқига кўра бирлашади, раҳмдил бўлишади, бахтга эришади. Халқнинг роҳат-фароғати — давлатнинг тинчлиги, хотиржамлигидир. Давлат туфайли халқ бирор нарсага эришар экан, демак, ўзи ҳам бир нарсаси билан унга дахлдор бўлади. Мажбурий чоралар ёнига халқнинг истак-хоҳиш-

ларини ҳам қўшдингиз, ижтимоий бойликни хусусий мулк билан янада бойитдингиз. Энди давлат деганда мана шуларнинг барчаси бир бутунликда тушунилади. Оила эса, мана шу фарзандларим туфайли гуллаб-яшнадим, дея фахрланади. Ҳар қандай давлат тизимида унга қарашли бўлмаган нималардир бор: айтайлик, одамларнинг истак-иродаси; унинг таъсир кучи қанчалик муҳим эканлигини ким инкор эта олади? Ҳар ким фақат ўз ҳолича бахтли бўлишни орзу қилар экан, эл-юрт, Ватан бахтиёр бўлолмайди.

3

...Энг муҳими, ижтимоий бахт барчани бирдек бахтли қилиши зарур эканлигини, акс ҳолда, у маъно ва моҳиятсиз бир сўзга айланишини ёдда тутмоқ керак.

4

Халқнинг маънавий-ахлоқий аҳволи унинг мутлақ ҳолатига эмас, балки одамлар ўртасидаги муносабатларга кўпроқ боғлиқдир.

5

Халқ қай усулда бахтли бўлишини тушуниш учун бахтсизларнинг аҳволини ҳам яхши ўрганиш керак. Бахтли бўлиш учун нималар етишмаслигини аниқлаш билан бирга, бахтли одам нималарга эга бўлишини ҳам билиб оламиз.

6

Халқ бахти нималардан иборат эканлигини аниқлаш учун одамларнинг бу ҳақдаги фикрларини жамлаш етарли бўлмаса керак. Халқнинг фаровонлиги жуда кўп нарсаларга боғлиқ, алоҳида шахсларнинг фаровонлигини аниқлаш ҳам унчалик осон эмас. Бинобарин, бу борада адашмаслик учун жуда кўп меъёрларни бир-биридан алоҳида ажратиш лозим. Халқ бахтининг ўзига хос хусусиятларини билдирувчи ҳақиқий мезонларни тўғри белгилаш керак.

Ликург ўз қонунларини жорий қилгач, фуқароларидан беҳисоб шикоятлар туша бошлади. Дунёда энг адолатли қонунлар яратгани ва халқи шу туфайли жаҳонда катта ҳурмат, шон-шуҳрат қозонгани туфайли, бу қонунларни сақлаб қолиш мақсадида у ҳийла ишлатиб, ўзга юртларга бош олиб кетиб, дарбадарликда умр кечиришни лозим топган. Жаҳонга ҳоким бўлиш даражасига етган римликлар давлат бошқарувчилари устидан тўхтовсиз шикоятлар ёғдирмаганмиди? Энг яхши бошқарувчилари бўлган халқлар бошқалардан кўра кўпроқ нозилик билдирмаяптими? Оламда ҳали ўз халқининг бахтли яшашини тўла таъминловчи, нуқсонлардан холи бирорта давлат бошқарув шакли йўқ. Энг яхшилари, агар ақлли иш тутса, фуқаролар бахтли бўлиши учун имконият яратиб беради. Бу бахт ҳеч қачон оломон бахти бўла олмайди.

Юртни кўпчилик бўлиб бошқарганда ҳар бир фуқаронинг истак-хоҳиши ёки иштиёқига эмас, балки барчани қаноатлантира оладиган умумий қонунларга таянган ҳолда иш юртиш керак. Ҳар бир давлатда донолик билан ўйлаб иш қилинса, яъни таълим-тарбия, урф-одат ёрдамида ижтимоий ахлоқ нормалари шакллантирилса, айрим иштиёқманд фуқароларни ҳам шунга итоат эттириш мумкин, шунда улар ҳукуматдан мамнун бўлиб яшайдилар, бошқа давлатнинг яхши ёки ёмонлиги билан қизиқмайдилар.

Одамларнинг яшаш шароити ўзгариб қолса, шикоят ҳам кўпаяди, чунки одам борки, шикоят бор. Демак, давлат тараққиётини фақат фуқароларининг ўзларини бахтли ҳис қилиши билангина чеклаб бўлмайди.

Қабул қилинган қонунлар оқилона бўлиши керак, токи фуқаролар ўзаро манфаат асосида алоқалар ўрнатсинлар, ўзга халқлар ёрдамига муҳтожлик сезмасинлар, ана шундагина алоҳида шахслар ҳам, жамиятнинг барча аъзолари ҳам ўз бахтини тан оладилар. Бошқа халқлар муҳтож бўлган нарсалар ўз ватанида етарли даражада муҳайё бўлиб, унга муҳтожлик сезилмаса, унда бахт эшиги янада кенгроқ очилади.

Касб-хунар ривожланган, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйган халқларда маблағ кўпайса, бу — бахтли яшаш омилларининг энг асосийси деб ҳисоблайман. Тўғри, бахтни бойликка боғлаб бўлмайди, лекин яхши томони шундаки, пулдор одам ўз эҳтиёжларини тўлароқ қондиради, ўзгага мухтож бўлиб қолмайди, иккинчидан, ўзгаларни ўз иродасига бўйсундириб, уларни ўзига қарам қила олади. Халқнинг бахти, фаровонлиги ана шунда.

Савдо-сотиқ ва касб-хунарга келганда шуни айтишим мумкин: уларнинг ривожи товар-пул айланмасини таъминлайди, беҳисоб пул, даромад келади, хоҳлаган нарсани хоҳлаган миқдорда сотиб олиш имконияти пайдо бўлади. Мен аниқлаб беришим зарур бўлган мезонлардан бири ҳам шу.

Бахт ва фаровонликни ташкил қилувчи шу мезон ўзига бошқа меъёрларни ҳам қамраб олади ва бир-бирига мос тушади, тўлдиради.

Барча эҳтиёжларимиз икки хил бўлади: жисмоний эҳтиёжларимиз — ҳаётимизни сақлаб туриш учун зарур бўлган, бизга қулайлик яратадиган, ҳузур-ҳаловат бағишлайдиган нарсалардир. Уларни истеъмол қилиш одат тусига кириб, жисмимиз шунга кўникаб қолган. Шаҳарлик олифта аёл ёз жазирамасида соябонсиз икки соат туриб кўрсин-чи, уни офтоб уради ёки бир касаллик орттириб олади, ваҳоланки, деҳқон аёл учун бу ҳолат табиий. Шаҳарлик жаноб қишлоқдаги мол-мулкани кўриб келиш учун уловсиз бора олмайди. Юмшоқ қареталарда бориб ўрганган одам от миниб узоқ юролмайди. Қулайликларга ўрганган одам кашандага ўхшаб қолади, усиз туролмайди.

8

Ўзинг бирга яшаб турган халқнинг бахтли қилиш учун ҳукмдорларга китоб — қўлланма ёзиш шартмикан? Яхшиси, ўз тажрибангизга таяниб иш кўринг.

9

Адолат сизга ҳамроҳ бўлсин: фуқароларингиз осойишталигини, хавфсизлигини таъминлаш, уларнинг мол-мулкани сақ-

лаш ҳам сизнинг вазифангизга киради: бу ҳали ҳаммаси эмас, уларни бахтли қилишингиз керак. Хукмдорнинг асосий вазифаси ана шунда.

Бойлик ҳақида.

Қадрли дўстим Хризифил! Сен билан қурган охирги суҳбатимиздан олган таассуротларимдан ҳанузгача қойил қоламан. Кела қол, ўша суҳбатимизга яна қайтайлик, токи қалбингдаги орзу-ҳаваслар сени тарк этмасин, мен эса сенинг бахтли бўлишингни ўйлаб қувончга тўлиб юрай.

Сенга тўғриси айтгай: сен ҳақингда бойлик орттириш учун барча имконият ва қобилиятини аямайдиган бир шуҳратпараст йигит деб ўйлардим. Бебаҳо хазинага эришиш учун табиат ато қилган неъматлардан ҳам воз кечишга тайёр эканлигингни, бойлик эса, ўзи билан бирга жамоатчилик фикрини ҳам етаклаб келишига ишонишингни билардим. Сен билан учрашиб туриш менга ёқарди, суҳбатлашишдан ҳузур қилардим. Сен эса, эртами-кечми, соясидан бебаҳра бўлиб қолишни хаёлингга ҳам келтирмай, дам олиш учун ўзингни дарахт панасига урардинг. Ҳар гал сен билан хайрлашганда «Бу бола яхши инсон бўлиб етишиши мумкин эди. Лекин у бойликни танлади» дея афсусланиб ўйлаб қолардим. Лекин сен дилингга тугиб юрган мақсадингни очиқ-ойдин айтганингда, мен қалбингда битмас-туганмас очкўзлик манбаини кўрдим ва ноқулай аҳволда қолдим. Дам олишингни ожизликка йўйиб, сен ҳақингда ноҳақ ҳукм чиқарганимни ўйлаб ўзимни койидим, ахир, бу ожизлик сенга нисбатан ҳурматимни оширадиган асослардан бири эканлигини тушундим.

Сен шундай оҳангда гапирдингки, у қалбимнинг ич-ичига кириб борди, мен бойликка шунинг учун интиламанки, унинг натижасида келиб чиқадиган ноҳақликларга чек қўймоқчиман. Оғир аҳволга тушиб қолган бечораларни кўриб, уларга ёрдам беролмаганимдан фиғоним фалакка чиқади, ачинганим фойдасиз эканлигидан афсусланаман... Бойлик ўзгаларни муҳтожликдан қутқариш учун сарфланади, шунинг учун унинг қадрига етаман: олтин ёрдамида бебаҳо неъматларга эришиш

мумкин, деб қўшиб қўярдинг. Хавотир олманг, қанчалик даражада беҳисоб бойликка эга бўлмай, барибир ўзим истаганча яхшиликка хизмат қилиш учун озлик қилади. Сенга очигини айтаман: дилингдан чиққан бу сўзлар сенга бўлган ишончимни узил-кесил сусайтириб юборди дея олмайман. Тушунаман, камбағалликдан фахрланиб юрганимдан кўра, моддий жиҳатдан етарли маблағим бўлгани яхшироқ. Камбағал бўлиб ҳам кун кўриш мумкин, лекин бойликдан ўз ўрнида фойдаланишга нима етсин, ахир, яхшилик қилиш истагини амалга ошириш учун бойликка бойлик қўшиш айтиш муддао-ку...».

Эзгу ҳиссиётларинг ҳақида қанчалик кўп ўйласам, ўз даврида менга завқ бағишлаган бахтимдан айрилиб қолаётгандек ҳис қиламан ўзимни. Менга тасалли бериб турган ғайратингга ғайрат қўшишда кўмаклашаётган умидларимдан жудо бўлдим. Камбағалларга ёрдам бериш истагини мендаги қашшоқликка бўлган сабр-тоқатимни адои тамом қилмоқда. Келажакда кимларгадир қилмоқчи бўлган яхшиликларим бугунги кунда тасодифан менга нисбатан амалда ёвузликка айланмасмикан, деб хавотирдаман.

Кўпчилик қашшоқ одамлар худди менга ўхшаш фикрлайдилар деган ишонч мени бироз тинчлантиради, лекин шунга ўхшаш фикр юритадиган бирорта ҳам бойни учратмадим. Одамларнинг моддий аҳволи ўзгариб, эзгу ишларни амалга ошириш имконияти пайдо бўлганда, уларнинг фикри ўзгариб, қандайдир сабабларга кўра, яхшилик қилиш истаклари ҳам чиппақка чиқади, деган шубҳам бор. Бу гумонларни тарқатиб, аниқлик киритиш учун бойлик сари юришингда сенга ҳамроҳ бўлишга изн бер. Эзгулик ишларингда сенга тўсқинлик қилиш ниятим йўқ. Бундай ишларни ўзим амалга ошириш ҳақида ўйлаб кўрмаганман, шунинг учун сен билан юриш менга таскин берар деб ўйлайман.

Дастлаб мен сезган нарса бойлик билан камбағаллик ўртасидаги улкан масофа,— буни нима билан тўлдириш кераклигини билмайман. Бойиб кетгач, ўзингни қандай тутиш ҳақида кўп гапирардинг, лекин нима иш қилиш кераклиги ҳақида ай-

тмасдинг. Мақсадга эришгач, нима ишлар қилиш тўғрисида фикр юритиш етарли эмас. Шу аснода йўлда нималар содир бўлиши, нималарга дучор бўлишни ҳам ўйлаш зарур. Масалан, ўз мақсадингга эришиш йўлида қандай усуллардан ва нималардан фойдаланмоқчисан, шунга эътибор бериш керак.

Кўлга киритаётган бойлигингдан одамларга наф тегиши керак, ахир, сен шу мақсадда ҳаракат қилипсан-ку, акс ҳолда сен ўзингга-ўзинг қарши чиққан бўласан. Шунинг учун бойлигинг янада кўпайишни истасанг уни тўғри йўлга сарфла, даромадинг ҳам, унинг манбаи ҳам ҳалол бўлсин.

Бойлик орттириш мақсадида ноқонуний, ҳаром йўлларга кириб кетиш ҳам мумкин, лекин дўстларинг бунга йўл қўймасликларини биламан, улар ёрдамида адолатсизликка бормасдан яхшигина даромад олиш мумкин. Лекин ўз эътиқодларингдан воз кечмасдан, шунча даромадни қандай қилиб тўплашингни кўз олдимга келтиришим қийин. Бир кун келиб муруватли бойга айланишинг учун яна қанча вақт бешафқат бўлиб юришинг кераклигини тушунишим қийин.

Менга айт-чи, Хризифил, бойлик сари юксалиб боришинг давомида сен учун ҳаёт оқими тўхтаб қоладими? Сен ёрдам бермоқчи бўлган камбагалнинг бошига бало-қазо ёғилмайдими? Балки сен кўзлаган чўққига етгунингга қадар улар тўхтаб турар? Бахтсизликнинг оғир юки остида эзилган, тинка-мадори қуриган ҳалол одамларга берадиган ёрдамнингни тўхтаб турарсан, балки?

«Дўстим, инсонийлик нуқтаи-назаридан сизни шу аҳволда қолдиришим керак, чунки мен кўзлаган юз минг ливрни ҳали тўплаганимча йўқ, ўша пулдан сизга ёрдам ажратмоқчи эдим. Тўғри, бироз бераҳмлигим бор, лекин ҳозирги пайтда, ҳатто инсон зотини сақлаб қолиш учун ҳам бир (тийин) эю бера олмайман. Ўттиз йиллардан кейин бир хабар элинг, ўшанда мен бойиб кетган бўламан, муруватли эканимни ана шунда биласиз». Хайрли ишнинг фаройиблигини қаранг — эзгуликка йўлни ёвузлик очиб берса-я! Яхшилиқни йўққа чиқарадиган иллатлар-ку бу! Наҳотки, шундан кейин ҳам табиат ато қил-

ган кўкрагингдаги юрагинг уриб турса, ахир, сен унинг нидо-сига қулоқ солмадинг-ку? Наҳотки, ўттиз йилдан сўнг тошга айланган юрагинг табиат даъватига қулоқ тутиб раҳм-шафқат учун, ҳамёнинг эса, ҳайр-садақа учун очилади, деб ўйласанг? Эҳ, дўстим! Агар сен қариганингдагина инсоний фазилатларга эга бўлишни истасанг, Худодан узоқ умр тила, кунинг битиб ўлиб қолишинг ҳеч гап эмас! Иўқотган бир кунни учун афсусланиб юрган кўрқоқ император (Марк Аврелий назарда тутилган)га нафрат билан қарашинг керак, ахир, сен ёшлик даврингни, ҳаётингни тўртдан уч қисмини бой бермоқчисан, нари борса уларни йўқолган деб ҳисоблаш мумкин. Ёдингда бўлсин, бевақт ўлимдан ташқари, интилишларинг ҳеч қандай натижа бермаслик хавфи ҳам бор. Тақдир инжиқликлари сенга маълум бўлса керак, у ўз билганидан қолмайди, ҳаракатларинг, интилишларинг унинг олдида ҳеч нарса эмас? У ўжар қизга ўхшайди, қувганларни йўлда қолдириб кетади, ёмон кўрганларни таъқиб қилади. Сергаклик, қобилият, ҳатто омад ҳам уни ўз йўлидан қайтара олмайди. Баъзан унинг инжиқлиги тутганда Аристиппни ташлаб, Диогенга (қадимги грек файласуфлари — тарж.) осилади, чанг босган файласуф хонасига ўзини уради. Лейбниц¹ бойиб кетганда, Лас эса, қашшоқланиб қолганда ўлим чанг солади. Қилган ҳаракатларинг муваффақиятли яқунланишига ким кафил бўла олади?

Ўзингга юкланган вазифаларни бажаришда ўз кучингга кўпам ишонаверма, унинг самарали бўлиши сенга боғлиқ эмас, шубҳали ишларни яхши яқунланишига умид боғлама, ҳаётинг давомида қилаётган ҳалол ишларинг қандай яқун топиши ҳам номаълум. Эй, бебахт! Беқарор тақдирни бойлик ёрдамида ўз измингга солмоқчи бўлдингми? Агар сен бевақт ўлим топсанг ёки ишларинг бароридан келмаса, хом хаёлга берилиб ёш умрингни бекорга сарфласанг, умринг оҳирида умидсизликка тушиб шарманда бўласан. Бойлик кетидан бекорга қувиб, ҳеч

¹ Бу кайдлар, мазмунига қараганда, Руссонинг Берндаги Иқтисод жамиятига қилган мурожаати билан боғлиқ.

нарсага эриша олмасдан, ўзгаларнинг дуосини олмасдан, ўзингдан ҳам кўнглинг тўлмасдан, ҳамма нарсасини бой берган омадсиз, ҳаётида бирорта ҳам одамни бахтли қила олмаган инсоннинг ўлими қандай даҳшат!

Сиз ҳозир камбағалсиз, лекин инсофли одамсиз. Бойиб кетгач, кимга айланиб қолишингизни биласизми? Мавқеингиз ўзгаргач, фикрингиз ҳам, ақидаларингиз ҳам иродангизга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгаради, ўзлигингиз ҳам ҳозиргисига ўхшамайди, ўй-фикрларингиз ҳам бошқача бўлади. Сиз ҳозирча бойишдан мақсад бева-бечора ва муҳтожларга ёрдам бериш, бойликни эзгу мақсадларга ишлатиш истагим бор, деб айта-сиз. Гўё энг биринчи эзгулик — ёвузликка йўл қўймаслик эканлигини билмагандек. Ўзгаларнинг камбағаллашуви эвазига эмас, балки ўз ҳолича бойиб кетиш иложи бормикан? Қўни-қўшниларини талаб бойиб кетган, кейин уларга шу ҳисобдан садақа улашган «мурувватли одам» ҳақида нима дея олардингиз? Шундай деб ўйлайдиган одамни, ким бўлишидан катъий назар, алданиб қолган ёки мунофиқ деб атаган бўлардим. Бундай одам ўзгаларни алдайди ёки уни ўз қалби алдайди, хасис эканлигини инсон қиёфаси остига яширади.

Келажакда хайрли ишларга сарф қилмоқчи бўлиб, ҳаром йўллар билан бойлик орттирсанг, Худо йўлига деб, яқинларини талаб, егуликни чўнтакка урган сохта художўйга ўхшаб қоласан.

Бағритошлик одатга айланиб қолди ҳам дейлик, у ҳолда хайрли иш учун тўплаган бойлигингнинг чегараси борми? Қайси ўлчовдан келиб чиқиб буни белгилайсан, виждонинг уйғониб, «етарли» дейишга тилинг борадими? Агар сен ўйлагандек, олдин етарли даражада бойлик тўплаб олиб, кейин хайрли ишларга сарфламоқчи бўлсанг, у ҳолда ҳеч қачон тўплай олмайсан. Сенга ўхшаганлар туфайли одамлар бошига тинмай бало-қазолар ёғилиб туради, сен эса чексиз бойлик тўплашга бугун умрингни кетказасан, оқибатда бирорта одамга ҳам нафинг тегмай, ўз бойлигинг, қарилигинг ва хасислигинг юки остида эзилиб ўласан.

Унинг ўрнига чаққон ва жонкуяр бўл, топган бойлигингни бева-бечораларга тезроқ тарқатиб бер, чунки вақт сенинг измингда эмас, у ўтаверади. Эй, Хризифил! Бойликка эга бўлиш билан уни хайрли ишларга сарфлаш орасида вақт масофаси бор, ана шу масофани чўзиб юборишдан кўрқ, хайрли ишда барқарор бўл. Ана шунда нафс балосидан қутуласан.

Одамларнинг фикрлаш тарзи кўпинча атрофидаги яқинларига боғлиқ. Ўз ақидаларига содиқ бўлиш жуда қийин, чунки атрофидагилар ҳам, ўзининг истак-хоҳиш, эҳтирослари ҳам унга путур етказишга тинмасдан ҳаракат қиладилар. Агар сен виждонингга ва ҳақ сўзларга қулоқ солиб яшаётган бўлсанг, ортиқча ноз-неъматлар сени унча қизиқтирмайди. Шунинг учун бой бўлиб кетгач икки йўлдан бирини танлашинг керак: ёки бой одам сифатида яшашинг ёки кулгига қолиб бўлса ҳам, камбағаллигингча қолишинг керак. Фалак ато этган ма-вқега эга бўлсанг, у ҳолда камтарона, ўзингни камситмасдан, мурувватли бўлиб яшашинг мумкин, бунга курашсиз ҳам эришасан бўлади. Бу афзалликни арзимас бир нарса деб ҳисобламасанг керак?

Сен ўз бойлигинг билан нималарга қодир эканлигингни кўрсатарсан? Агар сенга қулоқ соладиган бўлсак, ўзгаларга мурувват кўрсатиш бахти фақат бойларгагина насиб этган, камбағаллар бундан маҳрум демоқчимисан?

Сенингча, фақат бойликкига инсонийликка яхши хизмат қила олар экан-да? Бундай фикрга борадиган одамлар эзгуликнинг манбаи менинг сандигимда деб ўйлайдилар, ҳақиқий эзгулик қидирувчилар бошқача фикрдалар. Катта бойлик катта истаклар келтириб чиқаради деган Фаворийус доно фикр айтган. Сен учун зарур бўлган энг яхши восита — сендаги ортиқча бойликни тортиб олишдир.

У мен учун нима иш қилди? Менга овқат беради. Нима, шусиз яшай олмайманми? Бу қуллик билан баробар-ку. У мени шарманда қилди, қобилиятимни оёқости қилиб, ғуруримни ерга урди, овқат билан эмас хўрлик билан боқди, ўлимимга ҳам рози эдим. Айни пайтда, мен унинг учун нима иш қил-

дим? Мен унинг манманлигини боқиб семиртирдим, қотиб қолган қалбига жон киритдим. Мени боқиш учун у фақат ҳамёнидангина пул сарф қилган бўлса, мен бутун қобилиятимни, эркимни, бутун борлигимни сарфладим: овқатга деб сарфлаган пули эвазига у қонимни ичди.

Биламан, ўзларини энг виждонли деб ҳисоблаб юрган пасткаш одамлар ўзларича нозик ҳиссиётлардан нафратланишади. Ўзларини ҳалол одамлар қаторига қўшишади-ю, аммо ўзгалар ҳисобидан бойиб кетишдан ҳазар қилишмайди. Лекин сен, азизим Хризифил, юксак даражада фикрлайсан, эзгуликнинг энг биринчи кўриниши, ўзгаларга ёмонлик қилмаслик эканлигини биласан. Адолат қоидалари билан эзгулик қоидалари орасида узоқ масофа бор. Сен олаётган фойда қанчалик қонуний бўлмасин унга муҳтож бўлган одамлар атрофингда тўлиб ётипти, уларнинг ҳам ҳаққи бордир, уларнинг зарари ҳисобига бўлса керак бу бойликлар? Бойлик тўплаш йўлида ўзинг билмаган ҳолда, ўзгаларга зарар етказмадиммикан, деган хавотир сенда ҳам, яхши ниятли бошқа одамларда ҳам бўлиши керак.

Бой бўла туриб инсон бўла олмаган одамни қандай қилиб ҳақиқий инсон дейиш мумкин?

Кўп одамлар бойликни хайрли ишларга сарфлаш керак деб ҳисоблашади, лекин бойликка эришгач, уни бошқа мақсадларга йўналтиришади.

Инсоният бошига тушадиган фалокатларни ўйлайсан-у, амалда уларни ҳис қилмайсан. Мурувватли бўлиш мақсадида бой бўлишга интилаётган ўртамиёна одамлар йўлига тўсиқ қўйишга эҳтиёткорроқ бўлардим. Сен ҳам шу мақсадда бой бўлмоқчисан, бу йўлда сенга ҳам турли тўсиқлар учраши мумкин, лекин сен уларни бартараф қила оласан.

Хурматга сазовор одамларнинг тан олишича, кўпчилик ўзгаларнинг фирибгарлик йўли билан топганларини ўзлаштиришдан ҳазар қилмайдилар. Улар ўзларини мурувватли инсонлар қаторига қўшадилар. Аслида, улар бошқа барча одамлар адолатли бўлсаларгина, шундан кейин мен ҳам адолатли бўламан деб

фикрлайдиганлар тоифасига киради. Эй, Хризофил! Сени яхшироқ билганимда, шу тариқа кечирим сўраб ўтирмаган бўлардим, чунки бундай фикрлашга ботина олмаган бўлардинг.

Қулф-калитли, тамбаланган, занжирли темир эшиклар сонини кўпайтиринг, қоровуллар, қўриқчилар қўйинг. Қатл қилиш учун дорлар, кундалар ўрнатинг, қийноқларнинг янги-янги усулларини ўйлаб топинг, азоб-уқубат чекаётган йўқсилларни кўрганда қалбингиз тошга айлансин. Ўзингиз амал қилаётган қонун-қоидаларни ўргатиш учун ўринбосарлар тайёрланг. Бу ишга янгидан-янги ёзувчиларни жалб қилинг, уларга яхши ҳақ тўланг, токи ўғирлик учун қашшоқлар қаттиқ жазога тортилсин, бойлар эса, ялло қилиб юраверсинлар. Бундай тартибни қонун даражасига кўтаринг. Хавотир олманг, еб-тўймас нафсингиз ўзгаларнинг нафслари хакалак отишига хизмат қилади, фирибгарлигингиз атрофингизда ўзингизга ўхшаш фирибгарларни тўплайди, қилмишингиз худди шундай йўл билан яна ўзингизга қайтади. Тубан ниятларингизни амалга ошираётган атрофингиздаги бузуқ аёллар сизнинг ҳисобингиздан жирканч харидорларингизга хизмат қилади, ҳиссиётларингиз разилликдан очикланади, дастурхонингиздаги сарқит овқатлар сизга мунтазир бўлади. Очкўз хизматкорларингиз катта пул эвазига тезакни тансиқ таом сифатида қўлингизга тутқазади, сезгингиз айнигани сабабли, сиз буни билмай қоласиз. Текинхўр ҳамтовоқларингиз тезак еб роҳатланганингизни кўриб, яширинча устингиздан кулишади, сиз эса, зиёфат учун катта пулга тушганингиздан мақтаниб қолаверасиз. Бу орада қаллоблик билан қўлга киритган бойлигингиз совурилади, сиз эса, бахтга эмас, афсус-надоматга эришасиз. Бойлигингиз манбаини ўйлаб виждонингиз қийланади, уни йўқотганлигиздан афсусда қоласиз. Эшиклар бузилган, занжирлар узилган, сандиқлар очилган – ҳафсалангиз пир бўлади. Кўрган эҳтиёт чораларингиз аксига хизмат қилади. Бирор ишончли, ҳалол одамни тасодифан учратиб қолсангиз, юзлаб фирибгарлар келишиб олиб, бутун айбни унга юклашади, қулай вазиятдан фойдаланиб талончиликни давом эттиришади. Бой-

лигингизни совураётган минглаб одамларни кўриб турсангизда, бирортасини ушлай олмайсиз. Улар бутунлай бошқа шаклга кириб олган бўлади, ўзларини садоқатли қилиб кўрсатишади, амалда нафрат билан қарашади. Мурувватли одамлар учун дилингизда жой қолмайди, фақат айёр, ярамас одамларгина унга тилёғламалик билан кириб олишади. Ҳаром йўллар билан топган бойлигингизни яхшиликка сарфламоқчи бўлганингизда ҳам, улар янги жинойтларга етаклайди. Сиз учун жонини ҳам беришга тайёр турган минглаб маккор ва аблаҳ дўстларингиз, амалда сизни ўлим талвасасида ётганингизни кўриш истагида юрадилар. Улар сизни тузалиб кетишингизни кутиб ўтиришларига умид қилмай қўя қолинг. Очкўзлик уларни шу даражага етказганки, ўлим сизни кутиб турмаганидек, улар ҳам кутиб туришмайди, вақтини бекорга кетказмаслик учун уларни сизга нима боғлаб турган бўлса, унинг изидан кетишади. Ҳали ажал келмасидан сиз қашшоқ аҳволга тушасиз, хор-зор бўласиз. Энг ёмон томони шуки, аҳволингизни кўриб ачинадиган инсон топилмайди.

Ҳузур-ҳаловат авжига чиққан пайтида енгиб бўлмас хижолатпазлик дилингизга қайғу уруғини сочади. Сершовқин зиёфат учига чиққан пайтида хотирангиздаги минглаб аччиқ воқеалар жонланади, виждон азоби қалбингизни қийноқларга солади, зиёфат қатнашчиларининг шовқин-сурони ҳам уларни боса олмайди. Зиёфатдагиларнинг қувончлари сохта эканлиги бир лаҳзада билиниб, кўз ёшларингиз қалқиб туради. Кўлингиздаги қадаҳда хушбўй шароб эмас, балки бева-бечора, бахтсизларнинг қони эканлигини тасаввур қиласиз, уларни шу аҳволга ўзингиз солганлигингизни ўйлаб ўзингизни айблайсиз. Агар шу аснода бошингизга мусибат ёғилса, нима қила олардингиз?

Ўзингизга нисбатан кўнгилчан ўзгаларга нисабатан раҳмсиз бўлганлигингиз сизни шундай ёмон аҳволга солди деб ўйланг. Пушаймонлик ва виждон азоби қанчалик азоб-уқубатли бўлмасин, қалб сирларингизга айланган, демак, сизда эзгуликка ва мафтункор ҳиссиётларга бўлган муҳаббатингиз

сўнмаган. Қалбингиз бузуқликка тўлишидан, унинг тошга айланишидан, шармандаларча тубанликдан, табиий ҳиссиётларингизни бой бериб, нодон ва ҳиссиз тўнкага айланиб қолишдан эҳтиёт бўлинг.

Майли, бойлигидан ажралиб қолишни истамаган ҳасис одамларга улар ҳамроҳ бўлиб қолаверсин! Уларга хушомад ёқадиган бўлса, хизматкорлари билан бирга юраверсинлар!

Тинимсиз машаққатли меҳнат қилиб, эвазига бир бурда қотган қора нон билан кун кечирувчи бебахтларнинг аҳволига у бефарқ қарайди. Даромад адолатсиз, сарфланган меҳнатга тесқари нисбатда тақсимланаётган бўлса, унга нима? Шафқатсиз ва шаҳвоний хирсга берилган кимса эса, оғир меҳнатдан эзилган, муҳтожлик ботқоғига ботган миллионлар ҳисобига семириб ётса, майли. Пешонага ёзилгани шу, булар одат тусига киргач, ҳамма кўникиб яшайди. Улар похол томли кулбаларда, ҳўкиз молхонада ётгандек яшаётган бўлсалар, мен ҳам нақшинкор саройларда яшашга кўникишим керак. Аммо гап ёввойи мамлакатлар аҳолиси тўғрисида, улар оғир меҳнат қилмасдан, эҳтиёж нималигини билмасдан ташвишсиз ҳаёт кечираётганлиги ҳақида кетгандачи? Унда ўша ёввойиларга ачиниб кетамиз: қандай қилиб ўзгалар учун қулай ва яхши шароит яратмасдан яшаш мумкин, халқ қонини сўраётган ҳурматли боёнлар бўлмаган мамлакатда қандай яшаб бўлади? Ғам-ташвиш нималигини билмай яшаётган ёввойининг бизга кераги борми? Бойликни кўкларга кўтариб, камбағалликни ёмонловчи бизнинг пасткаш донишмандлар ўртасидаги зиддиятлар ана шунда. Улар пул эвазига, берилган буюртмалар бўйича ўз фалсафаларини қулай шароитларга мослаб тўқишади.

Энг ажабланарли томони шуки, серғалва, серташвиш камбағаллар билан ёнма-ён яшашдан қутулиш учун анча-мунча пул сарф қилишга тайёр турган бундай нозиктаъб одамлар амалда бирорта бечорани қашшоқликдан қутқариш учун бир тийин ҳам бергиси келмайди. Бой билан камбағал ўртасидаги келишмовчилик шу даражадаки, биринчиси иккинчисининг

аҳволини яхшилагандан кўра, ўзи ноқулай аҳволга тушиб қолишни афзал кўради.

Мурувват кўрсатишдаги энг қулай ва арзон тўлов бу пулдир.

Тубан йўллар билан бойлар даврасига киришдан кўра, яхшиликка сазовор бўлган одамлар орасида қолганинг маъқул, табиат томонидан ажратилган бу икки синф орасига тажовуз қилма.

Кимдир дўстлигини билдириш учун фақат киссасидан пул чиқаришни билади, бошқаси эса, ўзгалар учун ташвиш чекади, вақтини, қобилиятини, ҳис-туйғуларини, ҳатто ҳаётини ҳам аямайди. Шундай тенгсизлик бўла туриб нонкўр бой арзимас садақасини пеш қилиб мақтанади, уялмай-нетмай сурбетларча миннатдорлик талаб қилади.

Бизнинг қобилиятимиз бор, ҳеч бўлмаганда оёқ-қўлимиз бутун-ку, ке, қўй, уларга нопок бойликларини қолдирайликда, эркимизни асрайлик, Хризифил, менга ишон, уларнинг аҳволи бизникидан ҳам қийинроқ бўлади.

Энг яхши кунларимиз ҳам бизни тақдир бевафолигидан асрай олмайди: биз ҳеч қачон уни ўзимизга бўйсундиrolмаймиз, ҳатто унинг ўз қуролидан фойдаланганда ҳам. Уни енгиш учун бошқа қуролдан фойдаланиш керак, ўшанда ҳам у тобланган, синалган бўлиши зарур.

...Энг қулайи — чиройли ва юмшоқ аравада талтайиб ўтирган ҳолда, камбағалнинг юзига лой сачратиб ўтиб кетиш.

Инсониятга янада фойдалироқ иш қилмоқчимисан? Бойликка интилма, усиз ҳам яшашни ўрган; бойнинг такаббуллигидан ҳазар қил, олийжаноб мақсадлар йўлида одамларни бахт излашда беғараз бўлишига ўз мисолингда ўргат, уларга намуна бўл.

ИЛМ-ФАН ВА САНЪАТ РАВНАҚИ АХЛОҚНИНГ ПОКЛАНИШИГА ЁРДАМ БЕРАДИМИ?¹

*Бу ерда мен мусофирман,
Ҳеч ким мени тушунмайди.*

Овидий

ЭСЛАТМА²

*М*ашҳур бўлиш одамга катта масъулият юклар экан. Мана шу машаққатли меҳнатим эвазига шон-шуҳратга эришдим. Шубҳасиз, бу асарим номимни элга танитиш билан бирга мукофот ҳам олиб берди, лекин у, нари борса, ўртачадир, тўғрироғи, нашр қилинган асарларим ичида арзигулиги, деб ҳам айтолмайман. Агар шу биринчи асарим ўз даражасида қабул қилинганда эди, мен бунчалик қийналиб юрмаган бўлардим. Ўша пайтда менга билдирилган ўринсиз хайрихоҳлик ҳадемай қаттиққўлликка дуч келишини ким ўйлабди дейсиз, бу эса, ундан-да адолатсизроқ бўлди³.

Пайти келиб, кўтаришга арзийдиган катта ва жуда зўр масалалардан бири мана шу. Бу мулоҳазаларда адабиётнинг барча соҳаларини тўлдириб юборган, ҳатто академик дастурлардан ҳам юқори бўлган метафизиканинг нафис томонлари ҳақида эмас, балки, инсон зотининг бахтига боғлиқ бўлган ҳақ йўлларида бири ҳақида сўз боради.

¹ Жан-Жак Руссо. Илм-фан ва санъат равнақи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими? // Абдунаби Абдуқодиров ва Маҳкам Маҳмудов таржима-си. // Жаҳон адабиёти, 2010, № 6. 150–165 бетлар.

² Асар 1749 йилда ёзилиб, 1750 йилда Дидро ёрдамида нашр этилган. Мазкур билдириш эса, 1763 йилги нашр учун ёзилган.

³ Бу ерда Руссонинг «Эмиль ёхуд тарбия» романи Франция ва Швейцарияда қораланишига ишора бор. (Тарж.).

Бу баҳсда ўз хулосамни таклиф қилишга журъат этганим учун мени кечиришлари осон бўлмаслигини ҳам сезиб турибман. Гарчи бир нечта донишманднинг маъқуллашларига сазовор бўлсам-да¹, ҳозирги пайтда одамлар нимадан қойил қолишларини билган ҳолда, шу нарсага тўғридан-тўғри ҳужум қилганим учун улардан фақат мени ёмонотликқа чиқаришларини кутишим мумкин, холос. Лекин жамиятнинг маъқуллашларига суянмоқчи эмасман, шунинг учун мен ўз йўлимни танладим: ақли зукколарга ҳам, турли санамларга ҳам ёқиш ниятим йўқ. Ўз даврининг маслағига, ўз мамлакатига ва ўз жамиятига бўйсунувчи инсонлар ҳар бир замонда ҳам бўлади. Бугунги кунда айримлар ўзларини эркин фикрловчи ва файласуф деб атайдилар, шу сабабли улар (Францияда диний урушлар вақтида тузилган) муқаддас Лига даврида, албатта, фидойилар бўлур эдилар². Агар ўз замонангдан узоқроқ яшамоқчи бўлсанг, бундай китобхонлар, яъни, мутаассиблар учун ёзиб ўтirma.

Яна бир сўзни айтай. Менга кўрсатилган иззат-ҳурмат бунчалик даражада бўлади, деб ўйламагандим, мулоҳазаларимни юборганимдан сўнг ҳам, унинг устида жуда кўп ишладим, кенгайттирдим, қайсидир маънода уни янги асарга айланттирдим. Энди эса, бу асарим мукофотга сазовор бўлган пайтда қандай бўлса, шундайлигича қайта тиклашга ўзимда мажбурият сездим. Мен унга фақат бир неча изоҳ киритдим, икки жойда қўшимча иловаларни қолдирдим, уларни осонликча кўриш мумкин. Улар Академия томонидан балки маъқулланмаслиги ҳам мумкин. Адолат, ҳурмат ва миннатдорлик мендан шу тарзда огоҳлантириб қўйишимни тақозо этади, деб ҳисобладим.

Илм-фан ва санъатларнинг равнақи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими ёки унинг бузилишигами? Шу масалани кўриб чиқишимиз зарур. Бу хусусда мен қайси тарафда бўлишим керак? Ҳеч нарсадан хабари йўқ, яъни тарафкаш-

¹ Дидро ва д'Аламбер кўзда тутилган. (Тарж.)

² Варфоломей кечасини — 1572 йил 24 августга ўтар кечаси Парижда католиклар томонидан гуенотларга қарши уюштирилган қиргин-барот.

лик қилмайдиган ва бу билан ўз ҳурматини йўқотмаган, ҳалол инсонлар тарафида бўлишим керак, жаноблар.

Бу муҳокама ҳакамлари олдида айтмоқчи бўлганларимни қаттиқ туриб ҳимоя қилишим анча қийин бўлади — мен буни сезиб турибман. Европанинг энг билимдон олимлари мажлисларининг бирида илм-фанларни ёмонлаш, машҳур Академия олдида нодон (кўринган) одамларни кўкларга кўтариш ва ҳақиқий фозилларни ҳурмат қилган ҳолда, илмий машғулотларга бўлган нафратли муносабатларни мурсоага келтиришга қандай ҳаддим сиғади? Мен бу барча зиддиятларни кўрдим, лекин улар бу гапларни ёзишдан тўхтатиб қололмади.

Илм-фанларни ҳақорат қилмаяпман, — дедим ўз-ўзимга, — фазилатли инсонлар олдида эзгуликни ҳимоя қилаяпман, холос.

Фозил инсонлар учун билим қай даражада қимматли бўлса, ҳалол инсонлар учун ростгўйлик ундан-да қимматроқдир. Нимадан кўрқаман? Мени тинглаётган мажлис аҳли ўқимишлироқ бўлгани учунми? Ҳа, кўрққанимни тан оламан. Лекин гапимдаги мулоҳазаларим учун эмас, балки нутқимдаги жумлалар ғализ чиқиб қолишидан хавотирдаман. Адолатли ҳакамлар баҳслашаётганида шубҳага борсалар, ноҳақ эканликларини иккиланмай тан оладилар; ҳақ йўлни ҳимоя қилаётганлар учун эса, ҳалол ва билимдон рақиб олдида сўзлаш маъқулроқ, чунки улар ўз виждонлари ҳукмига қараб яшайдилар.

Руҳимни кўтарган бу фикрга бошқа яна бир фикр қўшилди-ю, қатъий бир қарорга келдим: табиат менга ато қилган ақлимга суяниб, ҳақиқат тарафини танладим: нимага эришмайин, битта мукофот мен учун тайин — мен уни қалбимнинг энг тубидан топаман.

Қайсидир маънода инсон ўз куч-ғайрати билан ўзининг борлигини билдириши; табиат ўраб қўйган зулматни ўз ақли зиёси билан ёритиши; ўзлигидан ҳам юқорироқ кўтарилиши, ўз ақл-заковатида самоларгача кўтарилиши, Коинот кенгликларидан Куёш каби улкан қадамлар билан ўтиб бориши - энг муҳими ва мушқули — ўз ички дунёсига кириши, ўзидаги инсонни ўрганиши, унинг табиатини тушуниши, унинг мажбу-

рияги ва тақдирини билиши қанчалик улуғвор ва гўзал манзара. Бундай барча ажойиботлар яқин авлодларимиз хотирасида қайтадан жонланди.

Европа биринчи асрлардаги ёввойилик даражасига яна тушиб қолди. Дунёнинг шу қисмида яшовчи, ҳозирги пайтда энг зиёли ҳисобланмиш бу халқлар бир неча аср муқаддам ночор аҳволда яшар эдилар. Билмадим, нодонликдан ҳам жирканч бўлган сохта илм ҳақиқий илм номини ўзлаштириб олди ва унинг қайтиш йўлига ўтиб бўлмас тўсиқ қўйди. Одамларни соғлом фикрлашга қайтариш учун кескин бурилиш зарур эди ва ниҳоят у келди, лекин кутилмаган тарафдан келди. Константин тахти қулагач, Қадимий Юнонистон маданияти парчалари Италияга олиб ўтилди. Франция ўз навбатида мана шу қимматбаҳо қолдиқлардан бойиб кетди. Тез орада адабиёт билан изма-из турли илмлар кириб келди; ёзиш санъатига фикрлаш санъати қўшилди; бу изчиллик қизиқ туюлганига қарамай, табиийроқ кўринади. Ҳар ҳолда, илҳом париси аксарият одамлар ўртасида яқин муносабатлар ўрнатилишига олиб келади; умум эътиборига сазовор бўлган асарлар одамларни яқинлаштиради, бир-бирларига ёқиш истаги туғилади.

Баданда бўлгани каби, руҳнинг ҳам маънавий эҳтиёжлари бор. Кейингиси жамият асосларини ташкил қилса, олдингиси ҳам ижобий ҳодиса ҳисобланади. Жамоага бирлашган одамларнинг хавфсизлиги ва фаровонлигини ҳукумат ва қонунлар таъминлайди. Илм-фан, адабиёт ва санъат эса, гарчи унчалик қаттиққўл бўлмаса-да, ҳар ҳолда улардан кучлироқдир, булар кишанларни гуллар билан безаб туради, эркинлик деб аталмиш азалий ҳиссиётларни бостириб туради, қуллик ҳолатидагиларни ўз аҳволларига шукур айтиб, ҳаётни севишга мажбурлайди, шу билан уларни маданийлашган халқлар қаторига қўшади. Зарурат тож-тахтни яратди, илм ва санъатларни мустақамлади. О, замон ҳукмдорлари, истеъдодларни ардоқланг, илм ва санъатни ривожлантираётганларга яхши қаранглар.

Маданийлашган халқлар, истеъдодларни ривожлантиринг, бахтиёр қуллар, ўзингиз мақтаниб юрган нафис ва нозик дидин-

гиз, бир-бирингиз билан осон муомала қилишни таъминлайдиган, оғир-босиқ хулқ-атворингиз учун улардан миннатдор бўлинг. Хуллас, истеъдод сизлардаги барча фазилатларни кўрсатишга хизмат қилади, гарчи, бирорта фазилатингиз бўлмаса ҳам.

Афина ва Рим ҳашаматли даражада юксакликка кўтарилган пайтларида ҳам хушмуомалалик билан шундай қулай йўл тутганлар, бу билан улар мақтанишга ўрин қолдирмаганлар, бинобарин бошқалардан ажралиб турганлар. Сўзсиз, бизнинг асримизда худди шундай йўл тутиш билан миллатимиз барча замонларни ва халқларни қувиб ўтади. Насихатгўйликка йўғрилмаган фалсафа – табиий, лекин огоҳлантирувчи, айти пайтда, олмон кўполлигидан ва Италиян найрангбозлигидан узоқ бўлган нозик муомала маданияти барчаси зодагонларга мансуб, такомиллашган маданий муносабатлардан олинган тажрибалар маҳсулидир.

Агар ташқи қиёфамиз ҳақиқий руҳий интилишларимизни доимо акс эттириб турса эди, маъқул ишларимиз яхшилик билан тугалланиб, олий даражадаги ахлоқий ҳикматларимиз кундалик турмуш қоидалари сифатида хизмат қилса, ҳақиқий фалсафа файласуф номининг ажралмас қисмига айланса, ана шунда жамиятда бирга яшаш ёқимли бўлур эди! Лекин бундай кўп сифатларнинг бирга келиши камдан-кам учрайдиган ҳолат, яхшиликнинг бундай сифатлар билан доимо бирга бўлиши амримаҳол. Қимматбаҳо кийимлар одамнинг ўзига тўқлигидан, либосларнинг нафислиги эса, унинг дидли эканлигидан далолат беради. Лекин одамнинг соғломлиги ва бақувватлиги бошқа белгиларида намоён бўлади: сарой аҳлининг зарбоф кийимлари остида эмас, балки ер ҳайдаётган деҳқоннинг эски чопони остида, яъни унинг куч-қудратга тўлган жисмида кўринади. Руҳий қувват – ясан-тусанда эмас, инсоний фазилатлардадир. Фазилатли инсон яланғоч ҳолатда кураш тушаётган полвонга ўхшайди – арзимас тақинчоқлару ялтироқ кийим-кечаклардан у жирканади, чунки бор кучини кўрсатишга улар халақит беради, қолаверса, бундай нарсалар кўпинча хунукликни ёпиш учун ўйлаб топилган.

Санъат одамларнинг феъл-атворини силлиқламасидан аввал, эҳтиросларини сийқа сўзлар билан билдиришни ўрганмасидан олдин уларнинг муомаласи қўполроқ, лекин табиийроқ эди. (Шу табиийлик туфайли) бир қарашдаёқ, одамларнинг муомаласидан уларнинг табиати, феъл-атворини билиб олиш мумкин эди.

. Инсонларнинг хулқ-атвори, ҳозиргидан қўполроқ бўлса ҳам, бир-бирини осон тушунардилар, шу сабабли улар бежавотир, тинчроқ яшар эдилар. Бу нарсалар уларни кўпгина гуноҳ ишлардан сақлар эдилар. Биз бугунги одамлар бу қадриятларни аллақачон унута бошладик, ҳис этмай қўйдик.

Ҳозирги айёрона чапдастлигимиз, нозик дидимиз, бировга ёқишдаги устамонлигимиз маълум тамойилларга айланди. Ахлоқимизда тубан даражадаги сохталиқ ҳукмрон бўлди, ақлимиз эса, худди бир қолипдан чиққандай: хушмуомалалик доимо бир нарсанинг илинжида, одоб сақлаш худди буйруқдек, урф-одатларга тинимсиз эргашамиз, ўз ақлимиз, виждонимизга эса, бўйсунмай қўйдик. Одамлар ўзларининг ҳақиқий башараларини кўрсатишга журъат эта олмаяптилар. Доимо шундай мажбурият остида, жамият деб аталмиш подага бирлашган бир хил шароитдаги бундай одамлар, қудратлироқ бирор сабаб уларни бундан қайтара олмас экан, шу тарзда яшайверадилар. Ким билан мулоқот қилаётганингни ҳеч қачон билмайсан: дўстингни ким эканлигини билиш учун эса, жиддийроқ ва каттароқ ҳодиса рўй бериши керак, уни кутиш учун эса, вақт йўқ, ҳолбуки, ўша ҳодиса туфайлигина дўстинг ким эканлигини яхшироқ билиб оласан.

Бундай ишончсизлик кетидан қанчадан-қанча ёмонликлар чувалашиб келмоқда. На чин дўстлик, на ҳақиқий ҳурмат, на комил ишонч бор. Маданиятли асримизнинг бизга туҳфа қилган бундай ҳамду саного лойиқ боадаблик ва маккор хушмуомалалиги замирида шубҳа, гумон, қўрқув, совуқлик, бефарқлик, ёмонлик каби иллатлар доимий қўним топган. Одамлар Яратган Эгамни, Парвардигорни эсламай, номини тилга олмай қўйдилар. Худобезорилар уни ҳақорат қилсалар-да, биз

бунга чидаб келамиз. Одамлар ўз хизматларини кўкларга кўтармай қўйсалар-да, бировларнинг хизматларини мақташдан тийилмадилар. Ҳеч ким ўз душманини очикдан-очик тарзда ҳақорат қилмай қўйди. Лекин унга усталлик билан тўхмат уюштира олади. Миллий низолар сўнди, аммо у билан бирга Ватанга меҳр ҳам сўнди. Жирканишга лойиқ билимсизлик ўрнини янада хавфлироқ пирранизм – шубҳакорлик эгаллади. Ортиқча дабдаба, беномус қилмишлар пайдо бўлмоқда: уларнинг айримлари эса, эзгулик деб мукофотланмоқда; шу мукофотни эгаллашинг зарур ёки ёлғондан бўлса ҳам, шу мукофот эгасиман, деб ҳисобла ўзингни. Майли, кимлардир замонамиз донишмандларининг сабр-қаноатини кўкларга кўтарсин; мен эса, бунда нафислашган бузуқликни кўраман, худди уларнинг сохта соддалигидек, мақтанишимга арзигулик эмас улар.

Мана, қандай ахлоқий покликка эришдик: мана, қандай фазилатли инсонларга айландик. Бу «Ҳалоскор» ўзгаришларда адабиёт, илм-фан ва санъатнинг ўз ҳиссаси бор ва улар лозим даражада баҳо беришларини талаб қилишга ҳақлидилар. Мен фақат биргина фикримни қўшаман: мабодо, узоқ ўзга юртлардан келган бирорта мусофир Европача ахлоқ тўғрисида тасаввурга эга бўлишни истаса, мамлакатимиздаги илм-фан аҳволи, мукамал санъатимиз, театрларимизнинг хушахлоқ томошалари, муомалаларимиздаги юмшоқлик ва гапларимиздаги сертавозелик, ёшу қарининг эрталабдан-кечгача бир-бирларига гал бермасдан, катталарга ялтоқланиб хизмат қилишдан бошқа ишлари йўқдек юришларини кўргач, ахлоқий покликнинг аксини кўрган бўлур эди.

Ҳеч қандай натижа йўқ жойда сабабни қидириш ҳам бефойда. Лекин бу ерда антиқа аҳвол – яққол кўриниб турган бузуқлик: илм-фан, санъат ривожланган сари, руҳимиз ҳам шунга яраша бузуқлашиб бормоқда. Бу бахтсизлик фақат асримизга хос дейиш мумкинми? Йўқ, жаноблар, кераксиз қизиқувчанлигимиздан пайдо бўлган бундай балолар қадимдан маълум. Илм-фан ва санъат ютуқларининг ахлоқ ва ҳалолликка таъсири, тунги ёритқичимизнинг океан суви кўтарилиб ва па-

сайиб туришига таъсиридан кам эмас. Бу ютуқлар қанчалик даражада уфқдан кўтарилиб, порлаб нур сочсалар, эзгулик шунчалик даражада йўқолиб бораётганлиги ва бундай ҳодисалар ҳар доим, ҳар ерда содир бўлаётганлигини кузатмоқдамиз.

Инсоният бешиги бўлмиш қадимий Мисрни олинг. Қуёш олов пуркаб турса-да, ўзининг табиати, мўътадил иқлими қулай бўлган бу машхур мамлакатдан туриб Сезострис¹ дунёни забт этиш учун юриш бошлади. Дастлаб мана шу ерда фалсафа ва нафис санъатлар дунёга келган, лекин орадан кўп ўтмай, бу мамлакатни, дастлаб Камбиз², сўнгра юнонлар, римликлар, араблар ва, ниҳоят, турклар босиб олдилар.

Бир вақтлар қаҳрамонлар Ватани бўлмиш Юнонистонни олинг: улар икки марта Осиёни енгишга муваффақ бўлганлар - биринчиси, Троя уруши, иккинчиси, ўз остонасида (Марафон жангида. мил. ав. 497 йил). Бу ерда туғилиб келаётган адабиёт ҳали одамларни ахлоқан бузишга улгурмаганди, лекин санъат ривожланиши, ахлоқ бузилиши ва македониялик Александр истилоси бирин-кетин ёпирилиб келди. Гарчи олдингидек маърифат, шаҳватпарастлик ва истило давом этиб келаётган бўлса-да, у ерда бўлаётган тўнтаришлар натижасида Юнонистон янгидан-янги истилочи-ҳукмдорларга эга бўлаверди. (Аввал Македония, сўнг Рим, сўнг Византия, сўнг Туркия ҳукмронлиги) дабдаба ва санъатлардан ҳолсизланган Юнонистон жисмини Демосфеннинг оташин нутқлари ҳам ҳушига келтира олмади.

Чўпон Ромул асос солган ва Вергилий буколикалари - чўпоний шеърларида шуҳрати куйланган Рим Энний ва Теренций (каби шоирлар) даврига келиб, таназзулга юз тутди. Ҳатто номларини ҳам хижолатсиз тилга олиб бўлмайдиган Овидийлар, Катуллар, Марциаллар ва шуларга ўхшаш уятсиз ёзувчилар оломони туфайли бир маҳаллар эзгулик маскани бўлган Рим жинойтчилар томошагоҳига, ваҳший римликларнинг қўғирчоғига айланиб, бошқа халқларга шарманда бўлди. Жаҳон марка-

¹ Сезастрис — Миср фиръавни.

² Камбиз — Эрон шоҳи.

зи бўлмиш бу шаҳар кўп халқларнинг бўйнига ўзи осган бўйинтуруқ юкидан ўзи қулаш арафасида унинг фуқароларидан бири «Нафосат ҳаками» унвонига сазовор бўлди¹.

Балки жаҳолатдан кўра, эҳтиёткорлик туфайлидир, Европанинг бошқа жойларида қувғинга учраган илм-фан ва санъатга паноҳ бўлган, эгаллаб турган ҳолати бўйича жаҳон маркази бўлиши зарур бўлган Шарқий Салтанат маркази (Константинопол – Истамбул) ҳақида нима ҳам дейишим мумкин? Хиёнат, қотиллик ва заҳарлаш, бузуқлик, шарм-ҳаёсизлик, барча жинойтларнинг асоси бўлган шафқатсизлик Константинопол тарихи пойдеворини ташкил қилади ва шу ердан сизиб чиқаётган оқава асримиздаги биз мақтаётган билимлардир.

Кўриниб турган ҳақиқатни тасдиқлаш учун узоқ ўтмишдан далил қидиришга ҳожат борми? Осиёда улкан бир мамлакат бор (Хитой). У ерда адабиёт иззат-ҳурматда ва давлатнинг энг олий мансабларига поёндоз бўлиб хизмат қилади. Агарда илм-фан ахлоқни поклаганида, одамларга қаҳрамонликни сингдириб, ўз Ватани учун қон тўкишни ўргатганида Хитой халқлари доно, эркин ва енгилмас бўларди. Улар устидан ҳукмронлик қиладиган бузуқлик бўлмаса, жинойтчилик одатга айланган бўлмаса, қонунлар донолик тимсоли бўлиб, вазирлари эса, билимдон бўлса, бу улкан салтанатнинг кўп сонли аҳолиси, яхши кўрган таълимотлари (даочилик ва конфуцийчилик) ҳам ёрдам беролмасдан, билимсиз ва кўпол бир Мўғул (Чингиз) истило-сига қарам бўлиб қолармиди? Адабиётга кўрсатилган иззат-ҳурмат жуда юзаки бўлиб, бундан мамлакатга қандай наф тегди? Аҳолининг қуллар ва ёвузларга айланганими?

Ахлоқнинг шу кўринишларига қарши оз сонли халқлар ахлоқини қарши қўядиган бўлсак, улар кераксиз билимлардан ўзларини ҳимоя қилиб, бошқа халқларга ибрат бўларли даражада эзгу ишларни амалга ошириб бахт-саодатга эришганлар. Қадимий форслар шундай ишлар қила олган ажойиб миллат

¹ Руссо бу ерда Нерон давридаги журъатли адиб Петроний Арбитрни кўзда тутади. (Тарж.)

эди ва улар осонлик билан бутун Осиёни забт этдилар. Биз илм-фанни қандай ўрганган бўлсак, улар эзгуликни шундай йўл билан ўргандилар (Ксенофонт «Киропедия» асарида Эронда фарзандлар тарбияси ҳақида ёзган). Уларнинг қарор топиш тарихини фалсафий романга қиёслаш мумкин.

Скифлар ҳам шуларга ўхшаш бўлиб, улар ҳақидаги ҳайрат садолари бизгача етиб келган. Ўқимишли, бой-бадавлат ва шаҳватпараст халқнинг жиноятлари, жирканчликларини ёза-вериб чарчаган қалам аҳли ҳам енгил нафас олгандек, германларнинг соддадиллиги, бегуноҳлиги ва эзгу ишлари ҳақида кўплаб ёза бошлади¹. Рим ҳам, бойиб кетмасдан олдин ва ниҳоят камбағаллик белини букмаган, ёмонлардан ибрат олмаган ҳозирги кунларгача ҳам жасоратли миллат бўлган деҳқонлар (швейцарияликлар) шундай фазилатли инсонлар эдилар.

Зинҳор, улар бу фазилатларни аҳмоқ бўлганликлари туфайли топмаган, албатта. Улар бошқа мамлакатлардаги такаббур олифталар олий эзгуликлар ҳақида, бузуқликларни ёмонлаб, яхши ишлар ҳақида оғиз кўпиртириб, ўзларини буюк, таҳсинга лойиқ одамлар деб, бошқаларни ёввойилар (варварлар) қаторига қўшиб, менсимасдан, жирканиб қарашларини билар эдилар. Лекин худди ана шу ёввойилар (форслар, турк-лар) римликларнинг ахлоқини кузатиб, уларнинг (сохта) билимдонлигидан жиркана бошладилар.

Юнонистоннинг барча ҳикматлари жамланган, қонунлари доноликнинг рамзи ва эзгуликларда инсоният етакчиси бўлган, аҳолиси одамлардан кўра, кўпроқ ярим илоҳлардан ташкил топган бу шаҳар (Афина)ни эсдан чиқариб бўладими? О, Спарта, беҳосил билимдонликни мангу шарманда қилган табиий одамлар макони! Бузуқлик билан бирга нафис санъат Афинага кириб келганида, бу ерда ҳукмдор биринчи шоир (Ҳомер) асарларини тўплаётганида, сен, о, Спарта, ўз уйингдан санъатни, рассомларни, илм-фан ва олимларни ҳайдагандинг!

¹ Руссо тарихчи Тацитни кўзда тутлади. (Тарж.)

Воқеалар якуни қадр-қимматини кўрсатди. Афина хушму-омала ва нозиктабиатлилар маконига, нотиклар ва файласуфлар мамлакатига айланди; меъморчилик нафис сўз санъатига тенглашди, қўли гул усталар тошларга жон бағишлади; асрлар оша барчага ўрнак бўладиган ажойиб асарлар яратилди. Лакедемон (яъни Спарта) у даражада шуҳратга эришмаганди. «У ерда, — дер эди бошқа халқлар, — эзгу инсонлар туғилади, ҳавосининг ўзи шуни тақозо этади». Уларнинг қахрамонона ишлари ҳақида фақат хотиралар қолган. Бу хотиралар, чиндан ҳам, Афинадан қолган мрамор ёдгорликлардан кам эмас.

Тўғри, айрим донишмандлар бу бузуқлик оқимидан ўзларини сақлаб, музалар масканидан макон топдилар. Дастлабки донишмандларнинг энг бахтсизи (Сукрот) ўз давридаги санъаткорлар ҳақида айтган фикрларини эшитинг:

«Шоирларни кузатдим, — дейди у, — уларга ато қилинган истеъдод ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам адаштиради: улар ўзларини донишманд деб ҳисоблайдилар, бошқалар ҳам шу фикрда, лекин улар донишманд эмаслар».

«Шоирлар қолиб, энди рассомларга ўтаман, — деб давом этади Сукрот — Санъатда мендан кўра билимсизроғи йўқ. Мен уларни ажойиб сир эгалари эканликларига ишонардим. Ҳолбуки, рассомларнинг ҳаёти шоирларникидан яхши эмаслигини кўрдим, улар ҳам, булар ҳам бир хил хаёл оғушида, хаёлий оламларда яшаркан. Уларнинг энг иқтидорлилари мукамалликка эришиб, ўзларини донишманд деб биларкан. Ўзларини юқори қўйишлари билимдонликларига бўлган ҳурматимни сўндирди ва мен ўзимни башоратчи ўрнига қўйиб ўзимдан сўрадим: улар билган нарсаларни билишим керакми ёки билмасдан ўзлимича қолишим керакми? Ўзимга ўзим ва Худо олдида жавоб бердим: Ўзлимича қолишни истайман.

Ҳақиқат, яхшилик ва гўзаллик нима ўзи — биз билмаймиз — на софистлар, на шоирлар, на нотиклар, на рассомлар ва на мен. Лекин ўртамизда фарқимиз бор — улар ҳеч нарсани билмасалар-да, нималарнидир биламиз, деб ўйлайдилар, менинг эса, ҳеч нарса билмаслигимга шубҳам йўқ. Башоратчи-

нинг менга берган афзаллиги шундан иборатки¹, менинг ҳеч нарса билмаслигимга ўзим қатъий ишонаман»².

Демак, кўриб турганингиздек, инсонларнинг энг донишмандини бутун Юнонистон тан олган. Афиналикларнинг энг билимдони бўлмиш Сукрот билимсизликни афзал кўрмоқда! Агар у ҳозир орамизда бўлганида олимларимиз, санъаткорларимиз унинг фикрини ўзгартиришга мажбур қила олармиди? Йўқ, ҳурматли жаноблар: бу адолатли инсон кераксиз бўлган билимларимиздан жирканарди, ҳар томондан бостириб келаётган кераксиз асарларни кўпайтиришга йўл қўймасди; худди ўз шогирдларига ўргатганидек, бизга ва авлодларимизга ибрат бўладиган яхши ишлар ва эзуликлар ҳақидаги хотираларни қолдирарди. Одамларни яхшиликка ўргатиш шундай бўлиши керак.

Дастлаб Сукрот Афинада, ундан кейин кекса Катон Римда ўз ватандошларининг жасоратларига путур етказиб, уларга тузоқ қўйган маккор ва айёр Юнонларга қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин, шунга қарамай, илм-фан, санъат ва диалектика ғалабага эришди; Рим файласуфларга, нотикларга тўлиб кетди; ҳарбий интизомга эътибор сусайди; деҳқонларга жирканч назар билан қарай бошладилар; одамлар турли оқимларга бўлиниб, умумий ватани борлигини эсдан чиқардилар. Эркинлик, софдиллик, қонунларга итоатгўйлик каби муқаддас сўзлар ўрнини Эпикур, Зенон, Аркесилай исмлари эгаллади. «Орамизда олимлар пайдо бўлганидан бошлаб, — дер эди уларнинг файласуфлари, — фазилатли фозил инсонлар кўринмай қолди. Шу пайтгача эзу ишларни қилиб келган римликлар эзулик илмини ўргана бошлаши биланоқ ҳаммаси барбод бўлди»³.

¹ Дельфа ибодатхонаси башоратчиси Сукротнинг буюклигини, келгусидаги шухратини эътироф қилган.

² Сукротнинг бу фикрларини Афлотун ва Арасту унчалик маъқулламаган. (Тарж.)

³ Бу фикрда қисман ҳақиқат бор, лекин тўлиқ эмас, чунки эзу ишларни қилишга ахлоқ илмини ўрганиш ҳалақит бермайди. Лекин Руссо фикрининг ҳақ тарафи шундаки, эзу, фазилатли ишларни қилолмайдиган такаббур, худбин ва жангларда жасурлиги билан машҳур одамларга эзулик, яхши хулқ илмини (эстетикани) юз марта ўргатсангиз ҳам яхши хулқли бўлиб қолмайди. Арасту ҳам «Ахлоқи кабир» («Катта ахлоқ китоби»)да шу фикрни айтган. Шунга яқин фикрларни Сенека (милоднинг I асри Рим), Монтен (XVI аср, Франция) ва бошқа мутафаккирлар ҳам айтганлар. Руссо эса, бу фикрни янада чуқур ва кенг талқин қилади. (Тарж.)

О. Фабриций! (Плутархнинг «Қиёсий ҳаётномалар»и қаҳрамони, Рим консули) Қачонлардир сиз қутқарган, ўзи эришган ютуқлардан кўра сиз туфайли машҳур бўлган Рим ҳозир қандай ясаниб олганлигини кўрганингизда эди, буюк қалбингиз нималарни ҳис қилган бўларди? «Эй, Худойим, бу похол томли оддий хонадонлардаги соддалик ва эзгуликлар ўрнини нималар эгаллади? — деган бўлардингиз. — Римга хос соддаликни йўққа чиқарган бу қандай дабдабабозлик? Бу қандай бегона тил? Бу қанақа тегма-нозик феъл-атворлар? Бу ҳайкаллар, расмлар, бинолар нимани англатади? Эй, телбалар, нима қилиб қўйдинглар? Сиз, халқларнинг (маънавий) раҳнамолари, ўзингиз тарбия қилган пасткаш, арзимас одамларнинг қулларига айланиб қолибсиз! Эй, ҳукмдорлар, сизлар меъморлар, рассомлар, ҳайкалтарошлар ва масхарабозларни бойитиш учун Юнонистон ва Осиёни ўз қонингиз билан сугордингиз! Карфаген вайроналарини найчи эгаллапти! Рим императори Нерон най чалар ва шеър ёзар эди. Эй, Римликлар, бу амфитеатрларни тезда йўқ қилинглар, мраммар ҳайкалларни синдирилинглар, расмларни ёқиб юборинглар! Сизларни бўйсундираётган, ўз санъатлари билан сизни бузуқлик ботқоғига тортаётган қулларни ҳайданглар! Бу кераксиз истеъдодлардан бошқалар шуҳрат қозонаверишсин. Римга муносиб бўлган истеъдод — дунёни забт этиш ва эзгулик салтанатини ўрнатишдир. (Демосфеннинг шогирди), Эпир шоҳи Пирнинг элчиси Киней Рим сенатини подшолар мажлиси, деб ўйлаганида ортиқча дабдабадан, нафис назокатдан кўзи қамашмаганди; бекорчи одамларга ҳузур бағишловчи кераксиз нотиклик санъатини эшитмаганди ҳам. Хўш, Киней қандай буюкликни кўрганди? Ҳеч қандай бойлик, ҳеч қандай санъат бера олмайдиган, дунёда ҳали ҳеч ким кўрмаган гўзалликни кўрганди у; Рим ва унга тегишли ерларни бошқаришга муносиб бўлган эзгу инсонлар мажлисини кўрганди у»¹.

¹ Бу ерда давлатни халқ номидан бошқарувчи республика тузумига хос олий кенгаш — икки юз вакил депутат ҳақида сўз боради. (Тарж.)

Келинглар, замонлар ва маконлар оша яна ўз давримизга қайтайлик ва ҳиссиётларимизга ёмон таъсир қилаётган ёқимсиз манзараларни четга улоқтириб ўтган нарсаларни қайтаравермасдан, кўз ўнгимизда нималар содир бўлаётганлигини кўрайлик. Фабриций руҳини бекорга чақирганим йўқ; Людовик XII ёки Генрих IV тилидан эшитмоқчи бўлганларимни унинг тилидан эшитмоқчи эмасман¹. Тўғри, бизнинг давримизда давлат Сукротга цукута шарбаги (заҳар)ни ичирмаган бўларди, лекин агар ҳозир Сукрот бўлса, бундан ҳам аччиқ ва ёқимсиз бўлган заҳар — масхаралашлар, жирканишларни татиб кўрган бўларди — бу ўлимдан ҳам юз марта баттар. Шу тариқа, абадий Донолик бизга раво кўрган бахтли билимсизликдан чиқишга уринишларнинг натижаси бўлган манманлик, дабдаба, бузуқлик ва қуллик барча замонларда (маданият учун) жазо бўлиб хизмат қилди. Эндиликда донолик ўз қилмишларини парда ортига яширган бўлса-да, у бизни кераксиз ва хаёлий нарсаларни қидириб овора бўлишга мажбур қилмас эди, у бизни етарли даражада огоҳлантирган эди. Биз шу имкониятдан фойдалана олдикми ёки уларнинг сабоқларидан, ўзимизга зиён етказмаган ҳолда, хулоса чиқара олдикми? Табиат биздан сир-асрорларини, худди она боласидан хавфли ўйинчоқларни яширгандек, яшириб, мурувват кўрсатди — шу нарсани узил-кесил билиб олинглар: Биздан яширилган барча сир-асрорлар — фалокатлар эди². Табиат бизни шундай асраб келади; илм олиш машаққатлари эса, бизга кўрсатилган ҳимматдан кам эмас. Одамлар бузилиб кетди: агар улар билимдон бўлиб туғилганларида бундан ҳам ёмон бўларди³.

Шу тариқа фикр юритишнинг ўзи инсоният учун нақадар хўрлик! Нақадар ғуруримиз поймол бўлди! Нима! Ростгўйлик билимсизликнинг фарзандими? Илм-фан ва эзгулик бир-бири билан чиқишолмайдими? Булардан қанчалик хулоса чиқариб

¹ Руссо буларни адолатли раҳбар деб ўйларди. (Тарж.)

² Юнон мифи Пандора сандиғини эсланг. (Тарж.)

³ Одобсизга билим бериш хавфлидир. (Тарж.)

олиш мумкин? Илм-фан ва санъатни ўз ҳолича кўриб чиқайлик: уларнинг ютуқлари нималарга олиб келишини кўрайлик; мулоҳазаларимиздан келиб чиқиб берган хулосаларимиз тарих чиқарган хулосаларга мувофиқ келса, ҳеч иккиланмай қабул қиламиз.

Мисрдан Юнонистонга ўтган қадимий ривоятда айтилишича, илм-фан ихтирочиси, инсон ҳаловатини бузган маъбуд (Гермес, Хурмуз, Хирмис), ҳисобланади. Мисрликлар ўзлари бу ҳақда қандай фикрда эдилар? Гап шундаки, илм-фан асослари уларнинг кўз ўнгида содир бўлаётган нарса ва ҳодисалар натижасидан келиб чиққан. Дарҳақиқат, дунёдаги барча қўлёзмаларга кўз ташласак, ҳатто турли фалсафий қарашлар билан бирга қўшиб кўрилганда ҳам, пойма-пой тузилган йилномалар саҳифаларини варақлаганимизда ҳам, инсоният билимларининг келиб чиқишига асосий сабабларни топа олмаймиз. Астрономия — бидъат ва хурофотдан; нотиклик санъати шуҳратпарастлик, нафратланиш, хушомад ва ёлғончиликдан; хандаса — хасисликдан; физика — бекорчилик, қизиқувчанликдан, уларнинг барчаси — ахлоқ илмини ҳам қўшиб ҳисоблаганда — инсон такаббурлигидан келиб чиққан. Демак, илм-фан ва санъатнинг келиб чиқиши инсон кибру ҳавосига бориб тақалади; эзгуликка бориб тақалганда эди, уларнинг қадр-қимматли эканлигига шубҳа қилмасдик.

Илм-фанларнинг келиб чиқиши инсон ҳою-ҳавасига асослангани сабабли, нимага хизмат қилишлари яққол кўриниб турган нарса. Дабдабага мойил бўлган бундай илм ва санъатларнинг бизга нима кераги бор эди? Инсоният адолатсизлиги бўлмаганда эди, ҳуқуқшуносликнинг кераги бормиди? Золимлар, урушлар ва фитналар бўлмаганда эди, тарихни нима қилардик? Бир сўз билан айтганда, ким ҳам вақтини (илм-фанларни) бесамар ўрганишга маҳлиё бўлиб ўтказарди? Бунинг ўрнига, инсонлар табиат қонунларига суянган ҳолда ўз одамийлик мажбуриятларини бажариб, бор вақтини Ватанига, бахтсизларга, ўз дўстларига сарфламасмиди? Наҳотки, биз умримизни ҳақиқат чўкиб кетган қудуқ четига боғланиб ўтказсак? Шу фикрнинг

ўзигина фалсафани жиддий тарзда ўрганиб, билим олишга бел боғлаган ҳар бир одамни чўчитиб юборса керак.

Илмий изланишларда бизга қанча хатарли ва алдамчи йўллар хавф солмоқда! Ҳақиқатга етишиш йўлида бизни фойдадан кўра минглаб марта кўпроқ зарарлар ва хатоларни бошдан кечиришимизга тўғри келар? Сарф-ҳаражатларимиз натижаларни оқламаслиги аён: чунки ёлгон чексиз даражада, турли-туман кўринишда бўлса, ҳақиқат ягона кўринишдадир. Дарвоқе, ким ҳам уни чин дилдан қидирарди? Енгиб бўлмас истак бўлганида ҳам, қайси белгиларига асосланиб ҳақиқатни таниб оламиз? Турли фикрлар аралашмасидан қайси ўлчовга асосланиб тўғриси аниқлаймиз? Энг қийини — бахтимиз чошиб ўша ўлчовни (масалан, мантиқни) топиб олсак, қайси биримиз уни тўғри қўллай оламиз?

Агар илм-фанимиз ўз олдига қўйган вазифаларни еча олишга ожизлик қилса, у ҳолда эришилган натижалар янада хавфлироқ бўларди. Бекорчиликдан туғилган илм-фан яна бекорчиликка хизмат қилиши ёмон, яъни бекорга сарфланган вақт ўрнини тўлдириб бўлмайди ва бу, энг аввало, жамиятга жиддий зарар етказиши муқаррар. Сиёсатда, худди ахлоқдаги каби, эзгу ишлар қилмаслик — катта ёвузлик; фойда келтирмайдиган фуқаро зарарли инсон сифатида баҳоланади. Нима сабабдан бўшлиқдаги жисмлар ўзаро тортишиш кучига эга, бир вақтнинг ўзида ҳаракат қилаётган сайёраларнинг фазодаги масофа нисбати қандай? Эгри чизиқларнинг умумий оғиш ва эгилиш нуқталари қандай бўлади? Худода ҳамма нарса мужассамлигини инсон қандай кўра олади? Гарчи икки жойда турган иккита соатдек алоқа боғламасдан турган бўлсалар-да. Қандай қилиб руҳ ва тана бири учун бири жавоб бера олади? «Қандай осмон жисмларида ердагидек ҳаёт бўлиши мумкин? Қайси ҳашаротлар ғайриоддий тарзда кўпаяди?» — деган саволларга жавоб топиб, ажойиб янгиликлар кашф қилган, эй машҳур файласуфлар, менга жавоб беринг, агар юқоридаги масалаларга жавоб топа олмаганингизда ҳаёт ёмонлашиб қолармиди? Биз ҳозиргига қараганда оз сонли бўлиб қолар-

мидик? Бизни бошқариш қийинлашармиди? Душманга хавф-сизроқ бўлиб қолармидик? Бунчалик гуллаб-яшнамасмидик? Иллатларимиз озайиб қолармиди?

Асарларингизнинг аҳамияти ҳақида яна бир бор ўйлаб кўринг, эй олимлар! Энг яхши фуқароларимизнинг маърифатли ишлари айтарли фойда бермаса, у ҳолда ҳеч қандай фойда келтирмасдан давлатни кемириб ётган нотаниш ёзувчилар ва такасалтанг саводхонлар оломони ҳақида нима дейиш мумкин?

Такасалтанглар дедимми? Қани эди, Худога хуш келиб, шундай бўла қолса! У ҳолда ахлоқимиз соғлом, жамиятимиз тинчроқ бўларди. Аммо бу фойдасиз, арзимас ва такасалтанг сўзамоллар ҳар томондан қуршовга олиб ғайримантиқий зараркунандаликлари билан қуролланган ҳолда, динимиз илдиизига болта уриб, эзгуликни яксон қилмоқдалар. Улар «Ватан», «дин» каби қадрли сўзларни эшитгач, заҳархандалик билан тиржайиб, барча қобилиятлари ва фалсафасини ишга солиб, муқаддас нарсаларимизни топташ ва иснод келтириш билан овора. Эзгуликларимиз ва таълимотларимизни ёмон кўришлари етмагандек, улар жамоатчилик фикрининг душманлари ҳамдир. Уларни ибодатхоналарга қайтаришдан кўра худосизлар, деб қўя қолган маъқул. Оммадан ажралиб туриш, уларга насиб этмаган бўлса-да, айримлари учун бу енгиб бўлмас истақдир.

Вақтни бекорга бой бериш — аслида кўнгилсиз воқеа. (Ватан, миллат, халқ учун жон кўйдирмайдиган) адабиёт ва санъат бундан ҳам баттар ёмонликни бошлаб келади. Бу ёмонлик — зеб-зийнат, дабдаба — у ҳам бекорчиликдан ва шуҳратпарастликдан келиб чиқади. Камдан-кам ҳолларда зеб-зийнат, дабдаба илм-фан ва санъатни ниқоб қилади, аммо илм эса кўпинча дабдабасиз кўрина олмайди. Майли, зебу зийнат бойлик аломати бўла қолсин; майли, керак бўлса, бойлик кўпайишига хизмат ҳам қилсин; лекин бу келишмовчиликдан ҳозирги кунимизга муносиб хулоса чиқариб бўлармикан? Агар одамлар нима қилиб бўлса ҳам, бойиб кетишни мақсад қилсалар, у ҳолда фазилатнинг ҳоли нима кечади экан? Олимлар юксак

нарсалар ҳақида кам ўйлайдилар, ҳукмдорлар яхши ишларни ундан-да камроқ қиладилар, халқлар эса ахлоқсиз, бузуқ ва бахтсиз бўлиб қолаверадилар.

Бизга ўхшаган оддий одамларга келсак, табиат юксак қобилият бермаганлиги туфайли, шон-шуҳратга даъво қилмасдан, илгаригидек сояда юраверайлик. Машҳурлик кетидан қувмайлик — унга етиша олмаймиз, чунки бизнинг ҳақиқий ҳолатимиз, гарчи, бизга ҳуқуқ берилганда ҳам, буни кўтара олмайди. Бахтимизни ўзимиздан топишимиз мумкин бўлган ҳолда, уни ўзгалардан қидиришга ҳожат йўқ. Биз ўз бурчимизни қойилмақом қилиб бажарайлик-да, халқлар бурчини бажаришга ўргатиш ташвишини бошқаларга берақолайлик, бундан бошқа билимга эга бўлишнинг зарурияти йўқ.

Эй, фазилатли, содда қалбларнинг юксак сабоғи! Сени англамоқ учун шунчалик зўр бериш, мослашиш керакми? Моҳиятинг қалбларга муҳрланган эмасмиди? Қонун-қоидаларингни билиш учун эҳтирослар сукут сақлаганда ўзлигимизга кириб, виждонимизга қулоқ тутиш етарли эмасмиди?

Ҳақиқий фалсафа мана шу — у билан қаноатланишга ўрганишимиз керак. Машҳур инсонларнинг унутилмас шон-шуҳратларига ҳасад қилмасдан, улар билан орамизда бўлган иззат-ҳурматдаги фарқни белгилаб олмоғимиз керак, зеро, бир замонлар икки буюк халқ (Афина ва Спарта халқлари) ўртасидаги бундай фарқни сезар эдилар — улардан бири яхши гапиришни, бошқаси эса, яхши иш қилишни билган.

Қадимги сиёсатчилар ахлоқ ва фазилат ҳақида тинмасдан гапирардилар, ҳозиргилар эса, фақат савдо ва пул ҳақида вайсайдилар. Бири фалон мамлакатда одамнинг баҳоси шунча экан, агар уни Жазоирга сотсам, қанчага оларкин, деса, бошқаси ҳисоб-китобни давом эттириб, одамнинг баҳоси ҳеч қанча турмайдиган мамлакатларни ва ундан ҳам арзонроқ бўлган мамлакатларни айтади. Одамларни, худди сотиладиган ҳайвонлар подасига тенглаштирадилар. Уларнинг фикрича, одамнинг ўзи яшаётган давлатдаги баҳоси, истеъмом қилганига қараб белгиланади; шундай қилиб, бир сибарислик одам ба-

ҳоси лакедемонияликнинг ўттизтасига тенг. Қани топинг-чи, бир ҳовуч римлик деҳқонлар шу Республикалардан қай бири-ни бўйсундирган — Спартаними ёки Сибарисними? Қайси бири Осиёни титроққа солди?

Кир салтанатини Форс шоҳлари ичидаги энг камбағалларидан ҳам камбағалроқ бўлган бир ҳукмдор — македониялик Александр ўттиз минггача аскар билан босиб олган; халқлар ичида энг қашшоғи бўлган скифлар оламда энг қудратли бўлган ҳукмдорларга қарши турганлар. Икки машҳур Республика (Рим ва Карфаген) дунёга ҳокимликни даъво қилганлар; улардан бири жуда бой, иккинчисида эса, ҳеч вақо бўлмаган, айнан мана шуниси биринчисини вайрон қилган. Дунё бойликларига эга бўлган Рим империяси, бойлик нима эканлигини билмаган одамларнинг қурбони бўлди. Жасорат ва камбағалликдан бошқа нарса-си бўлмаган франклар — Галлияни, сакслар — Англияни босиб олишган. Бисотида бир нечта қўй терисидан бошқа ҳеч вақоси бўлмаган фақир тоғликлар оломони австрияликларнинг гурурини поймол қилиб, бадавлат ва даҳшатли Бургунд сулоласини йўқ қилиб, Европа ҳукмдорларини титроққа солди. Ва ниҳоят, Ҳиндистоннинг беҳисоб хазинасидан янада дадиллашган, қудратли ва доно Карл V нинг вориси (Филипп II) бир ҳовуч баллиқчиларга (голландияликларга) тўқнаш келиб мағлуб бўлди. Майли, сиёсатчиларимиз бизни маъзур тугсинлар ва беҳуда ҳисобкитобларни йиғиштириб, яхшилаб ўйлаб кўрсинлар; яхши хулқ-атвор, одоб-ахлоқ ва урф-одатга эга бўлган фуқаролардан бошқа барча нарсаларни сотиб олиш мумкин.

Жиддийроқ айтадиган бўлсак, зеб-зийнатни муҳокама қилганимизда гап нима ҳақида эди? Гап шу ҳақда эдики, ҳукмдорлар учун муҳимроқ нарса нима — узоққа бормасдан парчаланиб кетадиган ялтироқ салтанатми ёки эзгулик қарор топган юртми? Ялтироқ деяпман, лекин қандай ялтироқлик? Тантанабозлик, ростгўй қалбда яшай олмайди. Майда-чуйда, арзимас нарсалар билан ўралашиб қолган ақл ҳеч қачон юксакликка кўтарила олмайди, гарчи бунга куч етган тақдирда ҳам, жасорат етишмайди.

Ҳар бир санъаткор олқишларга ўч. Мукофотларнинг энг қимматлиси — замондошларнинг мақтовидир. Номи чиққан олимлар энгилтак ёшларга шундай йўналиш бериб қўйган бўлсалар; эркаклар ўз эркининг золимларига (чиройли аёлларга) ёқиш учун нозик дидларини қурбон қилсалар; бир жинс вакили иккинчисининг қўрқоқлигига мос равишда фаросати етмайдиганларни ҳам мақтайверса, шунинг учун юксак поэзия¹ дурдоналари касодга учраб, ажойиб мўъжизакор уйғунликдан воз кечилаётган бўлса²; шундай халқ орасида, шундай замонда туғилган у бечоралар (Мольер, Рамо) мақтовларга эришиш учун нима ҳам қилсин? Санъаткор нима ҳам қиларди, жаноблар? Юксак даҳоликдан ўз замонаси даражасига тушиб, ўртача асарлар яратгани маъқулроқ, токи, замондошлари у ҳаётлик пайтида ҳайратга тушсин. У ўтиб кетгач, асрлар оша ажойиб санъат асарларидан ҳайратга тушишларидан фойда йўқ. Айтинг-чи, бизга, атоқли Аруэ (Вольтер) сохта хушмуомалалик учун қанча самимий ва таъсирчан гўзалликни қурбон қилдингиз? Тақинчоқларга айланган хушмуомалалик учун қанча буюк бунёдкорликни сарфладингиз?

Ахлоқ бузуқлиги зеб-зийнатнинг муқаррар оқибатидир, ўз навбатида, хулқ бузуқлиги — дидлар бузуқлигига етаклайди. Мабодо, буюк, истеъдодли одамлар орасидан тасодифан қатъиятлироғи чиқиб, ўз даврининг руҳига мос — арзимас асарлар яратишни ўзига ор деб билса, у одамнинг ҳолига вой! У хорзор бўлиб, забунликда ўлади. Бу башорат эмас, аччиқ тажрибанинг мевасидир! Карл, Пьер³, мўйқаламингиз ибодатхоналар, улуғвор даргоҳларимизни юксак ва муқаддас авлиёлар тасвирлари билан безаш ўрнига, фойтун араваларнинг эшикларини уятсиз расмлар билан безашга хизмат қилиб (санъатни) булғади. Энди эса, мўйқаламни ташлаб юборадиган вақт келди. Сен-чи, эй бетакрор Пигаль (ҳайкалтарош) — Пракси-

¹ Мольернинг «Мизантроп» («Одам севмас»), Жан Расиннинг «Федра» драмаларини энгилтак аслзодалар кўрмай чиқиб кетганларига ишора.

² Бастакор Жан Рамонинг «Зардушт» операси.

³ Истеъдодли рассомлар Карл Ван-Коол билан Жан-Батист Пьер — тарж.

тель ва Фидийнинг рақобатчиси, тош кескичлар ёрдамида қадимгилар сиғиниш учун тош санамлар яратиб, бутпарастликни кўз олдимизда оқлаган бўлардинг, энди эса, ўша асбобинг бадбашара тасқараларнинг мешқоринларини йўнишга хизмат қилади, акс ҳолда у ишсиз қолади.

Ахлоқ ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, ибтидоий даврнинг содда одатларини роҳатланиб эсламаслик мумкин эмас. Бу – табиатнинг ўзи безаган ажойиб соҳиллар манзараси – улардан кўз узиб бўлмайди, тикилиб тўймайсан. У пайтда одамлар беғубор, эзгу ишларга мойил, табиат билан ҳамнафас бўлиб, Худога хуш келадиган ишлар билан машғул бўлганлар. Кейинчалик одамлар эзгу ишлардан қочиб, гуноҳга ботганлар ва уларга ибодатхоналар раво кўрилган. Бора-бора, улар бу муқаддас даргоҳларни ҳам булғагач, уй нима, ибодатхона нима – фарқи йўқолган. Бу эса, ахлоқнинг таназзулга юз тутиши бўлиб, бузуқлик ҳеч қачон бунчалик даражада муқаддас даргоҳларнинг пештоқларигача кириб бормаганди.

Ҳаётдаги қулайликлар кўпайган санъат такомиллашиб, даб-даба, зеб-зийнат кенгайган сари, ҳақиқий жасорат заифлашиб, ҳарбий қудрат йўқолиб борди; булар барчаси сокин ишхоналарида ривожланаётган илм-фан ва санъатнинг таъсирида содир бўлмоқда. Готлар Юнонистонни шип-шийдам қилиб кетганларида, талончилардан бири барча кутубхоналарни ёнғиндан асраб қолишга сабабчи бўлган; чунки у ўйлагандек, ҳарбий машқлардан чалғитган ва ўтириб олиб ишлашга, ялқовликка ўрганган душманнинг бу мулкани ўзларига қолдириши керак бўлган. Карл VIII деярли қиличини яланғочламасдан Госканага ҳукмдор бўлиб олди, сарой аҳли бу кутилмаган осонгина ғалабани Италиянинг ҳукмдорлари ва аслзодалари машқлар ўтказиб, ҳарбий куч-қудратини ривожлантириш ўрнига аскиябозлик ва илм-фанга ружу қўйганликларидан деб ҳисоблади. Юқоридаги икки воқеани мисол қилиб келтирган, соғлом фикрловчи бир одам (Мишель Монтень) ўзига сабоқ бўладиган бу воқеалардан хулоса чиқариб олди: илм-фанни бундай тарзда ўрганиш мардлик ва жасоратни руҳ-

лантирмайди, аксинча, бу ҳиссиётларни сусайтиради, ҳарбий тартибларга путур етказади.

Римликлар орасида тасвирий санъатни, олтин ва кумушдан ясалган ўймакорлик буюмларини, нафис санъат асарларини тушунадиганлар кўпайиб борган сари, ҳарбий жасорат йўқолиб бораётганлигига иқрорлик ҳам кўпайган. Ҳар доим бошқа халқларга ўрнак бўлиш, мабодо бу мамлакат тақдирига ёзилганида эди, Медичилар хонадони ва санъатнинг ривожланиши, эҳтимол, Италиянинг бир неча аср илгари қозонган ҳарбий шуҳратини қайтадан бадном қилган бўларди.

Маънавий барқарорликни барвақт сўндирадиган, вужудни тез қаритадиган, тинч ҳолатда ўтириб ишлайдиган касб-корлар қоидаларини Қадимий Юнон давлатлари ўз фуқароларига тақиқлаб қўйган эди. Дарвоқе, сиз қандай деб ўйлайсиз, бирозгина муҳтожлик ва қийинчиликни енга олмаган одамлар очликка, ташналикка, чарчоққа ва ўлимдек даҳшатли хавфхатарга қарши бора оладими? Аскарлар шу қийинчиликларга ўрганмаган бўлса, чидай олмаса, мардликни қаёқдан олсин? Эгарда базўр ўтирган аскарда, буйруқни бажариш учун, шижоат қаердан пайдо бўлсин? Ҳозирги аскарларнинг ўта бардошли эканликларини, жангда кўрсатган жасоратлари, қаҳрамонликлари ва мардликларини менга мақтамай кўяқолишсин. Аммо улар ҳар бир фаслнинг қийинчиликлари, об-ҳаво инжиқликларини қандай кўтараётганликлари менга маълум эмас. Куёш бироз қиздирса ёки қор ёғса, жангчиларни қулайликлардан бироз чекласа, армиямизнинг энг яхшилари парокандаликка учраб, енгилишлари учун бир неча кун кифоя.

Эй, мардонавор жангчилар, бир нафас тоқат қилиб, камдан-кам айтиладиган ҳақиқатни эшитинглар! Сизлар довурак эканлигингизни биламан: Ҳаннибал даврида яшаганингизда Канн ва Тразимен остоналаридаги жангларда ғалаба қозонган бўлардингиз; Цезарь сизлар билан Рубиконни кечиб ўтиб, ўз мамлакатини бўйсундирарди; аммо Ҳаннибал Альп тоғларини сизлар билан ошиб ўтолмаган, Цезарь эса, сизлар билан аждодларингиз устидан ғалаба қозонолмаган бўларди.

Уруш натижасини ҳар доим ҳам жанг ҳал қилавермайди ва омадли натижага эришиш санъати ҳар бир саркарда учун жанг омадидан кўра юксакроқ санъатдир. Кўксини ўққа тутиб, ҳаётини қурбон қилишдаги жасоратдан кўра, куч-қувватини авайлаб, бардошли бўлиб, ўлимдан сақланиш муҳимроқ. Жангчиларнинг қай тарзда ўлиши: безгакданми, шамоллашданми ёки душман ўқиданми — давлат учун аҳамияти йўқ.

Илм-фан ривожланишининг ҳарбий ишларга таъсири ёмон бўлар экан, ахлоққа таъсири бундан-да ёмон. Ҳаётимизнинг дастлабки йилларидаёқ ўйламасдан берилган ёмон тарбия ақлимизни бузиб, фикрларимизни айнитишга сабабчи бўлади. Жуда катта маблағ сарфланиб, беҳисоб тарбия муассасалари бор ва уларда ўтказилаётган машғулотларда ёшларга кўп нарсаларни ўргатадилар, аммо уларга бевосита зарур бўлган билимларни, (соф виждонли ва мард бўлишни) ўргатмайдилар. Болаларингиз ўз она тилларини эмас, балки бошқа, бирор жойда қўлланмайдиган тилларни ўрганадилар; ўзлари ҳам яхши тушуниб етмайдиган, ҳақни ноҳақликдан, яхшини ёмондан ажрата олмайдиган, яхшилик ниқоби остига яширинган санъатни эгаллайдилар. Ёшларимиз олижаноблик, адолат, ёмонликдан тийилиш, одамийлик каби сўзлар маъносига тушуниб етмайдилар; «Ватан» сўзининг асл маъноси уларга етиб бормади, уларга Худои таоло тўғрисида, фақат қўрқитиш учун гапирадилар. Бир донишманд (М. Монтень), агар шогирдларим копток ўйнаса ҳам хурсанд бўлардим, ҳар ҳолда ҳаракатчан бўларди-ку, деган. Болалар нима биландир шуғулланишлари зарур, бекор қолдириш хавfli эканлигини биламан. Хўш, улар нималарни ўрганишлари зарур? Мана бу ҳақиқатан ҳам ажойиб савол! Вояга етганларида нима ишлар билан шуғуллансалар, шунга ўргансинлар, унутишлари керак бўлган нарсаларга эмас.

Истироҳат боғларимиз ҳайкаллар билан, галереяларимиз расмлар билан безатилган. Сизнингча, бу оммавий томоша учун қўйилган санъат асарларида кимлар тасвирланган? Ватан ҳимоячиларими ёки буюк ишлари билан ҳаётимизни бойитган инсонларми? Йўқ. Бу расмлар қадимий афсоналардан

танлаб олинган, сарсон-саргардон қалблар ва адашган ақл-идрокни ифодаловчи рамзий сиймолар (дабдабали, ҳашаматли Рококо санъати, Бушенинг мифологик, эротик манзаралари) бўлиб, шубҳасиз, фарзандларимиз ёшлик чоғлариданоқ, ўқиш-ёзишни ўрганмаслариданоқ шу кўз ўнгидагилардан ёмон ўрнак олишлари учун, уларнинг онгига ахлоқсизликни сингдириш учун қўйилган.

Одамларнинг имкониятлари ва истеъдодларидаги фарқлардан, эзгу ишларнинг камситилишидан келиб чиққан ҳалокатли тенгсизлик туфайли пайдо бўлмаганми бу адашишлар? Барча машғулотларимизнинг меваси — энг хавфли натижаси мана шу. Инсон ҳақида энди унинг ростгўйлиги эмас — истеъдоди; китоб ҳақида эса, унинг фойдалилиги эмас — яхши ёзилганлиги сўраладиган бўлиб қолди. Сўзамолликка саховат билан мукофотлар тарқатилмоқда, эзгулик эса, эътиборсиз қолмоқда. Нотиқлик минглаб мукофотларга сазовор, ажойиб ишларга эса, мукофот йўқ. Ҳар ҳолда менга айтишсин, Академияда энг яхши фикр учун бериладиган мукофот шуҳратини, шу мукофот таъсисчисининг хизматлари билан тенглаштириш мумкинми?

Донишманд ҳеч қачон бойлик кетидан қувмайди, лекин у шон-шуҳратга бефарқ эмас; бу борадаги адолатсизликни кўргач, унда мусобақа руҳи уйғониб, жамият учун фойдали бўлган эзгу ниятлари барбод бўлади, ўзи эса азоб чекиб, сўниб боради, муҳтожликда унутилиб, ҳароб бўлади. Муносиб тарзда мукофот беришдан кўра, ўртачаларга мукофот тарқатишни афзал кўриш охир-оқибатда, мана, нималарга олиб келади — ҳозирги пайтда илм-фан ва санъатнинг янгилиниш тажрибаси буни яққол кўрсатиб турибди. Табиатшунос, муҳандис, кимёгар, фалакиётшунос олимларимиз, шоирлар, машшоқлар ва рассомларимиз бор — лекин фидокор фуқароларимиз йўқ. Агар чекка қишлоқларимизда тарқоқ ҳолда қолган бўлсалар-да, улар унутилиб, қашшоқликда, забунликда ҳалок бўлмоқдалар. Бизга ва болаларимизга ризқ-рўз бераётганларнинг шу аҳволга тушиб қолишларига ўзимиз сабабчимиз.

Ёвузлик бундан ҳам кучайиб кетмаслигига ишонаман. Тангри таолонинг донолигидан зараркунанда ўт-ўланлар ёнида шифобахш ўсимликлар ҳам ўсади, заҳарли жондорлар тана-сида давоси ҳам бор, ҳукмдорлар дилида донолик уруғи кўкаради. Шуҳрати асрлар оша юксалиб боришга лойиқ бўлган буюк шоҳ яратгандан ўрнак олиб, минглаб муаммолар манбаи бўлмиш илм-фан ва санъатга бағишланган машҳур (илмий) жамиятларни юзага чиқарди¹. Бу жамиятлар инсоният тўплаган билимларнинг залворли ва хавфли юкини, айтилишига замонда ахлоқнинг муқаддас бурчини кўтариб, ҳам ўзларидан, ҳам бошқалардан ахлоқ поклигини сақлаш талабини қўйганликлари билан шуҳрат топмоқдалар.

Донолик билан ўрнатилган бу тартиблар тахт вориси (Людовик XV) томонидан янада мустаҳкамланиб, Европа қироллари учун намуна бўлиб хизмат қилди². Адиблар учун эса, бу бир мезон бўлиб, уларнинг ҳар бири бу жамиятга аъзо бўлишни шараф деб ҳисоблайдиган, бунинг учун эса, доимо имкон қадар фойдали ишлар билан шуғулланишга, яхши хулқ-атворга эга бўлишга ҳаракат қилишлари лозим бўлиб қолди. Адабиёт соҳасида мукофот берувчи ҳайъат аъзоларида мавзу танлаш, асарнинг қадр-қимматига, инсонлар қалбига эзгуликлар олиб кириш фазилатларига қараб баҳо бериш имконияти пайдо бўлди, танлов қатнашчиларини эса, шуларга риоя қилган ҳолда инсон зотига нафақат ёқимли, балки уларни яхшиликка етакловчи асарлар ижод қилишга чорлади.

Фақат булар, гўёки менинг ҳақлигимни исботлаш учунгина далил бўлиб хизмат қилади, деб менга эътироз билдирмасинлар. Биз асло йўқ касалликларга дори изламаяпмиз. Унда нимани излаяпмиз? Балки олимларимиз фойдаси учун ташкил қилинаётган бу жамиятлар омма эътиборини илм-фанга ва уларни ўрганишга жалб қилиши учундир? Кўрилаётган эҳтиёткор-

¹ Францияда кардинал Ришелье даврида қирққа яқин турли илмий жамиятлар ва фан, санъат академиялари ташкил этилган. (Тарж.)

² Франциядан ўрнак олиб, Германияда, Россияда, Италияда шундай илм-фан ва санъат академиялари ташкил этилди. (Тарж.)

ликка қараганда деҳқонлар жуда кўпчиликни ташкил қилиб, файласуфлар озайиб қолармикан, деган хавотирга тушиб қолишди, деб ўйлаш мумкин. Деҳқонлар билан файласуфларни таққослашдек хатарли ишга қўл урмоқчи эмасман — буни ҳеч ким қийсламаган бўларди. Мен фақат сўрамоқчиман — фалсафа нима ўзи? Машҳур файласуфларнинг ёзганлари нималардан иборат? Бу донолик дўстларидан қандай сабоқ олиш мумкин? Агар уларнинг минбардан туриб бир-бирларига гал бермасдан, фақат менгина янглишмайман, менинг олдимга келинлар, деб бақиришларини эшитсангиз, уларни лўттибозлар тўдаси деб қабул қилиш мумкиндир? Биттаси табиатда жисм деган нарсанинг ўзи йўқ — бу менинг тасаввуримдаги нарсалар холос, деса (Беркли), бошқаси материядан бошқа ҳеч нарса йўқ, коинотда бор нарсадан ташқарида худо йўқ, деб таъкидлайди¹. Буниси, эзгулик ҳам, ёмонлик ҳам йўқ нарса, ахлоқдаги ёвузлик ва эзгу ишлар — уйдирма деса (Вольтер), униси — инсон моҳиятан бўри, виждони қийналмасдан бир-бирининг гўштини ейиши мумкин, дейди (Т. Гоббс). Эй, буюк файласуфлар! Нега дўстларингиз ва фарзандларингизга фойдали сабоқларингизни мерос қолдирмадингиз? Бу билан мукофотларга сазовор бўлардингиз, биз эса, тарафдорларингизни топган бўлардик!

Мана шунақа бу ажойиб одамлар, ҳаёт чоғларидаёқ замондошлари уларга сахийлик билан назокат улашган, вафотидан сўнг эса (шон-шуҳрат билан) боқийликка йўл очиб беришган. Авлодлардан-авлодларга қоладиган доно васиятномалар мана шулар!

Наҳотки, мажусийлик (маданияти) инсоният онгини тўғри йўлдан оздиришдан бошқа авлодларга бирор нарса қолдирмаган бўлса? Йўқ, ҳатто Инжил ҳукмронлик қилган даврда кашф қилинган, китоб босиш санъати маҳсули бўлган асарларда ҳам уятсиз ёдгорликлардан бошқа нарсани кўрмаймиз. Атом-чи, моддиюнчи, даҳрий Левкипп ва Диагорларнинг беҳаё битиклари ўзлари билан бирга йўқ бўлди; инсон онгининг

¹ Ламетри, «Жоннинг табиий тарихи» асари муаллифи. (Тарж.)

галати тентакликларини абадийлаштирувчи Гоббс ва Спинозаларнинг хатарли янглишишлари босмахона ҳарфларини қўллашимиз туфайли абадий сақланади.

Шонли битиклар ёзишга қобилиятсиз, билимсиз ва қўпол оталаримизнинг асарлари билан бирга ҳозирги авлодларимиз ёзган замондошларимизнинг бузуқ ахлоқи уфуриб турган хавфли асарларни, илм-фан ва санъатимиз ривожининг ҳақиқий тарихини, «ютуқларини» асрлар оша келажак авлодларимизга етказсак, авлодларимиз уларни ўқиса ва биздан кўра ақллироқ бўлса, биз кўтарган масалалар юзасидан, шубҳасиз, тўғрироқ хулосага келадилар ва қўлларини осмонга кўтариб, — «Эй Қодир Худо, Сен бизнинг ақл-онгимиз ҳукмдорисан, оталаримизнинг бу ҳалокатли билимлари ва санъатларидан бизни халос эт, бизнинг ягона неъматимиз ва бахтимиз бўлган, Сенинг олдингда энг қимматбаҳо бўлган билимсизлигимиз, гуноҳсизлигимиз ва камбағаллигимизни бизга қайтар», — деб илтижо қилган бўлардилар.

Агар илм-фан ва санъат ютуқлари ҳақиқий бахтимизни юксалтирмас экан, агар улар ахлоқимиз, покиза дидимизга зиён етказар экан, у ҳолда соддадил ёзувчилар тўдаси ҳақида нима деймиз? Билимга қизиқиб қолганларнинг кучларини синаш мақсадида, табиат томонидан, илҳом парисининг маконига кириш йўлларини ҳимоялаш учун қўйилган тўсиқларни шулар олиб ташладилар-ку! Илм-фан эшикларини беандишалик билан бузиб, муқаддас даргоҳга нолайиқ маданиятсизлар учун йўл очиб берган кўчирмачилар ҳақида нима деймиз? Адабиёт соҳасида узоққа бора олмайдиганларни бу муқаддас даргоҳ остонасидан қувиб, жамият учун бошқа бирор фойдалироқ касб-ҳунарга жалб қилинса бўлармиди? У ҳолда умр бўйи ярамас қофиябоз ёки ўртамиёна мутахассис бўлган одам мато тўқишда устаси фаранг бўлармиди?

Табиат томонидан мактаб яратиш ато этилган инсонга ҳеч қанақа ўқитувчи зарур бўлмайди. Инсон зотининг устозлари — Бэконлар, Декартлар ва Ньютонларнинг устозлари бўлмаганда — қайси муаллимлар уларни шу даражага

олиб чиқа оларди? Оддий ўқитувчилар нари борса ўзларининг тор билимлари доирасида ўрганиш билан чегараланган бўларди¹. Айнан, йўлларида учраган дастлабки тўсиқлар даҳоларни бор кучларини сарфлаб, уларни баргараф қилишга, улкан масофаларни босиб ўтишга ўргатди. Агар қандайдир одамларга ўз ҳаётини илм-фан ва санъатни ўрганишга бағишлаш учун имконият бериладиган бўлса, шундай одамлар бўлишлари керакки, токи улар мустақил тарзда даҳолар изидан бориб, улардан ҳам ўтиб кетсин; озчиликни ташкил қиладиган ана шундайларгина инсон заковатини кўкларга кўтарганликлари учун ёдгорлик қўйишга сазовордирлар. Уларга тенглашмоқчи бўлган заковат эгалари, ушбу даҳолар кутган даражадан кам бўлмасликлари керак — бу улар учун ягона мукофотдир.

Қалбимизни нима эгалласа, руҳимиз аста-секин шунга мослашади; буюк воқеалар фақат буюк инсонларни яратади. Қадимда ногіқ (Цицерон) Рим консули бўлган, файласуфларнинг бири Англиянинг канштери эди (Ф. Бэкон). Агар улардан бири қайсидир университетнинг кафедра мудири, бошқаси эса, атиги академия таъминотидаги оддийгина ходим бўлганда, уларнинг асарларида жамиятда тутган мавқеларининг таъсири бўлармиди, деб сўрайман сизлардан? Яхши маслаҳатчи бўлишга қобилияти бор одамлардан маслаҳат олишга қиролларимиз жирканиб юришмасин; бу эскидан қолган хато фикрлардан қайтсинлар. Халқларни бошқариш санъати уларни маърифатли қилишдан кўра қийинроқ деган тушунча амалдорларнинг такаббурлигидан пайдо бўлган. Одамларга ўз хоҳиш-истаклари билан яхшиликка интилишни ўргатгандан кўра, уларни шунга мажбурлаш осонроқ, деган тушунчадан воз кечсинлар; майли, аъло даражадаги олимлар саройдан фахрий жой эгалласинлар, майли, улар ўзлари

¹ Жан-Жакнинг устозларни инкор этувчи бу фикри тўғри эмас, чунки унинг ўзи маънавий устозлари — Плутарх, Монтень, Ларошфуко асарларини ўқиб вояга етган. (Тарж.)

учун муносиб мукофотга сазовор бўлсинлар; халқларнинг бахт-саодати учун уларни доноликка ўргатишга ёрдам берсинлар. Ана ўшанда олийҳиммат мусобақа руҳи билан суғорилган эзгу ишлар, илм-фан ва ҳокимият инсон зотининг фаровонлиги йўлида нималарга қодир эканлигини одамлар кўради. Токи, ҳокимият бир томонда, билимлар ва донишмандлар бошқа томонда бўлар экан, олимлар юксак нарсалар ҳақида кам ўйлайдилар, ҳукмдорлар яхши ишларни ундан-да камроқ қиладилар, халқлар эса, ахлоқсиз, бузуқ ва бахтсиз бўлиб қолаверадилар.

Бизга ўхшаган оддий одамларга келсак, табиат юксак қобилият бермаганлиги туфайли, шон-шуҳратга даъво қилмасдан, илгаригидек сояда юраверайлик. Машҳурлик кетидан қувмайлик — унга етиша олмаймиз, чунки бизнинг ҳақиқий ҳолатимиз, гарчи бизга ҳуқуқ берилганда ҳам, буни кўтара олмайди. Бахтимизни ўзимиздан топишимиз мумкин бўлган ҳолда, уни ўзгалардан қидиришга ҳожат йўқ. Биз ўз бурчимизни қойилмақом қилиб бажарайлик-да, халқлар бурчини бажаришга ўргатиш ташвишини бошқаларга берақолайлик, бундан бошқа билимга эга бўлишнинг зарурияти йўқ.

Эй, фазилатли, содда қалбларнинг юксак сабоғи! Сени англамоқ учун шунчалик зўр бериш, мослашиш керакми? Моҳиятнинг қалбларга муҳрланган эмасмиди? Қонун-қоидаларингни билиш учун эҳтирослар сукут сақлаганда ўзлимизга кириб, виждонимизга қулоқ тутиш етарли эмасмиди?

Ҳақиқий фалсафа мана шу — у билан қаноатланишга ўрганишимиз керак. Машҳур инсонларнинг унутилмас шон-шуҳратларига ҳасад қилмасдан, улар билан орамизда бўлган иззат-ҳурматдаги фарқни белгилаб олмоғимиз керак, зеро, бир замонлар икки буюк халқ (Афина ва Спарта халқлари) ўртасидаги бундай фарқни сезар эдилар — улардан бири яхши гапиришни, бошқаси эса, яхши иш қилишни билган.

ЖЕНЕВАЛИК ДОНИШМАНДНИНГ СЕВИНЧ ВА ҚАЙГУЛАРИ

Б Барча тараққийпарвар одамларнинг ҳурмат-эъзозини қозонган Жан-Жак Руссо «Дил изҳори» асарида ёзишича, ёшлик чоғларида маърифатли камбағаллар оиласидан чиққани учун, одатда, бойларнинг кўпчилиги маърифатсиз бўлиб, маърифатли яхши одамларни қул қилиб ишлатишни ўз бошида англаб етган. Отаси уни ҳунар ўрганиши учун золим устага шогирд қилиб берган. Золим устани эса, зодагонлар ва буржуазия — янги бойлар эзиб ишлатар эдилар. Кўпчиликнинг камбағалликда кун кечириши, бир тўда бойлар, зодагонларнинг зеб-зийнат ва ҳашаматда яшаши, яъни жамият фуқаролари ўртасидаги тенгсизлик, шахс эркинлиги йўқола бориб, меҳнат аҳлига жабр-зулм кучайиши Руссонни изтиробга солган. Бу тенгсизлик Европанинг маънавий устозлари бўлмиш, зодагонлардан чиққан халқ ҳимоячилари Мишель Монтен («Тажрибалар»), Ларошфуко («Максималар»), «Лабрюйер («Характерлар»), Шарль де Монтескье («Қонунлар руҳи») каби моралист — насиҳатчи донишмандларни ҳам ташвишга солган эди. Руссо буларни ўқиб, улғайган.

Жан-Жак Руссога булардан ҳам аввал, Рим империяси қўл остидаги херонейлик юнон донишманди Плутархнинг «Қиёсий ҳаётномалар» асарида тасвирланган ватанга беғараз хизмат қилган Перикл, Демосфен, Солон, Фалес каби қаҳрамонларнинг истибдодга қарши қаҳрамонларча курашлари илҳомбахш таъсир кўрсатган.

Золим подшоҳларга, қирол Людовикка, Россия императори маликаси Екатеринага устозлиги билан мақтанувчи, зеб-зийнатда, нодир санъат асарлари орасида яшашни хуш кўрувчи, мусулмонларнинг сеvimли пайғамбарини масхара қилиб, драма ёзган Франсуа Вольтер ижтимоий тенглик учун, шахс эркинлиги идеаллари учун оташин курашчи Руссонни ёқтирмаслиги табиий эди. У, турли ифволар йўли билан Руссонинг Фран-

циядан қувғин қилинишига эришди. Вольтер «Кандид», «Зодиг ёхуд қисмат» каби фалсафий қиссаларида Руссо каби софдил қаҳрамонларни тентак деб, масхара қилди.

Лекин, Жан-Жак Руссонини севган, эъзозловчи одамлар орасида Пол Гольбах, Монтескье, Бюффон, Мабли, Мариво, Дидро Ламетри, Фонтенель каби буюк маърифатчилар бор эди. Хусусан, энциклопедиячилар гуруҳи етакчиси Дени Дидро женевалик эркпарвар Руссонинг илк асари, Дижон академияси мукофоти олган «Илм-фан ва санъатлар раванқи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими?» рисоласини қизғин кутиб олди ва уни нашр этишга ҳисса қўшди. Бу асарида Руссо умуман илм-фанга ва санъатларга қарши эмас, балки ахлоқни, табиийликни бузувчи илм ва санъатларга қарши эди.

Жан Жак Руссо илм-фанлар ва санъатларнинг раванқ топиши, меҳнат унумини оширувчи турли дастгоҳлар, усуллар, зебзийнатга ишқибоз бойларнинг эҳтиёжларини қондириш учун ҳосил қилинаётган тилла буюмлар, турли наққошлик зийнатларини ясовчи усталарга иш топиб бериши мумкин, лекин миллионлаб камбағалларнинг ҳаёти оғирлашгани, уларнинг инсонлик қадр-қиммати оёқости қилинаётгани, жамият ахлоқида табиийлик, самимийлик, ўзаро хайрихоҳлик, ҳамдардлик йўқолиб, алдов, мунофиқлик, кибру ҳаво, порахўрлик авж олаётгани ҳақида жамият ва давлат ўйлаши ва меҳнат аҳлига ҳурмат билдириш, ғамхўрлик қилиши зарурлигини айтади. Жан Жак Руссонинг «Жамоат шартномаси», «Тенгсизликнинг келиб чиқиши» асарларида ёзган, тараққий этган давлатлар ва жамиятларда ижтимоий, синфий тафовутларидан қатъи назар, барча фуқароларнинг инсон сифатида тенглиги, биродарлигини қарор топтириш зарурлиги ҳақидаги ғоялари катта аҳамиятга эга.

Мунофиқликни ёмон кўрувчи, шахс эркинлиги, қадрини ҳимоя қилувчи Байрон «Чайльд Ҳарольд» достонида, Россияда Радищев, Карамзин, Пушкин, Белинский, Герцен, Достоевский, Лев Толстой ўз асарларида Руссога ва унинг ғояларига қизғин ҳурмат-эҳтиром билдирганлар.

Маҳкам Маҳмуд

ЖАН-ЖАК РУССО ҲИКМАТЛАРИ

Менинг ишим — ҳақиқатни айтиш, аммо, унга ишонишга мажбур этиш эмас.

* * *

Оқил қонун чиқарувчи ишни қонунларни яратишдан эмас, балки уларни мазкур жамият учун яроқлилигини ўрганишдан бошлайди.

Эҳтирослар қанчалик жазавали бўлсалар, уларни тийиб туриш учун қонунлар шунчалик зарурдирлар.

* * *

Машҳур бўлиш одамга катта масъулият юклар экан.

* * *

Куч ҳуқуқни яратмайди ва одамлар фақат қонуний ҳокимиятга итоат этишга мажбурлар.

* * *

Инсон ҳақида энди унинг ростгўйлиги эмас — истеъдоди; китоб ҳақида эса, унинг фойдалилиги эмас — яхши ёзилганлиги сўраладиган бўлиб қолди.

* * *

Руҳий қувват — ясан-тусанда эмас, инсоний фазилатлардадир.

* * *

«Куллиқ» ва «ҳуқуқ» сўзлари бир-бирларига зиддирлар; улар бир-бирларини истисно этадилар. «Мен сен билан тўла сенинг ҳисобингдан ва тўла менинг фойдамга битим тузаман, менга қанча лозим бўлса, унга шунча риоя қиламан ва унга

сен ҳам — бу менга қанча мақбул бўлса, риоя қиласан», — деган сўзлар, уларда одам билан одамнинг ёки халқнинг муносабатлари назарда тутилганлигидан қатъи назар, ҳаминша ҳеч қандай маънога эга бўлмайдилар.

* * *

Жинс масаласига тааллуқли ҳамма нарсада аёл билан эркак кўпгина муштарак жиҳатларга ҳам, кўпгина тафовутларга ҳам эга. Уларни бир-бирлари билан таққослаш қийин, чунки уларнинг тузилишларида жинс билан бевосита боғлиқ нарса нима-ю, унга боғлиқ бўлмаган нарса нима эканини аниқ белгилаб олиш анча мушкул.

* * *

Қонунлар бу — фуқаролар уюшувининг шартигинадирлар. Қонунга итоат этувчи халқ унинг ижодкори ҳам бўлмоғи лозим: уюшмага кираётганларгагина яшаш шартларини белгилаш жоиз.

* * *

Одамларнинг муомаласидан уларнинг табиати, феъл-атворини билиб олиш мумкин.

* * *

Дабдабазликни унга қарши қонунлар билан жиловлагандан кўра, унинг олдини, вужудга келишига йўл қўймайдиган бошқарув ёрдамида, олган афзал.

* * *

Эркаклар билан аёллар ўртасидаги муштаракликнинг ҳаммаси инсоний табиатга тааллуқли, уларни бир-биридан фарқлантириб турадиган жиҳатларнинг ҳаммаси эса, жинс масаласига доирдир.

* * *

Вояга етганларида нима ишлар билан шуғуллансалар, шунга ўргансинлар, унутишлари керак бўлган нарсаларга эмас.

* * *

Халқ ўзининг барча ҳуқуқларини қандайдир бир сайлаб қўйиладиган идорага буткул ва тамомила топшириб қўйиши учун мазкур идора фақат фаришталардан ташкил топган бўлмоғи лозим. Уларда ҳам, одамларни бошқаришга киришишлари биланоқ, тирноқлар ва шохлар ўсиб чиқадилар.

* * *

Ким билан мулоқот қилаётганингни ҳеч қачон билмайсан: дўстингни ким эканлигини билиш учун эса, жиддийроқ ва каттароқ ҳодиса рўй бериши керак, уни кутиш учун эса, вақт йўқ, ҳолбуки, ўша ҳодиса туфайлигина дўстинг ким эканлигини яхшироқ билиб оласан.

* * *

Жамият муштараклигига путур етказадиган барча нарсалар ҳеч нимага ярамайдилар; одамнинг ўзини ўзи билан зиддият ҳолатига қўювчи барча қоидалар ҳеч нимага арзимайдилар.

* * *

Бир-бирига шу қадар ўхшайдиган ва тузилиши жиҳатидан бир-биридан шу қадар фарқ қилувчи бу икки махлуқ табиатнинг мўъжизасидир.

* * *

Кишини ирода эркинлигидан маҳрум этиш — унинг ҳаракатларини ҳар қандай ахлоқийликдан маҳрум этиш демакдир.

* * *

Ҳаётдаги қулайликлар қўпайиб, санъат такомиллашиб, даб-даба, зеб-зийнат кенгайган сари, ҳақиқий жасорат заифлашиб, ҳарбий қудрат йўқолиб борди; булар барчаси сокин ишхоналарида ривожланаётган илм-фан ва санъатнинг таъсирида содир бўлмоқда.

* * *

Қулликда туғилган ҳар қандай одам қуллик учун туғилади; ҳеч нима бундан туғрироқ бўлмайди. Кишанларда қуллар ҳамма нарсани, озод бўлиш истагигача, йўқотадилар.

* * *

Мабодо, узоқ ўзга юртлардан келган бирорта мусофир Европача ахлоқ тўғрисида тасаввурга эга бўлишни истаса, мамлакатимиздаги илм-фан аҳволи, мукамал санъатимиз, театрларимизнинг хушахлоқ томошалари, муомалаларимиздаги юмшоқлик ва гапларимиздаги сертавозелик, ёшу қарининг эрталабдан-кечгача бир-бирларига гал бермасдан, катталарга ялтоқланиб хизмат қилишдан бошқа ишлари йўқдек юришларини кўргач, ахлоқий покликнинг аксини кўрган бўлур эди.

* * *

Ҳар қандай ҳокимият — Худодан, мен бунини эътироф қиламан; бироқ ҳар қандай хасталиклар ҳам Ундан-ку: бу табибни чақириш тақиқланган деганими?

* * *

Ахлоқ бузуқлиги зеб-зийнатнинг муқаррар оқибатидир, ўз навбатида, хулқ бузуқлиги — дидлар бузуқлигига етаклайди.

* * *

Комил эркак билан комила аёл ташқи жиҳатларига кўра,

бир-бирларидан қандай фарқлансалар, маънавий қиёфаларга кўра ҳам бир-бирларига унча ўхшамайдилар ва бу уларнинг комиллигига заррача ҳалал етказмайди.

* * *

Одамлар ҳамиша ўз фаровонликларига интиладилар, аммо уни нимада эканлигини ҳамиша ҳам кўравермайдилар.

* * *

Ҳар бир санъаткор олқишларга ўч. Мукофотларнинг энг қимматлиси замондошларнинг мақтовидир.

* * *

Ҳеч қандай натижа йўқ жойда сабабни қидириш ҳам бефойда.

* * *

Ҳур халқлар! «Эркинликни қўлга киритиш мумкин, аммо унга қайтадан эришиб бўлмайди», — деган қондани унутманг.

* * *

Бойликка интилма, усиз ҳам яшашни ўрган; бойнинг тақаббурлигидан ҳазар қил, олийжаноб мақсадлар йўлида одамларни бахт излашда беғараз бўлишга ўз мисолингда ўргат, уларга намуна бўл.

* * *

Майда-чуйда, арзимас нарсалар билан ўралашиб қолган ақл ҳеч қачон юксакликка кўтарила олмайди, гарчи бунга куч етган тақдирда ҳам, жасорат етишмайди.

* * *

Улкан ҳодисаларгина улкан одамларни яратадилар.

* * *

Илм-фан ва санъат ютуқларининг ахлоқ ва ҳалолликка таъсири, тунги ёритқичимизнинг океан суви кўтарилиб ва пазасайиб туришига таъсирдан кам эмас.

* * *

Биров юз ёшга кириб ўлса-да, аслида, туғилганидаёқ ўлган.

* * *

Жинслар қўшилганда уларнинг ҳар қайсиси бир хил вазифани бажаради, лекин бу вазифани мутлақо ҳар хил йўсинда бажаради.

* * *

Ҳаёт ўзича ҳеч нарса эмас; унинг баҳоси ундан фойдаланилишига боғлиқ.

* * *

Кимдир дўстлигини билдириш учун фақат киссасидан пул чиқаришни билади, бошқаси эса, ўзгалар учун ташвиш чекади, вақтини, қобилиятини, ҳис-туйғуларини, ҳатто ҳаётини ҳам аямайди. Шундай тенгсизлик бўла туриб нонкўр бой арзимас садақасини пеш қилиб мақтанади, уялмай-нетмай сурбетларча миннатдорлик талаб қилади.

* * *

Бу қандай содир бўлади билмайман-у, бироқ фирибгарлик кўпроқ айни рўйхатлар ва ҳисоб юритиш китоблари кенг урф бўлган ишларда юз беришлигини яхши биламан.

* * *

Бири фаол ва бақувват бўлмоғи керак, иккинчиси нофаол ва заиф бўлади: уларнинг бири ўз иродасини пешкаш қилиб, мақсадига эришмоғи лозим, иккинчиси эса, қаршилик кўрсатмоғи кераг-у, лекин бу қаршиликни бемалол енгиб ўтиш мумкин бўлмоғи даркор.

* * *

Одамлар, инсоний бўлинглар! Бу сизнинг биринчи бурчингиз. Барча ҳолатлар, барча ёшдагилар, инсонга бегона бўлмаган барча нарсалар учун шундай бўлинглар.

* * *

Бой билан камбағал ўртасидаги келишмовчилик шу даражадаки, биринчиси иккинчисининг аҳволини яхшилагандан кўра, ўзи ноқулай аҳволга тушиб қолишни афзал кўради. Тубан йўллар билан бойлар даврасига киришдан кўра, яхшиликка сазовор бўлган одамлар орасида қолганинг маъқул, табиат томонидан ажратилган бу икки синф орасига тажовуз қилма.

* * *

... Маъшуқага муҳаббатдан юз маротаба жўшқин ва ёқимли бўлган ватанга муҳаббатни ҳам фақат тотиб кўрганингда биласан.

* * *

Энг ажабланарли томони шуки, сергалва, серташвиш камбағаллар билан ёнма-ён яшашдан қутулиш учун анча-мунча пул сарф қилишга тайёр турган бундай нозиктаъб одамлар амалда бирорта бечорани қашшоқликдан қутқариш учун бир тийин ҳам бергиси келмайди.

* * *

Қадимги сиёсатчилар ахлоқ ва фазилат ҳақида тинмасдан гапирардилар, ҳозиргилар эса, фақат савдо ва пул ҳақида вайсайдилар.

* * *

Яшамоқ, бу — нафас олиш эмас, ҳаракат қилмоқ демак.

* * *

Вақтни бекорга бой бериш — аслида кўнгилсиз воқеа. (Ватан, миллат, халқ учун жон куйдирмайдиган) адабиёт ва санъат бундан ҳам баттар ёмонликни бошлаб келади. Бу ёмонлик — зеб-зийнат, дабдаба — у ҳам бекорчиликдан ва шухратпарастликдан келиб чиқади.

* * *

Аёл киши эркакка манзур бўлиш учун яратилган.

* * *

Ҳамма замонларда ўз асри, ўз мамлакати ва ўз жамиятининг қарашларига бўйсуниб пешонасига битилган одамлар бўладилар. Бугун биров ўзини хурфикрли ва файласуф қилиб кўрсатмоқда; ушбу сабаб боис, у, албатта, Лига (Иттифоқ) давридаги мутаассиб бўлган бўлур эди.

* * *

Эркак киши бақувватлиги биланоқ аёлнинг кўнглини ола билади. Бу, албатта, севги қонуни эмас, лекин бу — табиат қонуни. Бу қонун муҳаббатдан кўра қадимийроқ.

* * *

Адашишга минглаб йўллар элтадилар, ҳақиқатга — фақат биттаси олиб боради.

* * *

Пушаймонлик ва виждон азоби қанчалик азоб-уқубатли бўлмасин, қалб сирларингизга айланган, демак, сизда эзгуликка ва мафтункор ҳиссиётларга бўлган муҳаббатингиз сўнмаган. Қалбингиз бузуқликка тўлишидан, унинг тошга айланишидан, шармандаларча тубанликдан, табиий ҳиссиётларингизни бой бериб, нодон ва ҳиссиз тўнкага айланиб қолишдан эҳтиёт бўлинг.

* * *

Мен, ўз туғма фаҳмлашимга биноан, ҳақиқат томонини қабул қилдим ва мен нимагаки эришмайин, битта мукофот мени тарк этмайди — мен уни қалбимнинг тубидан топанман.

* * *

Ҳаром йўллар билан топган бойлигингизни яхшиликка сарфламоқчи бўлганингизда ҳам, улар янги жинойтларга етаклайди.

* * *

Астрономия — бидъат ва хурофотдан; нотиклик санъати-шуҳратпарастлик, нафратланиш, хушомад ва ёлғончиликдан; хандаса — хасисликдан; физика — бекорчилик, қизиқувчанлик, уларнинг барчаси — ахлоқ илмини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, инсон такаббурлигидан келиб чиққан. Демак, илм-фан ва санъат-нинг келиб чиқиши инсон кибру ҳавосига бориб тақалади; эзгуликка бориб тақалганда эди, уларнинг қадр-қимматли эканлигига шубҳа қилмасдик.

* * *

Фалак ато этган мавқега эга бўлсанг, у ҳолда камтарона, ўзингни камситмасдан, мурувватли бўлиб яшашнинг мумкин, бунга курашсиз ҳам эришса бўлади.

* * *

Аёлнинг қудрати — унинг жозибасида. Аёл ўзининг латофатия таровати билан эркакни унга хос бўлган кучни ҳис қилишга ва уни ишга солишга мажбур бўлади. Бу кучни уйғотишдаги энг синалган санъат шундаки, қаршилик кўрсатиш йўли билан бу кучга ҳаёт бахш этилади.

* * *

Тийилиш ва меҳнат — мана, инсоннинг иккита ҳақиқий

табиби: меҳнат унинг иштаҳасини очади, тийилиш эса, унинг суиистеъмол қилинишига тўсқинлик қилади.

* * *

Адолат қоидалари билан эзгулик қоидалари орасида узоқ масофа бор.

* * *

Абадий Донолик бизга раво кўрган бахтли билимсизликдан чиқишга уринишларнинг натижаси бўлган манманлик, дабдаба, бузуқлик ва қулик барча замонларда (маданият учун) жазо бўлиб хизмат қилди.

* * *

Адолатсизликни кўриш ва чурқ этмаслик, бу — унда иштирок этмоқ демак.

* * *

Ҳақорат — ноҳақларнинг далиллари.

* * *

Хуркаклик ва ҳаёни заиф жинсга табиат ато қилган. Унинг ёрдамида аёл кучли жинсни ўзига бўйсундириб олади.

* * *

Ҳалол-пок кишининг виждонли кўзи муттаҳамларни ҳаммаша хавотирлантиради.

* * *

Ҳақорат — ноҳақларнинг далиллари.

* * *

Одамлар табиатан ялқовдирлар; Бироқ меҳнатга жўшқин интилиш, бу — обод жамиятнинг биринчи меваси; ва агар халқ тағин ялқовлик ва лоқайдлик ҳолатига тушиб қолса, бу яна

бир карра, меҳнатга энди у арзийдиган нархни тўламаётган худди шу жамият ўзининг адолатсизлигидан келиб чиқади.

* * *

Севги ҳар иккала жинс вакиллари учун бир-биридан батамом фарқланувчи оқибатларга олиб келади.

* * *

Аёллар эркак зотини хаёлларига бошқа келтирмасликлари учун эркакларнинг ҳаммаси ортиқ ҳеч нарсага ярамайдиган бўлиб қолмоқлари керак бўлади.

* * *

Одамларнинг фикрлаш тарзи кўпинча атрофидаги яқинларига боғлиқ. Ўз ақидаларига содиқ бўлиш жуда қийин, чунки атрофдагилар ҳам, ўзининг истак-хоҳиш, эҳтирослари ҳам унга путур етказишга тинмасдан ҳаракат қиладилар.

* * *

Барча ижтимоий ҳолатлар ичида тақдир ва одамларга энг боғлиқ бўлмагани — ҳунармандлар аҳволи.

* * *

Инсоннинг тарбияси у тугаган пайтдан бошланади; у ҳали гапирмайди, ҳали қулоқ солмайди, аммо ўрганаётир. Тажриба таълимдан олдин келади.

* * *

Келажакда хайрли ишларга сарф қилмоқчи бўлиб ҳаром йўллар билан бойлик орттирсанг, Худо йўлига деб, яқинларини талаб, егуликни чўнтакка урган сохта художўйга ўхшаб қоласан.

* * *

Ҳар қандай бекорчи фуқаро ўғридир.

* * *

Яратганга инсон ҳар жиҳатдан улуг қилиб яратиш маъқул бўлган: эркакка чексиз интилишлар, майллар ато этган ва айни чоғда, у эркин бўлмоғи ва ўз-ўзини бемалол бошқара билмоғи учун уларни жиловлаб турадиган қонун ато қилган. Яратган эркакка ўлчоғсиз эҳтирослар ато этган ва, айни чоғда, шу эҳтиросларни ўз изми билан ҳаракатга солмоқ учун эҳтирослар ёнига ақлни ҳам қўшиб қўйган.

* * *

Одамлар қанча кам билсалар, уларга билимлари шунча кенг бўлиб туюлади.

* * *

Аёлга чексиз иштиёқлар ато қилар экан, бу иштиёқлар ёнига ҳаёни ҳам қўшиб қўйганки, ҳаё тийиқсиз иштиёқларни жиловлаб туради. Буниси ҳали ҳолва — ўз қобилиятларини яхшилик йўлида сарфлаган одамга яратган сахийлик билан инъомлар ҳам беради. Мен ҳалол турмуш тарзидан кўнглимизда пайдо бўладиган мамнуният туйғусини назарда тутмоқдаман. Менинг ўйлашимча, буларнинг ҳаммаси қудрати жиҳатидан жониворларнинг инстинктдан заррача қолишмайди.

* * *

Илк тарбия ҳаммасидан муҳимроқ ва бу илк тарбия, шубҳасиз, аёлларга тааллуқли.

* * *

Мавқеингиз ўзгаргач, фикрингиз ҳам, ақидаларингиз ҳам иродангизга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгаради, ўзлигингиз ҳам ҳозиргисига ўхшамайди, ўй-фикрларингиз ҳам бошқача бўлади.

* * *

Яхши тарбиянинг фазилатлари ҳақида кўплар фикр юритадилар. Ундан мен талаб қилишни хоҳлаган биринчи нарса, — у

кўплаб бошқаларини ҳам тақозо қилади, бу — сотқин киши бўлмаслик.

* * *

Хужум қилаётган одам ғалабага эришмоғи учун хужумга дучор бўлган одам ўз ихтиёри билан жиндай ён бериб турмоғи ҳам керак.

* * *

Бир соатлик иш бир кунлик тушунтиришдан кўпроқ нарсага ўргатади, негаки, агар мен болани устахонада машғул этсам, унинг қўллари миясининг фойдасига ишлайдилар: ўзини ҳунарманд ҳисоблаган ҳолда, у файласуф бўлиб етишади.

* * *

Жинслар ўртасидаги ўзаро муносабатнинг учинчи фарқловчи хусусияти қуйидагича: кучлироқ жинс вакили зоҳиранина фармонбардор бўлиб кўринади, аслида эса, заиф жинс вакилига қарамдир.

* * *

Бойлик кетидан бекорга қувиб, ҳеч нарсага эриша олмасдан, ўзгаларнинг дуосини олмасдан, ўзингдан ҳам кўнглинг тўлмасдан, ҳамма нарчасини бой берган, омадсиз, ҳаётида бирорта ҳам одамни бахтли қила олмаган инсоннинг ўлими қандай даҳшат!

* * *

Одамдан, уни инсон қилиб етиштиришдан олдин, файласуфни етиштириш бутунлай шарт эмас.

* * *

Табиат ҳам, ақл ҳам зўравонликка қаршилик кўрсатади.

* * *

Зўравонлик учига чиққан қўполликкина эмас, балки бориб турган ақлсизлик ҳамдир, чунки зўравонлик қилган эркак ўзининг ёстикдошига қарши уруш эълон қилган бўлади ва унга ўзининг танини ҳам, ўзининг эркини ҳам ҳимоя қилишга ҳуқуқ беради.

* * *

Эркинликсиз ватаннинг, фазилатларсиз эркинликнинг, фуқароларсиз фазилатларнинг бўлиши мумкин эмас. Агар фуқароларни тарбияласангиз, сизда ҳамма нарса бўлади; сизда бусиз, ҳамма давлатдаги ҳукмдорлардан бошлаб, ҳамма ночор қулларгина бўладилар.

* * *

Кўриниб турган ҳақиқатни тасдиқлаш учун узоқ ўтмишдан далил қидиришга ҳожат борми?

* * *

Ҳаётнинг илк дақиқаларидан бошлаб яшашга муносиб бўлишга ўрганмоқ лозим.

* * *

Ўзингга юкланган вазифаларни бажаришда ўз кучингга кўпам ишонаверма, унинг самарали бўлиши сенга боғлиқ эмас, шубҳали ишларни яхши яқунланишига умид боғлама, ҳаётнинг давомида қилаётган ҳалол ишларинг қандай яқун топиши ҳам номаълум.

* * *

Билимсизликнинг ҳеч қачон ёмонлик қилмаслигини ёдда тутинг; фақат янглишмоқгина ҳалокатлидир. Одамлар билимсизликлари туфайли эмас, балки, ўзларига биламиз деб бино қўйганликлари учун янглишадилар.

* * *

Ҳомиладорлик масалаларини аёлнинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди, агар истаган эркак оталик ҳақиға эга бўлаверадиган бўлса, боланинг отаси бўлмаган бўларди.

* * *

Фозил инсонлар учун билим қай даражада қимматли бўлса, ҳалол инсонлар учун ростгўйлик ундан-да қимматлироқдир.

* * *

Тушунаман, камбағалликдан фахрланиб юрганимдан кўра, моддий жиҳатдан етарли маблағим бўлгани яхшироқ. Камбағал бўлиб ҳам кун кўриш мумкин, лекин бойликдан ўз ўрнида фойдаланишга нима етсин, ахир яхшилик қилиш истагини амалга ошириш учун бойликка бойлик қўшиш айни муддао-ку...

* * *

Адолатли ҳакамлар баҳслашаётганида шубҳага борсалар, ноҳақ эканликларини иккиланмай тан оладилар; ҳақ йўлни ҳимоя қилаётганлар учун эса, ҳалол ва билимдон рақиб олдида сўзлаш маъқулроқ, чунки улар ўз виждонлари ҳукмига қараб яшайдилар.

* * *

Жамоага бирлашган одамларнинг хавфсизлиги ва фаровонлигини ҳукумат ва қонунлар таъминлайди.

* * *

Адолат сизга ҳамроҳ бўлсин: фуқароларингиз осойишталигини, хавфсизлигини таъминлаш, уларнинг мол-мулкани сақлаш ҳам сизнинг вазифангизга киради: бу ҳали ҳаммаси эмас, уларни бахтли қилишингиз керак. Ҳукмдорнинг асосий вазифаси ана шунда.

* * *

Истеъдод сизлардаги барча фазилатларни кўрсатишга хизмат қилади, гарчи бирорга фазилатингиз бўлмаса ҳам.

* * *

Ўзинг бирга яшаб турган халқингни бахтли қилиш учун ҳукмдорларга китоб — қўлланма ёзиш шартмикан? Яхшиси, ўз тажрибанга таяниб иш кўр.

* * *

Қимматбаҳо кийимлар одамнинг ўзига тўқлигидан, либосларнинг нафислиги эса, унинг дидли эканлигидан далолат беради.

* * *

Табиат шундай яратганки, аёллар ўз иштиёқларини осонгина ўт олдиришлари мумкин, эркаклар эса, уларни қийна-либроқ қондирадилар.

* * *

Эркак киши аёлнинг ўзига нисбатан хайрихоҳлиги билан ҳисоблашмоғи ва, ўз навбатида, аёлга манзур бўлишга ҳаракат қилмоғи лозим.

* * *

Ҳеч қандай натижа йўқ жойда сабабни қидириш ҳам бефойда.

* * *

Тўғри, бахтни бойликка боғлаб бўлмайди, лекин яхши томони шундаки, пулдор одам ўз эҳтиёжларини тўлароқ қондиради, ўзгага мухтож бўлиб қолмайди, иккинчидан, ўзгаларни ўз иродасига бўйсундириб, уларни ўзига қарам қила олади. Халқнинг бахти, фаровонлиги ана шунда.

* * *

Ҳар бир санъаткор олқишларга ўч. Мукофотларнинг энг қимматлиси — замондошларнинг мақтовидир.

* * *

Кулайликларга ўрганган одам кашандага ўхшаб қолади, усиз туролмайди.

* * *

Ахлоқ бузуқлиги зеб-зийнатнинг муқаррар оқибатидир, ўз навбатида хулқ бузуқлиги — дидлар бузуқлигига етаклайди.

* * *

Эркак аёлга манзур бўлсагина, у эркакка ўз кучини намойиш этишга имкон беради.

* * *

Донишманд ҳеч қачон бойлик кетидан қувмайди, лекин у шон-шуҳратга бефарқ эмас.

* * *

Табиат томонидан мактаб яратиш ато этилган инсонга ҳеч қанақа ўқитувчи зарур бўлмайди.

* * *

Касб-хунар ривожланган, савдо-сотик ишларини йўлга қўйган халқларда маблағ кўпайса, бу — бахтли яшаш омилларининг энг асосийси деб ҳисоблайман.

* * *

Қалбимизни нима эгалласа, руҳимиз аста-секин шунга мослашади; буюк воқеалар фақат буюк инсонларни яратади.

* * *

Халқларни бошқариш санъати уларни маърифатли қилишдан кўра қийинроқ деган тушунча амалдорларнинг такаббуридан пайдо бўлган.

* * *

Эркак.охиригача аниқ билмайдик, у заифа мавжудот устидан ўзининг қудрати важидан ғалаба қозондимми ёхуд аёл унга ўз ихтиёри билан берилдимми? Аёл зотининг энг оддий макри шундаки, у эркакнинг кўнглидаги ана шу шубҳани йўқ бўлишига йўл қўймайди.

* * *

«Инжил»да бир қонун бор — бу қонунга мувофиқ зўрланган қиз унинг номусига тажовуз қилган эркак билан барабар жазога мустаҳиқ қилинар эди.

* * *

Бахтимизни ўзимиздан топишимиз мумкин бўлган ҳолда, уни ўзгалардан қидиришга ҳожат йўқ.

* * *

Китоб ўқишни суиистеъмол қилиш илмни ҳалок қилади. Китоб ўқишга ҳаддан ташқари берилиб кетишни ўзига бино қўйган нодонларнигина вужудга келтиради.

* * *

Халқ бахти нималардан иборат эканлигини аниқлаш учун одамларнинг бу ҳақдаги фикрларини жамлаш етарли бўлмаса керак. Халқнинг фаровонлиги жуда кўп нарсаларга боғлиқ, алоҳида шахсларнинг фаровонлигини аниқлаш ҳам унчалик осон эмас. Бинобарин, бу борада адашмаслик учун жуда кўп меъёрларни бир-биридан алоҳида ажратиш лозим. Халқ бахтининг ўзига хос хусусиятларини билдирувчи ҳақиқий мезонларни тўғри белгилаш керак.

* * *

Агар мазкур атамани унинг аниқ маъносида олинса, чинакам демократия ҳеч қачон бўлмаган ва ҳеч қачон бўлмайди. Кўпчиликнинг бошқариши ва озчиликнинг бошқарилиши нарсаларнинг табиий тартибига зиддир. Халқнинг, жамият ишлари билан машғул бўлиб, ўзининг бутун вақтини мажлисларда ўтказишини тасаввур этиш қийин ва бунинг учун, қандай бўлмасин, ҳайъатларни, бошқарув шаклининг ҳам ўзгаришига йўл қўймаслик мақсадида таъсис этмаслигининг мумкин эмаслигини кўриш осон...

* * *

Халқ қай усулда бахтли бўлишини тушуниш учун бахтсизларнинг аҳволини ҳам яхши ўрганиш керак. Бахтли бўлиш учун нималар етишмаслигини аниқлаш билан бирга бахтли одам нималарга эга бўлишини ҳам билиб оламиз.

* * *

Жамиятга хизмат қилишнинг фуқаролар учун асосий иш бўлмай қолиши ва улар унга шахсан ўзлари эмас, балки ҳамёнлари билан хизмат қилишни афзалроқ кўра бошлашлари заҳотиёқ — энди давлат бузилиб кетишга яқин.

* * *

Аёлларга хос бўлган ҳуркаклик табиат томонидан уларга инъом этилган инстинкт ҳомиладорлик пайтида аёлнинг ўзини ҳам, ҳомиласини ҳам асрайди.

* * *

Забт этиш осон, бошқариш қийин.

* * *

Агар худолардан ташкил топган халқ бўлганида эди, у ўзини демократик тарзда бошқарган бўларди. Аммо бундай баркамол бошқарув одамларга тўғри келмайди.

* * *

Токи ҳокимият бир томонда, билимлар ва донишмандлар бошқа томонда бўлар экан, олимлар юксак нарсалар ҳақида кам ўйлайдилар, ҳукмдорлар яхши ишларни ундан-да камроқ қиладилар, халқлар эса, ахлоқсиз, бузуқ ва бахтсиз бўлиб қолаверадилар.

* * *

Халқнинг маънавий-ахлоқий аҳволи унинг мутлақ ҳолатига эмас, балки одамлар ўртасидаги муносабатларга кўпроқ боғлиқдир.

* * *

Пул ҳукмронлик қиладиган барча ерларда халқ ўз тинчлигани сақлаш учун берган пуллар, ҳамиша, унинг ўзини асоратга солишга қурол бўлиб хизмат қилмоқдалар; бугун у ўз ихтиёри билан тўлаётган пуллар ҳам эртага уни яна пул тўлашга мажбур этиш учун фойдаланилмоқда.

* * *

Ахир, яқинларимизга, қариндош-уруғларимизга муҳаббатимиз — ватанимизга бўлган муҳаббатимизнинг гарови эмасми?

* * *

Зўравонликка асосланган ҳамма ҳукуматлар кулгили зиддият ҳолатига тушиб қоладилар: халқларни заифлик ҳолатида ушлаб туришни истаб, ҳукуматларнинг ўзлари, шунга қарамай, уларнинг ёрдамида кучли бўлишни хоҳлайдилар.

* * *

Аёлнинг энг биринчи ва муҳим фазилати — беозорлик.

* * *

...Энг муҳими, ижтимоий бахт барчани бирдек бахтли қили-

ши зарур эканлигини, акс ҳолда, у маъно ва моҳиятсиз бир сўзга айланишини ёдда тутмоқ керак.

* * *

Ҳар қанақа турдаги имтиёзлар айрим, уларга сазовор шахсларга фойдалидир ва уни бераётган миллатга оғир юк бўлиб тушади.

* * *

Қонунчилик ҳокимияти — давлатнинг юраги, ижроия ҳокимияти — унинг мияси.

* * *

Ахир, оиламиз бизнинг кичкина ватанимиз эмасми ва шу кичкина ватан бизни катта Ватанимизга боғлаб турмайдими?

* * *

Сотқин қалам остидан ҳеч қандай қудратли, ҳеч қандай улкан нарсанинг чиқиши мумкин эмас.

* * *

Ҳар қандай давлат тизимида унга қарашли бўлмаган нималардир бор: айтайлик, одамларнинг истак-иродаси; унинг таъсир кучи қанчалик муҳим эканлигини ким инкор эта олади? Ҳар ким фақат ўз ҳолича бахтли бўлишни орзу қилар экан, эл-юрт, Ватан бахтиёр бўлолмайди.

* * *

Менга уларнинг ёрдамида халқнинг феъл-атворига таъсир этиш мумкин бўлган фақат учта қурол маълум: қонун кучи, ижтимоий фикр ҳокимияти ва лаззатнинг мафтункорлиги.

* * *

Болаликни болаликда вояга етказинг.

* * *

Ахир, яхши фарзанд, яхши эр, яхши ота дегани, айни чоғда, яхши фуқаро ҳам эмасми?

* * *

Агар барчанинг манфаатларини туташтирадиган нуқталар бўлмаганларида эди, ҳеч қандай жамият тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин бўлмасди.

* * *

Халқларни бошқариш санъати — уларни маърифатли қилишдан кўра қийинроқ деган тушунча амалдорларнинг тақаббурлигидан пайдо бўлган.

* * *

Одамларга ўз хоҳиш-истаклари билан яхшиликка интилишни ўргатгандан кўра, уларни шунга мажбурлаш осонроқ, деган тушунчадан воз кечсинлар; майли, аъло даражадаги олимлар саройдан фахрий жой эгалласинлар, майли, улар ўзлари учун муносиб мукофотга сазовор бўлсинлар; халқларнинг бахт-саодати учун уларни доноликка ўргатишга ёрдам берсинлар.

* * *

Эркак билан аёл бир хил характерга, бир хил темпераментга эга бўла олмайдилар.

* * *

Эркак киши инсон қалби тўғрисида аёл кишидан яхшироқ фалсафий фикр юритади, аммо аёл эркаклар қалбидагини ундан яхшироқ ўқийди.

* * *

Энг яхши бошқарув тушунчаси ҳам ҳар доим энг кучли бошқарув деган маънони англатмайди. Куч — восита холос, уни қўллашдан мақсад халқ бахт-саодатидир.

* * *

Агар болалардаги шўхликни ўлдирсангиз, сиз ҳеч қачон доноларни етиштира олмайсиз.

* * *

Табиат томонидан мактаб яратиш ато этилган инсонга ҳеч қанақа ўқитувчи зарур бўлмайди.

* * *

Сизни ютиб юборишларига тўсқинлик қила олмасангиз, ҳеч бўлмаганда, сизни ҳазм қилиб юборишларига йўл қўйманг.

* * *

Қачонлардир, қайсидир бир давлат арбоби том маънода фуқаро бўлиб етишса, у фақатгина ўзидан олдинги раҳбарнинг қонунларини бекор қилиш билангина шуғулланмасдан, балки халқ аҳволини яхшилаш, унинг фаровонлигини ошириш ҳақида қалбдан ўйлайди.

* * *

Ҳар бир ёш ўзининг алоҳида мойилликларига эга, аммо одам ҳамиша қандай бўлса, шундайлигича қолади. Ўн ёшда у — ширинликлар шайдолиги, йигирмада — жазманлик, ўттизда — лаззатланиш, қирқда — шуҳратпарастлик, элликда — хасислик измида.

* * *

Табиат таъсиридан келиб чиққан ҳолда эркак ва аёл ҳамжиҳат ҳаракат қилмоқлари керак, лекин икковлари ҳам бир хил иш қилмасликлари шарт. Уларнинг меҳнатлари ягона мақсадга қаратилган бўлади, лекин бу меҳнатлар бир-биридан фарқ қилади.

ЖАН-ЖАК РУССО ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

1712 йил, 28 июнь — соатсоз Исаак Руссо ва Сюзан Бернарнинг ўғли Жан-Жак Руссо Женева шаҳрида туғилган.

1712 йил, 7 июль — Жан-Жакнинг онаси Сюзан Бернар вафот этган.

1722 йил — отаси Исаак Руссо жанжалдан сўнг Женевани тарк этиб, Нион шаҳрига ўтган. Жан-Жак пастор Ламберсье тарбиясига берилган.

1724 йил — Руссо Женевадаги тоғаси Габриэль Бернарникига қайтиб келган. Шаҳар суд котиби бўлган Массеронга шоғирдликка тушган.

1728 йил, 14 март — Женева дарвозалари ёпилганлигини кўрган Руссо жонажон шаҳрини тарк этишига тўғри келган. У Турин шаҳрига пиёда сайёҳат қила бошлаган.

1728 йил, 21 апрель — Руссо протестантизмдан юз ўгириб, католик черковида чўқинтирилган.

1729 йил — Аннеци шаҳрига қайтиб келган.

1730 йил — Руссо Нион, Фрибург, Лозанна, Вевей, Невшатель бўйлаб пиёда сайёҳат қилиб, мусиқадан дарс берган.

1731 йил — Руссо Парижга йўл олган. Лион шаҳри орқали Шамберига келган. Савуа кадастр бошқармасида ишлаган.

1732 йил — Шамберида мусиқадан таҳсил берган.

1737 йил — Руссо онасидан қолган меросни олиш учун Женевага қайтиб келган.

1739 йил — Руссо Шамбери туманидаги Шарметта номли шаҳарчада танҳоликда яшаб, ўзини ижодга бағишлаган.

1740 йил — Лион шаҳридаги Малбилар оиласида муаллимлик қилган.

1741 йил — Шамберига қайтиб, мусиқий ноталарнинг янги тизими устида иш бошлаган.

1742 йил — Руссо Париж Фанлар Академиясида мусиқа-

нинг янги белгиларини тақдимотини ўтказган ва сертификат соҳибига айланган.

1743 йил, сентябрь — Руссо Франциянинг Венециядаги элчиси котиби бўлган.

1744 йил, август — Руссо Парижга қайтган.

1745 йил — Руссо Париждаги меҳмонхона чойшабчиси Тереза Левасер билан яқин муносабатларда бўлган. Дени Дидро ва Кондилак билан танишган. Вольтер билан ёзишмалар бошлаган.

1747 йил, 9 май — Руссонинг отаси Исаак Руссо Вевей шаҳрида вафот этган.

1754 йил — Руссо Женева черковига қайтган ва ўзининг фуқаролик ҳуқуқларини қайта тиклаган.

1757 йил — Руссо Дидро ва Гримм билан жиддий баҳслашган.

1759 йил — «Эмиль» асари устида иш бошлаган.

1760 йил — «Жамоат шартномаси» асарини ёза бошлаган.

1764 йил — «Иқрорнома» асарининг биринчи намунасини ёза бошлаган.

1766 йил — Руссо ва Тереза инглиз файласуфи Давид Гюм таклифига биноан Англияга келган.

1767 йил — Францияга қайтган ва «Рену» тахаллуси остида ижод қила бошлаган. Руссонинг «Муסיқий луғат»и дунё юзини кўрган.

1768 йил — Руссо Тереза билан турмуш қурган.

1769 йил — «Иқрорнома» асарининг иккинчи қисмини ёзиб тугатган.

1770 йил — Руссо Парижга қайтиб келган. «Иқрорнома» асари омманинг ўқишига қўйилган.

1777 йил — Руссо бешта саргузашт новелла тайёрлаган.

1778 йил, 2 июль — Жан-Жак Руссо эрталаб соат 11 да қазо қилган.

1794 йил, 11 октябрь — Руссонинг хоки Париж Пантеонига, Вольтер қабрининг рўпарасига кўчирилган.

1801 йил — Руссонинг хотини Тереза ҳамманинг эсидан чиққан ҳолда вафот этган.

ЖАН-ЖАК РУССОНИНГ АСОСИЙ АСАРЛАРИ

1750 йил – «Фан ва санъат ҳақида мулоҳазалар» (Discours sur les sciences et les arts)

1751 йил – «Қаҳрамон жасорати ҳақида мулоҳаза» (Discours sur la vertu du héros)

1752 йил – «Қишлоқ афсунгари» (Le Devin du village) опера асари

1752 йил – «Француз мусиқаси тўғрисида нома» (Lettre sur la musique française)

1752 йил – «Нарцисс ёки ўз-ўзига Жазман» (Narcisse ou l'Amant de lui-même) комедияси

1755 йил – «Инсонлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар» (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes)

1758 йил – «Ахлоқий номалар» (Lettres morales)

1758 йил – «Ҳомий ҳақида нома» (Lettre sur la providence)

1761 йил – «Юлия ёки Янги Элоиза» (Julie ou la Nouvelle Héloïse)

1762 йил – «Эмиль» (Émile)

1762 йил – «Жамоат шартномаси» (Du contrat social)

1764 йил – «Тоғли ёзма номалар» (Lettres Écrites de la montagne)

1764 йил – «Корсика қонунчилиги ҳақида номалар» (Lettres sur la législation de la Corse)

1765 йил – «Корсика учун конституция лойиҳаси» (Projet de constitution pour la Corse)

1767 йил – «Мусиқа луғати» (Dictionnaire de musique)

1770 йил – «Иқрорнома» (Les Confessions)

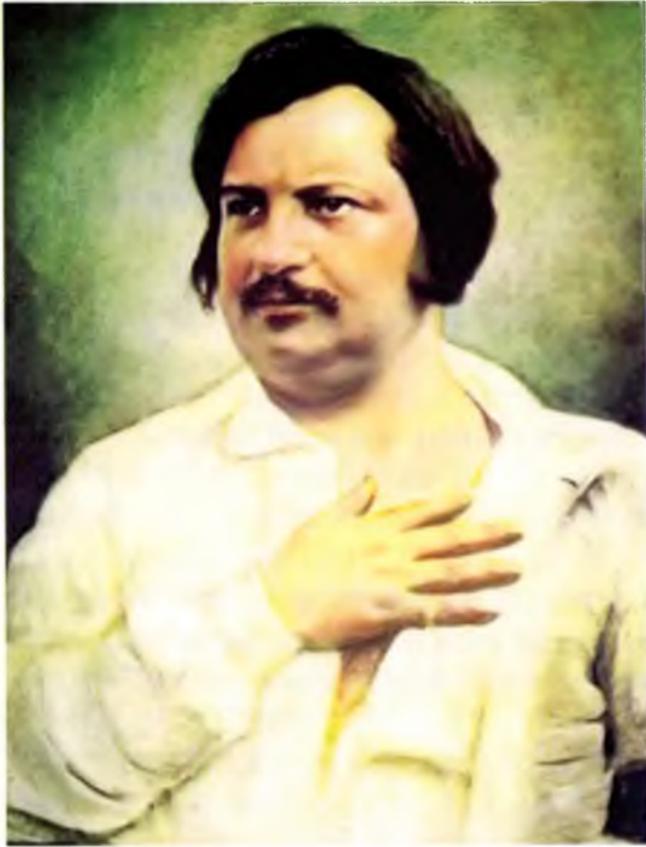
1771 йил – «Польша ҳукумати ҳақида мулоҳазалар» (Considérations sur le gouvernement de Pologne)

1771 йил – «Пигмалион» (Pygmalion)

1773 йил – «Ботаник тўғрисида номалар» (Lettres sur la botanique)

1776 йил – «Дафнис ва Хлое» (Daphnis et Chloé)

1781 йил – «Тилларнинг келиб чиқиши ҳақида эссе» (Essai sur l'origine des langues).

*Оноре де Бальзак
(1799–1850)*

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

ГОБСЕК

**ХІХ АСР ФРАНЦУЗ ЁЗУВЧИЛАРИГА
МАКТУБ**

ДАҲРИЙНИНГ ИБОДАТИ

ЧИН СЕВГИ

ҲИКМАТЛАР

«Қилич билан бошлаганини,
қалам билан тугатарман».¹

Оноре де Бальзак

БАЛЬЗАК – НОТАРИУСЛИК НОНИДАН ИЛҲОМ ПАРИСИГАЧА

Европа адабиётида реализм жанрига асос солган француз ёзувчиси Оноре де Бальзак 1799 йилнинг 20 майида Франциянинг Тур шаҳрида лангедоклик деҳқон оиласида дунёга келган. Бальзак барча дунёни эгаллайдиган, голиблар дунёга келадиган Бонапарт юлдузи остида туғилган. Эътиборли жиҳати шуки, Бальзак ўзининг ҳаёти давомида буни уддасидан чиқа олган.

Бальзакнинг отаси Бернар Франсуа Бальса (1746–1829) инқилоб йилларида дворянларнинг мусодара бўлган ерларини сотиб олиши натижасида бойиб кетган, кейинчалик эса, Тур шаҳри мэрининг ёрдамчиси бўлган. 1597–1654 йилларда яшаб, ижод қилган француз ёзувчиси Жан-Луи Гезнинг де Бальзакка ҳеч қандай қариндошлик алоқаси йўқ. Оноренинг отаси ўз фамилиясини Бальзакка ўзгартирган. Бальзакнинг онаси эса, парижлик савдогарнинг қизи бўлган. Бальзакнинг отаси, балки ўзи нотариус бўлганлиги боис, ўғлини адвокатлик фаолияти билан шуғулланишга тайёрлаган.

1807 йилдан 1813 йилгача Оноре Вандом католик коллежида, 1816–1819 йилларда эса, Париждаги ҳуқуқ мактабида таҳсил олган. Мактабда таълим олиш баробарида у нотариусга котиб бўлиб ишлаган. Бальзак, ота-онасининг унга кам вақт

¹Француз адибаси, романнависи ва рассоми Виржиния Анселонинг (1792–1875) ёзишича, Наполеон иш кабинетида жойлашган ҳайкал тагига Бальзакнинг ушбу мисраларини келтириб, ўзига шиор қилиб олган: «Ce qu'il a commencé par l'épée, je l'achèverai par la plume».

ажратишлари натижасида, юридик фаолият билан шуғулланишдан воз кечиб, ўзини адабиётга бағишлаган. Сорбоннада машҳур француз олимларининг адабиёт бўйича маърузаларини тинглаб, ёзувчи бўлишга қарор қилган.

Бальзак Вандом коллежида иродасига қарши равишда таҳсил олган¹. Чунки Рождество² байрамида бериладиган таътилларидан ташқари яқинлари билан учрашиш маъ этилган. 14 ёшига тўлганида Бальзак қаттиқ касал бўлиб коллеж раҳбариятининг илтимосига кўра, уни ота-онаси уйига олиб кетган. 5 йил давом этган бу касалликнинг шифосига умуман умид бўлмаган. 1816 йилда унинг оиласи Парижга кўчиши сабаб у бутунлай тузалиб кетган.

Бальзак адабий ижодини «Кромвел» («Cromwell») трагедиясини ёзишдан бошлаган. Икки йил давомида XVII аср мумтоз француз трагедия жанрининг усталари Пьер Корнель³ ва Жан Расин⁴ ижодига тақлидан «Кромвел» номли шеърий фожиасини 1819 йилда ёзиб тугатган. Бахтга қарши, ёзувчининг ушбу илк асари унга шуҳрат келтирмаган, адабиёт анжуманларида танқидга учраган. Академик ва ёзувчилар унга «Муаллиф адабиётдан ташқари, бошқа ҳар қандай нарса билан шуғуллансин», деган баҳо берганлар. Бальзак эса, бунга жавобан, «Трагедия — менинг стихиям эмас»⁵, деган.

Шундан сўнг Бальзак бир неча тахаллусларда қатор қисса ҳамда новеллаларини эълон қилган. Бу асарлар ёш адиб номини адабиёт оламига танитмаган. Ваҳоланки, ёзувчининг мазкур асарлари сюжетда романтизм адабиёти руҳи акс этиб турса-да, бироқ улардаги хаёлий воқеалар, афсонавий ҳодиса ва

¹ Oumbarov N., Soatjonov I. Histoire de la littérature française. — Т.: Oqituvchi, 2002. — P.140.

² Рождество — Исо пайгамбарнинг туғилганига бағишланган христианлар байрами.

³ Пьер Корнель (1606–1684) — француз шоири ва ҳуқуқшуноси, «Сид» фожиавий комедияси муаллифи.

⁴ Жан Расин (1639–1699) — француз фожианавис шоири, «Андромак» номли фожа асар муаллифи.

⁵ Стихия — инсон иродасига бўйсунмайдиган қудратли ижтимоий ҳаёт ҳодисаси; ўрганган (одатланган) муҳит ёки шароит, яхши кўрган нарса, севиқли иш.

тўқима образлар тасвири мазмунга зерикарли тус берган, китобхонни зериктириб қўйгувчи руҳда бўлган. Хуллас, Бальзакнинг реалликдан узоқ бўлган бу асарлари романтик ёзувчилар Виктор Гюго, Жорж Санд, Александр Дюма ва Сент-Бёв тарафидан кескин танқид қилинган. Дастлабки асарлари баҳридан ўтган Бальзак кейинчалик «фақат ўз номим билан чиққан китобларимнигина ўзимники ҳисоблайман»¹, деб ёзган.

1829 йилда унинг «Бальзак» номи остида XVIII аср охиридаги Буюк француз инқилобига бағишланган «**Шуанлар**» («**Les Chouans**») номли тарихий романи чиққан². «Шуанлар»да 1799 йили Франциянинг Бретон вилоятида Республикага қарши бошланган исённи бостириш билан боғлиқ воқеалар реал образлар воситасида тасвирланган. Ёзувчи романда мансабдор шахслар ва генераллар билан бир қаторда оддий халқ вакиллари ҳам бош қаҳрамон даражасига кўтараркан, уларнинг ўз ватани Франция тақдирига бефарқ қолмай, балки энг оғир дамларда унга жон фидо айлаб курашганликларини юксак маҳорат билан таърифлаган³.

Машҳур инглиз ёзувчи **Вольтер Скот**нинг «**Уэверли**», «**Ламермурнинг қаллиғи**», «**Квентин Дюрвард**», «**Перт гўзали**» каби тарихий романлари Бальзақда ёзувчи сифатида шаклланишга катта таъсир ўтказган. Бальзакнинг «**Шахсий ҳаётимиздан лавҳалар**» («**Scènes de la vie privée**», 1830), «**Узоқ умр эликсири**» («**L'Élixir de longue vie**», 1830–1831) романлари, «**Гобсек**» («**Gobseck**», 1830) ҳикояси китобхонлар ва танқидчилар орасида кенг муҳокама ва мунозараларга сабаб бўлган.

Жумладан, «**Гобсек**» ҳикоясининг қаҳрамони Гобсек исми судхўр бўлган. Қаҳрамоннинг юраги «метал қуймаси»дан бўлганлиги сабабли ҳамма нарсани олтин билан ўлчаган. Гобсек шундай деган: «**ҳаёт — пулни ҳаракатга келтирувчи машинадир. Пул ва олтин — булар бизни жамиятимизнинг маънавий**

¹ Холбеков М. Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси»// Жаҳон адабиёти, 2009, № 1. — 114–116-бетлар.

² 100 великих мастеров прозы / Грудкина Т.В., Кубврева Н.П., Мешеряков В.П., Сербул М.Н., — М.: Вече, 2007. — С.103.

³ Холбеков М. Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси»// Жаҳон адабиёти, 2009, № 1. — 114–116-бетлар.

мазмуни»¹. Қаҳрамоннинг ташқи кўринишида ҳам қимматбаҳо металнинг ранги акс этган: унинг сарғиш рангсизлиги кумуш рангини эслатар, кўзи эса, кичкина ва сариқ бўлиб, сассиққ-ўзанни (хорёк) эслатар. У ёшсиз ва жинссиз худди автоматга ўхшаган. Гобсек Парижнинг яширин ҳукмдори, минглаб инсонларнинг ҳаёти уни қўлида бўлган «ҳаёт ҳукмдори» эди. Бойликка бўлган қизиқиши унинг қолган туйғуларини йўқотар ва борган сари хасисга айлантирар, олтин тангалар одамлар каби яшаб, кўпаяр деб қаҳрамоннинг онгида ифодаланган. Бальзак ҳикояни Гобсекнинг аянчли ўлимини тасвирлаш билан тамомлаган. Бундай якун билан Бальзак пул ва пул ташувчининг фалсафасини фош қилган.

Бальзак 1831 йилда ўзининг «**Сағри тери тилсими**» («**La Peau de chagrin**») номли фалсафий романини нашр қилган ҳамда ўзининг «**Ўттиз ёшлик аёл**» («**La femme de trente ans**») номли романини ёзишга киришган.

Қисман автобиографик роман ҳисобланувчи «**Луи Ламбер**» («**Louis Lambert**», 1832) ҳамда «**Серафита**» («**Séraphita**», 1835) асарларида Бальзакнинг **Эммануэль Сведенборг**² ва **Клод де Сен Маргеннинг**³ мистик концепцияларига қизиқиши баён этилган.

1834 йил Бальзак ёзган барча асарларини жамлаган тўпламга «**Инсон комедияси**» («**La Comédie humaine**») деб ном берган. «**Инсон комедияси**» инқилобдан кейинги Франциянинг адабий ва фалсафий тарихини акс эттириши лозим эди. Ушбу тўплам «**Одатлар ҳақида этюдлар**», «**Фалсафий этюдлар**» ва «**Аналитик этюдлар**» деган уч бўлимдан ташкил топган. Бундай тўпламни яратиш ғояси Вольтер Скот ижоди ва унинг романлари ўртасида алоқадорлик йўқлиги ҳақида кўп мулоҳаза этиш натижасида пайдо бўлган⁴. Унинг ушбу асари шундай

¹ 100 великих мастеров прозы / Грудкина Т.В., Кубврева Н.П., Мешеряков В.П., Сербул М.Н. — М.: Вече, 2007. — С. 107.

² Эммануэль Сведенборг (1688—1772) — асли келиб чиқиши инглиз бўлган, швед табиатшунос олими, ихтирочи ва теософия тарафдори.

³ Луи Клод де Сен-Мартен (1743—1803) — «Номаълум файласуф» тахаллуси билан машҳур француз тасаввуфчи олими.

⁴ Андре Моруа. От Монтеня до Арагона. / Пер. с фр. — М.: Радуга, 1983. — С. 209.

сатрлар билан бошланган: «Француз жамияти ўзи тарихнинг яратувчиси бўлиб чиқди, менга эса, унинг котиби бўлиш вази-фаси насиб этди. Эҳтимол мен шунча тарихчилар томонидан унутилган тарих, яъни хулқлар тарихини ёзиб чиқишга муяссар бўларман. Мен кўп бардош ва жасорат йиғиб, насиб бўлса, XIX аср Францияси ҳақидаги китобимни охирига етказарман».¹

1832, 1843, 1847 ва 1848–1850 йилларда Бальзак Россия империясининг Санкт-Петербург шаҳрига ташриф буюрган. 1832 йилдаги ташрифи давомида Эвелина Ганск² хоним билан танишган ҳамда 1850 йил 2 март куни Муқаддас Варвара костёлида³ у билан никоҳдан ўтган.

Оноре де Бальзак 1850 йил 18 августда Франциянинг Париж шаҳрида оламдан ўтган.

Дафн маросимида Виктор Гюго уни хотирлаб, «Жаноб Бальзак барча буюкларнинг буюги, улуғ инсонларнинг улуғи эди... У ёзиб қолдирган асарлар бутун бир китобни, замонамизни тўлиқ ва ёрқин манзараларда акс эттирувчи ҳаёт саҳифасини ташкил қилади»⁴, деган.

Бальзак ўзининг китобхонларига катта ҳажмдаги романларидан ташқари, Франциянинг XIX аср биринчи ярми тарихини ҳам қолдирган. Бальзак асарларида кўпинча докторлар, судьялар, хўжалик ишлари билан шуғулланувчи ходимлар, давлат хизматчилари, савдогарлар, банкирлар, судхўрлар, аристократ хонимлар, куртизанка⁵ каби қаҳрамонлар гавдалантирилган. Ҳар ҳолда, Бальзак ўзини «Ижтимоий фанлар доктори» деб атаган.

Буюк адиб нафақат ёзувчи ёки тарихнавис, балки у аввало ҳуқуқшунос бўлган. Ўзининг «Қишлоқ врач» («Le Médecin de campagne») асарида «Қирқ минг қонунга эга халқда қонун

¹ Холбеков М. Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси» // Жаҳон адабиёти, 2009, № 1. – 114–116-бетлар.

² Эвелина Ганск (1801–1842) – Польшалик заминдор ва рус фуқароси бўлган Адам Станиславович Ржевскийнинг қизи.

³ Костёл – поляк католикларининг черкови.

⁴ Холбеков М. Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси» // Жаҳон адабиёти, 2009, № 1. – 114–116-бетлар.

⁵ Куртизанка – юқори табақалар доирасида ўралашиб юрувчи суюқоёқ аёл.

бўлмайд»¹ деб бекорга айтмаган. Куйида Оноре де Бальзак ҳуқуқий дунёқарашининг айрим чизгиларини баён этамиз.

1807 йилдан 1813 йилгача Оноре Вандом католик коллежида, 1816–1819 йилларда эса, Париждаги ҳуқуқ мактабида таҳсил олган. Мактабда таълим олиш баробарида, у нотариусга котиб бўлиб ишлаган. Адвокат Жан-Батист Гийон де Мервилнинг адвокатлик фирмасида 2 йил давомида ишлаган. Бальзак кейинчалик адвокатни ўз асарларида Дервиля номи билан абадийлаштирган. Адвокатлик фирмасида амалиёт ўтаб бўлган ёш Бальзакни ота-онаси унинг оиласи яқиндан алоқада бўлган нотариус Пассэнинг паноҳига беришган. Ота-онасининг режаси дастлаб ўғлини нотариус Пассэга шерик қилиш, Пассэ кетганидан кейин эса, нотариуслик фирмасига тўлиқ бошлиқ қилиб қўйиш бўлган. Бироқ айнан ёш юристнинг 1819 йилдаги танлови ота-онасини ҳайратлантирган. У адвокат ҳам, нотариус ҳам бўлишни хоҳламаган. У ёзувчиликни танлаган. Кўп йиллар давомида бир кеча-кундузда тинимсиз 15-16 соат ўз устида ишлаш Бальзакка оламшумул шуҳрат олиб келган. Юристлик тажрибаси Бальзакка яхшигина асқотган.

Агар Бальзакнинг бутун бадий ижодида унинг ҳуқуқий тафаккури таҳлил қилинса, унинг кенг қамровли ва кўп қиррали эканлиги боис қаерда тўхтама келишни билмай қола-сиз. Шунинг учун унинг айрим асарларида хусусий ҳуқуқ (фуқаролик ҳуқуқи) ва маъмурий ҳуқуққа оид қарашларини муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир.

Дастлаб Бальзакнинг сиёсий дунёқарашини ҳамда қонун ва судьялар тўғрисидаги қарашлари, сўнг «Қишлоқ врач

¹ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Médecin de campagne. — Paris: Edition de la Pléiade, t. IX, — P. 511.

то» («César Birotteau») асарида банкротлик масаласи кабиларни кўриб чиқиш зарур.

Бальзакнинг сиёсий қарашлари унинг ҳаёти давомида тез-тез ўзгариб турган. Хусусан, гоҳ пул можароси ва молиявий суиистеъмолчиликка қарши чиқса, гоҳ капитализм тарафдорига айланиб, анархик қаллобликлар, дин ва қаттиққўл полиция, маънавий-маърифий, маданиятли кишиларга ҳамда консерваторларга суянган кучли мутлақ ҳокимият томонидан назорат остига олинишини, яъни тахт ва черков бирлашувини истаган. Католик руҳонийси шундай дейди: «Мен ўғрилиқ жинояти бўйича черковга тез-тез келувчи кишилардан ҳуқуқ ҳақида фикрларини билишга ҳаракат қилардим. Аслида, Худо ўғирланган нарсанинг қиймати бўйича эмас, балки ўғрининг ўзи устидан ҳукм чиқаради...

— Жаноб руҳоний, сиз бу борада муваффақиятга эришгансиз, — деди Канбон. — Бойларнинг роҳат-фароғати уларнинг қимматли вақтлари тежалишида ва машаққатли ҳаётида мукофот эканлигини деҳқонларга тўғри маънода тушунтириб яхши қилдингиз».¹

Бальзак демократияни ёқтирмаган ва суддаги нутқи ҳам сайловга қарши эканлигини ифодалаган. У ҳукумат кучли бўлишини истаган. Сайлов тўғрисида доктор Бенаси — қишлоқ шифокори тушунтиради: «Агар бу оммавий тартибсизлик келтириб чиқарса (халқнинг буржуазия устидан қилган ғалабаси), у сайловда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлиш учун кишилар миқдорининг кўпайишига боғлиқ эмас. Кимки овоз берса, ўша муҳокама қилади. ҳокимиятлар эса, муҳокама қилинмайди. ҳокимиятсиз жамиятни тасаввур қила оласизми? Йўқ. Буни қаранг, ҳукуматни кучли деб ким айтади? Куч судланган нарсаларга таяниши лозим».²

Бальзак ҳукумат кучли бўлиши учун қўйидаги фикрларни билдирган: «Аввало, Худо Францияга шундай ҳимоячи инсонни

¹ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Médecin de campagne. — Paris: Edition de la Pléiade, t. IX. — P. 501 — 503.

² Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Médecin de campagne. — Paris: Edition de la Pléiade, t. IX. — P. 508.

яратадики, миллийликни тарғиб қилади ва халқда янги умидни уйғотади. Хоҳ бу Мариюс, хоҳ бу Силва бўлсин, улар пастдан чиқадими ёки юқоридан тушадими, жамиятни қайта қуради».¹

Шуни таъкидлаш жоизки, Бальзак асарларида ҳуқуқ масаласи ўзига хос талқин қилинган. Масалан, «Евгения Гранде» романида пул нималарга олиб келиши мумкинлиги орқали никоҳ шартномасининг савдо операциясига киноя билан ўхшатган².

Унинг бир қатор романларида, айниқса, 1804 йилдаги, қонун чиқарувчи ҳокимиятни ислоҳ қилинишининг самарасизлиги ҳамда қонунларнинг бефойдалиги ҳақида сўз юритилган. «Тақиқ» («L'Interdiction») асаридаги судга оид тақиқ, «Қасос» («La Vendetta») асаридаги ҳурматга сазовор ҳужжатлар, «Тур шаҳрининг руҳонийси» («Le Curé de Tours») асаридаги шартнома ҳуқуқи, «Гобсек» («Gobseck») асарида васиятдан воз кечиш, «Никоҳ шартномаси» («Le Contrat de mariage») асарида майорат³ каби масалалар шулар жумласидандир.

Бальзак, қонун урф-одатларга мослаштирилган бўлиши керак, деган фикрга ишонмаган: «Қонун айрим қоидаларга бўйсунди. ҳар бир қоида эса, табиий урф-одатларга, шахснинг манфаатларига зиддир. Омма ўзига қарши қонун чиқариши мумкинми? Йўқ, албатта. Аксинча, баъзан қонунлар йўналиши урф-одатлар йўналишига тескари ҳам бўлиши керак».⁴

Бундан ташқари, адиб ўзининг энг машҳур асари «Инсоний комедия»да таъкидлаганидек, «Суд ҳокимиятига ишонч йўқлиги жамият интиҳосининг ибтидосидан дарак беради». Балки шу боис, Бальзак ушбу китобнинг яратилиш ғояси ҳақида унинг сўз бошисида: «Мазкур асар яратилиш ғояси инсониятни ҳайвонот олами билан солиштиришдан дунёга келди»⁵ — деган.

¹ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Curé de village. — Paris: Edition de la Pléiade, t. IX. — P. 820.

² Л.Г. Андреев, Н.П. Козлова, Г.К. Косиков. История французской литературы. — Москва: «Высшая школа», 1987. — С. 359.

³ Майорат — феодализмдан қолган ворислик тартиби. Бунга кўра ер-мулкка энг катта ўғил ёки энг катта қариндош ворис бўла олади.

⁴ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Médecin de campagne. Edition de la Pléiade, t. IX. — P. 510.

⁵ Андреев Л.Г., Козлова Н.П., Косиков Г.К. История французской литературы. — Москва: «Высшая школа», 1987. — С. 354.

«**Қишлоқ врач**и» асарида шаҳарсозлик соҳасида ҳудудларни режа билан тартибга солиш орқали фуқароларнинг атроф-муҳит олдидаги бурчи ва экологик ҳуқуқлари ҳақида даъватлар қилган. Жамият ривожланишида шаҳарлар ролининг ошиши ва саноатлаштириш жараёнининг кескин ўзгариб бориши оқибатида ифлосланишларга йўл қўймаслик долзарб вазифа сифатида кўрсатилган. Албатта, Бальзакнинг асарлари ҳозирги замонамизнинг ҳуқуқий муаммолари юзасидан баҳс-мунозараларни келтириб чиқариши табиийдир.

«**Полковник Шабер**» асарида фуқаролик ҳуқуқида низолар келиб чиқишининг ўзига хос ҳолатлари намоён этилган. Унга кўра, Эйло жангида ўлган деб топилган полковник Шабернинг аёли Роза Шапотел граф Феррога турмушга чиқади ва ундан иккита фарзандли бўлади. Шабернинг бор мол-мулки хотинига ўтади. Шабер қайтиб келгач, хотини уни тан олмасдан марҳум эрининг номини ўзлаштирган қаллобга чиқариб судга беради. Тақдирнинг аянчли ўйинидан хабардор адвокат Дервиль эса, француз фуқаролик ҳуқуқининг камчиликларини танқид остига олади.

Никоҳ мавзуси ҳам Бальзак томонидан катта моҳирлик билан бир неча романларида кўтарилган. Жумладан, адибнинг фикрига кўра, никоҳсиз жамиятни тасаввур қилиб бўлмайди. Шу билан бирга, Бальзак оилада фақат эркак ҳукмрон бўлишига қарши чиққан. Бундан унинг «**Инсоний комедия**» романи далолат беради. Шунингдек, муаллиф «**Никоҳ шартномаси**» асарида қойилмақом қилиб оила ҳуқуқини тасвирлаган. Ундаги қаҳрамонлар Де Марсей билан Пол Манервил ўртасидаги суҳбатда шундай дейилади: «Уйланма... Биласанми, ҳозир кимлар уйланади? Молиявий манфаатларини ўйлаб иш кўрадиган савдогарлар, кўп болали бўлиб, сўнгра уларни ўзларига ишчи қилмоқчи бўлган деҳқонлар, харажатларини тулаттирмоқчи бўлган айирбошлаш идораларининг ходимлари ва нотариуслар, бемаза сулолани яна давом эттирмоқчи бўлган бадбахт қироллар... Уйланишни хоҳлаётган ва ҳали уйланишга ҳам улгурадиган дўстим, ҳеч бўлмаса Фуқаролик кодексини очиб ўқидингми? Мен бирор марта ҳам очиб қараганим ҳам йўқ, бироқ қаерда ва қандай жорий қилинаётганлигини ҳаётий тажрибамда кўрмоқдаман. Азизим, Фуқаролик кодекси аёлга во-

яга етмагандек, ёш бола сифатида қарайди. Шундай бўлса, қандай қилиб болани бошқариш мумкин? Қўрқув билан».¹

Бироқ «Никоҳ шартномаси» асарида яна бир бошқа ҳуқуқий дунёқарашни, яъни кекса нотариус Матияснинг аристократик никоҳ тўғрисидаги фикрини кузатиш мумкин: «Мен никоҳни бошқача тушунаман, — деб жавоб берди кекса нотариус. — Аёл киши яхши-ёмонини турмуш ўртоғи билан баҳам кўриши даркор. Янги турмуш қурганлар жазману ўйнашлар каби фарзандли бўлмасликка интилишади деган гапларни эшитаман. Турмуш қуришдан ягона мақсад — лаззатланиш холосми? Бахт ва оилавий қадриятлар эмасми? Герцогиня Сюли айтганларидек, олий табақали оилаларда қонуний аёллар бола туғиши ва уларни яхши тарбиялаши лозим. Аёл лаззатланиш воситаси эмас, балки уйнинг ҳурмати, шарафи ва саховатидир».²

Бальзакнинг фикрига кўра, никоҳ бўйича ислоҳотлар қонундан эмас, балки урф-одатлардан келиб чиқиши керак. Бу борада у социолог ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам, унинг таъкидлашича, урф-одатлар жуда секин равишда ислоҳ қилинмоқда.³

«**Горио ота**» романида оталик мавзуси ҳатто Худонинг тасвири билан қиёсланган: «Ота болалар билан гўё Худо биз биландек. У юрагимизнинг тўригача кира олади ва барча ниятларимизни баҳолайди. Ота бўлганимда Худони танидим. Фақат Худо дунёни севишидан кўра, мен қизларимни кўпроқ севаман. Чунки дунё Худодан кўра, унчалик чиройли эмас ва менинг қизларим Худодан кўра гўзалроқдир».⁴

Горио ота ўлим талвасасидалигида қизлари ёнида бўлмаганлиги учун янада кўпроқ қийналган: «Ота учун дўзах, бу — фарзандларисиз бўлиш демакдир. Қизларим, қизларим, Анастасия, Делфина! Мен уларни кўрмоқчиман. Уларни излаб топинглар, жан-

¹ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Contrat de mariage. — Paris: Edition de la Pléiade, t. III. — P. 531.

² Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Contrat de mariage. — Paris: Edition de la Pléiade, t. III. — P. 624.

³ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Physiologie du mariage. — Paris: Edition de la Pléiade, t. XI. — P. 974.

⁴ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Père Goriot. — Paris: Edition de la Pléiade, t. III. — P. 160–161.

дармлар, куч билан бўлса ҳам... Адолат мен томонда, барча нарса мен учун, табиат ҳам, Фуқаролик кодекси ҳам. Мен шикоят келтираман. Ватан ҳалок бўлар, агар оталар ялангоёқ қолсалар. Жамият, дунё оталик устида қурилган. Агар фарзандлар ўз оталарини севмасалар, барчаси барбод бўлади. Қонун ўлаётган отасини кўришга келишни талаб қилади, қонун мен томонда».¹

1804 йилги Наполеон кодексида никоҳсиз туғилган фарзанднинг, қонуний фарзандлардан кўра ворислик ҳуқуқи кўпроқ чекланган. Бироқ «**Урсула Мируэ**» асаридаги қаҳрамон ҳолати бунинг тескараси бўлиб чиққан². Уларнинг отаси Валентин Мируэнинг никоҳсиз туғилган ўғли бўлган. Ўз навбатида, Валентин Мируэнинг қонуний қизи ҳам бўлган. Тақдир тақозоси билан кекса сарватманд киши Урсулага бор мол-мулкани хатлаб беришга қарор қилиб, нотариусга мурожаат қилади. Бироқ бошқа қонуний меросхўрлар, нотариусларнинг ғаразли маслаҳатлари билан, ушбу ҳужжатни расмийлаштириш ноқонуний ҳаракат дея баҳона қилиб, қаршилиқ кўрсатадилар.

Бальзак Наполеон кодексининг алоҳида бўлимдаги меросни тенг тақсимлаш тўғрисидаги нормани рад этган. «**Цезар Биротто**» асари қаҳрамони аттор дўкондор бир мутгаҳам, виждонсиз, қаллоб нотариуснинг найранги қурбонига айланади. У хонавайрон бўлади ва барча қарзларини тўлашга мажбур бўлади. Ва ниҳоят, Париж қиролик (апелляция) судидан ўз ҳуқуқларини тиклашни илтимос қилади. Суд жараёни шу тарзда воқеаларга бой бўладики, охир-оқибат тadbиркорнинг ҳуқуқлари ва шон-шарафи тикланади ҳамда барча даъволари қаноатлантирилади. Шу лаҳзада асар қаҳрамони юрагида ва хаёлотида ягона куй, Бетховеннинг «Катта симфонияси» янграй бошлайди³. Бальзақда адолат қарор топади!

А.Х. Саидов, профессор

¹ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. Le Père Goriot. — Paris: Edition de la Pléiade, t. III. — P. 271–276.

² Philippe Malaurie. Droit et littérature. Une anthologie. — Paris: Editions Cujas, 1997. — P. 217.

³ Honoré de Balzac. La Comédie humaine. César Birotteau, dernier chapitre. — Paris: Edition de la Pléiade, t. VI. — P. 306 et s.

ГОБСЕК¹*Барон Барш де Поноэнга*

Вандом колледжининг барча талабаларидан, чамаси, ёлғиз икковимиз — сену мен адабиёт соҳасини танлаб-миз — фақат De Viris² саҳифалари билангина машғул бўладиган чоқларимизда ўзимизни фалсафага уриб чакки қилмаган эканмиз. Биз сен билан — мен мазкур қиссани ёзаётган, сен эса, немис фалсафаси ҳақида ажойиб асарларингни яратаётган пайтингда яна учрашдик. Хуллас, икковимиз ҳам ўз эътиқодимизга содиқ қолдик. Бу асарда ўз номингни кўриш, мен учун уни қорозга битиш нақадар кўнғилли бўлгандек, сенга ҳам шунчалик кўнғилли бўлади, деган умиддаман.

Қадрдон мактабдош дўстинг ДЕ БАЛЬЗАК.

Кунлардан бир кун 1829—1830 йил қишда виконтесса де Гранлье меҳмонхонасида унга етти ёт бегона икки меҳмон соат кечаси биргача қолиб кетди. Меҳмонлардан бири чиройли, навқирон йигит камин устидаги соат бонг урганини эшитиб, шоша-пиша хайр-хўшлашди. ҳовлида фойтуннинг ғилдираклари тақирлаганда, виконтесса пикет³ ўйинни тугатаётган укасию оила дўсти қолганини кўргач, қизининг ёнига келди: қизи камин олдида турар ва ўзини камин панжарасидаги нақшларни берилиб томоша қилаётганга солар, бироқ, асли-

¹ Оноре де Бальзак. Гобсек. Қисса. Мирзиёд Мирзоидов ва Маҳкам Маҳмудов таржималари. — Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —5—58-бетлар.

² Deviris illustribus (лотин.) («Машҳур арбоблар») — асосан саркардаларнинг таржимаи ҳоллари баён қилинган хрестоматия.

³ Пикет — карта ўйинининг бир тури. (Тарж.)

да, узоқлашиб бораётган фойтуннинг овозига қулоқ тутарди. Бу ҳол онанинг гумонини тасдиқлади.

— Камилла, агар сен бундан кейин ҳам граф де Ресто билан бугун кечкурундаги каби муомала қилсанг, мен уйдан унинг қадамини узиб юбораман. Менга қулоқ сол, қизим, агар менинг самимий меҳр-муҳаббатимга ишонсанг, ҳаётда сенга йўл-йўриқ кўрсатишимга ижозат эт. Қиз бола ўн етти ёшарлигида ва ўтмишни, на келажакни ва на жамиятнинг баъзи талабларини идрок эта олади. Эътиборингни бир нарсага жалб этмоқчиман: жаноб де Рестонинг миллион сўмлик мол-дунёни паққос ютиб юборадиган зоти паст онаси бор. Унинг қизликдаги фамилияси Горио эди, ёшлигида ўз ахлоқи туфайли кўп гап-сўзларга қолган. У отасини хор қилган, жаноб де Рестодек хушахлоқ ўғилга она бўлишга у номуносиб. Ёш граф уни жон-дилидан яхши кўради, ўғиллик меҳр-муҳаббати билан уни авайлаб-асрайди, Бу иши ҳар қанча мақтовга лойиқ, унинг синглиси ва укасига гамхўрлигини айтмайсизми! Хуллас, у бағоят хушахлоқ лекин, — деб илова қилди виконтесса чехрасига айёрона тус бериб, — онаси ҳаёт экан, биронта бообрў хонадондаги ота-она бу ўктам йигитга қизининг истиқболини ва сепини ишониб топширишга журъат этолмайди.

— Мадемуазель де Гранлье билан қилган суҳбатингиздан баъзи сўзлар қулоғимга чалинди, шу боис суҳбатингизга қўшилмоқчиман! — деб хитоб қилди юқорида номи зикр этилган оила дўсти. — Мен ютдим, граф, — деб мурожаат қилди у шеригига. — Сизни ўз холингизга қўйиб, жиянингизга мадад беришга ошиқаман.

— Қойил, минг қилсаям адлиячисиз-да¹, — деб юборди виконтесса. — Қадрли Дервиль, Камиллага айтган гапларимни қандай қилиб эшита қолдингиз? Мен у билан жуда секин шивирлаб гаплашгандим.

— Мен нима деганингизни кўзларингиздан билдим, — деб жавоб берди Дервиль, камин ёнидаги чуқур курсига ўтираётиб.

¹ Адлиячи (стряпчий) — суд вакили, бирон оиланмнг ёки бирон шахснинг ҳуқуқини давлат муассасаларида, маҳкамларида ҳимоя қилувчи ишончли вакили. (Тарж.)

Камилланинг тоғаси жиянининг ёнига ўтирди, де Гранлье хоним эса, қизи билан Дервиль ўртасидаги пастак юмшоқина курсига чўкди.

— Виконтесса, мен сизни граф Эрнест де Рестога муносабатингизни ўзгартиришга мажбур этувчи бир воқеани сўзлаб беришимга фурсат етди.

— Воқеани?! — деб хитоб қилди Қамилла. — Тезроқ сўзланг, жаноб Дервиль.

Адлиячи де Гранлье хонимга назар ташлади, бундан у ҳикоя унинг учун қизиқ бўлишлигини фаҳмлади. Виконтесса де Гранлье насл-насабининг бадавлатлиги ва номдорлиги билан Сен-Жермен даҳаси атрофидаги энг муътабар бегойимлардан бири эдики, албатта, қандайдир парижлик адлиячининг у билан бемалол гаплашиши ва унинг меҳмонхонасида ўзини эркин тутиши ғалати кўринарди. Лекин бу сирни ечиш жуда осон. Де Гранлье хоним қиролнинг оиласи билан Францияга қайтиб келгач, Парижда жойлашган ва дастлабки кунларда фақат Людовик XVIII, Цивильний лист¹ ҳисобидан белгилаган нафақага тирикчилик ўтказганди. Бу унинг дилини қаттиқ оғритган эди. Адлиячи Дервиль Республика ўша вақтда Гранльенинг данғиллама уйини сотганида жузьий хатога йўл қўйганини тасодифан кўриб қолади-ю, бу уй виконтессага қайтарилиши керак, деб талаб қилади. Виконтессанинг топшириги билан у суд мажлисида қатнашади ва ишни ютиб чиқади. Бу муваффақиятдан дадилашган Дервиль кексалар уйи билан жанжалли суд иши бошлади ва Лиснэдаги ўрмонзорларни виконтессага қайтаришга муваффақ бўлди. Кейин унга Орлеан каналининг бир неча акциясига ва император жамоат муассасаларига ҳадя қилган ажабтовур катта биноларга эгалик ҳуқуқини олиб берди. Де Гранлье хонимнинг бойлиги эпчил, навқирон вакил шарофати билан тикланди ва йилига олтмиш минг франк даромад келтира бошлади, бу ёқда яна муҳожирлар кўрган зарарларни тўлаш ҳақида қонун чиқиб қолди-ю, у жуда катта пул олди.

¹ Цивильний лист — давлат бюджети томонидан подшо ва сарой харажати учун ажратиладиган маблағ.

Инсоф-диёнатли, билимдон, камтар ва назокатли адлиячи Гранлье оиласининг дўсти бўлиб қолди. У ўз назокати ва сертавозелиги билан де Гранлье хонимга садоқати ва ҳурмат-эҳтироми билан Сен-Жермендаги энг бообрў хонадонларига янги мижозлар топди. Бироқ йигит баъзи иззатталаб одамлар каби уларнинг илтифотини суиистеъмол қилмади. У ҳатто виконтессанинг, конторангизни сотинг ва адлия маҳкамасига ўтинг, бу ерда менинг ҳимоям соясинда тез вақт ичида мартабали бўлиб кетасиз, деб қилган таклифини ҳам рад этди. У ора-сира де Гранлье хонимнинг уйида кечкурунлари бўлишини ҳисобга олмаганда, «юқори табақага» мансуб одамлар орасида фақат алоқани тиклаш учун кўриниб қоларди. Адлиячи де Гранлье хоним манфаатларини жонжаҳди билан ҳимоя қилар экан, ўзини бахтли ҳисоблар, бу билан ўзининг ҳам қобилиятни намоёйиш қилар эди. Йўқса, контораси завол топиши муқаррар эди. Зеро, унда адлиячиларда бўладиган олғирлик йўқ эди. Граф Эрнест Ресто виконтессанинг уйида кунда-шунда бўлиб қолганидан бери, Дервиль Камилланинг бу йигитга кўнгли борлигини фаҳмлаб, де Гранлье хонимнинг меҳмонхонасидан аримай қолди. Унинг бу қилиғи куни кеча Сен-Жермен зодагонлар жамиятига кира олишга рухсат олган Шоссе д'антинлик олифтани эслатарди. Таъриф этилган кечадан бир кеча кун аввал Дервиль балда мадемуазель де Гранльени учратиб қолди ва графни имлаб кўрсатиб деди:

— Афсуски, бу йигитчанинг икки-уч миллиони йўқ!

— Тўғрими?

— Нима учун афсус? Мен буни бахтсизлик деб ўйламайман, — деди қиз. — Жаноб де Ресто жуда қобилиятли, маълумотли одам. ҳозир у министр ихтиёрига юборилган. Министр уни ҳурмат қилади. Ундан ажойиб арбоб чиқишига мен заррача шубҳаланмайман. Бу «йигитча» катта мансабга минса, бойлик ўз-ўзидан келаверади унинг қўлига — ҳа, лекин ҳозирнинг ўзида бадавлат бўлганда эди!

— Бадавлат бўлгандами? — деб тақрорлади Камилла анордек қизариб. — Унда бу ерда танца тушаётган қизларнинг ҳам-

маси уни хомталаш қилиб юборарди, — деб илова қилди у кадрилга танца тушаётган қизларни кўрсатиб.

— Ана унда, — деди адлиячи, — мадемуазель де Гранлье унинг нигоҳини ўзига тортаётган ёлғиз оҳанрабо бўлмасди. Қизариб кетдингиз чоғи? Бунинг боиси не экан? Унга кўнглингиз борми? Айтаверинг...

Камилла курсидан енгил дик этиб турди.

«Уни севиб қолибди», деб ўйлади Дервиль. Шу кундан бошлаб Камилла Эрнест де Рестога мойиллигини Дервиль маъқуллаганини фаҳмлаб унга алоҳида ҳурмат кўрсата бошлади. Шу асногача у гарчи оиласи кўп нарса учун Дервилдан миннатдор эканлигини билса ҳам, уни ҳурмат қилишга қилардию, лекин астойдил дўстлик меҳри билан севмасди, шу боис у билан муомалада самимийликдан кўра кўпроқ илтифот сезилиб турар эди. Унинг хатти-ҳаракатларида ва гап-сўзларида ораларидаги тафовутни кўрсатиб турувчи алланарса бор эдики, буни зодагонлар ўрнатган ва у зодагонча мулозамат деб аталар эди. Миннатдорлик - бу қарз, турган гапки, уни болалар мерос сифатида ота-оналаридан асло бажонидил қабул қилиб олмайдилар.

Дервиль фикрларини бир жойга жамлаш учун пича сукут сақлади, сўнг гап бошлади:

— Бутунги кеча ҳаётимда атиги бир марта бўлиб ўтган ишқий можарони эсимга туширди... Мана сиз, қизиқ, адлиячининг ҳам бошига ишқ савдоси тушган экан-да, деб куляпсиз. Ахир мен ҳам бир вақтлар йигирма беш ёшар йигит эдим, ўша ёшлик чоқларимда анча-мунча ажойиб ишлариниг шоҳиди бўлганман. Даставвал мен сизга ҳикоямда қатнашадиган бир одам тўғрисида сўзлаб беришим керак, турган гапки, сиз уни танишингиз мумкин эмас, — гап бир судхўр ҳақида борди. Менинг сўзларимдан сиз у одамнинг афти башарасини кўз олдингизга келтира оласизми, йўқми, билмадим. Лекин Академиянинг ижозати билан уни моҳирухсор деб аташга тайёрман, зеро рухсорининг оқиш, саргишлиги зарҳали кўчган кумуш рангини эслатарди. Сулхўримнинг сочлари тиккайган, мудом ҳафсала билан таралган, расмана оқарган, кулранг

кўкимтир эди. Юзининг тархлари худди Талейранникидек¹ безрайган, шавқсиз, гўё бронзадан қўйилгандек туюларди. Кўзлари кичкина, сассиқ кўзанникидек сариқ, қарийб киприксиз, ўткир ёруққа тоб беролмас, шу боис соябони катта, уринган картуз кийиб юарди. Узун бурнининг учи чўтир, пармачага ўхшар, лаблари кимёгарлар, Рембрандт ва Метсу суратларидаги кўҳна чолларникидек юпқа эди. Бу одам секин, майин гапирарди, ҳеч қачон қизишмасди. Унинг ёшини аниқлаш маҳол эди: шунча умр кўриб у кексайганми ёки яхши сақлангану абадулабад ёшдек бўлиб қолаверадими, зинҳор-базинҳор тушунолмасдим. Унинг хонасидаги ҳамма нарса: ёзув столига ёпилган яшил мовутдан тортиб каравот олдига солинган гиламчагача топ-тоза қилиб қўйилган эди. Кўринг-кўрманг, худди кун бўйи бефайз ошёнида ҳаммаёқни супуриб-сидириб, мебелни мум билан артиб юрувчи қари қиз уйининг ўзгинаси эди. Қишда каминда кул билан қопланган чўғ аста тутаб турар, ҳеч қачон гуриллаб ёнмасди. Кўзини очганидан то йўтали тугадиган кечга довур унинг ҳаракатлари соат капгири сингари бир маромда бўларди. У бамисоли эрталаб бураб қўйиладиган одам-автомат эди. Агар қоғоз устида судралиб бораётган эшакқуртига қўл теккизсангиз, у бир зум тўхтаб қолади ва тошдек қотади: бу одам ҳам суҳбат пайтида дераза тагидан ўтиб бораётган фойтуннинг шовқини тинишини кутиб, бирдан сукутга чўмар, сабаби, овозини баланд кўтаришни истамасди. Фонтенель² сингари ўзидаги барча инсонни ҳис-гуйғуларни жиловлаб ҳаётий кучни тежар эди, Хуллас, унинг ҳаёти қадимги қум соатда бир текис тўкиладиган қумдек осойишта ўтарди. Баъзан унинг домига илинганлар аччиқланишар, қаттиқ қичқиришар, сўнг бирдан ошхонада ўрдак сўйгандан кейин бўладиган сукунат чўкарди. Кечга бориб вексель-одам оддий одам бўлиб қолар, кўксидаги бир парча

¹ Талейран Шарль Морис (1754–1838) — француз дипломати ва сиёсий арбоби. У ўта тугуруқсизлиги билан ном чиқарган. Наполеон I ва Реставрация даврида ташқи ишлар министри бўлган.

² Бальзак бу ерда бениҳоя босиқ ва хотиржам француз ёзувчиси Фонтенелни (1657–1757) кўзда тутган.

темир инсон юрагига айланар эди. Борди-ю, у ўтган кундан кўнгли тўлса, қўлини ишқалар, юзини ўргимчак ини каби қоплаган чуқур ажинлардан қувонч нури таралаётгандек бўларди, — рост, унинг унсиз илжайишини, юзининг мушаклари ҳаракатини чамаси Чарм Пайпоқнинг¹ худди ўшандай сассиз кулгисига қиёс қилиш билангина таърифлаш мумкин бўлар. ҳаммавақт, ҳатто энг қувончли дамларда ҳам у бор-йўғи бир оғиз гапирар, сиполикни қўлдан бермасди. Замонанинг зайли билан де-Грэ кўчасида турганимда шундай қўшинга дуч келдим. Ўша вақтда мен суд назоратчисининг конторасида кичик котиб вазифасида ишлардим ва ҳуқуқшунослик факультетининг сўнги курсида ўқирдим. Бу файзсиз, зах уйнинг ҳовлиси йўқ, барча деразалари кўчага қараган эди, хоналарнинг жойлашиши роҳибаларнинг ҳужраларини эслатарди; уларнинг катта-кичиклиги бир хил; ҳар бир ҳужранинг ягона эшиги тор, дарчалари бўлган нимқоронғи узун йўлакка очиларди. ҳа, бу бино чиндан ҳам бир вақтлар монастырь меҳмонхонаси бўлган эди. Бу хафагазак масканда битта-яримта оқсуяк ишратбоз йигитнинг шаддод шўхлиги қўшнимнинг ёнига кирмасиданоқ сўнарди: уй билан яшовчиси хил тушган эди, баайни қоя ва унга ёпишиб олган шиллиққурт. Чол мулоқотда бўладиган ягона одам мен эдим. У мендан чўғ сўраб, ўқиш учун китоб ёки газета олгани чиқиб турар, кечқурунлари кулбасига қадамранжида қилишимга рухсат этар, баъзан, рағбати бўлса, биз икковлон суҳбатлашиб ўтирар ҳам эдик. Бундай ишонч тўрт йиллик қўшнилимиз ва менинг боодоблигим самараси эди. Пулим йўқлиги вазидан менинг ҳаёт кечиримам ҳам шу чолниқига ўхшаб кетарди. Унинг қариндош-хешлари ёки дўст-ёрлари бормиди? Боймиди у, камбағалмиди? Бу саволларга биронта одам жавоб беролмасди. Мен сира ҳам унинг қўлида пул кўрмаганман. Бордию мол-дунёси бўлган бўлса, чамаси, банк ертўласида сақланарди. У векселлар пулини ундирар, иш бажариш учун чиллақдек, буғуники

¹ Чарм Пайпоқ — Америка ёзувчиси Фенимор Купер қаламига мансуб (1789-1851) қатор романлар: «Охирги могиқан», «Изқувар», «ҳайвон овчисининг қаҳрамони овчи Натти Бампонинг лақаби».

сингари ориқ оёқлари билан бутун Парижни илдам айланиб чиқарди. Бир куни у тасодифан чўнтагида нул олиб юргану нимадир бўлиб нимчасининг чўнтагидан қўш наполеондор¹ тушиб қолган. Унинг орқасидан тушиб келаётган қўшнисини тангани олиб унга узатган.

— Меники эмас бу! — деб хитоб қилган чол қўлини силтаб. — Тилла! Менда-я? Бой бўлганимда ҳеч вақт шундай яшармидим!

Эрталаблари камин ёнидаги дуд босган бурчакка қўйилган темир печкада ўзи қаҳва пиширар: тушликни унга ресторандан олиб келишар эди. Фаррош кампир белгиланган соатда унинг хонасини супуриб сидиргани келарди. Тасодифни қарангки, унинг фамилияси, — Стерн қисмат деб атаган бўларди, — жуда галати — Гобсек² эди. Стерн бундай ҳолатда пешана-да, дер эди. Кейинчалик, у ишларини олиб боришеи менга топширганида, билдимки, мен танишган вақтимдаёқ у етмиш олтини уриб қўйган экан. У 1740 йилда Антверпенда туғилган экан: онаси-яхудий, отаси-голланд, тўла исму шарифи Жан-Эстер ван Гобсек экан. Албатта, сиз бутун Парижда дув-дув гап бўлган «Гўзал Голландка» деб аталган аёлнинг ҳалокати тўғрисида эшитгансиз. Кунлардан бир кун собиқ қўшним билан суҳатлашиб ўтирганимизда ногаҳон бу ҳодисани эсга олдим. Шунда у пинагини бузмай:

— Ҳа, у набира жияним, — деди.

Ягона меросхўри, сингисининг набираси ўлими уни оғиз очишга мажбур қилди. Судда иш кўрилаётганда мен Гўзал Голлапдкани Сарра де Гобсек деб атаганини билдим. Гобсекдан мен бу галати воқеани, яъни сингисининг набираси унинг фамилиясида юргани сабабини тушунтириб беришини сўраганимда у илжайиб:

— Бизнинг авлодда ҳеч бир аёл эрга тегмайди, — деб жавоб берган эди.

Бу фаройиб одам бутун уруф-аймоғини ташккл этувчи тўрт авлод хотин-қизларидан биронтасини ҳам кўришни истама-

¹ Қўш наполеондор — олтин танга, бир наполеондор 20 франкка тенг. (Тарж.)

² Очофат. (Тарж.)

ди. Меросхўрларини кўргани кўзи йўқ эди унинг, мол-дунёсига улар ҳатто ўлганидан кейин ҳам эга чиқишини хаёлига келтирмасди. Ўн яшарлигида онаси уни кемага юнгаликка киритиб қўйган ва шу билан у голландларнинг Шарқий ҳиндистондаги мулкларига сузиб кетган, йигирма йил бу ерда дарбадар ҳаёт кечирган эди. Сарғиш манглайдаги ажинлар даҳшатли синовларнинг, ногаҳоний қўрқинчли воқеаларнинг, тасодифий муваффақиятларнинг, жўшқин кечинмаларнинг, беадад шодликларнинг, оч юрган кунларнинг, завол топган севгининг, бойликнинг, қашшоқликнинг, яна бойлик орттиришнинг, таҳликали хавф-хатарнинг, ўлим чангалидан бир сониялик фурсат, балки шафқатсизларча қилинган хатти-ҳаракатлар туфайли омон қолган пайтларининг изини сақлаб турарди. У жаноб де Лаллини, адмирал Симезни, жаноб де Кергаруэтни ва д'Эстенни, байи де Сюрфенни, жаноб де-Портандюэрни, лорд Корнуэлсни, лорд Гастингсни, Типу¹ соҳибнинг отасини ва Типу соҳибнинг ўзини танирди. Деҳлида рожа Махажи Синунахуга хизмат қилувчи, Махаратийларнинг кучқудратини ошириш йўлида жонбозлик қилувчи маҳкама бошлиғининг ўзи билан у биргаликда иш олиб борарди. Унинг Виктор Юз ва бошқа машҳур қароқчилар билан ҳам қандайдир алоқаси бор эди. Ахир, у Сен-Том оролида узоқ вақт яшаган эди-да. У бойиш мақсадида минг гўлаҳга кириб чиққан, ҳатто довруқ солган дафина ёввойилар қабиласи кўмган олтинни қидириб топиш учун Буэнос-Айреснинг чекка ерларигача борган эди. Қўшма Штатларнинг мустақиллиги учун бўлган урушларнинг барча воқеа-ҳодисаларида у қатнашган эди. Аммо ҳиндистон ёки Америка ҳақида у фақат мен билан ора-сира суҳбатлашар, ҳар сафар шундан кейин «эзмалик» қилгани учун гўё пушаймон егандек бўлар эди. Агар одамий-

¹ Бальзак Ҳиндистонни истило қилиш учун (XVIII асрнинг 50-60 йиллари) инглиз-француз қуроли кураши давридаги Франция, Англия ва ҳиндистоннинг катор ҳарбий ва сиёсий арбобларининг исми шарифини келтирган, у тарихий шахслар (Лалли, Сюрфен, Гастингс, Типу соҳиб ва бошқалар билан бирга «Башарият комедияси» персонажларининг ясама номларини (Кергаруэт, де Портандюэр) ҳам келтиради.

лик, одамлар ўртасидаги муносабатларни ўз йўлида дин деб аталса, Гобсекни даҳрий дейиш керак эди. Гарчи уни ўрганишни олдимга мақсад қилиб қўйган бўлсам ҳам, шуни шармандаларча эътироф этишим керакки, сўнгги дақиқагача унинг қалби мен учун зим-зиё қоронғилигича қолди. Баъзан ҳатто ўзимдан-ўзим, бу эркакми ёки аёлми, деб сўрардим. Башарти барча судхўрлар унга ўхшаса, турган гапки, уларни худо урган экан. У онасининг динига содиқ қолганмиди ва христианларга бир ўлжа сифатида қарармиди? Католик, мусулмон, брахманлик ихлосманди, лютерчи бўлганмиди? Унинг имон-ишончи ҳақида мен ҳеч нарса билмасдим. Дин масалаларига у даҳрийларга қараганда кўпроқ бепарво эди. Бир куни кечқурун мен бу тилла бутга айланган, унга емиш бўлганлар истехзо билан «Гобсек ота» деб атаган одамнинг уйига кирдим. У ўз одатига чуқур курсида гўё ҳисобот қвитанциялари тилхатларни қайта бошдан ўқиётгандек қимир этмай каминнинг зеҳнига нигоҳини қадаб ўтирар эди. Сийқаланиб кетган яшил тагликда тутаётган чироқ нури унинг юзига тушиб турар, бироқ бундан унинг юзи асло жилоланмас, қайтанга баттар рангпар кўринар эди. Чол менга қаради ва кўли билан одатда мен ўтирадиган стулни кўрсатди. «Бу жонзот нимани ўйлаётибди? — деб сўрадим ўзимдан ўзим. — Дунёда худо, ҳис-туйғу, севги-бахт деган нарсалар борлигини билармикин?»

Гўё у оғир бетобдек ҳатто унга раҳмим ҳам келди. Лекин мен борди-ю, унинг банкда миллионлари бўлса, ўзи кезиб чиққан, тит-питини чиқазган, салмоқлаб кўрган, баҳо қўйган, талаган барча мамлакатларни хаёлан забт этиши мумкинлигини жуда яхши тушунардим.

— Салом, Гобсек ота, — дедим мен.

У бошини ўгирди, қуюқ қора қошлари билинар-билинемас учди, унинг ўзига хос бу қилиғи жанубликнинг энг илтифотли табассуми билан тенг эди.

— Бугун сиз худди тунов куни эпчиллиги учун мақтаганингиз китоб ноширининг синганини эшитганингиздаги каби хафасиз. Чув туширди, а, ўша сизни!

— Мени-я? — ажабланди у.

— Эсингиздами, у сиз билан худди ота-боладек битим тузишга эришган эди, қарзинн тўлай олмаслиги важдан шартга биноан бутун векселларини сизнинг номингизга ҳатлаб берган эди, кейин ишлари юришиб кетгач сиздан шу шартномага кўра қарзни камайтиришни талаб қилган эди.

— Ҳа, айёр эди, — деб тасдиқлади чол. — Бироқ мен уни кейин яна тумшуғидан илинтирдим.

— Балки ҳақингизни ундириш учун биронта векселни топшириш вақти бўлгандир! Бугун ойнинг ўттизинчн куни, шекилли.

Мен у билан биринчи марта пул ҳақида гаплашдим. У ялт этиб менга қаради, қошини қандайдир масхараомуз учирди, кейин нўноқ созанданинг қўлидаги най овозидек ингичка, чийилдоқ оҳангда деди:

— Мен кўнглимни хушляяпман.

— Сиз ҳам кўнглингизни хушлаб турасизми?

— Нима, сизнингча, фақат шеърларини бостирадиган шоирми? — деб сўради у кифтини учириб, кўзларини нафратомуз сузганча.

«Шеърят? Шундай каллада-я?» — ҳайрон бўлдим, зеро ўшанда унинг ҳаётини сира ҳам билмас эдим.

— Кимнинг ҳаёти меникидан гўзалроқ? — деди у кўзлари чақнаб. — Сиз ёшсиз, томирларингизда қон кўпиради, шунинг учун каллангизда ҳавойи фикрлар чарх уради, сиз каминда ёнаётган ўтинга қараб, оловда аёлнинг чеҳрасини кўрасиз, мен эса, кўмирни. Сиз ҳамма нарсага ишонасиз, мен бўлсам ҳеч нарсага ишонмайман. Нима ҳам дердим, хом хаёлларингизни эҳтиёт қилинг, қўлингиздан келса. Мен ҳозир инсон ҳаётининг интиҳосини таърифлаб бераман. Сиз хоҳ дайди сайёҳ бўлинг, хоҳ уйда кўмилиб ўтирадиган, иссиқ ўрнингизу рафиқангиздан ҳеч қачон ажралмайдиган одам бўлинг, барибир шундай ёшга етасизки, бугун ҳаётингиз ўрганган муҳитда яшаш одатига айланади. Ана шунда бахт турмушга нисбатан ўз лаёқатингизни синашдан иборат бўлиб қолади. Мана шу икки қоидадан бошқа ҳаммаси-бўлмагур нарса. Мен нуқтаи назаримни вазиятга қараб ўзгартиришимга, уларни географик кенгликларга мослаштиришимга тўғри келган. Европада ҳаммани қойил қолдирадиган нарса Осиеда қора-

ланади. Парижда иллат саналувчи нарса Азов ороллариининг на-
рёғида зарурият деб тан олинади. ҳа, ер юзида пухта нарса йўқ,
фақат шартлилик бор, ҳар бир иқлимда улар ҳар хил. Кимда-
ким чор-ночор замонасозлик қилган бўлса, унга сизнинг ҳар
қандай одоб-ахлоқ қонун-қоидаларингиз ва ишонч-эътиқодин-
гиз уч пул. Бизга- табиатнинг ўзи ато этган яккаю ягона ҳисси-
ёт - ўз-ўзини ҳимоя қилиш туйғусигина ҳамиша барқарор! Ев-
ропанинг маданий давлатларида бу туйғу шахсий манфаатдор-
лик деб аталади. Менинг ёшимга етсангиз, дунёда бахт-саодат-
дан ҳам ишончли, кетидан қувса арзийдиган фақат бир нарса
борлигини биласиз. Бу... олтин. Инсоннинг барча кучи олтин-
да мужассамлашган. Мен саёҳат қилиб юрганимда бугун ер
юзида текисликлар ва тоғлар борлигини кўрдим. Текисликлар
меъдага уради, тоғлар чарчатади: хуллас, қаерда яшасанг ҳам
бунинг аҳамияти йўқ. Хулқ-атвор хусусига келсак, одам ҳамма
ерда бир хил; ҳамма ерда камбағаллар билан бойлар ит-мушук.
Шундай бўлиши табиий. Демак, сени эзишларига йўл қўймай,
ўзинг бошқаларни эзганинг тузук. ҳаммаёқда билагида кучи
борлар меҳнат қилади, нимжонлар қийналади. Роҳат-фароғат
ҳам ҳамма ерда бир хил, ҳамма ерда улар бир хил тинкани қури-
тади: барча роҳат-фароғатни фақат биргина эрмак - шуҳратпа-
растлик енгади. Шуҳратпарастлик! Бу нарса бизнинг қонимиз-
да бор. Хўш, шуҳратпарастликни нима қондириши мумкин?
Олтин! ҳадди-ҳисобсиз олтин. ҳою ҳавасларимизни қондириш
учун вақт, моддий имкониятлар ёки шарт-шароит керак. Нима-
ям дердик! ҳамма нарса олтинда куртак ҳолатида. Турмушда у
ҳамма нарсани беради.

Фақат ақлсизлару касал одамларгина сурункасига кечку-
рунларни бахтини синаб бир неча тийин ютиш илинжида қарта
устида беҳуда ўтказиши мумкин. Ёлғиз аҳмоқларгина фалон-
чи хоним диванда бир ўзи ётармикин ёки битта-яримга билан
кўнглини хушлармикан, бу хонимда ўзи нима кўпийкин,
қонми, лимфами, эҳтиросми ёки саховатми, деб куракда тур-
майдиган гапларга вақтини сарфлаши мумкин. Фақат нодон-
ларгина оқибати нима билан тугашини ҳеч қачон билиб
бўлмайдиган воқеаларни бошқариш мақсадида сиёсий прин-

цишларни ўрнатиш билан шуғулланиб, яқин одамимга фойда келтиряпман, деб хаёл қилиши мумкин. Ёлғиз овсарларгина актёрлар ҳақида валдирайди ва уларнинг аскияларини такрорлайди, ҳар куни сайру томошаларда қафасдаги ҳайвонлардек гирдикапалак бўлади, рост, озодликда майдон катта, бошқаларнинг кўзини ўйнатиш учун башанг кийнади, ном чиқариш учун зиёфатлар беради. Наслдор отлари ёки янги чиққан коляскаси билан мақтанади. Ваҳоланки, уни қўшнисидан нақ уч кун олдин сотиб олишга мушарраф бўлган. Мана сизга парижликларингизнинг мукамал ҳаёти, булар бир неча жумлага жо бўлади, тўғрими? Бироқ одамлар кўтарила олмайдиган юксакликдан уларнинг турмушига разм солинг. Бахт нимада? Бу ё ҳаётимизни емирадиган кучли ҳаяжон ёхуд ҳаётни баайни яхши созланган инглиз механизмига айлантирувчи бир маромдаги машғулотдир. Бу бахтдан фақат, таъбир жоиз бўлса, «олижанобларча» ҳавасмандлик, табиат сирларини ўрганишга уриниш ва унинг кўринишларини кашф этишда маълум натижаларга эришишгина юқори туради. Икки оғиз қилиб айтганда, мана сизга санъат ва фан, эҳтирос ва хотиржамлик. Тўғрими? Хулласи калом, сизнинг ҳозирги жамиятингизда манфаатлар тўқнашувида ўтдек ёнган инсоний эҳтирослар кўз олдидан ўтаверади, мен уларни кўрикдан ўтказаман, ўзим эса, тинч-хотиржам яшанвераман. Сизнинг илмга ҳавасмандлигингиз ўрнига мен (бу ўз йўлида шундай яккама-якка олишувки, унда, албатта, одам мағлуб бўлади) инсониятни ҳаракатга келтирувчи барча асосларни англаб етишни афзал биламан. Хуллас, мен жонимни койитмай дунёга ҳукмронлик қиламан, дунё эса, менга заррача бўлсин ҳукмини ўтказолмайди.

— Мана қулоқ солинг, — деди у бир оз сукут сақлаб тургач, — мен сизга бугун эрталаб кўз олдидан содир бўлган иккита воқеани сўзлаб бераман, шунда сиз менинг эрмагим нима эканлигини тушунасиз.

Гобсек ўрnidан туриб эшикнинг илгагини солди, дераза олдига бориб, эски гилам дарпардани сурди, шунда унинг ҳалқалари металл таёқда сурилиб гичирлаб кетди, кейин қайтиб келиб, яна курсига ўтирди.

— Бугун эрталаб, — деди у, — қарздорлардан иккитасининг векселига пул ундирмоқчи эдим, қолганларини мен кеча ўз ҳисобим бўйича ишга тушириб юборган эдим. ҳарна-да! Ахир мен ҳисобда тўланадиган пулдан қарзни ундириш учун кетадиган харажатга ва ҳеч қачон ёлдамасам ҳамки, қирқ судан¹ извошчига ажратаман. Ахир қандайдир олти франк фойда деб бугун Парижни лўкиллаб айланиб чиқишим кулгили эмасми? Ўзи хон, ўзи бек, бор-йўғи етти франк солиқ тўлайдиган мендек одам-а! Минг франкли биринчи векселни мендан хушсурад ва олифта бир йигит ўз ҳисобига олди; Унинг устида ялт-ялт жилетка, қўлида лорнет, ихтиёрида тильбюри², инглиз тулпори ва шу кабилар. Векселни хотин киши, энг латофатли парижлик аёл, қандайдир мулкдор, боз устига графнинг рафиқаси берган эди. Нима учун муҳтарама графиня юридик жиҳатдан қалбаки, бироқ амалда тамомила ишончли векселга имзо чекди экан? Ахир, бу тангиқ ойимчалар оилавий можаролардан шундай қўрқишадики, вексель судга оширилган тақдирда улар пулни тўлашга қодир бўлмасалар, ўзларини багишлаб бўлса-да, бу ишни ёпиб кетишга ҳаракат қиладилар. Мен бу векселнинг сирини билишга жазм қилдим. Нима яширинган бунда: лақмаликми, шошқалоқликми, севгими ёки раҳмдилликми? Қандайдир Фанни Мальво деган аёл имзо чеккан худди шунча миқдордаги пуллик иккинчи векселни читфуруш, синиши аниқ савдогар ўз ҳисобига олган эди. Ахир, банкада озгина пули бор биронта одам меникига келмайди: у остона ҳатлаб хонамга кирганидан ёзув столим ёнига келгунча нажотсизлигини, барча банкирлардан пул сўраб бекорга овора бўлганини, бошига оғир кулфат тушганини ошкор этади. Мен уйимда фақат таъқибга учраган кийикларни кўраман, уларнинг кетидан бир тўда қарз берувчилар кувади. Графиня Гальдерская кўчасида, Фанни Мальво эса, Монмартр кўчасида туради. Бугун уйдан чиққанимда не-не хаёлларга бормадим! Борди-ю, бу икки аёлнинг тўлашга ҳеч вақоси бўлмаса, мени ўз отасидан

¹ Су — француз тангаси.

² Тильбюри — битта от қўшиладиган, икки филдиракли, усти очиқ енгил арава. (Тарж.)

кўпроқ иззат-хурмат билан қарши олади. Графиня хўп найрангбозлик қилади, минг франк учун ўзини минг мақомга солади! Очиқ чирой билан жилмаяди, тилёғламалик билан майин гапирди. Номига вексель берилган анави навқирон йигитга ширин гапиргани каби, оғзидан бол томади. ҳатто менга илтижо қилса ҳам ажаб эмас! Мен бўлсам... — чол менга совуқ назар ташлади. — Мен пинагимниям бузмайман — деди у. — Худди жазо янглиғ, виждон азобидек пайдо бўламан... Хўп майли, гумонларимни қўя турамиз. Хуллас, уйига бордим.

«Графиня ҳали ўринларидан турганлари йўқ», деди оқсоч.

«Уларни қачон кўрса бўлади?»

«Ўн иккидан кейин».

«Нима, графинянинг тоби йўқми?»

«Йўқ, сударь, улар балдан эрталаб соат учда келдилар».

«Менинг фамилиям Гобсек. Гобсек келди, деб хабар қилинг.

Мен пешинда яна келаман».

Шундан кейин мрамор пиллапояларга тўшалган гиламни лой оёғим билан ифлос қилиб пастга тушдим. Мен лой бошмоғим билан бойларнинг гиламларини ифлос қилишни яхши кўраман. Буни анчайин манманлик учун эмас, муқаррарликнинг чангалли панжасини сезиб қўйишлари учун қиламан. Монмартр кўчасидаги кўримсизгина уйга келиб, дарвозанинг кўҳна эшигини очдим, ҳовлиси бамисоли ҳеч қачон куёш нури тушмайдиган ўра. Дарбон хотиннинг ҳужраси қоронғи, деразасининг ойнаси чопоннинг ифлос, яғири чиққан енгига ўхшайди, тагин денг, ҳамма ёғи дарз кетган.

«Мадемуазель Фанни Мальво шу ерда турадимиз?»

«Ҳа, лекин ҳозир йўқ уйда. Агар сиз вексель хусусида келган бўлсангиз, сизга у пул ташлаб кетган».

«Мен кечроқ келаман».

Пулни дарбон хотинга ташлаб кетгани нур устига аъло нур, бироқ мен қарздор аёлни кўришга иштиёқманд эдим. Менга негадир у серишва енгилтак бўлиб кўринди. Хуллас, тонгни магазинларнинг деразаларидаги гравюраларни томоша қилиб ўтказдим. Аммо қоқ пешинда графинянинг ётоқхонаси ёнидаги меҳмонхонада ҳозир бўлдим.

«Бегойим ҳозиргина кўнғироқ қилдилар, — деди менга оқсоч. — Менимча, ҳозир сизни қабул қилолмасалар керак».

«Мен кутиб тураман», дедим ва курсига ўтирдим.

Дарпарда очилди-ю, оқсоч югургилаб келди.

«Марҳамат, киринг, сударь».

Оқсочнинг ширинсўзлигидан беканинг қарзини тўлашга пули йўқлигини фаҳмладим. Лекин мен шундай бир соҳибжамолни кўрдимки, таърифига сўз йўқ! Шошганидан у яланғоч елкасига кашмири шолрўмол ташлаган ва унга шундай усталик билан ўралган эдики, унинг остида зебо қомати яққол кўзга ташланарди. Унинг устида фақат қордек оқ рюш билан бурма қилинган пеньюар бор эди. Демак, нафис кўйлакни ювувчи қўли гул кирчи аёлга йилида икки минг франкдан кам пул кетмайди. Бошини креолка¹ каби почача-поча гулли рўмолча билан палапартиш боғлаган, рўмолча тагидан қора гажаклари чиқиб турарди. Кўриниб турган ўрниғим, унинг бетартиблиги графинянинг уйкуси беҳаловат бўлганидан дарак берарди. Шу кун эрталаб қарздоримнинг ётоқхонасида лоақал бир дақиқа бўлиш учун рассом хонумонини аямасди. Каравот ёнига тушиб турган парда бурмалари гўё хузур-ҳаловат ваъда қилар, ҳаворанг шойи партўшакда бир четга сурилган чойшабу ложувард ошёнда қордек оқариб яққол кўзга ташланаётган жимжимадор ёстиқ гўё гулдек қоматнинг суратини пинҳон тутаётгандек туюлар, кўнгилга фулғула солар эди. Қизил дарахтдан қилинган каравотни кўтариб турган мис арслонлар ёнига тўшалган айиқ терисида балдан ҳориб-толиб қайтган аёлнинг бепарво ташлаган атлас туфличалари йилтираб ётарди. Стул суянчигидан ғижим кўйлакнинг енглари осилиб тушган, гиламга тегиб турар эди. Курси оёқлари атрофида ҳарир пайпоқлар ётар, қилт этган шабада эсса, уларни учириб кетгудек эди. Диванчада оқ шойи пайпоқ боғичлари чўзилиб ётарди. Камин устида ярим очиқ қимматбаҳо елпиғич ранго-ранг товланарди. Кийим-кечак жавонининг тортмалари очиқлигича қолган эди. Бутун хонада гуллар, бриллиантлар, қўлқоплар, гулдасталар, белбоғлар ва

¹ Креолка, креоллар — Лотин Америкасида туғилган европаликлар.

балда кийиладиган либосларнинг зарур буюмлари сочилиб ётган эди. Қандайдир нафис атрларнинг бўйи тараларди. ҳамма ёқда бесаранжом гўзаллик, ҳашам ва бетартиблик кўзга ташланарди. Хуллас, бу аёлга ёки маҳбубига бало-қазодек кўз тиккан, ана шу ҳашам ортида пусиб турган қашшоқлик бош кўтариб, ўткир тишларини иржайтирган эди. Графинянинг ҳорғин чеҳраси ётоқхонасига ўхшар, унда тунги шод-хуррамликнинг нишонлари сақланиб қолган эди.

Ҳамма ёқда сочилиб ётган зеб-зийнатларни кўриб юрагим туздек ачишди. Куни кечагина булар унинг бир чиройига минг чирой кўшиб, кимларнингдир кўзини ўйнатган эди. Уларнинг ҳаммаси виждон азоби билан оғуланган севги-ю, ўйин-кулги, ҳашам, шодиёналар акс этган тараллабедод ҳаётни мужассамлантирган эдики, аёл энди зўр бериб қўлдан кетаётган ўша ҳузур-ҳаловат ва роҳат-фароғатни бой бермасликка тиришаётганини очиқ-ойдин кўрсатарди. Бу ёш жувоннинг юзларида намоён бўлган қизил доғлар унинг териси нозик бўлганидан далолат берар, бироқ юзи гўё кўпчигандек кўринар, кўзлари тагидаги соялар янада аниқ-тиниқ кўринаётгандек туюлар эди. Лекин барибир унинг табиат ато қилган ғайрат-шижоати барқ урар, бемаъно ўтган ҳаёти унинг чиройига путур етказолмаган эди. Кўзлари чақнаб турар, хуснатофатда беназир эди: у Леонардо да Винчи чизган гўзал Иродидаларнинг бирини эслатар (мен ахир қадимги расомларнинг суратларини олиб сотганман-да) эди. Ундан завқшавқ, куч-қувват ёғиларди. Унинг қадди-бастиди сўлғинлик, маъюслиқдан асар ҳам йўқ эди, у муқаррар севгига ихлос уйғотар, аммо унинг ўзи севгидан кучли кўринарди. Хуллас, бу жувон менга ёқиб қолди. Юрагим кўпдан бери бунақа тепмаган эди. Демак, мен ҳақимни олдим. Ёшлик чоғларимдаги туйғуни яна қайта бошимдан кечирим учун мен ўзим минг франк беришга тайёр эдим.

«Жаноб, — деди у мени ўтиришга таклиф қилиб, — марҳаматингизни дариф тутмай, қарз муддатини бир оз кейинга суrolмайсизми?»

«Эртага пешингача майли, графиня, — дедим унга кўрсат-

ган вкселни буклай туриб. — Шу муҳлатгача векселингизни судга оширмайман».

Хаёлан мен унга бундай дедим: «Бу ҳашам, унвонинг, бахтинг, фойдаланаётган барча имтиёзларинг учун ҳақ тўла. Бойлар ўз мол-дунёларини сақлаш учун трибуналарни, судьяларни, гильотинани ўйлаб чиқарадилару парвона ўзини чироққа ургандек буларга ўзларини урадилар, ландавурлар. Бироқ сизлар учун атласда ётиб, атлас ёпинадиган одамлар учун бошқа нарса: виждон азоби, кулгу остига яширилган тиш гижирлатиш, қалбингизга тишларини санчувчи арслон оғизли химералар¹ мавжуд.

«Вкселни судга оширасизми? Наҳотки, сиз шунчаликка борсангиз? — деб ҳитоб қилди у менга тикилиб. — Наҳотки, мени шунчалик оз ҳурмат қиласиз?»

«Борди-ю, мендан қирол қарз бўлганда, графиня, ва қарзини муддатида тўламаганда, мен уни бошқа қарздорлардан олдинроқ судга берардим».

Шу аснода аллаким эшикни аста қоқди.

«Мен уйда йўқман!» — деб қичқирди графиня аччиқланиб.

«Анастази, бу мен. Сизда икки оғиз гапим бор эди».

«Кейинроқ, азизим», — деди графиня жаҳддан бир оз тушиб, бари бир бу сўзни у мулойим қилиб айтмади.

«Бу қанақаси! Ахир, сиз ким биландир гаплашяпсиз-ку», деди ташқаридаги одам, сўнг эшик очилдию хонага бир эркак кирди, — турган гапки, графнинг ўзи эди у.

Графиня менга ялт этиб қаради, мен унинг аҳволини туншундим, у менинг қулим бўлиб қолган эди. Эҳ, йигит, векселларни судга оширмай аҳмоқлик қилган вақтларим ҳам бўлган, 1763 йили Пондишериде мен бир аёлга шафқат қилганман. Охири нима бўлди, денг! Роса чув тушириб кетди мени! Айб ўзимда, нега энди унга ишондим?!

«Хўш, сизга нима керак, жаноб?» — деб сўради граф мендан.

Шу чоқ мен тўсатдан унинг хотини дир-дир титраётганини, оппоқ силлиқ бўйни ғудда-ғудда ғоз терисига айлангани-

¹ Химера — қадимги грек мифологиясида баҳайбат ҳайвон.

ни пайқадим. Мен ичимда кулардим, бироқ юзимдаги бирон-та мушак қилт этмасди.

«Бу киши менинг таъминотчиларимдан бири», деди графиня.

Граф менга орқасини ўгирди, мен эса, чўнтагимдан буклоғлиқ векселнинг бир учини чиқаздим. Жувон бу бешафқат ишорани кўриб ёнимга келди ва менга бриллиант берди.

«Олинг, — деди у. — Тезроқ йўқолинг».

Мен бриллиант эвазига векселни бердим ва таъзим қилиб чиқиб кетдим. Менимча бриллиант нақд бир минг икки юз франк турарди. Графнинг қўрғонида турли-туман хизматкорларни кўрдим, лакейлар чўткалар билан уқали камзуллари тозалашар, этикларини ярқиратишар, отбоқарлар ҳашаматли файтонларни ювишар эди. Менинг ҳузуримга машҳур жанобларни ана шу нарсалар югуртирарди. Назокат билан миллионларни ўғирлашга, ватанфурушлик қилишга уларни шулар мажбур қилади! Яёв юриб локланган этикларини ифлос қилмаслик учун бу калондимоғ жаноблару уларга тақлид қиладиган ҳар бир киши қулоқларигача разолатга ботишга рози. Худди шу аснода дарвоза очилди-ю, мендан графинянинг векселини ўз ҳисобига олган ўша навқирон олифта кабриолетда ҳовлига кирди.

«Жаноб, — дедим унга кабриолетдан сакраб тушгач, — мана икки юз франк, малол келмаса, графиняга айтсангиз, у менга берган омонатни пича тутиб тураман, бир ҳафта ичида қайтариб олиши мумкин».

Олифта икки юз франкни олди, лабларида истехзоли табассум бир зум жилва қилди. Бу билан у: «А-ҳа, тўлабди-да! Нима ҳам дердик, жуда соз!» — дегандек бўлди.

Шунда мен унинг юзида графинянинг бутун келажагини кўргандек бўлдим. Бу оқ-сарикдан келган турқи совуқ олифта, тошбағир қиморбоз ўзиям хонавайрон бўлади, графиняни ҳам, унинг эрини ҳам, бола-чақаларини ҳам хонавайрон қиладди. Уларнинг меросларини елга совуради, бошқа салонларда¹ ҳам душман қўшинларининг тўпларидан баттарроқ хонавайрон қиладди ҳаммани.

¹ Салон — буржуа дворянлар уйидаги меҳмонхона.

Кейин мен Монмартр кўчасига, мадемуазель Фанниникига кетдим. Тор, тикка зинадан олтинчи қаватга чиқдим. Мени икки хоналик квартирага киритишди, ҳаммаёқ чиннидек тоза, олтин тангадек ярқирарди, биринчи хонадаги жиҳозларда гард кўринмасди, бека — ёшгина қиз, мадемуазель Фанни мени шу ерда қабул қилди. У парижлик аёлларга хос кўркем, лекин оддий кийинган эди: унинг боши бежирим, юзи атиргулдек тароватли, чеҳраси очиқ эди; чйройли таралган кўнғир сочлари икки тутам осилиб тушиб чаккаларини яшириб турар, бу биллурдек тиниқ, мовий кўзларига нафис ифода бағишларди. Деразалардаги пардалар орасидаи сизиб ўтаётган кўёш нури унинг хоксор сиймосини майин ёғду билан ёритарди. Унинг атрофида бичилган бўлак-бўлак матолар тахлаб қўйилган эди, шунда мен у тирикчилигини қай йўл билан ўтказишлигини фаҳмладим; турган гапки, у тикувчи эди. Бу қиз танҳоликдаги парига ўхшарди.

Мен унга векселни узатиб, эрталаб келган эдим, сизни учратолмадим, дедим.

«Пул дарбон хотинда эди-ку», деди у.

Мен ўзимни унинг гапини эшитмаганга солдим.

«Сиз, чамаси, уйдан барвақт чиқиб кетар экансиз!»

«Умуман, уйдан кам чиқаман, биласизми, туни бўйи иш устида қадалиб ўтиргандан кейин, чўмилгиси келади одамнинг».

Мен унга синчиклаб қаради-му, дарров унинг аҳволини фаҳмладим. Қаршимда, турган гапки, муҳтожлик оғир меҳнат қилишга мажбур қилган қиз турарди. Эҳтимол бирор фермернинг қизи бўлса керак, юзида ҳамон деҳқонларнинг қизларида бўладиган сепкил кўзга ташланарди. Ундан нимадир яхшилик, чинакамига саховат нафаси уфурарди. Мен самимият ва руҳий поклик қасрига қадам қўйгандек бўлдим, нафас олишим ҳам енгиллашди. Шўрлик содда қиз! У алланарсага умид боғларди: жўнгина ёғоч каравотнинг бош томонида бутга михланган Исонинг сурати осилган, у шамшод дарахтнинг икки новдаси билан безатилган эди. Мен қарийб ийиб кетдим. Атиги ўн икки процент фойда эвазига унга қарз бериб, унинг бирор даромадли дўкон сотиб олишига ёрдамлашишга тайёр эдим. Э, йўқ, — деб ўзимга ўзим насиҳат қилдим. — Унинг, ҳар қалай,

биронта ёш амакиваччаси бордир, вексель ёздириб, бу боёқишни кафангадо қилади. (Шу таҳлит мен, йўқ, тантиликка бало борми, деб ўзимга ўзим дашном бериб чиқиб кетдим: ахир мен олийҳиммат одамга тантилик зарар-заҳмат етказмаслигини, аксинча, илтифотга сазовор бўлган одам панд еганини жуда кўп кўрганман-да, Бундай мурувват фалокат келтиради. Сиз бугун хонамга кирганингизда мен худди шу Фанни Мальво ҳақида ўйлаб ўтиргани эдим. Мана ундан вафодор хотин ва меҳрибон она чиқади. Бокира, ёлғиз қизнинг ҳаёти билан векселга имзо чека бошлаган ва ҳадемай ҳар хил иллатларнинг ботқоғига ботадиган бой графинянинг ҳаёти солиштириб кўрилса, улар орасида осмон билан ерча фарқ бор!

Чол ўйга толиб бир дақиқа жим қолди, бу пайт мен унга разм солиб турдим.

— Қани айтинг-чи, — деди у дабдурустдан. — Менинг кўнгили очишларим наҳотки ёмон бўлса! Наҳотки, инсон қалбининг энг нозик жойига қўл солиш қизиқ бўлмаса? Бегона одамнинг ҳаёти ичига кириб, уни безаксиз, рўй-рост кўриш наҳот диққатга сазовор эмас? Қандай манзарани кўрмайсиз сиз у ерда? Битмас яра, тасаллисиз ғам-андух, яна денг, ишқий эҳтирослар, ўзини Сена сувига отиб бу дунёдан кўз юмишга мажбур этувчи қашшоқлик, ҳузур-ҳаловат йўлида эгри қадам босиб, жаллод кундасига бош кўядиганлар, нажотсизлик қаҳқаҳаси ва дабдабали зиёфатлар кўзга чалинади. Бугун фожиа кўрасан: бирон-бир ҳалол, меҳнаткаш, оила бошлиғи бола-чақасини боқолмай жонига қасд қилади. Эртага комедия томоша қиласан: ёш танбал йигит кўз олдинда Диманшни лақиллатган қарздор¹ тасвирланган классик саҳнанинг янги вариететини ўйнамоқчи бўлади. Сиз, албатта, ўтган асрда номи чиққан раҳмдил чиллаки дин пешволарининг суханварлиги ҳақида ўқигансиз. Мен баъзан вақтимни аямай, уларнинг ваъзаларини эшитгани борардим. Улар баъзи нарсаларда эътиқодимга таъсир этишга муваффақ бўлдилар, лекин менинг хулқ-атворимга зар-

¹ Мольернинг (1622–1673) «Дон-Жуан» комедиясидан саҳна, бунда пьеса қахрамони оғзидан бол томиб ўз кредитори Диманшни шундай усталик билан лақиллатадики, у йигитдан қарзини сўрашга ботинолмайди.

рача бўлсин таъсир этолмадилар. Мутлақо, деган эди кимдир. Хуллас, билиб қўйинг, сизнинг барча ўша маълум ва машҳур воизларингиз, ҳар хил анави Мирабо¹, Верньо² ва бошқалар менинг ҳар кунги нотиқларим олдида ип эшолмайдилар. Қандайдир ошиқу беқарор қиз, кафангадо бўлиш олдида турган савдогар чол, ўғлининг айбини яширишга уринган она, бир бурда нонга зор рассом, шумшук кўришиб қолган, устига-устак, пулсизлик касрига узоқ йиллар давомида қилган бутун тоатибодати учун уч пул бўлаётган мансабдор - ҳамма-ҳаммаси баъзан гапларининг кучи ва сеҳри билан ҳанг-манг қилиб қўйишарди. Қойилмақом актёрлар! Бу томошани ёлғиз мен учун қўядилар! Бироқ мени алдаш ҳеч қачон уларнинг қўлларидан келмайди. Менинг назарим бақавли худонинг назаридек: мен уларнинг дилини кўриб тураман. Назаримдан ҳеч нарса пана бўлолмайди. Қўлида бир қоп тилласи бор одамдан ҳеч вақтда бирон нарсаларни аяйдиларми! Мен инсон виждонини сотиб олишга қурби етадиган бой одамман, дасти дароз министрларни уларнинг эркатойлари, идора ходимларидан тортиб, маъшуқаларигача ишга солиб ўз йўлимга юргизаман. ҳукмфармонлик эмасми бу? Истасам, энг гўзал аёлларни қўлга киритаман, ноз-қарашмаларни сотиб оламан. ҳузур-ҳаловат эмасми бу? Ахир ҳукмфармонлик ва ҳузур-ҳаловат сизнинг янги ижтимоий тузумингизнинг туб моҳияти эмасми? Менга ўхшаган одамлар Парижда ўнта; сизларнинг тақдирингизнинг жилови бизнинг қўлимизда, аммо ўзимиз ювош, фақир киши панада қабилида юрамиз. ҳаёт — пул ҳаракатга келтирадиган машина эмасми? Ёдда тутинг, ҳаракат воситаси унинг натижалари билан қўшилиб кетади: ҳеч маҳал руҳ билан шаҳвоний ҳиссиётни, руҳ ва материяни чеклаб бўлмайди. ҳозирги жамиятнинг бутун маънавий моҳияти олтиндир. Мен ва менинг касбдош биродарла-

¹ Мирабо Оноре-Габриель (1749–1791) XVIII аср охирида француз буржуа революциясининг арбоби: либерал дворянлик ва йирик буржуазия манфаатлари тарафдори.

² Верньо Пьер – Виктюрньен – (1753–1793) XVIII аср охирида француз буржуа революциясининг арбоби, жирондист, конвент аъзоси, 1793 йилда қатл этилган, ўз даврининг машҳур нотиғи саналган.

рим ҳафтанинг маълум кунлари Янги кўприк ёнидаги «Фемида» қафесида учрашамиз. У ерда биз суҳбат қурамиз, молиявий сирларни бир-биримизга ошкор қиламиз. Энг катта бойлик ҳам бизни адаштиролмайдди, биз барча маълум ва машҳур оилаларнинг сиру асрорини биламиз! Бизда, айтиш мумкинки, «қора дафтар» бор, бунга биз давлат кредити, банклар ва савдо-сотик ҳақидаги хабарларни тиркаб қўямиз. Биз биржанинг пирлари сифатида муқаддас инквизация-трибунали тузганмиз, бадавлат одамларнинг кўринишдан майда-чуйда, арзимас қилмишларини муҳокама қиламиз ва ҳар сафар ҳақ бўлиб чиқамиз. Биримиз суд ҳайъатини кузатади, бошқаси молиявий ишларини, учинчиси олий мансабдорларни, тўртинчиси коммерсантларни назорат қилади. Менинг чекимга бойваччалар, актёрлар, рассомлар, оқсуяклар, қиморбозлар, қўйингки, Париж жамоатининг энг антиқа қисми тушган. ҳар бири бизга қўшниларининг сирини айтиб беради. Панд берган муҳаббат, ҳақоратланган иззат-нафс жим туролмайди, нола қилади. Нуқсонлар, дунёдан тўйишлар, интиқом полициянинг беминнат дастёрларидир. Менинг биродарларим ҳам ўзим каби хўп даври даврон суришган, ҳаммасидан тўнишган, эндиликда фақат ҳукмфармонлигу пулни ўша ҳукмфармонлик билан пулни қўлга кириштириш учун яхши кўришади. Мана бу ерда, — деди у қўлини ёйиб. — Шипшийдам, совуқ уйда бошқа ерда қиттаккина шамага тутоқиб кетадиган, бирон қочирим учун дилозорни дуэлга чақирадиган тажанг ошиқ итоаткорларча қўлини кўксига босиб менга илтижо қилади. Қаттиқ нафрат ёки қайғу-алам ёшларини тўкиб менга энг такаббур савдогар ёки энг кеккайган соҳибжамол ва энг мағрур ҳарбий ялиниб-ёлворади. Бу ерга ўтинч билан машҳур рассом ва келажакда исми авлоддан-авлодга ўтиб юрадиган ёзувчи келади. Мана бу ерда, — деб илова қилди у бармоғини манглайига босиб, — тарозу бор, унда бугун Парижнинг меросу фаразгўйлиги тортилади. Хўш, энди сизингча, — деди у менга худди кумушдан қуйилгандек рангпар юзини ўгириб, — сурлиги билан сизни бот-бот ҳайратга солган мана шу совуқ ниқоб ортида оташин ҳузур-ҳаловат яширилганига ишонч ҳосил қилдингизми?

Мен бутунлай саросимага тушиб ўз хонамга қайтиб келдим. Бу шарти кетиб, парти қолган чол кўзим олдида юксалиб, ҳукронлик ва олгин рамзи сифатида афсонавий кимсадек намоён бўлди. ҳаёт ва одамлар мени ваҳимага сола бошлади.

«Наҳотки ҳамма нарса пулга бориб тақалса?» — ўйлардим мен.

Эсимда, алламаҳалгача ухлолмай ётдим. Нукул кўз олдимга тўп-тўп олтинлар келаверди. ҳа, гўзал графиня ҳам хаёлимни банд этди. Ўят бўлса ҳам эътироф этай, у меҳнату хоксорликка маҳкум этилган софдил Фанни Мальво сиймосини бутунлай тўсиб қўйди. Бироқ эрталаб, орзу-истак тумани тарқалиб, эсхушимни йиғиб олганимда кўз олдимга дарҳол ёқимтой қиз сиймоси пайдо бўлди-ю, мен фақат Фаннини ўйлай бошладим...

— Бир стакан шакарли сувга ҳушингиз қалай? — деди Гранлье хоним Дервилнинг гапини бўлиб.

— Бажонидил ичаман, — деди у.

— Биласизми, бу машмашаларнинг бизга қандай алоқаси борлигига ҳеч ақлим етмаяпти, — деди Гранлье хоним, қўнғироқчани чалиб.

— Во дариг! — деб хитоб қилди Дервиль ўзи яхши кўрган иборани ишлатиб. Мен ҳозироқ Камилланинг кўзидан уйқусини қочираман, токи у бахти яқин-яқингача Гобсек отага боғлиқ бўлганини билиб қўйсин. Лекин чол саксон тўққизга кириб яқинда оламдан ўтди, ҳадемай жаноб де Ресто ҳаддиҳисобсиз давлатга эга бўлади. Қандай қилиб ва нима учун бундай бўлганини тушунтиришга-тўғри келади. Фанни Мальво хусусига келсак, сиз уни яхши танийсиз. У менинг хотиним.

— Қадрдоним, — деб сўз қистирди виконтесса де Гранлье, — сиз табиатан ростгўй бўлганингиз важдан йигирмата гувоҳ олдида ҳам бу гапингиздан тонмасангиз керак.

— Ҳа, мен бу ҳақда бутун дунёга жар солишга тайёрман! — деди адлиячи.

— Мана шакарли сув, ичинг, азизим Дервиль. Сиз ҳеч қачон ҳеч нарса ортгирмайсиз, лекин энг бахтли ва мумтоз одам бўлиб қоласиз.

— Мен жиндек гафлатда қолдим, — деб тўсатдан луқма ташлади виконтессанинг мудраб қолган укаси. — Демак, сиз Гел-

дер кўчасида турувчи қандайдир графиняникига боргансиз. Нима қилдингиз у ерда?

— Голландиялик чол билан суҳбатлашганимдан кейин орадан бир неча кун ўтгач, — деб ҳикоясичи давом эттирди Дервиль, — мен диссертация ёқлаб, ҳуқуқ лиценциати даражасини олдим, сўнгра адвокатлар коллегиясига қабул қилиндим. Кекса зиқна Гобсекнинг менга ишончи ортиб кетди. У ҳатто аниқ маълумотларни тўплаганидан кейин, ҳеч тап тортмай ўзини-урган энг хавфли алдам-қалдам ишларида ҳам мендаи маслаҳатлар сўрай бошлади. Тан бериш керакки, бундай хатарли ишларга энг пихини ёрган корчалонлар ҳам журъат этолмасди. Таажжубки, ҳеч кимнинг таъсирига берилмайдиган бу одам менинг маслаҳатларимга қандайдир эҳтирос билан қулоқ осарди. Тўғри, булар ҳаммиса унга қўл келарди. Мана, уч йил адлиячининг идорасида ишлаб, у ерда катта клерк¹ лавозимига кўтарилдим ва хўжайиним ойига тўлайдиган юз эллик франк маошдан ташқари, текин овқат ҳамда квартира бергач, де-Грэ кўчасидан кўчиб кетдим.

Қанчалар бахтли кун эди бу ҳаётимда! Мен кекса судхўрнинг олдига хайрлашгани келганимда у менга бир оғиз ҳам дўстона сўз айтмади, заррача ачинмади. Келиб тур ҳам демади, фақат ўзининг ажойиб, ҳайратомуз нигоҳини ташладики, бундан бу одам авлиё, деб-ўйлаш мумкин эди. Бироқ орадан бир ҳафта ўтгач чолнинг ўзи мени йўқлаб келди, у қандайдир ер-жойни мусодара қилиш тўғрисида бир чалкаш ишни келтирди. Шу-шу, худди пулини тўлаб қўйгандек менинг маслаҳатларимдан бемалол фойдалана бошлади. 1818—1819 йили қишда ишратпараст ва исрофгар хўжайиним қийналиб қолди-ю, конторани сотишга мажбур бўлди. Гарчи у вақтлар адлиячилик патентини олиш ҳозирги вақтдагидек жуда қиммат бўлмаса-да, ўз конторасига у оз эмас, бир юз эллик минг франк сўради. Борди-ю, биронта серғайрат, ишнинг кўзини биладиган уддабурон адлиячига бу идорани сотиб олишига шунча пулни ишонишса, у дурустгина яшаши, процент тўлаши ва ўн йил ичида қарзидан узилиши мумкин эди. Лекин менда сарик чақа ҳам йўқ эди, зеро отам

¹ Нотариуслар ёки адвокатлар идорасида ишловчи хизматчи.

вилоятда майда буржуа эди. Мен оиламизда еттинчи фарзанд эдим, дунёда капиталистлар орасида Гобсекдан бошқа биронта танишим йўқ эди... Лекин, биласизми, шуҳратпарастлик орзуистаклари ва қандайдир умид учкунни унга мурожаат қилишдек дадил бир фикрни кўнглимга солди. Мана, кунлардаи бир кун кечкурун имиллаб Де-Грэ кўчасига йўл олдим. Ўзимга яхши таниш бадқовоқ уйнинг эшигини тақиллатганимда юрагим гурсиллаб уриб кетди. Кекса қаримсоқдан эшитган барча гапларим эсимга тушди. Ўшанда бу унга қадам қўйган одамларни ҳадикхавотир қийноққа солганига асло шубҳа қилмагандим. Мана эндиликда улар босиб ўтган йўлдан ўтмоқдаман, худди улар каби ялиниб-ёлвораман. «Э, йўқ, — деб қатъий қарорга келдим. — Ҳалол одам ҳамиша ҳамма ерда ўз обрўсини сақлаши керак. Пул деб хокитупроқ бўлиш ярамайди. Ўзимни у каби омилкор қилиб кўрсатаман». Мен квартирадан кўчиб кетганимдан кейин қўшнилардан қутулиш учун Гобсек менинг квартирамни ижарага олган эди. Сўнг у эшикдан панжарали дарча очишни буюрган, шу дарчадан афғимни кўргачгина мени уйига киритгаи эди.

— Қаранг-а, — деди у чийиллаб. — Хўжайинингиз идорани сотмоқчи бўлибди-да!

— Қаердан биласиз буни? Бу ҳақда у мендан бошқа ҳеч кимга гапирмаган эди-ку.

Чолнинг лаблари ёйилди-ю, оғзининг бурчакларида деразаларнинг пардаларидагидек буришиқ пайдо бўлди, аммо ун-сиз жилмайса-да, нигоҳи совуқ боқарди.

— Фақат шу боисдан сизни бу ерда кўриб турибман, — деди у қуруққина ва жимиб қолди.

Мен саросимага тушиб ўтирдим.

— Гапимга қулоқ беринг, Гобсек ота, — дедим мен ниҳоят иложи борича хотиржам гапиришга тиришиб, лекин бу чолнинг менга тикандек қадалган тиниқ, ялтироқ, ҳиссиз нигоҳи анча довдиратиб қўйган эди.

У: «Гапиринг!» — дегандек ишора қилди.

— Раҳмингизни келтириш қийинлигини биламан. Шу боис суханварлик қилиб клеркнинг аҳволи танг эканлигини, бутун умиди сизданлигини, илло, ёруғ жаҳонда унинг келажагини

Ўйлайдиган биронта яқин кишиси йўқлигини гапириб ўтирмайман. Бироқ яқин кишиларни безовта қилмай, кўнгилни бузадиган гап-сўз ва назокату тавозеларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, ишни пухта ҳал қилайлик. Гап бундай. Хўжайинимга идора йилига йигирма минг даромад келтирарди; бироқ мен ўйлайманки, идора қўлимга ўтса, қирқ минг даромад келтиради. Ақлим етади: мана бу ерда, — дедим пешонамга бармоғим билан уриб, — баъзи нарсалар бор, борди-ю, сиз шу идорани сотиб олишимга зарур юз эллик минг франк қарз беришга рози бўлсангиз, мен ўн йилда қарзимни узардим.

— Ақлли гап! — деди Гобсек ва қўлимни қисди. — Менинг бошлаган пайтимдан бери биронта одам келишдаи мақсади нималигини бунчалик очиқ-ойдин баён этмаган. Гаровга қўядиган нимангиз бор? — деб сўради у менга разм солиб, сўнг шу заҳоти ўз саволига ўзи жавоб берди. — Ҳеч нарса. Ёшингиз нечада?

— Ўн кундан кейин йигирма бешга кираман. Йўқса, шартнома тузолмаган бўлардим.

— Тўғри.

— Хўш, нима дейсиз?

— Майли!

— Ростданми? Унда ҳаммасини тезроқ бир ёқлик қилиш керак, бўлмаса, бошқалар қимматроқ тўлаб илиб кетади.

— Эртага эрталаб метркангизнинг нухасини олиб келинг, кейин ишингиз хусусида гаплашамиз. Мен ўйлаб кўраман.

Эрталаб соат саккизда мен чолникига етиб келдим. У қўлимдан метркани олди, кўзойнагини тақди, йўталиб, туфлади, қанотсимон ёқали қора плашига маҳкамроқ ўралди, метрканинг нухасини бошдан-оёқ диққат билан ўқиб чиқди, уни қўлида айлангириб, ялт этиб менга қаради, яна йўталди, стулда типирчилаб шундай деди:

— Начора, келинг, савдолашамиз.

Мен титраб кетдим.

— Мен қарз учун ҳар хил ҳақ оламан, — деди у, — энг ками — эллик, юз, икки юз, гоҳо беш юз процент..

Рангим ўчиб кетди.

— Хўш, сиздан танишлигимиз учун атиги ўн икки ярим

процент оламан... — у чайналди. — Йўқ, бундай эмас, сиздан йилига ўн уч процент оламан. Маъкулми сизга?

— Маъкул, — дедим мен.

— Ўйлаб кўринг, кўп бўлса, талашинг, Гроций¹ (чол баъзан ҳазиллашиб мени Гроций деб атарди). Мен сиздан ўн уч процент сўрайман, касбим ўзи шунақа. Чамалаб кўринг: шунча процент тўлашга қурбингиз етадими? Дарров рози бўладиган одамни ёқтирмайман. Яна бир марта сўрайман: кўплик қилмайдими?

— Йўқ, — деб жавоб бердим мен. — Тўлайман, фақат қаттиқ берилиб ишлашга тўғри келади.

— Ана холос! — деб луқма ташлади Гобсек, менга айёрона кўз қирини ташлаб. — Бундан чиқди, мижозлар тўлашаркан-да?

— Э, йўқ, жин урсин! — деб хитоб қилдим мен, — ўзим тўлайман. Мен одамларни талагандан кўра, қўлимни шартта болта билан чопиб ташлашларига рози бўламан.

— Хайр, — деди Гобсек.

— Гонорарни мен такса бўйича оламан.

— Баъзи ҳолларда такса иш бормаиди, — масалан, қарзни тўлаш учун муҳлат олишда, дўстона келишувда. Бундай ҳолда икки, уч минг, ҳатто ишнинг муҳимлиги, музокаралар, сафарлар, актлар, ҳар хил кўчирмалар ва судда гап сотиш учун олти минг франк олиш мумкин. Фақат шундай ишларни топа билиш керак. Мен сизни одамларга билафон ва уддабурон адвокат деб тавсия қиламан, ҳузурингизга мижозларни юбораман. Улар сизга шунчалик кўп даъвои дostonларни олиб келишадикки, сизнинг адвокат касабаларингиз ҳасаддан ёрилиб ўлади. Менинг касабаларим Вербруст, Пальма, Жигонне, сизга ер участкаларини мусодара қилиш хусусидаги ишлар топширишади. Уларда бундай ишлар гиж-гиж. Демак, сизда икки тур мижозлар бўлади, биттаси хўжайинингиздан қолган, иккинчиси мен топган мижозлар. Очиги, сиздан ўн беш процент олишим керак эди, ахир, сизга юз эллик минг беряпман-ку.

— Яхши, майли, шундай бўла қолсин, лекин ортиғига рози эмасман, — дедим мен бундан ортиғи тўғри келмаслигини писанда қилиб.

¹ Гроций Гуго (1583—1645) — голландиялик юрист ва реакцион-давлат арбоби, буржуа қонуншунослари уни «халқаро ҳуқук отаси» деб эълон қилишган.

Гобсек мулойимлашди, у мендан мамнун бўлди.

— Идора учун хўжайинингизга пулни ўзим тўлайман, — деди у. — Мен баҳосини камайтиришга, гаров ҳақини озайтиришга уриниб кўраман.

— Бемалол. Ўзингизни маъқул кафолат билан таъминланг,

— Сиз эса, шундан сўнг, ҳар бири ўнг минг франкдан иборат ўн бешта вексель берасиз.

— Фақат бу икки томонлама битимни рўйхатдан ўтказиш ва ...

— Йўқ! — деб хитоб қилди Гобсек жаҳл билан сўзимни бўлиб.

— Нега энди мен сизга кўпроқ ишонишим керак экан.

Мен индамадим.

— Процентлар устига, — деб илова қилди у ҳовуридан тушиб, — сиз кўзим тириклигида менинг ишларимни олиб борасиз. Тузукми?

— Розиман, бироқ ўз маблағимдан сарф-харажат қилмайман.

— Тўғри! — деди Гобсек. — Айтмоқчи, — деб қўшиб қўйди у ҳаётида биринчи марта чиройи очилиб, — сиз уйингизга бориб туришимга ижозат берасиз.

— Сизни кўришдан ҳамиша хурсандман.

— Фақат, биласизми, эрталаб сизга ҳам, менга ҳам бу ноқулай, сизнинг ўз ишингиз бор, менинг ўз ишим.

— Кечқурун келинг, унда.

— Йўқ, буям тўғри келмайди, — деб эътироз билдирди у шаҳдам. — Сиз жамоат орасида бўлишингиз, мижозлар билан учрашингиз керак. Менинг ошналарим бор, улар билан кечқурунлари, кафеда ўтирамиз.

«Ошноларим? Наҳотки?» — деб ўйладим ичимда.

— Биласизми, тушлик вақтида учрашамиз.

— Жуда соз! — деб маъқуллади Гобсек. — Биржада иш битгандан сўнг, соат бешда. Келишиб олайлик, мен сизникига ҳафтасига икки марта-чоршанба ва шанба кунлари келаман. Биз худди ёр-биродарлардек иш хусусида гаплашамиз. О-ҳо! Мен баъзан хушчақчақ бўлиб кетаман. Сиз мени какликнинг қаноти ва бир қадаҳ шампан виноси билан меҳмон қиласиз, кейин отамлашиб ўтирамиз. Мең жуда кўп ажойиб-ғаройиб воқеаларни биламан, буларни энди айтса бўла-

ди, сиз булардан кўп нарсани ўрганасиз, одамларни, айниқса, аёлларни билиб оласиз.

– Бўпти! Каклик ва шампан виноси мендан.

– Ёдингизда тутинг, ҳашамга зўр берманг, йўқса, ишончимдан маҳрум бўласиз. Уйингизда дабдаба бўлмасин. Битта-яримта кампирни ошпаз қилиб олинг, шу ўзи етади. Мен соғсаломат юрибсизми, деб хабар олиб тураман. Ахир, оз-мунча маблағ қўяпманми сизга! ҳе-ҳе! Ахир, ишларингиз қандай кетаётганини билиб туришим керак-ку. Хўп, омон бўлинг. Кечга яқин хўжайинингиз билан бирга келинг.

– Малол келмаса, менга бир нарсани айгсангиз, – дедим мен чолга у мени остонагача кузатиб қайтганида, – метркамнинг нухаси нега керак бўлиб қолди сизга?

Жак-Эстер ван Гобсек елкасини қисди ва айёрона кулиб жавоб берди:

– Ёшлар мунчаям гўл-а! Мен сизга айтсам, жаноб адлиячи, кези келганда лақиллатиб кетмасликлари учун шу нарсани билиб қўйинг, – башарти одам ўтгизга кирмаган экан, унинг ҳалоллиги ва салоҳияти қарзни тўлай олишига далолат беради. Ўтгиздан ошган одамга эса, ҳечам ишониб бўлмайди.

Шуни деб орқамдан эшикни ёпди.

Орадан уч ой ўтгач, мен адлиячи бўлдим ва бир оз вақтдан кейин, хоним, сизнинг ишингизни судда муваффақият билан ютиб чиқдим. Бу ютуқ менга озми-кўпми шуҳрат келтирди. Гарчи мен Гобсекка ҳадди-ҳисобсиз процент ҳақ тўласам ҳам, беш йилдан кейин бутунлай ундан қутулдим. Мен Фанни Мальвони жон-дилимдан севиб, унга уйландим. Қисматимнинг ўхшашлиги, меҳнат билан ўтган ҳаётимиз бизларни чамбарчас боғлади. Унинг бойиб кетган фермер амакиси ўлиб қолди-ю, мерос сифатида етмиш минг франк олди, бу Гобсек билан ҳисобкитоб қилишимга ёрдам берди. Ўшандан буён ҳаётим саодат ва ҳузур-ҳаловатда ўтмоқда. Ўзим ҳақимда ортиқ ҳеч нарса демайман, бахтли одам ҳақидаги мавзу жуда зерикарли бўлади. Мен шоҳиди бўлган воқеанинг қаҳрамонларига қайтамыз. Конторани сотиб олганимдан кейин бир йил ўтгач, беихтиёр бўйдоқларнинг зиёфатига тушиб қолдим. Ошналаримдан бири хотин-

боз олифта йигитга гаровда ютқазиб қўйиб зиёфат бераётган эди. Жаноб де Трай, ўтакетган олифта йигит ўша пайтлар оқсуякларнинг меҳмонхоналарида чакана довруқ солмаган эди...

— Ҳозирам довруғи баланд, — деб гап қистирди граф де Борн, адлиячининг сўзини бўлиб. — У фракни антиқа кияди, фойтунларга олдинма-кетин қўшилган отларни антиқа бошқаради. Максимнинг қандай қарта ўйнашини, қандай еб, қандай ичишини айтмайсизми! Бундай назокатни ва хуш тавозеликни бутун дунёда ҳам тополмайсиз. У пойгани, отларни, янги расм бўлган шляпаларни ва суратларнинг қадрига етади. Хотин-қизлар унга ошиқу беқарор. Йилига у юз минглаб пулни совуради, бироқ унинг арзигулик мулки ёки бир бўйра ери борлигини ҳеч ким ҳеч қачон эшитмаган. У замонамизда сайёҳ рицарнинг намояндаси, пойтахтдаги меҳмонхоналарни, пардозхоналарни ва хиёбонларни кезиб юради. У бир амфибиядирки, унинг табиатида эркаклик аломатлари қанча бўлса, хотинлик аломатлари ҳам шунчадир. Ҳа, Максим де Трай жуда ғаройиб кимса, жонкуяр ва ғаламис, одамларда қўрқув ва нафрат уйғотадиган нусха, билимдон ва ғирт нодон, хайр-саховат ва жиноят қилишга мойил, гоҳ муттаҳам, гоҳ олийҳиммат, қонга эмас, кўпроқ тупроққа беланган уришқоқ, бу шундай одамки, уни виждон азоби эмас, ҳар хил ташвишлар изтиробга солиши мумкин, уни фикр-мулоҳазалардан кўра, ҳис-туйғулар кучлироқ хаёлини банд этади, четдан қараганда қалби эҳтиросга тўла, олов кўринади, аслида эса, муз каби совуқ, сургундагилар билан зодагонлар орасидаги ажойиб бирлаштирувчи ҳалқа. Максим де Трай ақли-хушли одам эди, бундай одамлардан гоҳ-гоҳ Мирабо, Питт, Ришелье, бироқ кўпинча де Хори, Фукье-Тенвиль ва Коньярлар¹га ўхшаш графлар чиқади...

¹ Питт Уильям Кенжа (1759—1806) - Англиянинг премьер-министри, XVIII асрдаги француз буржуа революциясининг ашаддий душмани. Герцог Ришелье Арман-Эмманюэль (1766—1822) — Реставрация даврида французларнинг министри. Хорл-Ангуан — 1720 йилда чархпалакка тортиб ўлдирилган қотил. Фукье-Менвиль Антуан Кантен (1746—1795) — инқилоб душманларига қарши курашган, революцион трибуналнинг жамоат қораловчиси, монархия аристократиясининг унга нисбатан нафрати мазкур қиссанинг персонажи граф де Борннинг ташлаган луқмасида ифодаланган, граф унинг исмини жиноятчилар билан биргаликда тилга олади ва Питт ҳамда Ришелье ҳақида хурмат билан сўзлайди. Коньяр Пьер (1779—1831) — ўзини граф қилиб кўрсатган авантюрист: ўғрибоши бўлган.

— Хуллас, — деди Девиль, виконтессанинг укаси айтган гапларга диққат билан қулоқ бериб, — мен бу одам ҳақида бахтсиз чол Горнодан жуда кўп эшитгандим, шу боис давраларда у билан хатарли учрашувдан зўр бериб ўзимни олиб қочиб юрардим. Бироқ ошнам мени зиёфатига ҳоли жонимга қўймай шундай таклиф қилдики, мен йўқ дейишга ботинолмадим, билъакс мени одамовига чиқариб қўйишарди. Сиз, хоним, бўйдоқларнинг зиёфатини тасаввур қилишингиз маҳол. ҳашам, тансиқ таомлар, ҳар хил ноз-неъмат, худди хасис одам шуҳрат кетидан қувиб бир кунда бор-йўғини совураётгандек. Хонага кирган киши ҳанг-манг бўлиб қолади: безатилган стол қанчалик батартиб! Кумуш ва биллур ярақлаб кўзни олади, қордек оқ ипак дастурхон нуқтадек товланади. Хуллас, ҳаёт файзли ва гулгун. Йигитлар бири-биридан зебо, жилмайишади, худди никоҳ пайтидаги куёвлардек оҳиста гаплашишади, уларнинг теварак-атрофи чиннидек тоза. Икки соатдан кейин эса... Стол усти жанг майдонидаги каби ағдар-тўнтар: ҳаммаёқда синган қадаҳларнинг парчалари, гижим салфеткалар: товоқларда чала-ярим ёйилган гўштлар, уларга қараса одамнинг кўнгли айнийди: қийқирик, қаҳқаҳа, ҳазил-мутойиба, тўхтовсиз ҳажвий шеърлар ва яланғоч аскиялар, бўғриқиб кетган чехралар, маъносиз чақнаган кўзлар, очиқ-ойдин дилда борини изҳор этиш. Вағир-вуғур авжида, биттаси шишани синдиради, бошқаси ашула бошлайди, учинчиси дўстини дуэлга чақиради, бошқалар эса, қарабсанкн: кучоқлашишяпти ёки уришишяпти. ҳаво ниҳоятда бадбўй, унда юзларча ҳидлар омихта бўлиб кетган, гўё юз киши бир-варакайига бақираётгандек, шовқин-сурон. Нима еяётганини, нима ичаётганини, нима деяётганини ҳеч ким билмайди: биттаси қовоқ-тумшуғини осилтириб жим ўтиради, бошқалар чакаги тинмай вайсайди. бирови эса, худди жиннидск яккаш бир сўзни такрорлайди, худди кўнгироқдек даранглайди: бир хиллар бу тўполонни босишга ҳаракат қилади, энг тажрибали одамлар эса, ишратхонага боришни таклиф этади. Бордию шу аснода бу ерга ҳушёр одам кириб қолса, ҳойнаҳой, Вакх — яъни май

ва ишрат худосига қилинадиган тўй-томоша устидан чиқиб қолибман-да, деган хаёлга боради. Мана шу тўс-тўполонда жаноб де Трай кўнглимни олмоқчи бўлди. Мен ҳали унча-мунчанн идрок этардим, шу боис ўзимни ҳушёр тутдим. Аксинча, у маст-аласт кўринар, лекин ҳақиқатда эса, эси жойида, фақат ўз ишлари хусусида ўйлар эди. Бу иш қандай содир бўлганини билмайман, у мени тамомила сеҳрлаб қўйди, мен де Гриньон меҳмонхонасидан чиқиб кетаётиб, унга сизни эртага кечқурун соат тўққизда Гобсекнинг хузурига олиб бораман, деб ваъда қилиб юбордим. Бу гапга чечан де Трай сеҳргарларча усталик билан мени гап-сўзлари билан авраб қўйган эди. Ахир, у икки гапнинг бирида «орномус», «олижаноблик», «графиня», «иффатли аёл», «саховатпеша», «бахтсизлик», «умидсизлик» деган сўзларни тилга олиб турса, ишонмай бўладими?! Эрталаб уйқудан уйғонгач, мен кеча нима деганларимни эшлашга уриндим, минг машаққат билан фикрларимни бир ерга тўпладим. ҳа, ҳа, борди-ю, мижозларимдан бирининг қизи бугун эрталаб соат ўн иккигача эллик минг франк тополмаса, иснодга қолиши, эрининг ҳурмат ва муҳаббатидан маҳрум бўлишини эсладим. Бу ишда қарта ўйнаб қарз бўлганлик, каретасознинг ҳақи ва қандайдир ортиқча чиқимлар аралашган эди... Менинг хушрўй улфатим, ўша хоним анча-мунча бой, тежамкорлиги билан бир неча йил ичида мол-дунёсига етказган зарарини қоплай олади, деб мени ишонтира бошлади. Шундагина мен ошнамнинг мени зўр бериб уйига таклиф қилаётганининг сабабини билдим. Уят бўлса ҳам эътироф этаман, бу олифта билан ярашишдан Гобсекнинг ўзи манфаатдор эканини мен зинҳор-базинҳор билмаган эдим. Ўрнимдан турар-турмас, жаноб де Трай етиб келди. Одатдаги кўнгил учун айтиладиган гаплардан кейин мен шундай дедим:

— Граф, очиги, нима сабабдан сизни Гобсекнинг хузурига олиб боришимга ақлим етмаяпти. Ахир у судхўрлар орасида энг назокатли ва энг беозор-ку. Пули бўлса ҳеч йўқ демайди, тўғрироғи, унга етарли кафолат берсангиз бас.

– Жаноб Дервиль, – деди де Трай, – гарчи кеча ўзингиз рози бўлган эсангиз-да, бу ишни сизни зўрлаб аралаштиролмайман.

«Ёраб! – хаёлан хитоб қилдим мен. – Наҳотки, мен бу одам олдида ўзимни суббутсиз қилиб кўрсатаман!»

– Кеча мен сизга Гобсек ота билан бекорга гижиллашиб қолдим, деб тушунтирган эдим, – деб таъкидлади де Трай. – Ахир бутун Парижда ой охирида, балансни яқунламай туриб бир лаҳзада юз минг франк санаб берадиган финансист йўқ.

Шуни назарда тутиб мен сиздан у билан яраштириб қўйишингизни илтимос қилган эдим. Хўп, бўпти, бу тўғрида ортиқ гаплашмаймиз...

Жаноб де Трай шундай деди-ю, заҳарханда жилмайиб эшик томон юрди.

– Мен сиз билан бирга бораман Гобсекнинг олдига! – дедим мен. Биз де-Грэ кўчасига етганимизда олифта олазарак бўлиб атрофни кўздан кечирди, унинг нигоҳида шундай ваҳима бор эдики, уни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолдим. У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар, гоҳ юзи заъфарон тусга кирар, фақат Гобсекнинг зина-поясини кўргандагина манглайида реза тер пайдо бўлди. Биз кабриолетдан сакраб тушганимизда муюлишдан де-Грэ кўчасига киракаш фойтун бурилди. Навқирон олифта қарчигайникидек кўзлари билан дарҳол фойтуннинг бурчагида ўтирган аёлни кўрди, чеҳрасида баралла қувонч балқиди. У бир болани чақириб отнинг жиловидан ушлаб туришни амр қилди. Биз зинадан кўтарилиб кекса дисконтёр¹нинг ёнига кирдик.

– Жаноб Гобсек, – дедим мен, – мана мен сизнинг ҳузурингизга жонажон дўстларимдан бирини олиб келдим. (Азроилдан кўрққандек кўрқинг ундан, деб чолнинг қулоғига шипшидим). Ишонаманки, менинг ўтинчимга қулоқ осиб, аввалги дўстлик риштасини қайта боғлайсиз (ҳар вақтдагидек процент ҳисобига) ва уни фалокатдан халос қиласиз (башарти сизга фойдали бўлса).

Жаноб де Трай судхўрга икки букилиб таъзим қилди ва

¹ Дисконтёр – векселларни ҳисоб-китоб қилувчи одам.

унинг гапларини эшитишга тайёрланиб худди сарой аёнидек назокат билан ройиш ўтирди. Унинг ҳозирги туриши ҳар кимни ҳам мафтун этарди: бироқ менинг Гобсеким муъжаз камин олдида ҳамон қимир этмай, без бўлиб ўтирарди. У, кўринг-кўрманг, француз комедия театрининг айвонига қуйилган, кечки чироқлар билан ёритилган Вольтернинг ҳайкалига ўхшаб кетарди. У бошидан тушмайдиган исқирт картузини салгина кўтариб саломлашган бўлди, шунда йилт этиб кўзга ташланган, эски мрамардек сарғайиб кетган ярғоқ боши ҳайкалга ўхшашлигини мукамал тўлдирди.

— Менда фақат доимий мижозлар учунгина пул бор, — деди у.

— Бундан чиқди, кафангадо бўлиш учун бошқаларнинг олдида борганимдаи ранжибсиз-да? — деди граф жилмайиб.

— Кафангадо бўлгани? — киноя билан сўради Гобсек.

— Сиз ҳамёнида сариқ чақа ҳам йўқ одам кафангадо бўлмайди, демоқчимисиз? Қани, Парижда мендан ҳам, бадавлатроқ одамни топиб кўринг-чи! — деб хитоб қилди бу олифта ва ўрнидан туриб пошнасида чир айланди.

Унинг ҳазилкашлик билан қилган бу қилиғи, гарчи чуқур маънони англатса ҳам, Гобсекка заррача таъсир қилмади.

— Менинг энг қалин дўстларим кимлар? — деб сўзида давом этди де Трай. — Ронкероль, де Марсе, Франкессини, ака-ука Ванденес, Ажудо-Пинто жаноблар, хулласи калом, Парижнинг ажойиб йигитлари. Лекин қарта столида бир шаҳзоданинг ва ўзингизга яхши таниш элчининг ҳамишаги шери гиман. Менга Лондондан, Карлсбаддан, Бадендан, Батдан даромад келиб туради. Тушум зўр! Гапим нотўғрими?

— Тўғри.

— Сиз доим мени ўз ногорангизга ўйнатасиз! — Зодагонлар орасида менга олтинни шилиб олишга имкон берасиз, аҳволим танг пайтда оғзи-бурнимдан булоқдек тирқиратасиз. ҳазир бўлинг, бу иш сизнинг ҳам бошингизга тушиши мумкин. Ўлим сизни ҳам сиқиб сувингизни олади.

— Эҳтимол.

— Айтмоқчи, исрофгарлар бўлмаганда нима қилардингиз? Биз худди эт билан теридек бир-биримизга керакмиз.

— Тўғри.

— Қани, қўлни ташланг, — Гобсек ота, ярашамиз. Бордик бу иш тўғри ва ҳаққоний бўлса, ҳиммат қилинг.

— Сиз меникига келдингиз, — деди судхўр лоқайдгина, — бунинг боиси шуки, сизнинг векселларингиз Жирар, Пальма Вербуст ва Жигоннеларнинг меъдасига зиғир ёғдек урган. Улар ҳатто эллик процент зарарига ҳам уларни ўтказолмай гарантлар. Ваҳоланки, сизга векселда кўрсатган пулнинг фақат ярмини тўлаган бўлсалар керак, бундан чиқадики, сизнинг векселларингиз йигирма беш процент ҳам турмайди Йўқ, йўқ, каминангизга асло тўғри келмайди! — деб гапида давом этди Гобсек. — Ахир, чўнтагида ҳемириси йўқ, аммо у юз минг франк қарзи бор одамга ақаламати бир тийин ҳам қарз бериб бўладими? Бундан икки кун олдин барон Нусен гепникида сиз қарга ўйнаб ўн мингни бой бердингиз.

— Марҳаматли жаноб, — деди граф сурбетларча унга бошдан-оёқ разм солиб, — менинг ишимга аралашманг. Олмоқнинг бермоғи бор.

— Тўғри.

— Менинг векселларимга ҳамиша пул тўланади.

— Эҳтимол.

— Ҳозирги пайтда масала бир нарсага келиб тақалади: мен оладиган қарзимга яраша гаров қўя оламанми, йўқми?

— Тўғри.

Кўчадан уй ёнига яқинлашиб келаётган фойтуннинг тақиллагани эиштилди.

— Ҳозир сизга баъзи нарсаларни олиб келаман, уйлайманки, сиз бундан тамомила мамнун бўласиз, — деди де Трай ва хонадан чопганча чиқиб кетди.

— Э, бўтам! — деб хитоб қилди Гобсек ўрнидан чаққон туриб менинг қўлларимни қисаркан. — Борди-ю, у гаровга қўядиган буюм қимматбаҳо бўлса, ҳаётимни сақлаб қоласан! Ахир, оз бўлмаса ҳаётдан кўз юмардим! Вербруст билан Жигонне мени кулги қилмоқчи бўлишибди. Бироқ сенинг шарофатинг билан бугун кечқурун уларни мен калака қиламан.

Бу чолнинг шодлигида нимадир даҳшатли бир нарса бор

эди. Менинг олдимда у биринчи марта севинаётган эди, лекин бу қувонч бир зумлик бўлса-да, ҳеч қачон хотирамдан чиқмайди.

— Марҳаматингизни дариф тутмай, пича ёнимда бўлсангиз — деб илова қилди Гобсек. — Рост, тўппончам бор, аниқ нишонга уришимга имоним комил, йўлбарс овига ҳам чиққанман, палубада жон олиб-жон берадиган абордаж жангларидида қатнашганман, лекин шунга қарамай бу олифта мурдордан ҳайиқаман.

У ёзув столига борди-да, курсига ўтирди. Чехраси яна рангпар ва хотиржам бўлди-қолди.

— Шунақа гаплар! — деди у мен томонга ўтирилиб. — Турган гапки, ҳозир сизга қачонлардир сўзлаб берганим, соҳибжамолни кўрасиз. Мен коридорда бу зодагон жувоннинг қадам ташлашини эшитяпман.

Чиндан ҳам навқирон қуруқ савлат бир хонимни қўлтиғидан олиб кириб келди. Мен хонимни бир кўришдаёқ танидим, у кекса Горионинг қизларидан биттаси эди. Бир куни Гобсек таърифлаган графиня шу бўлиб, чол шунинг ётоғига кирган эди. Аввалига у мени пайқамади, сабабки, мен дераза тахмонида турган ва дарҳол юзимни ойна томонга ўтириб олган эдим.

Графиня судхўрнинг зах ва қоронғи кулбасига киргач, Максим де Трайга шубҳа билан қараб қўйди. У шунчалар зебо эдики, барча гуноҳларига қарамай, унга юрагим ачиди. Унинг юрак-бағри қаттиқ азоб-уқубатдан ўртанаётгани, латиф ва мағрур чехрасига чала-ярим парда тортган пинҳона алам ҳусини бузаётгани кўриниб турарди. Навқирон қуруқ савлат унинг учун баайни иблис, бошига битган бало эди. Мен Гобсекнинг олдиндан кўра билишлик салоҳиятига қойил қолдим, — бундан тўрт йил аввал бу икки кимсанинг биринчи векселиданоқ уларнинг тақдирини айтиб берган эди. «ҳойнаҳой, фариштанусха бу махлуқ, — деб ўйладим мен, — жувонга ҳукмини ўтказиб олган, унинг барча заиф томонларидан: иззат-талаблигидан, рашкидан, ҳузур-ҳаловатга ташналигидан, оқсуякларча базму зиёфатларга ўчлигидан фойдаланади...»

— Ҳа, бу жувоннинг кўнгилчанлиги унинг кўлида бир қурол бўлиб хизмат қилган! — деб гап қистирди виконтесса. — Унинг вафодорлигидан фойдаланган, кўнглини бузиб раҳмини келтирган, биз аёлларгагина хос бўлган олиҳимматликни мақтаб лоф урган, мулойимлигини суиистеъмол этган ва жиной қувончларни унга жуда қимматга сотган...

— Сизга эътироф этаманки, — деб гап бошлади Дервиль де Гранлье қилаётган имо-ишораларни пайқамай, — мен бу ташидан латофатли, ичидан чириган бахтсиз аёлнинг шўр тақдирига сира ачинганим йўқ, бироқ унинг манглайи тоза, дудоқлари атиргул гунчасидек тароватли, табассуми жозибали, садафдек тишлари оппоқ, фариштанамо ҳамсояси бўлмиш навқирон олифтага нафрат билан қарадим. Улар иккови шу чоқ ўзларининг ҳакамлари қаршисида туришарди, у эса, буларни худди ўн олтинчи асрда кекса роҳиб муқаддас инквизиция зиндонида қийноққа солинаётган динсиз икки маврга қарагандек кўздан кечирарди.

— Жаноб, — деди графиня овози қалтираб, — қайтариб олиш шарти билан мана бу бриллиантларнинг тўла-тўқис ҳақини олса бўладими? — шуни деб у Гобсекка қутича узатди.

— Бўлади, хоним, — деб луқма ташладим мен дераза тахмонидан чиқиб.

Графиня ялт этиб мен томонга қаради, мени таниб чўчиб кетди ва очиқ-ойдин: «Сиримни очманг», дегандек назар ташлади.

— Биз, юристларда бундай битим «кейин харид қилиш ҳуқуқи билан шартли сотиш» дейилади, бундай кезларда мол-мулк ва ҳовли-жойни маълум муддатга топшириш кўзда тутилади, муддат ўтиб, сотиб олган кишига келишилган маблағ тўлангач, хусусий мулк ўз эгасига қайтарилиши мумкин.

Графиня устидан тоғ ағдарилгандек енгил тортди. Максим де Трай чамаси бриллиантнинг баҳоси қатъий эмаслиги важдан, судхўр кам пул бериши мумкинлигидан чўчиб, қошқовоғини уйиб олди. Гобсек чурқ этмай лупани олди ва қутича ичидаги буюмни кўздан кечириб бошлади. Дунёда яна юз йил яшасам ҳам, бу манзарани зинҳор-базинҳор унутмайман. Чолнинг рангпар юзига қизиллик югурди. Кўзи ғайритабиий

чақнади, уларда гўё бриллиантларнинг жилоси акс этгандек бўлди. У ўрнидан туриб дераза олдига борди ва асил тошларга харислик билан тикилар экан, уларни тишсиз оғзига, шундай яқин олиб келардики, гўё уларни ютиб юбормоқчидек туюларди. У нимадир деб гўлдирар, қутичадан гоҳ билагузуклар, гоҳ шокилали зирақлар, гоҳ тиллақошларни олар, уларнинг суви нечоғлик тозалигини ва олмосларнинг рангини аниқлаш учун айлангириб қўрар, бирон қусури йўқмикин, деб текширар эди. У бу зеб-зийнатларни қутичадан олар, қайта уларни жойлар, яна олар, чўғдек ёнсин деб яна айлангирар эди. Шу аснода у чолга қараганда кўпроқ ёш болага ўхшар, тўғрироғи, ҳам бола, ҳам чол эди.

— Нақадар соз! Эҳ мунча яхши-а! Бундай бриллиантлар революциядан олдин уч юз минг турарди! Суви қанчалар тиниқ! Турган гапки, бу ҳиндистондан, Гонконгдан ёки Висапурдан келтирилган. Э, сизлар бунинг қадринию баҳосини билармидингиз ҳеч замонда! Йўқ, йўқ, бутун Парижда буларнинг қадрию баҳосига фақат Гобсек ета олади. Империя даврида буюртмага шундай безакларни тайёрлатиш учун икки юз мингдан ортиқ тўлаган бўлишарди. — У алам билан қўл силтаб давом этди: — ҳозир кун сайин бриллиантларнинг нархи тушиб кетяпти! Битим тузилганидан кейин Бразилия бозорни олмосларга тўлдириб юборди, лекин уларнинг суви сарғиш, ҳиндларникидақа эмас. Бунинг устига, хонимлар эндиликда бриллиантларни фақат сарой балларида тақишяпти. Хоним, сиз саройда бўлиб турасизми?

Бу гапни зарда билан айта туриб, чол бениҳоя завқ-шавқ билан бриллиантларни бирин-кетин томоша қиларди.

— Яхши! Заррача доғ йўқ! — деб гўлдиради у. — Мана бунда заррадек ҳол бор! Буниси дарз кетган! Манависи бағоят чиройли! Гўзал!

Унинг рангпар юзи олмосларнинг ялт-юлт товланишидан ёришиб кетган эди. Шу он хаёлимга вилоят меҳмонхоналаридаги яшилворий эски ойналар келди, уларда нурлар жилланмайди, уларга қарашга журъат эгган одамнинг аксини миясига қон қуюлиши натижасида жон таслим қилаётган алфозда кўрсатади.

— Хуш, қалай? — деб сўради граф Гобсекнинг елкасига қоқиб.

Кекса гўдак чўчиб тушди. У ардоқли ўйинчоқларндан бошини кўтарди-да, уларни ёзув столи устига териб қўйди ва курсига ўтирди-ю, яна ўша-ўша одобли, лоқайд ҳамда мрамар тошдек ҳиссиз судхўрга айланди-қўйди.

— Сиз қанча қарз кўтармоқчисиз?

— Юз минг. Уч йил муддатга, — деди граф.

— Нима ҳам дердим, бўлади, — деб розилик билдирди Гобсек, қизил дарахтдан ясалган қимматбаҳо қутчасидан бебаҳо, аниқ тарозусини авайлаб оларкан.

У бриллиантларни тортди, эски нигинхонани чамалаб кўрди. Бу пайт унинг юзида қувонч ва бунини яшириш учун интилиш ифодалари зоҳир эди. Графиня эсанкираганча ўйга чўмиб қолганди; унинг бу аҳволини кўриб мен севиндим, зеро назаримда жувон қандай разолат ботқоғига ботганини тушунгандек эди. Бундан чиқди, ҳали у ор-номусни бутунлай йўқотмаган, балки жиндек ҳафсала қилиш ва ҳамдардлик курсатиб ёрдам қўлини чўзиш билан жар ёқасидан уни қутқариб қолишнинг иложи бўлар. Мен ҳаракат қилиб кўрдим.

— Бу сизнинг ўз бриллиантларингизми, хоним? — деб сўрадим ундан.

— Ҳа, жаноб, — деди у менга кибру ҳаво билан қараб.

— Кейин сотиб олиш шарти билан акт ёзинг, вайсақи, — деди Гобсек ва ўрнидан тураётиб менга ўз курсисини кўрсатди.

— Сизнинг, хоним, ҳойнаҳой эрингиз бордир? — деб иккинчи саволни бердим.

Графиня бетоқат бошини лиқиллатди.

— Акт тузишдан бош тортаман! — деб хитоб қилдим мен.

— Нега энди? — деб сўради Гобсек.

— «Нега» бўларди? — дедим мен аччиғим чиқиб, кейин чолни дераза томон бошлаб бораётиб шипшидим: — Эрлик хотин ҳамма нарсада эрига қарам, шунинг учун битим ҳақиқий бўлмайди, сиз бундан беҳабар эдим, деб баҳона қилолмайсиз, чунки акт бор. Сиз бу бриллиантларни кўрсатишингизга тўғри келади, чунки актда уларнинг оғирлиги, баҳоси ва ҳоказолар кўрсатилади.

Гобсек бош ирғаб сүзимни бұлди ва икки хиёнатчига қаради.

— У тўғри гапиряпти. Шартлар ўзгаради. Саксон минг нақд тўланади, бриллиантлар менда қолади, — деб қўшимча қилди чол бўғиқ овозда. — Уй анжомларига битим тузганда гаровга қўшилган буюм ҳар қанақанги актлардан афзалдир.

— Лекин... — деб де Трай гап бошлаган эди, Гобсек шартта унинг гапини бұлди-да, қутичани графиняга узатди.

— Рози бўлинг ёки қайтариб олиб кетинг. Бошимни ғалвага қўйишни истамайман.

— Гуноҳингизга иқрор бўлиб, ўзингизни эрингизнинг оёғига ташланг, яхшиси, — деб шипшидим графиняга.

Судхўр лабимнинг қимирлашидан нима деганини тушунди ва менга совуқ назар ташлади.

Ёш олифта бўздек оқариб кетди. Графиня тараддудга тушиб қолди. Максим де Трай унинг ёнига келди, у ҳар қанча секин гапирмасин, барибир унинг гаплари қулоғимга чалинди: «Альвидо, қимматли Анастази. Бахтли бўл. Мен эсам... Эртагаёқ барча ташвишлардан халос бўламан».

— Жаноб! — деб хитоб қилди графиня, ялт этиб Гобсекка қараб. — Мен розиман, шартларингизни қабул қиламан.

— Мана бу бошқа гап! — деди чол. — Сизни гапга кўндириш қийин экан, соҳибжамол. — У банк чекига эллик мингта имзо қўйди-да, графиняга топширди. — Бунинг қўшимчасига, — деди у Вольтернинг жилмайишидек жилмайиб, — қолган пул ҳисобига сиз учун энг ишончли ўттиз минг сўмга векселлар бераман. Баайни бу пулни тилла билан тўлагандекман. Граф де Трай ҳозиргина менга: «Менинг векселимга ҳамма вақт пул тўланади», деб айтди, — давом этди Гобсек графиняга граф имзо чеккан, куни кеча Гобсекнинг ошналарида бири судга оширган ва, чамаси, унга сув текинга пулланган векселни узатиб.

Максим дё Трай фингшиди, бу фингшишда «қари муттаҳам!» деган сўз баралла сезилди.

Гобсек пинагини ҳам бузмади, картон ғилофдан бир жуфт тўпончани бамайлихотир олди-да, совуққина деди:

— Ҳақорат қилинган шахс сифатида биринчи бўлиб отиш ҳуқуқи менда.

— Максим, — деб базўр қичқирди графиня, — узр сўранг! Сиз жаноб Гобсекдан узр сўрашингиз керак.

— Жаноб, сизни ҳақорат қилиш ниятим йўқ эди, — деб гулдиреди граф.

— Мен буни жуда яхши биламан, — деди Гобсек хотиржам. — Сизнинг ниятингиз векселларга ҳақ тўламаслик эди.

Графиня ўрнидан турди-да, таъзим қилди ва ваҳима босди шекилли, чопганча чиқиб кетди. Граф де Трай унинг орқасидан талпинди, бироқ хайрлашаркан, бундай деди;

— Борди-ю, бу тўғрида чурқ этиб оғиз очсангиз, жаноблар, ё сизнинг, ё менинг қоним тўкилади.

— Омин! — деди унга жавобан Гобсек тўппончаларни яшириб. — Уз қонини тўкиш учун кишининг қони бўлиши керак, чироғим, сенинг томирларингда қон ўрнига бўтана оқади.

Кўча эшик қарс этиб ёпилиб, иккала фойтун жўнаб кетгач, Гобсек сапчиб ўрнидан турди ва ўйинга тушиб қичқирди:

— Ана, бриллиантлар менда! Улар меники! Қулинг ўргилсин бриллиантлар! Ажойиб бриллиантлар! Сув текин тушди-я! ҳолингиз қалай, Вербруст ва Жигонне жаноблар!

Сиз кекса Гобсекни лақиллатмоқчи бўлганмидингиз? Мен ўзим сизларни лақиллатдим! Мен оладиганимни олволдим!

Менга етишингизга йўл бўлсин сизларга! Парвозингиз паст!

Домино устида бу воқеани гапириб берганимда роса кулгили аҳволга тушадилар-да!

Бу қаҳрли шодлик, ялтироқ тошларни қўлга киритган ёввойи одамнинг ғазабнок тантанаси мени ҳанг-манг қилиб қўйди. Мен тилим калимага келмай тахта бўлиб қолдим.

— Э, ҳали шу ердამисан, қароғим! Бутунлай унутиб юборибман. Бугун бирга овқатланамиз. Сеникида, ахир мен рўзғорга қарамайман-ку, анави ресторанда тортиладиган сардакларю қайлалари, шароблари меъдага тегиб кетган, улар нақ иблисни ҳам заҳарлашади.

Ниҳоят, у юзимдаги ўзгаришни кўриб, дарҳол ҳиссиз, лоқайд одамга айланди-қўйди.

У камин ёнига, манқал устида сут солинган кастрюлка турган ерга ўтираётиб:

— Буни сиз тушунмайсиз, — деди, — Мен билан овқатланишни истайсизми? Бемалол, икковимизга етади.

— Йўқ, раҳмат, — дедим мен. — Мен мудом пешинда овқатланаман.

Шу пайт йўлакда аллакимнинг шошиб-пишиб келаётгани эшитилди.

Кимдир Гобсекнинг эшиги тагида тўхтади ва ғазаб билан эшикни тақиллатди. Судхўр остона олдига борди-да, дарчадан мўралаб эшикни очди. Ўттиз бешларга борган бу киши унга беозор кўринди шекилли, уни ичкарига киргазди.

Келгинди оддий кийинган, савлати эса, марҳум герцог Ришельени эслатарди. Бу киши графинянинг эри эди: балки уни оқсуяклар орасида учратгандирсиз — ўхшатганим учун мени афв этинг; шу атрофда истиқомат қилувчи давлат арбобларидек басавлат эди.

— Жаноб, — деди у яна хотиржам бўлиб олган Гобсекка, — хотиним сизнинг олдингизга келдими?

— Эҳтимол.

— Нима бало, жаноб, гапимга тушунмаяпсизми?

— Сизнинг хотинингиз билан таниш эмасман, — деди судхўр. — Бугун эрталаб олдимга жуда кўп одам келди. Эркаклар, хотинлар, йигитчаларга ўхшаш қизлар ва қизларга ўхшаш йигитчалар. Рост, эслаш қийин менга...

— Ҳазилни қўйинг, жаноб! Мен хотинимни сўраяпман. У ҳозиргина олдингизда эди.

— У хоним сизнинг хотинингиз эканлигини мен қаёқдан билай? Мен сиз билан учрашиш бахтига ноил бўлган эмасман.

— Янглишасиз, жаноб Гобсек, — деди граф кесатиб. — Биз сиз билан бир куни хотинимнинг ётоғида учрашганмиз. Сиз хотиним бир тийин ҳам олмаган векселга пул ундиргани келгандингиз.

— Бу пулни нима эвазига тўлаганини суриштириб билиш — менинг ишим эмас, — деб эътироз билдирди Гобсек графга истеҳзоли назар ташлаб. — Мен унинг векселини бир ҳамкасабамдан ҳисоб-китоб қилаётганда олган эдим. Дарвоқе, ижозатингиз билан сизга шуни айтсам, граф, — деб илова қилди Гобсек заррача ҳаяжонга тушмай, сутга кофе қўшар экан, —

менинг фикримча каминага ўз уйимда панд-насиҳат қилишга сизнинг ҳақингиз йўқ. Мен, жаноб, ўтган асрнинг олтмиш биринчи йилидаёқ балоғат ёшига етганман.

— Марҳаматли жаноб, сиз хотинимдаи ниҳоятда паст баҳода бриллиантларни сотиб олгансиз. Бу бриллиантлар уники эмас, менга мерос қолган қимматбаҳо буюм эди.

— Мен ўзимнинг олди-сотди ишларим сирини сизга очигча мажбур эмасман, лекин сизга айтиб қўяй, борди-ю, графиня бриллиантларни сиздан бесўроқ олган экан, сиз хат орқали барча заргарларни огоҳлантириб, уларни сотиб олманглар, деб тайинлаб қўйишингиз даркор эди. Йўқса, рафиқангиз уларни бўлиб-бўлиб сотиб юбориши мумкин эди.

— Жаноб! — деб хитоб қилди граф. — Ахир, сиз менинг хотинимни биласиз-ку!

— Тўғри.

— Эрли хотин бўлгани учун эрига бўйсунуши шарт.

— Эҳтимол.

— Бриллиантларни пуллашга унинг ҳақи йўқ!

— Рост.

— Нега энди бундай бўлди-а, жаноб?

— Бунинг сабаби бор! Мен хотинингизни биламан, у эрига бўйсунуши шарт, — гапингизга қўшиламан, у яна бошқаларга ҳам бўйсунар экан, лекин сизнинг бриллиантларингиздан хабарим йўқ. Башарти рафиқангиз векселларга имзо чекар экан, турган гапки, у савдо-сотиқ битимларини ҳам туза олади, бриллиантларни харид қилиши ёки сотиш учун комиссияга олиши ҳам мумкин. Шунақасиям бўлади.

— Яхши қолинг, жаноб! — деди граф жаҳддан ранги бўздек оқариб. — Суд бор-ку.

— Рост.

— Манави жаноб, — деб қўшимча қилди граф мени кўрсатиб, — олди-сотдининг шоҳиди бўлган.

— Эҳтимол.

Граф эшик томон юрди.

Иш қалтис тус олаётганини кўриб, орага тушишни ва рақибларни мурасага келтиришни лозим топдим.

— Граф, — дедим мен, — сиз ҳақсиз, аммо жаноб Гобсекда ҳам айб йўқ. Сиз хотинингизни бир чеккада қолдириб, жаноб Гобсекни судга тортолмайсиз, зотан бу суд мажлисидан ёлғиз хотинингизнинг ўзи шарманда бўлмайди. Мен адлиячиман, давлат вакили ва ҳалол одам сифатида олди-сотди менинг кўзим олдида бўлиб ўтганини тасдиқлашга ўзимни мажбур деб биламан. — Лекин мен сиз бу олди-сотдини қонунга хилоф деб бекор қилишингизга ишонмайман, боз устига сотилган бриллиантлар ҳақиқатан ҳам сизники эканлигини исботлаш маҳол. Адолат юзасидан сиз ҳақсиз, лекин қонун бўйича мағлубиятга учрашингиз аниқ. Жаноб Гобсек инсофли одам, у бриллиантларни ўзи учун жуда фойдали тарзда сотиб олганини инкор этмайди. Мен ҳам ўз бурчим ва виждоним ҳақи, шундайлигига гувоҳлик бераман. Агар сиз судга берсангиз, унинг оқибати ниҳоятда шубҳали. Мен сизга жаноб Гобсек билан муросага келишингизни маслаҳат бераман. Ахир у судда ўзининг ҳалоллигини исботлай олади, сизга эса, ўша пулларни барибир тўлашингизга тўғри келади. Сиз бриллиантларингиз етти, саккиз ойга, борингки, бир йилга гаров қўйилган деб ҳисобланг, ростда, ахир графиня олган пулни бу вақт ичида тўлолмаслигингиз мумкин-ку. Эҳтимол, сиз уларни бугуноқ сотиб олишни маъқул кўрарсиз. Албатта, бу ишда сиз етарли кафолат беришингиз керак бўлади.

Судхўр бамайлихотир нонни кофега бўктириб, парвойи фалак нонушта қиларди, бироқ «муросага келинг», деган гапни эшитиб, ялт этиб менга қаради. Бу унинг: «Баракалла! Мен берган сабоқ бекор кетмабди», дегани эди. Мен унга нигоҳимни ташладим, бунинг маъносини у дарров тушунди: «Бу иш шубҳали ва хавфлидир, сиз дарҳол келишиб, шартнома тузишингиз даркор. Судда мен бор ҳақиқатни гапиришимни билиб, Гобсек тихирлик қилмади. Граф лутфан жилмайиб, менга миннатдорлик билдирди. Айёрлик ва очкўзлик бобида Гобсек ҳар қандай дипломатик конгресс иштирокчиларини бир чўқишда қочирадиган узоқ музокаралардан кейин мен акт туздим, бунда граф Гобсекдан бу маблагга қарз процентларини қўшган ҳолда, саксон беш минг франк олганига иқрор

бўлди, Гобсек эса, қарз бутунлай тўланса, бриллиантларни графга қайтариб бериш мажбуриятини олди.

— Бу қандай исрофгарчилик! -деб хитоб қилди графинянинг эри афсус-надомат билан актга имзо чекар экан. — Бу мушкул аҳволдан қандай қилиб қутулиб кетиш мумкин экан?

— Жаноб, болаларингиз кўнми? — жиддий оҳангда сўради Гобсек.

Бу саволдан граф сесканиб кетди, кекса судхўр гўё тажрибали врачдек дарҳол оғриётган жойни топган эди. У чурқ этиб оғиз очмади.

— Шундай экан-да, — деб гўлдиради Гобсек ўшшайиб турган графнинг аҳвол-руҳиятини тушуниб. — Мен бошингиздан ўтганларини беш қўлимдек биламан. Бу аёл — иблис, сиз ҳамон уни севасиз, шекилли. Тушунаман! У ҳатто мени ҳам ҳаяжонга сола билди. Балки сиз мол-дунёингизни сақлаб қолишни ва битта-ми-иккитами фарзандингизга олиб қўйишни истарсиз? Сизга маслаҳатим шуки, айш-ишрат қилинг, хўжақўрсинга қарта ўйнанг, пулларингизни елга совуринг ва тез-тез Гобсекнинг олдига келиб туринг. Оқсуяклар доирасида мени жухуд, ваҳший, судхўр, қароқчи деб аташади, сени у кафангадо қилади, дейишади. Тупураман бу гапларга! Мени ҳақорат қилган дилозор хор бўлади. Камина қулингиз тўппончадан бехато отади, қиличбозликнинг ҳам ҳадисини олган. Буни ҳамма билади. Яна сизга маслаҳатим шуки, ишончли дўст топинг, эвини қилолсангиз, ёлғондакам олди-сотди йўли билан бутун мол-мулкингизни унга топширинг... Фарзандингиз вояга етганда, бутун мулкингиз ўшаларга тақсимланади... Сиз юристларда бу нима дейилади? Фи-деикомис шекилли? — деб сўради у менга ўгирилиб.

Ўз хаёллари билан банд бўлган граф кетиши олдидан Гобсекка шундай деди:

— Эртага пулингизни келтириб бераман. Бриллиантларни тахт қилиб туринг.

Биз холи қолгач Гобсек нафрат билан сўз қотди:

— Менимча, у сизнинг барча инсофли одамларингиз каби лақма.

— Яхшиси, оташин муҳаббат қурбони, денг.

— Гаров хати учун пулни сизга граф тўлай қолсин, — деди Гобсек мен у билан хайрлашаётганимда.

Менга оқсуяк аёлнинг қабих сирларини фош этган ўша воқеадан кейин бир куни эрталаб ҳузуримга граф кириб келди.

— Жаноб, — деди у кабинетимга киргач. — Мен жуда ҳам муҳим иш юзасидан сиз билан маслаҳатлашмоқчиман. Шунинг сизга эътироф этаманки, сизга бутунлай ишонаман ва умид қиламанки, бунинг исботлайман. Де Гранлье ишида тутган йўлингиз ҳар қандай мақтовга лойиқ. (Мана кўрдингизми, хоним, — деди адлиячи виконтесса томонга ўгирилиб. — Сизга оддийгина хизмат кўрсатдим, бунинг учун эса, неча марта мақтовга сазовор бўлдим...) Мен графга эҳтиром билан таъзим қилдим ва мен фақат ҳалол одамнинг бурчини адо этдим, дедим,

— Гап бундай, жаноб, мен у фаройиб одам ҳақида ҳўп сўраб-суриштирдим. Ахир, ҳозирги тутган мавқеингиз унинг шарофатидан-ку. Олган маълумотларимга асосланиб айта оламанки, ўша Гобсек шарму ҳаёсизлар мактабининг худо урган файласуфи. Унинг ҳалоллиги ҳақида фикрингиз қандай?

— Граф, — дедим мен. — Гобсек менга ҳиммат қилди... Ўн беш процентдан, — деб илова қилдим кулиб. — Бироқ унинг хасислиги менга сира бегона одам билан очик гапириш ҳуқуқини бермайди.

— Гапираверинг, жаноб. Сизнинг ростгўйлигингиз на унга, на сизга зарар етказди. Мен бу судхўр сиймосида фариштанни кўришни умид қилмайман.

— Госбек отанинг, — дедим мен, — бир қоидаси бор, унга доимо амал қилади. У пулни товар деб ҳисоблайди, вазиятга қараб ҳеч пинагини бузмай уни ё арзон, ё қиммат пуллайди. Унинг фикрича, қарзи эвазига катта процент оладиган судхўр ҳам ҳар бир даромадли ишда ва олди-сотдида қатнашадиган одам каби капиталистдир. Борди-ю, унинг молиявий принципларини ва одамзоднинг табиати ҳақидаги мулоҳазаларини олиб ташласа, имоним комилки, бу хусусиятларсиз у бутун бошли Парижда энг инсофли одамдир. Унда икки нарса мавжуд: зикналик ва файласуфлик, пастарин ва улуғ инсон. Башарти мен ёш-ёш болаларимни етим қолдириб ўлиб кетсам,

уларни у ўз бағрига олади. Мана жаноб, шахсий кузатишларимга таяниб Гобсекни шундай одам деб биламан. Унинг ўтмиши ҳақида мен ҳеч нарса билмайман. Эҳтимол, у қароқчи бўлгандир: эҳтимол овораи жаҳон дарбадар юргандир, бриллиантлар ва одамларни, аёлларни ва давлат сирларини сотгандир, лекин имоним комилки, биронта одам синовларда унчалик тобланмаган. Мен қарзимни олиб келиб ҳаммасини тўлаб ундан қутулганимдан кейин ётиғи билан мендан қандай ниятда бунчалик кўп процент ҳақ олдингиз ва ўз дўстингизга ёрдам қилиш истагингиз бор экан, нега бу ҳимматни тамомила беғараз қилмадингиз, деб сўрадим. «Ўғлим, мен сени миннатдорлик билдириш заруратидан ҳалос қилдим, қолаверса, сен ўзингни менга муте билмайсан. Шу боис биз дунёда энг қалин дўстлармиз». Унинг бу жавоби, жаноб, Гобсекнинг феълени мен айтган гаплардан кўра аниқроқ очиб беради.

«Қарорим қатъий, — деди граф. — Мол-мулкимни Гобсекнинг ҳукмига топшириш ҳақидаги зарур қоғозларни тайёрлайверинг. Мен, жаноб, қарши тилхат ёзишни фақат сизга ишонаман, бунда у олди-сотди қалбаки эканлигини баён қилади, мол-мулкимни ўзим истаганимча ишлатишимга ва уни балоғатга етганидан кейин тўнғич ўғлимнинг қўлига топширишга сўз беради. Лекин мен сизга бир нарсани айтиб қўймогим керак: тилхатни уйимда сақлашга кўрқаман. Ўғлим онасига шундай меҳр қўйганки, бу қимматбаҳо ҳужжатни унга ишониб топширолмайман. Уни ўзингиз сақлаб қўйишингизни сиздан илтимос қиламан. Бордию Гобсек ўлиб-нетиб қолгудек бўлса, менинг мол-мулкимни сизга мерос қолдиради. Шундай қилиб, ҳаммаси ўйлаб қўйилган.

Граф гапдан тўхтади, у жуда ҳаяжонлаиған кўринарди.

— Безовта қилганим учун минг карра узр, — деди у ниҳоят, — очиги, мен қаттиқ изтиробдаман, саломатлигим ҳам яхши эмас, нуқул хавотирга солади. Анави кўнгилсиз воқеа менга шафқатсиз зарба бўлди. Кўрқаманки, узоқ яшамайман, шу вайдан кескин чоралар кўришга мажбурман.

— Жаноб, — дедим мен, — авваламбор ишончингиз учун миннатдорлик билдиришимга ижозат этинг. Мен бу ишон-

чингизни оқлаш учун диққатингизни бир нарсага жалб этмоқчиман, сиз кўрадиган тадбирлар кенжа фарзандларингизни бахтсиз қилади, ахир, улар ҳам сизнинг номингизда-ку. Боринги, хотинингиз сизнинг олдингизда гуноҳкор бўлсин, лекин сиз барибир уни қачонлардир севгансиз, шунинг учун унинг болалари маълум даражада таъминланишга ҳақли. Мен сизга шуни айтиб қўяй, борди-ю, уларнинг улуши аниқ кўрсатилмаса, сиз менинг зиммамга юклаётган фахрли мажбуриятни ўз устимга ололмайман.

Граф сесканиб кетди, кўзларига ёш қалқиди-ю, қўлимни маҳкам сиқиб деди:

— Мен сизни яхши билмаган эканман. Сиз менга ҳам озор бердингиз, ҳам хурсанд қилдингиз. Ҳа, қарши тилхатнинг биринчи моддасидаёқ у болаларга қанча улуш ажратишни таъкидлаш керак.

Мен уни конторамнинг эшигигача кузатиб чиқдим, шунда унинг чиройи адолатли иш қилгани учун қониққанидан портлаб кетганини кўрдим. Мана, Камилла, ёш жувонлар тайғончоқ йўлдан жаҳаннамга шундай қулаб кетишлари мумкин. Баъзан зиёфатларда биргина рақсга тушишу фортепьяно ёнида қўшиқ айтиш ва шаҳар ташқарисида сайр қилиш ўнгламандиган бахтсизликка олиб келиши мумкин. Манманлик овозига қулоқ осиб, ёшликнинг ҳавойи истаклари гирдобига ўзларини отиб, бунга уларнинг ўзлари талпинадилар! Аёл маълум чегарадан чиқса, бас, у албатта уч фурияга¹ рўбарў бўлади, буларнинг номи — шармандалик, пушаймон, муҳтожлик — ана шундан кейин...

— Боёқиш Камилла, кўзлари юмилиб кетяпти, — деб гап қистирди виконтесса Дервилнинг сўзини бўлиб — Бора қол, қизим, ўрнингга ёт. Кўрқинчли воқеалар билан сени қўрқитишнинг ҳожати йўқ, сен шундоғам покдомон, олийҳиммат бўлиб қоласан.

Камилла де Гранлье онасининг муддаосини тушуниб хонани тарк этди.

¹ Фурия — қадимги Рим мифологиясида — қасос олувчи илоҳийлардан бири. (Тарж.)

— Сиз жуда ошириб юбордингиз, қимматли Дервиль, — деди виконтесса. — Ишончли вакил ҳар ҳолда она ҳам эмас, воиз ҳам.

— Лекин газеталар бундан минг чандон бўрттириб ёзади...

— Азизим! — деди виконтесса таажжубга тушиб. — Чиндан ҳам сизни таниёлмаяпман! Наҳотки, сиз менинг қизимни газета ўқийди, деб ўйласангиз? Давом этинг, — деб қўшимча қилди у.

— Графнинг мол-мулки Гобсек қўлига ўтганлиги ҳақидаги васиқанинг тасдиқланганига уч ойдан кўпроқ вақт ўтди...

— Энди графнинг исм-шарифини очиқ айтсангиз бўлади, қизим йўқ бу ерда, унинг исми де Ресто, — деди виконтесса.

— Жуда соз, — деди ишончли вакил рози бўлиб. — Орадан бир қанча вақт ўтди, лекин мен олди-сотди ҳақидаги муҳим ҳужжатни қўлимга олмадим. Ахир, у менда сақланиши лозим эди-да. Парижда адвокатларни кундалик ташвишлар шундай банд этадики, улар ўз мижозларининг ишларига ҳожатмандларнинг ўзлари каби кўп вақт ажратолмайдилар. Истисно сифатида баъзи ишларнигина биз ўринлатамиз. Аммо, ҳар қалай, бир куни Гобсекни уйимда меҳмон қила туриб, мен ундан, хабарингиз йўқми, негадир жаноб де Рестодан ҳеч дарак йўғ-а, деб сўрадим.

— Бунга жиддий сабаблар бор, — деб жавоб берди чол, — Граф ўлим тўшагида ётибди. Кўнгли нозик одам. Бундайлар ғам-ғуссага бардош беролмайдилар, ғам-ғусса уларни гўрга тикади. Ҳаёт — мураккаб, оғир ҳунар, унга ўрганиш учун тиришиш керак. Ҳаётни билган одам, унинг оғусини тотиганида юрагининг пан толаси чиниқади, пишиқ бўлади, бу унга ўз таъсирчанлигини идора қилишига имкон беради. Асаблар унда пўлат пружинадан қолишмайди, қайилади-ю, синмайди. Боз устига, ҳазм қилиши яхши бўлса, бундай одам Ливан кедрлари каби узоқ умр кўради. Ажойиб дарахтларда ўзиям.

— Наҳотки граф ўлса? — деб хитоб қилдим мен.

— Ким билади тагин, — деди Гобсек. — Унинг мероси ҳақидаги иш сизга наф келтиради.

Мен меҳмонга қарадим ва унинг нияти нималигини билишга ҳаракат қилдим.

— Менга шуни тушунтириб берсангиз, малол келмаса, нима учун ҳамма одамлар ичида менгаю графга ҳамдардлик кўрсатдингиз?

— Чунки фақат сизларгина ҳеч қандай найрангсиз менга ишондингиз.

Гарчи бу жавоб қарши тилхат йўқолган тақдирда ҳам Гобсек ўз мавқеини суистеъмол қилмайди, деган гапга мени ишонтирса-да, барибир графни бориб кўришга жазм қилдим. Қандайдир ишни баҳона қилиб уйдан Гобсек билан бирга чиқдим. Гельдер кўчасига кўз очиб юмгунча етиб келдим. Мени графиня кичик болалари билан кўнгил очиб ўтирган меҳмонхонага олиб кирдилар. Уй хизматкори мен келганимни хабар қилганида у сапчиб ўрнидан турди, бир кўнгли истиқболимга пешвоз чиқмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ бу аҳдидан қайтиб ўтирди ва индамай камин олдидаги курсини кўрсатди. Дарҳол у худди чехрасига ниқоб тутгандек бўлди, одатда оқсуяк аёллар ўз эҳтиросларини шундай усталик билан яширадилар. Бошидан кечирган кўргиликлар унинг ҳуснига рахна солган, бироқ чехрасининг гўзал тархлари унинг аввалги латофатию чиройини билдириб турар эди.

— Графда муҳим гапим бор эди: у билан, хоним, суҳбатлашсам дегандим.

— Бунинг уддасидан чиқолсангиз, мендан бахтлироқ экансиз, — деб луқма ташлади графиня менинг гапимни бўлиб. — Граф ҳеч кимни кўришни истамайди, врачнинг келиши ҳам унга малол келади, ҳар қандай меҳрибонликдан, менинг ғамхўрлигимдан ҳам бош тортади. Беморлар ўзи ғалати бўлишади. Улар худди болалардек нима ишашларини яхши билишмайди.

Графиня шолғомдек қизариб кетди. Мен эсам Гобсекка ўхшаб кўрс гапираб юборганимни ўйлаб пушаймон едим ва суҳбат мавзуини ўзгартиришга ошиқдим.

— Ҳар ҳолда, беморни ҳаммавақт ёлғиз қолдирмаслик керак, — дедим ва унга диққат билан тикилдим.

Бироқ бу сафар у қизармади, назаримда менга сирини ошкор қилишни истамасди.

— Тушунинг ахир, хоним, — деб яна гап бошладим, — ме-

нинг саркашлигим шунчаки қизиқсинишдан змас. Гап муҳим моддий манфаатдорликда...

Шундай дедиму нотўғри йўлдан кетаётганимни фаҳмлаб тилимни тишлаб қолдим. Графиня лақмалик қилганимдан дарров фойдаланди.

– Эр билан хотиннинг манфаати бир-ку.

– Маъзур тутасиз, мен бу ерга фақат графга алоқадор иш билан келганман, – дедим мен эътироз билдириб.

– Мен ҳозир буюраман, гаплашмоқчи эканлигингизни унга хабар қилишади.

Гарчи графиня бу гапни очиқ чирой ва хушмуомалалик билан айтган бўлса-да, мен у ўла қолса ҳам мени эрининг ёнига қўймаслигини англадим.

Биз яна бир оз майда-чуйда нарсалар ҳақида гаплашдик. Мен бу вақт ичида диққат билан уни кузатиб турдим. Графиня барча аёллар каби қандай иш тутишини ўйлаб, режа тузиб олдию, аёлларгагина хос хиёнаткорликнинг олий намунасини ифода этувчи бу режасини жуда усталик билан яширди. Айтиш даҳшат, мен унинг қўлидан ҳар нарса, ҳатто жиноят қилиш ҳам келиши мумкинлигидан хавфсирадим. Ахир ҳар бир имо-ишорасидан, нигоҳидан, ўзини тутишидан, гап оҳангидан келажакда ҳоли нима кечишини билганлиги сезилиб турарди. Мен у билан хайрлашиб чиқиб кетдим... Энди мен сизга кейинчалик ошкор бўлган баъзи тафсилотларни илова қилган ҳолда бу драманинг охири саҳнасини сўзлаб бераман Дарвоқе, бу тафсилотларни ер тагида илон қимирласа биладиган Гобсек икковимиз аниқладик. Граф де Ресто ўзини айш-ишрат уммонига отиб, мол-дунёсини елга совура бошлагач, эр-хотин орасида ўзгаларнинг назаридан четда жанжаллар бўлиб турган, булар граф хотинидан яна кўпроқ нафратланишга сабаб бўлган. У қаттиқ оғриб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олгач, хотинига ва кичик фарзандларига нафрати аланга олиб кетди: ётоғига киришни уларга тақиқлаб қўйди, бордию бу тартибни бузишса, ҳаёти учун хавфли шундай тутқалоқ тутиб қолардики, врачнинг ўзи, эрингизнинг амрига бўйсунинг, деб графиняга илтижо қилди. Графиня де Ресто оилавий мол-дунёси, мулки, фермаси, ҳатто ўзи

яшаб турган уй кўзига афсонавий сеҳргар, бутун бойлигини ютиб юбораётган юхо бўлиб кўринадиган Гобсекнинг комига кириб кетаётганини кўриб эрининг нияти бузуқлигини фаҳмлади. Де Трай кредиторларнинг таъқибидан қутулиш учун Англияда саёҳат қилиб юарди. Фақат угина судхўр графга графинядан ўзини ҳимоя қилиш йўлини ўргатганини, кўрилган яширин чора-тадбирларни осонгина тушунтириб бериши мумкин эди. Айтишларича, у узоқ вақт имзо чекишдан бош тортибди, бу эса, бизнинг қонунларга кўра эр-хотиннинг мол-мулки сотилганида зарур. Аммо граф бир амаллаб унинг розилигини олган. Графиня граф ўз мол-мулкани пулга айлантиради ва жарақ-жарақ пуллар қандайдир нотариуснинг яширин шкафида ёки банкда сақланади, деб тасаввур қилган эди. Унинг мўлжалича, жаноб де Рестонинг кўлида шундай ҳужжат бор эдики, тўнғич ўғли бу билан меросдан чекига тушган улушини ундира олиши мумкин эди. Шу боис у эрининг ётоғини мижжа қоқмай кузатишга жазм қилган эди. Уйда у ягона ҳокима эди ва ҳаммани ўзининг жосусига айлантирганди. Уззукун у эрининг ётоғи олдидаги меҳмонхонада унинг ҳар бир сўзига, шитир-шитирига қулоқ солиб ўтирар, кечаси эса, унга шу ернинг ўзига жой солиб беришар, лекин у мижжа қоқмас эди. Врач батамом унинг тарафида эди. Унинг эрига сохта садоқати ҳаммани ҳайратга соларди. Бевафолик ва ҳийлакорлик қон-қонига сингиб кетган бу жувон эри нима сабабдан жирканишини изҳор этганини яшириб, ўзини беҳад гам-алам чекаётган мотамсаро кўрсатиб, эл оғзига тушди. Одоб-ахлоқ бобида ўзларини покдомон ҳисоблайдиган аёллар, у ўз гуноҳини ювди, деб топишди. Бироқ унинг кўзи ўнгида нукул муҳтожлик турар, лаванглик қилса гўё қашшоқлик ғиппа томоғидан оладигандек туюлар эди. Эри ўлим тўшагида инграб ётган ерида уни ёнидан қувган. Энди хотин эрининг атрофини сирли доира билан ўраб олган эди. У эридан ҳам йироқ, ҳам яқин эди, барча ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум эса-да, қудратли, ўзини вафодор хотин қилиб кўрсатарди, бироқ унинг ўлимини кутар ва бойлигини қўлга киритишни хоҳларди. У баайни қумда ин ковлаб, ҳар бир қум заррасининг тўкилишига қулоқ тутиб, ин тубида ўлжа пойлаб яшириниб ётган

ҳашоратга ўхшарди. Энг қаттиққўл адаб ўргатувчи ҳам чор-ночор графиняни меҳрибон она деб эътироф этган бўларди. Ай-тишларича, отасининг ўлими унга сабоқ бўлибди. У болаларини жон-дилидан суяр ва ўзининг нопок ҳаётини улардан яширар эди; норасида болаларни чалғитиш ва улар кўзига ўзини оппоқ кўрсатиш қийин эмасди, у болаларига жуда яхши таълим ва тарбия берди. Тан бераман, мен бу аёлга ҳайрат ва ўкинч билан қарардим, бу қилиғим учун Гобсек яқингинада менга тегажонлик қилар эди. Шу кезларда графиня Максим де Трайнинг фирибгарлигига иқрор бўлди ва аччиқ кўз ёшлари билан аввалги гуноҳларини юва бошлади. Аминманки, эрининг мол-мулкини эгаллаб олиш учун қилган ишлари албатта разилона бўлса-да, барибир бунга уни оналик муҳаббати, улар олдидаги гуноҳини ювиш истаги ундаган эди. Жўшқин муҳаббат завқ-шавқини бошидан кечирган ҳар қандай аёл сингарн эндиликда у сидқидилдан эзгуликка интиларди. Эҳтимол у айш-ишратда кечирган ҳаётининг самараси бўлмиш аччиқ мевани тотиб кўргачгина эзгуликнинг қадрига етган эди. ҳар сафар катта ўғли Эрнест отасининг хонасидан чиққанида графиня уни сўроққа тутар, илондек авраб граф нима қилганини, нима деганини суриштирар эди. Ўгли: онам отамни чексиз севгани учун суриштиряпти, деб ўйлаб, унинг саволларига бажонидил жавоб берарди. Менинг боришим графиняни саросимага солиб қўйди. У менинг қиёфамда эрининг ғаразли ниятларини амалга оширувчи қора ниятли кимсани кўрди ва мени жон таслим қилаётган эрининг ёнига қўймасликка аҳд қилди. Мен қандайдир кори-бад бўлганини пайқадим ва қарши тилхатларнинг тақдири ҳақида ташвишланганим учун қандай бўлмасин жаноб де Ресто билан учрашишга ҳаракат қилдим. Мен бу ҳужжатлар графинянинг қўлига тушиб қолишидан, графиня буларни рўкач қилиши мумкинлигидан, оқибатда у билан Гобсек орасида ҳеч тугалмас даъволаниш бошланиб кетишидан хавотир олардим. Мен бу судхўрнинг феълени яхши билардим, у граф топширган мол-мулкини графиняга бермаслигига имоним комил эди. Лекин фақат ўзимгина ишга тушириб юбора оладиган бу тилхатларда суд можаросини бошлашга сабаб бўлув-

чи далиллар хийла кўп эди. Бу шўриши ғавғонинг олдини олиш учун мен иккинчи марта графиняникига бордим.

— Мен шуни аниқладимки, хоним, — деди Дервиль викон-тесса Гранльега сирли тусда, — биз кундалик ташвишлар билан бўлиб, етарли аҳамият бермайдиган бир ахлоқий сир бор экан. Мен табиатан кузатувчан бўлганимдан ўзим олиб боришимга тўғри келган, айниқса, одамларда тама ва ғаразғўйлик ўти аланга олган ишларни беихтиёр таҳлил қилардим. Биласизми, рақибларнинг бир-бирининг яширин фикрларини ва ниятларни билиб олиш бобидаги ажойиб салоҳиятларига бир неча бор амин бўлдим. Баъзан икки рақиб ўта сезгирлик ва шундай фаҳм-фаросат намуналарини намойнш этишардики, худди ошиқ-маъшуқа бир-бирининг дилидагини билиб тургани каби улар ҳам бир-бирларининг кўнгилларида нима борлигини кўриб-билиб туришарди. Мана, ниҳоят, биз графиня икковимиз холи қолгач, мени унинг кўришга кўзи, отишга ўқи йўқлигини дарров тушундим. Гарчи буни у тавозе ва шодхуррамлик пардаси билан яширса-да, фаҳмладим. Ахир мен унинг сирларидан беихтиёр воқиф эдим, аёллар эса, сирини биладиган одамни ёмон кўришади. У, ҳар қалай, эрининг ишончли вакили бўлсам ҳамки, эри ҳали мол-мулкини менга топширишга улгурмаганини фаҳмлади. Мен ўша куни орамизда бўлиб ўтган гапларни гапириб, вақтингизни олмайман. Фақат шуни айта оламанки, ҳаётимда олиб борган олишувларим ичида энг хавфлиси шу бўлгани аниқ. Кишини йўлдан оздириш бобида табиатнинг барча сеҳру жодуларидан баҳраманд бўлган бу аёл ўзини гоҳ ройиш, гоҳ манман, гоҳ хушмуомала, гоҳ содда қилиб кўрсатар эди. У ҳатто юрагимда эҳтирос ўтини алангалатиб, мени ром қилмоқчи ҳам бўлди, бироқ барча уриниши зое кетди. Кетишга чоғланганимда кўзлари шундай қаҳру ғазаб билан чақнадики, мен ҳатто қалтираб кетдим. Биз ёвлашиб колдик. У ўзига қолса мени йўқ қилиб юборишга тайёр эди. Мен эсам унга ачинардим, лекин бу тахлит аёлларга ачиниш қаттиқ ҳақорат билан баробар. Бу ачинишни у хайрлашаётганимизда мен назокат билан айтган гаплардан тушунди. Мен унга, ҳар қанча уринманг, барибир ютқа-

зишингиз муқаррар, сизни қашшоқлик кутади, деб тушунтирдим, Чамаси у ваҳимага тушиб қолди.

— Бордию мен граф билан гаплашолганимда, лоақал болаларингизнинг тақдири...

— Йўқ! Унда ҳамма нарсада сизга муте бўлиб қоламан! — деб хитоб қилди у сўзимни бўлиб, нафрат билан қўлини силкитар экан.

Орамиздаги кураш шундай ошкора тус олгач, муҳтожликка гирифтор бўладиган бу оилани ўзим халос қилишга жазм этдим. Бу мақсадим йўлида мен зарур бўлса ҳаттоки юридик жиҳатдан қонунсиз ишлар қилишгача бел боғладим. Мен мана бундай иш кўрдим. Мен граф Рестога қарши иш кўзгаб у Гобсекдан ёлғондака қарз бўлган барча пулни даъво қилдим ва ижро варақаси олдим. Турган гапки, графиня суд қарорини ҳаммадан яширишга мажбур бўлди, бу қарор менга граф ўлганидан кейин унинг мол-мулкани хатлаш ҳуқуқини берарди. Кейин мен граф хонадонидаги хизматчилардае бирини ўзимга оғдириб олдим, у ҳўжайини гарчи тун яримда бўлса ҳамки жон талвасасига тушса, мени хабардор этишга сўз берди. Мен кўққисдан кириб келиб, ҳозироқ мол-мулкни рўйхатга оламан, деб пўписа қилиб графиняни кўрқитишга ва шу йўл билан графда сақланаётган ҳужжатни сақлаб қолишга бел боғладим. Кейинчалик шуни билдимки, бу аёл ўлаётган эрининг оху ноласига қулоқ тутган кўйи «Гражданлар кодексини» титкилаган экан. Ўлим тўшагида жон талашиб ётган аламдийдани ўраб олган меросхўрларнинг қалбига назар ташлашнинг иложи бўлганда биз даҳшатли манзарани кўрган бўлардик. Бунда қанчадан-қанча гараз, тама, макр бор эди. Буларнинг ҳаммаси тагин пул учун! Келинг, бу тафсилотларга чек қўямиз, шундоғам улар бир-биридан жирканч, лекин булар мазкур аёлнинг изтиробларини, эрининг азобларини кўз ўнгимизга келтиришимизга ёрдам беради ва ўзларининг фожиаларига ўхшаш оилавий фожиаларини яшириб турган пардани кўтаради. Граф де Ресто тақдирига тан бериб хонанишинликда икки ой кўрпа-тўшак қилиб ётди. Бедаво дард секин-аста аъзойи баданини ва онгини барбод этди. У баъзан касалларда учрайдиган ва тушунтириб бўлмайдиган

хурмача қилиқлар чиқарди, у хонасини супуриб-сидиришни ман қилди. ҳар қандай хизматлардан воз кечди, ҳатто ўрнини қайта солишларига ҳам йўл қўймасди. ҳамма нарса жонига текканлиги хонадаги жиҳозларнинг тартибсизлигида кўринадди, энг нозик, бежирим буюмларни ҳам чанг ва ўргимчак ини босиб ётарди. Бир вақтлар бой ва нозиктаъб одамга хонадаги тартибсизлигу ифлослик гўё ҳузур бағишлаётгандек эди. Бу ерда камин, ёзув столи ва стуллар устида касал учун келтирилган дори-дармонлар уюлиб ётар, қаёққа қараманг, дорили ёки до-рисиз кир-чир шишачалар, ички қўйлақлар, синган тарелкалар кўзга ташланар, камин олдида қопқоқсиз грелка ётар, минерал суви тўкиб ташланмаган ванна турар эди. Бу мудҳиш тартибсизликнинг ҳар бир бўлагига инсон ҳаётининг емирилиши сезиларди. Ажал одамни томоғидан гиппа бўғишга тай-ёрланар экан, кучини буюмларда синаб кўришга қасд қилгандек эди. Кундузги ёруғлик графни ваҳимага солгани боисидан дераза эшиклари тақатақ берк турар, нимқоронғиликда хона яна ҳам тундроқ кўринар эди. Бемор чўпдек озиб кетган эди. Фақат унинг ялтироқ кўзларида ҳаётнинг сўнгги учқуни мил-тиллаб турарди. Унинг сўниқ, рангпар юзига ажал соя солган эди, олдирмай қўйганидан ўсиб кетган узун соч толимлари ич-ичига ботган лунжларига тушиб туриши бу таассуротни кучай-тирарди. У зоҳидларни эслатарди. Ғам-ғусса ундаги барча ин-соний туйғуларни сўндирган эди. Ахир, у ҳали элликка ҳам бормаган, бир вақтлар бутун Париж уни шукуҳли ва бахтли одам сифатида кўрган эди!

Бир куни эрталаб, 1824 йил декабрь бошларида, графнинг ўғли Эрнест чуқур ғусса билан отасига тикилиб ўтирган эди. Отаси қимирлаб, унга қарайди.

— Оғрияптими, дада?

— Йўқ, — дейди граф қалбни зирқиратувчи жилмайиб. — Нуқул бу ерим ҳам юрагимнинг таги!

Шуни деб у чиллакдек бармоқларини бошига теккизади, кейин шундай изтиробли боқиб қўлини пачақ кўкрагига бо-сади, ўғли йиғлаб юборади.

— Нимага Дервиль келмаяпти-а? — деб сўрайди граф ўз

хизматкоридан. Граф уни ўзининг содиқ хизматкори деб билар, аслида эса, у тамоман хотини тарафида эди. — Бу қанақаси, Морис? — деб хитоб қилди граф жон бераётиб, сўнг қўзғалиб, тўшакда ўтирди: чамаси онги бутунлан тиниқлашган эди. — Кейинги икки ҳафта ичида сизни камида етти марта ишончли вакилини чақириб келишга юбордим, ҳамон ундан дарак йўқ. Нима, мени майна қиляпсизми? ҳозироқ, шу дақиқада бориб уни олиб келинг! Агар бўйин товласангиз, ўрнимдаи туриб, ўзим бораман...

— Графиня, — деди камердинер меҳмонхонага чиққач, — графнинг гапини эшитдингизми? Бу ёғи қандоқ бўлди?

— Ҳеч нарса, ўзингизни ўша вакилнинг олдига кетаётган қилиб кўрсатинг, қайтиб келгач, графга, у Париждан қирқ лье¹ нарига муҳим суд мажлисига жўнаб кетибди, деб хабар қилинг. ҳафтанинг охирида келармиш, деб қўшиб қўйинг.

«Касаллар ўлимлари яқин қолганига сира ишонишмайди. У вакилнинг қайтишини бемалол кутади», деб кўнглидан ўтказди графиня. Куни кеча врач унга, граф бир кунга ҳам бормайди, деган эди. Орадан икки соат ўтгач, хизматкор унга кўнгилисиз хабарни етказгач, граф қаттиқ ташвишга тушди.

— Э, худо! — деб шивирлади у. — Бутун умидим сендан!

У ўелига узоқ тикилиб турди-да, ниҳоят унга бундай деди:

— Эрнест, болагинам, ҳали сен ёшсан, лекин қалбинг тоза, ўлаётган отага берилган ваъданинг муқаддаслигини тушунасан... Сен сир сақлашга, уни қалбингда қаттиқ асрашга, буни ҳатто онангдан ҳам яширишга қодирмисан? Бутун уйда мен эндиликда фақат сенга ишонаман. Менинг ишончимни оқлай оласанми?

— Ҳа, дада.

— Гап бундай, Эрнест, ҳозир мен сенга муҳрланган конверт бераман: у Дервилга тегиши керак. Уни эҳтиёт қил, яхшилаб яшир, токи унинг сендалигига ҳеч ким шубҳа қилмасин. Уйдан ҳеч кимга билдирмай чиққин-да, уни бурчакдаги почта қутисига ташлагин.

— Хўп бўлади, дада.

¹Лье — Францияда 4,5 километрга тенг қадимги узунлик ўлчови. (Тарж.)

— Сенга ишонсам бўладими?

— Ҳа, дада.

— Кел, мени ўп. Энди ўлиш менга унча оғир бўлмайди, болажоним. Олти, етти йилдан кейин бунинг қандай муҳим сирлигини биласан, сен фаҳмуфаросатинг ва отангга садоқатинг учун тақдирланасан. Ўшанда сени қанчалик севганимга амин бўласан. Энди мени бир зум ҳоли қўй ва ёнимга ҳеч кимни киритма.

Эрнест меҳмонхонага чиқди ва у бу ерда турган онасини кўрди.

— Эрнест — деб шипшиди у, — бу ёққа кел. — У ўтирди ва ўғлини ўзига тортиб бағрига маҳкам босди-да, меҳр билан ўпди.

- Эрнест, отанг сен билан гаплашдимми ҳозир?

— Ҳа, ойи.

— Нималар деди у сенга?

— Айтолмайман, ойи.

— Оҳ, қанчалик ўктам боласан! — деб хитоб қилди графиня ва уни қизғин ўпди. — Сир сақлай олишингдан қанчалар хурсандман! Одам учун энг муҳим икки қоидани ҳеч қачон унутма, булар ёлгон сўзламаслик ва ваъданинг устидан чиқиш.

— Ойижон, намуноча яхшисиз-а! Сиз, албатта, ҳаётингизда ҳеч ёлгон сўзламагансиз! Ишонаман бунга.

— Йўқ, Эрнест, баъзида ёлгон гапирганман. Сўзимнинг устидан чиқмаганман, лекин бутунлай ноилож қолган вақтларимдагина шундоқ қилганман. Менга қара, сен катта, ақлли боласан, отанг мени ўзидан четлатаётганини, гамхўрлигимдан ҳазар қилаётганини ўзинг кўриб турибсан. Бу - адолатсизлик. Уни қанчалик севишимни кўряпсан-ку.

— Ҳа, ойи.

— Боёқиш ўғлим, — деди графиня кўз ёшларини шашқатор оқизиб. — Ҳаммасига ёмон одамлар айбдор, улар менга тухмат қилишди, отанг билан мени ажратиб юбормоқчи бўлишди. Чунки бу кишилар ғаразгўй ва бахилдирлар. Улар бизнинг давлатимизни тортиб олиб, ўзлариники қилмоқчилар. Агар отанг соғ бўлганида орамиздаги жанжал тезда бартараф бўларди, у меҳрибон, мени севади, ўзининг хато қилганини тушунарди. Бироқ касаллик унинг ақлу идрокига раҳна солди, менга

бўлган нафрати кўнглида чуқур илдиз отиб, қандайдир телбалikka айланди. Шундан кейин бошқа болаларга қараганда сенга меҳри ошиб кетди. Бу ҳам унинг ақли хиралашганини кўрсатади. Ахир ўзинг ҳам у касал бўлишидан аввал Полина билан Жоржни сендан кам севмаганини биласан-ку. Эндиликда ҳамма нарса унинг инжиқлигига боғлиқ. Сенга бўлган меҳру муҳаббати кўнглига ҳар хил гапларни солиши мумкин. Айт менга, у сенга бирор топшириқ бердими? Ҳалоскорим, ахир, сен уканг билан синглингни кафангадо қилишни истамайсан, онанг бир бурда нонга зор бўлиб тиланчилик қилишига йўл қўймайсан! ҳамма гапни айт менга...

— А-а! — деб қичқирди граф эшикни ланг очиб.

Ярим яланғоч, чўп-устахон граф бўсағада турарди. Унинг бўғиқ қичқириви графинянинг ўтакасани ерди, у эрига қараганча тахта бўлиб қолди, қоқсуяк, ранги докадек оқ бу одам унга худди гўрдан чиққандек туюлар эди.

— Ҳаётимни ғам-ғусса билан оғулаганингиз етмасмиди, ҳатто тинчгина ўлишимга ҳам қўймайсиз, ўғлимнинг қалбига ёвузлик уруғини сочиб, уни аблаҳ одам қилмоқчи бўласиз! — деб қичқирди у заиф, хирқироқ овозда.

Графиня шу аснода кўрқинчли, жон талвасасида тасқара бўлиб кетган бу чалажон одамнинг оёғига ўзини ташлади, кўзларидан мўлдир-мўлдир ёш оқди.

— Раҳм қилинг! Раҳмингиз келсин менга! — деб фиғон чекди у.

— Сиз менга раҳм қилганмидингиз? — деб сўради граф. — Сиз ўзингизнинг мол-мулкингизни совурганингизда мен ғиринг деганим йўқ, энди менинг мол-мулкимни ҳам елга совурмоқчисиз. Ўғлимни хонавайрон қилмоқчимисиз?!

— Майли! Раҳм қилманг, нобуд этинг мени! Болаларга шафқат қилинг! — деб ёлворди у. — Буюринг, мен монастирга кетай ва қолган умримни танҳо ўша ерда ўтказай. Мен бир сўзсиз итоат этаман. Олдингизда гуноҳимни ювиш учун нимани буюрсангиз шуни бажо келтираман. Бироқ болалар... Келинг, лоақал ўшалар бахтли бўлишсин... Болалар, болалар!..

— Менинг болам битта! — деб хитоб қилди граф жон аччиғида қоқсуяк кўлларини ўғлига узатиб.

— Кечир! Мен шундай пушаймонман, шундай пушаймонманки! — деб чинқирди графиня ўлаётган эрининг ориқ, тердан нам оёқларни кучоқлаб. У оху фарёд чекаётганидан тили айланмас, нуқул ғўлдирар эди.

— Ҳали сиз пушаймон еяпсизми?! ҳозиргина Эрнестга гапирган гапингиздан кейин бу сўзни тилга олишга қандай ҳаддингиз сиғди! — деди ўлаётган граф ва уни оёғи билан силтаб ташлади.

Графиня ерда чўзилиб қолди.

— Сизнинг касрингизга совқотдим, — деди граф қандайдир мудҳиш лоқайдлик билан — Сиз ёмон қиз, ёмон хотин эдингиз, ёмон она ҳам бўлиб қоласиз...

Шўрлик аёл ҳушидан кетди. Чалажон граф бир амаллаб тўшаги олдига борди-да, ётди ва орадан бир неча соат ўтгач ҳушини йўқотди. Кашишлар унинг тавба-тазаррусини қабул қилгани, тасалли бергани келишди. Ярим кечада у жон таслим қилди. Хотини билан қилган даҳанаки жанг унинг батамом дармони-ни қуритган эди. Мен тун ярмида Гобсек билан бирга келдим. Уйдагиларнинг саросимага тушганидан фойдаланиб, биз осонгина марҳумнинг ётоғи ёнидаги мўъжаз меҳмонхонага ўтиб олдик. Биз бу ерда йиғлаётган болаларни кўрдик; улар билан тунни марҳумнинг жасади ёнида ўтказиш учун қолган иккита кашиш бор эди. Эрнест олдимга келиб, онам марҳумнинг хонасида ёлғиз қолишга истак билдирди, деди.

— Кирманг у ёққа! — деди у. Овозидаги шижоат ва кескин қўл ҳаракати мени қойил қолдирди. — Онам ибодат қияпти...

Гобсек ўз одатича унсиз кулди, лекин бу йигитчанинг қайғу ва ғазаб акс этган юзи мени ҳаяжонга солганди, теварак-атрофда марҳумнинг либослари, қоғозлар, гижимланган латталар сочилиб ётарди. Мурда ётган тўшак ёнида бу тартибсизликни кўриш даҳшат эди. Графнинг жони узилиши биланоқ хотини хонага отилиб кириб, шкафларни, ёзув столининг тор-тмаларини синдирган, гиламнинг атрофида йиртилган хатларнинг парчалари ёйилиб ётар, қутичалар синдирилган, портфеллар тилимланган — унинг тийиқсиз қўллари ҳамма ерни тит-пит қилган эди. Эҳтимол, унинг қидириши аввалига фой-

дасиз бўлган, аммо аёлнинг туришига ва ҳаяжонланишига қараб мен охири сирли ҳужжатни топган, деган фикрга келдим. Мен тўшакка қарадим-у, одатдаги адвокатлик ишларида камолотга етган туйғу билан нима бўлган бўлса ҳаммасини англадим. Граф де Рестонинг жасади чалқанча ётар, боши девор томон караватдан осилиб қолган эди. Аёл уни бамисли ер билан бир бўлиб ёйилиб ётган кераксиз конвертлардек нафрат билан итқигани шундоқ кўриниб турарди. Мурданинг тўнгиб қолган жасади, керилган қўл-оёқлари даҳшатли ва беўхшов қотиб қолган эди. Турган гапки, жони узилаётган граф умрининг сўнги дақиқасигача бировнинг тажовузидан асраб қолиш мақсадида қарши тилхатни ёстиғи тагида сақлаган. Графиня ҳужжатлар қаерда сақланишини фаҳмлаган, дарвоқе, қотиб, чангак бўлиб қолган бармоқлар ҳам буни очик кўрсатиб турарди. Ёстиқ ерга олиб ташланган, унда аёллар туфлисининг изи кўринарди. Гиламда, графинянинг оёқлари тагида графнинг муҳри босилган йиртиқ пакет ётарди. Мен апилтапил пакетни олдим-у, пакет устида ўз исмининг битилганини кўрдим. Мен графиняга худди жиноятчини сўроқ қилаётгаи терговчидек ўқрайиб қарадим.

Каминда қоғоз парчалари ёниб тугамоқда эди. Биз келганимизни билгач, графиня уларни ўтга ташлаган, зотан, дастлабки сатрларда кичик болаларининг исmlарини кўрган ва уларни меросдан маҳрум этувчи ҳужжатни йўқотяпман, деб хаёл қилган эди. Ваҳоланки, менинг қистовим билан уларга мерос бўлиб берилган эди. Эсанкираш ва содир бўлган жиноят олдидаги ваҳима унинг онгини хиралаштирган эди. У жиноят устида қўлга тушганини кўрди, эҳтимол унинг кўзи ўнгида жаллод кундаси пайдо бўлгандир, жаллод қизиган темир билан унинг баданига тамға босаётганини ҳис қилгандир. У ҳарсиллаб нафас олганча чурқ этмай турар, бизлар нима дейишимизни кутиб телбанамо кўзларини лўқ қилганча бизларга тикилар эди.

– Нима қилиб қўйдингиз?! – деб зарда қилдим мен олов ямлашга улгурмаган бир парча қоғозни каминдан юлиб олиб. – Сиз ўз болаларингизни хонавайрон қилдингиз! Ахир, бу ҳужжатлар уларни мол-мулк билан таъминларди...

Графинянинг оғзи қийшайиб кетди, гўё ҳали-замон юраги ёрилиб ўладигандек эди.

— Хе-хе! — деди Гобсек овози гижирлаб. Бу нидо мис шамдонни мармар устида сургандек эшитилди.

Хийла сукут сақлагач, чол менга парвойи фалак:

— Мабодо сиз бу чол граф сотиб кетган мол-мулкнинг қонуний эгаси эмас, деб графиняга гап уқтирмоқчидирсиз?

Шу дақиқадан эътиборан унинг уйи меники бўлади.

Бошимга худди тўқмоқ билан ургандек бўлишди, мен таажжубдан гарангсиб қолдим. Графиня судхўрга ажабланиб қараганимни пайқади.

— Жаноб! Жаноб! — деб гўлдиради у бошқа сўз тополмай.

— Сиз анави васиқани, фиденкомисни кучга киритмоқчисимисиз? — деб сўрадим Гобсекдан.

— Эҳтимол.

— Сиз графинянинг жиноятдан фойдаланмоқчисиз шекилли?

— Тўғри.

Мен эшик томон юрдим, графиня эса, ўзини марҳум етган тушак ёнидаги стулга ташлаб зор қақшаб йиғлай бошлади. Гобсек менга эргашди. Кўчада мен индамай бошқа томонга йўл олдим, бироқ у ёнимга келди ва ҳатто қалбим тубигача назар солмоқчидек менга қаттиқ тикилди. Кейин ингичка, чийилдоқ овозда қичқирди:

— Нима, ҳали мени айбламоқчимисан?

Шу кундан бошлаб биз онда-сонда учраша бошладик. Графининг данғиллама уйини Гобсек ижарага берди, ёзни худди боёнлардек унинг мулкида ўтказди, у ерда чол ўзини бамисоли хўжайиндек тутди, фермалар қурди. Тегирмонларни ва йўлларни тузатди, дарахтлар ўтқазди. Кунлардан бир кун уни Тюильри хиёбонида учратиб қолдим.

— Графиня мардонавор ҳаёт кечиряпти, — дедим мен унга. — У ўзини бутунлай болаларига бағишлади, уларга ажойиб таълим ва тарбия берди. Катта ўғли жонон йигит.

— Эҳтимол.

— Менга қаранг, Эрнестга ёрдам беришингиз керак-ку.

— Ёрдам? — Такрор сўради Гобсек. — Йўқ, йўқ! Бахтсизлик — энг яхши мураббий. Бахтсизликда у кўп нарсаларни ўрганади, пулнинг қадрига етади, одам танийди, эркак-аёлларнинг кадр-қийматини тушунади, қўйиб беринг, Париж денгизининг тўлқинларида сузсин. Моҳир лоцман бўлиб етишгач, уни капитанликка кўтарамиз.

Мен бу жумбоқнинг мағзини чақишни истамай у билан хайрлашдим. Гарчи онаси жаноб де Рестога мендаи нафратланишни қулоғига қуйса-да ва у маслаҳат сўраб менга мурожаат қилишга бўйни ёр бермаса ҳамки, мен ўтган ҳафта Гобсекнинг уйига бордим. Мен унга Эрнестнинг Камиллани севиб қолганини айтиб, уни ўз мажбуриятини бажаришга шоширмоқчи эдим, зеро ёш граф ҳадемай балоғат ёшига етиши керак эди. Чол тўшакда ётарди: у кўпдан бери касал, ҳаётининг сўнгги кунларини яшаётган эди. У менга, оёққа турганимдан кейин ишлар билан шуғулланишга қурбим етса, жавобини айтаман, деди. Турган гапки, у қалбида ҳаёт учқуни милтиллаб турар экан, бойлигининг ҳатто бир заррасидан ҳам ажрашни истамасди. Зеро пайсалга солишга бошқа сабаб йўқ эди. Мен унинг касали ўзи ўйлагандан кўра хавфлироқ эканини кўрдим. ҳаётининг сўнгги кунларида телбаликка айланган унинг очкўзлиги қай даражага етганини кўриш истагида уникида анча вақт қолиб кетдим. У ён-верида бегона одамларни кўришни истамай, эндиликда бутун уйни ижарага олган, унда ёлғиз ўзи яшар, барча хоналар хувиллаб ётарди. Унинг ётоғида ҳамма нарса аввалгича эди. Менга таниш жиҳозлар орадан ўн олти йил ўтса ҳамки зинҳор ўзгармаган, ҳар бир буюм гўё ойна тагида сақлангандек бус-бутун эди. ҳамон ўша оқсоч, садоқатли аёл илгаригидек зиммасига қўйилган бутун вазифани бажарар, рўзғорга қарар, келганлар ҳақида хабар берар, ҳозир, касал ётганида уни парвариш қилар, хўжайинининг олдига чиққанида ногирон эрини эшикка пойлоқчи қилиб қўяр эди. Гобсек жуда заиф бўлса-да, баъзан мижозларни қабул қилар, даромадни ўзи оларди. Бироқ ишини шундай осонлаштирган эдики, уйдан ташқарида битадиган ишлар учун аҳён-аҳёнда топшириқ билан ногиронни юбориш-

нинг ўзи кифоя эди. Франция Гаити республикасини¹ танигани тўғрисида шартнома тузилганида Гобсекни бу собиқ колониядаги француз фуқароларининг ер-сувини баҳоловчи ва тугатувчи комиссиянинг аъзоси қилиб тайинлашди. Зотан у Сан-Дамингодаги алмисоқдан қолган ер-сувлар, уларнинг эгалари ва плантаторлари ҳақида ҳадди-ҳисобсиз маълумотларга эга эди. Фаросатли Гобсек шу заҳотиёқ собиқ ер эгалари билан меросхўрларининг даъволарини кўриб чиқадиган воситачилик ширкати ташкил этиш кераклигини фаҳмлади. Шундай қилиб, у ҳеч қачон сармоя қўшмай бу корхонанинг расмий тузувчилари Вербруст ва Жигонне билан баб-баравар даромад ола бошлади. Чунки унинг тўплаган маълумотлари сармоя қўйишдан ортиқроқ фойда келтирарди. Агентлик гофил, бадгумон ёки ҳуқуқлари асосли эмаслигини билган одамларнинг мол-мулк даъволаридан тушадиган даромадни ўпқондек комига тортарди. Гобсек тугатувчи сифатида йирик плантаторлар билан музокаралар олиб борар, уларнинг ҳар бири ўз ерларининг баҳосини ошириш ёки тезроқ ҳуқуқ олиш учун унга баҳоли қудрат совға қилишарди. Бу поралар ўз йўлида қўшимча улуш бўлиб, Гобсек қарз мажбуриятларидан ундирилмаган даромад ўрнини тўлдириши керак эди. Кейин у агентлик орқали мажбуриятларни сув текинга сотиб оларди. Шунингдек, у эгалари Республика секин-аста тўлашига ишонмай тўловни оз бўлса-да, тезроқ қўлга олишни афзал кўрган мажбуриятларни ҳам арзон-гаровга харид қиларди. Бу катта қаллобликда Гобсек еб тўймас аждаҳо эди. ҳар куни эрталаб у совға олар ва худди қандайдир набоб вазири каби бу совғага ҳаёт инъом этсам арзирмикан, деб ўйлаб кўраётгандек, уни очкўзлик билан кўздан кечирар эди. Гобсек нимаики келтиришса, ҳаммасини қабул қиларди, бирор камбағал олиб келган бир сават балиқдан тортиб зиқна одамлар совға қилган шамларгача оларди. Бундан ташқари, бадавлат кишилардан кумуш идиш-товоқ ва савдогарлардан тилла тамакидонлар олар эди. Бу совға-саломларни қаерга қўйишини ҳеч ким билмас-

¹ Франция Гаити Республикасини 1825 йилда таниган.

ди. ҳамма унинг уйига нарса келтирар, лекин у ердан ҳеч нарса олиб чиқмас эди.

— Худо ҳаққи, сидқидилдан айтаман, — деди оқсоч хотин, менинг эски танишим. — Менимча, буларнинг ҳаммасини ютяпти-ку, лекин ўзига жабр қиляпти — чўп-устухон бўп кетди. Худди менинг осма соатимдаги каккудек қорайиб қолди.

Мана, ўтган ҳафта Гобсек меникига ногиронни юборди, у кабинетимга кириб келиб шундай деди:

— Юринг, жаноб Дервиль, тезроқ борайлик. Хўжайин жон беряпти. Лимондек сарғайиб кетди, сиз билан гаплашишга илҳақ. Ажал уни кекирдагидан гиппа бўғди, томоғидан хир-қироқ овоз эшитиляпти.

Ўлаётган чолнинг хонасига кириб ҳайрон бўлиб қолдим, у ичида олови йўқ, бир уюм кул тўпланиб ётган камин олдида тиз чўкиб ўтирарди. У каравотдан тушиб камин олдигача судралиб борган, бироқ орқага қайтишга мажоли етмаган, ёрдамга чақирай деса овози чиқмаган эди.

— Кекса дўстим, — дедим мен унинг ўрнидан туришига ёрдамлашиб ва тўшаги ёнига олиб келиб. — Совқотдингизми? Нега каминни ёқишни буюрмайсиз?

— Ҳечам совқотаётганим йўқ, — деди у. — Ёқишнинг ҳожати йўқ, асло. Сафарим қариди, чироғим, — деди у пича сукут сақлаб менга хира, сўник нигоҳини ташлар экан. — Қаёққа сафар қилаётганимни билмайман аммо бу ердан кетаман. Менда аллақачон карфология¹ бошланди, — деб илова қилди у медицина терминини ишлатиб, бу унинг онги тиниқлигини кўрсатарди. — Назаримда, бутун хонада олтин думалаб юргандек бўлди, мен уларни тутиб олгани ўрнимдан турдим. Бутун бойлигим энди қаёққа кетади? Уни мен давлат хазинасига қолдирмайман; мен васиятнома ёздим. Уни топгин, Гроций. Мен сени васий қилиб тайинлайман. Гўзал голланд аёлидан қиз қолган. Кунлардан бир куни уни кечкурун Вивьен кўчасида кўриб қолдим. Унинг лақаби — Машъала. Уни қидириб топ, Гроций. Мен сени васий этиб тайинладим. Бу ердан ис-

¹ Карфология — ўлаётган одам қўлларининг беихтиёр ҳаракатланиши.

таган нарсангни ол, еб-ич, менда улар бисёр. Ҳознинг жигаридан қилинган қиймалар, қоп-қоп кофе, қанд бор. Тилла қошиқларгача бор. Хотинингга Одио ясаган сервиздан ол. Бриллиантларни кимга қолдирай? Сен, тамаки ҳидлайсанми, чирогим? Менда ҳар хил навдаги тамакилар сероб. Уни Гамбургда сот, у ерда бир ярим барабар қиммат туради. Ҳа, менда ҳамма нарса бор. Энди ҳаммасидан ажралиш керак. Йўқ, йўқ, Гобсек ота кўрқоқ эмас, кўнглинг тўқ бўлсин...

У тўшагида сал кўзғалди: унинг юзи оқ ёстиқда бронза рангида кўзга ташланди. У чиллакдек қўлларини чўзиб, қоқ-суяк бармоқлари билан адёлни чангаллади. Ўзича уни ушлаб жон сақлаб қолмоқчи бўлди. Кейин ҳиссиз нигоҳи сингари совуқ каминга қаради-ю, эс-ҳушидан айрилмай жон берди. Оқсоч, ногирон ва менинг кўз олдимизда Летъернинг «Брут болаларининг ўлими» суратидаги консуллар орқасида туришган қадимги Рим кексаларининг ҳадик-хавотирли қиёфаси намоён бўлди.

— Мардонавор жон берди, қари қурумсоқ — деди ногирон, солдатчасига бурро қилиб.

Менинг қулоғим тагида эса, ҳамон жони узилаётган судхўрнинг афсонавий бойликлари тўғрисидаги гапи жарангларди. Шунда мен беихтиёр каминдаги кул уюмига қарадим, чолнинг сўник кўзлари ҳам унга қадалган эди. Бу кул уюмининг катталиги мени ҳайрон қолдирди. Мен оташкуракни олдимда, уни кул уюмига тикдим, оташкурак қаттиқ бир нарсага тегди, у ерда бир тўп олтин, кумуш ётарди, чамаси, булар унинг касал ётганида топган даромади эди. Уларни тузукроқ яширишга унинг ҳоли келмаган, бадгумонлиги эса, буларни банкка бериб юборишига монелик қилган эди.

— Маҳкамага югуринг! — дедим ногиронга. — Дарҳол ҳамма нарсани рўйхатга олиш керак.

Мени ҳангу манг қилган Гобсекнинг сўнги сўзларини ва оқсоч хотин айтган сўзларни эслаб иккала қаватдаги эшикларнинг калитларини олдим-да, хоналарни кўздан кечирмоқчи бўлдим. Мен очган биринчи хонада чолнинг менга уйдирма туюлган гапларига жавоб олдим, бу ерда зикналик ҳар қандай мантиқдан ҳоли, мулоҳазасиз эҳтиросга айланиши мумкинлигини кўрдим,

бундай мисолларни биз аксари вақт вилоятларда кўрамиз. Марҳумнинг ётоғи ёнидаги хонада чиндан ҳам айниган қиймалар, ҳар хил озиқ-овқатлар, ҳатто пўпанак босган устрипа ва балиқлар уюлиб ётарди. ҳар хил қўланса ҳидлардан нафасим бўғилиб қолаёзди. ҳамма нарсаларда қурт ва ҳашаротлар гужгон ўйнардди. Яқинда олган совғалари ҳар хил катта-кичик яшиқлар, улкан чой пачкалари ва қоп-қоп кофелар орасида ётарди. Камин устида кумуш идишда унинг номига Гаврнинг портлардаги омборларига келган ҳар хил юкларнинг ҳужжатлари сақланарди. Мустамлака моллари: той-той пахта, яшиқ-яшиқ қанд, бочкачалар тўла ром, кофе, нил бўёғи ва тамакилар бутун бир бозорга арзигулик эди! Уй қимматбаҳо мебелга тўлиб кетган, кумуш буюмлар, чироқлар, суратлар, вазалар, китоблар, ромсиз карнай қилиб ўралган антиқа гравюралар ва ранг-баранг нодир нарсалар бор эди. Чамаси бу ҳисобсиз қимматбаҳо буюмларнинг ҳаммаси совға қилиб келтирилмаган эди, уларнинг аксарияти сотиб олинмаган гаров буюмлари эди. Мен бу ерда жавоҳирот солинган, бош ҳарфлар ва герб билан безатилган қутичаларни, ажойиб ипак дастурхонларни ва сочиқларни, тамғасиз қимматбаҳо қурооларни кўрдим. Яқингинада китоблар орасидан суғуриб олинган бир китобни очиб, у ерда минг франклик бир нечта қоғоз пулни кўрдим. Шунда мен ҳар бир буюмни, ҳатто энг кичикларигача диққат билан кўздан кечиришга, ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилишга, пол тахтасини, шифтларни, деворларни, бўғотларни текшириб, олтин қидиришга жазм этдим. Зеро Рембрандт мўйқаламига лойиқ бу голландиялик олтинга ҳирс қўйган эди. Мен юридик тажрибамда ҳеч қачон бундай очкўзликнинг инсон характерига уйғунлашиб кетганини кўрмаган эдим. Марҳумнинг ётоғига қайтиб келиб, унинг ёзув столида бу бойликларнинг қандай қилиб секин-аста тўпланганининг тагига етдим. Пресспапье тагида Гобсекнинг савдогарлар билан ёзишмалари ётарди, буларга у одатда мижозлари совға қилган нарсаларни пулларди. У йиғилиб қолган озиқ-овқатни Шевенинг магазинига сотишни истамаган, зеро Шеве ўттиз процент нархини туширишни талаб қилган. У бир неча франк учун талашиб юрганида, озиқ-овқатлар бузилиб қолган. Кумушлар шунинг учун сотил-

май қолиб кетганки, Гобсек уларни жойига етказиб бериш учун кетадиган харажатни устига олишдан бош тортган. Қоп-қоп кофелар ҳам айниб қолган, чунки тўкилганини чегириб ташлашни истамаган. Хуллас калом, олди-сотдига алоқадор ҳар бир нарса унинг учун тугамас баҳсларга сабабчи бўлган. Бу унинг болаликка қайтганидан далолат берар эди. Мазкур ҳол яна шунда кўринардикки, у бирор нарсага қаттиқ ҳирс қўйган, ақли забун барча чолларда бўладиган ёввойиларча қайсарлик намуналарини кўрсатар эди. Шунда мен ўзимга ўзим унинг оғзидан эшитган саволни бердим; бу бойлик кимга қолади? Мен унинг ягона меросхўри ҳақида берган ғалати маълумотларни эслаб, уни Париждаги барча ишратхоналарни қидириб топишим ва ҳадди-ҳисобсиз бойликни ахлоқсиз аёл қўлига топширишим кераклигини фаҳмладим. Лекин аввало билиб қўйинг, яқин кунлар ичида граф Эрнест де Ресто бутунлай ишончли ҳужжатлар асосида мол-мулкига эга бўлади-ю, мадемуазель Камиллага уйланади, онаси билан укасига етарли маблаг, синглисига сеп беради.

— Яхши, қадрли Дервиль, биз ўйлаб кўрамиз, — деди де Гранлье хоним. — Бизнинг оиладек оила унинг онаси билан қариндош бўлишга розилик билдириши учун де Ресто жуда бой бўлмоғи даркор. Ёдингизда бўлсин, ўғлим эртами-кечми герцог де Гранлье бўлади. Оиламизнинг икки тармоғининг мол-мулкини бирлаштиради. Мен куёвимнинг ўғлимга муносиб бўлишини истайман.

— Биласизми, — деб сўради граф де Борн. — Рестонинг герби қандай? Тўрт қисми тўққизил ҳошияли, кумуш йўлли, қора крестли жуда қадимий герб.

— Тўғри, — деб тасдиқлади виконтесса, — қолаверса, Камилла ўша гербдаги *Res tuta*¹ни бузган қайнонаси билан учрашмаслиги ҳам мумкин.

— Де Босеан хоним уйида графиня де Рестони қабул қилибди, — деб луқма ташлади кекса тога.

— Йўқ, уни зиёфатга чақирган холос! — деб эътироз билдирди виконтесса.

¹ *Res tuta* — ишонч (лотинча.)

Хикоялар

ДАҲРИЙНИНГ ИБОДАТИ¹

Фанни қимматли физиологик назари билан бойитган, ёшлигидаёқ маърифат маркази – Париж тиббиёт куллиётининг шуҳрати ҳисобланган, Европа тиббий ходимларининг эҳтиромига ноил бўлган доктор Бьяншон терапевт бўлмасдан аввал узоқ вақт жарроҳлик қилган эди. Талабалик йилларида у донғи кетган буюк француз жарроҳларидан бири, фанда истеъдодини чақиндек зуҳур этган Деппен раҳбарлигида ишларди. Ҳатто Деппеннинг душманлари унинг бошқа бировга мерос қолдириш имконияти бўлмаган усулини ҳам ўзи билан гўрга олиб кетди, деб эътироф этишарди. Чунки Деппен табиатидаги ҳамма нарса шахсий хусусиятга асосланган эди: ундаги мағрурлик ҳаётлигидаёқ ёлғизланиб қолишига сабаб бўлганди, айнан шу мағрурлик унинг ўлиmidан кейинги шуҳратини сўндирган эди. Унинг қабри узра келажак авлодга фидойи даҳонинг изланишлари натижасида кашф этилган сир-асрорлардан воқиф этувчи дабдабали ҳайкал йўқ. Балки Деппеннинг истеъдоди унинг эътиқодига мос келгандир, шунинг учун ҳам, у фоний бўлгандир.

Деппеннинг наздида заминий муҳит ўзида ҳаёт вужудга келтирадиган бўшлиқ бўлиб, ер эса, пўстига бурканган тухумга ўхшаш нарса, шу боисдан у «аввал товуқ пайдо бўлганми ёки тухум?», деган саволга жавоб бериш имкониятига эга бўлмаслиги учун товуқни ҳам, тухумни ҳам инкор этган. У ибтидоий тириклик оламининг яратилишига ҳам, инсон жонининг ўлмаслигига ҳам ишонмасди. Деппен шубҳаланмасди, инкор қиларди. Бу кўп олимларга хос бўлган ошқора,

¹ Оноре де Бальзак. Даҳрийнинг ибодати / Пошали УСМОН таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2006, №10. – 3–12 бетлар.

кундай равшан бўлган даҳрийлик эди: булар ажойиб кишилардир, лекин улар бутун вужуди билан даҳрий бўлиб, даҳрийликни диндор кайфиятдаги кишилар қандай эътиқод билан рад этсалар, улар ҳам шундай тарғиб этувчилардир. Деппенда бошқача эътиқодларнинг таркиб топиши ҳам мумкин эмасди: ахир, у ёшлигидан тириклик оламининг гултожи бўлмиш одамни дунёга келгунча ҳам, ҳаёт пайтида ҳам, ўлгандан сўнг ҳам, ўз тиғи билан ёрган, унинг бутун аъзои баданини миридан-сиригача синчиклаб ўрганган эди, унинг бирор жойида ҳам диний таълимотлар учун жуда вожиб бўлган ўша «воҳид жон» деган нарсани учратмаганди. Киши узвияти (организми)даги мия, асаб, нафас олиш — қон юриши каби учта марказни, улардан мия ва асаб бир-бирининг ўрнини боса олиш қобилиятига моликлигини билиб олгач, Деппен ҳатто умрининг сўнггида кўрмоқ ва эшитмоқ учун кўз ва қулоқнинг бўлиши мутлақо зарур эмас, деган хулосага келди: уларнинг ўрнини сўзсиз куёш ўрилмаси¹ босади. Шу тарзда инсон узвиятида иккита жон топгач, гарчи бу далил билан Худо ҳақидаги масалага тегиб кетмаса-да, Деппен бунда ўзининг даҳриёна қарашларининг исботини кўрди. Айтишларича, машҳур жарроҳ йўл қўйган хатолари учун сира пушаймон қилмасдан ўлган экан, таассуфки, даҳоларнинг кўпчилиги оламдан шундай ўтишган.

Деппен шуҳратини хиралаштиришга уринган душманлари бу йирик олим кўп соҳада бачканалик қилади, дейишарди. Унинг ташқи тартиботидаги зиддиятларни бачканаликка йўярдилар. Ҳасадгўй ва калтафаҳмлар буюк ақл эгаларининг қандай мақсадлар билан ижод қилаётганини тушуниб етмайдилар; шунинг учун ҳам, улар ана шундай юзаки зиддиятларни кўриб қолсалар, бас, дарҳол ўшаларга ёпишиб олишади-да, улар асосида айбнома тузадилар ва айбдорни қоралайверадилар. Шунча таънаю маломатларга сабаб бўлган комронлик удабуронликни оқлайверсин, восита ва мақсад мувофиқлигини кашф этаверсин, лекин бўҳтонлар билан юз берган ни-

¹ Куёш ўрилмаси — анатомияда қоринда туташган вегетатив асаблар тизими. (Тарж).

золи тўқнашувлар асоратсиз қолмайди. Бизнинг давримизда Наполеонни ўз бургутини Англия узра парвоз қилдиргани учун қоралаган эдилар: 1822 йилгина бизга 1804 йилнинг ва Булон десантлар кемасининг моҳиятини равшанлаштирди.

Депленнинг шухрати ва билими ғоят устувор эди, бинобарин, душманлари унинг хулқидаги ғайритабиийликни нишонга олган эдилар. Дарвоқе, Депленда инглизлар шунчаки эксцентризм (ғаройиблик) деб атайдиган хусусият бор эди, холос. У гоҳ фожианавис Кребильондек башанг, гоҳ бепарволарча кийинар, бир қарасангиз, извошда, бир қарасангиз, пиёда юрарди. У гоҳида чўрткесар, баъзан очкўз, мўмин-қобил, айрим ҳолларда эса, хасис ҳам эди, аммо айна замонда ўзига эҳтиром кўрсатиб, сал вақтда ёрдам қўлини чўзган қувғинди ҳокимларга ўз бисотини тақдим этишга тайёр бўлиб, ҳеч кимга хос бўлмаган, энг зиддиятли хулосаларга сабаб бўларди. Тўғриси, қандайдир қора орден тасмасини қўлга киритиш пайига тушиш унга – шифокорга муносиб эмас, бундан ташқари, саройда чўнтагидан дуолар китобини тушуриб юборишга ҳам журъат этган, лекин амин бўлингки, у ҳаётда ҳамма нарса устидан хуфиёна куларди. Деплен кишиларнинг юзаки ялтироқлигини ҳам ҳеч бир муболағасиз кузатиш имкониятига эга эди. У одамларни ҳаётда қандай бўлса, шундай, яъни энг тантанали ва энг одатдаги вазиятларда кўрарди. У жоҳил одамларни ўлгудай ёмон кўрарди. Улуғ кишининг маънавий хислатлари кўп ҳолларда бир-бирига мувофиқ тарзда намоён бўлади. Борди-ю, бу буюк намояндаларнинг бирортасида ақлдан кўра истейдод устун бўлса, у барибир оддийгина «бу одам заковатли» дейилган кишига нисбатан ақллироқдир. Заковатлилик ботиний кўриш қобилиятига таянади. Бундай кўриш қобилияти муайян бир соҳани билиш билан чегараланган бўлиши ҳам мумкин: лекин гулни кўрган киши қуёшни ҳам кўради. Кунларнинг бирида ўзи томонидан халос этилган дипломатнинг оғзидан: «Императорнинг саломатлиги қалай?» деган саволига, Деплен: «Сарой аёнига жон кирди, одамга ҳам жон кирди», деб жавоб берганди. Шундай фикр билдирган киши фақат жарроҳ ёки фақат шифокоргина эмас, балки кат-

та ақл эгаси ҳамдир. Ана шунинг учун инсонга хос нарсани сабр-тоқат билан синчиклаб қарашга одатланган кузатувчи унинг ўзини ҳаммадан юқори қўйишини кечиради ва буюк жарроҳдан унинг ўзи бунга ишонгандек, буюк министр чиқиши мумкинлигига ҳам ишонади.

Депленнинг ҳаётида замондошлари кузатиб юрган бир қатор жумбоқлардан энг қизигини танладик: ҳикоямизнинг сўнггида унинг ечими берилади, худди шу ечим Деплен хотирасини унинг баъзи бир бемаъни гуноҳлардан соқит қилади.

Орас Бьяншон Депленнинг суюкли шогирдларидан бири эди. Отель-Дье шифохонасига киришдан аввал Орас Бьяншон тиббиёт талабаси сифатида Лотин маҳалласидаги «Воқе уйи» номи билан машҳур бўлган пансионда фақирона ҳаёт кечирарди. Шўрлик йигит у ерда оғир муҳтожликнинг азоб-уқубатларини бошидан ўтказарди, лекин қудратли истеъдод соҳиблари ҳаёт дошқозонидан мусаффо ва мустаҳкам олмос янглиғ ҳар қандай зарбага бардош берадиган бўлиб чиқиши лозим эди. Улар эҳтиросларининг шиддат ила ловуллаётган алангасида обдон чиниқиб, ўз ишларига виждонан берилдилар, ўзларининг алданган ҳирсларини муттасил меҳнат пардасига буркаб, даставвал даҳолар қисматини белгилайдиган ўша курашга кўникиб кетадилар. Орас ростгўй одам бўлиб, виждон, ор-номус бобидаги муросалардан ҳазар қилар, ваъдабозлик эмас, балки амалий ишни маъқул кўрарди, у дўсти учун сўнгги ёпинғичини ҳам аямайдиган, унинг учун вақти ва ширин уйқусидан кечадиган кишилардан эди. Мухтасар қилиб айтганда, у берганининг эвазига қанча оларкан деб ўйлайдиган дўстлардан эмасди, зеро уларни ўзлари берганига нисбатан кўпроқ олишга ишончи комил эди. Орас дўстларининг кўпчилиги унга нисбатан сохталикдан холи бўлган ботиний эҳтиромини бажо келтирарди, лекин уларнинг баъзи бирлари уни айблашдан ҳайиқардилар. Аммо Орас ўз вазифаларини озгина бўлса-да, бачканаликка йўл қўймасдан намоён этарди. Унинг пуританизм (сиполик) ёки ваъзгўйликка мутлақо ҳуши йўқ эди: маслаҳат бераркан, уни тумтароқ сўзлар билан музайян этар, кези келганда, ичиш ва тамадди қилишни ҳам дўндиради.

Кувноқ улфат, совут кийган аскардек, унча расмиятпараст

ҳам эмас, ростгўйлик ва очикликда денгизчига ўхшамайди, чунки ҳозир денгизчилар — айёр дипломатларнинг нақд ўзи, ўз ҳаётида одамлардан ҳеч нарсани сир тугмайдиган ёқимтой бу йигит эса, кўзларидан кулгу, бошини баланд кўтарган ҳолда олға қараб бормоқда эди. Агар буни бир сўз билан ифодаламоқчи бўлсак: у кўплаб Ораслар учун Пилад¹ эди, ахир, бизнинг давримизда қадимги қасоскор илоҳаларни ўзларида чинакам мужассам этган кишилар насия берувчилардир. Орас ўз қашшоқлиги устидан жасоратнинг асосий белгиларидан бири бўлган кўтаринки руҳ билан ғолиб келарди, у ҳеч нарсаси йўқ кишилар сингари бошқалардан қарийб ҳеч қачон қарз олмасди. У туядай сабр-қаноатли, оҳудай чаққон бўлиб, ўзининг қатъий эътиқодлилиги ва жиддийлиги билан ўзгалардан ажралиб турарди. Машҳур жарроҳ доктор Орас Бьяншонни дўстлари учун янада қадрдон қилган ўша фазилатлари ва нуқсонларини билиб олганда Ораснинг ҳаётида бахтли давр бошланаётган эди. Клиниканинг бош шифокори ёш йигитни ўз ҳомийлигига оларкан, демак, ёш йигитнинг мансаби таъминланган деяверинг. Одатда, Деппен шифокор сифатида бой хонадонларга ташриф буюрганида Бьяншонни ўзи билан бирга олиб борарди. Бу қишлоқи йигитнинг тобора Париж ҳаётининг сир-асроридан воқиф бўлиб боришидан ташқари, бундай ташриф пайтларида тушган маблағнинг муайян бир қисми ҳам, одатда ассистентга тегарди. Деппен беморларни уйида қабул қилган вақтида ҳам ассистенти Бьяншоннинг ёрдамига таянарди, у баъзи бир беморни минерал сувга олиб боришни гоҳида унга топширарди, қисқаси, у Бьяншонга мижозлар тайёрларди.

Оқибатда, сал муддат ўтгач, мустабил жарроҳ ёнида Зайд² пайдо бўлганди. Бири шаън ва билим чўққисини забт этган, катта бойлик ва шуҳратга эришган, бошқаси на бой ва на машҳур. Париж осмонида зўрға милтиллаган бу икки киши бир-бирига яқин бўлиб қолишди.

¹ Қадимги грек адабиётида Орест ва Пиланднинг бир-бирига садоқатли бўлганларига ишора. (Тарж).

² Зайд — Муҳаммад Пайгамбарнинг қули бўлиб, кейинчалик Ислом динининг беназир тарғиботчисига айланган.

Буюк Деппен ўз ассистенти Бьяншондан ҳеч нарсани яширмасди. Устози ёнидаги ўриндиқда ёки Деппеннинг хонасидаги машҳур диванда қандайдир аёлнинг ўтирган-ўтирмаганлиги ҳам Бьяншонга маълум эди: Бьяншон ўзида шерга хос ғайратлилик, ҳўкизга хос кучлилиқни мужассамлаштирган бу мижоз соҳибининг, унинг ўлимига сабаб бўлган (Деппен юрак хуружидан ўлган), кўксини ҳаддан ташқари кенг очган буюк инсон мижозининг барча тилсимотидан огоҳ эди. Ассистент бу бағоят заҳматкаш зотнинг хулқ-атворидаги ғалати одатларни, арзимас бойлигини, бу илм соҳибиди мужассам бўлган саёҳатчининг пинҳоний умидларини ўрганиб олди ва шу билан бирга Деппенни асфаласофилинга жўнатадиган, фақат унинг юраги дош берадиган туйғуни олдиндан кўра билди, чунки ҳар ҳолда у чўяндан бўлмасдан, балки ташқи томондан чўянга ўхшарди, холос.

Бир куни Бьяншон Деппенга Сен-Жак маҳалласида яшовчи бечора мешкобчининг толиқиш ва муҳтожликдан оғир касалликка чалинганини ҳикоя қилиб берди: маълум бўлишича, шўрлик оверналик 1821 йилнинг узоқ чўзилган қишини фақат картошка ейиш билан ўтказган. Деппен ўзининг барча беморларини ташлаб, Бьяншон билан бирга отини ҳолдан тойдиргудек чоптириб, Сен-Денида машҳур Дюбуа томонидан очилган шифохонагача етиб келди. Деппен оверналиқни даволади, у тузалиб кетгач, Деппен унга от ва бочкалар сотиб олиш учун пул берди. Кейинчалик ўша оверналик бир хусусияти билан ўзини кўрсатган эди. Унинг дўстларидан бири оғриб қолганида, оверналик уни дарҳол Деппеннинг ҳузурига бошлаб келди ва ўз халоскорига деди:

— Унинг бошқа бировга мурожаат қилишига сира-сира тоқат қилолмаган бўлардим.

Деппен ўзининг кўрслигига қарамасдан, оверналиқнинг кўлини сиқаркан, унга деди:

— Уларнинг ҳаммасини олдимга бошлаб келавер.

У канталликни¹ Отель-Дье килиникасига қабул қилди ва унга нисбатан катта ғамхўрлик кўрсатди. Бьяншон ўз устози-

¹ Кантал — Франциядаги бир вилоят номи.

нинг оверналик мешкобчиларга бўлган хайрихоҳлигини бир неча бор кўрган эди. Лекин Деппеннинг Отель-Дье клиникасидаги иши ўзига хос ғурур манбаи бўлганлиги туфайли ассистенти унинг хулқидан ғайриодатий ҳеч нарса сезмасди.

Бир куни эрталаб соат тўққизларда Бьяншон авлиё Сульпийций майдонидан ўтиб бораркан, устозини кўриб қолди. Деппен ўша майдон номидаги черковга кириб кетаётган эди. Ҳамиша кабриолет (икки ғилдиракли енгил арава)дан фойдаланади Деппен бу гал негадир яёв келиб, черковга Пти-Лион кўчасидаги эшикдан, гўёки шубҳали бир уйга кираётгандек, ўгринча кириб кетди. Устозининг эътиқодини, унинг моддиюнлигини, сўзида қатъий туришини билган шогирднинг ажабланиши ўринли эди, у кўринмасликка ҳаракат қилиб, ўзини черковга урди ва ҳайратга сазовор манзаранинг гувоҳи бўлди: буюк Деппен — ушбу даҳрий, жарроҳ тифини ўзларига яқин йўлатмайдиган фаришталарни бешафқат ҳақоратлайдиган бу бебок масхарабоз шикастанафс бир алпозда тиз чўкиб турарди... тагин қаерда денг? Биби Марям бутхонасида! У ўша ерда ибодат бажо келтирар, йўқсил-бечораларга хайру эҳсон улашарди, унинг бу амалида сохталикдан ном-нишон кўринмаётганди.

«Турган гапки, у черковга Биби Марямнинг кўзи ёришига доир масалани ойдинлаштириш учун кирган эмас, — ўйлади ажабланганча Бьяншон. — Башарти мен унинг Вужуд-ул-илоҳ ҳайи-тида серҳашам ўртукнинг бирор шокиласидан тутиб турганини кўрсайдим, бу кулгили бўлур эди, холос. Аммо шу топда черковда уни танҳо ўзини гувоҳларсиз кўриш чиндан ҳам ажаб-да!»

Уни биров Отель-Дье клиникаси бош жарроҳи ортидан пойлаб юрибди, деб ўйламасин дея Бьяншон изига қайтиб кетди. Тасодифан ўша куниёқ Деппен уни ресторанга тушликка таклиф этди. Тушлик охирида Бьяншон суҳбатни усталлик билан ибодатга бураркан, уни риёкорлик деб атади.

— Ҳа, бу риёкорлик насронийлик дунёси учун Наполеоннинг барча зулуклари сўрган қонларидан ҳам қимматга тушади, — деди Деппен.

— Ибодат, бу — папанинг ихтироси бўлиб, олтинчи асрдан буён мавжуд; унинг замирида: «Ушбу менинг вужудим эрур»

сўзлари ётади. Уч юз йил мобайнида черковга қарши фитна уюштириб келган бидъатчилар устидан қозонилган ғалабани нишонламоқчи бўлган папа тахти муқаддас инъомларни тўғри тақдим этиш борасида довлашиб, Вужуд-ул-илоҳ маросимини жорий этиш жараёнида озмунча қон тўкишга тўғри келдим. Папа жорий қилган янги тартиб Тулуза графи билан альбигойчилар ўртасида урушлар келиб чиқишига сабаб бўлди: вальденслилар ва альбигойчилар уни эътироф этишни хоҳламасдилар.

Шунда Деппен даҳрийларга хос пичинг қиларкан, унинг оғзидан вольтерона истехзолар ёмғирдай ёғиларди: очигини айтганда, бу «Цитатор»¹га бўлган бир хунук тақлид эди.

«Ё ажабо, нима бўляпти ўзи? — ўйларди Бьяншон. — Эрта-лаб кўрган художўй қани?»

У Деппенга ҳеч нарса демади, уни чиндан ҳам авлиё Сульпиций черковида кўрдимми дея шубҳаланди. Деппен Бьяншонни алдамаса керак: улар бир-бирини жуда яхши билишадди, улар қанча-қанча муҳим муаммолар ҳақида неча бор фикр алмашишган, «нарсалар табиати ҳақида» талқин этадиган турфа тизимларни муҳокама қилишган. Уч ой ўтди. Бьяншоннинг хотирасига маҳкам ўрнашиб қолган бўлса-да, у бошқа бу мавзуга қайтмади. Ўша йилнинг ўзида бир кун Отель-Дье клиникасининг шифокорларидан бири Бьяншоннинг олдида савол бермоқчи бўлгандек Деппеннинг қўлидан ушлади:

— Айтинг-чи, муҳтарам устоз, нечун авлиё Сульпиций черковида киргандингиз?

— Мен бемор руҳонийнинг ҳузурига киргандим, унинг тизза қопқоғида йирингли яллиғланиш пайдо бўлган, — жавоб қайтарди Деппен, — Герцогиня Ангулемская менга ҳурмат бажо келтириб, уни даволашни ўз зиммамга олишимни илтимос қилди.

Ҳужум қайтарилди. Берилган изоҳ шифокорни қаноатлантирган бўлса-да, Бьяншон ишонқирамади.

«Ҳали шунақами?! У черковга бемор тиззаларини даволаш учун борармиш!» — деди шогирд ўз-ўзига.

Бьяншон Деппеннинг орқасидан кузатиб юришга қарор

¹ «Цитатор» — француз адиби Пиго-Либрен асари бўлиб, унда католик черковининг иллатлари фош этилади.

қилди; у Деппеннинг авлиё Сульпиций черковига қайси кун ва соатда кирганини эслади ва бир йилдан сўнг худди шу пайтда унинг тагин черковга келиш-келмаслигини текшириб кўриш учун айнан шу вақтда келишга қарор қилди. Ҳақиқатан ҳам, Деппен келиб турсайди, черковга бу тахлит мунтазам қатнаши муайян ҳолни илмий тадқиқ қилиш учун асос бўлур эди, зеро бундай кишининг тафаккури ва ҳаракати ўртасида тўғридан-тўғри зиддият бўлиши мумкин эмасди. Келгуси йили айнан шу кун ва шу соатда, Бьяншон ўшанда Деппеннинг ассистенти эмасди, жарроҳнинг кабриолети Турнон ва Пти-Лион кўчаси муюлишида тўхтаганини ҳамда ўз кабриолетидан тушиб, иезуитларга хос эҳтиёткорлик билан черков томонга йўналганини, сўнгра Биби Марям меҳроби олдида яна ибодат бажо келтираётганини ўз кўзи билан кўрди. Бу Деппен эди, ҳа, шахсан ўзи! Бош жарроҳ, қалбан даҳрий, тасодифан художўй. Аҳвол жиддий тус олмоқда эди, машҳур олимнинг қайсарлиги ҳамма нарсани остин-устин қилиб юборди. Деппен кетгач, Бьяншон черков анжомларини йиғиштираётган ридохона бошлиғи олдига келиб, ундан хозиргина чиқиб кетган жаноб черковга мунтазам равишда келиб турадиганларданми?! — деб сўради.

— Мана, йигирма йилдирки, шу ерда ибодат қиламан, — дея жавоб берди ридохона бошлиғи, — ана шу ибодатга жаноб Деппен бир йилда тўрт бор келади, бу унинг буюртмаси билан бажо келтирилади.

«Деппен буюртма қилган ибодат! — ўйлади кетаётиб Бьяншон. — Бу (бир ҳисобда) муайян даражада эр кўрмаган аёлнинг ҳомиладор бўлишидай муҳим гап, ҳар қандай шифокорни шаккокка айлангириш учун шу сирни билиб олиш кифоя».

Вақт ўтмоқда эди. Гарчи доктор Бьяншон Деппеннинг дўсти бўлса-да, унинг ҳаётининг ўзига хос хусусияти ҳақида гаплашишга сира қулай фурсат тополмас эди. Одатда, улар табобат ёки киборларга хос бўлган бир вазиятда учрашардилар; лекин, бундай вазиятда дўстлар юмшоқ ўриндиққа ястаниб, камин олдида оёқларини иситаётиб, бир-бирларига ўз сирларини ошкор этган самимий суҳбатларга имконият бўлмайди, албатта. Ниҳоят, орадан етти йил ўтгач, оломон

архиепископ боргоҳини тор-мор этган 1830 йил инқилобидан сўнг унинг республикачилар ташвиқоти таъсири остида кўз илғамас сон-саноксиз уйлар узра ялтираган яшиндек зарҳалланган салибларини маҳв этганида, кўчаларда шакколик ва исён ҳукм сурганда Бьяншон Деппенни тагин ўша авлиё Сульпиций черковига кираётганда тасодифан кўриб қолди. Унинг ортидан кириб, у билан ёнма-ён туриб олди. Дўсти зиғирча бўлса-да, ҳайратланмади, қиёфасида ҳатто ҳайрат аломати сезилмади. Деппен буюртма қилган ибодатни иккаласи бажо келтиришди.

— Тақводорона мунофиқлигининг сабабини баён этолмайсизми, дўстим? — сўради Бьяншон Деппендан улар черковдан чиққанларида. — Мен сизни, ҳа, сизни бу ерда ибодат чоғида уч бор кўрганман! Сиз бу сирни менга ошкор этишингиз, сизнинг эътиқодингиз ва ахлоқингиз ўртасидаги ошкора зиддиятни изоҳлаб бермоғингиз лозим. Сиз худога ишонмайсиз, айна пайтда ибодатга келиб турасиз! Қадрдон устоз, лутфан жавоб берсангиз?

— Мен сиртдан ўта диндор одам бўлиб кўринганим билан, ҳақиқатда эса, сизнинг ўзингизга ўхшаган даҳрийман.

Шунда Деппен Мольер «Тартюф»ининг янги ношири сингари сиёсий арбобларни ҳақоратлаб, роса пичинглар ёғдирди.

— Мен сиздан бу ҳақда сўраётганим йўқ, — деди Бьяншон. — Мен сизнинг нега бу ерга келганингизни ва нима сабабдан ибодат буюртма қилганингизни билмоқчиман.

— Хўп, азиз дўстим, — деди Деппен. — Менинг бир оёғим тўрда, бир оёғим гўрда, бинобарин, мен энди ҳаётимни қандай бошлаганимни сизга ҳикоя қилиб беришим мумкин.

Бьяншон ва ўша улуғ инсон шу дақиқада Гирдибод кўчаси ёхуд Парижнинг энг жирканч кўчаларидан бирида эди. Деппен Бьяншонга дарвозадан айлана зинагача узун йўлак орқали кириладиган ҳайкални эслатувчи ўша уйлардан бирининг еттинчи қаватини кўрсатди; одатда, ўша пастак деразалар зинани зўрға ёритар, дарҳақиқат, қоқилиб-суқилиб яшовчиларнинг ҳақоратларига бепарво эди. Бу уй яшил тусли эди; биринчи қаватларда мебел сотувчи савдогар яшарди, қолган

қаватларда турфа қашшоқлар кун кечирарди. Деппен қўлини кескин баланд кўтараркан, Бьяншонга деди:

— Мен ўша ерда, баландда икки йил яшаганман.

— Биладан д'Артез ҳам ўша ерда турарди. Мен илк ёшлигимда у ерда қарийб ҳар куни бўлардим. Бизлар бу болохонани «даҳолар қиёмига етадиган банка» деб атар эдик.

— Хўш, кейин-чи?

— Ҳозир иккаламиз тинглаган ибодат ҳаётимдаги айрим ҳодисалар билан боғлиқ. Улар ўша, сиз айтгандек, д'Артез яшаган болохонада ўтказган вақтимга тўғри келади; ҳув, анави, тепа-сида қўйлақ осилган, гуллар солинган тувак турган жой. Қадрдон Бьяншон, Париж қийин шароитда яшашга бардош беришга мажбур этди. Мен очлик, юпунлик, ялангоёқлик, пулсизлик - қисқаси, шафқатсиз муҳтожликни бошдан кечирганман. Ана шу «даҳоларни қиёмига етказадиган банка»да чўпдай қотиб қолган бармоқларимни нафасим билан зўрға илитардим, ўша томонга сиз билан бирга ҳам бир назар ташлагим келиб кетди. Қиш шундай даҳшатли келдики, ишлаётганимда бошим узра кўтарилаётган бугни, совуқ пайтларда отлардан кўтарилаётган бугдек сезиларли даражада чиқиб турган нафасимни кўрардим. Шундай ҳаёт билан курашиш учун таянчни қайдан топишни ҳам билмайсан киши. Мен ёлғиз эдим, кўмаклашадиган ҳеч кимсам йўқ, китоб сотиб олиш ва тиббиётдан олаётган сабогим учун тўлашга бисотимда бир су¹ ҳам йўқ эди. Қизиққонлик, шаккоклик ва тиниб-тинчимаслик хусусиятига молик бўлганлигим учун дўстларим ҳам йўқ эди. Менинг серзардалигим турмуш машаққатлари ва меъёридан ортиқ меҳнат қилганлигим билан изоҳланишини ҳеч ким тан олмасди: ахир, мен ижтимоий ҳаётнинг энг қуйи қатламида эдим, лекин унинг устки қатламга чиқишни хоҳлар эдим. Шунга қарамасдан, сиздан яширадиган сирим йўқ, сизнинг олдингизда риёкорлик қилишнинг ҳам асло ҳожати йўқ, мен муҳтожлик ботқоғига ботиб, узоқ вақт тентираб юрган бўлсам-да, ҳар қандай чўққи-га кўтарила оладиган иқтидорли кишиларга хос бўлган меҳри-

¹ Су – XIX аср француз пул бирлиги.

бонлик ва ўша эзгу ҳис-туйғуларни қалбим тўрида асраб келдим. Мен олаётган арзимас нафақамдан бошқа нарсани на қариндошларимдан, на жонажон шаҳримдан кутишим мумкин эди. Мен ўшанда нонушта учун қотиб қолган нонни (у янгисига кўра арзонга тушарди) Пти-Лон кўчасидаги новвойдан сотиб олар ва сутга солиб ивитар эдим: шундай қилиб эрталабки емагим икки суга тушар эди. Пансионда қиладиган тушлигим кун оша бўлиб, у 16 су турарди. Шу зайлда ҳар куни ўн су харажат қилардим. Энгил-бош ва пойабзалга қанчалик аҳамият берганлигим ўзингизга равшан. Билмадим, кейинчалик у ёки бу ҳамкасбимизнинг хиёнаткорона ҳаракатларини кўрганда бошдан кечирганимиз ранжу аламни титилиб кетаётган бошмоғимизнинг устимиздан маккорона илжайишини кўриб қолганимизда ёки сюртуғумизнинг қўлтиқдан чок-чокидан кетиши қулоққа чалинганда бошдан кечирган ранжу алам билан қиёсласа бўлармикан?

Мен фақат сув ичардим, аммо айни замонда Париж қаҳвахоналарига бўлган ҳурматим ғоят баланд эди. Фақат Лотин маҳалласининг Лукулларигина кириши мумкин бўлган Цоппи қаҳвахонаси менга нимаси биландир жаннатмакон туюларди. «Наҳотки, бирор кун менга ҳам ўша ерда бир финжон қаймоқли қаҳва ичиш ва бир қур домино ўйнаш насиб этади?» — ўйлардим мен. Муҳтожлик туғдирган ўзимдаги газабни мен меҳнатга алмаштирдим. Ўз қадримни ошириш ва жамиятда эгалламоқчи бўлган ўрнимга муносиб бўлиш мақсадида мен имкони борича чуқур билим олишга ҳаракат қилдим. Еган нонимдан кўра, ёққан лампа ёғи кўпроқ бўлган: тунларни оқартириб меҳнат қилган пайтимда кўз ўнгимда ёнган чироқ менга ҳамма нарсадан кўра қимматга тушган. Бу давомли, бешафқат олишув эди. Мен ҳеч кимда ўзимга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотолмадим. Ахир, дўст орттириш учун ёшлар билан таниш бўлмоқ керак, улар билан талабалар борадиган жойга бориб, майхўрлик қилиш учун бисотингда бир неча су бўлмоғи лозим. Менинг эса, ҳеч вақом йўқ эди! Аммо Парижда ҳеч ким бирор нарсани тасаввур қилолмайди. Қанақа муҳтожликда яшаётганимни бировларга ҳикоя қилиб беришга тўғри келганда мен

кўпинча томоғимга алланарса тиқилиб қолгандек, ўзимни ноқулай сезардим. Кейинчалик менга бой оилада туғилиб, ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган ҳамда бу масаланинг учлик қоидасидан беҳабар кишиларни учратишга тўғри келди: ёш йигитча беш франкли чақа экюга қандай муносабатда бўлса, жиноятга ўшандай муносабатда бўларкан. Ана шу бойвачча овсарлар менга: «Нега қарзга ботиб кетдингиз? Нега зиммангизга мунча мушкулотни олдингиз?», — дейишарди.

Улар менга халқнинг очликдан ўлаётганини эшитиб, нега у ёғли нонлардан сотиб олмаскан, деб сўраган маликани эслатарди. Нон топиш учун бош ва қўллардан бошқа на дўстлари, на бир мири маблағи, на обрўи бўлган, Парижда тамоман ёлғиз кун кечираётган, тағин жарроҳлик учун жуда қиммат олади деб шикоят қилган бойлардан бирортасини кўрсам дегандим! Унинг ҳоли не кечарди? Ўзига овқат излаб қаерга борарди? Менинг жаҳлим чиққан ва раҳм-шафқатсиз кунларим бўлганини сиз яхши биласиз, Бьяншон. Мен бу билан оқсуяклар жамиятига хос бўлган ёшлиқдаги бепарволик изтироблари ўша кибру ҳаво учун ўз-ўзимдан қасос олардим; менинг шухратга эришиш йўлидаги саъй-ҳаракатларимга нафрат, ҳасад ва бўҳтоннинг қанчалик гов бўлганини эслардим. Парижда айрим кишилар сизнинг эндигина эгарга ўтиришга шайланаётганингизни кўрса, биров келиб барингиздан тортади, сизни йиқилиб, боши билан ерга урилсин деб ўшанинг ўзи айилни бўшатади; бошқа биров эса, отингизнинг туёғидан тақасини суғуради. Тағин ўзгаси қамчинингизни ўғирлайди; энг ростгўйи - қўлидаги тўшпончаси билан сизни қоқ манглайингиздан отмоқчи бўлади. Азизим, сизда истеъдод бор, аммо ҳадемай ўртамиёна зотлар ўзларига устунлик қилаётганларга нисбатан қандай даҳшатли кураш олиб бораётганини билиб оласиз.

Кечқурун сиз йигирма беш луидор ютқазсангиз борми, эртасига сизни қиморбозликда айблайдилар, энг яхши дўстларингиз эса, йигирма беш минг франк ютқазди деб гап тарқатишади. Бошингиз оғриси борми, сизни ақдан оза бошлади, дейдилар. Мабодо оғзингиздан бирор ножўя гап чиқиб кетса, нақ шўртумшукқа чиқарадилар. Борди-ю, сиз ана шу олчоқ-

лар тўдаси билан курашга жаҳд қилсангиз, энг яхши дўстларингиз сизни ёқтирмайди, ўзим бўлсам дейди, деб дод солишади. Хулласи калом, сизнинг фазилатларингиз камчилик ва нуқсонга, эзгу ҳаракатларингиз жиноятга йўйилади. Башарти, сиз бировни қутқаришга муваффақ бўлсангиз, сизни қотилга чиқарадилар. Гарчи бемор росмана ҳаётга қайтган бўлсада, сиз уни сунбий йўл билан тузатгансиз, у келажакда бунинг учун жазосини тортади, мабодо у ҳозир ўлмаган бўлса, кейинроқ ўлади, дейишади. Қоқилиб кетсангиз борми: «Йиқилди» дейишади. Борди-ю, бирор нарсани ихтиро қилиб, ўз ҳуқуқларингизни ҳимоя қилмоқчи бўлсангиз, ёшларнинг олға интилишига тўсқинлик қилади дейдилар, муғомбир деган ном чиқарасиз. Шундай қилиб, дўстим, модомики худога ишонмас эканман, демак, одамга ишониб тўғрисида гапирмаса бўлади. Менинг танимда қанчадан-қанча бемаъни гапларга сабаб бўлган, Деппенга мутлақо ўхшамаган Деппеннинг яшашини сиз яхши биласиз, ахир. Ўтган ишга салавот. Шундай қилиб, мен биринчи имтиҳонга тайёрланаётиб, сариқ чақага зор бўлиб, мана шу уйда яшардим ва ишлардим. Биласизми, мен сира иложини тополмай «Аскарликка борганим бўлсин» дея қарор қилган киши ҳолатига тушган эдим. Менда яккаю ягона илинж қолган эди: «мен ўша ўзим туғилган шаҳардан Париж ҳаёти ҳақида мутлақо тасаввурга эга бўлмаган, ойига ўттиз франк олаётган, жиянининг нуқул булдириқ гўшти билан кун кечираётганига қатъий ишонган, энди бўлса, унинг уст-боши ҳақида ғамхўрлик қилаётган кекса қишлоқи холаларининг совғаси бир чамадон ички кийимни олишим лозим эди. Чамадон мен уйда бўлмаган пайтда келган экан, мен университетда эдим: маълум бўлишича, кира ҳақи қирқ франк тураркан. Зинапоя тагидаги хужрада турувчи дарвозабон этикдўз немис ўша қирқ франкни тўлаб, чамадонни олиб қолган экан. Қандай қилиб олдиндан кира ҳақини тўламай чамадонимни қўлга киритиш ҳақида бош қотириб, Фоссе-Сен-Жермен-де-Пре ва Тиббиёт факультети кўчаси бўйлаб узоқ вақт санғиб юрдим, ҳолбуки, мен ички кийимимни сотиб ҳам кира пулини тўлашим мумкин эди. Менинг бефаҳмлигим,

бирдан-бир истеъдодим жарроҳлик эканини яққол кўрсатди. Дўстим, нозик қалб эгалари, бирмунча юксак доирада фаолият кўрсатиш учун туғилган иқтидорли кишилар кўпинча бачкана одамларга хос ҳийла-найранг, топқирлик, чаптастлик каби хусусиятлардан маҳрум бўлишади: бу тахлит мўмин-қобил даҳолар ҳомийси — тасодиф, улар изламайди, улар топади.

Мен уйга кечроқ қайтдим; сен-флуралик Буржа исмли мешкоччи қўшним ҳам шу пайтда қайтган эди. Бизлар шунчаки девор-дармиён қўшнидай бир-бирининг ухлаётганини, йўталаётганини, кийинишларини эшитиб турадиган, пировардида бир-бирига ўрганиб қолган таниш эдик. Қўшним хўжайин мени ижара ҳақини уч марта орқага сурганим учун ҳайдамоқчи эканини айтди; мен эртасигаёқ жўнаб қолишим даркор эди. Маълум бўлишича, хўжайин қўшнимни ҳам касби маъқул бўлмаганидан кўчиб кетишга мажбур қилаётганмиш. Мен ҳаётимдаги энг машаққатли тунни ўтказдим. Арзимас уй анжомлари ва китобларимни олиб чиқиш учун ҳаммолни қайдан топаман? Ҳаммол ва дарвозабонга қаердан пул тўлайман? Қаерга бориб бош урсам экан? Унсиз йиғларканман, телбаларча ўз-ўзимга фақат шу саволларни берардим. Охири ухлаб қолдим. Муҳтожликда кишига турфа тушлар бахш этувчи уйқу ҳамдард бўлади. Эртасига эрталаб нонимни сувга ботириб тамадди қилаётганимда хонамга Буржа кириб келди.

— Жаноб талаба, — деди у менга баланд овоз билан, — мен бир бечора, ташландиқ бола эдим, Сен-Флурада паноҳ топиб ўсдим, на отам, на онамни биламан. Бунақа бисотим билан уйланишим мумкин эмас. Сизнинг ҳам жонкуярларингиз унча кўп эмас, молу давлатингиз ҳам йўқ ҳисоби. Гапимга кулоқ солинг: пастда менинг қўл аравачам турибди, уни ҳар соатига икки су кира ҳақи бериш шарти билан ижарага оламан; унга ҳамма анжомларимизни жойлаштира бўлади. Модомики, бизни бу ердан ҳайдаб чиқаришган экан, хоҳласангиз турар жойни бирга қидирамиз. Бу ер ҳам айтгулик жаннатмакон жой эмас-ку, ахир.

— Биламан, қадрдоним Буржа, — дедим мен, — лекин бир нарса халал беряпти; пастда экю турадиган ички кийимларим

бор, ўша пулдан уй ҳақини ҳам, дарвозабонга тўланадиган қарзни ҳам тўлашим мумкин эди. Бироқ чўнтагимда сариқ чақа ҳам йўқ.

— Яхши! Менинг бироз танга-пулим бор, — жавоб берди Буржа менга ўзининг эскирган ва ёғ босган чарм ҳамёнини салмоқлаб кўрсатаркан. — Ички кийимингиз ўзингизга керак бўлади.

Буржа менинг хонам учун ҳам, ўз хонаси учун ҳам тўлади, дарвозабоннинг қирқ франкини ҳам бериб қўйди. Кейин у кўч-кўронимизни ва менинг қўйлақларим жойланган чамадонни аравачага юклади-да, кўчалардан гилдирашиб кетди, у хоналар ижарага берилиши ҳақида эълон ёпиштирилган уйлар олдидагина тўхтарди, холос. Мен бўлсам ўша уйларнинг ҳар бирига кириб чиқар ва ижарага бериладиган хонани кўздан кечирардим. Туш бўлиб қолди, аммо бизлар ҳамон бошпана излаб Лотин маҳалласида беҳуда санғирдик. Қайга бормайлик, ижара ҳақи оёқдан оларди. Буржа мени вино дўконига таклиф этди. Аравани эшик олдида қолдирдик. Кечга яқин Роган кўчасининг тижорат муюлишида мен бир уйнинг энг сўнги қаватида зинапоя майдончаси билан бир-биридан ажратилган иккита хона топдим. Ўшаларни ижарага олдик. Ҳар биримиз йилига олтмиш франкдан ижара ҳақи берадиган бўлдик. Энди менда ҳам, дўстимда ҳам бошпана бор эди. Бирга тушлик қилдик. Буржа бир кунда эллик сугача топар эди. Унинг юз экюга яқин пули бор эди. Буржа от ва бочка сотиб олишдек орзуни амалга ошириш арафасида эди. У муғомбирона ўсмоқчилаб, менинг барча сир-асроримдан воқиф бўлиб олди, қандай аҳволда эканлигимни билиб олгач, бир умрлик эзгу орзусидан вақтинча воз кечди, ана шуни эсласам, ҳанузгача бутун вужудимни ҳаяжон босади. Буржа йигирма икки йил сув ташиди, лекин у ўзининг юз экюсини менинг келажагим учун қурбон қилди.

Шунда Деппен Бьяншоннинг қўлини қаттиқ сиқиб қўйди.

— У ўша пулларни менга берди, улар менинг имтиҳонга тайёргарлик кўришим учун ғоят зарур эди! Дўстим, бу одам ҳаётдаги бурчимни, менинг ақлу заковатим, эҳтиёжимнинг унинг эҳтиёжларидан муҳим эканлигини фаҳмлади. У менга ғамхўр-

лик қилар, мени «ўғилчам» деб атар, китоб сотиб олишим учун пул қарз берар, баъзан эса, қандай ишлаётганимни кўриш учун секингина хонамга кириб келар эди. Ниҳоят, у менга оналарча мушфиқлик кўрсатиб, мен маҳкум этилган ўша қашшоқлик ва маза-матрасиз емакни фойдали ва тўкин овқатга алмаштириш имконини берди. Буржанинг ёши қирқларда эди. Унинг афт-ангори ўрта асрлардаги шаҳарликни эслатарди, манглайи бўртиб чиққан, рассом унга қараб бемалол Ликургни¹ чизиши мумкин эди. Боёқиш юрагида йиғилиб қолган меҳрни кимга изҳор этишни билмасди. Ҳаётида унга меҳр қўйган ягона жонзот бундан сал илгари ўлган бароқ ити эди; Буржа менга ўз бароғи ҳақида тўхтовсиз гапирар, черков унга жаноза ўқиш учун ижозат бермасмикан, бу тўғрисида менинг фикрим қандайлигини билмоқчи бўларди. Унинг сўзларига кўра, бу бароқ ит ҳақиқий насроний бўлиб, ўн икки ой мобайнида Буржа билан черковга борган, у ерда ҳеч қачон ҳурмаган, жим туриб орган овозини тинглаган, худди хўжайини билан ибодат қилгандек у билан ёнма-ён ўтирган. Бу одам ёлғизлигимни, изтиробларимни тушуниб, бугун меҳру садоқатини менга қаратди, унинг қўлидан келадиган нарса шу эди, зотан. У мен учун энг меҳрибон она, ҳеч қачон бировга зиён-заҳмат етказмайдиган энг ардоқли ва фазилатли киши бўлиб қолди. Гапнинг лўндасини айтганда, у эзгулик тимсоли бўлиб қолди, ўзи бунёд этаётган яхшиликдан қониқиш ҳосил қилган одам эди. Мен Буржани ҳар гал кўчада учратганимда, у менга ақл бовар қилмайдиган олижаноблик билан фаросатли нигоҳ ташлар эди; у елкасида юки йўқ кишидай қоматини тик тутиб юришга интиларди; мени соғлом ва яхши кийинган ҳолда кўрганидан ўзини бахтли ҳис этаётганга ўхшарди. Бу, бир жиҳатдан, оддий кишининг фидойилиги бўлса, иккинчидан, бирмунча юқори муҳитга қўчирилган енгилтак қизнинг муҳаббати эди. Буржа менинг барча топшириқларимни бажарар, мени белгиланган соатда уйғотар, чироғимни тозалаб қўяр, зинапоямиз майдонини супуриб-сидирар эди; у покизалиги билан ҳар қандай инглиз оқсоч аёли билан баҳслашиши мумкин эди.

¹ Ликург – ярим афсонавий қонун чиқарувчи давлат ва жамоат арбоби.

Бизнинг бутун хўжалигимиз унинг гарданида эди. Филопеменга¹ ўхшаб ёғоч ҳам арраларди. Меҳнат ўз олдига қўйган мақсадини такомиллаштирганини англагандай, у ҳамма нарсани жўнгина, аммо қойилмақом қилиб адо этарди. Отель-Дье клиникасига ассистент-амалиётчи бўлиб ишга кирганимда Буржа билан хайрлашишга тўғри келди, чунки мен клиника қошида яшашим даркор эди. У чуқур гамга ботарди, лекин менинг диссертация устида ишлаётганимда талаб қилинадиган харажатлар учун пул йиғаётгани учун ўзини юпатар ва бўш вақтларимда уникага бориб туришимни илтимос қилар эди.

Буржа мен билан фахрланар ва жон-дилдан яхши кўрарди. Агар сиз менинг диссертациямни излаб топсангиз эди, унинг Буржага бағишланганини кўрган бўлардингиз. Шифохонада ишлаш муддатимнинг сўнгги йилида унга от билан бочка сотиб олиш ва бу мард оверналикнинг қарзини узишга етадиган даражада маблағга эга эдим. Мен унга пулларимни сарфлаганимни билгач, роса жиғибийрон бўлди, шунга қарамасдан хўп суюнди, унинг энг эзгу орзуси ушалган эди-да, ахир. У кулди ва мени койиб қўйди; у ўзининг бочкасига, ўз отига қарар ва кўз ёшларини артаркан, деди: «Яхши эмас! Қандай ажойиб бочка! Лекин сиз бундай қилмаслигингиз керак эди... Ўзи ҳам кетворган от экан, нақ оверна зотига ўхшайди».

Киши кўнглини эритадиган воқеани сира кўрмаганман. Менинг қаршилиқ қилишимга қарамасдан, Буржа мен учун энг қимматбаҳо нарса, сиз хонамда кўрган - филофига кумушдан сайқал берилган жарроҳлик асбоблари тўпламини, албатта, сотиб олиш истагини билдирди. У менинг дастлабки муваффақиятларимдан ўзида йўқ шод эди, лекин унинг «уни мен одам қилдим» деганини, ҳатто бунга ишора ҳам қилмаган. Гапнинг очигини айтганда, у бўлмаганда муҳтожлик ҳаётимга зомин бўлган бўлар эди-ку, ахир. Бояқиш ҳаётини мен учун қурбон этди: маълум бўлишича, у тунги машғулот-

¹ Филопемен — қадимги юнон қўмондони, одил ва меҳнатсевар киши булган.

ларимни деб мен учун қаҳва сотиб оларкан-да, ўзи нонга саримсоқ суртиб ер экан. У касал бўлиб қолди. Тунларни унинг бошида ўтказганимни айтиб ўтирмасам ҳам бўлади. Умримда биринчи бор уни сақлаб қолишга муяссар бўлдим. Лекин икки йил ўтгач, касаллик яна қайталади, қанчалик тиришиб парвариш қилмайлик, табобатдаги барча воситаларни ишга солмайлик, Буржа вафот этди. Бирорта қирол ҳам бунчалик парвариш қилинмаган бўлса керак. Ҳа, Бьяншон, бу ҳаётни ўлим чангалидан тортиб олиш учун мисли кўрилмаган даражада ҳаракат қилдим. Унинг ўзи амалга оширган ишларини кўриш имкониятига эга бўлишини истагандим; унинг барча истакларини ижро этсам дегандим, ҳаётимда шу пайтгача сира такрорланмаган, қалбимни батамом чулғаган, ташаккур туйғусини изҳор этишни ниҳоясига етказишни истагандим, ҳанузгача мени ёндириб келаётган ўтни ўчирмоқчи эдим!

— Менинг иккинчи отам Буржа ўз қўлимда жон берди, — дея давом этди Деппен озгина сукут сақлагач, унинг ҳаяжонлангани шундоққина билиниб турарди. — У қолдирган васиятномага биноан, барча молу мулки менга ўтмоғи даркор эди; бу васиятномани унга ҳар хил ҳужжатлар тузиш идорасида ёзиб беришган экан, унда иккаламиз Роган кўчасига бирга кўчиб борган йил қайд қилинган эди. Унда софдил диндор кишининг тимсоли мужассамлашган эди. Биби Марямни шундай севар эдики, киши маъшуқасини шундай севиши мумкин, холос. Гарчи у эҳтиросли диндор католик бўлса-да, менинг даҳрийлигим ҳақида лом-мим демаган эди. Касаллиги хатарли тус олганда у мендан ўзи учун черков ёрдамани уюштиришда ҳеч нарсани аямасликни илтимос қилган эди. Мен унинг учун кунига икки мартадан дуои фотиҳа ўқишни буюртма қилдим. У кечалари тез-тез ўзининг охиратдаги қисматидан кўрқаётганини ҳикоя қиларди: унга ҳаёти унча тақводорлик билан ўтмаганга ўхшаб кўринарди. Бояқиш! У эртадан-кечгача меҳнат қиларди. Агар борди-ю, беҳишт бор бўлса, унга бу кишидан бошқа ким ҳам муносиб бўлиши мумкин? У авлиё сифатида черковнинг сўнгги хайрбодини қабул қилган эди (у чиндан ҳам авлиё эди); унинг ўлими ҳаётига мос эди:

Буржанинг тобути ортидан фақат бир киши борарди: бу мен эдим. Яккаю ягона валинеъматимни дафн этгач, менга қилган яхшиликлари эвазига нима қилсам экан, деб ўйлардим. Унинг на оиласи, на дўстлари, на хотини, на болалари бор эди. Лекин у диндор эди, унда диний эътиқод мавжуд эди, бунинг учун у билан баҳслашишга ҳаққим бормиди? У бир кунни менга кўрқа-писа бўлажак дуои ибодат ҳақида ёрилган эди; қилган ёрдамини пеш қилмаслик учун у менинг зиммамга бундай мажбуриятни юкламоқчи эмасди. Дастлабки имконият туғилганда мен авлиё Сульпций черковига керакли миқдорда пул тўлаб, бир йилда тўрт бор охират ибодатини буюртма қилдим. Буржа учун амалга ошириладиган ягона нарса — унинг тақводорлик истагини бажо келтириш. Шу боисдан бир йилда тўрт марта — кўклам, ёз, куз ва қишда черковга келаман ва шаккокка хос самимият билан дейман: «Ё худованди карим, тасарруфотингда ўлгандан сўнг тақводор кишилар йиғиладиган маскан бўлса, мўмин-қобил Буржани унутма, агар у азоб-уқубатни бошидан кечирмоғи керак бўлса, ўша мусибатларни менинг гарданимга юкла, токи у тезда жаннат аталмиш маъвога эришгай». Мана, азизим, фикрлаш тарзи меникидек кишининг қарори шундай бўлади. Қасамёд этманки, Буржанинг эътиқоди менинг миямда қарор топсайди, бор-бисотимни берган бўлур эдим.

Деппенни сўнгги марта даволаган Бьяншон машҳур жарроҳни даҳрий сифатида вафот этган деб айтишга ботинолмайди. Наҳотки, бир вақтлар пештоқига «Буюк одамлар учун умидбахш диёр» деган сўзлар ёзилган ўша заминий маъбад қопқаларини очган кишига ройиш оверналик жаннат қопқаларини очмаган бўлса? Ҳа очган — айнан шундай деб ўйлаш диндорлар учун қувончли эмасми, ахир?!

ЧИН СЕВГИ¹

У лоҳий халоскоримиз Исо Масих таваллудидан бошланган мелодий йил ҳисоби бўйича ўн учинчи асрнинг бошларида ёхуд шўнга яқин бир пайтда Париж шаҳрида ажиб бир севги воқеаси содир бўлганки, у бутун шаҳар аҳлини, шунингдек, қирол аъёнларини ҳам беҳад ҳайратлантирган. Дин пешволари, руҳоний оталар эса, ушбу воқеани бизга ёднома сифатида ёзиб қолдирганлар; уларнинг бу ишда қандай хизмат кўрсатганларини куйидаги сатрлардан билиб олурсиз.

Баён қилаётган воқеамиз қаҳрамони Тур шаҳри фуқароси экан. Авом халқ уни соддагина қилиб «турлик» деб атаган, сабабки, у бизнинг мунаввар Турда туғилган ва асл исми Ансо бўлган. Ушбу саховатли ҳамшаҳаримиз кексайиб қолган пайтида ўзи туғилган қадрдон Турга қайтиб келибди ва агар шаҳарнинг ҳамда аббатликнинг² солномаларига ишонсак, у Сен-Мартен шаҳрининг мэри бўлибди, лекин Парижда яшаган пайтида у моҳир заргар бўлиб доврўқ қозонган экан. Хулласи калом, Ансо навқирон йигитлик чоғида ўзининг ўта ҳалол ва диёнатли кимса эканлиги ва ўзга эзгу фазилатлари шарофати туфайли Париж шаҳрининг фуқароси бўлган экан ҳамда қирол ҳомийлигини сотиб олиб (у замонда бундай ҳомийлик пул тураркан), унинг табааси бўлибди. Сен-Дени кўчасида Сен-Ле черкови ёнида Ансонинг бож тўламай қурган ўз уйи бўлиб, бу ердаги устахонада у зўр маҳорат билан ясаётган гўзал тақинчоқлар, фаройиб буюмлар Парижнинг кўпчилик фуқароларини бамисоли оҳанрабодек ўзига тортар экан. Уста Ансо асли турлик бўлса ҳам, боз устига, иккита азамат йигитни бир чўқишда қочира оладиган куч-қудратга эга бўлса ҳам, ахлоқу одобда ба-

¹ Оноре де Бальзак. Чин севги // Қодир Мирмуҳамедов таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2010, № 12. — 3–19 бетлар.

² Аббатлик — ўз хусусий ер-суви, хўжалигига эга булган католиклар монастири.

гоят ибратли, авлиёсифат одам бўлган. У турли хил кўнгилочар ўйинхоналари сероб бўлган улкан шаҳарда яшаса-да, ҳаттоки айни гулдай очилган, қирчиллама йигит чоғида ҳам, бирон марта бўлсин Парижнинг ишратхона ё фоҳишахоналарига қадам қўймаган. Кўпчиликнинг айтишича, ушбу фазилат Худо томонидан биз бандаларига ато этилган инсоний онгни баркамол қиларканки, фақат шундагина биз муқаддас динимиз асрорларининг ҳомийси бўлмиш имон-эътиқодни тўғри идрок эта олар эканмиз; бинобарин, мен заргаримизнинг ахлоқий поклиги сабабини чуқурроқ англаб олмоғимиз зарур, деб ҳисоблайман. Энг биринчи навбатда, шунга эътибор берингки, китобхон, Ансо Парижга пиёда юриб келибди, ўша замондаги шаҳар фуқароларининг эътироф этишича, у Айюб пайғамбардан ҳам абгорроқ аҳволда экан ва зумда «пов» этиб ёниб, «пис» этиб ўчадиган ўзга турликлардан фарқли ўлароқ, метин иродали одам бўлган ва сабр-матонатда ўз ғанимидан қасос олишга чоғланган роҳибдан қолишмас экан. У устага шогирдлик қилган пайтларида астойдил тиришқоқлик билан ишлаган; ўзи уста бўлганидан кейин эса, меҳнатсеварлик лаёқатини ўн чандон оширган, ҳар доим ва ҳар жабҳада ўз касбига хос бўлган янги-янги усулларни ўрганган, ўзи ҳам энг антиқа усулларни кашф этган ва бу изланишлари оқибатида кўп янгиликларни ихтиро қилган. Уйига кечикиб қайтаётган ўткинчи одамлар, шаҳар кўчаларини назорат қилувчи тунги соқчилар ёки бошпанаси йўқ саёқ одамлар ҳар куни тунда турликнинг устахонаси деразасида чироқ ёниб турганини, жўшқин, ғайратли устанинг эса, устахона эшигини ичидан занжирлаб, аммо қулоғини динг қилган ҳолда, ўз шогирди билан биргаликда, болғачасини дўқиллатаётганини, ниманидир чархлаётганини, кесаётганини, қайраётганини, эговлаётганини, йўнаётганини кўрганлар. Муҳтожлик меҳнатни вужудга келтиради, меҳнат олий билимни яратади, билимдан эса, бойлик юзага келади. Эй, червонларни шамолга совурувчи, Қобилнинг¹ ишратпараст, маишатпараст авлодлари, қулоқ солинг! ҳаттоки нопок маиший хоҳишлар уста-

¹ Қобил — Одам алайҳиссаломнинг тўнгич ўғли; у ғайирлик қилиб ўз укаси Ҳобилни ўлдирган.

миз хаёлини безовта қилиб, қалбини гулғулага солган пайтларда ҳам (одатда, бу ҳол сўққабош бандаларда кўпроқ учраб туради), дили пок одамларни йўлдан оздирувчи шайтонни хочга чўқиниб даф қилиш имкони бўлмаган тақдирда, турлик Ансо гуноҳ ишга етакламоқчи бўлган шум хаёлларни бартараф қилиб, жон-жаҳд билан болғачасини тўқиллатганча, олтин ва кумушлардан энг нафис, бежирим, фусункор буюмлар ясар ва шу йўл билан томирларида жўш ураётган қайноқ қонини тинчитар экан. Бунинг устига, турлик Ансо қувлик-шумликни билмайдиган энг соддадил одам бўлган. Биринчи галда, у Худодан, кейин ўғрилардан, яна ҳам кўпроқ мансабдорлардан кўрққан, лекин ҳар турли машаққатлар, безовталиқлар уни ҳаммасидан ҳам кўпроқ ваҳимага солган. Қўли иккита бўлса ҳам, ҳеч қачон бир пайтда икки иш билан машғул бўлмаган. У доим худди никоҳдан ўтаётган келинчақдек тортиниб, сиполик билан гапирган. Гарчи руҳоний оталар, ҳарб аҳли ва ўзга казо-казо зотлар уни донишманд деб ҳисоблашмаса ҳам, у ўз она тилини жуда пухта билган ва одамлар билан ҳамсуҳбат бўлишни ёқтирган. Орадан вақт ўтиб, уста билан тобора яқинроқ мулоқотда бўла бошлаган паришлиқлар унга қандай кун кечирмоқ лозимлиги ҳақида турфа хил сабоқлар берганлар; чунончи ҳаётда мудом ўзи танлаган йўлдан боришни ва бировларнинг иши учун бош қотириб, йўлдан адашмасликни, кўрпага қараб оёқ узатишни, ҳеч кимдан пул қарз сўрамасликни ва ҳеч кимга қарз бермасликни, ҳамиша қулоқни динг қилиб, сергак бўлиб яшашни, фирибгарларнинг ёлғон гапларига учмасликни, қандай иш билан шуғулланаётгани ҳақида ҳеч кимга оғиздан гуллаб қўймасликни, берган ваъдасида қатъий туришни, ҳаттоки сувни ҳам бекорга исроф қилиб тўкмасликни, пашша сингари бифаросат бўлмасликни, ўз ташвишини одамлардан сир тутишни, ҳамёнини ҳеч кимга ишониб бериб қўймасликни, кўчада юрганида атрофга олазарак бўлиб қарамасликни ва ясаган буюмларини уларга сарфлаган меҳнатидан қимматроққа сотишни ўргатганлар. Мана шу ҳаётий донишмандлик қоидалари унинг ўз фойдасини кўзлаб ҳалол пул топиши учун зарурий тажриба орттиришига имкон берган. У ана шундай — ҳеч

бир кимсанинг дилини заррача оғритмай яшаган. Мэтр¹ Ансонинг турмуш тарзини кузатган кўпчилик одамлар: «Жин урсин, кошкийди, унинг ўрнида мен бўлсам! Бунинг учун бир умр Париж кўчаларида лой кечиб юришга ҳам рози бўлардим», — дер эканлар. Лекин бошқа бир тоифа одамлар ҳам борки, улар ҳатто Франция қироли бўлишга ҳам шайлар! Эй йигит, сен аввало Худодан ўша заргарники сингари қўл сўра ўзингга; унинг томирлари бўртиб чиққан, забардаст, серюнг қўллари шу қадар чайир бўлган эканки, агар у муштини тугса, энг чапдаст шогирд, ҳатто омбир билан ҳам у муштни ёя олмас экан. Аниқки, бундай азамат йигит ушлаган нарсасини, агар хоҳласа, ҳеч ҳам чангалидан чиқармайди. Турлик заргар ҳатто темирни ҳам тишлари билан ғажиб, чайнаб ютиб юбора олар, ошқозони ўша темирни бемалол қабул қилар, ичаклари уни ҳазм қилиб, чиқиндисини, йўлда ҳеч нимага зиён-заҳмат етказмай, ташқарига чиқариб юбораркан. Турликнинг елкасига ер куррасини кўтартириб қўйсалар ҳам, қалди букилмасди; қадим замонда бир мажусий зотга шу вазифа юкланган экан, фақат Исо Масих дунёга келиб, ул зотни бу юқдан озод қилибди. Очигини айтадиган бўлсак, турлик йигит бир бутун гранитдан бир зарб билан йўниб яратилган одамлардан эди; бундай одамлар кўп ҳаракат ва оворагарчилик оқибатида яратилган шахслардан афзал бўладилар, ундай шахсларнинг кўп ерини ямаб, тарашлаб эпақага келтирадилар ва ҳамма ёғи йиртиқ-ямоқ бу кимсалар ҳеч нимага ярамайдилар. Бир сўз билан айтганда, мэтр Ансо нақ пўлатдай тобланган, шерюрак одам бўлиб, кўзларининг нигоҳи мисоли чўғ эдики, бу чўғ олтинни эритиб юбориши ҳам мумкин эди, агар темирчи ўчоғидаги оловнинг тафти етарли даражада иссиқ бўлмаса; лекин устанинг нигоҳи ҳамма нарсанинг меъёрини билувчи парвардигорнинг хоҳишига кўра, ҳарир бир нам парда билан тўсилган эдики, айнан шу парда турликнинг жўшқин ҳовури-ни босиб турарди, акс ҳолда, у теварак-атрофдаги ҳамма нар-

¹ Мэтр — устоз, мураббий маъносини билдирувчи бу сўз одатда ҳурматли кишилар исми олдига қўшиб ҳам айтилади (фр.).

сани куйдириб кулга айлантириши мумкин эди. Қани, айтинг-чи, ёмон йигит эканми бизнинг турлик?

Эзгу фазилатлар соҳиби бўлган бу заргаримиз ҳаётини чуқурроқ кузатган ҳар бир инсон шундай савол бериши аниқ: «Нима учун устамиз чиганоқ ичидаги шиллиқ курт сингари сўққабош, ахир ундаги табиат ато этган нодир ҳислатлар ҳар бир гўзал аёл қалбини ром қилиши мумкин эди-ку?» Лекин калтафаҳм танқидчилар дунёда муҳаббат деган бебаҳо туйғу борлигини билармикинлар? Йўқ, билмайдилар, албатта... Ошиқ йигит қайгадир бориши, қаёқдандир қайтиб келиши, ниманидир эшитиши, кимнидир пойлаши, гоҳ сукут сақлаши, гоҳ тўлиб-тошиб гапириши, баъзан ғунажак бўлиб букилиши ё қаддини ғоздек адл тутиши, гоҳ теракдек ўсиб, гоҳ гиёҳдек кичрайиши ва бутунлай кўринмай ҳам қолиши, биронта мусиқа асбобини тинғиллатиб маъшуқасининг кўнглини овлаши, тавба қилиб, узр сўраши, тупканнинг тагига равона бўлиши, севгилисининг хоҳиши билан, ўлган-тирилганига қарамай, қаёқдандир йўқ нарсани йўндириб келиши, ўғирда сувни туйиши, тунда ойга термулиб, чуқур-чуқур хўрсиниши, хонимининг мушуги ва кучукчасини эркалаши, танишлари билан дўст тутиниши, бод касали билан оғриган унинг холасини кўргани кириб, ҳол-аҳвол сўраши ва бу кампирга: «О, кўринишингиз жуда яхши, ҳали сиз бизлардан кейин ҳам яшайсиз!» — деб унинг кўнглини кўтариши; кейин эса, хонимининг яқин қариндошлари нималарни ёқтиришини сўраб билиб олиши, ҳеч кимнинг гашига тегмаслиги, идишлардан биронтасини синдириб қўймаслиги, осмондаги ойни олиб бериши, қаёқдаги тутуруқсиз гапларни айтиб эзмалик қилиши ва сафсата сотиши, ҳеч тап тортмай, ёниб турган ёнғинни ёриб, тошқин сувни кечиб ўтиши, ҳамда маъшуқаси кийган либослардан мароқланиб: «Оҳ, қандай муъжизавий бежирим либос!» ёки «Аҳ, мадам, бу либос гўзал жамолингизни яна ҳам очиб юборибди, азбаройи худо!» дейиши; кейин шу гапини яна минг хил тахлитда қайтариши лозим. Булардан ташқари, унинг ўзи ҳам худди сарой олифта йигитлари сингари, юз-кўзини бўяб, сочини силлиқ тараб, зебо кийиниб, беаёв киноявий ҳазиллар қилиши, шайтони лаин бошига солган барча мусибатларга юзидан жилва билан бардош

бериши, қаҳру ғазабини ичига ютиши, ўжар хулқини жиловлаши лозим. Маҳбубасининг онасини ҳам, холасининг қизини ҳам, уй ходимасини ҳам совға-саломлар билан хушлаши, эргалабдан то қоронғу кечгача хушмуомала бўлиб, очиқ чеҳра билан юриши, ё Тангрим кўрсатган йўлдан бориб муродга етиши, ё шайтоннинг думидан тутиб жаҳаннамга кетиши керак. Ахир биласизлар-ку, аёл зотининг кўнглини олиш жуда оғир вазифа, — думини бир ликиллатадию кетади-қолади, ҳатто айтмайди ҳам нега сиздан хафа бўлганини. Ва ниҳоят, гапнинг пўсткалласини айтадиган бўлсак, тангри хуш кайфиятда бўлган чоғида яратган бир маъсума хилқатни севиб қолган йигит гапга чечанлиги билан уни ўзига ром қилиши, атрофида парвона бўлиб, худди шоҳ Довуд сингари мусиқа куйлари ила сармаст қилиши, минг-минглаб дўзахий азобларни бошидан кечириши, бу хонимининг шарафига, Коринф¹ усулида ясалган юзлаб ҳашаматли, жимжимадор устунлар тиклаши, лекин шунга қарамай, агар у ўша хилқатни биронта арзимас, ниҳоний ишда ранжитиб қўйгудек бўлса, — ҳолбуки, хонимнинг ўзи ҳам нима иташини билмайди, ва лекин ўша нарсани билишни ошиқ йигитидан талаб қилади, шу заҳоти, худди моховдан ҳазар қилгандек қочиб кетади. Хоним ўзича ҳақ — ҳеч нима қилолмайсан. Баъзи бир эркаклар бундай ҳолатда ғамга ботадилар, ғазабланадилар ва телба бўла бошлайдиларки, буни тасаввур қилиш ҳам қийин. Айрим йигитлар шу чоти айри хотинни деб ҳатто ўз жонларига қасд қиладилар. Эркак киши ана шу жиҳатлари билан ҳайвондан фарқ қилади, зеро, ҳайвон ҳеч қачон бебахт севги туфайли жинни бўлмайди. Мана сизга ҳайвонларда қалб йўқлигини билдирувчи аниқ далил. Ошиқ йигит эплай олмайдиган ҳунар бўлмаслиги керак дунёда: у масхарабоз ҳам, аскар ҳам, товламачи ҳам, ҳазилкаш ҳам, кўзбойлоқчи ҳам ва яна қизиқчи, қирол, дангаса, роҳиб, лақма, майхўр, фирибгар, мақтанчоқ, чақимчи, сафсатабоз, тугуруқсиз, шилқим, пулни пўчоқдай совурувчи, овсар, девона бўла олиши керак; Исо пайғамбар бундай амаллардан воз кечган, донишманд

¹ Коринф — Юнонистондаги қадимий шаҳар, антик даврда у ўзининг муҳташам меъморий бинолари билан довруғ қозонган.

кимсалар ундан ибрат олиб, ишқ-муҳаббатдан юз ўгирмоқдалар. Бундай машғулотга муккасидан кетган калондимоғ эркаклар, биринчи навбатда, вақтларини, жонлари ва қонларини ишқ йўлида қурбон, дил розларини ошкор қилишга мажбур бўладилар, юраклари, қалблари, фикр-хаёллари ҳақида гапирмай қўяқолайлик – уларга ҳаддан зиёд уч бўлади хотин зоти. Улар бир-бирлари билан чакаклари тинмай валдирашаркан, шундай дейдилар: «Агар эркак бутун борини менга бахшида қилмас экан, демак, у менга ҳеч нима бермади, деб ҳисоблайман». Яна шунақанги бадқовоқ хонимлар бўладики, ошиқ йигитлари уларнинг истақларини ўлиб-тирилиб, жонларини жабборга бериб бажарган бўлсалар ҳам, қовоқларидан қор ёғиб: «Бо Худо, шуям иш бўптими, мунча лаллаймаса!» – деб бурунларини жийирадилар. Сабабки, бу бешафқат, калондимоғ хотинлар ҳеч қачон ҳеч нимага қониқмайдилар, доим ниманидир қўмсаганлари-қўмсаган... Бу қонун Париж шаҳрида бўлган, бор ва бундан кейин ҳам кучини йўқотмайди, зеро, аёл зотидан бўлган чақалоқларни чўқинтираётганларида уларни фақат Париждагина намакоб сувда чўмилтирадилар. Мана шунинг учун ҳам, Париж аёллари туғилган кунларидан бошлаб муғомбир, шайтон бўлиб ўсадилар.

Мэтр Ансо эса, ўз устахонасидаги ловуллаб ёниб турган ўчоғида кумуш эритар, олтинга зарб қилар экан, ясаётган бу буюмида киши кўзини қамаштиришга қодир бўлган оҳанжамали безакларни ишлаб, муҳаббатнинг афсонавий нақшларини акс эттирмоқчи бўлар, аммо бунинг учун уста юрагининг кўри етарли даражада алангаланмасди, зеро, у ҳеч ердан жонли нусха топа олмаётган эди. Ўз-ўзидан маълумки, бизга осмондан қовурилган какликлар ёғилиб тушмаганидай, иффатли қизлар ҳам Парижда, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, эркакларнинг кучоғига ташланмайдилар, ҳаттоки улар қирол заргари бўлганларида ҳам. Бизнинг турлик заргар эса, илгари айтиб ўтганимиздек, нафақат қирол заргари, яна ўзга фазилат соҳиби – ахлоқан пок инсон эди. Лекин мэтр Ансо, қимматбаҳо буюмлар харид қилгани дўконига келган олийнасаб ва бойвучча хонимлардаги сазий табиат ато этган барча латофатли, малоҳатли ҳислатларни кўра олмасди. Дўконга келган бу хонимлар шўх-шўх чақчақла-

шишар, харид қилаётган буюмлари нархини пасайтирмоқчи бўлиб, заргарга ҳазил-ҳузул гап қотишар, хушомад қилиб, уни ийдирмоқчи бўлишарди; кўпинча у уйига қайта туриб, шулар ҳақида шоирона теран хаёлга ботар, ўзини худди уяси йўқ какку қушдек ҳис қиларди. Шунда у ўзига-ўзи бундай дерди: «Бас, энди уйланмасам бўлмайди, хотин уйни супириб-сидиради, овқат пиширади, кийим-кечакни ямайди, покиза сақлайди, шўх-шўх қўшиқлар айтади, у мабодо бирон-бир тақинчоқни ёқтириб қолса, ҳамма эри бор хотинлар сингари, менга тантиқлик қилиб: «Вой, жонгинам, манавини қара, бирам чиройли эканми?» — дейди. Бу гапни эшитган қўшнилари хотинимни дарров танишади ва мен ҳақимда: «Қандай бахтиёр-а, бу йигит!» — дейишади ичларида. Шунда заргар ўзи орзу қилган ишларни хаёлида бирин-кетин амалга ошира бошлайди: мана, у никоҳдан ўтиб уйланди, суюкли хотинини бағрига босиб эркалади, уни зеб-зийнатли либослар билан ясангирди, унга тилла занжир совға қилди, ёстикдошининг бошидан то оёғигача — бутун вужудини ардоқлаб севди, ўзининг шахсий жамғармасини истисно қилганда, уйдаги жамики рўзгор ва хўжалик ишлари ва ашёларини хотинининг ихтиёрига топширди. У хотинини болахонадаги ўз ётоқхонасига жойлаштиради. Бу хонанинг деразалари чиройли, ойнаванд, ерига шолча тўшалган, деворига гулқоғозлар ёпиштирилган; бу хонага Ансо кўрмак жавон ва атрофига сариқ рангли парда тортилган, оёқлари жимжимадор, жуда кенг каравот олиб чиқиб қўяди; чиройли кўзгулар сотиб олади... Заргаримиз ўз уйи эшигига яқин келиб қолганида, тасавуридаги хотинидан ўнтача фарзанд кўрган эди. Эвоҳ, хотин ҳам, болалар ҳам ғойиб бўлишди болғачанинг тўқиллашидан; Ансо эса, ўзи ҳам сезмай, хаёлида орзиқиб кутган шарпаларни ғоят антиқа чизгиларда акс эттирар, ишқий армонларини эса, харидор хонимларнинг кўнглига хуш ёқувчи ажойиб суратлар билан ифодаларди; харидор хонимлар-ку, бу суратлар замирида қанча хотин ва нечта бола яшириниб ётганидан беҳабар эдилар. Уста заргаримиз ўз истеъдодини қанча кўп камолга етказган сари, ўзи бутун дардини ичига ютиб шунча кўпроқ ёввойилашиб борарди. Ўшанда агар Тангри шафқат

қилмаганида, бу дунёдан у муҳаббат лаззатидан баҳраманд бўлмай ўтиб кетган бўларди, вале боқий дунёда у албатта чин муҳаббат мевасини татиб кўргай. Юксак фазилатлар соҳиби бўлмиш улуғ инсон Афлотун шундай сабоқ беради. ҳайҳот, биз бу қиссамизга турли хил мулоҳазаларни тиқиштираверсак, уни ортиқча чекинишлар, нокерак шарҳлар билан семиртирган бўламиз; одатда, имони саёз одамлар, биздан ўз ижодимизни айнан шундай чекинишлар, кераксиз шарҳлар билан бежашни талаб қиладилар, худди қип-яланғоч бўлиб дингиллаб чопқиллаб юришни хоҳлаган болакайни йўргаклаб қўйишгандек. Илоё, ўша сафсатабоз маҳмадоналарга иблис ўзининг қиздирилган паншаҳаси билан учта ҳуқна¹ қўйсин. Мана энди, ҳикоямизни бемалол бошласак бўлади.

Мэтр Ансо қирқ бир ёшга қадам қўйган пайтида ажиб бир воқеани бошидан кечирди. Хушҳаво кунларнинг бирида у Сенанинг сўл соҳилида уйланиш ҳақида теран хаёлга берилиб сайр қилиб юраркан, Причетник даласи деб аталган ва Сен-Жермен аббатлигининг (дорилфунуннинг эмас) мулки ҳисобланган далага бориб қолганини сезмай қолди. Турлик уста сайр қилиб юриб, бир майсазор ўтлоқда кўрди ўзини. Бу ерда у ниҳоятда ғарибона кийинган бир қизни учратди; у қиз Ансони шаҳарнинг аслзода кишиларидан деб ўйлаб, унга таъзим қилди ва: «Худо сизни ўз паноҳида асрасин, монсеньёр» — деди. Унинг қизларгагина хос бўлган назокатли овози шундай илтифотли саховат билан янградики, самовий куйни эслатувчи бу нафис овоз заргарни ўзига мафтун қилди-ю, бу қизни у чин юракдан севиб қолди — ўша пайтда ҳамма нарса, айниқса, мудом унга тинчлик бермаётган «қачон уйланарканман», деган ширин орзу йўлини равон, мушкулини осон қилганди. Гарчи у ҳозир шундай хаёл оғушида бўлса ҳам, барибир, қизнинг ёнидан ўтиб нари кетди ва бурилиб орқасига қайтишга юраги журъат этмади, зеро, белидаги камарини ечиб роҳатланишдан кўра, шу камаридан сиртмоқ ясаб ўзини осишни афзал билувчи, иболи, бокира қиздек тортинчоқ эди у.

¹ Ҳуқна — клизма.

Мана, ниҳоят, мэтр Ансо у қиздан камон ўқи учиб бора оладиган ергача узоқлашганида, ўн йил бурун заргарлар устахонасига ишга қабул қилинган, кейин Парижнинг бадавлат фуқароси бўлиб, фоний ҳаёт йўлининг ярмини босиб ўтган одам аёл кишининг жамолига нигоҳ ташлашга ҳақли эмасми, ахир, хусусан, тахайюлидаги орзу-истаклари жўш уриб унга тинчлик бермаётган чоғда, деб жуда тўғри ва қатъий қарорга келди у. Мана, шартга орқасига бурилиб, қиз турган ерга қайтиб борди ва журъат этиб унинг юзига қаради... Қиз ориқ сигирининг бўйнига боғланган арқонни тортар, сигир эса, ариқ бўйидаги ўтларни чимдиб ейиш билан овора эди.

— Яхши қиз, — деди Ансо, — сиз жуда қашшоқ бўлсангиз керак, қарасам, ҳатто якшанба куни ҳам қўлингиз ором олмаяпти. Наҳотки, қамоққа тушишдан қўрқмасангиз?

— Жанобим, — деди қиз кўзларини ерга тикканча, — нега қўрқарканман, ахир, мен аббатликнинг мулкиман-ку. Муҳтарам аббат ҳазратлари кечки ибодатдан кейин сигирни далага олиб чиқиб ўтлатишимизга рухсат берганлар.

— Бундан чиқди, сигир сизнинг жонингиздан ҳам азиз экан-да?

— Гапингиз тўғри, жанобим, бизни едириб-ичирувчи ягона боқувчимиз шу сигир.

— Сизни бундай абгор аҳволда кўриб ҳайрон қоляпман! Кийимингиз жулдур-жулдур... эскириб, увада бўлиб кетган, ҳатто якшанба куни ҳам далада яланг оёқ юрибсиз, ваҳоланки, сиз шундай бебаҳо хазиналар соҳибасисизки, аббатликка қарашли бутун мулкни айланиб чиққанда ҳам, бундай бойликни топиб бўлмайди. Шаҳар йигитлари сизга муҳаббат изҳор қилгани орқангиздан эргашиб, жиғингизга тегишаётгандир?

— Ҳечам, жанобим. Ахир, мен аббатликнинг мулкиман-ку, — деб яна такрорлади қиз ва чап қўлига тақилган темир ҳалқани заргарга кўрсатди; бунақа ҳалқа далада ўтлаб юрган уй ҳайвонлари бўйнига осилади, фақат қизнинг ҳалқасида кўнгироқча йўқ эди.

Дилбар қиз устага кўз ташлади, унинг кўзларидаги ўкинч аломатини кўриб, Ансо ҳайрат оғушида тўхтаб қолди. Маъ-

лумки, энг кучли руҳий изтироб юракдан юракка кўз орқали етиб боради.

— Бу нима? — деб сўради Ансо ҳалқага қўлини теккизиб, — у ҳамма гапни қизнинг ўзидан сўраб билмоқчи эди. Гарчи бу ҳалқадаги аббатликнинг туғроси анча бўртиқ ҳолда бўлса ҳам, заргар уни кўздан кечиришни истамасди.

— Жанобим, мен аббатлик мулки — қулнинг қизиман, шу сабабли, менга уйланган ҳар қандай одам, ҳатто у Париж фуқароси бўлса ҳам, қулга айланади. Минг уринсин, у жони ва тани билан аббатликнинг мулки бўлади-ю, мабодо ўша одам никоҳдан ўтмай туриб, мен билан қовушгудек бўлса, ўшанда ҳам болаларимиз аббатлик мулки бўлиб қоладилар. Шунинг учун ҳам, ҳамма мендан юз ўтиргай, мен далада ёлғиз қолиб кетган бир жонивордек ташландиқ қизман. ҳаммадан кўпроқ менга алам қиладигани шуки, аббатлик пири бузурги кўнгли хоҳлаган пайтда мени ўзимга ўхшаган биронта қулга кўшиб қўяди. ҳаттоки ҳозиргидек жулдурвоқи ва бадбашара бўлмаганимда ҳам, борди-ю, бирон киши мени чин дилдан севиб қолгудек бўлса, барибир, у қўлимдаги манави ҳалқани кўрибоқ, дарров худди қора ўлатга йўлиқишдан кўрққандай, тирақайлаб қочиб кетади.

Шундай деб қиз яна сигирининг арқонидан тортди.

— Ёшингиз нечада? — сўради заргар.

— Билмайман, жанобим, лекин хўжайинимиз монсенъёр пири бузург буни ёзиб қўйган.

Бундай шафқатсизлик қашшоқликнинг аччиқ азобини тортган устамизнинг раҳмини келтирди. У қиз билан ёнма-ён юриб бораркан, икковлари ҳам теран сукутга толган ҳолда бир жилға бўйига етдилар.

Заргар қизнинг чиройли чеҳрасига, унинг шолғомдек қизариб кетган қўлларига, улуғвор қадди-қоматига, унинг чангта ботган, гўё биби Марям ҳайқали учун тарашланган оёқларига мароқланиб қарарди. Қизнинг қомати ва жамолидаги бундай нафис, нозик белгилар уни ўзига мафтун қилган эди — Ансо Париж шаҳрининг ҳамда деҳқон қизларнинг ҳимоячиси авлиё аёл Женевьеванинг тирик портрети қаршисида тургандек ҳис қиларди ўзини. Шуни билингки, қалби ҳам, ниятлари ҳам

пок бўлган маъсум заргаримиз бу қизнинг мафтункорона ийманиб, кўкрагини дағал рўмоли билан яшираётганини кузатаркан, унинг қордек оппоқ сийнаси латофатини аниқ тасаввур қилардики, фарқ пишган олмани кўрган мактаб боласи ҳавас билан тамшанганидек, устани ҳам рўмол панасидаги сийналар шундай ўзига ром қилган эди.

Яна шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, заргарнинг кўзига ташланган бу қиздаги барча жиҳатлар — бебаҳо хазина эди, роҳибларга тегишли бўлган жамики мулк сингари. Бу қиз шундай ноёб гул эдики, унга қўл учини теккизиш қанчалик қатъий тақиқланган бўлса, Ансо ҳам шунчалик интизор эди — қайноқ севгига, юраги эса, ҳаяжонланганидан, «гурс-гурс» тепарди.

— Сигирингиз жуда ҳам яхши экан, — деди у.

— Сут ичишни хоҳлайсизми? — деди деҳқон қиз. — Бу йил май ойи иссиқ келди, шаҳарга ҳали анча узоқ.

Чиндан ҳам, беғубор осмонда қатра булут кўринмас, теваракатроф худди темирчининг ўтхонаси янглиғ жазирама иссиқ эди. ҳаммаёқдан — япроқлардан, об-ҳаводан, йигиту қизлардан, ёшлик ифори уфуриб турарди. ҳамма нарса кўкарган, гуллаган, муаттар ҳид таратарди. Қизнинг ҳеч қандай мақсадни кўзламай, соддадиллик билан қилган таклифи (зеро, қизнинг бу икки оғиз сўзидаги ғайритаъриф жозибани, унинг уятчан нигоҳини тоғ-тоғ олтинга ҳам топиб бўлмасди) устанинг юрагини эритиб юборди, шунда у, бу қулликдаги қизни бугун Париж пойига бош уриб сажда қиладиган қиролича қиёфасида кўришни хоҳлади.

— Э, йўқ, азизам, менга сут эмас, сиз кераксиз, мен сизни сотиб олиш учун розилик сўрамоқчиман.

— Бунинг иложи йўқ. Мен то ўла-ўлгунимча аббатликнинг мулки бўлиб яшасам керак. Бизлар бу ерда жуда кўп йиллардан бери яшаймиз, боболаримиз ҳам шу ерда яшаган, неваралари ҳам шу ерда кун кечирурлар. Менинг пешонамга ҳам, фазанларим пешонасига ҳам, бахтиқаро аждодларимга ўхшаб, аббатлик даргоҳида қул бўлиб яшаб дунёдан ўтиб кетиш ёзилган, зеро, пири бузург ҳазратларининг ўзи ҳам биз-қулларидан насл қолишини талаб қилади.

— Ие! — деб юборди турлик. — Наҳотки, бу мафтункор кўзла-

рингизга шайдо бўлган биронта азамат, худди мен қиролдан ўз озодлигимни сотиб олганимдай, сизни озодликка чиқариш учун пул тўлашга журъат этмаган бўлса?

— Озодлик жуда қиммат туради, шу сабабдан, мени ёқтириб қолган одамлар бир кўриниш берадилар-у, дарров қочиб қоладилар.

— Ўз севган йигитингиз билан бу ердан бирон учқур арғумоққа миниб қочиб кетиш ҳақида ҳеч ўйламадингизми?

— О, жанобим, агар мени тутиб олишса, дарҳол дорга осадилар, севган ёрим, ҳатто у аслзода бўлганида ҳам, бутун ерсуви, мол-мулкидан Мосуво бўлади. Арзимаيمان мен бундай катта фидойиликка, билингки, аббатликнинг қўли жуда узун, бу даргоҳдан ҳар қандай абжир одам ҳам қочиб кета олмайди. Мен мана шу алфозда минг-минг риёзатлар чекиб, Худога сиғиниб, яшаб келяпман, демак, пешонам шўр экан.

— Отангиз нима иш қилади?

— У аббатликнинг тоқзорида ишлайди.

— Онангиз-чи?

— Онам кир ювади.

— Исмингиз нима сизнинг?

— Менинг исмим йўқ, муҳтарам жанобим. Отамни Этьен деб чўқинтиришган, онамнинг исми Этьенна, мен бўлсам, камгарин чўрингиз Тъенеттаман.

— Азизам менинг! — деди мэтр Ансо. — Мен умримда ҳеч қачон ҳеч бир аёлни ёқтирмаганман, лекин сизни севиб қолдим, аминманки, қалбингиз буюк хазиналар масканидир. Кейинги пайтларда мен ўзимга умр йўлдоши танлашга қатъий аҳд қилиб юрган эдим; ҳамонки сиз шу муборак дамда кўз олдимда намоён бўлган экансиз, буни мен илоҳий дастуриламал деб биламан. Агар мендан ҳазар қилмасангиз, илтимос, самимий дўстингиз деб билинг мени.

Қиз яна кўзларини ерга қадади. Турлик заргар бу сўзларини қатъий ишонч билан сидқидилдан гапирдики, Тъенеттанинг кўзлари филт-филт ёш бўлди.

— Йўқ, жаноб, — деб жавоб қилди у, — агар айтганингизга рози бўлсам, умрбод ғам-ҳасратда бахти қаро бўлиб яшашин-

гизга сабабчи бўламан. Қашшоқ чўри қизга икки оғиз ширин сўзнинг ўзи кифоя.

— Сиз, бўтам, ким билан учрашганингизни билмайсиз ҳали!

Шундан сўнг, турлик чўқиниб олиб, қўлларини қовуштирганча деди:

— Барча заргарларнинг ҳомийси авлиё Элуага қасамёд қилиб айтаманки, мен олий нав кумушдан гоятда кўркам иккита тоқча ясаб, уларни санъатим гуллари билан безантираман. Кейин битта тоқчани қимматли завжаи муҳтарамамни қулликдан озод этгани учун миннатдорчилик юзасидан муътабар соҳибамиз биби Марямга бағишлайман, бу ерда турган қул қиз Тъенеттани озодликка чиқаришда қилган ҳаракатларим самара берганида, юқорида номи зикр этилган муқаддас ҳимоячимга, илтижоларимни қабул айлагани учун, иккинчи тоқчани бахшида қиламан. Бундан ташқари, пок дилим ҳаққи астойдил қасам ичиб айтаманки, бу кўзлаган ишимни рўёбга чиқаришда ҳеч нимама аямайман ва то умримнинг охиригача тинчимайман. Биладан, худо илтижоларимни эшитади... Сиз-чи, жонгинам? — деди мэтр Ансо қизга ўгирилиб.

— Жанобим, сигирим қочиб кетди, тутишга ёрдам беринг!
— деди Тъенетта юм-юм йиғлаб ва дўстининг оёғига бош уриб.
— Сизни то ўла-ўлгунимча севаман, лекин кечинг ичган қасамингиздан.

— Юринг, сигирни тутайлик, — деб жавоб қилди қизга мэтр Ансо тиз чўккан қизни кўтараркан, лекин ҳали уни ўпишга юраги бетламади, гарчи қизнинг кўнгли шуни хоҳлаб турган бўлса ҳам.

— Энди сигирим қочиб кетгани учун мени калтаклашади, — деди у.

Ана шунда бизнинг заргаримиз ишқий кечинмаларга заррача ҳам парво қилмаган ярамас сигирнинг орқасидан қува кетди. Орадан сал вақт ўтмай, турлик бу саркаш ҳайвоннинг шохларидан маҳкам чангаллаб олди. Агар яна бир тихирлик қиладиган бўлса, уни худди бир сиқим похолдек осмонга отишдан ҳам қайтмасди.

— Яхши қолинг, тасаддуқ. Агар шаҳарга боргудек бўлсангиз,

меникига ҳам киринг – уйим авлиё Ле черковининг ёнгинасида. Исмин мэтр Ансо. Мен марҳаматли қиролимизнинг заргариман. Сиз келаси якшанба куни шу далада бўлишга сўз беринг; мен, албатта, келаман, момақалди роқ гумбурлаб, жала куйиб турса ҳам.

– О, марҳаматли хожа! Агар зарур бўлса, четан девордан ҳам ошиб ўтаман. Мен миннатдорчилик юзасидан, сиздан ҳеч нима талаб қилмай, заррача ҳам зиён-заҳмат етказмай, ҳаттоки боқий дунёдаги роҳат-фароғатли ҳаётимдан воз кечиб бўлса ҳам, сизники бўлишдан қайтмасдим. Лекин унча мен сизнинг ҳаққингизга парвардигорга астойдил тинмай ибодат қилгайман.

Шундан кейин қиз устанинг орқасидан кузатаркан, турган ерида худди метин устундек қимирламай туриб қолди. Уста эса, аста-аста одим отиб узоқлашиб бораркан, соҳибжамол қизни яна бир марта кўриш учун, ўқтин-ўқтин орқасига ўтирилиб қарарди. Мэтр Ансо жуда узоқлашиб кетиб, ахири кўринмай қолганида ҳам қиз ҳануз турган еридан жилмади, кеч кириб қоронғи тушганда ҳам теран хаёлга берилиб даладан кетмади. У не ҳол юз берганини ҳеч тушунмас, наҳотки, шуларнинг ҳаммасини тушимда кўрган бўлсам, деб ҳайрон бўларди. У уйга ярим кечада етиб борди ва кеч қайтгани учун уни калтаклашди, лекин қиз калтак зарбини ҳеч ҳис қилмади.

Саховатпеша Ансонинг уйқуси қочиб, иштаҳаси бўғилди, ҳатто устахонани ёпиб ишламай қўйди; У Тьенеттани шундай зўр иштиёқ билан севиб қолган эдики, фақат шу қиз ҳақида ўйлар, ҳамма ерда фақат уни кўрар ва дунёдаги ҳамма нарса заргарга Тьенетта бўлиб кўринарди. Эртаси куни эргалаб турлик Ансо пири бузург ҳазратлари билан суҳбатлашгани юрагини ҳовучлаб аббатлик сари йўл олди. Лекин йўлда кетаётганида у, шошқалоқлик қилмаслигим, эҳтиёткорлик билан иш кўришим керак, деган қарорга келди-да, энг аввал қирол аъёнларидан биронтасига илтижо қилиб, унинг шафоатига суянмоқчи бўлди ва яна Парижга қайтди – ўша пайтда қирол саройи Парижда эди. Заргарлар корхонасининг таниқли устаси бўлмиш Ансонинг эл ҳурматига мушарраф бўлганини, ясаган нафис ва нодир буюмлари ҳамда ўзининг боадаб муомаласи билан бутун шаҳар аҳли ҳур-

матини қозонганини яхши билган қирол саройининг бош нозир бу ошиқ йигитни ўз ҳимоятига олишга сўз берди. Ансо бу мансабдорнинг илтимосига кўра, бундан сал олдинроқ ширинликлар учун мўлжалланган, ҳаммаёғи қимматбаҳо тошлар билан безатилган бир тилла қутича — заргарлик санъати мўъжизасини ясаб берган эди. Бош нозир бу қутичани сарой хонимларидан бирига тухфа қилган эди. Мана, у мэтр Ансога йўрға отни, ўзи учун эса, ўзининг отини эгарлашни буюрди ва икковлари алҳол аббатлик томон йўл олишди. Бу аслзода аёён эндиликда тўқсон уч ёшга кирган пири бузург ҳазратлари ҳугон де Сенектернинг қабулига кириш учун ижозат олди ва ўз тақдирининг қандай ҳал бўлишини ҳаяжонланиб кутаётган заргар билан биргаликда залга кирди-да, пири бузург ҳугонга мурожаат қилиб деди:

— Ҳазратим, оддийгина бир илтимос билан келган эдик, бир яхшилик қилсангиз ва шу илтимосимизни эшитишдан олдин уни бажаришга сўз берсангиз.

Лекин аббат бош чайқаб қўйиб, аёёнга бундай жавоб қилди:

— Агар шундай қилсам, черков низомига содиқлигимга хиёнат қилган бўламан.

— Сиз олдин гапимни эшитинг, ҳазратим, — деди аслзода аёён, — бизнинг мана бу сарой заргаримиз бир қизни севиб қолиб, ишқ алангасида ёнмоқда; шунга кўра, камина сиз ҳазратимдан ўшал қизни озодликка чиқаришингизни илтимос қиламан, ўзим эсам, сизнинг ҳар қандай истагингизни сўзсиз бажаришга сўз бераман.

— У қайси қиз экан? — сўради аббат устадан.

— Унинг исми Тьенетта, — деди заргар тортинчоқлик билан.

— Шунақа денг! — деди қария ҳугон жилмайиб. — Қармогимизга шундай балиқ илинибди, демак, хўрагимиз чакки эмас экан-да. Ва лекин бу жуда жиддий масала, бир ўзим ҳал қила олмайман уни.

— Гапингизнинг маъносини тушуниб турибман, авлиё ота, — деди аёён қовоқ солиб.

— О, яхши йигит, — деди пири бузург, — у қиз қанча туришини биласизми?

Шундай деб, у котибига Тьенеттани бу ерга бошлаб ке-

лишни, лекин қизнинг ҳусн-жамолини меҳмонларга бўрттириб кўрсатиш учун, уни ювиб-тараб ясантиришни буюрди.

— Муҳаббатингиз хавф остида, — деди аслзода аён заргарни чекқароққа бошлаб бориб. — Воз кеча қолинг бу ниятингиздан, ахир, сиз хоҳлаган ерингизда, ҳатто қирол саройида ҳам аслзодалар насабидан бўлган ва сиз билан турмуш қуришга жон-жон деб рози бўладиган гўзал, навниҳол аёлларни учратишингиз мумкин-ку. Қолаверса, қиролимизнинг ўзи сизнинг дворянлардек ер-мулк соҳиби бўлишингизга кўмаклашажак, ана унда, авлодларингиз ҳам, мавриди келганда, акобир зотлар табаасида бўлурлар. Нима, янги олижаноб кишилар авлодининг асосчиси бўлишингизга олтинларингиз етмайдами?

— Мен бундай қилолмайман, — деди Ансо, — сўз берганман.

— Унда, ўша дилбарингизни, нима қилиб бўлса ҳам сотиб олинг. Биламан, роҳиб аҳли пулни кўрса, ҳамма нарсага рози бўлади.

— Ҳазратим, — деди уста яна пири бузург қошига яқин бориб, — Сизга ушбу заминдаги бандаларга худонинг олий марҳаматини улашиш ваколати берилганки, ул илоҳий марҳамат жамики мазлум, бахти қаро кишиларга аталгандир ва бу илоҳий марҳамат бизнинг ғам-ҳасратларимизни бартараф қилишга қодир бўлган мислсиз раҳм-шафқат хазинасидир. Мен кундузги ва тунги ибодатларимда эзгу сўзлар билан мудом сизни хотирлагайман ва сизнинг саховатингиз туфайли ўз бахтимга эришганимни ҳеч қачон унутмасмен, агар сиз юқорида номи зикр этилган қизни қонуний никоҳ ўқитиб, менга турмушга бериб, каминага саодат бахш этишга ва бизлардан дунёга келган болаларни ўзингизнинг қулларингиз деб ҳисобламасликка рози бўлсангиз. Бу қилган яхшилигингиз учун мен сизга ҳаммаёғи олтин безаклар, қимматбаҳо тошлар, қанотли фаришталар билан безатилган, бутун христиан оламида яккаю ягона ажиб эҳсондон¹ ясаб бераман. Ҳеч ерда тенги йўқ бу эҳсондон кўзингизни қувонтиради ва меҳробингиз шон-шуҳратини оламга шундай ёядики, художўй шаҳарликлар ушбу аббатликни зиё-

¹ Эҳсондон (дароносица) — монастир ва черковларда қайиқча шаклидаги қути, унда заҳирадаги муқаддас нон ва вино олиб юрилади; чўқинтирилади-ган насронийларга шу нон ва винодан берилади.

рат қилгани гала-гала бўлиб кела бошлайдилар, ҳаттоки ўзга юртли машҳур кишилар ҳам муҳташам эҳсондонни ўз кўзлари билан кўриш иштиёқида даргоҳингизга зиёратга келадилар.

— Бўтам, — деб жавоб қилди пири бузург, — сиз телба бўлиб қолганга ўхшайсиз! ҳамонки, сиз бу қизни хотин қилиб олмоқчи экансиз, унда бутун мол-давлатингиз ҳам, ўзингиз ҳам аббатлик капитули¹ мулкига айланурсиз.

— Ҳа, ҳазратим, бу шўрпешона қизга бўлган муҳаббатим телба қилиб қўйди мени. У қизнинг жисмоний камолотидан ҳам кўра кўпроқ, унинг ғарибона кун кечириши ва қалби пок насроний қиз эканлиги кўпроқ раҳмимни келтирди. Лекин ҳаммадан кўпроқ, — деб кўзларида филт-филт ёш билан гапини давом эттирди турлик, — сизнинг бадқаҳрлигингиз мени ҳайратга солмоқдаки, бу ҳақда юзингизга айтишга журъат этдим, тақдиримни ҳал қилиш сизнинг ихтиёрингизда эканлигини билсам ҳам. Ҳа, ҳазратим, мен қонунни биламан. Қисқаси, агар менинг мол-давлатим сизнинг мулкингизга, ўзим сизнинг қулингизга айланадиган бўлсам, агар уй-жойимдан, шаҳар фуқароси ҳуқуқидан маҳрум бўладиган бўлсам, шунда ҳам мен ўз меҳнатим ва билимим туфайли эришган давлатимни ўзимда сақлаб қоламан, ўша давлатим мана бу ердадир, — деди у қўлини пешонасига теккизиб. — Унга Худодан ва менинг ўзимдан бошқа ҳеч бир зот эғалик қила олмайди. Бинобарин, менинг миямда пинҳона сақланаётган бўлғуси ижодий ишларимни сотиб олишга бутун аббатлигингиз жамғарган пуллар ҳам етмайди. Бизнинг ҳаммамиз — менинг жисмим, менинг хотиним, менинг болаларим сизники бўлади, вале менинг ақлий мулкимга эғалик қилиш учун ҳеч нима ва ҳеч ким, ҳаттоки қийноқлар ҳам сизга ҳуқуқ беролмайди, зеро мен энг метин темирдан ҳам бақувватроқман ва азобим қанча зўрайса, мен шунча қаноатлироқ бўламан.

Мэтр Ансо гапини айтиб бўлди; бу аснода пири бузург бу арзгўйнинг олтин тангаларини аббатлик фойдасига ўзлаштириш ҳақида ўйларкан, заргарнинг айтаётган гапларига унча парво

¹ Капитул — монастыр руҳонийлари кенгаши.

қилмади. Буни кўрган Ансонинг газаби қайнаб кетди ва жаҳл устида эмандан ясалган маъруза минбарига бир мушт туширган эди, у худди болгадан зарб егандек парча-парча бўлиб кетди.

– Мана, ҳазратим, яқинда сиз ана шу хизматкорга эга бўласиз ва беқиёс нодир буюмлар яратувчи уста сизнинг қулингизга айланади.

– Бўтам, – жавоб қилди пири бузург, – сиз менинг минбаримни парчаладингиз ва дилимни ноҳақ оғритиб енгилтаклик қилдингиз. У қиз менга эмас, аббатликка тегишли. Мен мўтабар монастиримиз қонун ва удумларини муҳофаза қилувчи содиқ хизматкорман, холос. Бу аёлдан озод болалар туғилишига розилик беришимдан олдин, Парвардигоримнинг ва аббатликнинг розилигини олишим керак. ҳолбуки, монастиримиз бу ерда қад кўтарган пайтдан ва унда роҳиблар, хизматкор қуллар пайдо бўлгандан бери, *id est*¹ қадим-қадим замондан бери, ҳеч қачон шаҳар фуқароси қул деҳқон аёлга уйланиб, аббатликнинг қулига айланмаган. Шунга кўра, қонунга амал қилиш, итоат этиш, ишониш лозим, фақат шундагина унинг қудрати заифлашмайди ва топталиб оёқ ости бўлмайди, акс ҳолда, минглаб фалокатлар содир бўлиши мумкин; сизнинг энг ноёб, энг бебаҳо эҳсондонларингиздан кўра давлатга ва аббатликка шу муҳимроқ; шуни билингки, бизда ҳар қандай қимматбаҳо буюмларни харид қилишга ҳам етадиган сармоя бор ва ҳеч қандай тоғ-тоғ хазиналар ҳам бизнинг удумларимиз ва қонунларимизни ўзгартира олмайди. Камина сарой нозирини шоҳидликка даъват этаман, зеро, у ўз амр-фармонларининг мудом бузилмай, кучда қолиши учун кун уззу кун курашиб келаётган қирол аъло ҳазратларининг жамики амалларидан бохабардир.

– Нияти менга сўз бермаслик, – деб гўлдираб қўйди сарой аъёни.

Қонунларни унча чуқур идрок қила олмаган устанинг кўнгли чўкиб кетди. Шу маҳал бу ерга Тъенетга кириб келди, у серғайрат уй бекаси томонидан роса ишқалаб тозаланган кумуш лагандек чақнаб турарди: унинг сочи чиройли қилиб таралган,

¹ Яъни (лот.)

эгнига оқ жун қўйлак кийиб, белига ҳаворанг белбоғ бойлаган, оёғига чиройли туфли, оқ пайпоқ кийган эди — хуллас, у маликалардек гўзал ва муомалада шундай хуш мулозамат эдики, заргаримиз уни кўриб, ҳайратдан ҳушини йўқотаёзди, ҳатто сарой аъёни ҳам, умрида ҳеч қачон бундай баркамол гўзалликни кўрмаганлигини эътироф этди. Кейин, аъён бу қизнинг нигоҳи шўрлик устага турли хил хавф туғдириши мумкинлигини ўйлаб, уни шоша-пиша шаҳарга олиб кетди ва йўл-йўлакай, сиз бу ниятингизни жуда пухта ўйлаб кўришингиз керак, негаки, пири бузург шаҳар боёнлари ва аслзодаларини қармоққа илинтирувчи бундай хўракни ҳеч қачон қўлдан чиқармайдиганга ўхшайди, деб маслаҳат берди. Ҳа, айтгани тўғри чиқди, капитул шўрпешона ошиқ йигитга ўз қарорини билдирди: «Агар Тьенеттага уйлансангиз, бутун мол-давлатингизни, уйингизни аббатлик фойдасига топширишингиз, ўзингизни ҳам, ушбу никоҳингиздан туғилган болаларингизни ҳам қўллар деб тан олишингизга тўғри келади». Лекин пири бузург алоҳида марҳамат кўрсатиб, Ансонинг уйидаги ҳамма бойликлар аббатлик мулки сифатида рўйхатга олиниши ва махсус мажбуриятга кўра, уста ҳар йили уй солиғини тўлаб туриши шарти билан, уйни Ансога қолдирди. Бундан ташқари, уста ҳар йили бир ҳафта мобайнида, ўзининг қул эканлигини билдириш учун монастиргга қарашли хоналар биқинидаги каталакда кун кечириши лозим эди. ҳамма ўтган, кетган, йўлида дуч келган одамлардан роҳибларнинг нақадар ўжар ва саркаш эканлиги ҳақида эшитавериб, қулоқлари қоматга келган уста аббатнинг ўз аҳдидан қайтмаслигини тушунди ва юраги сиқилиб хуноби ошди. Гоҳ у аббатликнинг тўрт томонидан ўт қўйиб юборишга чоғланар, гоҳ пири бузургни бирон хилват ерга олиб бориб, то Тьенеттага эрк бериш ҳақидаги ҳужжатга имзо чекмагунича уни қийнамоқчи бўлар - хуллас, миясида минг хил афсонавий хаёллар туғилар ва зумда ўчиб кетарди. Ниҳоят, у иккилана-иккилана, ахири қизни ўғирлаб, ҳеч кимнинг қўли етмайдиган узоқ ва бехатар ерга олиб қочиб кетмоқчи бўлди; шу қарорга келиб қочиш тадоригини кўришга киришаркан, агар салтанат сарҳадидан четга чиқиб кетсам, ёр-дўстларим ёки қирол аъло ҳазратларининг ўзи ро-

ҳибларнинг танобини тортиб қўйиши қийин бўлмайди, деб мулоҳаза қила бошлади. Мэтр Ансо ўз ганимини яхши билмасди! Лекин пири бузургнинг қандай золим эканлигини билиб олди. Бир куни у далага келиб, у ерда Тъенетгани учратмади, маълум бўлишича, уни аббатликда ҳибсда қўриқлаб туришган эканки, энди уни озод қилиш учун бутун монастирни қамал қилиш лозим бўлар эди. Шунда мэтр Ансо фарёд-ла, бундай бешафқатликдан нола чекиб, зорланиб ғазабланди. Шаҳарнинг барча эркак ва аёллари бу воқеа ҳақида дув-дув гап бошлаб юборишди, оқибатда бутун шаҳарда шундай кучли шов-шув кўтарилдики, қиролнинг ўзи кекса пири бузургни ўз ҳузурига чақириб, ундан қирол заргарининг буюк муҳаббатига нечун бепарво қараётгани ва ушбу амалда христианлик раҳм-шафқатини севишганлардан нега дариф тутаётгани сабабини сўради.

– Бунинг сабаби битта, онҳазратлари, – деб жавоб қилди аббат, – гап шундаки, барча қонунлар худди ягона совутнинг занжиридаги ҳалқалар сингари, бир-бирлари билан ўзаро боғланган, агар битта ҳалқа узилиб кетгудек бўлса, бутун занжир сочилиб кетади. Шунингдек, агар ўшал қизимизни бизнинг розилигимизсиз, таомилга амал қилмай оладиган бўлсалар, орадан сал вақт ўтмай раййатингиз бошингиздаги тожни ҳам тортиб олиши, бутун мамлакатда исён кўтариб, ўрмонлар, йўллар ва бошқа жойлардан олинадиган, халқни эзувчи божларни бекор қилиши мумкин.

Қирол тилини тийиб қолди. Бу воқеанинг қандай яқунланишини ҳамма сабрсизлик билан кутарди. Жамоанинг бу мусоҳабага бўлган қизиқиши шу қадар зўр эдики, кўпчилик зодагонлар, турлик заргар севгилисидан воз кечади, деб бир-бирлари билан баҳс бойлаша бошлашди, хонимлар эса, бунинг акси бўлишини хоҳлардилар. Ансо қиролича ҳузурига бориб, роҳиблар унга севгилисини кўрсатмай қўйишыганини кўз ёш тўкиб арз қилди; қиролича ҳазрати олиялари бу қилғилиқни золимлик ва аблаҳлик деб ҳисоблади, бу ҳақда у пири бузургга мурожаат қилди, шундан кейин заргар ҳар куни аббатлик қабулхонасига кириб туришга рухсат олди; Тъенетта Ансо билан учрашгани шу ерга, албатта, кекса бир роҳиб кузатувида келарди. Келганидаям ҳар

сафар худди бойвучча хонимлардек ҳашаматли либослар-ла бе-заниб келарди. Бу севишганларнинг фақат кўришишлари ва суҳбатлашишларига рухсат берилган эди, улар ҳатто яширинча бирон марта ўпиша олмасдилар ҳам, шунга қарамай, ўрталаридаги муҳаббат учқуни тоборо баландроқ гуркираб аланга ола бошлади. Бир куни Тъенетта дўстига шундай деди:

— Қимматли жанобим, мен сизга ўзимнинг ҳаётимни бахшида қилмоқчиман, шу йўл билан сизни қулликдан озод қиламан. Бунинг иложи шундай: мен ҳамма гапни ипидан-игнаси-гача сўраб-суриштириб, аббатлик қонунларини усталик билан четлаб ўтиш йўлини ва мен билан қовушганингиздан кейин сизни ўзингиз орзу қилган саодатли кунларга етказиш иложини топдим. Черков суди судьяси менга ҳамма гапни тушинтирди: ҳамонки, сиз қул бўлиб туғилмаган экансиз, фақат қул қиз билан никоҳдан ўтганингиздан кейин қулга айланар экансиз, сизни қулликка олиб келган сабаб барҳам топиши билан сиз ҳам озод бўласиз қулликдан. Шунга кўра, агар сиз мени, ўзингиз айтганингиздек, жонингиздан ортиқ яхши кўрсангиз, бутун мол-давлатингизни аббатликка топшириб ўз бахтимизни сотиб олинг ва менга уйланинг. Кейин мендан то тўйгунигизча мириқиб лаззатланаверасиз, кейин мен болам туғилишини кутмасдан, ўзим ўз жонимга қасд қиламан ва сиз яна озод бўласиз. Бу сизнинг қонуний ҳуқуқингиз, бундан ташқари, қирол ҳам сизнинг ёнингизни олади, одамларнинг айтишича, унинг сизга ихлоси баландмиш. Қолаверса, Худо мени кечиради, бунга аниқ ишонаман, зеро мен ўз ҳукмдорим ва ёстиқдошимни озодликка чиқариш учун ўлимимга рози бўламан-да.

— Азизам Тъенетта! — деди Ансо. — Бўлди, гап тамом, мен қул бўламан, сен яшайверасан, шунда бахтли ҳаётим то умримнинг охиригача давом этгай. Сен ёнимда бўларкансан, ҳар қандай кишан ҳам менга оғирлик қилмайди. Борди-ю, ҳамёнимда бир танга ҳам пулим қолмади дейлик. Хўш, нима бўпти шунга? Ахир, менинг хазинам бор-ку — бу сенинг қалбинг, яна менинг бебаҳо бахтим-саодатим, роҳат-фароғатим, ҳузур-ҳаловатим, яъни сенинг бетимсол латофатинг менинг битмас-туганмас бойлигимдир. Мен авлиё Элуага сифиниб, ундан шафо-

атини биздан дариф тутмасликни илтижо қиламан, у қандай мушкул аҳволда қолганимизни кўриб, бизга шафқат қилади ва бизни ҳар хил ёвузликлардан ҳимоя қилади — мен бунга аминман. Демак, мен ҳозир суд нозири ҳузурига бориб, унга керакли ҳужжатлар, шартномаларни тайёрлашни буюраман. ҳеч бўлмаганда, ҳаётимнинг бебаҳо гули бўлмиш сен дурустгина кийинасан, яхши уйда яшайсан ва бутун умр ходималаринг атрофингда парвона бўладилар, худди қироличага хизмат қилгандай, негаки, пири бузург ҳазратлари даромадларимнинг бир қисмидан фойдаланишимга розилик берди.

Тъенетта ҳам йиғлаб, ҳам кулиб, бундай бахтдан ўзини четга олиб қочар ва озод одамнинг қул бўлишига йўл қўймаслик учун ўзи ўлишни хоҳларди, лекин мэтр Ансо унинг қулоғига шундай ширин сўзларни пичирлаб айтиб, агар Тъенетта шундай қилса, ўзи ҳам унинг орқасидан гўрга киришини айтиб чўчитарди, шунда Тъенетта, олдин муҳаббат қувончидан баҳраманд бўлай, кейин хоҳлаган пайгимда ўзимни ўзим ўлдира оламан-ку, деган қарорга келиб, никоҳдан ўтишга рози бўлди. Турлик заргарнинг ўз маҳбубасини деб бутун молу давлатидан ва эркидан воз кечиб, қул бўлиб яшашга розилик билдиргани бутун шаҳарга овоза бўлганида одамлар бундай ажойиб эркакни ўз кўзлари билан кўришни хоҳлаб қолдилар. Сарой хонимлари эса, уста билан узоқроқ суҳбатлашиб туриш учунгина, унинг дўконидан беҳисоб тилла ва кумуш буюмларни харид қила бошладилар; Шаҳарнинг соҳибжамол аёллари узоқ йиллар давомида устанинг улар билан мулоқотда бўла олмагани ҳиссасини чиқармоқ учун, Ансонинг устахонасига гала-гала бўлиб келишарди. Илло, бу аёлларнинг айримлари ҳусн-тароватда Тъенеттага тенг кела олсалар ҳам, ҳеч бирида Тъенеттаникидек покиза қалб йўқ эди. Ниҳоят, қуллик ва муҳаббат даври яқинлашиб қолганини кўрган Ансо ўзининг ҳамма олтинларини эритиб ундан шоҳона тож ясади ва уни ўз ихтиёрида бўлган марварид ва бриллиантлар билан безади, сўнг яширинча саройга келиб, уни қироличага бераркан, шундай деди:

— Ҳазрати олиялари, ўз бойлигимни кимга ишониб қолдиришимни билмайман — мана у. Эртага уйимдаги ҳамма нарсалар менга заррача раҳм қилмаган лаънати роҳибларнинг мул-

кига айланади. Мен фақат сизнинг шоҳона меҳрибонлигингиз туфайли маъшуқамнинг жамолини кўриш бахтига муяссар бўлганим учун, ушбуни менинг фақирона миннатдорчилигим деб билгайсиз, зеро ҳар қанча пул ҳам ёримнинг бир лаҳзали нигоҳига арзимаёди.

— Яхши гап бўлди, оққўнгил одам, — деди қирол. — Аббатлик эртами, кечми, бир кун мендан ёрдам сўраб келади, ана ўшанда, албатта, сени эслайман.

Тьенеттанинг аббатликда ўтаётган никоҳ тўйига келган одамларнинг сон-саногии йўқ эди; қиролича келинболага бежирим никоҳлибоси тақдим этди, қирол эса, унга тилла сирғаларни ҳар куни тақиб юришига ижозат берди. Латофатда ғайритаъриф келин-куёв аббатликдан чиқиб, олдин Сен-Ле черковига, сўнг эндиликда қулга айланган Ансонинг уйига йўл олишганида, ўз уйлари деразалари олдига йиғилган одамлар бу янги турмуш қурган икки бахтиёрни яхшироқ кўриш учун машғалалар ёқиб, уларнинг йўлини ёритишганди. Кўчанинг икки четида оломон, худди шаҳарга кириб келаётган қиролни қарши олаётгандай, зич терилиб турарди. Шўрлик куёв ўзи учун қумушдан қуйиб ясаган гардишни чап қўлига тақиб олганди — бу гардиш унинг энди Сен-Жермен аббатлигига қарашли мулк эканлигини билдирарди. Хўш, нима бўпти шунга?! Барибир, халқ янги қулни, худди энди тахтга ўтираётган ёш қиролни қутлагандай, «Шон-шараф, шон-шараф!» — деб ҳайқирарди ва халқнинг Тьенетта ҳақида айтаётган мақтов сўзларини, унинг хусн-латофати, сиполигига таҳсинлар айтилаётганини эшитиб, севинганидан боши кўкка етган бахтиёр ошиқ мэтр Ансо кўчадаги одамларга тинимсиз равишда таъзим қиларди. Мана, у ўз уйи дарвозасининг ям-яшил новдалар ва бўтакўз гуллардан тўқилган гулчамбарлар билан безатилганини кўрди. Бутун маҳалланинг казо-казо фуқаролари мэтр Ансони қутлаш учун йиғилгандилар, улар: «Сиз ҳамиша олийжаноб инсон бўлиб қолаверасиз, аббатликнинг хоҳишига зид ўлароқ», дейишарди. Гапимга ишонингларки, ушбу никоҳ куни келин билан куёв ҳайратомуз таассуротларга бардош беришда бир-бирларидан қолишмадилар. Бу борада эр бир неча марта устун келган бўлса ҳам, унинг суюкли хотини, забардаст деҳқон қизларга хос иқтидор билан бу мусо-

бақада эрининг ютуқларига жавоб қайтарди... Улар дастлабки бир ойни ҳузур-ҳаловатда, шод-хуррамлик билан ўтказдиларки, уларни биринчи топишган кунларидан бошлаб чўп ва хасларни битта-биттадан йиғиб, ўзлари учун ин ясай бошлаган каптарларга қиёс қилиш мумкин эди. Ўенетта ўзининг бу кўркем уйидан ва буюртма бергани келган одамлардан мамнун эди, ҳамма харидорлар мисли дарёдай оқиб келишар ва кетаётганларида уй бекасининг хусни-жамолига маҳлиё бўлиб қайтишарди. Асаи ойи туганидан кейин кунларнинг бирида, эндиликда капитулнинг мулкига айланган бу уйга келин-куёвнинг соҳиби ва эгаси донишманд қария, пири бузург ҳазратлари ҳугон зўр дабдаба ва виқор билан кириб келди ва деди:

— Бўталарим, бугундан эътиборан сизлар эркинсиз, ҳамма қарзлар ва мажбуриятлардан озод қилиндингиз. Яна сизларга шуни айтмоқчиманки, қалбларингизни бир-бирига чамбарчас боғлаган буюк муҳаббат мени энг биринчи дақиқалардан ҳайратга солган эди. Кейин эса, аббатликнинг ҳуқуқлари эътироф этилган заҳоти, ўзим олдин сизларнинг Тангримнинг амалларига бўлган эътиқодингизни синаб кўриб, кейин икковингизга беқусур саодат бахш этмоқчи бўлдим. Бу берилган озодлик учун ҳеч қандай ҳақ тўламайсизлар.

Пири бузург шундай деб, эр-хотиннинг юзига аста шапатилаб қўйди, хушбахт эр ва хотин тиз чўкишди ва севинганларидан йиғлай бошлашдики, бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ эди.

Мэтр Ансо саховатли пири бузург ҳугоннинг дуои хайри ва кўрсатган марҳамати ҳақида қўшниларига сўзлаб берди, бу хушхабарни эшитган бутун маҳалла аҳли кўчага отилиб чиқди. Кейин турлик заргар зўр эҳтиром билан пири бузургнинг оти жиловидан ушлаб то Бюсси дарвозасигача кузатиб қўйди. Заргар йўлга отланаётганида бир халта танга олиб олган эди, у йўлда кетатуриб ана шу халтадаги тангаларни қашшоқлар ва ногиронларга сочар экан, дерди: «Бу Худонинг марҳамати! Пири бузург ҳазратларини Тангрим ўз паноҳида асрасин, ҳазрат ҳугон омон бўлсинлар!»

Ансо уйга қайтиб келиб ёр-дўстларини меҳмон қилди. У никоҳ тўйини бошқатдан бошлади ва бу тўйда бир ҳафтагача зиёфат да-

вом этди. Бир тасаввур қилиб кўринг: салмоқли ўлжани ютиб юбориш учун энди оғзини катта очган капитул икки қулга бундай меҳрибонлик кўрсатган аббатга қаттиқ маломат қилди. Орадан бир йил ўтганида қария ҳугоннинг бироз тоби қочиб қолади, ана шунда унинг тавбасини қабул қилгани келган руҳоний ота: «Сен капитулнинг муқаддас ҳуқуқларига ва Худога ҳиёнат қилдинг, шунинг учун Само сени жазога мустаҳиқ этмоқда», — дейди.

— Ўшал одам ҳақидаги фикримда агар янглишмаган бўлсам, — дейди аббат руҳоний отага, — у берган ваъдасини унутмагай.

Чиндан ҳам, мэтр Ансонинг бир йил бурун тўйи бўлган кун тасодифан ушбу кунга тўғри келган эди — шу пайт роҳиб кириб, заргар келганини ва ҳожатбарори пири бузургдан киришга ижозат сўраётганини айтади. Мэтр Ансо пири бузург ётган залга киради ва ёнидан зўр маҳорат билан ясалган ғоятда мўъжизаваш иккита сандиқча чиқариб аббатга узатадики, бутун христиан оламида биронта ҳам уста ҳанузгача гўзалликда бу мўъжиза даражасига ета оладиган ҳеч бир дурдона буюм ярата олмаган. Иккала сандиқчада: «Севгида собит бўлишга қасамёд қилган одамдан», деган ёзув бор эди. ҳаммага аёнки, бу икки сандиқча ҳалигача аббатликнинг бош меҳробида туради ва ҳамма уларни бебаҳо хазина деб ҳисоблайди. Яна шуни илова қилмоқчимиз: ошиқ йигит Ансо бу сандиқчаларни ижод қилиш учун бисотидаги бутун бойлигини сарфлади, лекин бу ғоят нафис ва ажиб сандиқчалар унинг ҳамёнини қуритиш ўрнига лим-лим қилиб тўлдирдилар, сабабки, улар устанинг шон-шухрати ва даромадини янада кўпроқ оширишга хизмат қилди, бунинг натижасида, мэтр Ансо ўзи учун дворянлик унвонини ҳамда жуда катта ер-мулк сотиб олишга муваффақ бўлди ва Ансолар зотига асос солди — бу Туренда энг ҳурматли фамилия ҳисоблана бошлади.

Ушбу қисса, ҳаётда мушкул аҳволга тушган чоғларимизда муқаррар авлиёларга ва Худога сиғиниш ва муттасил собитлик билан яхшилиқка интилиш керак, деб сабоқ беради бизга. Чин муҳаббат ҳамма нарсадан аълодир — бу ҳикмат жуда қадимги ибора бўлса ҳам, муаллиф уни шу ўринда эшлашга журъат этди, чунки у муаллиф дилини бағоят хушнуд қилади.

ХІХ АСР ФРАНЦУЗ ЁЗУВЧИЛАРИГА МАКТУБ¹

1834 йилда Оноре де Бальзак «ХІХ аср француз ёзувчиларига мактуб» номли очиқ мурожаатини эълон қилади. Ушбу мактубда биринчи бўлиб муаллифлик ҳуқуқи масаласини ўртага ташлаган. Шу билан бирга, Бальзак ўз замонасининг амалдаги қонунчилиги адиблар меҳнатини бир пулга чиқарувчи қароқчилардан лозим даражада ҳимоя этмаётганлигини ошкора баён қилган. Шу боис ҳам Бальзак «Адиблар жамияти»ни тузишни таклиф қилган ва унинг раиси бўлган. Ушбу жамият ҳанузгача фаолият олиб бормоқда.

(Pro aris et focis)²

Жаноблар!
Адабиёт республикасида кўпчилик манфаатлари ва шахсий манфаатлар билан боғлиқ муҳим масалалар ўртага тушди: сизларнинг ҳар қайсингиз уларни яхши биласиз, тор доираларда улар тўғрисида гаплашасиз, лекин очиқчасига шикоят қилишга ёхуд кулфатларимизга даво бўладиган дорилар таклиф қилишга ҳеч қайсингиз журъат этмайсиз. Аммо вақт ўтган сайин кулфатлар кўпайиб боряпти, вақт ўтган сайин бизнинг хусусий манфаатларимизга кўпроқ зарар етяпти, бундан эса, биз озор чекмоқдамиз. Бахтга қарши биз озор чекканда ёлғиз ўзимиз озор чекмаймиз: мамлакат тафактури бутун мамлакат демакдир. Мамлакат буларнинг барини билиб қўйса, чакки бўлмасди. Ҳозирги пайтда ёзувчи фақат ўзининг кучи билан кун кўриш истагига эга бўлса, ўз манфаатларининг ташвишини ўзи қилмоғи лозим. Маълумки, бу манфаатлар Францияда китоб нашр этиш ишлари билан боғ-

¹ Оноре де Бальзак. ХІХ аср француз ёзувчиларига мактуб. Озод Шарифиддинов таржимаси//Жаҳон адабиёти. 1999, № 8. 136 – 149 бетлар.

² «Қурбонлар ва кулбалар ҳимоячисига» (лотинча).

лик, китоб нашр этиш эса, ҳозирги кунда буткул инқирозга учраган. ҳеч қачон ҳозиргидек норозилик билдирувчи бирон кудратли овозга эҳтиёж бўлган эмас, кимдир бизнинг *citta dolente*¹ни ҳимоя қилиб чиқмоғи керак, кимдир бир замонлар Бомарше драматик муаллифларни ҳимоя қилиб, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилишга мажбур этганидек, бош кўтармоғи лозим. Сўз олмоқ учун бизнинг эҳтиёжларимиздан ўзга ҳеч қандай асосимиз йўқ. Шунинг учун ҳар қайсимиз шошилиш оқибатида туғилган ва ошиқиш тарзда ёзилгани учун манифест услубидаги ғализликларни кечирмоғимиз жоиздир. Чунки буларнинг бари кундузги соатлар ишига кифоя қилмайдиган одам томонидан ёзилгандир.

Ўтмишда бирон-бир даврда санъаткор ҳозиргидан кам ҳомийлик кўрмаган эди, бирон-бир асрда ҳозиргидан ортиқ маърифатли омма бўлмаган эди, авваллари ҳеч қайси замонда тафаккур ҳозиргидек кудрат касб этмаган эди, ҳеч қачон санъаткор, ўз-ўзича олганда, ҳозиргидек кам аҳамиятга эга бўлган эмасди. Тан олинмаган кўпдан-кўп ҳуқуқларни тасдиқлаш учун бош кўтарган Француз инқилоби сизларни ваҳшиёна қонун асоратига бериб қўйди. Инқилоб гўё адабиёт ва санъатнинг муҳожирликка юз тутишини аввалдан кўргандек, сизларнинг асарларингизни жамоат мулки деб эълон қилди. Албатта, бу қонуннинг замирида улуғ ғоя бор. Шак-шубҳа йўқки, жамият даҳога қараб, «сен бизни бойитасан, лекин ўзинг қашшоқлигингча қоласан» деса, бу жуда ҳам соз. Қадимлардан бери аҳвол шундай давом этиб келарди. Лекин қадимлардан бери шуни-си ҳам бор эдики, қироллар ёхуд халқлар улуғ одамларга нисбатан ҳурмат-эҳтиромларини ёхуд кечиккан ардоқларини намоён қилиб келардилар. Инқилоб буларни рад этди. Даҳонинг тантанасига аталган бирдан-бир жой эшафот бўлиб қолди. Яхши биласиз, инқилоб Франциянинг энг улуғ шоирларидан бири бўлмиш Андре Шеньени, шунингдек, Лавуазье билан Марзетни бошидан жудо қилди. У пайтларда анча-мунча эркин бўлган матбуот оғзига сув солиб олганди. Нақадар муд-

¹ Фурбатхона (итальянча).

ҳиш бир сабоқ! У халқларга нафақат қонуну фармойишлар, балки маънавият ҳам кераклигини исбот қилади. Маънавият! Руссонинг ҳам улуғ хитоби шундай бўлганди.

Шундай қилиб, жаноблар, — сиз шоирлар, сиз машшоқлар, сиз драматурглар, сиз носирлар, сизларким, яъни мамлакатнинг шон-шарафи учун меҳнат қиляпман деган фикр билан яшовчилар, сизким, аср руҳини барпо этаётганларнинг ҳаммаси, сизким, шуҳрат қуёшидан шуълаланган ҳаволардан симирмоқ учун қашшоқлик қаъридан юксақларга парвоз қилганлар ва сизким, парвоздан кўрқиб, шубҳалар исканжасида эзилиб ўлиб кетадиганлар, орзулар юки остида инқиллаган шўрлик болалар, сизким, иродангизнинг кучи билан тантана қилувчилар ҳамма-ҳаммангиз ўз-ўзингизга меросхўр бўла олмайсиз, деб эълон қилиндингизлар. Қонун савдогарнинг молларига, моддий меҳнат деб аталмиш нарса ёрдамида қўлга киритилган, баъзан эса, разиллик эвазига топилган пулларга тўла: қонун ерни ҳимоя қилади, тер тўкиб меҳнат қилувчи пролетариатнинг уйини ҳимоя қилади, лекин шу қонуннинг ўзи фикрлаш билан меҳнат қиладиган шоирнинг ишини мусодара қилади. Агар бу дунёда муқаддас мулк бўлса, агар чиндан ҳам инсон тасарруфига тегишли бирон нарса мавжуд бўлса, бу инсон еру само ўрталиғида барпо этадиган, чиндан ҳам фақат унинг ақлий фаолиятининг самараси ўлароқ майдонга келадиган, лекин ҳамма одамларнинг қалбида гуллаб-яшнайдиган нарсасидир. Илоҳ қонунлари ҳам, инсон қонунлари ҳам, соғлом ақл ўйлаб топган аянчли қонунлар, қўйинг-чи, жамики қонунлар биз томонда, бизни хонавайрон қилмоқ учун бу қонунларнинг ҳаммасини топтаб чиқмоқ даркор эди. Биз мамлакатга хазиналар ато этамиз, биз бўлмасак, мамлакат улардан маҳрум бўларди, бу хазиналар заминга ҳам, жамоатчилик битимларига ҳам боғлиқ эмас. Шу хазинани барпо этиш борасидаги энг машаққатли меҳнатга мукофот ўрнига, мамлакат унинг самарасини мусодара этмоқда. Корнель ҳамма омборларни бойликларга тўлдириб ташлади, ҳеч қандай об-ҳаво инжиқликларидан кўрқмайдиган ҳосиллар кўтарди, у актерларга, ноширларга, қоғоз ишлаб чиқарувчиларга, муқовачиларга, шарҳловчиларга, асрлар мобайнида камаймайдиган бойликлар ато қилди, энди-

ликда эса, мамлакат уялмай-нетмай шу Корнельнинг авлодларини қашшоқликка, тўрва-халтасини кўтариб, Корнель ҳайкалининг пойида тиланчилик қилмоққа маҳкум этмоқда. Изтироб чекишдан тўхтаганларга нисбатан кўнгли раҳм-шафқатга тўла шаҳарлар, қайта-қайта таҳқирланг ўз даҳоларингизни! Уларни ҳар куни таҳқирланг, хорланг, шундай қилсангиз, сизлар изтироб чекаётганларни кутқариш тўғрисида камроқ ўйлайдиган бўласизлар.

Меросдан маҳрум қилишнинг битта жирканч томони бор — буни ҳали ҳеч ким таъкидлаганича йўқ; суҳандон ёзувчилар гапимизни илиб кетсалар керак, биз уларга бир ишора беремиз, холос. Эй донолар, сизларга мурожаат қиламан. Негаки, сизлар учун баъзи ғояларнинг астари йўқ, шунинг учун уларни баҳссиз қабул қиласизлар. Кўпинча улуғ даҳолар ўз асрларидан ўзиб кетишган, баъзи бир истеъдод эгалари эса, фақат йиллардан ўзиб кетишади. Кеча Виконинг куни туққан эди, эртага Балланшнинг куни туғади. Вольтер ва Шатобриан каби отабоболаримизнинг ибораси билан айтганда, ўз ҳаётида шуҳрат нурлари порлаган кимсалар унчалик кўп эмас. Людовик XIV даврида омма тор, сайланган доирани ташкил қиларди, лекин шунга қарамай, бу доира ўзининг улуғларига нисбатан ҳаддан ташқари шафқатсизлик билан, ўта адолатсиз муносабатда бўлди. Ўн олти йил мобайнида Расин қаламга яқинлашмади. Биз ҳозир гўзалдан -гўзал эртақларига қойил қолиб юрганимиз Перронинг буюклиги ўша улуғ асрда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Лафонтеннинг «Куюшнинг никоҳи» деган масалида Людовик XIV устидан қилган теран ҳазилини, жасоратли мазахини ҳеч ким тушунмаган эди. Жасоратли соддадил одам «Душманимиз — ҳукмдоримиздир» деб ҳайқирмоғи ва бунинг учун Бастилияга қамалмай қолмоғи мумкин эди. Гарчи китобхон ва фикрловчи омма кўпайган бўлса-да, ўтган асрда Монтескье бадавлат бўлмаганида «Қонунлар руҳи» уни қашшоқ аҳволга солиб қўйиши мумкин эди, тирикчилик қилмоқ учун у «Форс мактублари»ни ёзмоққа мажбур бўларди. Сизларга «Поль ва Виржиния» нинг аламли қисматини гапирмай қўяқолай — бу китоб ҳамма жойда рад жавобини олган эди, «Христиан руҳи»-

нинг биринчи нашрини ҳам айтмай қўяқолай — у ака-ука Балланшларнинг жасорати туфайли дунё юзини кўрганди. Бунда, ҳар қалай, даҳо даҳога ишонч билдирган эди. Ижоддаги биринчи қадамлар биринчи ғуссалардир. Буни сиз ҳаммангиз озми-кўпми даражада бошдан кечиргансиз. Шубҳа йўқки, бу жароҳат тузалиб кетади. Чинакамига юксак табиатли одамлар кекчи ҳам, ҳасадгўй ҳам бўлишмайди.

Шундай қилиб, жаноблар, ҳозир бизнинг жонимизни суғуриб олаётган қонун қашшоқликда сўниб бораётган мутафаккир, шоир, драматургнинг хонадонидан омад нурлари ярқираб кўринган бир фурсатда уларнинг рисолалари, шеърляти, китоби, комедиялари, драмаларини ўғирлаб олади. Қонун уларни бир қўли билан ўғирлаб олиб, иккинчи қўли билан бошқаларга беради. Кимга дейсизми? Буни эшитиб, ҳатто ёввойи одамлар ҳам кулиб юборарди. Айтайми? ҳа, айтаман, бу нарса яширин қолиб кетиши мумкин эмас. Билиб қўйинглар, қонун уларни ноширларга ошириб юборади. Истеъдодли одам ўлим тўшагида ётиб: «Агар мен ўлсам, менинг шуҳратим лоақал менинг болаларимга, менинг оиламга, менинг қариндош-уруғларимга бахт келтиради-ку!» деган фикрдан тасалли топиши мумкин эмас. Донгдор одамлар оилаларда бойликларини мангуга тўнғич фарзандларига бириктириб қўйишган, банкирларнинг хонадонларида кенжа фарзандларга атаб қўйилган, меҳнат қилиб топилган бойликнинг ҳаммасини улар аввалдан тақсимлаб қўйишган, улар фақат тунги бедорликни ва фикрни мерос ҳуқуқидан маҳрум этишган.

Ўтмишда ана шу ўлмас ворисийлик масаласида ҳеч қандай қонуну низомлар қабул қилинган эмасди, бироқ қироллар сўз шаҳзодаларига қасрларидаги энг ҳашаматли хоналардан жой беришган, ўз хазиналаридаги энг ноёб бойликларни уларга тортиқ этишган, устларидаги ял-ял ёпинчиқларини уларнинг устларига ёпишган ва жону диллари билан тожларини уларнинг бошига кўндиришган. Эндиликда эса, Рудольф Габсбург Пелликога зулматли турмани раво кўрмоқда, эндиликда прусс қироли ва Россия императорлари Екатерина ҳамда Фридрих аънаналаридан бўйин товламоқдалар, эндиликда эса, фикр

кетидан айғоқчилик қилиб юрган ва фикрнинг бўйнига солиқ сиртмоғини илаётган қора одамларга Франция пул харжламоқда. Ниҳоят, XVIII аср ва Инқилоб меросхўри, матбуотнинг ишонган вакили Июльдан кейин монархиянинг бурқсиб ётган вайроналарида бу машғулоти давом эттирмоқда. Монархия фикр билан муроса қилиб дунёни бошқаришни эплаёлмади, у ақлий дунёни, ахлоқ дунёсини, диний дунёни, сиёсат дунёсини, фикрни пухта ўйлаб, бўғиш йўли билан қайта қуришни эплаёлмай нобуд бўлган эди. Кечаги кун жаноблари, сизларни ким қирол қилиб қўйди?

Граф Турскийга қараганда заковат донгдорроқдир, буни билиб қўйинг! Фикрни худо беради ва у худога қайтади, фикр қироллардан юқорироқ туради, фикр уларнинг бошига тож бўлиб қўнмоғи ва уларни тождан маҳрум этмоғи мумкин. ҳамма соҳаларда бирон-бир улуг янгиликлар жорий қилган Наполеон ўн йиллик мукофотларга асос солган эди. Қани ўша ўн йиллик мукофотлар? Революция сабабли биз хонавайрон бўлдик ва бу яқин ўртада ҳали ўзимизга келолмаймиз, чинакам қироллар - биз ҳаётлигимизда бизнинг тўғримизда ғамхўрлик қилишни ўйламоқ учун етарли даражада узоқ муддат ҳукм сурадиган қироллар эса, бу дунёни тарк этишди. Рафаэльга Юлий етишмаяпти. Бизнинг палаталаримиз бор. О, жаноблар! Бу палаталар бошлари устида Энгр чироқларини кўриш ўрнига, сизларга қараб юзлаб марта «Рака»¹ деб ҳайқаришмаганми? Ягона адабий муассаса бўлмиш Академия бизни ҳимоя қилишга қобил эмас; у фақат муҳокама қилишни ва гап сотишни билади. Бу бизни шундай хулосага олиб келадики, биз на палаталаримиздан, на Академиядан нажот кутмагимиз керак. Қонун деганлари нафақат даҳрий, у меҳр-шафқатдан ҳам маҳрум. Асримизнинг хасталиги — сиёсатдаги меҳр-шафқатсизликдир. Нима кўп, газнага алоқадор қонунлар кўп, нима кўп, жазоловчи қонунлар кўп, лекин ҳеч қанақа низомномалар йўқ, бунинг устига низомнома билан қонун ўртасидаги фарқни илғаб олишга қодир бўлган ақл эгаларининг

¹ Қадимги суриёна сўз бўлиб, ҳаддан ташқари жирканиш маъносини билдиради.

ўзи йўқ. Бунақа ақл эгаси топилади деб хаёлларингга ҳам келти-
ра кўрманглар — ҳокимият томонидан ардоқлаб етиштирилган
ва палатада ваколатли ўрнини эгаллашга интиладиган вилоят-
лар томонидан турли-туман навларга ажратилган ўртамиёна одам-
лар хорида биронта ҳам овоз ажралиб турмайди.

Энди сармоя тўғрисида гаплашиб кўрайлик, пул тўғрисида
гаплашайлик! Ўзининг унвони билан мақтанувчи асримизнинг,
ўзини ижобий гоёлар асри деб атовчи давримизнинг тафакку-
рини чамалаб кўрайлик, унга бирон-бир моддий тус беришга
уриниб кўрайлик. Ёзувчи жуда катта меҳнатсиз ҳеч нарсага эри-
ша олмайди. Бу меҳнатда, вақтда ёхуд пулда ифодаланадиган
сармоянинг тажассумидир. Вақт пул дегани, вақт пул туғади.
Шундай қилиб, ёзувчининг билимлари формулага айланмасдан
аввал буюм бўлган, унинг бошидан кечирган драмаси эса, иж-
тимоий кечинмага айланишдан аввал қимматбаҳо тажриба бўлган.
Унинг яратганлари беҳад буюк бойликдир: у тинмай яратади, у
одамларга лаззат-фароғат бахш этади ва у сармояни ишга сола-
ди, заводларни ишга солиб юборади. Лекин буни тан олишмай-
ди. Машиналарни, ғаллани, ипакни, пахтани кузатиб борувчи
бизнинг мамлакатимиз ўзининг маънавий хазиналари ҳақида гап
борадиган бўлса, бирдан қўлсиз, гунг ва кар бўлиб қолади. Жа-
ноблар, бизни меросдан маҳрум қилиш виждонсизликдир. Бироқ
хўрлик фикрга етказиладиган энг оғир жароҳатдир, деб ўйла-
манг. Яна бир бошқа, янада мудҳишроқ бир жароҳат борки,
ундан на Оврупо, на Франция хижолат чекади. ҳолбуки, Фран-
ция интеллектуал жиҳатдан Овруподан юқорироқ туради ва уни
варварлар тажовузидан на фақат қуроли, балки асарлари билан
ҳам ҳимоя қилади. Бундан буён Франция бир қўли билан жанг
қилади, иккинчи қўли билан ёзади. Менга қаранглар. Савдогар
той-той пахтани Гаврдан Санкт-Петербургда жўнатади. Агар
биронта гадо бир амаллаб кемага чиқиб олиб, бу пахтага қўл
теккизадиган бўлса, уни отадилар. Бирон-бир тўп буюмлар қанд,
қоғоз, шароб ҳамма мамлакатларга бемалол, дахлсиз етиб бор-
син учун, бутун Оврупо мушгарак қонунлар чиқарган. Унинг
кемалари, замбараклари, унинг флотию матрослари, қўйинг-чи,
жаъмики дов-дастгоҳию қурол-аслаҳаси шу той-той товарлар

хизматига шай. Агар қароқчи савдо кемасини босиб оладиган бўлса, ҳамма ёқ тўполон бўлиб кетади: ҳамма қароқчини қувлашга тушади, кўп ўтмай у тутилади ва дорга осилади. ҳозирга қадар муваффақиятсизликка учраган драма муаллифининг қисматига фақат шоирлар юм-юм йиғлаган эди. ҳолбуки, унинг учун бу маваффақиятсизликдан дарак бериб янграган ҳуштак дорга тортилиш билан баробар эди. Аммо китоб пайдо бўлсачи? О! Китобга баайни қароқчига қилган муомалаларини қилишади. Унинг кетидан қувлашга тушишади, жон-жаҳдлари билан уни излашади, у ҳали йўрғақдалигидаёқ уни ушлашади, унинг биринчи нашри пайдо бўлгунича аллақайларда босиб чиқаришади. Қароқчи қатлдан қутулиб қолиш учун доҳиёна тадбирлар кўради. Ёзувчининг китобда мужассамлашган даҳоси эса, уни жаллодларнинг қўлига ушлаб беради. Германия, Италия, Англия, Франция очофатлик билан китобга баравар қўл узатишади, негаки, ҳамма жойда ялпи ўғирлик содир бўлаётган экан, Франция ҳам бошқа мамлакатлардан орқада қолиши мумкин эмас-да! Шундай қилиб, Францияда муаллифларга нисбатан қонун мажмуаси қандай бузилса, тафаккурнинг мўртгина самарасига нисбатан ҳам бутун Оврупода муштарак қонунлар шундай бузилмоқда.

Агар бизнинг овозларимиз баландроқ бўлганида эди, бизнинг овозимизни келажакнинг фикрловчи одамлари эшита олганида эди, бизнинг шикоятларимизга жавобан умум ҳайқирғи янграган бўларди. ҳар томондан бизга қараб, «наҳотки, мамлакатингиз сизларга ҳомийлик қилмаса?» деб қичқирган бўлишади. Йўқ! Мамлакат ўзининг пўлат қуювчиларининг ташвишини қилади, узум етиштирадиган боғбонларининг устида ўлиб-тирилади, она гўдаги устида йиғлаб-сиқтагандек, мамлакат ип-газлама устида кўз ёш тўкади. Пўлат қуювчилар ва саноатчиларни ҳимоя қилиш учун мамлакатнинг ихтиёрида божхоналар, хирожу ўлпонлар бор, *status quo*¹ ни қўллаб-қувватлайдиган тадбирлари бор, саноатда анъаналар мавжуд. Шу тарзда, жамики моддий нарсаларга ғамхўрлик қилишда мамла-

¹ Мавжуд вазият (лотинча).

катнинг ақл-идроки етиб-ортади, аммо тафаккур билан боғлиқ равишда пайдо бўладиган жаъмики нарсаларга нисбатан мамлакат бутунлай лоқайд. Бу мамлакат Франциядир. ҳа, жаноблар, буни эслаб қолинг, Франциянинг учдан бир қисми хорижда қайта босилган матбаа маҳсулотлари билан таъминланади. Хорижликлар орасида энг разил, энг номуссиз ўғри – бизнинг дўстларимиз деб аталмиш қўшниларимиздир. Бу халққа яқинда биз қонимизни бердик, уларга бойликларимизни ҳады этдик, истеъдодли ва жасур одамларимизни улар билан баҳам кўрдик. Бунинг учун эса, улар миннатдорчилик ўрнига қотиллик қилиб бойимоқдалар, негаки биздан олисда амалга оширилган ўғирликлар бу ерда қанчадан-қанча одамнинг ўз жонига суиқасд қилишига олиб келади. Шўрлик француз ношири мамлакат бўйлаб сочилиб кетган қироатхоналарга минг азобда қийналиб, ялиниб-ёлбориб беш-олтита китоб сотади. ҳолбуки Бельгия китобларимизнинг икки мингини арзон-гаров нарҳда Оврупонинг бадавлат одамларига сотиб юборади. Адабиётни яхши кўрадиган турли-туман олифталар саёҳатдан қайтар эканлар, Бельгияда олти франкка харид қилишган Гюгонинг тўла асарлар тўпламини мақтанишиб кўз-кўз қилишадди. Бир журналда эълон қилинган мактубни қайта босишга қабул қилган журнал обуначилари нариги журналникига қараганда жуда ҳам кўпайиб кетади. Бизнинг мамлакатда божхона бор. Аммо божхонадан нима фойда? Божхона дегани жуда арзимас нарса бўларкан. Матбаа нашрларини олиб киришни таъқиқлаб қўйишдан ҳам осонроқ нарса борми? Қани, ўзингиз истаган чегарамизга боринг-да, ўз асарларингизни сўраб кўринг: амин бўласизки, гўё сиз аллақачон оламдан ўтиб кетгандек, ҳамма асарларингиз аллақачон умум мулки бўлиб қолипти. Бироқ бу ҳали хамир учидан патир, холос. Яқинда бир йирик ёзувчи китоб эълон қилди (бу ерда мен қуруқ фактни бўямай айтиб бермоқчиман). Ёзувчи жаноб Ламенне. Чиқарган китоби – «Диндорнинг сўзи». Жанубда китобдан ўн минг нусха сотилипти. ҳолбуки, ношир у ерга беш юзта ҳам жўнатган эмас. Асарни Тулузада қўшимча босишипти. Ношир бундан хабар топиб, Тулузага йўл олади. Тулуза Франциянинг ўзида жой-

лашган шаҳар. Ношир шаҳарга бориб ҳеч нарсага эриша олмади, чунки ўғирликни қилган асосий айбдор қалбаки одам номидан иш юритган экан, ашъёвий далилларнинг эса, изини қолдирмай йўқ қилиб ташлашипти. О! Агарда гап бирон-бир памфлет тўғрисида бўлганда эди, жамият қирол прокурори қиёфасида қанақа ғайрат билан бу жинойтнинг изидан тушган бўларди, ўзининг хуфияларини оёққа турғизарди, кўчирилган китобнинг ҳарфлари билан жаноб де Ламенне китобининг ҳарфларини бир-бирига таққослаб чиқарди, ҳарфларни қўйган корхонанинг эгасини топиб: «Қани, бу ҳарфларни сиз кимга сотгансиз?» деб суриштирган бўларди. Шу тарзда корхонама-корхона қидириб юриб, ҳукумат одамлари биронта қийшиқ қўйилган ҳарф ёрдамида айбдорни топишар ва унинг қолган умри турмада ўтган бўларди. Пул солинган ҳамённи ўғирлаган одамнинг умри сургунда ўтарди. Бу ўринда ҳам ўша сургунга сабаб бўладиган ўғирликнинг ҳамма белгилари бор. Хуллас калом, «Диндорнинг сўзи»нинг ўн минг нусхаси йигирма минг франк бўлади. Памфлет судьяларнинг иштаҳасини карнай қилиб юборарди, лекин улар янги «Қонун руҳи»ни яратмоқ учун бир томчи ҳам сиёҳ сарфламаган бўлур эдилар. ҳамма ўғирликлар ичида энг мудҳиши бўлмиш бундай ўғирликни қонун жинойт деб баҳолайди, аммо жинойтни тафтиш этмоқ учун ариза керак. Бироқ бизларнинг қайси биримиз ариза берамиз? Ўзимизга қолса, шикоят қиламизми? Овоз чиқармоқ — ҳамма номидан гапирмоқ ҳуқуқини ўзлаштириб олмоқ эмасми? Бу ўринда, жаноблар, ҳукумат ҳатто ўз манфаатларини тушуниб ҳам етмайди. Бу ўринда темир кассалар тизими ҳукуматга ички органлар ўрнига ўтади. ҳукумат бизнинг адабий журналларимиздан давлат солиғини тўлашни талаб қилади. «Ревю де Монд» билан бизнинг аламли фиғонларимизни қабул қилган журнал биргаликда сизнинг бирон сатрингизни босиб чиқаришдан аввал ҳар ойда саккиз юз франкка яқин солиқ тўламоқлари керак. Саккиз юз франк-а! Сизнинг саҳифаларингизга белгиланган ҳақнинг учдан бир қисми! Фазна солиқ тўлашни талаб қилади. ҳукумат эса, унинг ғазнасига солиқ тўлаши керак бўлган журнални ҳимоя қилмайди. Мевасини олмоқ учун шохни қир-

қадиган ёввойи одамнинг иши нақадар бемаъни бўлса ёки отини суғорган масхарабоз Арлекинга ўхшаб ҳукуматнинг ҳам шу қилган иши бемаъни эмасми?

Шундай қилиб, бизнинг оилаларимизни қонунсиз тарзда меросдан маҳрум қилиш билан жазолаш — бизни кутиб турган истиқбол — шу! Адабий қароқчилик масалаларини умумий ҳуқуқий меъёрлар доирасидан чиқариб ташлаш — бизнинг бугунимиз, мамлакат ичида бизни заррача қўллаб-қувватламаслик — ҳамма одамларнинг бахти-саодати учун демайман-у, лекин ҳамма одамларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун таъсис этилган ҳукуматнинг фаолияти шунақа!

Бу ўринда, жаноблар, баъзи бир юзакироқ ақл эгалари, эҳтимол, шундай дейишлари мумкин: биронта ҳам даврда адабиёт ёки янада кенгроқ тушунчадан фойдаланиб айтганда, инсон тафаккури сиёсати соҳасида ҳам, уни пулга чақиб кўрганнингизда ҳам, катта бойликлар яратган эмас, деб эътироз билдирмоғи ва Этьен, Скриб, Шатобриан, Тьер, Гизо, Ламаргин ва ҳоказо каби номларни мисол қилиб келтирмоғи мумкин дир. Бироқ, жаноблар, бизга қарши йўналтирилган хулосаларни чиқармоқ керак эмас. Ахир, биз одатда, ожиз ва касалманд одамлармиз, биз фақат тафаккур ишлари билан шуғулланамиз-у, олди-сотди масалаларига ақлимиз етавермайди. Биз иззаттаблик қилиб, камдан-кам ҳолларда ўз меросларимизга эгалик қиламиз. Бизнинг орамизда олғирроқ соғлом одамлар учраб қолса-ю, улар сиёсат соҳасида ҳам, шеърият бобида ҳам фаолият кўрсатишга қодир бўлсалар, шунга қараб, ҳаммамиз тўғримизда хулоса чиқариш керак эмас-да! Бундай одамлар ўзларини амакиларининг меросидан маҳрум қилмаган мажмуаларга орқа қилиб, бемалол уйқуни ураверадилар, адабиёт улар учун бамисоли Ораф, шундан ўтиб, юксак мансаблар жаннатига қадам кўядилар, бундай одамлар бир вақтнинг ўзида ҳам дурдона асарлар яратмоқни эплайдилар ҳам ҳар қандай олди-сотдини дўндирадилар. Бизни эзиб ётган ёвузликнинг оқибатлари учун яна ўзимизни ёмоноглиқ қилиб бўлмайди. Агар биронта улуг шоир ўзининг ижоди туфайли, нотиклик санъатининг шарофати билан ёхуд асарларининг олди-сотдисини яхши йўлга

қўйгани важдан орттирган бойлиги билан катта шуҳрат топган бўлса, ҳамма шоир ҳам шунақа эмаслигини билиб қўяйлик. Биз асримизга шунга эслатиб қўяйликки, энг улуғлардан кўра камроқ даражада улуғ бўлмиш шоирларимизнинг кўпчилиги пиёда юрипти. ҳолбуки, баъзи чайқовчиларнинг хусусий отхоналари бор, улар бир қадам ҳам пиёда босмайди. Китобларини ўғринча босиш Виктор Гюгони қандай хароб этаётган бўлса, Альфред де Мюссени ҳам шундай хароб этмоқда, бундан де Винни қандай азият чекаётган бўлса, Виктор Гюго ҳам шундай азият чекмоқда. Кўйинг-чи, бу қароқчилик Жюль Жаненга ҳам, Нодьегга ҳам, Жорж Сандга ҳам, Меримега ҳам, Курьегга ҳам, Бартелемига ҳам, Беранжега ҳам, бир сўз билан айтганда, ҳамма-ҳаммамизга катта зарар етказмоқда. Ўзларингиз ўйлаб кўринглар — келажакнинг эгаси бўлмиш янги бўғин етишиб келмоқда. Агар улар учун бизнинг қисматимизга тушганидан кўра гўзалроқ бир истиқболни тайёрлаб берсак, нақадар олижаноб ва гўзал иш қилган бўлар эдик.

Биз ҳаммамизни эзиб, қийнаб келаятган иккита энг изтиробли дардимизни айтдик, энди учинчисини ҳам айтмоқ керак. Биз уни яшириб қолмоқни маъқул кўрар эдик, бироқ бу даража юрак-юрагимизни ўртаб ётипти. Бу қонун томонидан, ҳукумат ёки аср томонидан бизга етказилган жароҳат эмас, бизни еб битираётган, адабиёт танасини қиймалаётган саратон касаллигидир.

Бирон-бир ёзувчи ўн беш йил ишлайди. Ўн беш йил қийналади, эзилади, азоб чекади, муҳтожлик машаққатларини тортади. У асари устида анча-мунча меҳнату маблағ сарфлади, анча-мунча кўз ёшлари тўкди, теварак-атрофни кўрди, одамларни ўрганди, дунёни билди, кўпгина мусибатларни кўрди, у ҳар битта жумла устида ҳазилакам тер тўкмади, корректурани ўқитмоқ учун чакана пул тўламади. Мана у, ниҳоят, китобини босмадан чиқарди. Персонажларини барпо этди, интригалар ўйлаб топди, драмани қоралагандай бўлди. Бироқ китоби чиқиб улгурмай, драмаси бир қолипга тушиб бўлмасданоқ, унинг китобини юлқиб олишади-да, асарини саҳна асарига айлантиришади. Бировнинг уйидаги оташкуракни олишга журъат қилмайдиган олижа-

ноб одам заррача виждони қийналмай, сизнинг энг қимматли мулкингизга қўл уваради. У хотинингизни тортиб олганидагидан кўра камроқ хижолат чекади. Лекин хотинингизни тортиб оладиган одам буни хотинингизнинг розилиги билан қилади, драматургия бобидаги муттаҳам эса, сизнинг ғоянгизни ўғирлайди. Бу муттаҳам ўғрини кечириб бўлмайди. У жуда ҳам мудҳиш, унинг келтирадиган зарари яна шуниси билан ортиб кетадики, ҳали ҳеч ким романга айлантирилган пьесани учратган эмас. Бу ўринда биз шундай ҳудудга қадам қўямизки, бу ҳудудда бизни аяйдилар. Бундан ташқари, бу баҳсимиз бизни олиймақом бир муҳитга олиб келадик, бунда бизни янги-янги изтироблар чекишга мажбур қилувчи сабаблар қалашиб ётипти.

Биз китобни ўқимоқлари учун эълон қиламиз, лекин уни чўзгилаб, қийқим-қийқим қилиб драмага айлантормоқларини ёхуд ундан зўрма-зўраки водевиль яшашларини истамаймиз. Бу ҳар томонлама ўйлаб кўришга арзийдиган масала. Муаллифнинг розилигисиз ғояни, китобни, сюжетни ўғирлаб олиш ўн саккизинчи асрда ҳамманинг ғазабини кўзгаши муқаррар эди. Чунки адабиётда одоб-ахлоқ масалалари жуда юксак поғонада турарди. Драматик муаллиф яхши бохабар — китобга жуда оғир меҳнат сарфланади, бу меҳнат сабр-тоқат билан услубга жило беришни талаб қилади (услуб эса, инсоннинг ўзи, унинг борлиги, унинг инъикоси, унинг моҳияти). Бу асар сизга бир ярим минг франк ҳам даромад келтирмайди. ҳолбуки, шу китобдан ясалган пьеса сизга китобга қараганда уч барабар ортиқ даромад беради. Пьеса муваффақиятсизликка учраган ҳолларда шунақа бўлади. Омад келиб, пьеса муваффақият қозонганда эса, у бутун бошлиқ бир қишлоқдан тушадиган солиқдан кўпроқ даромад келтиради. Бир сўз билан айтганда, биз айтаётган воқеани Лафонтен «Бертран ва Ратон» деган масалида ҳикоя қилиб берган. Тезроқ бу масалани бартараф қилмоқ учун мен молиявий масалани қўймоққа ошиқаман. Баъзи бир олижаноб одамлар учун пулнинг унчалик қадр-қиммати йўқ. Бизнинг сукут сақлашимиздан нечоғлик олижаноб эканлигимиз билиниб турипти. Агар биз сукунатимизни бузсак, жаноблар, буни бизнинг шахсий манфаатдорлигимизга йўйманг, балки адабиёти-

мизнинг таназзули туфайли туғилган масалаларни ҳар томонлама муҳокама қилиш истагидан деб билгайсиз. Таназзулнинг асосий сабабларини эса, биз қуйроқда кўрамиз.

Шундай қилиб, биз фикримизни кенг тарқалсин деган мақсадда эълон қиламиз. Бу гапимиз ҳар қанча анойи кўринмасин, унинг маъноси шуки, биз фикримизни қиймалашлари, бурдалашлари, яланғоч қилишлари, дорга тортишлари, сахна чироқларининг алангаларида қовуришлари ва «Роше де Канкаль» ресторанидаги олифталарга тортиладиган тансиқ таом сифатида театр муҳибларининг олдига кўйилиши учун эълон қилмаймиз. Таққослар излаб кўрайлик. Давлат авлиё Магдалина черковини куради. Куришдан олдин ҳукумат ёдгорликни халойиққа намоиш этади. Францияда давлат ҳамиша халойиқдан кўрқади, биронта бекорчи хўжа деворга кўмир билан бирон бемаза суврат чизиб кетмаслиги ёхуд Кредвиль ўзининг сирли имзосини чекиб кўймаслиги учун давлат панжаралар ўрнатади. Шундоқ бўлгач, ажойиб китобларни ҳимоя қилиш борасида «Театр учун пьеса қилиб қайта ишлаш ман этилади» деган маънода адабий-муниципал қонун қабул қилса бўлмасмикин? ҳеч қайсимиз бу таққос устида тортишиб ўтирмаймиз, ҳар биримиз ўзимизни китобимиз устига «*Exegi monumentum*»¹ деб ёзиб кўйишга ҳақли ҳисоблаймиз. Қаср бўладими ё чордеворхонами, жомеъми ёхуд чайлами — бу асар бизникидир. Агар китоб бир бочка шароб бўлганида, уни ардоқлар эдилар. Агар қўшнингиз сизнинг шаробингизни тиндириб, кейин унга тузукроқ нарса қўшиб, сотиб юборишга муваффақ бўлса, у жуда қаттиқ жазога мустаҳиқ бўлган жиноят содир қилган бўларди. Нимасини айтай, жаноблар, — савдо-сотик судлари одеколонни тегишли мойларини қўшмай сотганлари учун жуда катта жарима соладилар, чунки бу Фарина ишлаб чиқарган ҳақиқий буюмни қалбакилаштириш бўлади. ҳар гал гап айланиб, тоғ-тоғ буюмларга тақалганда қонун жуда ҳам аниқ бўлиб қолади! Аммо гап ёзилган саҳифа устида, гоё, фикр тўғрисида борадиган бўлса, адолатли суд суд жараёни нима эканини тушунмай қолади, унинг қонунлари фақат бизга қарши

¹ Ҳайкал созладим (лотинча).

йўналтирилган бўлади. Бу соҳада биз ўзимизни бемалолроқ ҳис этамиз, негаки, ҳеч кимнинг шон-шуҳратига даҳл қилмаймиз, гап коммерция манфаатлари устида кетяпти. Ахир, биронта одам йигирма ёшга кирган биронта асарни тилга олиб, шу асар ўзининг фазилатлари билан минглаб одамларни, Франция комедиясини истисно қилганда, бошқа бирон театр залига жалб қила олади, деган гапни айта олармиди? Уч-тўртта абжир одам томонидан ишлаб топилган пулни адибга етказиладиган катта заҳмат ўрнида кўрмаса ҳам бўлади. Қассоб отни хомталаш қилгандай улар асарга ташланадилар, чунки кўпинча, Роланднинг отига ёпирилиб ўрганиб қолишган. Агар бизнинг фикримиз бирор даражада инобатга олинганда, сизларга ўхшаб биз ҳам ҳаммамиз бажони дил уларга «Шуҳрат менга бўлсин! ҳамма пул сизга!» дея ҳайқирган бўлардик. Бироқ, жаноблар, театр пьесасининг ўзи билан олиб келадиган бундан бошқа ҳам кулфатлари кўп. Бизнинг фарзандимиз дунё юзини кўргандан кейин, театрларда содир бўлган ҳодисалардан кейин ҳам бошимизга яна анча-мунча ғаройиб савдолар тушади. Бирор олис-овлоқ вилоятда асаримизни китобхонлар бошига кўтариб турган бир чоғда театрда уни таҳқирлаб, хуштакларга кўмиб ташлашлари мумкин. Шартр кўчасида бозорингиз касод, Блуада эса, қўлма-қўлсиз.

Бу ўринда биз кулфатларимиз орасидаги энг катта ва чиндан ҳам энг оғирларидан бирига дуч келяпмиз. Бу моддий заҳматдан кўра, ёхуд асарингизни ўзларича тўқиб-бичиб ўзгартиришларидан кўра ўн барабар ёмонроқ ва мудҳишроқ жароҳатдир. Жаноблар, кулги томошаларини томоша қилаётганларнинг сони китоб ўқийдиганларнинг сонидан ортиб бормоқда.

Бир-биридан гўзал адабий асарларнинг қадрига етмоқ учун (ўтган асрларда энг адабий асрлар деб ҳисоблаганларига қараганда, бизнинг асримизда гўзал асарлар кам яратилгани йўқ - бу гапга мунаққидлар хафа бўлмай кўя қолсин) кенг маълумот, ривож топган зако, тинчлик, хотиржамлик керак, китобхон асарни ўқиганда анча-мунча ақл ишлатиши ҳам талаб қилинади, ҳолбуки, драматик асарни тушунмоқ учун ҳазми овқат вақтида чала мудраб ўтириб уни томоша қилиш кифоя.

Парижда ўн иккита театр бор — агар улар даромад келтир-

маса, биронгаси ҳам яшай олмайди. ҳозирги пайтда ҳар битта театр зали бир кунда ўрта ҳисобда икки минг франкдан даромад беради. Шундай қилиб, Париж драматик адабиётга деярли ўн миллион миқдорида йиллик маблағ беради. Бунга вилоятларда олинадиган даромадларни ҳам қўшиш керак — уларни санаб саноғига етиб бўлмайди. Энди, жаноблар, айтинглар, Чикатта адабиётнинг йиллик маблағи қанча бўлади деб ўйлайсизлар? Ҳа, ўша йиллар мобайнида минг азоб билан ёзиладиган «Эҳтирослар», «Париж Биби Марямнинг жомеъи», «Альфред де Мюссенинг ажойиб шеърлари», «Қора докторнинг маслаҳатлари», «Индиана», «Ўлик эшак», «Богемия қироли ва унинг етти қасри тарихи» деган номдаги жуда гўзал асарлар! Фредерик Сульега, Эжен Сюга, Андри Монье манзараларига, ака-ука Тьерриларга, жаноб Барантуга, жаноб Вильменга, сабр-тоқатли Монтейльга қанча улуш беришар эканлар? Юракларимиз уятдан эзилиб, ситилиб кетсин! Биз таъкидлаймизки, бу қалтис ишга қўл уришга журъати етган Париждаги ўнта наشريёт бутун Франция бўйлаб бир миллион франк миқдорда ҳам даромад олмайди. Биз мамлакатимизни нима сабабдан қоралашимизни биласизларми? Бизни моддий манфаатдорликда айбламай қўйиша қолишсин — биз бундан қўрқмаймиз. Масала ҳаддан ташқари катта ва ҳаддан ташқари кичик, ҳаддан ташқари фаройиб ва ҳаддан ташқари ватанпарварликка зид, ҳаддан ташқари ғайриодатий ва ҳаддан ташқари инсон қалбига яқин. У бизга хос, у давримизнинг хусусиятини ифодалайди. У давримизни бутунлай қуйидан юқоригача қолаб олган пасткашликни, майдакашликни фош қилади. Франция — жуда гўзал мамлакат, жаноблар. Унинг аёллари дунёдаги энг дилбар, энг инжа аёллардир. Аммо ана шу мамлакатдаги энг латофатли аёл ҳам Эжен Сю, Нодье, Гозлан, Жанен, Виктор Гюго, Жорж Санд, Меримеларни ўқиб чиқиш учун сабр-тоқат билан кутмоғи керак — аввал бу китобларни бирор сатанг кечқурун улфатлари билан бирга ўтириб ёхуд тўшақда ёнбошлаб ётиб ўқиб чиқмоғи керак, ёхуд бирор колбасачининг хотини ёғлик бармоқлари билан китобни варақлаб, ундаги қизиқ воқеаларнинг охирига етмоғи зарур ёки бўлмаса, талаба китобга чекадиган

тамакисининг қўланса ҳидини сингдириб, саҳифаларини беҳаё сувратлару мастона ҳазиллари билан безаб чиқмоғи даркор. Францияда китоб қариндош-уруғлар ва ёру биродарлар орасида қўлма-қўл юради, ҳолбуки бу китобнинг ҳар сатрини ёзувчи юрак қони билан ёзган. ҳа, биз лоақал икки су миқдориди кутубхона ҳақини тўлашдан бўйин товлайдиганларни назарда тутмоқдамиз. «Менга «Биби Мариям жомеъси»ни бериб туринг, уйимга «Жак»ни бериб юборинг!» – дейишади бадавлат одамлар. Уларнинг аравалари тўғри келиб қолганда, бир қултум ароққа икки су сўраб, тиланиб ётган қашшоқларни босиб-янчиб ўтиб кетаверади. Бу қашшоқлар учун эса, ароқ адабиёт ўрнини босади. ҳар ким ҳеч иккиланмай Одри, Арниль, Буффени эшитмоқ учун қирқ франк чиқариб беради. Операга тушмоқ учун уч луидорни аямайди, аммо бизда китобфурушга ўн икки франк жўнатиб, ҳали бокира, саҳифалари очилмаган китобдан қизиқ-қизиқ янги асарларни ўқиб чиқиш, бир неча кун мобайнида улар бахш этадиган лаззатдан баҳраманд бўлиш, мамлакат тарихи билан ёхуд бирон инсон ҳаёти тўғрисидаги хотиралар билан танишиш расм бўлган эмас. Йўқ, Франциянинг ўн минг бадавлат хонадониди, йигирма минг ўзига тўқ оиласида бизнинг шўрпешона биродарларимиз томонидан ҳар йили нашр этиладиган йигирмата ажойиб китобни харид қилиш учун юз франк ақча топилмайди! Бу бадавлат хонадонлар ўша пулларини журналистикага харжлайдилар.

Салом, гўзал Франция! Салом, олийжаноб Франция! Салом, закийлар мамлақати! Улуғ одамларни тан олган ватан! Ана шу ажойиб эпиграмма учун мингдан-минг раҳмат! Зодагонлар, сизлар ўлгансизлар! Тенглик тантана қиляпти: герцогиня кутиб туради – у «Саламандра»ни ўқиб чиқишидан аввал китобни герцогинянинг бичиқчиси ўқиб чиқмоғи керак. Графиня кутади, графиня ҳатто тиланчилик қилишга ҳам рози.

Ҳар нима бўлганда ҳам истеъдод эгасига сариқ чақа бермаса бўлгани. ҳолбуки, бу истеъдод эгаси олиши мумкин бўлган бирдан-бир беминнат ҳақ! Бу ижтимоий жиноят шу даражада арзимас гуноҳ ҳисобланадики, бунинг учун ҳеч ким хижолат чекиб қизармайди. Шундай шаҳарлар борки, уларда «Ревю де Пари»-

нинг январ сони декабрда ўқилади. Нозикбадан хонимлар «Кузги япроқлар»нинг энг гўзал жойида сурункасига акса уришга тушишади, негаки, бирон-бир буржуа китоб саҳифаларини очаётганда худди шу жойга тамакисини тўкиб қўйган бўлади. Қайси биримиз миллионердан «Мен фалон китобни тополмаяпман, у ҳамиша қўлда бўлади!» деган хитобни эшитганмиз?

Ўртамиёна асарларни ихтиро этадиган ва масхарабоз артистлар томонидан қўллаб-қувватланадиган кашшофларга ўн миллион франк, чинакам истеъдод эгаларининг меҳнатига беш юз минг франк — асримиз масалани мана шу тарзда тўғри қўяди. Бу муаммо билан танишгандан сўнг сиз нима билан машғул бўласиз? Театр билан-да?

Ad circentez!¹ деган хитоб янграйди, адабиётда худди «Вильгельм Телль»даги «Куроллан!» деган даъват мисоли. Ахир, бошқа яна қандай илож бор? Бир томондан, ҳамиша тентаклар мазасини тотийдиган доимий мўлдан-мўл ўлпон, иккинчи томондан, бениҳоя гўзал асарларга нисбатан дағалдан-дағал лоқайдлик. Китоб бутун ҳаётингни талаб қилади, пьеса учун эса, фақат бир неча ойлик умрингни сарфлайсан. Булардан қайси бирини танлаш борасида иккиланмоқ учун ким бўлмоқ керак? «Тентак бўлмоқ керак» дейди Шоссе д'Антен. «Истеъдод керак» дейди бир гуруҳ донолар. «Улуғ одамларни тан олган Ватан!» Шундай қилиб десангиз, мингдан ошиқ муаллиф театр учун қитирлатиб асар ёзишга киришади, лекин уларнинг ҳеч қайсиси биронта ҳам эса қоладиган образни саҳнага олиб чиқмайди, негаки, бизнинг давримизда ким ўз ғоясига «Сен мангуликка Гарпагон, Кларисса, Фигаро бўласан» дея олиш ҳуқуқига эришди? Сизлардан қайси бирингиз номини айта оладиган илоҳий қудратга эгасиз? Бироқ «Сен Жокрис бўласан!» деб айтганидан кейин ҳали ҳеч ким енгил театр жанрида яшашга қобил бўлган бирон нарса ярата олгани йўқ. Шунинг учун ҳам, саҳна асарлари олти ҳафтадан ортиқроқ умр кўрмайди. Ана эндиликда бир йилда неча кун бўлса, шунча миқдордаги пьесага эҳтиёж туғилди. Томошабиннинг бу эҳтиёжини қон-

¹ Саҳнага (лотинча).

дирмоқ керак. Бироқ ҳеч қачон томошабин эҳтиёжини қондиришнинг иложи бўлган эмас. Шунинг учун муаллифлар ҳамма нарсани титкилай бошладилар. Бу иштиёқларида улар ҳаёт ёзувчиларнинг асарларига ҳам етиб бордилар ва оморда ортиқ егулик нарса тополмаганларидан кейин, кема командасининг захиралик овқатини йўқ қилишга киришган каламушлардек бу асарларни ҳам кемира бошладилар. Театр китобга Мольернинг «Қаердаки яхши нарсага рўпара келсам, ҳаммасини ўзимники қилиб олавераман!» деган сўзларига амал қилиб муомалада бўлади. Мольер сабаб бўлиб қонуннинг биз учун ҳалокатли бир моддаси пайдо бўлди, лекин бу модда бизга янги Мольерни инъом қилгани йўқ. Мусибатларимиз ҳақида айтган ҳамма гапларимизга қуйидаги хулосани қўшиб қўямиз. Китобга лоқайдлик одат тусига кириб бўлди! Баъзи бир ноширлар бизнинг китобларимизнинг нархини ҳаддан ташқари баланд деб ўйлашган эди. Бу — хато! ҳозирги пайтда бизнинг китобларимиз Инқилобдан аввалгига қараганда анча арзон сотилияпти, ҳолбуки Инқилобгача ўн иккита ёзувчининг еттитасига хорижий давлатлар, сарой ёхуд ҳукумат томонидан анча салмоқли нафақа ҳам тўлаб турилган. Шундай қилиб, биз қулоқ эшитмаган, кўз кўрмаган хасислик зулми остида ҳалок бўлиб бормоқдамиз, негаки, кетворган олифта хоним ёхуд китобга етти франкини аяган (бу етти франкдан фақат икки франкигина муаллифга тегади) саховатпеша ҳомийлар китоб учун тўрт франкдан ортиқ пул беришмайди. Эҳтимол, бу ерда биз бир оз чалғиётгандирмиз, лекин шундоқ бўлса ҳам, виждон ҳукми олдида (виждон эса, бамисоли худодек юраклар қаъридан ҳамма нарсани кўриб туради) чинакамига улуғ бир нечта санъаткорни ҳимоя қилишга эҳтиёж сезмоқдамиз. Баъзи бир одамлар бу улуғларни енгилтаклик билан қоралаш йўлига ўтганлар. Биз олийжаноб фикрлар тўғрисида, умидсизлик нуқси урган гўзал асарлар ҳақида гапирмаймиз. Ночорлик кайфиятидан куч оладиган баъзи бир одамлар умидсизлик тўлқинларига чўмган. Шу нарса эсингизда бўлсинким, фақат мардона одамгина санъаткор бўлмоғи мумкин. Улғайганда ҳам бола бўлиб қолаверадиган бу инсонларни биринчи қарашда ноҳўя кўринадиган қилғилиқ-

лар қилишда айблаш мумкинدير, лекин улар ижод қила бош-лашлари биланоқ дарҳол девсифат одамларга айланади. Бу саҳифаларни ўқиб чиққандан кейин уларни ортиқ айблаб юрманг — уларнинг ҳамма кирдикорлари сизларнинг курумсоқлигининг оқибатидир. Уларнинг қисмати бахтсизликдир, бунинг айби — сизларнинг зиммангизда. Кечиримли бўлинглар, уларнинг гуноҳларидан ўтинг. Уларни кечирганда ўзларингизнинг совуқ лоқайдлигингизга суянманг, балки уларнинг истеъдодининг қудратини ўйланг. Биз бу сатрларни бўлғувси мусибатлар қаршисида хавотирга тушиб ёзмоқдамиз. Оҳ, кош-ки эди, бизнинг овозимизни эшитсалар! Унда биз ҳар қанча таҳқирли бўлмасин, ялиниб-ёлбориб, бутун мамлакатга мурожаат қилардик, унинг ватанпарварлигини тирилтиришга ҳаракат қилардик-да, кўпдан-кўп олижаноб қалб эгаларини ўз жонларига қасд қилишдан асраб қолардик. Жаноблар, биз шундай бир масалага етиб келдикки, у жуда кўп одамларнинг манфаатларига дахлдордир, балки уларнинг иззат-нафсларига тегиб кетар. Агар биз бу «уларнинг шуҳратларига» тааллуққидир, дея олсак масала ҳал бўлган бўлур эди.

Улуғ ижодкорларимиздан бири Жироденинг самовий қасрлари билан беллашишга жаҳд қилиб, ўзининг «Осиан»ини яратганда уларнинг икковлари ҳам мамнун бўлишган эди. Non ut pictura roesis¹. Бироқ омади келган савдогардан хафа бўлиб бўладими? Масала шу тарзда қўйиладиган бўлгандан кейин ҳамма адабиётчилар ўз пьесаларининг келиб чиқиши масаласида ташвишланишни йиғиштириб қўйишди. Биз ўйлаймизки, жаноб драматик муаллифларимиздан ҳар бири ўзига чуқурроқ назар ташлаганда эди, адабий нуқтаи назардан бировлардан тайёр сюжетни кўчириб олгандан кўра, уни ўзи ўйлаб топгани яхшироқ, деган фикрга келган бўларди. Биз соф ҳуқуқшуносликка дахлдор масала қўяётганимизни таъкидлаймиз.

Китобни енгил кулги асарига ёхуд босиқ драмага айлантиришга ҳақлари борми-йўқми? Бундай ҳуқуқ мавжуд бўлса, у тўла ва чекланмаганми? Бу ҳуқуқ зикр этилган китоб муалли-

¹ Поэзияда рассомчиликдан бошқача (лотинча).

фининг розилигига боғлиқми ёки боғлиқ бўлиши керакми? Ахир, драматик муаллифнинг ихтиёрида тарихий воқеалар, йигирма асрдан бери яшаб келаётган латифалару ривоятлар ҳозирги замонда содир бўлаётган ҳодисалар бор. Бироқ булар камлик қилгандай, у ўзининг турли-туман шақир-шуқирларини, қўшиқларини, жомларию ханжарларини бошқа бир инсоннинг ҳозир яшаётган ёхуд ўтмишда яратилган асарларига тиқиштиришга ҳаракат қилади. ҳолбуки, шон-шуҳрат лаззатини тинчгина тотиб ётмоқ учун аввалдан пьесаларга қарши суғурта қоғозини ғамлаб қўйиш бу одамнинг етти ухлаб тушига ҳам кирган эмас. Бундай аҳвол юз берганига эндигина ўн йил бўлди. Бироқ иш шу даражага бориб етдики, бу билан адабиёт жиддий шуғуланмаса бўлмай қолди. Шунисини ҳам эътироф этмоғимиз керакки, баъзи-баъзида драматик муаллифлар ҳурматимизни жойига қўйишга ҳаракат қилишади. Бундай ҳолларда улар китобнинг номини ҳам, муаллифнинг номини ҳам айтмай қўяқоладилар. Улар бизга баъзи бир муаллифлар асарини шу тарзда қайта ишласак қарши бўлишмайди деб эътироз билдиришлари мумкин. Бироқ сиз нима истайсиз ўзи? Ўз-ўзини ўлдиришлар ҳар куни воқеъ бўлиб туради. Улар бизнинг индамай туришимизни баҳона қилиб кўрсатишармиди? Ахир, ўз мусибатларининг айбдорларини жазога тортишни талаб қиладиган одамлар ҳеч кимга ёқмайди-ку! Суд жараёнлари жуда зерикарли бўлади, биз айтаётган жараённи эса, фақат икки тоифа одамлар — драмаларнинг муаллифлари ва китобларнинг муаллифлари ўртасида ўтказиш мумкин. ҳеч шубҳа йўқки, биз драматик муаллифларнинг ҳаммаси баб-баравар даражада истеъдодлидир десак, уларни хафа қилиб қўямиз: бордию истеъдод уларнинг ўртасида бир текис тақсимланмаган десак яна баттарроқ хафа бўлишади. Бироқ ишончимиз комилки, уларнинг ҳаммалари баб-баравар даражада ҳалол одамлардир деб эътироф этсак, уларни бемалол муросаи мадорага келтира оламиз. Бироқ уларнинг кўпчилиги *in utroque*¹ муаллиф бўлгани учун биз тала-

¹ Ёрдамчи (лотинча).

шиб-тортишаётган асарни пьесага айлантириш ҳуқуқига тааллуқли юридик масала ёпиқ эшиклар ортида муҳокама ҳукмини қонун моддасига айлантирмоқ учун мунозара ҳам ўтказилди. Албатта, бунақа нозик масала иккала жамоа ўртасида келишадиган битимлардан ташқари мустаҳкам қонунга ҳам асосланмоғи керак.

Жамият сўзи табиий равишда ҳимоя воситаларига мурожат қила бошлаганимизни билдиради. Омадимиз келиб, биз бу ҳимоя воситасини топгандаймиз ва юқорида зикр этилган қонунлаштирилган зулмга қарши, хориждан бизга бўлаётган зулмга қарши ва мамлакат ичкарасидан бўлаётган зулмга қарши шу воситадан фойдаланишни зарур деб биламиз. Бизни даҳшатли изтиробларга дучор қилаётган бу мусибатларнинг бари тўғридан-тўғри баъзи бир савдо соҳаларига алоқадордирлар ва, шунингдек, муҳим сиёсий муаммо ҳисобланадиган савдо балансига ҳам дахлдор. Савдо баланси масаласида эса, шуниси маълумки, ҳар қайси мамлакат қўшниси билан мулоқотда бу балансининг нишабини ўз фойдасига тўғрилашга интилади.

Бироқ адабиёт бу ўринда ижтимоий масала сифатида кўндаланг бўлаётган бўлса-да, ҳукумат адабиётнинг аҳволини тадқиқ қилиш билан шуғулланади, уни моддий бойлик сифатида, жуда катта маҳсулот сифатида, Оврурога таъсир қилиш воситаси сифатида, Оврурога қурол кучи билан ҳукмронлик қилиш ўрнига, фикр ёрдамида салтанат юритиш воситаси сифатида қадрлайди деб умид қилманг. Йўқ, ҳукумат ҳеч нарса қилмайди. ҳозирги ҳукумат матбуотнинг фарзандидир, у мавжуд аҳволдан қаноат ҳосил қилган ва қўлидан келса, уни давом эттиради — бунинг далили — унинг бўшанглигидир. Биз ўзимизни ўз қўлларимиз билангина халос этмоғимиз мумкин. Бинобарин, ҳаммамиз учун фавқулодда муҳим нарса бор — драматик муаллифлар ўз жамиятини тузгани каби, биз ҳам ўз жамиятимизни тузмоғимиз керак.

Бу мактубнинг муаллифи зодагонлар дунёсини етарли даражада билади, шунинг учун ўз ғояларини сизларга мажбуран сингдирмоқчи эмас, у ўз ғояларини сизнинг қаршингиз-

да баён қилиб бермоқчи, холос, майли, агар уларни рад қилсанглар, бу ғоялар сизларда янада яхшироқ ва самаралироқ ғоялар туғдирсин. Бироқ биз аслида беғалва яшаш тарафдоримиз, осойишталикни яхши кўрамиз, тасодифан нотик бўлиб қолдик, холос. Агар биз хорижда бундан кейин асарларимизни ўғирлаб босишларига халақит берадиган чораларни топмаганимизда ҳеч қачон қаршингизда нотиклик қилиб ўтирмас эдик. Яқин-яқинлардан бери чайқовчилар китоб нашр қилиш ишини бутунлай барбод қилиш йўлига тушиб қолишган. Биз бундай фикрдан мутлақо йироқмиз. Бизнинг чорамиз сизларнинг ҳаммангизни нашриётлар билан ўзингиз киришишингиз мумкин бўлган муносабатлар доирасида қолишингизни таъминлайди. Албатта, баъзи бир ноширлар на ўзлари харид қиладиган китобларни, на ўзлари сотадиган китобларини ўзлари ўқиб ўтирадилар. Бошқа баъзи бир ноширлар эса, ўзларининг саводсизликларини сурбетлик пардаси остига яширишга ақллари етади. Бироқ ҳамма жойда бўлгани каби, уларнинг орасида ҳам ҳалол, олижаноб, маърифатли одамлар учраб туради — ана шунақа одамлар билан муомалага киришиб, битим тузиш керак. Бизнинг жамиятимиз ҳали-ҳозирча китоб нашр қилиш ишларини тиклашга ёрдамлашмоғи мумкин. Бироқ ҳар қандай яхши ишни ҳам-жиҳатлик билан биргаликда амалга оширмоғимиз керак, унинг оқибатида ҳамма адабиётчиларнинг фаровонлиги ортсин ва бу ишимиз анча ночорлашиб қолган китоб савдосини қутқаришга хизмат қилсин. Биз таъсис этадиган жамият адабий мулк ҳақида янги қонунларни талаб қилиб чиқишга қурби етади, очиқ қолиб келаётган масалаларни ҳал этишга ва китобларимизни хорижда ўғринча босишларига тўсқинлик қилишга кучи етади. Биз таклиф қилаётган чоралар бизнинг назаримизда самарали кучга эга, бироқ уларни амалга оширмоқ учун уюшма керак, негаки, фақат уюшмагина муваффақиятга элтувчи ва, бунинг устига, анча арзон тушадиган қадамларни кўя олади. Шак-шубҳа йўқки, агар адабиёт республикаси ўз элчиларига эга бўлса, кўшни мамлакатларга атоқли одамларни йўлласа, улар мухтор вакил ҳисоблан-

миш министрлардан кўра шон-шуҳрат нурларига кўпроқ чулганган бўлса, жуда ҳам соз бўларди, бироқ бир замонлар қудратли бир ишончу ёрқин туйғулар туфайли улугсифат кўринган манзара ҳозирги пайтда ҳаддан зиёд кулгили кўриши мумкин.

Умид қиламанки, жаноблар зиммасига маърифат тарқатиш мажбуриятини олган, ўз даврини тараққиёт сари бошлаш иштиёқи билан ёнган одамлар соғлом фикрдан маҳрум бўлмағайлар. Ахир, соғлом фикр ҳар қандай одамлар гуруҳига хоску! ҳар қайси касб-ҳунарнинг одамларга гамхўрлик қиладиган ўз уюшмалари бор, бинобарин, на бизнинг матбаачиларимиз, на муқовачиларимиз бошида очлик таҳдиди йўқ. Биронта ишчи йўқки, у қийин замонларда унга ёрдам қўлини чўзмайдиган, мадад бермайдиган қадрдон жамиятига эга бўлмасин. Фақат биз — сўз санъаткорлари, адибларгина бир-биримизни боғловчи умумий ришталардан маҳруммиз. Тўғри, фақат ўзимизгина ўзимизни ҳимоя қилиш билан машғул бўлмоғимиз керак эмас эди; биз ҳамманинг ҳимояси остида бўлмоғимиз керак эди: бутун Франция бизга ҳомийлик қилмоғи даркор эди. Ҳозирги даврнинг энг шармандали томони шундаки, биз худди ўрта аср савдогарлари каби бирлашмоққа мажбурмиз. Эсингизда бўлса керак, тўрт томондан таланган, феодал кучлар томонидан жамиятдан сиқиб чиқарилган савдогарлар ўз ҳимоялари учун ғазналар ташкил қила билган ва ўз савдоларининг улугворлиги билан бутун Оврупонинг дамини ичига тушириб юборган эдилар. Эндиликда эса, ҳамма нарса — кемалар ҳам, ғазна ҳам, парламент ҳам уларнинг савдоси манфаатларига хизмат қилиб ётипти. Агар биз бирлашсак, қонунлардан юқори турадиган бўламиз, чунки қонунлар феълу атворларга бўйсунди. Биз эса, феълу атворлар барпо этмаяпмизми? Агар муайян бир нарсада ўз ифодасини топмаса, цивилизация ҳеч нарсадир. Биз — олимлар, биз — адиблар, биз — санъаткорлар, биз — шоирлар цивилизацияни ўзимизда ифодаламоғимиз керак. Биз номаълум келажакнинг янги муҳибларимиз ва унинг келишини тайёрлаймиз. Бу тахминни ўн саккизинчи аср тўла тасдиқлайди. ҳокимият ҳар биттамызни айрим-ай-

рим олиб маҳв этади. Биз бирлашсак, ҳокимиятнинг бунга ҳадди сигмай қоларди. Келинглари, дўстлари, бирлашайлик-да, ҳокимиятни фикрнинг улугворлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини тан олишга мажбур қилайлик. Биз ўз ҳақ-ҳуқуқларимизга эришгач, ўртада муштарак бойликка эга бўлишимиз биланоқ, тан олинмаган даҳога ёрдам қўлини чўзар эдик. Очиғини айтмайлик, истейлод эгаси ёрдам ва мададга муҳтож. Дунёда жуда кенг тарқалган катта хатолардан бири шундаки, бахтга эришган даҳо фаолиятсиз бўлади, деб ҳисоблайдилар. Йўқ, гўзал асарларнинг ҳаммаси фаровонлик мевасидир. Рабле фақат истироҳат чоғларида ижод қилган. Рафаэль Рим хазинасининг бойликларидан чангалини тўлата-тўлата истейлода этган. Монтескье, Бюффон, Вольтер бадавлат одамлар бўлишган. Бэкон канцлер бўлган эди. Россининг энг улуг операси «Вильгельм Телль» эса, бу ажойиб даҳо муҳтожликдан узоқ юрган кезларда ёзилган. Моцарт билан Вебер эса, муҳтожликда ҳаётдан кўз юмиб, ўз дурдоналарини ўзлари билан олиб кетдилар. Сенека, Вергилий, Горацій, Цицерон, Кювье, Стерн, Поп, лорд Байрон, Вольтер Скоттлар ўзларининг энг яхши асарларини ҳурмат-эътибор қозониб юрган кезларида яратишган. Бетховен, Руссо, Сервантес ва Камоэнслар баҳсли истиснолардир. Жан Жак ўз ихтиёри билан қашшоқ бўлган, бироқ бу ихтиёрий қашшоқлик ўзига носоғлом бир тарзда ортиқча бино қўйишнинг, улуг бир мутакаббирликнинг кўриниши бўлганми-йўқми — буни ҳеч ким аниқ айтиб беролмайди. Бундан ташқари, девонаваш рассомларга тан бериш керак — бу олижаноб қалб эгаларининг киссаларида ҳамма вақт ҳам пул бўлавермайди. Ниҳоят, шундай даҳолар борки, улар қанча қашшоқ бўлишса, шунча мутакаббирдирлар ва уларнинг бор-йўқ давлати ана шунда. Шундоқ бўлгандан сўнг, қашшоқликни даҳоликнинг онаси деб даъво қилишни бас қилинг, ҳадеб ғолиб чиққанларни пеш қилаверманг, негаки, биз нобуд бўлиб кетаётганларни ҳам кўп кўряпмиз, уларнинг устида кўз ёшлари тўкамиз-у, оташин ҳамдардлик билдиришдан бошқа уларга бирон ёрдам беришга ожизмиз. Жуда гўзал бир асарга муқаддимада айтилган жаноб Рува жаноб Бюшенинг ифтихор

тўла иборасини қайси биримиз кўзимизда ёш қалқимасдан ўқиб чиқолдик? «Хасталик ёхуд очлик ҳаётимизга чек қўймоғи мумкин, одамлар илми учун фойдали деб ҳисоблаган фикрларимизни эълон қилмоққа ошиқайлик». Бу олижаноб заковат эгаларини олисдан туриб ким муборакбод этмаган. Уларга қараб ким «ҳали умрингиз узоқ бўлади!» деб ҳайқирмаган? ҳали навқирон ва лекин улуглиги намоён бўлиб бўлган ёшларга кўмаклашмоқ учун бутун республикани оёққа турғазмоқнинг иложи бўлганда, улар муборакбод қилинганда, уларнинг илк қадамлари қўллаб-қувватланганда, кексайганларида тақдирлари ночор бўлиб, бошларига қашшоқлик тушса, шунга ёрдам берилганда шу ёшларнинг иззат-нафси қаноат топмасмиди? ҳатто бизнинг жамиятимиз ўғирлаб босишлар ва солиқ йиғишлар бобидаги ярамасликларни тубдан қуритиб, адабий мулк ҳақида янги қонунлар чиқаришга эришгандан кейин, парчаланиб кетган тақдирда ҳам, у келажак учун ҳам, ҳозирги кун учун ҳам жуда кўп иш қилган бўлади.

Биз яна бир неча муддат тарафдорларимиз жиндай кўпайишини кутиб турамиз, кейин ҳақ ишимизни давом эттирамиз - биз бу йўлдаги курашимизни ҳеч қачон тўхтатмаймиз. Баъзи бир дастлабки тадбирларни қабул қилмоқ учун тайёрлов мажлисини чақириш зарур бўлади. Бу ишга киришар эканмиз, бизнинг фикрларимиздан бир мушарраф исм ўрин олади. Бу исм бизга йўлчи юлдуз бўлади, у орамиздаги нифоқларни анчамунча босишга ундайди. Бу исмни ҳозир айтишнинг ҳожати йўқ, ҳеч шак-шубҳа йўқки, у ҳамма томондан бажонидил қабул қилинадиган бир тимсол бўлади. Ўрта асрлардаги савдогарлар ўзларининг мажлисхоналарига қадам босар экан, нифоқу низоларини мажлисхона ташқарисида қолдириб кирар эканлар. Уларга ўхшаб, бизлар ҳам шуҳратпарастлигимизни, кеккимизни, ижирганишимизни, ёқтирмаслигимизни эшик олдида қолдирайлик, ичкарида фақат умумий ишимиз билан шуғулланайлик. Шундай қилсак, шоядки, уйга қайтиб боргандан кейин уларни бошқа эсламасак.

Хулоса ўрнида бир гапни таъкидламоқчимиз: бизнинг юқорида айтганларимиз галаёнга чақирувчи хитоб эмас, биз

эҳтиросларни жунбушга келтиришга даъват ҳам қилаётганимиз йўқ: бу — қашшоқлик фарёди, холос. Бу — қонундан ташқари қўйилган, адолат излаб тополмаган одамларнинг ҳайқириви. Қўйинг, майли, бу ҳайқириқ акс садо берсин, ҳамдардлик уйғотсин, сўниб бораётган ватанпарварлик туйғуларига қайтадан жон ато қилсин. Биз овозимизни кўтариб ҳайқирган бўлсак, буни уйғоқлар учун, изтироб чекаётганлар учун, тил хазинасига бақадри имкон ўз улушини қўшишга интилаётганлар учун қиламиз. Биз фақат бир сўз билан тубсизлик сари олиб борувчи мудҳиш йўлни беркитишни илтимос қиламиз, чунки энг яхши интилишлар шу тубсизликка қулайди, энг улуғ фикрлар ва билимлар шу тубсизлик қаърига кўмилади. Биз на ёрдам, на ҳимоя сўраймиз, қўлимизни чўзиб тиланмаймиз, биз фикрни товарлар уюмига тенг кўришни илтижо қиламиз. Биз пўписа қилаётганимиз йўқ, биз бизни ортиқ хонавайрон қилмасликларини ўтиниб ёлборяпмиз, холос. Ҳозирги пайтда Франция Оврупода ўн беш миллион йўқотяпти. Агар шу маблағ бизнинг ихтиёримизга берилганда эди, биз уни ошиғи билан қайтарар эдик. Биз мамлакатдаги истеъдод соҳибларини асраб қолмоқ учун депутатларимиздан бир неча соат ажратишларини илтимос қилмоқдамиз. Қонун чиқарувчи жаноблар, Италия Англиядан келадиган тилланинг учдан икки қисмини сарфлаб, ўзининг ажойиб даҳоларига эга бўлди. Санъат билан тилни эҳтиёт қилиб асранглар, негаки моддий манфаатларингизни бартараф қилганингиздан сўнг сизлар бизнинг асарларимизда ҳаёт кечиришда давом этасизлар. Бизнинг асарларимиз эса, ҳеч қачон ўлмайди ва ҳатто мамлакатимиз ғойиб бўлиб кетганда ҳам, улар «Бу ерда Франция бўлган эди!» дея оламга жар солиб турадилар.

*«Ревю де Пари», 1834 йил 2 ноябрь.
(Revue de Paris, 1834, 2 novembre)*

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК ВА «ИНСОНИЙ КОМЕДИЯ»¹

Буюк француз ёзувчиси Оноре де Бальзак ижоди Евро-па танқидий реализми адабиётининг юқори чўққиси ҳисобланади. Адиб қаламига мансуб «Инсоний комедия» эпопеяси у яшаган давр буржуа тузуми ва жамияти тарихини ўзида ҳаққоний мужассамлаштирган қомусий асардир.

Оноре де Бальзак 1799 йилнинг 20 майида Франциянинг Тур шаҳрида мансабдор шахс оиласида таваллуд топди. Ёш Бальзак ўрта маълумотни Париж пансион (ёпиқ типдаги мактаб-интернат — М.Х.)ида олгач, ота-онасининг хоҳиши билан ҳуқуқ мактабига ўқишга киради. Айни пайтда, Сарбонна университетида қатнаб, адабиётдан маърузалар тинглайди, бор талант ва иқтидорини бадиий ижодга бахшида этади. Ёзувчиликка бўлган истаги хом хаёл эмаслигини исботлашга ва ўз орзу-умидларини рўёбга чиқаришга интилган Бальзак отасидан икки йилга муҳлат сўраб, Парижда қолади. Бу пайт истеъфога чиққан жаноб Франсуа Бальса (ёзувчининг отаси — М.Х.) оиласи билан Париждан узоқ бўлмаган Вильпаризи шаҳарчасига кўчиб кетган эди.

Деярли барча кунларини муҳтожликда ўтказган ёш Бальзак, икки йил давомида XVII аср классик трагедия жанрининг усталари Пьер Корнель ва Жан Расин ижодига тақлидан «Кромвел» (1819) номли шеърий фожиасини ёзиб тугатади. Бахтга қарши, ёзувчининг бу илк асари унга шуҳрат келтирмайди, адабиёт анжуманларида танқидга учрайди. Шундан сўнг у бир неча тахаллусларда қатор қисса ҳамда новелларини эълон қилади. Бу асарлар ҳам ёш адиб номини адабиёт оламига танитмайди. Ваҳоланки, ёзувчининг мазкур асарлари

¹ Холбеков М. Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси»// Жаҳон адабиёти, 2009, № 1. —114—116 бетлар.

сюжетида романтизм адабиёти руҳи акс этиб турса-да, улардаги ҳаёлий воқеалар, афсонавий ҳодиса ва тўқима образлар тасвири мазмунга зерикарли тус берган, китобхонни зериктириб қўйувчи ҳолатда эди. Хуллас, Бальзакнинг реалликдан узоқ бўлган бу асарлари ҳам романтик ёзувчилар Виктор Гюго, Жорж Санд, Александр Дюма ва Сент-Бёв тарафидан кескин танқид қилинади. Дастлабки машқлари саналган бу асарлари баҳридан ўтган Бальзак кейинчалик «фақат ўз номим (Бальзак-М.Х) билан чиққан китобларимнигина ўзимники ҳисоблайман», деб ёзади.

Ёзувчининг Бальзак тахаллуси билан 1829 йилда чоп қилинган «Шуанлар» номли биринчи романи ўз муаллифини адабиёт оламига танитди. Дарҳақиқат, Бальзак бу асари билан романтизм оқимидан чекиниб, танқидий реализм томон бурилганди. «Шуанлар»да 1799 йили Франциянинг Бретон вилоятида Республикага қарши бошланган исённи бостириш билан боғлиқ воқеалар реал образлар воситасида тасвирланган эди. Ёзувчи романда мансабдор шахслар ва генераллар билан бир қаторда, оддий халқ вакиллари ҳам бош қаҳрамон даражасига кўтараркан, уларнинг ўз ватани Франция тақдирига бефарқ қолмай, балки энг оғир дамларда ҳам унга жон фидо айлаб курашганликларини юксак маҳорат билан таърифлайди.

XIX аср ўттизинчи йилларининг биринчи ярмида Бальзак француз жамиятига мансуб турли табақалар вакиллариининг ҳаётини тасвирловчи «Гобсек», «Сағри териси тилсими», «Полковник Шабер», «Қишлоқ врач», «Евгения Гранде», «Горио ота» сингари қатор роман ва қиссаларини яратди. Бу йиллар Оноре де Бальзак ижодининг энг гуллаган даври бўлиб, у яратган юқоридаги асарлар ўз муаллифини танқидий реализм адабиётининг шоҳсупасига олиб чиққан эди.

1834 йил Бальзак ёзган асарларини бирлаштириб, уларга «Инсоний комедия» деган умумий ном беради. «Инсон комедияси» учта асосий бўлимдан («Одатлар ҳақида этюд», «Фалсафий этюд» ва «Аналитик этюд») иборат бўлиб, улар ўз ичига 143 номдаги катта-кичик асарни қамраб олиши лозим эди.

Бироқ ёзувчи ўзининг йигирма йилга яқин ижоди давомида улардан 97 тасини ёзишга улгуради.

Буюк адиб ўзининг муаззам «Инсон комедияси»га ёзган сўзбошисида шундай таъкидлаганди: «Француз жамияти ўзи тарихнинг яратувчиси бўлиб чиқди, менга эса, унинг котиби бўлиш вазифаси nasib этди. Эҳтимол мен шунча тарихчилар томонидан унутилган тарих, яъни хулқлар тарихини ёзиб чиқишга муяссар бўларман. Мен кўп бардош ва жасорат йиғиб, nasib бўлса, XIX аср Францияси ҳақидаги китобимни охирига етказарман».

Дарҳақиқат, Бальзак ўз олдига қўйган бу улкан вазифани айтганидек соз адо эта олди, ўзи яшаган давр буржуа Франциясининг хулқлар тарихини бадиий сюжет ва образларда равшан тасвирлаб берди.

Ёзувчи яратган эпопеянинг бош китоби, бу «Горио ота» романидир. Ундаги воқеалар адибнинг бошқа асарларида давом эттириб борилади. Китобхон романда иштирок этган Растиньяк, Бяншон, Вотрен, Нусинген, Гобсек, Тайфер каби персонажлар билан кейинги асарларда ҳам учрашади. Масалан, «Горио ота» романидаги икки муҳим образ – Горио ота билан Эжен Растиньяк бир-бири билан боғлангандир. Горио ота аслида буржуа корчалонлари даврасида кўп йиллар ном чиқарган, охириги пайтга келиб ўз қизларининг бахтли бўлишлари учун бор бисотини сарфлаган, оқибат бир мири ҳам пули қолмай, «итдек хор бўлиб ўлган» замонасининг вакили бўлса, Растиньяк камбағал оиладан чиққан, эндигина киборлар даврасига қадам қўйган келгуси буржуа жамияти вакили образидир. Йигитнинг киборлар даврасидаги дастлабки муваффақиятлари ва кекса Горио отанинг ҳалокати Реставрация (1815–1830) йиллари француз жамиятида Бальзак шоҳиди бўлган ижтимоий ахлоқ қонунларидан бунёд бўлганди. Ёзувчи бу тоифа одамларни романдаги Виконтесса де Босеан хоним тилидан шундай таърифлайди: «Қанча совуққонлик билан иш тугсангиз, шунча мартабангиз ошади. Ҳеч аямай зарба бераверинг, ана унда қаршингизда титраб туришадиган бўлишадди... Ҳаётда жаллод бўлинг (Растиньякка қарата – М.Х), жал-

лод бўлмасангиз, унинг ойболтаси остида қоласиз». Ёш Эжен Растиньяк ана шу насиҳат кетидан, яъни «зафар қозониш» йўлида курашмоқ ниятида кетади. Горио ота бўлса, «ҳаёсиз нақдина» йўлида зарбага учраб қурбон бўлади.

1830 йилларнинг иккинчи ярмида ёзувчи «Цезар Биротто», «Ушалмаган орзулар», «Деҳқонлар», «Кузина Бетта», «Арслик депутат», «Ялангоёқларнинг дабдабаси ва қашшоқлиги» каби қатор роман, қисса ва новеллаларини яратди. Бальзак бу асарларида ҳам судхўрлик ва рақобат, молиячи найрангбозлар, мулк учун, олтин учун курашиб тубанлик ботқоғига ботган корчалонлар, турли тоифадаги одамлар қиёфасини гавдалантирди. Масалан, буржуа идеологияси, пулга ва олтинга сиғиниш ода-тининг XIX аср Францияси шаҳарларидан энг олис вилоятларигача етиб бориб, энг софдил кишиларни ҳам бахтсиз этаётганини санъаткор «Евгения Гранде» романида тасвирлар экан, бундай ҳаёт устидан чиқарган ҳукмнинг образлар орқали ифодалашдан ташқари «бу буржуа замони фожиасидир, унда заҳар йўқ, ханжар иштирок этмайди, аммо бу фожа унда иштирок қилувчи учун машҳур Атридлар оиласида бўлиб ўтган барча драмалардан ҳам бешафқатроқдир» деган таърифни қўшимча қилади.

«Гобсек» қиссасида эса, олтинга, бойликка ҳирс қўйган судхўр Гобсек образида хасисликнинг киши ҳаётида қандай майдонга келишини ва унинг оқибатларини таҳлил этиб беради. Таҳлил қилибгина қолмай, балки бу ҳодисани тамомила қоралайди ҳам. Буни санъаткор ўз қаҳрамонининг маънавий қашшоқлигини фoш қилиш билан рўёбга чиқаради.

Шунингдек, буржуа жамиятида истеъдод эгаларининг хору зор бўлиши ёзувчининг «Сағри териси тилсими» романидаги олим Рафаэл, «Ушалмаган орзулар» романидаги Люсьен Шардон, «3.Маркас»даги файласуф Маркас образлари орқали очиб берилган. Истеъдодсиз, лекин уддабурон кишилар, масалан «Ушалмаган орзулар»даги журналист Лусто, «Пьер Грассу»даги рассом Пьер, «Евгения Гранде»даги Шарль ҳар хил йўллар билан мансабга кўтарилади, бойлик орттиришади. Ёзувчи бу асарларида буржуа тузуми ҳукмрон бўлган жамиятда фақат

жиноят йўлига кирган, йиртқичлик қоидаларини мукаммал эгаллаган шахсларгина фаровон ҳаёт кечиради, деган хулосага келади.

1835—1843 йиллар давомида Бальзак ўзининг энг йирик асарларидан бири «Ушалмаган орзулар» романини ёзиб тугатади. Бу роман муаллифнинг олдинги асарларига қараганда ҳажм жиҳатидан ҳам, образлар дунёсининг баркамоллиги, воқеалар тасвирининг кенглиги ва ҳаққонийлиги жиҳатидан ҳам бирмунча устун туради. Масалан, шу пайтгача машҳур саналган «Горио ота» романидаги воқеалар фақат Париж шаҳрида содир бўлиб ўтса, «Ушалмаган орзулар»нинг сюжети дастлаб чекка вилоятларнинг бири Ангулемда бошланиб, сўнгра Парижга кўчади ва ниҳояси яна Ангулемда якунланади. «Горио ота» романида бош қаҳрамон Эжен Растиньякнинг провинциядаги ҳаёти эслатибгина ўтилади, холос. «Ушалмаган орзулар»да эса, бош қаҳрамон Люсьен Шардоннинг қишлоқдаги ҳаёти ҳам батафсил ёритилганини кўзатамиз.

Оноре де Бальзак бойликка ҳирс қўйган буржуа синфининг жирканч қиёфасини, бузуқ ахлоқини тўғри тушуна билди. У ўз асарларида меҳнаткаш халқнинг ёппасига норозилигини, уларнинг турмадагидан баттар турмушини ҳаққоний кўрсатиб берди. Бальзак инсон психологиясининг чуқур билимдони ҳам эди. Буни биз адибнинг хусусий мулкчилик психологиясини очиб беришдаги маҳоратида ҳам кўзатамиз. Шунинг учун ҳам, «буюк инсоншунос»нинг бу санъати жаҳон адабиётида янги саҳифа — танқидий реализм саҳифасини очди. Унинг реализми — ўзи яшаган жамиятни муросасиз танқид этган реализм эди. Бальзак ўзининг «Инсон комедияси» туркумини яратиш билан замонасининг ҳушёр зиёлиси, ўтқир тилли сатирик ёзувчиси, билимдон файласуфи сифатида жаҳон адабиётида шуҳрат қозонди.

Дарҳақиқат, Бальзак оғир ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Сурункали меҳнат ва ҳаётий қийинчиликлар туфайли соғлигини йўқотган адиб умрининг охириги (1848—1850) йилларида янги асар эълон қилолмади. Узоқ йиллар хат ёзишиб келган меҳрибон дўсти ва сирдоши поляк аёли Эвелина Ганскаяга

уйланиш ниятида 1850 йилнинг мартада Украинага келади. 14 март куни Бальзак ва Ганскаянинг никоҳ тўйи бўлиб ўтади. Орзуси ушалган адиб Париждаги сирдош дўсти Зюлма Карро хонимга қуйидаги хабарни йўллаган эди: «Менга ҳаётимнинг на бахтли болалигидан, на навқирон ёшлигидан тўйиб баҳра олиш насиб этди. Афтидан умримнинг ёзи ва кузи тотли ўтадиган кўринади». Афсус, бундай бахт Бальзакка насиб бўлмади. Май ойида касали зўрайган адиб рафиқаси билан Парижга қайтади. Парижга келгач, у тўшакка ётиб қолади. 1850 йилнинг 18 августида буюк романист оламдан кўз юмди. «Жаноб Бальзак барча буюкларнинг буюги, улуғ инсонларнинг улуғи эди... у ёзиб қолдирган асарлар бутун бир китобни, замонамизни тўлиқ ва ёрқин картиналарда акс эттирувчи ҳаёт саҳифасини ташкил қилади», деганди дафн маросимида сўз олган ёзувчи Виктор Гюго.

Дарвоқе, Бальзак яшаган жамият унинг меросини қадрламаган бўлса-да, адиб ўз асарлари билан ўн тўққизинчи асрнинг ўрталаридаёқ бутун Европага танилган эди. Ўтган асрга келиб, ўзбек китобхонлари ҳам ёзувчи асарларини она тилида ўқишга муяссар бўлдилар.

«Ёзувчининг ўз олий ҳаками бор, бу келажакдир», деганди Бальзакнинг ўзи. Улуғ санъаткор айтган бу ҳикматнинг нечоғлик рўёбга чиққанини жаҳон халқларининг адиб ижодига катта қизиқиш билан қараб келётганидан ҳам билсак бўлади.

СТЕФАН ЦВЕЙГ¹«ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК»²*Эсседан нарча*ФАЛОКАТЛИ
САККИЗ ЮЗ УТТИЗИНЧИ ЙИЛ

Тоҳо табиатда ҳар тарафдан ёприлиб келаётган қора булутлар чақмоқ чақиб, бир-бирига урилганда, ерга ўн қарра куч билан захрини сочадиган пайтлар бўлади. Худди шу каби, Бальзак заррин уқали қароли орқа ўриндиғида ўтирган ғоят қимматбаҳо фойтониди Венадан Парижга қайтиб келар экан, унга ҳар томондан ишқаликлар ёғила бошлади. Энди у ўзининг бепарволиги аламини тортиши керак эди. Бальзак ёзишни тўхтатган ҳамоно уни доимо фалокат босади. Оёқларидаги кишанни арралаб қочишга чоғланган тутқин бир ойлик озодлик эвазига бир йил эрксизликка дучор этилгани каби. Айни игу чоғда унинг эски ва деярли битай деб қолган жароҳати яна очилиб кетади — оила ташвишлари яна қийин-қистовга олади. Опаси Сервила-хоним бетоб. Унинг эри молиявий қийинчиликда. Опаси асабийлашган, не-не машаққатлар билан океан нарёғига юборилган арзанда, такасалтанг ўғли Анри ҳиндистондан сариқ чақасиз

¹ Стефан Цвейг (1881–1942) — австриялик ёзувчи. Психологик новелла (ҳикоя)лари билан шуҳрат қозонган. Ўздан аввал ўтган ва замондош бўлган бир қанча арбоблар ва адибларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиб, бетакрор романсимон асарлар ёзган. Француз ёзувчиларидан Бальзак, Стендаль, Ромен Роллан, рус ёзувчиларидан Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевскийлар ҳақидаги эсселарида қимматли маълумотлар баён этилган. Қуйида унинг «Оноре де Бальзак» асаридан тўртинчи қисми бирмунча қисқартишлар билан журналхонлар эътиборига ҳавола қилинади. Унда буюк ёзувчи ижодининг таҳлилидан кўра, унинг инсоний шакл-шамоили, шахсий ҳаёти, бошидан ўтган гаройиб воқеалар, ажабтовур саргузаштлар, одамлар билан, айниқса, аёллар билан муносабатлари, ишқий лавҳалар кўпроқ ўрин олган.

² Стефан Цвейг. «Оноре де Бальзак» // Собит Тоиров таржимаси // Жаҳон адабиёти. 1997, 5 сон. — 3–22 бетлар.

қайтиб, устига-устига, ўзидан ўн беш ёш катта хотинни эргаштириб келади. Оноре, буюк, қудратли Оноре акасига дарҳол тузукроқ лавозим топиб бериши ва онасидан олган қарзларини қайтариши керак бўлиб қолади. ҳолбуки, Оноренинг ёнида бир суҳам пул йўқ. Газеталар эса, Оноре ўз қарзларини тўлай олмаганлиги учун Парижда ғойиб бўлди, деган хабарларни ичиқоралик билан тарқатар эди. Оиласи уни бажариб бўлмайдиган талаблар ва таъна-дашномлар билан қўмиб ташлайдиган, онаси дилини вайрон қиладиган пайтларда, у «опахони» (онаси тенг келадиган маҳбубаси) мадам де Бернига мурожаат этиб, ундан юпанч олар эди. Аммо бу гал унинг ўзини юпатишга тўғри келди. «Маҳбубаси» оғир касал. ҳолдан тойган бемажол аёл севикли дўстига ҳеч ёрдам беролмайди. Илгарилари у Бальзак билан бирга унинг китоблари корректурасини ўқиган кезларида ўзини бениҳоя бахтиёр сезарди; энди бу машғулотдан воз кечишга мажбур, чунки ўқиш унинг чарчоқ асабларини баттар бузади. Оноре талвасага тушиб, ҳалок бўлаёзган севгилисига далда бериши керак эди. Аммо Бальзакнинг аҳволи жуда мушкул эди, Унинг бўйнида қарзлар, узилмаган бўнақлар, тўланмаган векселлар катор-қатор осилиб турарди.

Дастлабки муваффақиятлари давридан бошлаб Бальзак ўзининг ижодий куч-қудрати зўрлигига ишониб, муайян муддатда роман ёзиб бераман, деб газета ва ноширлардан барвақт пул олишдек хатарли ишни одат қилган эди. У ёзаётган нарсалар биринчи сатри қоғозга тушмасданоқ, бутунлай сотиб юборилган бўларди. Унинг қалами ана шу аванс (бўнақ)лар кетидан қувиб бориши керак эди. Дўстларининг эҳтиёткорликка қилган даъватлари зое кетарди. Энг садоқатли дўстларидан Зюлма Карро хоним унга ёлбориб, ана шундай шошқалоқлик билан ўзини абгор қилгандан кўра, тилла нақш қаламтарошлардан ва қимматбаҳо тошлар қадалган ҳассалардан воз кечишга тинимсиз чақирар эди. Аммо Бальзак ўз одатидан ҳеч қайтмас эди. Ноширларни ҳали ўзлари билмаган ва кўрмаган нарсани сотиб олишга, сарлавҳадан бошқа бир сатр ҳам ёзилмаган роман учун нақд пул тўлашга мажбур қилиш унга алоҳида ҳузур бағишлар эди. Эҳтимол, у зуғум қилинганда, боши узра қамчи кўтариб

турилгандагина тинимсиз ишлашга одатланиб қолгандир. Аммо энди қарзга ботган Бальзак биринчи бор ўзига ўзи қарздор бўлиб қолади. У Венага князларча ҳашаматли файтонда кириб бормоқ учун йўлга чиқишдан аввал имкони бўлган ҳамма жойдан бўнак олиб бўлган эди. У янгидан нашр қилиш учун илгарилари Сент-Обен тахаллуси билан эълон қилинган ўзининг булвар (енгил-елпи, эрмақ) романларини сотиш билан кифояланмасдан, ҳали ёзилмаган «Келин-куёвнинг хотиралари» романини ҳам «Ревзо де Дё монд»га пуллаб юборди. Бундан ташқари, у Бюлозга «Серафитлар»нинг охирга қисмини топшириши керак эди. Бундан уч ой аввал босила бошлаиши лозим бўлган бу қиссанинг қалам ҳақини у аллақачон олиб бўлган эди. Аммо Бальзакнинг парвойи фалак! Унинг хомчўтича, «Серафитлар»ни тугаллаш учун саккиз кун (тўғрироғи, саккиз тун)дан ошиқ вақт кетмайди, буни у Венада, «Олтин нок остида» меҳмонхонасида тезгина ёзиб ташлайди. «Келин-куёвнинг хотиралари»ни икки ҳафтада қўлдан чиқармоқчи. Алқисса, у қайтиб боргач, уларни топшириб, ҳали қоғозга тушмаган роман учун янги бўнак олиши мумкин.

Аммо Бальзак биринчи марта ўзига панд берди. Унинг календариди байрамлар кўзда тутилмагани, Венада эса, бахтга қарши, байрамлар жуда кўп экан. Бальзак австриялик ва польшалик аслзодалар билан танишиб, шакаргуфторлик айлалашга берилади. У ёзув столи ёнида ўтириб ижод қилиш ўрнига, кечқурунлари Ганская билан сайр қилиб, суҳбатлашишни хуш кўради. «Серафитлар»нинг охири юборилмайди, Бюлоз асарни босиб чиқаришни тўхтатишга мажбур бўлади. Бальзак бошқа роман — «Келин-куёвнинг хотиралари»дан биронта сатр ёзмагани бундан ҳам ошиб тушиди. Бальзак бу романни ёзишга қизиқмай қўйди, чунки у Венага қилган сафари вақтида бошқа роман — «Водийдаги лола»ни бошлашни ихтиёр этди (саёҳатлар Бальзакка доим илҳом берарди). У қарзи эвазига ваъда қилинган роман ўрнига ана шу янги асарни қабул қилишни Бюлоздан илтимос қилди ва Венадан унинг илк бобларини юборди. Бюлоз бунга рози бўлди. У «Водийдаги лола»дан бир парча босиб чиқаради. Аммо Бальзак ўз ваъдасида турмай, «Серафитлар»нинг охирини муддатида топширмагани учун

ҳадиксираган Бюлоз бошқача йўл тутишга ўзини ҳақли деб ҳисоблайди. Яқин вақтлардан бери Санкт-Петербургда «Ревю этранжер» журнали чиқарила бошлаган, у француз адабиётининг энг янги намуналарини Париж билан айна бир вақтда, имкони бўлганида Париждан ҳам барвақтроқ рус китобхонларига тақдим этиши билан фахрланар эди. Бюлоз «Водийдаги лола»нинг корректура варақларини, ҳеч иккиланмай, Россияга сотиб юборади. Бироқ Бальзак Парижга қайтиши биланоқ бундан хабар топгач, ярадор шердек Бюлозга ҳамла қилади. Уни ишнинг моддий жиҳатигина ғазабга келтирмайди, йўқ, санъаткорнинг иззат-нафси таҳқирланган эди.

Бальзак Бюлозга романнинг қўлёзмасини юборган. Бюлоз уни шу ҳолатда босмахонада тердириши керак бўлгани ҳолда, корректура варақларини Санкт-Петербургда юборган, у ердаги «Ревю этранжер» муаллифнинг кейинги тузатишларисиз қабул қилган. ҳолбуки дастлабки корректура варақлари Бальзак учун хомаки бир нусхадан бошқа нарса эмас эди. Доим бўлганидек, у «Ревю де Дё монд»дан тўрт, беш, эҳтимол ундан кўпроқ марта корректура келтиришини талаб қилар, уларни ўқиб тузатиш ва қўшимчалар киритганидан кейингина босишга рухсат берар эди. Петербургдаги «Ревю этранжер» журналида романнинг бир боби сайқалланмай ва қиёмига етказилмай, хомаки тарзда эълон қилиб юборилганини кўриб қолган Бальзак қандай ғазабга келганини тасаввур қилиш мумкин.

Бальзак ўзига хос нуқсонлари ва қусурлари бўлган хомаки нусхани ҳеч қачон, ҳатто энг яқин дўстларига ҳам кўрсатмас эди. Энди бўлса, беор, муттаҳам ношир бу қўлёзмани ўғирлаб, бадий асар сифатида халойиққа сотган. У дарҳол ношир билан ҳар қандай муносабатни тўхтатиб, «Ревё де Дё монд»га қарши иш қўзғатишга қарор берди.

* * *

Бальзакнинг дўстлари ва ҳайрихоҳлари ташвишга тушиб қолдилар. Бюлоз Париж журналистикасида қудратли куч, иккита энг йирик «Ревю»ни бирлаштириб, уларга ҳомийлик қиладиган зот. Бюлоз адабиёт биржасида ҳар қандай муаллифнинг қадрини кўта-

риши ёки пасайтириши мумкин. Париж ёзувчилари ва журналистларининг бешдан тўрт қисми унга бевосита ёки бавосита қарамдир, у йирик кундалик газеталарнинг таҳририятларида бениҳоя катта эътиборга эгадир. ҳамма Бюлоздан кўрқади, қаламкашлар орасида унчалик хурматга сазовор бўлмаган Бальзак Бюлоз билан ошкора низо бошлагудек бўлса, уни ёқлаб гувоҳлик беришга ёки унга кўмаклашишга журъат этадиган дўст топиши амримаҳол.

Бюлоз унинг обрў-эътиборига зарар етказишнинг юзлаб усуларини топа олиши ҳақида ёзувчининг дўстлари уни огоҳлантирадilar. Бюлоз уни кулгили аҳволга солиб қўйиши, газеталардаги ҳажвчиларни унга қайраб қўйиши, ноширларта дағдаға қилиши ва китоб савдогарларига зуғум ўтказиши мумкин. Худо хайрингни берсин, ҳеч қандай жараён бошлай кўрма! — деб ёлборишади ёзувчининг ҳайрихоҳлари.

Бироқ ижодий ор-номус ҳақида гап борганида, Бальзак ҳеч бир иккиланиб турадиган инсон эмас.

Бегона юрт — Венада у ўзининг обрў-эътиборини, айниқса, равшан ҳис этди. Унинг обрў-эътибори ошиб боришига парижлик қаламкашларнинг нафрати ва ҳасади халақит бераётганини тушунди. Бальзак ўз кучини яхши англайди; унинг кучи қудратли эканлиги, бу куч мағлубият ва таҳқирлашлар таъсирида янада мустаҳкамланиб, енгилмас бўлиб боришини билади. У айрим шахсларнинг хужумларига ҳеч қачон жавоб бермаган, уларга парво килмаган, уларни арзимас бир нарса деб ҳисоблаган эди.

Аммо сотқин, жаҳлдор ва пасткаш бутун Париж матбуотига, ана шу манфур тўдага қарши бош кўтариш ва унинг олдида якка, ёлғиз мағрур тура олиш унга мислсиз ҳузур бахш этишини билсангиз эди. У воситачиларнинг ҳар қандай уринишларини рад этиб, Бюлозга даъво аризасини беради, ношир ҳам бажарилмаган мажбуриятлар учун муқобил даъво аризаси билан жавоб беради.

Ўз-ўзидан равшанки, бу кураш суд залидан газеталарга ва адабиётга кўчади. Бюлоз ҳамма воситаларни ишга солади. «Ревю де Пари»да Бальзакни ҳаддан ташқари бадном қиладиган мақолалар берила бошлайди, унинг шахсий ҳаёти ҳам аяб ўтирилмайди. Ёзувчи дворянлик мартабасини қонунга хилоф

равишда ўзлаштириб олди, деб, уни ошкора айблайдилар. Унинг ғариблик йилларида ўзи ва шерикликда яратган асарлари ва бошқа сирлари ошкор қилинади. Унинг қарзлари ҳақида ривоятлар тўқилади, унинг шакл-шамойили мазах қилинади. Шу пайт Бюлоз адабий лашкарни оёққа тургизади: у ёзувчиларни бирма-бир ишга солиб, уларни хорижий газеталарга юбориш ҳамма жойда одат тусига кириб қолганлиги, бунинг учун ҳеч қандай ҳақ тўланмаслигини матбуотда тушунтириб беришга мажбур қила бошлайди. «Ревю де Пари» ва «Рев де Дё монд»лар эса, адибларга хўрак берувчи Бюлознинг жасур «суворийлари» сифатида хўжайиннинг қамчисига итоаткорона куллуқ қилиб, хизматга киришади.

Александр Дюма, Эжен Сю, Леон Гозлан, Жюл Жанен ва бошқа ўнлаб ёзувчилар ўз қаламкаш биродарларининг ёнини олиш, санъат аҳли сифатида ўз табақасини ҳимоя қилиш ўрнига, ўзларини Париж афкор оммасининг вакиллари деб фахмлаб, Бальзакка қарши декларация билан майдонга чиқишга жазм қилдилар.

Доимгидек биргина олийжаноб Виктор Гюго ва, у билан бирга, Жорж Сандгина бундай шармандали ишдан бош тортадилар.

Судда Бальзак, аслида, ғалаба қозонади. Суд бугун адабиёт аҳли учун муҳим қарор қабул қилади. Агар ёзувчи ваъда қилган асарини ёзиб тугатиш ва муддатида топшириш имкониятига эга бўлмаса, бундан кўрилган зарарни қоплашга мажбур эмас ва Бальзак олган бунагини Бюлозга қайтариб берса кифоя, дейилганди суд қарориди. Бу — ғалаба эди, аммо бу ғалаба жуда қимматга тушади. Бу жангда Бальзак адвокатлар, судлар ва тортишувлар билан овора бўлиб, кўп ҳафталарни зое ўтказди, бунинг устига, Париж журналистлари галасини ўзига қарши қилиб қўяди.

Ёлғиз отнинг чанги чиқса ҳам, донғи чиқмас, деганларидек, Бальзак нақадар қудратли бўлмасин, ўз кучини беҳуда сарфлади, дейиш мумкин.

* * *

Ҳар ҳолда, юридик жиҳатдан эришилган ғалаба маънавий маънода далда берди, унинг тажрибасини оширди. Унинг асар-

ларидаги қаҳрамонлар — Вотренлар ҳам, де Марселар ҳам, Растиньяклар ҳам, Рюбампрелар ҳам «Кучли бўлсанг, одамлар сени ҳурмат қилади», деганларида нақадар ҳақ бўлганликларини Бальзак тушуниб олди. Қандай йўл билан бўлмасин — пул ёрдамида, сиёсий таъсир кучи биланми, таниш-билишлар, аёллар воситасида, қандай қилиб бўлмасин, қудратли бўлиб олди. Қурол-яроғингни ташлама, акс ҳолда, ҳалок бўласан. Мустақил бўлишнинг ўзи камлик қилади, бошқаларни ўзинга тобе қилишни ўрганиб олмоқ керак. Шундагина одамлар ўзларининг заиф жойларини билишингни ҳис қиладилар, шундагина улар сендан қўрқадилар, — шундагина сен уларнинг ҳукамоси ва амири бўлиб қоласан.

Бальзак шу пайтга қадар ўз мухлислари, китобхонлари оммаси орқали ҳукмбардор бўлиш умидида эди. Аммо улар курраи заминнинг барча мамлакатларида сочилиб ётибди. Улар уюшмаган, ягона армия тарзида ташкил этилмаган. Улардан ҳеч ким қўрқмайди, улар ҳавас уйғотади, холос. Ўн минглаб, юз минглаб китобхонларнинг бу машмашалардан асло хабари йўқ. Улар Париж афкор оммасини лақиллатиб, бебошлик қилаётган қирқ-эллик кишилик тўдага қарши чиқишда ёзувчи билан ёнма-ён, елкама-елка тура олмайди. Шу сабабдан, Франциянинг энг машҳур, унинг ўзи англашича, энг буюк ёзувчиси мустақилликка эришиш йўли билангина барча муаммони бир ёқли қилиш вақти келган эди. Энди Бальзак газета нашр қилиш орқали ўз мавқеини мустақамлашга, шу тариқа ўзларининг қаппайган ҳамёнларига таяниб, ёзувчининг йўлини тўсаётган, афкор оммани гиж-гижлаётган манфур шарҳчилардан ўч олишга қарор беради. Ниҳоят, Бальзак уларнинг адабини бериб қўйишга жазм қилади.

Шу кезларда Парижда 1834 йилдан чиқа бошлаган «Кроникл де Пари» («Париж хроникаси») газетаси ночор аҳволга тушиб қолганлигини эслайди; у ҳафтада атиги икки марта чиқар ва аслида, газетхонлар эътиборидан четда қолиб кетган эди. Газетача ҳаддан ташқари сийқа, қуруқ хабарларни босишдан нарига ўтмасди, Бальзак бу ҳолдан асло жирканмай, уни қўлга олишни ихтиёр этди. Молиявий негиздан маҳрум бўлган бу нашрнинг ҳар бир сони зўр-базўр чиқарилар, ҳеч кимни қизиқтирмас, эъти-

борни тортмас эди. Буларнинг ҳаммаси Бальзакка тўсиқ бўлолмасди. Унинг ишончи комил: Бальзак ҳамкорлик қилиб, ўз асарларини бостира бошлаган газета дарҳол жонланиб кетади. Ниҳоят, сиёсат майдонига чиқиш учун қулай узанги эмасми, бу! Зеро Бальзак сиёсат борасидаги ҳамма мағлубиятларга қарамай, ҳалиям депутат бўлиш, Париж мэри, министр бўлишни орзу қилади, ҳалиям таъсирчан сиёсий ҳокимият ҳар қандай бўронлари ва кулфатлари билан бўлса ҳам, уни ўзига тортарди.

«Париж хроникаси»нинг бадали ҳеч қанча пул турмайди.

Бальзак компанияга ўхшаш бир ташкилот тузиб, унга ўз тарафдорларини жалб қила олди. ҳар ҳолда у мазкур «бениҳоя машаққатли ишда ўзига хос умидворлик билан зиммасига жуда оғир мажбурият олди, бундан буён газета нашр этиш ҳаражатларининг ҳаммасини тўлайдиган бўлди. Шартнома тузилиши биланоқ, Бальзак зўр куч билан ишга киришиб кетади. Унинг атрофида дарҳол истеъдодли ёш ёзувчилардан таҳририят штаби ҳосил бўлади, лекин улардан биттаси — Теофил Готье унга умрбод дўст ва ҳақиқий маслакдош бўлиб қолади. Бальзак котиблик лавозимига ёш зодагонлардан маркиз де Беллуа билан граф де Грамонни таклиф қилади. ҳали ҳовурдан тушмай, илҳоми жўш уриб турган пайтда Бальзак бутун газетани бир ўзи тайёрлайди: сиёсий, адабий ва мунозаравий мақолалар дейсизми, олди-қочдилар дейсизми, ўзи ёзади, бундан ташқари, ўзининг янги яхши ҳикояларини шу ерда эълон қилали. Газетанинг 1836 йил январиди босмадан чиққан дастлабки сони унун бир кечада ҳикоянавислик санъатининг дурдонаси бўлган «Даҳрийнинг ибодати»ни ёзади. Шундан кейин кетма-кет «Васийлик ҳақидаги иш», «Осори атиқалар музейи», «Фачимо Кане», «Ессе homo!», «Сирли заҳматкашлар» ҳикоялари эълон қилинади. У кеча демай, кундуз демай ҳар қандай вақтда таҳририятга тўсатдан кириб келиб, ўз ходимларини синаш, руҳини кўтариш, илҳом беришдан эринмайди. У ўз қудратини намойиш этиш ва, эҳтимол, кимлардандир ўч олиш ниятида улкан реклама ёрдамида бир сакраб, ҳамма газеталардан ўзиб кетишга интиларди.

10, 14, 17, 22, 24, 27-январ кунлари ўзининг Рю Кассини кўчасидаги уйида зиёфат беради, унда майлар дарёдек оқади, бу

зиёфатларга энг яқин ходимларини таклиф этади. У уйининг ижара ҳақини тўлаш муддагини икки марта ўтказиб юборганига, уй эгаси ундан суд орқали 473 франк 70 цент пул ундириб олганига қарамай, ана шундай, маишатбозликлардан қайтмайди. Бальзакнинг хом хаёлларига кўра, бу сарфу харажатлар кейинчалик юз ва минг фоиз ортиғи билан қайтиб келиши лозим эди. Париж аҳли бу газетага қизиқиб қараганлиги уни мутлақо сархуш қилиб қўяди, шу тариқа, у газетанинг биринчи сони чиққанидан кейин бирмунча бевақт голиблик наърасини тортади.

«Париж хроникаси», — деб ёзади у Ганская хонимга, — менинг бугун вақтимни олмоқда, мен кунига атиги 5 соат ухлайман, аммо сизнинг ишларингиз ва Ганский жанобларининг ишлари яхши бораётган бўлса, менинг ишим ҳаддан ташқари яхши бораяпти дея оламан. Обуначиларнинг сони ақл бовар қилмайдиган тарзда кўпайиб бормоқда, менинг газетадаги улушим бир ойда 19 минг франкка етди».

«Париж хроникаси»даги ана шу улуш — 19 минг франк ҳам нақд эмас, фақат унинг орзу ва умид биржасида мавжуд эди, унинг қўлига тегиш-тегмаслиги даргумон эди.

Бальзак ўй-хаёлларида ўзини Парижнинг амрбардори деб ҳис қилар эди. Гўё тез орада Бюлоз унинг ҳузурига эмаклаб келиб, «Париж хроникаси»ни тарк этиб, менинг хизматимга ўтгин, бунинг эвазига юз минг франк бераман деб, пулни узатиб тургандек эди. Ҳозир-ча уни мазах қилиб, душманлик кўзи билан қараб турган қаламкаш биродарлари унга ҳайрихоҳлик билдириб, нуфузли газетага яқинлаштиришни илтижо қилиб тургандек эди. Министрлар билан депутатлар де Бальзак жанобларининг сиёсатини ўз сиёсати деб, қабул қилишга мажбурдек эди, аммо, минг афсуски, ҳалиги шоша-пиша газетага ёзилаётган обуначилар — Бальзакнинг пуч хаёлотидаги кишилар бўлиб, касса ҳисоботлари жуда оз рақамларни кўрсатар эди. Бальзакчалик даҳога эга бўлмаса ҳам, бирмунча узоқни кўрувчи бошқа пайчилар ўз улушларини аста-секин пуллай бошлайдилар. Охири, Бальзак ҳам ўз улушини дастлабки баҳосининг бир қисми эвазигагина сотишга мажбур бўлади, у иш юришмаётганини пайқаши биланоқ аввалги илҳоми уни тарк этади.

Таҳририят унга зерикарли кўрина бошлайди, ходимлар ва касбдошларга онда-сонда кўринадиган бўлади, таҳририят ишида тобора камроқ қатнаша бошлайди. Бальзакнинг бу иши ҳам ўша йилнинг ўзидаёқ барбод бўлади ва қарз юки баттар оғирлашади. Олти ёки саккиз ойлик телбаларча сарфлаган куч-ғайратлари Бальзакнинг бойлигига бойлик қўшмайди, эски қарзларини камайтirmaйди, балки уларнинг ёнига яна 40 минг франк янги қарз қўшади. Шундай бўлиши ҳам табиий эди.

Куч-ғайратини беҳуда сарфлагандан кўра, ер юзини сайр қилса, ойлаб ҳеч бир иш қилмай ҳузур-ҳаловатда ҳордиқ чиқарса, ўз пулларида яхшироқ фойдаланган бўлар эди, аммо бу унинг охириги ноҳўя уриниши эмас эди. Бальзак ҳар сафар ўз соҳасидан четга чиқса, унинг даҳоси ва ақл-идроки ҳаракатдан тўхтар эди. Ўз диёридаги баҳодир ўзга ҳудудларга ўтган ҳамоно кулгили япасқига айланиб қоларди. Кечагина: «1836 йилда бойиб кетман» деган одам, бир неча ойдан кейин: «1836 йилда мен 1829 йилдан нари ўтганим йўқ» деб тан олишга мажбур бўлди.

Бюлозга қарши суд жараёни, «Париж хроника»сининг барбод бўлиши — буларнинг ҳаммаси ана шу машъум йилнинг айрим ҳодисалари, холос, бу йилнинг деярли ҳар куни унга янги-янги ноҳушлик келтирарди.

Бальзак бирмунча ҳордиқ чиқариб олмоқ учун ўз ҳисобидан «Шўхчан ҳикоялар»ининг янги нашрини бостира бошлайди. Китобнинг табоқлари тайёр бўлса ҳам, китоб ҳолига келтирилмаган пайтда босмаҳона омборида бехосдан ёнғин чиқади ва унга совуқ сувдан ҳам зарур бўлган уч ярим минг франк ёниб кулга айланади.

Бальзак қарзини қистаб келганлардан қаерга қочишни билмайди. У Рю Кассинидаги уйи эшикларини тақа-тақ беркитиб, тунда энг қимматбаҳо мебел ва китобларини олиб, Рюде Батай кўчасидаги янги уйга кўчиб ўтади, бу уйни Дюран деган тул хотин номига ижарага олади. Рю Кассинидаги каби, бу ерда ҳам пинҳона зина бўлиб, суд ижрочиси ёки бирор-бир шилқим уйга кириб қолса, у шу зина орқали яшириниши мумкин эди. Аммо «Бева Дюран» эшикларига киришнинг ўзи осон эмас эди. Теварак-атрофидаги ҳамма нарсага сеҳрли тус бериш эҳтиросига бо-

лаларча берилган Бальзак доимий ўзгариб турувчи пароллар тизимини ихтиро қилади. «Сезам, очил!» деган сўзларни айтган кишигина уч қатор тўсиқдан ўтиши мумкин эди. Унинг дўсти Готье кейинчалик ҳикоя қилишича, сеҳрли тул хотин Дюран ҳузурига тегишли кунда кирмоқчи бўлсангиз, баджаҳл қоровулга «Олхўри пища бошлади» деб айтиш керак экан. Шундан кейингина у меҳмонни остонадан ўтказар экан, аммо бу биринчи қадам экан. Зина охирида Бальзакнинг энг ишончли хизматчиси турар экан. Унинг қулоғига хўроз товушига ўхшатиб, «мен Бельгияча тўр келтирдим» дейиши керак экан. Эшик ёнига келиб, «Бертран хоним соғ-саломатлар» деган учинчи поролни айтган кишини тул хотин Дюран ўрнига Оноре де Бальзак жилмайиб кутиб олар экан.

Бальзак ўз романларида баён этган барча ажабтовур найранглар: иккинчи ва учинчи шахслар номига қайта ёзилган векселлар, суд белгилаган муддатни узайтириб, почтадан қочиш, судга чақирилишдан қутулиб қолиш учун ишлатилган ҳийлалар, кредиторни ўзига йўлатмайдиган айёрликлар, чин санъат даражасига кўтарган қувликларни ёзувчи ўз ҳаётида синаб кўрган, унинг қонунларни миридан-сиригача билиши, унинг нозик устамонлиги ва таптортмас довюраклиги кун сайин янги-янги ғалабалар қозонарди. Унинг векселлари ноширлар, судхўрлар, банкирлар қўлида — ҳамма жойда айланаверарди. Парижда биронга суд ижрочиси йўқ эди, жаноб Оноре де Бальзакнинг мол-мулкани хатлаш унга топширилмаган бўлсин. Аммо улардан биронтаси Бальзакдан пул ундириш у ёқда турсин, у билан бетма-бет учрашишга эришолмайди.

Лекин Бальзак калондимоғлик, эҳтимолки, шумлик қилиб, барча кетига тушганларни жигига тегиб, қонунларга ошқора қарши ҳаракат қиларди, янги ҳокимиятни ҳам ўзига ўчакиштириб қўйган эди. Эндигина эълон қилинган фармонга биноан ҳар бир фуқаро миллий гвардияда муайян вақт хизмат қилиши керак. Бальзак бу мажбуриятни тан олмайди. Саботли легитимист¹ бўлган Бальзак учун буржуй қирол Лун Филипп — узур-

¹ Легитимист — 19–20 асрларда Ғарбий Европа, асосан Францияда давлат тузумининг беш тамойили ҳокимиятнинг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтишидир, деб ҳисоблайдиган сиёсий йўналиш тарафдори.

патор² бўлиб, унга буйруқ беришга ҳаққи йўқ. Бундан ташқари, Бальзак ўз вақтининг зое ўтишига ачинади ва бутун дунё босмаҳоналари, газеталари, ноширлари унинг янги китобларига муштоқ бўлиб турган бир пайтда ҳарбий кийим кийиб, қандайдир бурчакда милтиқ ушлаб туришни ўзига номуносиб деб ҳақли равишда ҳисоблайди. Эҳтимол, Бальзакдек ҳурматли ва машҳур адибни бу мажбуриятдан халос этиш учун тинч йўл билан келишиш ёки бирон бошқа илож топиш мумкиндир, аммо Бальзак ҳеч қандай муросага боришни хоҳламайди. У чақирӣқ қоғозларига умуман жавоб бермайди. Уни ўз фуқаролик бурчини ижро этишга уч марта таклиф қиладилар, бу таклифларга эътибор беришни истамаганлиги сабабли миллий гвардиянинг ижроия комиссияси уни саккиз кун қамашга ҳукм қилади. Бальзак шу қадар кучли хаҳолаб куладики, қорни лопиллаб кетади! Нақадар сурбетлик! Бальзакка ҳарбий таълим беришармиш-а! Европа адабиётининг маршали уларнинг пилта милтигини кўтариб машқ қилмагани (ҳарбийча қадам ташлаб юрмагани) учун уни авахтага ташлар эмишлар! ҳа, майли, уриниб кўриша қолишсин! Хизматдан мутлақо бош тортган фуқарони тутиб келиш топширигини олган полиция билан мушук-сичқон ўйнаш унга завқ беради.

Уни қўлга олишақолсин! Уни ҳали топиш керак! Зар уқали галварслар уни тутишга ақллари етмаслигини кўриб қўйсинлар.

Бальзак изловчилар кўзидан бир неча ҳафта ғойиб бўлади. ҳокимият эгаларининг югурдаклари Рю Кассинидаги уйга кунига неча марталаб зир югурганликлари бекор кетади. Доймо Бальзак жаноблари саёҳатни ихтиёр этган бўладилар, қачон, қаерда тўхташлари маълум эмас, ҳолбуки эрталабдан Бальзак ўз ноширларидан бўнак олишга боради ва кечқурун эса, итальянча операда пайдо бўлади. У йўқлигида мўйловдор қонун посбонлари неча марта келиб, кетганини содиқ малайидан эшитиш унга қанчалар завқ беришини билсангиз эди, пинҳона эшик ортида туриб, ўша тўнкаларнинг тутқич бер-

² Узурпатор – ҳокимиятни ёки бировнинг ҳуқуқини қонунга хилоф равишда тартиб олган шахс.

майдиган одамни гижиниб суриштиришларини эшитиш бундан ҳам завқли эди! Бундай икир-чикирлар унинг навбатдаги романига сайқал ва аланга бахш этарди. Дарҳақиқат булар Вотрен ва Паккарнинг Корантен, Пейрад ва бошқа полиция исковучлари билан курашини тасвирлашда унга илҳом беради. Аммо кунлардан бири — 27 апрель тонгида қирол Луи Филипп ғалаба қозонади: Бальзак деразаси остида неча соат мижжа қоқмай пойлаган икки айғоқчи кўмагида полиция комиссари Рю Кассинидаги уйга бостириб киради ва орадан ярим соат ўтгач, таниш яшил карета (файтон) уни «Отель де Базенкур» деб атаган полиция қамоқхонасига олиб кетади. Бальзак белгиланган муддатни ҳибсда ўтказишга мажбур бўлади ва ана шунинг ўзи ёзувчининг севикли ватанидаги ижтимоий салмоғи нақадар пастлигидан далолат беради.

Хориждаги ҳамма казо-казолар танишишни орзу қиладиган инсон, барча элчихоналарда эъозланиб қабул қилинган инсон, Европа дипломатиясининг султони Меттерних ўз уйига таклиф этаётган инсон — Бальзак 27 апрелдан 4 майгача полиция қамоқхонасида ўтириши, иззат-икром қилинишни хаёлига келтирмаслиги керак. У каттакон залда, бақириқ-чақириқ билан карта ўйнаётган, авом халқ орасидан тутиб келтирилган гуноҳкорларнинг алжирашларини эшитиб ўтирибди. Уларнинг аксарияти фуқаро гвардияси учун икки иш кунини қурбон қилишни хоҳламаган ишчилар эди: бундай қилганларида маошлари камайиб, хотин. бола-чақалари оч қолган бўлар эди. Бальзак бир амаллаб стол ва стул келтириб беришларига эришди; энди у теварак-атрофдагалар билан иши йўқ. У ўзининг фақирона кулбасида бўлгани каби китоб корректураларини ўқишга шўнғийди. Кайфияти асло бузилмайди. Ганская хонимга ёзган хатида бу воқеаларни кула-кула тасвирлаганидан буни билса бўлади. ҳа, уни қулфлаб қўйдилар, аммо бу унинг иззат-нафсига асло тегмайди, аксинча, унинг ҳажв қопини очиб юборади. Саккиз кунгача уни давлатнинг ўзи кредиторлар ва суд ижрочиларидан маҳкам қўриқлаб турганлиги унга ёқиб тушди. Бутун умр ишнинг қули бўлган, қарздан боши чиқмайдиган ва исковичлар қувиб юрадиган ёзувчи «Отель Набабо»дан ҳам

ёмонроқ қамоқхонага кўникиб қолган эди. Озодликка чиқгудек бўлса, яна курашга киришиши, ҳар куни, кечаю кундуз курашиши керак бўлади.

Бальзак ана шундай қақшатқич зарбаларга ярим йил бардош беради. Аҳён-аҳёндагина инграш товушлари эшитилади: «Мен ҳаром ўлай деяпман, дирдов отдек лоҳасланиб қолдим».

Унинг темир танасига биринчи бор огоҳлантирувчи сигнал берилди. Бальзакнинг бош айланиш дарди хуруж қилди. Содиқ шифокори ёзувчига ўзини авайлашни маслаҳат беради. У икки-уч ой қишлоққа бориб дам олиши керак. Бальзак бу яхши маслаҳатга қисман бўлса-да, итоат қилади. У она юрти Турендаги дўсти Маргонна ёнига, эски кулбасига жўнайди. Аммо у ерда доктор Наккар буюрганидек дам олмайди, балки ҳар қачонгидан ҳам шиддат, ҳафсала билан ўлар-тириларига қарамай, ишлай бошлайди. Бальзакни ночор аҳволдан чайқовчилик ҳам, молиявий битишувлар ҳам, бой хотинга уйланиш ҳам қутқара олмаслигига, унинг бирдан-бир ва ҳақиқий қисмати — санъат эканлигига қайта-қайта ишонч ҳосил қилади. Санъаткорга шифо бўладиган шундай бир восита борки, врач уни бошқа беморларга буюра олмайди. Санъаткор ва фақат санъаткор ижодга берилиш орқали ҳар қандай ташвиш ва машаққатларни енгиб ўтиши мумкин. У ўзининг аччиқ тажрибасини жозибадор образларда гавдалантириши ва шафқатсиз ҳаётий заруратни ижодий эркинликка айлантириши мумкин. Бальзакнинг иродаси ишга киришадиган бўлса, доимо мўъжиза рўй беради. У икки ишни бажаришим керак деб аҳд қилади: «Мен сўнгги шартномамни бажаришга ва яхши китоб ёзишга мажбурман» дейди. Бальзак унисини ҳам, бунисини ҳам уддалайди. У доимо зарурат қистови остида яхшироқ ижод қилади. Бир ҳафтада у «Пучга чиққан орзулар»нинг сюжетини хаёлида пиштади ва унинг биринчи қисмини ёзиб тугаллайди.

«Мен бутун кучимни бир жойга жамлаб ишладим, суткасига ўн беш соатлаб ёздим. Мен қуёш билан бирга уйғониб, тушгача оғзимга қора қаҳвадан бошқа ҳеч нарса олмай ишладим».

Бениҳоя шошқалоқлик билан ёзилган айни шу китоб унинг

энг зўр асари бўлиб қолади. «Пучга чиққан орзулар» — даврнинг манзарасини шу қадар рўйиростлик билан ва ҳаётий камчилик билан очиб берганки, ҳалигача француз адабиёти бунақа асарни кўрмаган эди. Шу билан бирга, унинг ўз шахсияти бениҳоя теран ва шафқатсизларча таҳлил этилган. Зеро, Бальзак бу китобдан икки образни яратиш орқали ўзига таллабчан, ўзига ва ижодига садоқатли бўлган ёзувчи қандай инсон бўлиши кераклиги ва мумкинлигини, агар у бир лаҳзалик ва пуч шуҳратга берилса, нақадар тубан кетишини кўрсатиб беради. Айни вақтда, Бальзак ўз табиатининг иккинчи бўлагини: ҳузур-ҳаловатига, исрофгарчиликка берилган пулнинг қули бўлиб қолган, қайта-қайта майда шуҳратпарастликка майл кўядиган ва зеб-зийнатларга ҳирс қўйган инсон руҳи борлигини англайди.

Мана энди, Бальзак ўзини чиниқтириш учун ўз санъатини бир дамлик муваффақиятга хизмат қилдиришга тайёр турган ёзувчи бошига тушиши мумкин бўлган хавф-хатарни ўз кўзи билан кўриши учун, матонат кўрсата олмаган ва нафс балосига берилгач, ўзини тўхтата олмайдиган адиб қиёфасини тасвирлаб, ўзига ибрат қилиб кўрсатгандек бўлади. У яратган қахрамоннинг исми шарифи Люсьен де Фюбампре бўлиб, асли исми Шардон, у ҳам Бальзакка ўхшаб дворянликни даъво қилади, ёш ҳаваскор бир дафтар шеър тўқиб (Бальзакнинг «Кромвелли») ўз истеъдоди билан муваффақият қозониш умидида Парижга келади. Тасодифан бахти чошиб йигитлар тўғарагига киради. Бундаги йўқсил талабалар Лотин кварталдаги чордоқларда ўз йўлини эндигина бошлаётган, умидларини рўёбга чиқариш учун ҳар қандай жабр-ситамларга тайёр турган йигитлар эди. Франциянинг бўлғуси фахр-ифтихори эди улар. Улар Лук Ламбернинг дўстлари: шоир д'Артез, врач Бьяншон, файласуф Мишел Критъен. Уларнинг ҳаммаси келгусида буюк ишлар қилишга қасам ичган ва икир-чикир муваффақиятларни писанд қилмайдиган йигитлар эди. Даниэл д'Артезнинг кучли характери ва мағрур сабр-тоқатида Бальзак ўзини тасвирламоқчи бўлган. Д'Артез туфайли Люсьен д'Любампрени соф ва ҳалол йигитлар даврасига қабул қилдилар.

Бироқ, ўз дўстларининг маънавий аслзодалигига содиқ қолиш ўрнига, Люсьен руҳий тузоққа тушиб қолади. У Сен-Жермен кўрғонидаги зодагон аёллар орасида шуҳрат қозониш имкониятини излай бошлайди. Люсьен тез муваффақият қозонишга ошиқади, пулга, мақтовларга, аёллар муҳаббатига, сиёсий қудратга эришишга интилади, шеърлари туфайли ниятига эриша олмагач, журналистикага сотилади.

Бальзакка ўхшаб Люсьен ҳам ўз истеъдодини енгил-елпи, арзимас ва юзаки мақолалар ёзишга исроф қилади. У нафис адабиёт фабрикантлари қуршовига тушади, афкор омманинг югурдагига айланади, газета корчалонларининг қўшмачиси ва ўйнаши бўлиб қолади. У адабиёт ботқоғидаги сон-саноксиз пуфаклардан бири бўлса-да, бир лаҳзалик муваффақият туфайли афкор омма кўзи ўнгида бўй-бастини кўрсатгандек бўлади, ҳақиқатда эса, манфаатпарастлик ботқоғига тобора чуқур ботиб борарди. Газетада қулларча меҳнат қилган йилларда орттирган бутун тажрибасини тўплаб, журналистлар тўдасининг нафратига учраганида чеккан аччиқ аламларини ичига ютади. Бальзак афкор омма, Париж театри, Париж адабиётининг бутун сир-асрорларини очиб ташлайди. Юзаки қараганда одамлар бир-бирини қувватлагандек туюлса ҳам, аслида бир-бири билан пинҳона ва хиёнаткорона адоватда бўлган шалоқ дунёнинг астар-аврасинит ағдариб ташлайди.

Ўша замондаги Париж ва бир ҳовуч кишилар тасвирландиган бир лавҳа сифатида режалаштирилган «Пучга чиққан умидлар» барча замонларга хос бўлган кенг қўламли манзара тусини олади. Фаҳр-ифтихор ва қаҳр-ғазабга тўлиб-тошган бу китоб огоҳлантирувчи асардир. У тоқатсизлик ва суллоҳлик гирдобига тушмасликка, ҳар қандай машаққатларга учраганда ҳам бардош бериб, забардаст бўлиб чиқишга даъват қилади. Бальзак боши узра булутлар тўпланганда, ҳар сафар ичичидан ҳақиқий мардлик кучини топади ва аянчли ҳаётий фалокатлар пайтида ўзининг энг самимий ва улуғвор асарларини яратади.

ИТАЛИЯГА САЁХАТ

Бу хосиятсиз 1836 йилни Бальзак Ганская хонимга ёзган хатларида тасвирлаган, ўзини-ўзи фош қилишдан завқ олиб, эҳтирос билан берилиб тасвирлаган. Суд мажлислари, даъволар, мол-мулкининг хатланиши, абгорликлар, кети узилмас машаққатлар, қамоқхонада ўтказилган соатлар, ижод зиндонидида ўтказилган сон-саноксиз соатлар!

Шундай бўлса-да, чеккан ранж-аламлари ва дил сиёҳликларининг ҳар ҳафталик рисоласини олисдаги маъшуқасига икир-чикирлари билан ёзганлиги бошқа бир нарсани, жуда муҳим ҳолатни яширишга мўлжалланган бўлса, ажаб эмас, деган шубҳа-гумон ўз-ўзидан тугилади. Бальзакнинг ақл бовар қилмайдиган, фақат унинг ўзигагина хос бўлган сабр-бардоши кишини ажаблантиради. Зеро, у чиндан ҳам кўз-кўрмаган, қулоқ эшитмаган алам-ситамларга мубтало бўлган, кундалик дардисар ишкаликлар ўтида қовурилган айни шу йилда ўзининг бешта чинакам дурдона асарини қандай қилиб яратди экан, бунинг устига пинҳона, ишқий саргузаштларни ҳам бошдан кечиришга улгурган. Бальзак ўз ҳаётини рўйирост, очиқ-ойдин тасвирлаганига ишониш қийин. Унинг ёзганларига ишонадиган бўлсак, Бальзак кўз ўнгимизда абадий мардикорлик қилган, дам олишга ажратилган қисқа соатларда, нақадар ҳолдан тойган бўлса ҳам, фикр-хаёлларга берилган инсон сифатида намоён бўлади. ҳақиқатда эса, меҳнат ва ташвишлар орасидаги қисқа дамларда у ҳаётдан ҳузур-ҳаловат олади. Ана шундай ҳашамга ўч ва хаёллараст одам тарзида бемалол мириқиб ҳузур қилади. Бальзакнинг энг нозик сирини билмай туриб, унинг инсоний туриш-турмушини англаб бўлмайди. У ҳар қандай ҳаётий машмашаларга қарамай, ўзига бениҳоя ишонади, тақдир зарбалари деб аталган ҳамма аламларга ажабтовур тарзда бепарво қарайди. Унинг қалбидаги энг махфий, энг

эзгу моҳият, эҳтимол, шундан иборатдирки, у кундалик фалокатларга сира парво қилмайди, боз қутуриб ўкираётган денгизни соҳилда қандай завқланиб томоша қилганимиз каби, у ҳам турмуш бўронларига қизиқиш билан қиё боқиб қўяқолади. Эрта ё индин суд ижрочилари эшикни тақиллатиб, бир неча юз франк қарзини қистаб туришини аниқ билса ҳам, Бальзак талаб қилинаётган ва ёнида бўлмаган ана шу бир неча юз франкка заргардан мутлақо кераксиз ўйинчоқни сотиб олаверади. Ўша машъум 1836 йилда қарзлар бир юз қирқ минг франкка етган ва тушлик тамадди учун чевар ёки табибдан қарз олишга мажбур бўлишига қарамай, пул созуришга устаси фаранг бўлган ёзувчи «Бальзак жанобларининг жасорати» деган машъур асо ёнига залворли гурзи буюради, (мадам де Жирарден бу ҳақда бутун бир роман ёзади), олти юз франкка каркидон суягидан ишланган дасталик яна бир ҳасса ҳам ясатади. Айни вақтда бир юз тўқсон франкка олтин қаламтарош, бир юз ўн франкка картмон, тўрт юз йигирма франкка занжирча харид қилади, хуллас хозиргина хорижий бойваччанинг ҳамёнини қоқиб олган таннозгагина ярашадиган буюмларни сотиб олаверади. Бальзак вужудида яшовчи сирли қаршилик кучли доимий товон талаб қиларди. Унинг қарзи нақадар кўпайса ҳам, хаёл билан ҳашамдорликка зеб бераверади, мутлақо кераксиз қимматбаҳо матоҳларни йиғаверади. Вазият машаққатлари унинг гарданига оғир юк бўлиб тушган сари, ундаги қувонч руҳи (бамисоли барометрдаги симоб каби) баланд кўтарилаверади. Қарз юки оғирлашиб боргани сайин ундаги яшаш гашти баттар кучаяверади. Мана шундай қарама-қарши ҳолат бўлмаса, у ҳаётни маъносиз деб ҳисоблайди.

Ана шундай қарама-қаршилик туфайли ҳаёт нашъаси улғуллашиб боради. Бамисоли вулқон ваҳимали отилиб чиққани каби портлашлар ва лава отилишларидагидек унинг эҳтирослари ўзига эрк олади.

1836 йилда «у бениҳоя танг аҳволга тушиб, қуёш жазирасида қорайган ва даҳшатли момақалдиروقлар оғушида қол-

ган бир пайтда Бальзакнинг ҳашамдорлик ҳирси ва ҳаёт пўрта-насидаги ҳис-ҳаяжони, айниқса, серҳосил бўлади. Масалан, у олисидаги Верховнаяда яшаб турган маъшуқаси Ганскаяга ёзган хатида гўё янада ёлғизликда яшаш умидида Кассилни кўчасидаги уйдан ташқари, яна қандайдир «чордоқни» ижарага олганини айтади, ҳатто энг яқин дўстларидан ҳам яшириниб, чарчаган, қартайган, соч-соқоли оқарган гўшанишин ҳолатида кун кечираётганини айтади! «Бу кулбани ҳеч ҳам, ҳатто туғишганларим ҳам топа олмайди», деб ёзади у ҳижронга солган севгилисига.

Ҳақиқатда эса, Бальзак ўз дўсти Жюл-Сандодан ноиложликдан ижарага олган ана шу чордоқ, ана шу кулба бениҳоя ҳашамдор уй эди, унй безатиш учун бу исрофгар ҳеч қандай сарфу харажатдан қайтмайди, гарчи Кассини кўчасидаги уйида тўрт хона учун етарли мебел бўлса ҳам, энди Капуцин хиёбонидаги уй учун бемалол ҳамма нарсага қайтадан буюртма берилади. ҳатто садоқатли хизматкори Огюст зар уқали ҳаворанг либос билан камзул (олади, бунинг учун Бальзак уч юз олтмиш саккиз франк тўлайди ёки тўғрироғи қарздор бўлади. Машҳур ёзувчилардан кўра бойвачча хонимларга муносиб бўлган ҳашаматли қабулхона ана шу ажабтовур кулбанинг гултожи эди. Бироқ қалаштириб ташланган қимматбаҳо буюмлар, нозик бўёқларнинг ҳавасни қитиқловчи жозибаси Бальзакка илҳом беради. У «Тилла қош қиз»да таралабедодчиларнинг шу маконни жуда аниқ тасвирлайди: «Қабулхона бамисоли икки бўлимдан иборат эди: бири нимвал шаклда, иккинчиси чорси шаклида эди. Деворлардан бирининг ўртасида оқ мрамрдан ясаб, тилла суви юритилган камин ялтираб турарди. Бу хонага қимматбаҳо гилам парда ортидаги ён эшиқдан кириларди. Тақасифат айвончада асл турк дивани, жўнроқ айтганда, полга солинган кенг тўшак ётарди. Диван саҳни эллик фут келарди, у устига оқ кашмир қопланган қора ва қип-қизил шойи кокиллар билан безалган эди. Бу каттакон тўшакнинг суянчиғи нақшин бўлиб, унга кўпроқ жозоба берар эди». Шундан кейин ёзувчи ўз асарида ўша «кулба»нинг бошқа хоналари ҳиндистон ва Эрон-

дан келтирилган қимматбаҳо матолар, зеб-зийнат буюмлари ва мебеллар, шойилар билан нақадар безатилганлигини завқ-шавқ билан тасвирлайди.

Ҳаётда Бальзак ана шундай ҳашамдорлик ва зеб-зийнатларни илҳом манбаи деб эмас, балки уларни ҳаётининг зарурати деб билади, чунки у бўялмаган ҳар қандай курси ёнида ҳам илҳом билан ёзаверади. Дўсти Фонтаннега мақтаниб, шу ҳашамларни, «машҳур оқ қанама»ни кўрсатар экан, одатда нақадар камсуқум бўлмасин, ним ҳазил оҳангда тўсатдан шундай иқрор қилади:

«Мен олиймақом ходимни қабул қилмоқ учун мана шуларни муҳайё этишни буюрдим, ўша нозанин учун менга чиройли мебел керак эди, чунки у бунга одатланиб қолган. У мамнун бўлганини сенга хурсандчилик билан айта оламан».

Аммо серҳафсала Фонтанне бу гапни шу заҳотиёқ кундалигига ёзиб қўймаганида ҳам янги унинг қиёфасига қараб, аслида бу ишлар нима учун қилинганини билиб олардик. Бальзак олифталарча ясан-тусан кийина бошлар экан, кимнидир севиб қолганлиги шундоққини сезилиб турарди. У роҳатбахш янги маконига янги мебеллар олар экан, ҳамиша ҳам маъшуқасини кутаётган бўларди, унинг хурсандчиликлари ҳам, ташвишлари ҳам доимо катта пулга тушар эди.

Чунончи, бир вақтлар у фойтон сотиб олиб, извошчи ёллаганида герцог қизи Деконстритга ёқиш пайига тушган эди, унинг биринчи қанамени худди шу нозанин учун сотиб олган эди. Берни хоним учун Рю де Маредаги ётоқхона янги мебеллар қўйиб безатилганди. У Женевада турганида Ганская хоним учун бир талай қўлқоп ва лаб бўёқ юборишларини сўраган, Венага йўл олаётганида шахсий фойтон сотиб олган эди. Шундай қилиб, бошқа ҳамма нарсалардан ташқари, яна бир ғаройиботга дуч келамиз. Бальзак «севибли рафиқаси»га абадий содиқлик қасамини ичган йилнинг ўзида у бошқа бир аёлни севиб қолади, у илгари ҳеч қачон бу қадар қаттиқ севмаган эди. Ўша йилнинг ўзида у ҳамма хатларида ахлоқий софлик туфайли тортган азобларини тасвирлагани-

да, бошқа жушқин шиддатли муносабатларга кирган эди. «Бирдан-бир» севгилисига тўлиб-тошиб битган ва бутун авлод энтикиб ўқиган муҳаббатномаларни у ишқий яқинликдан аввал ва кейин ёзган эди.

Бальзак ҳаётида пинҳона бўлса ҳам, жуда катта рол ўйнаган ана шу янги маъшуқа билан танишув, нақадар ғайритабиий туюлса ҳам, Ганская хонимнинг бевосита иштироки туйфайли содир бўлган эди.

Ганская хоним Женевадан жўнаб кетиш олдидан, эҳтимол тугилган рафиқага Австриянинг Париждаги элчиси Аппонь-айнинг рафиқаси номига ёзилган тавсияномани топширади. Шунда Бальзак нақадар банд бўлишига қарамай, ўзига хос зодагонсифат бўлганлиги учун, маликалар — княз қизлари ва граф қизлари билан мулоқот учун ҳамиша вақт топар эди. Алҳол у элчихонага ташриф буюради.

Бу ерда 1835 йили ўтказилган киборлар зиёфатларидан бирида у ўттиз ёшлар чамасидаги, бениҳоя гўзал, дўмбоқ, малласоч аёлга назари тушади, бу аёл ўзининг жуда хушчақчақ ва эркин тутар эди. Аёл ҳеч бир нозланмай ўзининг очиқ елкаларини кўз-кўз қилар, назокат ила ўзини мағрур тутар эди. Аммо Бальзакни мафтун қилган нарса аёлнинг гўзаллигигина эмас эди. Бальзакнинг қизиқишлари доимо паст табақа кишиларига хос эди. У ҳамиша ижтимоий аҳволга эътибор беради. Аёлларнинг киборларча исми шарфларини уларнинг шахсиятидан анча юқори қўярди. Бальзак чет эллик аёлнинг кимсан графиня Гвидобони — Висконти эканини билиши биланоқ ишқ ўтида ёна бошлади! Висконтилар Милан герцогларидан эди. Гвидобони эса, Италиянинг энг аслзода киборлари оилаларидан биридир. Бинобарин, Уйғониш даврининг ана шу номдорлари шажараси ҳатто Ржевускийлар насабномасидан юқори турарди. Бальзак бир зумда абадий садоқат ҳақидаги ҳамма олий қасамларини унутиб, бутун вужуди билан аслзода соҳибжамолга яқинлашади.

Дарвоқе, тузукроқ зеҳн солинганида ана шу чет эллик аёл асло графиня ҳам, италян қизи ҳам эмас экан. Қизлигидаги исми Сара Лауэлл бўлиб, Лондон яқинида Эол Парк-

да 1804 йилда туғилган эди. У бениҳоя ғалати лоқайд британиялик оилага мансуб бўлиб, оила аъзоларида ўз жонига қасд қилиш ва ажабтовур эҳтиросларга берилиш тез-тез такрорланиб турар эди. Онаси ҳам гўзаллиги билан ном чиқарган бўлиб, кексайганида ўз жонига қасд қилганди. Акаларидан бири ҳам ҳаётини йўлини шу тахлит поёнига етказганди. Бошқа бир акаси ичкиликка ружу қўйган, синглиси динга муккасидан кетган эди. Аммо соҳибжамол Графиня ана шундай жонсарак оилани бирдан-бир эс-ҳушли аъзоси бўлиб, ўз эҳтиросини Эрот (шаҳвонийлик) салтанати билан чеклаганди. Сиртдан совуққон, вазмин инглиз қизи уялмай-нетмай, аммо унчалик ҳовлиқмай, ўзига маъқул бўлган ишқий саргузаштлардан қайтмас эди. Айни вақтда у граф Эмилио Гвидобони – Висконтидек қонуний эри борлигини баъзан унутиб қўярди. Ажабтовур камсуқум, рашк нималигини билмайдиган эри билан қандайдир бир сафарда никоҳдан ўтган эди.

Айтгандек, граф Эмилио Гвидобони-Висконтининг ўзига хос қизиқишлари, не бахтки, нозанин хотинининг сержанжал эҳтиросларига ҳеч қачон қарши бўлмас эди. Янги Э.Т.А. Гофман ўз ҳикояларида адабийлаштира арзийдиган бу Тен-так фақат бор нарсани – мусиқани бениҳоя севар ва бутун вужуди билан унга берилган эди. Граф жанобларига ош бермай, нон бермай, фақат жўнгина театр оркестрчасида, арзимас ҳақ оладиган ночор машшоқлар орасида ўтириб олиб, гижжакни гирчиллатишга имкон берса бас. Гвидобони-Висконтиларнинг Париж ва Венадаги саройларидан ташқари, Версалда ҳам саройи бор, бу ерда граф Эмилио оқшомларни ноталар қаршисида ўтказарди. У қайси шаҳарга келмасин, зўр ишқибозлар каби бошқа машшоқлар билан бирга гижжак чалишга ижозат беришларини ёлбориб сўрарди. Кундуз кунлари эса, шифобахш дорилар ясовчи ролини ўйнаш билан ўзини овулар эди. У болалар каби, Ўрта аср кимёгарларига тақлид қилиб, турли-туман гиёҳларни завқ билан аралаштирар, сон-саноксиз идишларни улар билан тўлдирар, шишачаларнинг ҳаммасига ёрлиқларни ҳафсала

билан ёпиштириб чиқарди. Дунёвий ишларга унинг тоқати йўқ эди, фақат сокинликда ўзини яхши ҳис қиларди. Хуллас, у ўз соҳибжамол рафиқасининг маъшуқлари йўлини асло тўсмас, аксинча, уларнинг ҳар бирига назокат ва ҳайрихоҳлик билан қарарди. Зеро, агар улар бўлмаганида ўзининг севикли мусиқаси билан бемалол шуғуллана олармиди?

Жаноб де Берни ва жаноб Ганскийдан кейин учинчи бор ўз рафиқасига машҳур ёзувчи таҳсинларини қабул қилиш имконини берган чала шунқор, бефаҳмроқ инсонни учратаётган эди. Бальзак эзгу мақсадга ўзига хос шошқалоқлик ва сабрсизлик билан интилади. Тез орада унинг бўш вақтлари фақат Гвидобони-Висконтилар оиласида ўтадиган бўлиб қолади. Бу ёқимли оилани кўриш учун Нейга, Версалга боради, Италия операсида бир ложада ўтиради, 1835 йилнинг апрелида эса, Женевадан қайтганидан сўнг, орадан уч ой ҳам ўтмасдан, у олий мақом Ганская хонимга эмас, балки ҳар қандай ишончга сазовор бўлган камсуқум Зюлма Каррога қуйидагиларни маълум қилади:

«Бир неча кундан бери мен бениҳоя дилрабо аёлга мафтунман, ҳатто ўз ҳисларимни яширишни билмайман. Мен бечора қизалоқлар каби, ўзимга ёққан нарсадан воз кечиш учун ўзимда куч тополмай қолдим». Аммо графиня ҳали ҳам иккиланади, Бальзакнинг илтижоларига майл бермайди, тўғри, куни кеча у аввалги маъшуқи граф Козловскийга истеъфо беради, шу графнинг саъй-ҳаракатлари билан дунёга келган тўнғич ўғлини мусиқа шайдоси бўлган эриники қилиб кўрсатди.

Бироқ у ҳали княз ўрнига Бальзакни эмас, балки Париж оламининг зўр шерларидан бири граф Лионел де Бонвални ёқтиришини ёки уни танламасликни ҳал қилганича йўқ. Бальзак эса, ўзининг янги телбалигига бутунлай берилиб кетишига ҳақли эмас, зеро хоҳласа-хоҳламаса романлар ёзиши, кредиторлар устидан ғалаба қозониши керак, бундан ташқари, у бошқа имкониятидан маҳрум бўлишни истамайди.

Эвелина Ганская хоним рус ва поляк дўстлари Козловский, Киселёв ва бошқа холис хизмат қилувчилар воситасида шу дамчага мусиқага бефарқ бўлган Бальзак тўсатдан мусиқа шинавандаси бўлиб қолганидан хабар топди. ҳали эри тирик бўлатуриб ва ундан мутлақо яширин тарзда Бальзак билан ғайритабиий унаштирилганидан кейинроқ бу аёл Бальзакдан оғишмай содиқ бўлишни талаб қилади.

Тўғри, у ёзувчининг «қизлар, ҳар хил қизлар»нинг хизматидан фойдаланишига илтифот билан рухсат беради - хуллас, унинг одамлар кўз ўнгида Эвелинанинг обрўсини тўкмайдиган арзимас саргузаштларга бепарво қарашга ваъда беради. У Бальзакнинг графиня Гвидобонк-Висконтига эҳтирос билан куйиб-ёниб, жўшқин хатлар ёзишини тасаввур қилади, зеро Ганская хонимнинг ўзига ҳам шундай хатлар ёзгани эсида. У Бальзакни бутунлай эгаллаб олишга имкон берадиган фидойилик қилдим, деб ҳисоблайди! Ниҳоят, Бальзак бўлғуси миллионер тул хотиндан ажралиб қолмаслиги учун уни юпатишга киришади ва Венага ғаройиб сафар қилишга отланади. У Эвелина хонимни юпатиб, менинг қалбим сендан бошқа ҳеч кимга тегишли эмас, деб ишонтириш учунгина шундай қилади. Сўнгра ёз бошланиб, Бальзак бутун вақтини Сашеда ўтказиши ва олган бўнақларини узиш учун тинимсиз қалам тебратади.

1835 йил августида соҳибжамол инглиз хонимни ўзига оғдириб олиш учун яна Лионел де Банвал билан рақиблик пойгасига тушади. Бальзак ғалаба қозонади, графиня Висконти маъшуқига айланади ва у, «Фoш этилган Бальзак» китобини тўқиган ва ҳаддан ташқари хабардор бўлган муаллифнинг ёзишича, 1836 йил 29 майда туғилган Лионел Ришар Гвидобони-Висконтининг отаси бўлади. Қонунсиз туғилган уч гўдак каби, Лионел ҳам отасининг номига, даҳосига меросхўрлик қила олмайди. Графиня Гвидабони-Висконти эса, беш йил Бальзакнинг маҳбубаси ва энг қийин дамларида унга яқин дўст ва толмас кўмакчи бўлди.

* * *

Шухратпараст Эвелина Ганская эса, ўзини Бальзакни ҳаммадан кўра яхшироқ тушунадиган аёл қилиб кўрсатишни истарди. У ёзувчининг насиҳатгўйи ва маслаҳатчиси бўлишни хоҳларди. Адабий дидининг даражаси, танқидий мулоҳазасининг кучи жиҳатидан у эҳтимол графиня Висконтидан юз карра устун турарди. Бироқ графиня Висконти Бальзакка инсон сифатида нима кераклигини яхшироқ тушунарди. У мана шу доимий эзилган, сон-саноқсиз мажбуриятлар юки остида азоб чеккан ва таъқибдан ҳеч қачон қутулмаган ёзувчининг энг биринчи эҳтиёжини — озодликка бўлган буюк эҳтиёжини фаҳмлайди ва идрок этади. Машъум 1836 йил унга қандай уқубатлар келтирганини бу аёл ўз кўзи билан кўрди. У ёзувчининг чарчаб, тинка-мадори нақадар қуриганини, сокинликка қадар интилаётганини кўриб турарди. Висконти хоним Бальзакка далда бериб, унинг ижодий кайфиятини тиклаш зарурлигини ич-ичидан фаҳмлайди, ёзувчининг Италияга сафарини уюштиради ва сафар харажатлари учун етарли пул ҳам беради.

Граф Гвидобони-Висконтининг отасидан қолган мерос иши юзасидан Италия маъмурларига даъвоси бор эди. Аммо ўзига тегишли пулни ҳеч олмай келарди. Андаккина бўлса-да, тижорат уқуви бўлмаган мусиқа дарвешини меросга бўлган ўз ҳуқуқлари учун курашдан воз кечишга тайёр эди.

Худди шу пайт графиня жуда маккорона тадбир ишлатиш ҳақида ўйлайди ва бунинг иложини ҳам топади. Граф дўсти Бальзакнинг куч-ғайрати ва ишчанлигини яхши биларди, шу сабабли унинг Италияга бориб Висконтиларнинг молиявий ишларини бартараф эта олишига ишонди. Кўнгилчан граф розилик билдиради, эндигина Сашедан қайтиб келиб, кредиторлардан қаерга қочишини билмай турган Бальзак бу таклифни жон-жон деб қабул қилади. Унга нотариал ишончномани топширадилар ва, чамаси, йўл харажатлари учун пул берадилар. Шу тариқа, у июл ойида почта каретасига ўтириб, кўпдан орзу қилган сафарга чиқади. Графиня Висконтининг олийҳимматлилиги шу билан чекланмайди. Бу сафарда у Бальзакка йўлдош бўлиши мумкин эмас эди. Чунки у атиги бир ой аввал

она бўлган (Леонел Ришарни туққан) эди. Бу фарзандни улар ўртасидаги муҳаббатнинг гарови деб ҳисоблаш лозим эди. Аммо бу аёл олийҳимматлилигининг ажойиб ва хаёлга келмайдиган далили шу бўлдики, Италия сафарида ўз маъшуқига истараси иссиқ бир йигитча ҳамроҳ бўлишига эътироз билдирмади. Қора сочи қисқа қилиб қирқилган бу йигитча ўзни Марсел деб таништиради. Бальзакнинг бошқа дўстлари унинг ном-нишонини эшитмаган эди. Фақат Бальзакка кийим тикувчи Бюиссонгина у йигитча ҳақида маълумот бериши мумкин эди. Яқиндагина Бальзак тикувчи ҳузурига бежиримгина қорасоч қизча билан бирга келиб, унга эркакча кийим буюрган, кулранг камзул қизчага қуйиб қўйгандек ярашган эди, аммо синчиклаб қараган одам унинг аёл тоифасига мансублигини сезиб олиши қийин эмас эди. Бальзак орзудаги мамлакат сафаридан ҳузур қилиш ўрнига, қалтис масхарабозлик ёрдамида бу сафарини ишқий саргузаштга айлантиради.

Доимо ёзиш билан банд бўлган Бальзак деярли барча маҳбубалари каби ана шу янги севгилисини ҳам ёзишмалар орқали қармоққа илинтирган эди. Ўзининг деярли барча маъшуқалари каби, бу аёлнинг ҳам эри бор, бошқа маҳбубаларининг эри каби унинг эри ҳам ройиш одам эди. Йирик суд амалдорини рафиқаси бўлган Королина Марнути хоним Лиможада зерикарли ҳаёт кечирарди. Эридан кўнгли тўлмаган ва муҳаббатга ёлчимаган барча француз аёллари каби Королина ҳам Бальзакка ишқий хатлар ёзади.

Эвелина хоним оғушида бўлганидан кейин ёш аёлларни қадрлашга ўрганган Бальзак уни очиқ чеҳра билан қарши олади. Батай кўчасидаги машъум ишратхонадаги биринчи висолининг ўзиёқ уч кеча-уч кундузга чўзилиб кетади, яшнаб турган ёш аёл унга шу қадар ёқиб қоладики, уни Италия сафарига бирга боришга таклиф қилади. У бажонидил рози бўлади. ҳазил учун паж (махрам) либосини кийиб, унга ҳамроҳ бўлади, чунки афсонавий ўлкага қилинадиган сафар аввал-бошданок афсонавий тусда бўлиши керак эди.

Бу саёҳатнинг завқли ўтишидан дарак берар эди. Бу ҳазил туфайли йўлда худди Бальзак ўйлаганидек гаройиб саргузаш-

тлар бошланади. ҳар қандай оқил инсон ўзига эътиборни тор-тмаслик учун чеккароқдаги бирор меҳмонхоналардан бирида жой олган бўлур эди, аммо Бальзак ҳар бир ишни ҳаддан ошириб қилишни яхши кўради. У ҳеч бир тортинмай шаҳарнинг энг яхши меҳмонхонасига, «Отел де Эроп»га фойтонни ҳайдашга амр қилади. Қирол саройи деразалари қаршисида жойлашган бу меҳмонхонада ўзи ва йўлдоши учун энг яхши, ёнма-ён хоналарни танлайди.

Ўз-ўзидан равшанки, эртаси куни, «Гадзетта Пьемонтесе» рўзномаси машҳур ёзувчи шаҳарга келганини ҳабар қилади, шу заҳотиёқ зодагонлар жамияти Бальзакни ва унинг машҳур ҳассасини кўришга ошиқади. Бу ҳассанинг доврўғи, ёзувчининг сўзларига қараганда, асарларнинг доврўғидан ҳам ошиб тушар ва «умум Европа миқёсида» шуҳрат қозонган эди. Казоказоларнинг хонадонларидан мадайлар унга таклифномалар келтириб беришар, ҳамма Бальзак билан тезроқ танишишга интиларди. Ўзини дўст тутган зодагонларнинг воситачилиги туфайли, сайр қилиш учун Бальзакка ҳатто қирол ошхонасидан арғумоқлар тақдим этишар. Княгиня, графиня ва маркизаларнинг ноз-карашмаларига мафтун бўлган Бальзак Пьемонт зодагонларининг таклифларини ҳайрихоҳлик билан қабул қилади. Ойлар ва йиллар давомида уни фақат сассиқ ва жаҳлдор кредиторлар-у, суд ижрочилари суриштириб келишидан безор бўлган ёзувчи саройларда берилган зиёфатлардан ва кўрсатилган шоҳона иззат-икромлардан бениҳоя мамнун бўлади. Қаёқдан ҳам қишлоқи қизни йигитчасига кийинтириб олиб келдим, деб ўзини койийди. Тўсатдан шундай фаройиб ходиса содир бўладики, ўз романларида Бальзак ҳам буни тўқий олмас эди. Зодагонларнинг саломларида ҳалиги Марсел исмли «йигитча» аёл киши эканлиги дарҳол ошкор бўлади ва Бальзак бундай фаройиб иш қилиши, ном-нишони ҳеч кимга маълум бўлмаган енгилтак аёлни Пьемонт аслзодаларининг саройларига олиб келишига ҳеч ким ишонмагани боис, галати миш-миш тарқалади. Маълумки, машҳур аёл ёзувчи Жорж Санд сочини калта қирқтириб, сигара ва трубка чекар, эркакча шим кияр ва маъшўқларини тез-тез алмаштириб турар эди.

Яқинда шу аёл Алфред де Мюссе билан Италияга келиб кетган эди. Бу гал у Оноре де Бальзак билан бирга келмаганми-кан? Шу тариқа бечора Марбути хоним кўққисдан ҳамма-нинг эътиборига тушади. Жаноблар ва хонимлар уни қуршаб олишади, у билан нафис адабиёт ҳақида сўз юритишади, унинг ўткир зеҳнига қойил қолишга тайёр бўлиб туришади ва ундан Жорж Санд номи билан дастхат олишга ҳаракат қилишади, ҳатто Бальзакдек инсон учун ҳам бу ҳазил унчалик ёқмайди, шунда ёзувчи мазкур чигал жумбоқни ечмоқ учун ўзининг бутун ақл-заковати ва ҳозиржавоблигини ишга солади. У мар-киз Феликс де Сен-Томага аёл кишининг эркакча кийинти-рилганига пинҳона иқрор бўлади ва дарҳол бу ишни юксак ахлоқийлик нуқтаи назаридан қилганлигига зўр бериб ишон-тирмоқчи бўлади. «Мен бошқа аёлга бениҳоя берилганимни билгани учун бу аёл менга ишонади...» деди.

Аммо Бальзак ҳазил зилга айланиб, можаро тусини олмас-лиги учун, бу найрангни вақтида тўхтатиш кераклигини пай-қайди. У ўз дўстлари Висконтилар ишини муваффақиятли ҳал этиб, ҳаётида биринчи марта бахтиёрлик бахш этган бу ша-ҳарни шоша-пиша тарк этади. Умрининг уч ҳафтасини меҳ-натсиз, ноширлар билан ади-бади айтишмай, корректуралар ўқимай, кредиторларсиз ва ҳасадли қаламкашларсиз ўтказа-ди. Умрида биринчи марта у ўзи ўйлаб топган шарпаларсиз ҳақиқий дунёга очиқ кўз билан қарайди. Охирги бекатлардан бири унинг тақдирида унутилмас из қолдирган Женева шаҳри эди. Шу ерда герцогиня де Кастри унга қиё боқмаган эди. Шу ерда у Эвелина хонимнинг кўнглига йўл топмаган эди, энди у шу ерда жажжи Марбути хоним билан беғам ва беташвиш вақт ўтказди. Унинг Эвелинага ёзган хатига бир лаҳза бўлса-да, ишонсам, ёзувчи Женевада ширин хотираларга берилиб, олисдаги Эвелина ҳижрони аламида яшаган. Воқелик унча-лик гаройиб бўлмаса ҳам, ёқимлироқ эди: Одатда Бальзак то-қатсизлик билан ишга киришиш учун отларни аёвсиз ҳайда-тиб, Женевадан Парижгача бўлган йўлни беш кеча-кундузда босиб ўтар эди. Энди бўлса, ёнига жўшқин саргузаштларга унчалик қизиқмайдиган ёш қаламқошни олиб олган Бальзак

йўлдаги барча шаҳарларда тунаш учун тўхтаб, оз эмас, ўн кун деганда уйга етиб келади. Бу тунлар фақат олис қутб юлдузи тўғрисидаги маънос ва дилгир фикр-хаёлларга бағишланади, деб тахмин қилиб бўлмаса керак, албатта.

* * *

21 август куни Бальзак Парижга қайтади ва сеҳрли дамлар дарҳол барҳам топади. Эшикка суд ижрочиларининг ёрлиқлари ёпиштирилган. Столда қарз қоғозлари уйилиб ётарди. У остонадан ҳатлаши биланоқ, ўз ношири Верде синганлигини билади. Буларнинг ҳаммаси Бальзакни саросимага солмайди. У озод нафас олганидан кейин тақдир қўли уни баттар шафқатсизларча бўғишини ва бундан кейин ҳам бунга неча бор муяссар бўлишини билади. Аммо ёқимсиз ёки зерикарли хатлар уюми остида мотам ҳошияли хатжилдга кўзи тушиб қолади. Унда 27 июл куни Лаура де Берни вафот этганлиги хабар қилинганди. Бу хабар уни нақадар ич-ичидан ларзага солганлигини Бальзакнинг хатларидан билса бўлади.

Бу жудоликка у қўп ойлар муқаддам тайёр эди. У Париждан жўнаб кетишидан аввал Делектага борганди. Лаура шу қадар мажолсиз ётардики, ҳатто «Водийдаги лолалар» асарида тасвирланган Мадам де Морсев сиймосида ёзувчи ундан бағоятда миннатдор эканлигини дунёга ошкор этганлиги учун ўз қувончини изҳор этолмаган эди, шундай бўлса-да, уни қаттиқ уят ва алам ҳисси қуршайди. Лаура хоним ўлим тўшагида ётган бир пайтда мана шу арзимас Каролина Марбути билан Италия бўйлаб бемалол кўнгилхушлик қилиб юрган эди! ҳолбуки у Лауранинг тўшаги ёнида бўлиб ва унинг сўнгги сўзларини эшитиши керак эмасмиди? Авваллари уни ҳаммадан кўра кўпроқ севган аёлнинг жасади қора ерга қўйилаётган даврда у ҳеч нарсадан беҳабар Турендаги ишратхонада хушнуд бўлиб, қаҳқаҳа отаётган бўлса ажаб эмас. Бир неча кундан сўнг Бальзак Парижни тарк этиб, Лауранинг мозорини зиёрат қилиш учун йўлга чиқади. Унинг ички туйғуси ёзувчи ҳаётининг бутун бир даври тугаганини ва шу аёл билан бирга у ўз ёшлигидан ҳам маҳрум бўлганини билдириб турарди.

БУРИЛИШ ЙИЛИ

Лаура де Берни хонимнинг вафоти Бальзак ҳаётидаги энг катта жудодиклардан бири эди. Ёзувчининг севгилиси, унинг ҳақиқат онахони эди у! Лаура уни тарбиялаган, авайлаб-асраган, ўз истейдодини севиш ва унга ишонигга ўргатган эди. Энди у меҳрибонидан айрилиб қолди, энди уни ким кулфатлардан асрайди, ҳимоя қилади, ким унга далда бўлади. ҳозир унинг икки маъшуқаси, бири олис Украинада, бири эса, яқиндаги Елисей майдонида бўлса ҳам, у ўзини ёлғиз ҳис этади. У ҳаётида ҳали ҳеч қачон бу қадар ёлғиз бўлмаган эди!

У кўзгу олдида турарди: сочлари оқарган ва сийраклашган, бу ҳол тинимсиз ғам-ташвиш ва кундалик кураш излари, китоб кетидан китоб ёзиш билан ўтган машаққат излари эди. Сўлган изларга даҳан ости осилган, бадан терилари бўшашган — дераза пардаларини маҳкам беркитиб, иш столи ёнида тонг отгунча ўтиришлар, ўзи яратган ҳавосиз ҳибсда ҳаракатсиз ўтказилган ҳафталарнинг оқибати бу! Шундай ҳаёт ўн етти йилдан бери давом этади. Кун кетидан кун, ой кетидан ой ўтди, ўн минг, юз минг саҳифалар тўлдирилди, 500 минг гранка ўқилди, китоблар кетидан китоблар дунёга келди, хўш нимага эришди? Буларнинг ҳаммаси Бальзак учун етарли эмас! Франция соборлари каби ҳайбатли ва савлатли бўладиган ижод маҳсули — «Инсоний комедия» эндигина бошланди. Дастлабки ғиштларгина қўйилди, ҳали тўсин ташлангани йўқ, осмон билан ўпишиб туриши лозим бўлган найзасимон минораларнинг биронтаси қад ростлагани йўқ! Ўз режасини қачонлардир рўёбга чиқара олармикан, кучлари узоқ йиллар давомида беҳуда сарфланганлиги азобини тортмаётганмикан? Зўриққан кўзлари ачиша бошлаганини, туйқусдан боши айланганини, бениҳоя чарчаб, қотиб ухлаб қолганини қандай изоҳламоқ керак? Бунинг устига уйқуни қочи-

рувчи қора қаҳвани суистеъмол қилиш оқибатида ошқозон санчиши дарди ҳам пайдо бўлди. Энди ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, барча кишилардек яшай бошлаш пайти келмадимкин? ҳузур қилиб дам олса, уқубатли ижодни унутиб, фишдан эмас, балки ўз вужудидан, ўз жони ва руҳидан тинимсиз қошоналар барпо этишни бас қилса, бошқалар каби беташвиш, бахтиёр ҳаёт нашъасини сўриб ҳаёт кечирса бўлмайдими? Унинг чексиз фидойилиги, ўзидан кечиб қилган меҳнатлари учун ҳалиги марҳумдаи бошқа ким миннатдор бўларди. Тинимсиз меҳнати унга нима келтирди? Бирмунча шуҳрат, йўқ, катта шуҳрат келтирди, аммо у қанчадан-қанча ҳасадгўйларни, қанчадан-қанча душманларни орттирди. Ўз бошига қанчалар уқубат солмади! Бугина эмас, меҳнати унга ўзи орзу қилган энг муҳим нарсани бермади — озодлик ва мустақиллик келтирмади. Етти йил муқаддам у ҳамма ишни қайтадан бошлади: қарзи юз минг франк эди, шу сабабли у уйку нималигини билмай, ўз жонини аямай ўн киши, йигирма киши учун ишлади. У ўттизта роман ёзди. Елкадаги юк камайдими? Йўқ, бу юк икки ҳисса оғирлашди, холос. Кун сайин у ўз ижодини ноширлар ва газеталарга сотиши, бурама зина бўйлаб биринчи қаватга, исқирт судхўрлар ёнига чиқиши керак, ўғридек қалтираб суд ижрочиларидан қочиб юриши керак. Машаққатли меҳнат озодлик келтирмас экан, меҳнат қилишнинг нима кераги бор? Бальзак 37 ёшида ана шу бурилиш йилида ҳамма иш кўнгилдагадек бормаётганини, у ҳузур-ҳаловат нималигини билмай, бутун умрини ишга, беҳуда ишга сарфлаганини ва орзу қилган ниятига ета олмаганини англади.

«Янгича яшамоқ керак!» деб хитоб қилди у ва яна товуш уни олисдаги аёлларга зориқмай, ёнидаги нозаниннинг юмшоқ танасидан ҳузур олишга чақиради! Чарчоқ кўзлар олдида янги-янги қиёфалар пайдо бўлмоғи учун ёзув столига ёпишиб ўтирмай, саёҳат қилиши, юртларни кезиш керак, чарчоқ руҳга ором бериш, каторга занжирларини узиб улоқтириш лозим. Жонсараклик билан пойга қилмай, ҳадеб олдинга интилавермай, роҳат-фароғат ҳавосидан тўйиниб-тўйи-

ниб нафас олиш пайти келди! Фақат барвақт қариб қолмаса, тақдир стамлари азобини чекмаса бўлгани. Бу ҳаётдан қочиб қутулиш ва аввал ҳар қандай йўл билан бўлмасин, тезроқ бойлик орттириш керак. Тинимсиз ёзишни бас қилиш пайти келди. Бальзак ўттиз етти ёшида ҳаётга бўлган ўта ташналик — илгари ўзи ҳеч қачон ҳис қилмаган ташналик уни ичидан кемиради.

Эвелина хоним устидан қозонилган ғалабадан кейин ўзининг бутун эҳтиросини ижодга сарфлаб келган ёзувчида биринчи бор ҳақиқий ҳиссиёт уйғонди. Ссвги саргузаштлари кетма-кет бошланиб кетди. Шу йили у аввалги ўн йилда бўлганидан кўра кўпроқ аёл билан танишди. Графиня Гвидобони — Висконтидан ташқари, жажжи Каролина Марбути яна ёш Бритонли дворян қизи Элен де Валетт шу жумлага киради. Луиза исмли қизни у одатдаги усули — ёзишма орқали ўзига ром қилишга уринади. У дабдабали зиёфатлардан қолмайдиган одат чиқаради. Бу жойларда Парижнинг энг машҳур нозанинлари қармоққа илинади (ёзувчи ўз асарларидаги Турпил ва Акилиналарнинг қиёфаларини ўшалардан чизган эди).

Унинг кўзлари Италиянинг ложувард осмонини кўрган, мияси биринчи ҳафта хушбахт ором олган эди, илгари унинг асосий мақсади бўлган иш энди нохуш туйилар эди. Энди Бальзак саёҳат қилиш, маза қилиб яшаш орзусига берилди, унга иш ҳам, шухрат ҳам керак эмас. Юрагига совуқ соя тушгандан кейингина, унда биринчи бор хурсандчилик, эркаланиш, озодликка эҳтиёж балқиди.

Ҳайриятки, Гвидобони-Висконти Бальзакнинг шу эҳтиёжини тушунади. Бу аёл ўз маъшуқини гуллардан тўқилган занжирлар билан ўзига боғлаб олиш ўрнига, Италияга иккинчи бор эски баҳона билан йўл олиш имконини беради. Графиня биладикки, ёзувчи Парижда кредиторлардан қутула олмайди. Уни Рю Кассинидаги уйдан ойлаб тополмай хуноб бўлган суд ижрочилари, ниҳоят, Рю де Батайдаги уйи сирини билиб оладилар ва Бальзак Рю де Прованс кўчасида жиҳозлаб қўйилган хоналарга кўчиб ўтади. Аммо ҳамма жойда

ҳозир у нозир бўлган суд мулозимлари бу ерни ҳам қидириб топадилар. Графиня ёзувчининг бу тинимсиз курашдан тинка-мадори қуриб, абгор бўлганини кўради. У саросимага тушиб қолган Бальзакка қисқача бўлса ҳам, дам олиш зарурлигини тушунади. У ёзувчига зўраки тарбия бермайди, рашк назари билан қарамайди, унга бир неча ой беташвиш яшаб, эркин нафас олишига имкон беради.

Граф Висконтини Италиядаги молиявий ишларни узил-кесил бир ёқли қилиш учун Бальзакка ваколат беришга яна кўндиради. 1837 йил 12 феврал кунини ёзувчи Алп тоғидан ошиб ўтади. Бу гал у мадам Марбутининг ҳаддан ортиқ хиралиги жонига текканлиги учун, бир ўзи сафарга отланган эди. Унга ҳамроҳлик қилмоқчи бўлган Теофил Готье эса, охири дақиқада сафардан воз кечади. Почта каретасида Тессин орқали, гўзал манзараларни томоша қилиб, ўтилган олти кун унинг дилидаги ғуборларни бутунлай ювиб юборади. Бениҳоя сезгир ва ҳиссиётли Бальзак дунёдаги ҳамма ташвишларни осонлик билан унута олар эди. Миландаги «Гўзал Венеция» меҳмонхонаси остонаси ёнида каретадан чиққан заҳоти у қарзлари ва ташвишларини, мажбуриятлари ва зиддиятларни бутунлай эсдан чиқаради. Дарҳақиқат, бу ерда у ўзини бошқача хис қилади! Ўзга юртда у суд қарори билан ва қарз турмасига қамаш хавфи остида қанчадир қарзини тўлашга мажбур бўлган жаноб Оноре де Бальзак эмас. У орқа эшикдан жуфтаси ростлашга мажбур бўлган абадий қарздор эмас. Бу ерда унга машҳур ёзувчидек пешвоз чиқадилар, унинг етиб келганлиги ҳақида газеталар дабдабали хабарлар тарқатади. Орадан икки соат ўтмасдан, бутун шаҳарда у ҳақда шов-шув тарқалади.

У графиня Мафен билан сайрга чиқади. Ёзувчи княз Порция ложасида князнинг синглиси графиня Самсиверина билан бирга ўтиради, «Ла Скала» театридаги спектаклда ҳозир бўлади. Княгиня Белжойизо билан маркиза Тривулино уни меҳмонга чақирадилар. Италиянинг барча машҳур, тарихдан ўрин олган номдор кишилари унинг олдида таъзим қиладилар, Австриянинг ҳарбий маъмурлари, ҳам унга иззат-икром

кўрсатадилар. Губернатор бирга тушлик қилишга таклиф этади, қўшинларнинг қўмондони ўзини унинг ихтиёрига топширади; Миланнинг бош ҳайкалтароши Пугеннати ундан нусха кўчириб, ҳайкалча ясашга ижозат сўрайди. Бу ҳайкалчани Бальзак Эвелина хонимга эмас, балки граф Висконтига кўрсатади. Ёш княз Порция уни совғаларга кўмиб ташлайди, унинг барча амр ва истақларини бажо келтиради. Бальзак Парижда бўлганидек, векселларга ва қарз мажбуриятларига эмас, балки аслзода князлар илтимосига жавобан, Милан зодагонларининг оилавий альбомларига имзо чекканида нақадар гурурланиб, ўзини бахтиёр ҳис этганини тасаввур қилиш мумкин.

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК ҲИКМАТЛАРИ

Нотариус — минглаб ғаразли лўттибозликларда жафокаш шахс. Унда руҳонийликдан, қозилиқдан, амалдорлик ва адвокатлиқдан ҳам бир шингилдан бўлади.

* * *

Қонунлар мисоли ўргимчак тўри, улардан йирик пашшалар ўтадилар, майдалари илиниб қоладилар.

* * *

Яхши адвокатнинг шуҳрати ёмон маҳкамада голиб чиқишдадир.

* * *

Фойда қанча ноқонуний бўлса, инсон шунча унга қизиқади.

* * *

Жиноят, аввало, фикрлашнинг йўқлигидир.

* * *

Ёмон мураса — яхши маҳкамадан афзал.

* * *

Энг ёмон келишув — энг зўр маҳкамадан яхшироқ.

* * *

Кўнгли ва қўли очиқ инсонлардан яхши савдогар чиқмайди.

* * *

Юқори турувчи шахслар қўл остидагиларининг ўзларидан кўпроқ топишини кечира олмайдилар.

* * *

Буюк инқирозларда юрак синар ёки тобланар.

* * *

Ўз кучсизлигига иқро одам кучли инсон ҳисобланади.

* * *

Иккиланиш кучни йўқотиш демак.

* * *

Кўзга ташланиб турмаган саҳоватни ҳеч ким ахтариб ўтирмайди.

* * *

Доимий меҳнат санъатнинг ҳам, ҳаётнинг ҳам қонунидир.

* * *

Қайғу барча туйғуларимиз ичида энг эсдан чиқмайдигани.

* * *

Гоя далилдан юқори туради.

* * *

Ҳаёт турли хил ҳолатларнинг алмашинувидир, истаган жойда қулай аҳволда қолиш учун уларни ўрганиш, кузатиш лозим.

* * *

Вақт — ақлий меҳнат кишисининг сармояси.

* * *

Ҳеч ким шайдо бўлмайдиган ўта гўзаллик ва энг дилбар ташқи қиёфа бир пулга қимматдир.

* * *

Киши ҳақида ҳукм чиқаришдан олдин лоақал унинг фикр-асрори, унинг бахтсизлиги, унинг ҳаяжонига шерик бўлиш керак.

* * *

Инсоннинг ахлоқий табиати унинг жисмоний табиатидан шу билан ажралиб турадики, унда ҳеч қандай мутлақ-

лик йўқ: юриш-туриш бирон-бир ҳодиса туфайли юзага чиқадиган характерлар ёки гоёлар билан тўғридан-тўғри алоқадор бўлади.

* * *

Коинот бу ягона хилма-хилликдир.

* * *

Илмнинг хўжайини бўлишни истаган киши меҳнатнинг кули бўлиши даркор.

* * *

Она юраги мисоли чуқур жарлик, тубидан ҳамиша кечирим топа оласиз.

* * *

Онанинг бахти маёқдай келажакни ёритади, аммо ўтмишга хотира каби қайтади.

* * *

Ижтимоий ахлоқсизлик қаерда ривожланаётган бўлса, ўша жойдан ранг олади.

* * *

Она юраги битмас-туганмас мўъжизалар манбаи.

* * *

Саҳро — бу одамларсиз худо.

* * *

Шон-шараф бефойда буюмдир. Нархи қиммат, умри қисқа.

* * *

Миллионни қидирадиганларнинг топиш эҳтимоли бор, қидирмайдиганлар эса, ҳеч қачон топа олмайдилар.

* * *

Камбағаллик тугаган жойда хасислик ва зиқналик бошланади.

* * *

Фақат кучли муҳаббатгина биргаликдаги ҳаёт давомидаги англашилмовчиликларни ювиб кета олади.

* * *

Ҳамма одамлар букри бўлган жойда қадди-қомати рост мажруҳдек туюлади.

* * *

Кучсизлигини тан олган одам, кучли бўлиб шаклланади.

* * *

Кутишни билганларга ҳамма нарса ўз вақтида келади.

* * *

Рашк қилаётган одам севадиган инсонига эмас, ўзига иккиланади.

* * *

Даҳоликнинг хусусияти шундаки, у ҳаммага ўхшайди ва ҳеч ким унга ўхшамайди.

* * *

Кечирिश мумкин, унутиш эса, мумкин эмас.

* * *

Она юраги тўрида ҳар доим бир кечирим бор.

* * *

Вақт — пул дегани, вақт пул туғади.

* * *

Мамлакат тафаккури бутун мамлакат демакдир.

* * *

Турмушга чиққан аёл тахтга чиқишни билиши лозим бўлган қулдир.

* * *

Ёзувчининг китобда мужассамлашган даҳоси эса, уни жаллодларнинг қўлига ушлаб беради.

* * *

Унутиш бу кучли яратувчан мавжудотларнинг буюк сиридир.

* * *

Истеъдодли одам ўлим тўшагида ётиб: «Агар мен ўлсам, менинг шуҳратим лоақал менинг болаларимга, менинг оиламга, менинг қариндош-уруғларимга бахт келтиради-ку!» деган фикрдан тасалли топиши мумкин эмас.

* * *

Фикрни худо беради ва у худога қайтади, фикр қироллардан юқорироқ туради, фикр уларнинг бошига тож бўлиб қўнмоғи ва уларни тождан маҳрум этмоғи мумкин.

* * *

Нима кўп, ғазнага алоқадор қонунлар кўп, нима кўп, жазоловчи қонунлар кўп, лекин ҳеч қанақа низомномалар йўқ, бунинг устига, низомнома билан қонун ўртасидаги фарқни илғаб олишга қодир бўлган ақл эгаларининг ўзи йўқ.

* * *

Агар китоб бир бочка шароб бўлганида, уни ардоқлар эдилар.

* * *

Китобнинг ҳар сатрини ёзувчи юрак қони билан ёзган.

* * *

Қашшоқлар учун ароқ адабиёт ўрнини босади.

* * *

Қонун деганлари нафақат даҳрий, у меҳр-шафқатдан ҳам маҳрум.

* * *

Китоб бутун ҳаётингни талаб қилади.

* * *

Виждон бамисоли худодек юраклар қаъридан ҳамма нарса-ни кўриб туради.

* * *

Ахир, ўз мусибатларининг айбдорларини жазога тортишни талаб қиладиган одамлар ҳеч кимга ёқмайди-ку!

* * *

Умид қиламанки, жаноблар зиммасига маърифат тарқатиш мажбуриятини олган, ўз даврини тараққиёт сари бошлаш иштиёқи билан ёнган одамлар соғлом фикрдан маҳрум бўлмағайлар. Ахир, соғлом фикр ҳар қандай одамлар гуруҳига хос-ку!

* * *

Қашшоқликни даҳоликнинг онаси деб даъво қилишни бас қилинг!

* * *

Хасталик ёхуд очлик ҳаётимизга чек қўймоғи мумкин, одамлар илми учун фойдали деб ҳисоблаган фикрларимизни эълон қилмоққа ошиқайлик!

* * *

Бизнинг асарларимиз ҳеч қачон ўлмайди ва ҳатто мамлакатимиз ғойиб бўлиб кетганда ҳам улар «Бу ерда Франция бўлган эди!» дея оламга жар солиб турадилар.

БАЛЬЗАК ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

1799 йил, 20 май, кундузи соат 11 да — Оноре де Бальзак Тур шаҳрида дунёга келган.

1800 йил, 29 сентябрь — Оноренинг синглиси Лаура Бальзак таваллуд топган.

1802 йил, — Бальзаклар оиласи «Де Бальзак» номини олган.

1802 йил, 18 апрель — Оноренинг синглиси Лоранс де Бальзак туғилган.

1804 йил, апрель — Бальзакни Тур шаҳридаги Ле Гай пансионатига беришган.

1807 йил, 22 июнь — Бальзак Франциянинг Вандом нотиқлар коллежига ёзилган.

1813 йил 22 апрель — Бальзак мия шамоллашига дучор бўлган ва коллеждаги таҳсилини тарк этган.

1814 йил 1 ноябрь — Бальзак оиласи билан Парижга кўчиб келган.

1815 йил, январь — Бальзак Лепитр Институти пансионатига ёзилган.

1815 йил, октябрь — Бальзак Гансер Институти пансионатига кирган.

1816 йил, сентябрь — Бальзак Париждаги Гийонне-Мервиль адвокатлик идорасига котиб вазифасига қабул қилинган.

1816 йил, 4 ноябрь — Бальзак Париждаги ҳуқуқшунослик факультетига кирган.

1818 йил, январь — Бальзак ҳуқуқшунослик бакалавриатига қабул қилинган.

1818 йил, апрель — Бальзак Гийонне-Мервилдаги ишини ташлаб, ота-онасининг дўстларидан бири бўлган Пассе номли нотариусга шогирдликка тушган.

1820 йил, 17 май — Оноренинг синглиси Лаура Бальзак Евгений Сюрвилга турмушга чиққан.

1820 йил, сентябрь — Бальзак ҳарбий хизматга боришдан озод этилган.

1825 йил, 19 апрель — Мольер ва Лафонтенни ўрганиш учун Канел ва Делоншам билан бириккан.

1826 йил, 1 июнь — Бальзак ноширлик дипломини олган.

1827 йил, 15 июль — Бальзак ва Андре Барбье нашриёт цехи очган.

1828 йил, апрель — Бальзак нашриёти инқирозга юз тутган.

1829 йил, 19 июнь — Оноренинг отаси Бернар-Франсуа Бальзак вафот этган.

1830 йил, 4 ноябрь — Филипон «Карикатура» номли газетага асос солган ва унга Бальзак муҳаррирлик қилган.

1832 йил, 28 февраль — Украинадан Бальзакнинг бир неча мухлислари номидан хат келган.

1833 йил — Бальзак Швейцарияга саёҳат қилган.

1834 йил, 14 декабрь — «Париж Журнали»да «Горио ота» асарининг биринчи қисми чоп этилган.

1834 йил, 28 декабрь — «Париж Журнали»да «Горио ота» асарининг иккинчи қисми чоп этилган.

1835 йил, 18 январь — «Париж Журнали»да «Горио ота» асарининг учинчи қисми чоп этилган.

1835 йил, 1 февраль — «Париж Журнали»да «Горио ота» асарининг тўртинчи қисми чоп этилган.

1839 йил, апрель — Бальзак муаллифлик ҳуқуқи бўйича кампания олиб борган.

1843 йил, 29 июль — Бальзак Санкт-Петербургга келган ва жазмани Ева Ганска билан шу ерда учрашган.

1843 йил, 26 сентябрь — Бальзак Париждаги Одеон Театрида «Памела Жиро» пьесасини қўйган.

1843 йил, декабрь — Достоевский Бальзакнинг «Евгения Гранде» романини рус тилига таржима қилган.

1843 йил — Бальзак ўзининг энг йирик асарларидан бири «Ушалмаган орзулар» романини ёзиб тугатган.

1845 йил — Бальзак Фахрий Легион ордени кавалери бўлган.

1846 йил, 9 март — Бальзак жазмани Ева Ганска билан Римда учрашган.

1850 йил, 14 март — Украинадаги Муқаддас Барб черковида Бальзак ва Ева Гансканинг никоҳ маросими бўлиб ўтган.

1850 йил, 18 август — Бальзак Париж шаҳрида вафот этган.

1850 йил, 22 август — Бальзакнинг дафн маросимида Виктор Гюго дуо ўқиб, унинг хокини Париждаги машҳур Лашез-Ота қабристонига қўйишган.

БАЛЬЗАКНИНГ АСАРЛАРИ

1819 йил — «Кромвел» шеърый фожиаси

1823 йил — «Клотильда де Люзиньян» (Clotilde de Lusignan)

1824 йил — «Аннетта ва жиноятчи» (Annette et le criminel)

1829 йил — «Шуанлар» (Les Chouans)

1830 йил — «Гобсек» (Gobseck)

1830 йил — «Алвидо!» (Adieu!)

1831 йил — «Сағри тери тилсими» (La Peau de chagrin)

1831 йил — «Номаълум шоҳ асар» (Le Chef-d'œuvre inconnu)

1831 йил — «Шайтон комедияси» (La Comédie du diable)

1832 йил — «Париждан Явага сайёҳат» (Voyage de Paris à Java)

1832 йил — «Луи Ламбер» (Louis Lambert)

1832 йил — «Полковник Шабер» (Le Colonel Chabert)

1833 йил — «Қишлоқ врач» (Le Médecin de campagne)

1833 йил — «Евгения Гранде» (Eugénie Grandet)

1833 йил — «Ташландиқ аёл» (La Femme abandonnée)

1833 йил — «Хабар» (Le Message)

1834 йил — «Ўттиз ёшли аёл» (La Femme de trente ans)

1835 йил — «Серафита» (Séraphita)

1835 йил — «Горио ота» (Le Père Goriot)

1835 йил — «Никоҳ шартномаси» (Le Contrat de mariage)

1836 йил — «Қариқиз» (La Vieille Fille)

1836 йил — «Таъқиқ» (L'Interdiction)

1837 йил — «Цезар Биротто» (César Birotteau)

- 1837 йил — «Икки шоир» (Les Deux poètes)
1838 йил — «Нюсинген Уйи» (la Maison Nucingen)
1839 йил — «Беатриц» (Béatrix)
1842 йил — «Сохта жазман» (La Fausse maîtresse)
1842 йил — «Хитой ва хитойликлар» (La Chine et les chinois)
1843 йил — «Онорин» (Honorine)
1843 йил — «Ҳаво ва Довуд» (Ève et David)
1844 йил — «Деҳқонлар» (Les Paysans)

*Кобо Абэ
(1924–1993)*

Кобо Абэ

ХУДДИ ОДАМДЕК

Қисса

КОБО АБЭ
ҲИКМАТЛАРИ

КОБО АБЭ: АДАБИЁТ ЧЎЛҚУВАРИ

«Узлуксиз ҳаракатдаги қумнинг бу манзараси уни таърифлаб бўлмайдиган даражада тўлқинлантирар ва шошилтириш учун савалаётгандек туюларди. Қумнинг одатда тасаввур қилинадиган бесамарлиги шунчаки қуруқлигидан эмас, балки бирор мавжудот дош беролмайдиган муттасил ҳаракати билан изоҳланади. Бу ҳар кун бири-бирига чирмашиб оладиган одамларнинг мунгли ҳаётига нақадар ўхшаш.

... Агар қўзғалмас қоя улоқтириб ташланса ва ўзингни қум ҳаракатига бахшида қилсанг, рақобат ҳам тугайди. Ахир саҳрода ҳам гуллар ўсади, қумурсқа ва йиртқичлар яшайди...

У тасаввурида қумнинг ҳаракатини кўз олдига келтирар ва хаёлот дунёсига шўнғирди — ўзини ҳам ана шу поёнсиз оқимда кўрарди».

Кобо Абэ. «Қумдаги аёл»

*В.Гёте*¹ бундан икки аср муқаддам «... шоирни англаш учун шоирнинг мамлакатига бориши керак», — деган эди. Бу фикр, айниқса, мутлақо бошқача, алоҳида тамаддун ҳисобланган, қуйида сўз борадиган япон маданияти ва японларнинг миллий ўзлигига нисбатан айни ҳақиқатдир. Буюк немис шоирининг юқоридаги сўзларида куррай замиримиздаги инсон тафаккуридек аниқ ва мавжуд бўлган воқеликдан хаёлот дунёсига — бу ўзига хос дунёни тадқиқ этиш ва тушунишга олиб борадиган йўл кўрсатилган.

Ҳақиқатан ҳам буюк япон ёзувчиси Кобо Абэ ижодини англаш учун ёзувчининг китоблари, асарлари асосида ишланган фильмлар (масалан, режиссёр Тесигахара томонидан суратга олинган «Қумдаги аёл» (1964), «Бегона юз» (1966) билан

¹ Иоханн Волфганг Гёте (Johan Wolfgang von Goethe, 1749–1832) — буюк немис мутафаккири, шоири, ёзувчиси ва давлат арбоби.

танишиш камлик қилади. Кобо Абэни тушуниб етиш учун у томонидан тасвирланган замин ва табиатга, у ўсиб улғайган маданий муҳитга мурожаат қилиш даркор. Ёзувчининг ватани — Япония энг қадимий анъаналар, айна пайтда, Фарб маданиятини ўзига фаол сингдираётган давлатдир. Шунинг учун япон ёзувчисининг асарлари ҳам ўтмиш ва замонавийликнинг, Шарқ ва Фарбнинг чорраҳасида, янги-янги саволлар туғдирадиган жавобларни таққослашда дунёга келган.

Япониянинг замонавий адабиётида Кобо Абэ алоҳида ўрин тутиши шу билан изоҳланади. Унинг адабий ижоди, энг аввало, бадий тасаввурининг ўзига хослиги, ривоятлар ва хаёлотнинг бугунги кун воқелиги билан ноёб шаклларда чирмашиб кетганлигидадир. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда япон авангарди етакчиларидан бири ҳисобланган бу муаллифнинг инсоннинг ҳали тадқиқ этилмаган ҳаёт қирралари бетакрор усулда кашф этилган ҳар бир асари фақат Япония адабий доиралари ва китобхонлари ўртасида жуда катта қизиқиш билан қарши олинмасдан, балки жаҳоннинг жуда кўп мамлакатлари ўқувчиларининг эътиборини жалб қилган.

Одатда, жаҳон адабиётида қаламга олинмаган ҳаётим муҳим мавзулар қолмаган, деган фикр устун туради. Кобо Абэ ўзининг асарлари билан бу дунёда ҳам ҳали очимаган қўриқлар бисёрлигини исботлашга интилган. Ёзувчи ҳеч қачон бошқалар ўзлаштирган экинзорда жўяк тортишга уринмайди, аксинча, болалиги ўтган яйдоқ чўлларни ўзлаштиришга астойдил ҳаракат қилган. Шу маънода уни **адабиётнинг чўлқувари**, деб таърифлаш ҳам мумкин.

Кобо Абэ (ҳақиқий исми Абэ Кимифуса, 1924–1993) — Токио яқинидаги Кита шаҳрида, врач оиласида туғилган. Лекин болалиги Манчжурия¹да ўтди. Бу ерда отаси Мукден империя университетининг тиббиёт факультетида дарс берган. Маданияти ва урф-одатлари японларникидан ўзгача бўлган бу юртдаги ҳаёт Кобо Абэ дунёқарашининг кенгайишига таъсир қил-

¹ Маньчжурия — Хитойнинг шимолий-шарқидagi минтақа.

гани шубҳасиз. Бу ерда кўрган-кечирганлари ва таассуротлари адибнинг қатор асарлари бош мавзуси бўлган.

Кобо Абэ Манчжурияда мактабнинг ўрта босқичида таълим олган. У 1940 йилда Японияга қайтиб келганидан сўнг Сёдзэ шаҳридаги олий босқич мактабини тугаллаган. 1943 йилда, Иккинчи жаҳон уруши авжига чиққан пайтда Кобо Абэ отасининг тавсиясига мувофиқ Токио университетининг тиббиёт факультетига ўқишга кирган. Аммо бир йил ўтгач, ўқишни ташлаб Манчжурияга — Мукден шаҳрига қайтган. Бу ерда у урушда Япониянинг мағлубиятга учраганининг гувоҳи бўлган. Шу йили унинг отаси ҳам вафот этган.

Япония империясининг таназулли Кобо Абэ оиласининг тирикчилик ўтказиш учун маблағи қолмасдан, ниҳоятда ночор аҳволга тушиб қолган пайтига тўғри келган. У яна Токиога келиб, университетга ўқишга тикланган. Унинг ўқишни давом эттириш учун пули етмасдан, катта қийинчиликларга дуч келган, аслини олганда, врачлик касби уни унчалик қизиқтирмаган. Шундай бўлса ҳам, 1948 йилда университетни базўр тугаллаган ва врач дипломини олган. Бунда энг қийин — ихтисослиги бўйича имтиҳонни фақат профессорга ҳеч қачон докторлик амалиёти билан шуғулланмаслигига ваъда берганидан кейингина топшира олган.

Ўша йиллари кўпгина тенгдошлари сингари у ҳам сиёсатга қизиққан, Япония коммунистик партиясининг аъзоси бўлган. Аммо совет кўшинларининг Венгрияга киритилиши Кобо Абэда кескин норозилик туғдирган ва у партиядан чиққан. Сиёсатдан ихлоси қайтган Абэ ҳаётини тўла-тўқис адабиётга бахшида қилган ва унга жаҳон миқёсида шуҳрат келтирган асарлар битган.

1947 йилда у ўзининг илк асари — Манчжуриядаги ҳаёти ва таассуротларига асосланган «**Номсиз шеърлар**» номли 62 бетдан иборат тўпламини тузган ва унинг ҳамма ададини ўзи мимеограф¹да чоп этган. Кобо Абэнинг Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ёшларнинг тушкунлиги ва ўша даврдаги воқеликка норо-

¹ Мимеограф (қадимий юноча «μυεγραμα» — «тақлид қиламан» ва «γραφο» — «ёзаман» сўзларидан) — америкалик Томас Альва Эдисон томонидан китобларни кам нусхада чоп этишга мўлжалланган қурилма.

зилик туйғулари акс этган шеърларида **Р.М.Рильке**¹ ижоди ва **М.Хайдеггер**² фалсафасининг кучли таъсири якқол ҳис этилади.

Кобо Абэ ижодининг дастлабки босқичларида **Ф.Кафка**³ ва **У.Фолкнер**⁴ ижодининг белгилари бор. Умуман, у жаҳон адабиёти, айниқса, **Э.А.По**⁵, **Л.Кэрролл**⁶, **Ф.М.Достоевский**⁷, **Н.В.Гоголь**⁸ ва бошқалар ижоди билан яхши таниш бўлган. «**Мактабда ўқиётган йиллардаёқ рус адабиётининг икки улкан вакили – Гоголь ва Достоевский ижодига мафтун бўлгандим, – деб эътироф этган Кобо Абэ. – Менга, айниқса, Гоголь катта таъсир кўрсатди. Асарларимда тўқима ва воқеликнинг чатишиб кетиши ва шу туфайли воқеликнинг ниҳоятда ёрқин ва таъсирчан гавдаланиши менга буни ўргатган Гоголь туфайли пайдо бўлди.**»

1947 йили унинг дастлабки йирик асари – «**Пахса деворлар**» ҳам битилган. Адабиёт дунёсида бу ижод намунаси билан биринчи бўлиб муаллиф Сёдзедаги олий босқич мактабида ўқиётганда унга немис тилидан дарс берган танқидчи ва тилшунос Рокуро Абэ танишган ва юқори баҳо берган. Уч жилддан иборат бу асарда қадрдон шахрини тарк этиб, Манчжурияда дарбадарликда жиноятчилар тўдасига асир тушиб

¹ Райнер Мария Рильке (тулик исми-шарифи Рене Карл Вильгельм Иоганн Йозеф Мария Рильке, немисча René Karl Wilhelm Johann Josef Maria Rilke, 1875, Прага–1926) – XX аср модерн усубида немис тилида ижод қилган, Австрия фуқаролигига эга таниқли шоир.

² Мартин Хайдеггер (немисча Martin Heidegger, 1889–1976) – немис файласуфи, борлиқ тўғрисидаги таълимот асосчиси.

³ Франц Кафка (немисча: Franz Kafka, 1883–1924) – австрия ва чех носир, Ҳюкоянавис, немис тилида ижод қилган адиб.

⁴ Уильям Катберт Фолкнер (инглизча William Cuthbert Faulkner, 1897–1962) – америкалик ёзувчи, адабиёт бўйича 1949 йилги Нобель мукофотининг лауреати.

⁵ Эдгар Аллан По (инглизча Edgar Allan Poe, 1809–1849) – америкалик ёзувчи, шоир, адабий танқидчи ва муҳаррир, Америка романтизмнинг вакили, илмий фантастика асосчиларидан бири.

⁶ Льюис Кэрролл (инглизча Lewis Carroll, Ҳақиқий исми-шарифи Чарльз Лютвидж Дожсон, 1832–1898) – инглиз ёзувчиси, файласуфи, математиги.

⁷ Фёдор Михайлович Достоевский (1821–1881) – жаҳоннинг энг машҳур рус ёзувчиларидан бири, мутафаккир.

⁸ Николай Васильевич Гоголь (туғилгандаги фамилияси Яновский, 1809–1852) – буюк рус ёзувчиси, драматурги, шоир ва публицист.

қолган ёш японнинг хотиралари баён этилган. Рокуро Абэ ташаббуси билан қўлёзма «Замонавий адабиёт» журнаliga юборилган. Лекин «Пахса деворлар»нинг биринчи жилди «Интеллектуал» журналининг 1948 йил февраль сониди эълон қилинган. Ушбу асари орқали танилган Кобо Абэ машҳур япон адиблари **Ютака Хания**¹ ва **Таро Окомато**² раҳбарлик қилган «Тун» адабий бирлашмасига аъзо бўлиб киришга таклиф этилган. Кобо Абэнинг ноёб истеъдодини биринчи бўлиб пайқаган Ютака Ханиянинг қўллаб-қувватлаши туфайли «Пахса деворлар» 1948 йилнинг октябрида **Йўл охиридаги кўрсаткич** номи билан «Синдзэнбися» нашриёти томонидан алоҳида китоб шаклида нашр этилган.

«Замонавий адабиёт» журналининг 1951 йил февраль сониди Кобо Абэнинг «Девор». **S.Карма жинояти** қиссаси эълон қилинган. **У Льюис Кэррол**нинг «Алиса мўъжизалар мамлакатиди» машҳур асари таъсирида ёзилган бўлиб, япон адибининг Манчжурия чўлларидаги хотиралари асосига қурилган. Мазкур қисса Япониянинг 1951 йилги адабиёт бўйича энг олий — Акутавага мукофоти³га муносиб деб топилган.

Японлар дунёси кўпинча нафис ва жимжимадор чизиқлар — иероглиф тафаккури, иероглиф коинотини акс эттирадиган иероглифлар тарзида тасаввур этилади. Бевосита худди шу тушунча Кобо Абэ адабий дунёсининг тимсоли деса бўлади: бу дунё ҳам сеҳрли ва сермаъно, ҳам жумбоқли, чигал, шу билан бирга, тугал иероглиф дунёсидир.

Масалан, «Девор» қиссаси асар қаҳрамонининг ўз ташриф қоғозини йўқотиб қўйишидан бошланади. Муаллиф бу билан ўз қаҳрамони исми-шарифидан маҳрум бўлганлигини англа-

¹ Ютака Хания (японча 壺谷 雄高, 1909–1997) — буюк япон ёзувчиси ва адабий танқидчи, иккинчи жаҳон урушидан кейинги япон адабиётининг энг ёрқин намояндаларидан бири.

² Таро Окомато (японча 岡本 太郎, 1911–1996) — машҳур япон рассоми ва санъатшунос, япон авангарди ва сюрреализмининг энг машҳур намояндаси.

³ Рюноскэ Акутагава номидаги мукофот — буюк япон ёзувчиси Рюноскэ Акутагава хотираси учун 1935 йилда «Бунгэй сьондзю» нашриёти томонидан бошловчи ижодкорларга бериладиган, Япониди адабиёт соҳасиди энг нуфузли ҳисобланадиган мукофот.

тишга ҳаракат қилган. Умуман олганда, Кобо Абэ асарлари матнларига атайин яширин маънолар сингдирилган. «Девор»-да ҳам ташриф қоғозининг йўқотилиши билан шахс жамиятдан бегоналаштирилишининг биринчи босқичига ишора қилинади. Яъни номсиз қаҳрамон жамиятга қарши қўйилган, аниқроқ айтиладиган бўлса, жамият рўйхатидан ўчирилган. Аммо воқеалар ривожини фақат бу билан якун топмайди. Бегоналаштирилиш давом эттирилади: қаҳрамоннинг ички дунёсида ҳам уни ўзидан тўсайтган девор қад кўтара бошлайди. Таъбир жоиз бўлса, иккинчи даражали бегоналаштирилиш содир бўлади.

Адабиётшунослар фикрига кўра, Кобо Абэнинг **«Тўртинчи муз даври»** (1959) асари япон фантастика адабиётида янги даврни бошлаб берган. Бу даврда япон авангардининг етакчисига айланган ноёб услубчининг мазкур жанрга мурожаати япон фантастикасини, ҳеч муболағасиз, янги чўққиларга кўтарган. **«Тўртинчи муз даври»** шакли бўйича классик роман ҳисобланади. Унда оламшумул сув тошиши арафасида олимларнинг сувда яшай оладиган одам янги зотини яратиш устида иш олиб бориши ҳикоя қилинган. Моҳият жиҳатидан эса, бу асар тор дунёқараши доирасида бўғилаётган иқтидорли инсон фожеаси тўғрисидаги ўзига хос ҳикоятдир.

Япон ёзувчиси кейинги асарларида ҳам фантастикага мурожаат қилган. Япон адабиётининг шоҳ асарларидан бири сифатида эътироф этилган **«Бегона юз»** (1964), **«Таёққа айланган одам»** (1969), кафкача усулда битилган **«Одам-кути»** (1973), **«Сакура»** **нажот кemasи»** (1984) ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

1973 йилда ёзувчи **«Кобо Абэ студияси»** шахсий театрини ташкил этган ва унга раҳбарлик қилган. Бу унинг драматургия жанрига кўпроқ мурожаат қилишига туртки бўлган. Адиб пьесаларни ўз театри учун ёзган. Уларнинг юксак маҳорат билан битилганлиги пьесаларидан **«Арвоҳ — шу ерда»** (1958) Япониянинг Кисидо мукофоти, **«Дўстлар»** (1968) Танидзаки мукофоти, **«Яшил пайпоқ»** (1974) Йомиури мукофотига сазовор бўлганлиги далолат беради. Фарбда япон драматургининг **«Таёққа айланган одам»**, **«Қалъа»**, **«Куллар ови»**, **«Шарпалар орамизда»**, **«Дўстлар»** ва бошқа пьесалари ниҳоятда машхур.

«Кобо Абэ студияси» 1979 йилда Америка Қўшма Штатларида гастролларда бўлиб, Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго ва бошқа йирик шаҳарларда ўз спектакллари катта муваффақият билан намоиш этган.

Кобо Абэ ёзувчи, драматург, театр режиссёри бўлиши билан бирга, радио ва телевидениеда ҳам фаол иштирок этган. Санъатнинг туб табиатини чуқурроқ англашига, асарларида даврнинг энг ўткир муаммоларини кўтариб чиқишига бевоқифа ана шундай серқирралик ёрдам беради, деб ҳисоблаган.

Ёзувчининг кўпгина романлари драматургия асарлари услубида битилган. Бу унинг фикрича, адиб, энг аввало, инсоннинг ҳиссиётига таъсир кўрсатиши, қаламга олаётган воқеалари қалбда акс-садо уйғотиши, шундан кейингина онгни жумбишга келтириши керак. Кўп жиҳатдан шу сабабли Кобо Абэнинг эътиборини ёшлигидан ихлос қўйган Франц Кафка билан бир қаторда немис мутафаккири, адабиёт бўйича 1981 йилги Нобель мукофотининг лауреати **Элиас Канетти**¹нинг ижоди ўзига жалб этган. Айни пайтда дўсти Донольд Киннинг тавсияси бўйича колумбиялик ёзувчи **Габриэль Гарсиа Маркес**² асарлари билан танишган. Канетти ва Маркеснинг асарлари уни шу қадар ларзага солганки, Абэ бу ёзувчиларнинг Япониядаги энг оташин тарғиботчисига айланган.

Кобо Абэ асарларида инсоният олдида турган энг ўткир муаммолар кўтарилган. Унинг романларининг асосий гоёси — шахс ва жамият ўртасидаги зиддият, инсоннинг ҳаёт воқелиги олдидаги иложсизлиги, тақдир зарбаларига бардошлилигини синовдан ўтказишдир. Муаллиф ўз қаҳрамонларини оддий одамлар, айни пайтда ниҳоятда бетакрор шахслар сифатида гавдалантирган.

¹ Элиас Канетти (инглизча Elias Canetti, 1905-1994) - Австрия, Болгария ва инглиз ёзувчиси ва драматурги, адабиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати. Болгарияда туғилиб, шу давлат фуқаролигини олган, Австрия университетиди ўқиган, 1952 йилда Буюк Британия фуқаролигини олганлиги учун шу мамлакатлар адаби ҳисобланади.

² Габриэль Хосе де ла Конкордиа «Габо» Гарсиа Маркес (испанча Gabriel Jos de la Concordia «Gabo» Garcia Marquez, 1927) — колумбиялик адиб, журналист, ношир ва сиёсий арбоб, адабиёт бўйича 1982 йилги Нобель мукофоти лауреати.

Ёзувчининг бадий тасавури ҳам ноёб. У асарлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, қаҳрамонларининг инсоний қиёфасини қутилмаган янги шаклларда тасвирлаб, улар ички дунёсини ўзига хос тарзда очиб бериш истеъдодига эга. «**Кумдаги аёл**» романидаги Ники Дзюмпзем, «**Бегона юз**»даги ниқобли одам, «**Ёқиб юборилган харита**»даги изқувар, «**Одам - қути**»даги одамқути турли сабабларга кўра, одатий кўринишларини ўзгартирган бўлсалар ҳам ўзлигини сақлашга астойдил ҳаракат қилади, бироқ ҳамшиша ҳам омад улар томонида бўлмайди.

«**Кумдаги аёл**» (1960) Кобо Абэ ижодида романнавислик деб бочасидир. Япон адабиётчиларининг ҳисоблашича, ушбу асар «ҳозирги давр адабиётининг энг антиқа ва жумбоқли асаридир». Бу лўнда ва ихчам авангард роман рус ёзувчиси Н.В. Гоголнинг «Бурун» асари билан бахслаша олади. «**Кумдаги аёл**»даги воқеалар тўқима, бироқ туташ идишлар қонунига асослангандек, воқелик билан узвий боғлиқ. Япониянинг «қумли ички дунёси» воқеалари ҳақиқий Японияга — газета мақолалари ва расмий ҳужжатларга, шаҳар ва қишлоқлари оддий аҳолисининг турмуш тарзига чамбарчас боғланган.

Асарда муаллифнинг диққат-эътибори оддий, камтарин ўқитувчи Ники Дзюмпейга қаратилган. Бирор соҳада ном чиқаришни орзу қилган бу кимса август ойида уч кунга таътилга чиқиб, саҳрода ноёб курт-қумурсқаларни қидириб юриб, бу ерда улкан қум ўрасида яшайдиган аёлникида тунашга мажбур бўлади. Мазкур хароба бошпанани қум босиб қолмаслиги учун аёл куну тун ўрага тушаётган қумни куракда ташқарига отишга мажбур. Ники бошида бу ишда аёлга ёрдам беради. Аммо кейинчалик офтоб урганидан бетоб бўлиб қолади. Бунинг устига, ўзи бу ерга тушган арқон нарвон ғойиб бўлади ва у ҳам ушбу аёл каби қум ўрасининг асирига айланади.

Романда Кобо Абэнинг бошқа қатор асарларида бўлганидек, шахс ва жамият ўртасидаги зиддият тасвирланган. «**Кумдаги аёл**»да қум остида қолиш хавфидаги қишлоқ учун алоҳида бир одам (Ники Дзюмпей) — ҳеч вақо, унинг манфаатлари ҳеч кимни қизиқтирмайди. Худди шунингдек, жамият тимсо-

ли бўлган давлат ҳам қум барханлари орасида қолиб кетган қишлоқ аҳли манфаатлари билан сира иши йўқ.

Муаллиф ана шу ҳолат орқали жамиятга хизмат қилиш гоёсининг нақадар абгор этилиши мумкинлигига диққат-эътиборни жалб этади. Бундай жамиятда унинг ҳар бир аъзоси улкан механизмнинг арзимас мурвати сифатида кўрилади. Бу мурват механизмнинг айрим қисмларини бирлаштириб туради, лекин механизм мурват манфаати учун ишламайди.

Ана шу зиддият орқали Кобо Абэ ниҳоятда ўткир ижтимоий масалани кўндаланг қўйган: **инсон — унинг манфаати учун ҳамма нарса қилиниши кўзланган мақсадми ёки бирор мавхум мақсадга эришиш воситасими?** 1940-йилларнинг охири — 1950-йилларнинг бошида кўпгина япон ёзувчилари ўз асарларида ана шу муаммони кўтариб чиққан.

Кобо Абэ ўзининг бу романи марказига яна бир муҳим мавзу — ҳаёт билан ўлим қарама-қаршилигини қўйган. Асарда бу сув ва қум қарама-қаршилигидир. Асар қаҳрамони ўлик қумда сув топади. Сув — қишлоқ аҳолиси учун ҳаёт-мамот масаласидир. Шунинг учун асар қаҳрамони ҳамма томонидан унутилган қишлоқ одамларига зарурлигини англайди. Унда ўзининг ижтимоий аҳамиятга эгалик туйғуси пайдо бўлади. Авваллари унинг қум ўрасида бўлиши маънисиз бўлганди, қишлоқ аҳолиси эса, душманлари ҳисобланганда ягона мақсади — қум асирлигидан қутилиш эди. Энди эса, ўзининг одамларга зарурлигини тушунган Ники уларга хизмат қилишга интилади. Бунда қандайдир мавхум жамиятга эмас, балки аниқ одамлардан ташкил топган жамиятга, демак, ҳар бир одамга хизмат қиладиган бўлади. У, Кобо Абэ таърифлашича, **«қумда сув билан бирга гўё ўзида янги инсонни топди»**.

«Қумдаги аёл» 1963 йилда Япониянинг Йоиури¹ мукофотига, 1968 йилда Францияда чет эллик муаллифга энг буюк бадий асар учун бериладиган мукофотга сазовор бўлган. Ушбу

¹ «Йоиури» мукофоти — 1949 йилда «Йоиури симбун» нашриёт уйи томонидан иккинчи жаҳон урушидан кейин япон адабиётини тиклаш мақсадида таъсис этилган мукофот. Ҳар йили наср, назм, драматургия, адабий танқид, адабий талқиқот, бадий таржима бўйича энг яхши асарларга берилади.

роман асосида режиссёр **Х.Тэсигахара** томонидан яратилган «Кумдаги аёл» кинофильмига Канн халқаро кинофестивалининг энг яхши чет эл тилидаги мукофоти берилган, у Ўзбекистонда ҳам намоиш этилган. Роман асосида композитор **К.Банч** томонидан «**Кумдаги аёл истигфори**» операси ҳам яратилган.

Даврга ҳамоҳанглик — Кобо Абэ ижодининг энг муҳим белгиларидан бири. Масалан, «Бегона юз» асари, биринчи қарашда, фожеа оқибатида ўз юзини йўқотган инсоннинг тақдири тўғрисидаги роман сифатида тасаввур этилади. Лабораторияда портлаш содир бўлиши асар қаҳрамонининг юзини бадбашара қилиб ташлайди. У эндиликда бу даҳшатли жароҳатлари туфайли одамлар орасида кўрина олмаслигига ишончи комил. Яъни у ёлғизликка маҳқум этилган.

Роман қаҳрамони ўз тақдирига тан бермайди, қандай бўлса ҳам, инсоний қиёфасини тиклашга уринади. Бунинг йўли битта — ўрадек из қолдирган жароҳатларни ниқоб билан яшириш.

Юз — одамлар ўртасидаги сўқмоқ йўл. Кобо Абэнинг нуқтаи назари шундай. Бу йўлнинг йўқотилиши одамнинг қамоқхонанинг бир кишилиқ каталигига тегиб қўйилгани билан баробар. Одам чеҳрасига шундай қараш ниқобга мутлақо ўзгача маъно беради.

Ҳозирги давр илми бунинг имкониятини беради, бироқ ҳаётда ҳамма нарса анча мураккаброқ ва фожеалироқ эканлиги аён бўлади. Шу вақтгача асар қаҳрамони учун ниқобнинг ҳақиқий моҳияти маълум эмасди, у инсон доимо ниқобда бўлишини пайқамаганди. Ўз қисматигина ниқобнинг ҳақиқий моҳиятини кашф этишига имкон беради: «**ҳамма одамлар қалб деразасини тана ниқоби билан беркитишади ва унда жойлашиб олган зулукларни яширишади**». Яъни ниқоб «одамнинг ҳақиқий қиёфасини тўсиш» ролини бажаради.

Кобо Абэнинг мазкур романи асосида яратилган фильм экранларга чиққач, танқидчилар асосли равишда «**юзи даҳшатли жароҳатланган одам Япониянинг уруш ҳалокати оқибатидаги чандиқлари рамзидек тасаввур этилади. Шу тариха ёзувчи жаҳонда, шу жумладан Японияда инсоннинг ўзлиги ва унинг дунёдаги ўрни хусусидаги жўшқин баҳсда ўз сўзини айтган**», деб қайд қилишган.

«Бегона юз» қаҳрамони ниқоб тақиб, кутилмаганда у «осонгина ҳақиқатни тўсиш вазифасини ўз зиммасига олиши» мумкинлигини англаб етади. У кашф этган яна бир жуда муҳим хусусият — одамларнинг ташқи қиёфасини адаш ички мазмун билан айнанлаштириш, **«юз ва қалб мутлақ муайян ўзаро боғлиқликда»** эканлигига ишончдир. Шу сабабли одамлар бегоналар қалбларига суқилиб кирмасликлари учун ҳақиқий қиёфасини яширишга интилишади. Шунинг учун ҳам, мушоҳада юритади асар қаҳрамони, қадим замонларда қотиллар, босқинчилар ниқобга муҳтож бўлган.

Ҳа, афтидан, Ўрта асрларда ёки ҳозирги кунларимизда бўлсин, ноҳақ ишга қўл урадиганлар тўғри ва мажозий маънода ўз юзларига ниқоб тақишга ҳаракат қилишади. Чунки ниқоб **«инсон қиёфасини яширишга, юз ва қалб ўртасидаги алоқадорликни узиб ташлашга, одамларни ўзини жамият билан бирлаштириб турган маънавий ришталардан ҳалос этишга»** даъват этилган.

Шу тарзда маънавий айниш учун одам ўзининг ҳақиқий юзини ниқоб билан бекитиши кифоя қилади. Ниқобсиз унинг ҳақиқий ўзлиги, баъзан жуда хунук, ҳатто даҳшатли ички дунёси билиниб қолиниши мумкин. Демак, биз ҳисоблаб келганидек, инсоннинг юзи фақат уни бошқалардан ажратиб турадиган қиёфагина бўлиб қолмасдан, анча муҳимроқ вазифаларга эга: ҳаётда хамма нарса, шу жумладан, тартиб, одатлар, қонунлар - **«юпқа тери — ҳақиқий юз томонидан ушлаб турилган, ҳар лаҳза сочилиб кетилиши мумкин бўлган кум қалъасидир»**.

Китобхон асар қаҳрамони мулоҳазаларининг туб моҳиятини англагач, ёзувчи инсоннинг юзи ва қалбини таққослаб, нимани назарда тутганлигини тушуниб етади: яъни **инсон юзи унинг виждонидир**. Одам юзини ниқоб билан бекитар экан, виждони амридан ўзини тўсади. Эндиликда у ҳар қандай, ҳатто даҳшатли қилмишларга, эҳтимол, жиноятга ҳам тайёр. Демак, ҳам бевосита, ҳам мажозий маънода ёвузликка қўл урадиганлар ниқоб тақиши шарт. Шу ўринда асар қаҳрамонининг: **«бевосита аскар мутлақ номсиз мавжудотдир. Унинг шахсий юзи илганмаса ҳам, бурчини бажариши учун бу тўсиқ бўла олмайди. Одам юзларини ажратиб бўлмайдиган ҳарбий қисм — мукам-**

мал жанговар тузилмадир. Бу мукаммал тузилма қалбан азоб-ланмасдан ҳамма нарсани яксон қилишга тайёр».

«Бегона юз» қаҳрамони ҳам ниқоб тақиб, охир-оқибат зулмкорга айланади. Атрофидаги одамлар билан муносабатни тиклаш мақсадида тақилган ниқоб уни қўлига қурол олишига сабабчи бўлади. Бу билан зулмкорнинг ниқоби уни одамларга бошлаб борадигандан йўлдан абадул-абад маҳрум қилади.

У ўз-ўзига шундай савол беради: **агар ҳамма одамлар юзларига ниқоб тақиб, жамият олдидagi бурчларидан ҳалос бўлса, нима рўй беради?** Жавоби — аниқ: **унда барча содир этилган жиноятлар номсиз бўлади.** Чунки, аниқ жиноятчи йўқ — унинг ўрнида ниқоб.

«**Одам-кути**» романининг қаҳрамони ҳам жамиятдан яширинишни хоҳлайди. Аммо у жамиятдан қочиб қутилиш йўлини излаб ўтирмайди, балки қутига, бу билан янги мавжудотга айланади. Одамлар бундай қутиларга турли сабабларга кўра тушиб қолади. Баъзи бировлар юлғичлар, фақат бойлик орттириш кетидан қувиладиган истеъмол, зулмкор жамиятда ўзларининг фақирлигини ҳис этиб, яшашга қодир эмас. Одам-кути нияти эса, ўзгача, у аввал-бошда ўз одатларидан жуда ҳайиқиб, жуда қатъиятсиз қутилмоқчи бўлади. «**Бойлик орттириш қийин, уни ташлаб юбориш эса, янада мушкулдир**», деб тан олади асар қаҳрамони. Лекин аста-секин, ўзи ҳақиқий одам-кутига айланиши билан вужудини забт этган юлғич ҳалок бўлади. Инсон бойлик жамғариш одатидан ҳалос бўлади.

Бундай одам учун қутида яширинишга интилиш — озодликка интилишдир. Асар қаҳрамони учун қути боши берк кўча бўлмасдан, аксинча бошқа дунёга ланг очилган кенг эшикдир: «**Кимдир бирор марта хаёлида фақат номсиз аҳоли учун мавжуд бўлган, эшиклари (агар уларни эшик, деб аташ мумкин бўлса) ҳамма учун ланг очик турган ва ҳар бир одам дўсти бўлган номсиз шаҳарни тасаввур эта олса... уни одам-кутига айланиш хавфи пойлаб туради**». Шунинг учун у ўзининг қароргоҳини тарк этиш ниятида эмас. Қути ҳамма нарсани чинакам ўзлигича кўриш имконини беради — унинг афзаллиги шунда. Одам-кутининг зийрак нигоҳидан ҳеч нарса қочиб қутилмайди: «**Қутидан қараб, манзаранинг кўз илғамас қисмида яширинган ёлғонни ҳам, ёвуз ниятни ҳам найқаса бўлади**».

Романда икки образ: ўзини қути ичига яширган инсон ва яланғоч одам образи гавдаланади. Муаллиф ғоясига кўра, бу «биқиқлик», «ёпиқлик»нинг жамият билан тўқнаш келиш кўрқинчи ҳамда одамлар билан узиб ташланган алоқаларни тиклашга бўлган «очиқлик»дир.

Ана шу ғоя бир ўсмир унга жазо сифатида яланғоч бўлишга мажбур қилинган лавҳада ёрқин ифодасини топган. Ўсмир кўпчилик кўз ўнгида шарманда қилинади ва жамият у қадар муҳим ҳисобламаган бу воқеа мазкур шахснинг бутун ҳаётини чилпарчин қилади. У умрининг охиригача танҳо қолади. Романда бу унинг тушида уйланишга муваффақиятсиз уринишида жуда таъсирчан ифодасини топган.

Дунёнинг иероглиф сифатида тасаввур этилиши тасвир ва рамзнинг бир-бирини ўзаро тўлдиришидир. Фарб фалсафасининг дунёни зиддиятлар, уларнинг кураши ва яхлитлиги сифатида талқин этилишидан фарқли равишда Шарқ фалсафасида асосий ғоя ҳаётда ҳамма нарса бири-бирини тўлдиради, бойитади, такомилга етказилади. Кобо Абэнинг асарларида ҳам тўқима ривоят воқеликка қарши қўйилмаган, балки ҳикоят ҳаётий воқеаларга янгича маъно беради, яъни ҳаёлот мавҳум эмас, «шу яқин-орада» мавжуддир. Бунинг ёрқин намунаси Кобо Абэнинг «**Ёқиб юборилган харита**» романидир.

Япон ёзувчисининг бу асарида «инсон ва унга адоватдаги жамият» муаммосига янгича ёндошилган. Унда эртаси кунига ишончи йўқ инсоннинг рўшносиз оддий кунлари, катак хоналарига яшириниб олган одамларнинг бир тарздаги зерикарли турмуши манзарасида бугунги аянчли тирикчилигидан ажралиб қолиш хавфи, ҳаётда ўзига бирор таянч топиш илинжи яққол ҳис этилади.

Асарда хусусий қидирув бюросининг изқувари бир аёлнинг илтимосига мувофиқ йўқолиб қолган эрини қидиради. Беда-рак кимса тирикчилик ўтказишидан кўнгли тўқ бўлиш учун дипломли бўлиши керак, деган фикрда бўлган. Яъни, мабодо ҳозирги ишидан маҳрум бўлса, дипломи ёрдамида бошқа жойдан иш топиши осон кечади. Шунинг учун у автомеханик, радист, мактаб ўқитувчиси дипломларини қўлга киритади, ўз келажаги таъминланган, деб ҳисоблайди.

Бироқ ҳеч қандай диплом одамнинг ўзини ўзидан қутқара олмайди ва шунинг учун у ҳаётдан қочишга мажбур бўлган. Йўқолган одам ишлаган фирманинг ёш хизматчиси Тасиро бунинг сабабларига ойдинлик киритади: «Бу жирканч фирма... Ана шу фирма учун ҳаётим билан чайқовчилик қилаётганим ҳақида ўйласам, жонимга қасд қилгим келади.... Ҳозир унга хизмат қиляпман, лекин олдидда мени нима кутаяпти? Бўлим бошлиғи бўламан, кейин бошқарма бошлиғи... Агар бу ҳақда орзу қилмасанг, ҳаётинг янада ғуссали тасаввур этилади... Орзу қилсанг — дўстларинг устидан тенкилаб ўт, бошлиққа лаганбардорлик қил... Ким бу қоидага амал этмаса, тепки ейди, у билан ташландикдек муомала қилишади».

Ҳаётдан биргина йўқолган кимса қочмаган. Уни қидираётган изкувар ҳам аслида қочоқ. Бундан изкувар рафиқасининг гаплари ҳам далолат беради: «Сен жўнгина уйдан кетдинг, қочдинг... Йўқ, мендан эмас, ҳаётдан қочдинг... Бетиним алдоқчилик қилишдан, ҳамини ўзингни дор устида юргандек ҳис этишингдан қочдинг». Ана шунда изкувар бедарак йўқолган ёлғиз эмаслигини, «у беҳисоб қиёфаларда мавжудлиги»ни англаб етади.

Изкувар йўқолган одамни қидиришни олиб бориши керак бўлган ҳар соат ва дақиқа аниқ белгилаб қўйилган. Даставвал бу иш сушт кечади: далиллар тўпланади, ўзаро солиштирилади. Кейин вақт оқими ниҳоятда жадаллашади. Воқеалар ниҳоятда чигал бойланган тугун каби тасаввур этилади. Аввал изкувар хотирасидаги воқеа, ҳодисалар ғойиб бўлади, кейин одамлар йўқолади... Асар қаҳрамони одам зоти учрамайдиган шаҳарга келиб қолади. Бунда муаллиф худди китобхонга «Одам ўзини қачон ёлғиз ҳис этади: оломон орасидами ёки хувиллаб ётган шаҳардами?» саволини бераётгандек.

Шаҳарда одамлар пайдо бўлганда эса, изкуварнинг хотираси йўқолади. «Одамларсиз ёлғиз» вазияти «ҳамманинг орасида хотирасиз» ҳолатига айланади. Асар қаҳрамони ўзи тўғрисида бирор нарсани ёдга солиш учун қоғозларини титкилайди, чўнтагида нима борлигини текшириб кўради. Аммо уларнинг ҳаммаси бефойда: «Аслида ўзим ўзимни йўқотиб қўйдим. Йўқ, эҳтимол, ўзимни йўқотганим йўқ, балки ўзим томонимдан йўқотилдим».

Шу тарзда изкувар изланаётган кимсага, яъни овчи ўлжага айланади. Хотира йўқотилади, бу билан вақт ва макон йўқотилади. Одам ўзини муайян оилага, жамоага мансуб, деб ҳис этган, японлар учун энг муқаддас бўлган мавқе мақомини йўқотади ва ёқиб юборилган харитага айланади.

Японлар учун ўзини улкан яхлитликнинг бир қисми деб ҳис этиш хос. «Менинг улушим, менинг қисмим» – Японияда бу шахснинг жамият билан муносабатларидаги, табиат, дунёга муносабатидаги ўз мавқеидир. Япон анъаналарига кўра, шахс оилага (оилавий муносабатларга), жамоага ёки гуруҳга мансубдир. Одамлар бундай мансублигида ва мақоми белгиланишида ўзлигини намоён этади.

Японларнинг «**Ёлғизлик дўзахи**» деб номланган қадимий сурати бор. Унда учиб бораётган беҳисоб одамлар тасвирланган. Улар бир-бирларини туртиб, четга суриб, олдинга ўтиб олишга интилади. Бир қарашда бу одамлар яхлит, олға томон интилаётган якдил жамоадек тасаввур қилинади. Аммо суратнинг даҳшатлиги шундаки, учиб бораётганларнинг ҳар бири ёлғиздир. Уларнинг ҳар бири мангу танҳоликка ҳукм қилинган гуноҳкорнинг руҳидир. **Кобо Абэ ҳам ўз асарларида жамиятда ўзини ёлғиз ҳис этадиганларнинг фожеасини қаламга олади.**

«Яширин учрашув» ҳам ёвузлик дунёсидаги инсон фожеаси тўғрисидаги романдир. Кобо Абэ аввалги асарларида жамиятда ўз ўрнини топишга тиришаётган, аммо, одатда, топа олмайдиган шахснинг ўкинчли қисматини тасвирлаган бўлса, мазкур романнинг танқид тиғи жамиятнинг ўзига йўналтирилган. Асар қаҳрамонлари эса, бу ижтимоий қабиҳлик манзарасининг бўёқларидир.

Муаллиф «**Ўз романимда дунёни нафрат бошқарадиган бўлса, инсоний муносабатлар хотимасини топса, у нимага айланиши мумкинлигини кўрсатмоқчи бўлдим**» дейди. Асар воқеалари қаҳрамоннинг хотинини ҳеч ким чақиртирмаган «тез ёрдам» машинаси олиб келган сирли касалхонада кечади. Бу касалхона – ҳамма нарса оёғи осмонда қилинган, тийиқсиз қаҳр ҳукмрон бемаъни дунёдир. У ташқи кўринишидан қамоқхонани эслатади: «Икки қаватли узун, тахтадан ясалган бино, атрофи сим билан тўсилган,

ичкарида палаталар бўлса керак, улар кўз илғамайдиган тарзда чўзилиб кетган». Бу қурилишнинг устида асосий маъмурий бино — «ўн беш қаватли, тепа томони торайиб борадиган, пастга машғум қушнинг ерга санчилган панжалари каби тўрт устун чўзилган». Яъни **маъмурий бино — йиртқич ҳокимият тимсоли**. Бу қамоқхона кўринишидаги касалхонанинг ёлғиз бино эмаслиги, унинг чегараси йўқлиги — шаҳарга суқилиб кирганида равшанлашади.

Кобо Абэ антиқа касалхонанинг кундалик воқелик билан узвий боғлиқлигини таъкидлаш учун у ерда ишлаётган ҳамма ходимлар — айна пайтда беморлар эканлигига урғу беради: ҳамма бемор, ҳамманинг ўрни касалхонада — бу мазкур муассаса маъмурларининг фалсафасидир. Уларнинг фикрича, ҳамма масала ташхисда, айрим нооқилларгина ўзларини мутлақо соғлом, деб ҳисоблайдилар ва ташхис қўйилишини хоҳлашмайди. Бошқача қилиб айтганда, ҳали ҳам ўзларининг ягона макони — касалхона эканлигини англаб етмаган одамлар бор. Демак, одамлар ёвузлик дунёсида яшашга маҳкум этилган.

Шунинг учун ҳам, муассаса директорининг ўринбосари антиқа фикр билдиради: **яхши шифокор яхши бемордир. Бу билан фақат ҳеч нарсага қодир бўлмаган, ўзини даволай олмайдиган бошқани даволай олади**, деган телба фикр уқтирилади. **Чинакамига тескари дунё.**

Касалхонада ҳамма нарса тартибга солинган. Беморларнигина эмас, барча врачлар, хизматчилар, ҳатто қоровуллар халатларига ҳам уларни бир-биридан фарқлайдиган белгилар тикилган. Шунинг учун уларни ажратишда ҳеч ким адашмайди: бир одамдан кўрқиш керакми, бошқасини аямасдан калтакласа бўлаверадими — ажратиш осон.

Бу касалхонада беморлар даволанмайди. Муассасанинг вазифаси мутлақо бошқача — бу ерга келиб қолганларнинг ҳаммаси мутгасил кузатув остида бўлиши шарт. Аммо муаллиф асарда ҳақиқатан ҳам гап даволаш муассасси тўғрисида кетаётганлигига ишора қилиб, унинг бўлимларига антиқа номлар беради: масалан, «кемирчак жарроҳлиги бўлими». Аммо, нима учундир, бу бўлим ёлғон сўзлайдиганларни аниқлайдиган қурилма билан жиҳозланган.

Касалхона учун бундай қурилма нимага керак? Маълум бўлишича, у одамлар ўртасида ўзаро англашувга эришиш воқитаси бўлиб хизмат қилиши керак. Бу ерда ҳеч ким ҳеч кимга ишонмайди. Шунинг учун янги турмуш қурган эр ва хотин бир-бирларига ишонишлари мумкинлигини аниқлаш мақсадида қурилма хизматига мурожаат қилишади. Воқеалар ривожидан касалхонанинг туб моҳияти, унинг беморларни даволаш эмас, уларни кузатиб туриш ва устларидан чақимчилик қилиш жойи эканлиги ойдинлашади...

Кобо Абэнинг «Яширин учрашув» романи — тўрачиликнинг шафқатсиз танқидидир. Касалхона тўрачилар давлатидир. Бу ғоя романда жуда таъсирчан тасвирланган. Жумладан, жонлаштириш бўлимига хушсиз бемор келтирилади. Уни дарҳол ҳушига келтиришади ва шу ондаёқ бу бемор бўлимдалигини унутишади. Чунки жонлаштириш бўлимининг вазифаси — одамни даволаш эмас, ҳушига келтиришдир. Оқибатда, бемор яна ҳушидан кетади, врачлар эса, уни тағин жонлаштиришади ва шу ондаёқ мавжудлигини эсдан чиқаришади. Бу бир неча кун давом этади, бемор фақат ўз «ҳалоскорлар»ига миннатдорчилик билдириш учун ҳушига келади ва яна ўзидан кетади.

Ривоятга ўхшаш бу романда эзгулик ҳалок бўлади, ёвузлик эса, тантана қилади. Китобхон биринчи қарашда, муаллиф жамиятнинг соғлом кучларига ишонмайди, деган фикрга бориши мумкин. Аммо Кобо Абэ асарининг мазмуни бундай эмас. У эзгулик йўлида қандай кучли тўсиқлар бўлмасин, ўзи даъват этилган олийжаноб мақсадларга хизмат қилиши зарурлигини уқтироқчи бўлади. Бу асар ғоясининг бир томони бўлса, иккинчиси — одамлар эзгуликка нақадар эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишлари зарурлиги таъкидланади. Агар инсоният ўзига таҳдид солаётган хавфни сезмаса, романдаги касалхона каби жирканч муассаса беморига айланиши мумкин.

Кобо Абэнинг аксарият асарларида, жумладан, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист **Эркин Эрназаров** томонидан ўзбек тилига илк бор таржима қилиниб, эътиборингизга ҳавола эти-

лаётган «Худди одамдек»¹ қиссасида воқеалар ривожидеяри сезилмайди, тасвирлар қабарик эмас, нозик, илғаш қийин чизгилар орқали берилади, гою мулоқот ва ички кечинмаларга сингдирилган. Асар қаҳрамони ижодкор — журналист ва драматург бўлса-да, умуман, оддий одам сифатида беҳисоб қўлли илоҳ билан фалсафий жангга киради. Мавзу ўша — инсон ва жамият, воқелик ва хаёлий дунё, ҳақиқат ва ёлғон. Аммо адиб ўқувчисига тайёр жавобларни тақдим этмайди, аксинча, уни ҳаммуаллифликка — биргаликда мушоҳада юритиш, тўқдан пучни, оқдан қорани ажратишда иштирок этишга даъват этади.

Умуман, Кобо Абэ жуда сермаҳсул ёзувчи бўлган. 1997 йилда Японияда нашр этилиши ниҳоясига етказилган унинг Тўла асарлар тўплами 30 жилдни ташкил этгани худди шундан далолат беради.

Япон адибининг қизиқиш доираси кенг бўлган. У тилшунос, мусиқа ва фотография шайдоси бўлган, автомобилларни таъмирлашдаги ихтироси учун патент олган, бунинг учун ҳатто халқаро кўрғазмада кумуш медаль билан тақдирланган. Кобо Абэ Колумбия университетининг фахрий фан доктори унвонига эга бўлган, Америка санъат ва фан академиясининг фахрий аъзоси этиб сайланган.

Кобо Абэ 1992 йил охирида оғир хасталикка дучор бўлган ва 1993 йилнинг 22 январида вафот этган.

Кобо Абэ етти марта адабиёт соҳасидаги мукофотга сазовор бўлган. Унинг номзоди адабиёт бўйича 1992 йилги Нобель мукофотига ҳам кўрсатилган. Япониянинг энг машҳур адибларидан бири — **Кэндзабуро Оэ**² Кобо Абэ жаҳон адабиётида Ф.Кафка ва У.Фолкнер билан бир қаторда туришини таъкидларди. Оэ Кобо Абэ ҳаёт бўлганида Нобель мукофотига ўзидан ҳам у муносиброқ топилиши мумкинлигини эътироф этган.

Акмал САИДОВ
профессор

¹ Кобо Абэнинг «Худди одамдек» қиссаси «Жаҳон адабиёти» журналининг 2011 йил 6-сонида чоп этилган.

² Кэндзабуро Оэ (японча 大江 健三郎 Оэ Кэндзабуро, 1935) — машҳур япон ёзувчиси, адабиёт бўйича 1994 йилги Нобель мукофоти лауреати.

ХУДДИ ОДАМДЕК¹

Қисса

1

Бу антиқа одам бизникида май ойининг қуёш қулиб боққан кунларнинг бирида пайдо бўлди — тикув машиналарини сотадиган агент сифатида виқор билан кириб келди.

Шу кун ғарбдан шабада эсиб тургани ёдимда. Ғарб шамоли денгиздан келарди, осмон мусаффо эди. Барча уйлардаги доимо ёпиқ деразалар ланг очиб қўйилган ва улар ўзларидан тутун исларини тезроқ ювиб юборишга шошилаётгандек яланғочлангандилар. Кайфиятимни эса, яхши деб бўлмасди. Хонамда ҳамма нарса бошқача. Бу ер тамаки тутунидан бўғилар, деразалар ёпиқ ва пардалар билан тўсилган, хонани фақат стол устидаги чироқ ёритиб турарди.

Бундай тунд маконга бош суқишга таваккал қилган савдо агенти нимага умидвор бўлиши мумкин?.. Бунақа ташриф ухлаб ётган йўлбарснинг думини босиб олиш билан баробар. Мижоз аламини бечора савдо агентидан олиш пайида бўлади, ташрифчи устига ёғилаётган ҳақоратлар остида жуфтакни ростлашига тўғри келади. Чунки бу кимсаларда дунёдаги энг беозор қурол — уч қарич сайроқи тилдан бошқа ҳеч вақо йўқ.

Аммо у савдо агенти эмасди. Билмадим, эҳтимол, ҳақиқатан ҳам, унда тилидан бошқа ҳеч қандай қурол бўлмагандир. Лекин ҳамма гап бу қуролдан қандай фойдалана билишда. Чунки мен ҳам табиатимга кўра бир коса сувда чўкадиганлар тоифасиданман. Айниқса, ўша кунги ҳолатимда ўзимни йўлбарс қилиб кўрсатишга ожиз эдим. Агар менда йўлбарсга хос бирор нарса бўлса ҳам, бу — ҳаяжондан сарғайиб кетган юзим ва паришонхотирлик сабаб ечишни унутган устимдаги йўл-йўл пижама эди. Босиб олинса, офиздан ҳақорат ва таҳдидлар ёғдирадиган дум эса, бир умр бўлмаган.

¹ Рус тилидан Эркин Эрназаров таржимаси.

Нимасини айтасиз! Кўнглимга чироқ ёқса ёримасди. Ўтириб, ҳаяжон билан кутардим. Букчайиб, бошимни елкам ичига тортиб, ёвуз даракчи пайдо бўлиши ва бахтсиз ҳодиса рўй беришини кутардим. Ер парчин бўлганман, бундай ҳолатда менга бас келиш учун бир қарич тил ҳам кифоя эди. Ёввойи табиат меҳмон бу ожизлигимдан усталик билан фойдаланиб қолди.

Ҳаммасининг ақл бовар қилмайдиган даражада бир-бирига тўғри келиб қолганига ўласизми? Жўрттагами? Тасодифанми? Йўқ, албатта, бу шундай режалаштирилганди. Радиода ракетанинг Марсга юмшоқ кўнганлиги тўғрисида шошилиш хабар учинчи бор эълон қилиниши биланоқ, кираверишдаги кўнғироқ жаранглади ва юрагим «шиғ» этди, ўтда куйган қуш боласидек питирлаб кетди.

Мен нафас олмай тинглардим. Меҳмонхонанинг сурилиб очиладиган эшиги товуши... Хотинимнинг йўлакчадаги одимлари... Бу қадамлар худди музхонадан увишиб чиққандек... Кейин минғир-минғирлар... Хотиним эшикни тақиллатмай хонамга бош суқди ва менга тикилганча танбеҳ оҳангида гап қотди:

— Анави ерда сени кўришмоқчи, марсликлар тўғрисида бирон гап...

Бу ёғи нима бўлади? Мана, ҳозир ёзаяпман. Лекин нимага умид қилиб бўлади? Биринчидан, ушбу битиклар қандай қилиб сизнинг қўлингизга тегишини тасаввур ҳам қила олмайман. Агар қўлингизга тегса ҳам, сиз уларни телбанинг алжираши деб ўйлайсиз. Шундай фикрга келишингиз аниқ. Агар бу битиклардан бири диққатингизни тортса-чи? Бунга умид қилиш қийин, балким, бечора масхарабоз устидан куласиз... Начора, менинг бундан буён ҳам бунақанги беҳуда азобларни тортаверишимга тўғри келади. Шу тарзда ҳеч қутула олмаган кўнгилянчилигим жазосини оляпман. Менга душманмисиз ёки хайрихоҳмисиз, билмадим, бироқ ноилолман.

... Бу битиклар мен каби ОДАМнинг — ҳар бир қомус назарда тутадиган, ҳар бир инсон тушунадиган ОДАМнинг қўлига тушишини илтижо қиламан!..

Аслини олганда, ниятларим рўёбга чиқиб, бу битикларни ОДАМ ўқиётган бўлса ҳам, фақат шунинг ўзи уни менга хайрихоҳ қилишига кифоя қилмайди. Мен тушиб қолган аҳвол нафақат ниҳоятда гайритабиий, балким, ҳатто бемаъни. Майли, бахтимга сиз ОДАМ бўлсангиз ҳам барибир тасаввурингиздаги ОДАМ бўлишимга шубҳаланмоқдаман.

Қийшиқ кўзгу ҳамиша қийшиқ кўрсатади. Қийшиқ кўзгудаги тўғри тасвир мантиққа путур етганидан дарак берган бўларди. Эҳтимол, Евклид кенглигидаги қаерлардадир ўзаро параллел чизиқлар параллел бўлмай қолар, лекин ҳаётимиз воқелик доирасида кечганидан кейин...

Ҳа, етар. Ўзимни ортиқча оқлаш фақат шубҳани кучайтиради ва мени ноқулай аҳволга солади. Хоҳлаганча ўзимнинг соғлом фикрли эканлигим билан мақтанчоқлик қилаверишим мумкин - бунинг заррача фойдаси йўқ. Ҳозирча сизнинг қийшиқ кўзгуни қийшиқ деб тан олишингиз мен учун етарли.

Айтайлик, масалан, сиз. Агар сиздан чиндан ҳам ОДАМ эканлигининг ашъвий далилларини кўрсатишларини талаб қилганларида... аччиғингиз чиқиши ёки кулиб юборишингиз аниқ. Бу тўғри бўларди. Одам одам эканлиги аввал-бошдан исбот талаб қилмайдиган нарса. Худди параллел чизиқлардек. Теореманинг аксиомадан фарқи шундаки, уни исботлаб бўлмайди. Қоннинг таркиби, рентген ва шу каби нарсалар — фақат даставвал аксиома бўлгандагина маънога эга бўлган хусусиятлар, холос.

Энди эса, оғизда бирон тушунтириш мантиқан қабул қилинмайдиган телба судни тасаввур қилиб кўринг. Суд телба, лекин шу қадар муросасоз эмаски, гуноҳини фақат оғизда инкор этгани учунгина айбсиз деб эътироф қилсин. Масалан, сизни гумондор сифатида судга тортишди, судьяларни эса фақат қўл билан ушлаб кўрса бўладиган далиллар ишонтира олиши мумкин.

... «Тасаввур қилинг», — дейман мен. Йўқ, бу сиздан менинг адвокатим бўлишни илтимос қилиш мақсадида айтилмаяпти. Бу сурбетлик бўларди. Бироқ пешонангизга шу ёзилган бўлса, унда бунинг адолатсизлик эканлигини тўла ҳис этиш учун сизга ҳам шу азобларни тотиб кўриш насиб этсин!..

2

Энди эса, сизнинг иродангизга бўйсунган ҳолда, ҳикоямни давом эттираман. Шундай қилиб, хотиним кириб келиб, меҳмоним мақсадини танбеҳ бергандек маълум қилди:

— Сени кўришмоқчи, марсликлар тўғрисида бирон гап...

Соғлом ақл доирасидан ташқаридаги фантастик хабар, шундай эмасми? Сиз, афтидан, бусиз ҳам шўр пешоналик оқибатида уқубатда бўлган мендаги қаҳр-ғазаб вулқонини кутган бўлсангиз керак. Агар сиз мени беш қўлдек яхши билсангиз, худди шуни кутган бўлардингиз. Лекин бирон вулқон отилмади. Мен фақат индамасдан хотинимга қарадим. Бироз вақт биз бир-биримизга худди олдига судхўр отилиб кириб қарзини талаб қилгандек тин олмай қараб турдик.

Маълум маънода, аслида ҳам, шундай эди.

Одатда одамлар чехрасида касбий манфаатдорлик ўз аксини топади. Худди шундай ҳол мен билан ҳам рўй берганди... Бундан бу ёғига ўз ишларим ҳақида ҳикоя қилишимга тўғри келади. Ўзгалар учун бундай нарсалар зерикарли туюлади, аммо мазкур ҳолда манфаатдор шахс ўзимман, шунинг учун илож қанча. Ишларим эса, ниҳоятда ачинарли эди.

Шуни айтиш керакки, мен радиоккомпаниялардан бирида драматург сифатида якшанба кунлари соат ўн бирдан ўн икки яримгача эшиттириладиган «Салом, марслик!» доимий дастурини олиб борардим ва бу менга даромадларимнинг ярмидан кўпроғини келтирарди. Саъй-ҳаракатларим натижасида муайян муваффақиятга эришгандим — кунига тингловчилардан камида йигирматагача хат олардим. Шу тарзда деярли икки йил давомида тирикчилигимизни таъминлаётгандим... Бироқ бу ракета Марсга йўл олиши билан ҳамма нарса мутлақо ўзгариб кетди.

Илк бор бу ўзгаришни аввалги ойнинг ўрталарида ҳис этдим. Ўша пайтда ракетанинг орбитадаги ҳаракатига аниқлик киритилганлиги ва кун тартибида ракетани учуриш натижалари турганлигини маълум қилишганди. Ана шу кунларнинг бирида тахририят бўлимининг мудири коридорда йўл-йўлакай шундай деб қолди:

– Эндиликда ҳазилларингизни бевосита марсликларга эшиттираверишингиз мумкин....

Умуман олганда, бу гапда бирор муҳим нарса йўқ эди. Ва агар гап оҳангига қараб мулоҳаза юритилса, унда бирон яширин маъно сезилмасди. Шунга қарамасдан, бу компаниянинг дастуримга нисбатан ҳақиқий ниятлари кўзимни очди ва нафсониятимга мени қўпол, беор огоҳлантиришдан ҳам оғирроқ тегди.

Аслини олганда, бундай намоёишлар такрорланмади. Лекин уйғонган хавотирни тинчлантириш осон эмас. Мен даъфатан авваллари чумчуқларнинг эрталабки чирқиллашидек бетўхтов эшитиб турадиган, бир-бирига зид бўлган аралаш-қуралаш танқидий мулоҳазалар, кўрсатмалар, маслаҳатлар қулоғимга чалинмай қолганлигини пайқадим. Режиссерим кутилмаганда ўта мурасасоз бўлиб қолди, мен навбатдаги эшиттиришни тайёрлашда кечикаётганлигимни ва бошқа қусурларимни умуман эслатмай қўйди ва ҳамма нарсада фикрларимга қўшила бошлади. Шубҳасиз, мени шафқатсиз ҳукм кутаётган ва унда, қай тарзда бўлмасин, кимнингдир қатъий иродаси акс топаётганди.

...Аммо осонликча таслим бўлмоқчи эмасдим. Бу хусусда менинг ҳам ўз иддаом бор эди. Ҳа, юмшоқ қўнишга мўлжалланган ракета, афтидан, аввалги кузатувчи ракеталардан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган янгилик эди. Ҳа, унинг ёрдамида Ернинг забт этилмаган Марс сиртига қўл теккизиши кутилаётганди. Мен буларнинг ҳаммасини бирон иккиланишсиз тан олишга тайёр эдим. Бироқ Марсда юксак тараққий этган ҳаётнинг мавжуд эмаслиги илгари «Маринер-4» томонидан рўй-равшан аниқланган эди-ку! Қизил сайёра, сукунат ва ўлим сайёраси, сахро ва музлаган карбонат кислотанинг қировлари сайёраси... Бизнинг давримизда ким ҳам марсликлар борлиги ҳақида жиддий гапириши мумкин!

Энди мана бу нарса тўғрисида ўйлаб кўринг: Ер юзида, айтайлик, Свифтнинг «Гулливернинг саргузаштлари»га реал асар сифатида қарайдиган биронта китобхон борми? Агар бор бўлса ҳам, у, албатта, тасаввури айниган бирон ақдан озган кимсодир. «Гулливер»нинг фантастикалиги ҳақида баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Худди шунингдек, менинг марслигим

пировард натижада ўзига хос замонавий фантастик қаҳрамон Гулливердир (агар сиз бирон марта бизнинг дастуримизни тинглаган бўлсангиз, бунга қўшилишингиз шубҳасиздир); у одамларни мутлақо бошқа мезонлар асосида баҳолар экан, биз беихтиёр пайқамайдиган кулгили ва бемаъни нарсаларни англатишга ҳаракат қилади. У фантастик қаҳрамон экан, бу мавжуд эмаслигига қарор қилинган марслик бўлмасдан ким бўлсин ва унинг тўғрисида асоссиз таҳминлар қилишга не ҳожат?

Шунинг учун агар менга фақат радиокомпания маъмурияти босим ўтказаетганида бу даражада тушкунликка тушмаган ва ушбу кўнгилсизликларга бир амаллаб чора топган бўлардим. Тўғри, фантастика билан воқелик ўртасидаги фарқни ҳеч ҳам англаб етмаётган амалдор биродарлар фикрини ўзгартиришим мумкинлигига ишонишим кулгули туюлган бўларди. Аммо бу биродарларнинг заиф жойи бор эди: яъни, гўёки, пировард натижада, ҳамма нарсани яккаю ягона мезон ҳал қилиши ва бу мезон — радио тингловчиларнинг хайрихоҳлигига очиқ кўнгиллилик билан ишонч эди. Ва ҳозирча раҳбариятнинг хавфсираши — Марсга йўналтирилган ракета бевоқиф менинг марслигимни мўлжалга олганлиги ва унга ҳалокатли жароҳат етказиши мумкинлиги тўғрисидаги худбинларча хавфсираши ўзининг аниқ исботини топмаганича ўз фикримда собит қолиш имконияти сақланиб турарди. Агар, гўёки, аниқ мавжуд бўлган ракета фантастик марсликни йўқ қилишга қодир деб ҳисобласангиз, мағрурланиб мушоҳада юргизган бўлардим. Масалан, нима учун сиз кино экранидан туриб ўқ узаётган пулёмет томошабинни яралаши ёки ўлдириши мумкинлигидан қўрқмайсиз? Ҳа, мен бепарво ва соддадил эдим. Мантиқ бу узоқ давом этиши мумкин эмаслигини шипшитаётганди. Ва тез орада маъмурият кайфиятига ҳамоҳанг равишда радиотингловчиларнинг ғазабли хатлари ва шарҳчиларнинг кинояли шарҳлари ёмғирдек ёғилиб кетди.

«... Шу йил етмиш олти ёшга тўламан. Шифокорлар дам олиш учун менга кундузи бир соат ухлашим кераклигини айтишган. Бироқ мен бундай ғайриилмий эшиттиришни тинглаб, худди қиймат қайим бошланган деган ўйга келдим. Ҳазабимни жилов-

лай олмай қолдим, ҳаяжондан тинчлигим буткул йўқолди, бу умримни қисқартиряпти ва сиздан ўз асарларингизни энг жиддий танқидий кўз билан қайта кўриб чиқишингизни талаб этаман».

«... Жаноб муаллифнинг фарзандлари борлигини билишни истардик. Бизнинг фарзандларимиз Марс ракетасининг муваффақиятли қўнишини орзуламоқдалар, бу орзу уларнинг қалбларини жунбушга келтирмоқда. Наҳотки «Салом, марслик!» каби эшиттиришлар орқали қаҳрли таҳқирлашлари билан болаларнинг мусаффо қалбларини яралаётганлиги муаллифнинг виждонини ҳеч ҳам қийнамаётганмикин? Ягона фарзанднинг онаси сифатида мен сизларга ана шу аксилпедагогик марсликдан тезроқ «Алвидо!» эшиттиришини тайёрлаш тўғрисидаги илтимос билан муурожаат қилмоқдаман».

Ҳа, мен тор-мор қилинаётгандим. Одамлар ўртасида ҳазилни тушунмайдиганлардан ҳам аянчлироқлари ва бечорароқлари топилмайди. Улар учун дастуримни эшиттириш маймунлар учун маймунлар циркини кўрсатиш билан баробар эди. Қайсидир муаллифнинг агар кулдира олмасанг, фақат ўлиш ёки ўч олиш имкониятнинг қолади деган сўзларини ўқиганлигим ёдимда... Чин сўзим: агар радиодан пулемётдан отиб бўлганида, бир хуморимдан чиққан бўлардим!

Лекин мен оила боқошим керак: бу, энди, хаёлпарастлик эмас, бўлар-бўлмасга тажангланишга йўл қўя олмасдим.

Ўз ожизлигим оловида қовурилардим, ҳолбуки ракета сониясига ўттиз километр тезликда Марсга яқинлашётганди ва ракета мавжудлигининг ўзи кўрқинчли тушдек қалбимни вайрон қиларди. Мен боши берк кўчага кириб қолгандим ва чиқиш жойини топиш учун жонсарак эдим. Ўз марслигимга бой берилган мавқесини қандай қилиб яна қайтариб бериш мумкин? Бунинг учун ҳамма нарсага — энг шармандали келишувга, алдовга тайёр эдим...

Ана шундай кунларнинг бирида қайсидир оқшом газетасининг охириги саҳифасида кичиккина хабарга кўзим тушди...

*«Кеча кечқурун давлат темир йўлининг Н.бекатида учар ли-
кобчалар билан содир бўлган ҳодиса оқибатидаги ваҳима, ҳамма-*

нинг ҳафсаласини пир қилган ҳолда, амалда гап реклама минорасидаги неон ёғдуларининг қуюқ тумандаги жилваси ҳақида бораётганлиги тўғрисидаги хабар билан хотимасини топди. Бироқ айрим гувоҳлар ёғду мутлақо бошқа йўналишида кўринганлигини тасдиқлашмоқда ва бугун бекат платформалари йўловчиларнинг одатдаги сонидан бир неча баробар кўп бўлган анқовлар билан ўта гавжум эди. Айтгандек, ҳатто Америка сенатининг махсус ҳайъати рўйхатга олинган 20014 аниқланмаган учар объектлардан аксарияти метеорлар эканлиги ёки турли об-ҳаво ҳодисалари билан изоҳланишига қарамасдан, 1021 та ҳолни таърифлашнинг имконияти йўқлигини тан олди. Мамлакатимиз коинотдаги мусобақада орқада қолди ва биз ўзга сайёралардаги мавжудотлар билан биринчи бўлиб мулоқотга киришиш бахтига муяссар бўлганимизда, буни ўзимиз учун катта шараф сифатида қабул қилган бўлардик. Агар учар ликобчалар худудимизга қўнганида, биз ўз ҳайрихоҳлигимизни ифода этиш учун сабъ-ҳаракатларимизни аямаган ва ўзимизни ўйламаган хатти-ҳаракатлардан қатъиян тийган бўлардик...»

Ва ҳоказо.

3

Чамаси, радиостудиядан электричкада қайтаётган пайтимда бу хабарга нигоҳим тушган эди. Дафъатан бутун вужудимни муздек тер босди, ўзимни ҳозир портлаб кетаётгандек ҳис қилдим ва хабарни бошқатдан ўқишга тушдим. Сатрлар кўз олдимда бикфорд симидек¹ ёнарди ва хабарни ўқишни тугаллашим биланоқ кўзни қамаштирадиган даражадаги портлаш рўй берди. Портлаш тўлқини миямга етиб бориши билан гоям аниқ ва равшан шаклга кирди.

Биринчи бекатдаёқ мен электричкадан сакраб тушиб, яқин орадаги телефон будкасига отилдим. Эҳтимол, шошқалоқлик қилмаганим маъқулроқ эди. Балким режамни қоғозга тушириб олиш учун аввал студияга қайтишим ёки уйга шошилишим керак эди. Нима бўлганда ҳам, аввал тактикани синчик-

¹ Бикфорд (инглиз ихтирочиси У.Бикфорд – W.Bikford номи билан) сими – аввалги вақтларда портловчи моддаларни портлатиш учун ишлатиладиган сим (таржимон изоҳи).

лаб ишлаб чиқиш, кейин қўнгироқ қилиш керак эди. Лекин ракета Марсга томон елиб борар, қўниш уч ҳафталардан ҳам олдинроқ бўлиши мўлжалланаётганди, энди ҳамма нарсадан умидни узиб бўлгандим ва ич-ичимни тоқатсизлик ўртарди. Аслида гап бунда ҳам эмасди. Мени ажойиб ғоямнинг роҳатбахш юки букиб қўйганди. Тезроқ амалдор биродарларимизнинг бурнига чертиш, хотинимни тинчлантириш, оиламда тотувлик ва хотиржамликни тиклаш ўйи бундан ҳам кўпроқ шошилтираётганди. Зеро, ишончни йўқотган хотинга нисбатан ишончни йўқотган эр уч карра бахтсизроқдир.

Телефон гўшагида золимим, таҳририят бўлими мудирининг овози эшитилганда ўзимни ҳам ажаблантирган қандайдир шилқим оҳангда сўз қотдим:

— Топдим. Ажойиб ҳийла ўйладим. Кейинги ҳафтада бошлаймиз. Шакл, услуб — ҳамма-ҳаммаси бошқача бўлади... таъбир жоиз бўлса, бир юз саксон даражага бурилиш...

— Тўхта, — у зерикарли, пўнг овозда гапимни бўлди. — Да-стур тўлалигича сенга ишониб топширилганини биласан-ку...

— Йўқ, сиз олдин эшитинг. Ҳамма нарсани қўйидагича ўзгартирамиз... Лўндаси, масалан... Кириш қисмида бошловчи бизга маслаҳат сўраб йўлланган мактубни ўқиб беради...

— Атрофингда нима гувилламоқда? Электричками?

— Гувиллаяпти? Балким, бошқа жойдан қайта қўнгироқ қиларман?

— Кулоқ сол, гап ҳар ҳолда жиддий, кел, бошқа вақт шошилмасдан...

— Битта мен эмас, иккаламиз шошилишимиз керак. Ўзингиз биласиз, ракета бизни кутиб ўтирмайди. Майли, бу ҳеч нарса эмас, энди ҳаммаси изига тушиб кетади. Бизнинг марслик қатъий қарши ҳужум билан тарози палласини биз томон оғдирди. Шундай қилиб, бошловчи хатни ўқиб беради... Майли бу, масалан, ибратли оиладаги онанинг астойдил илтижоси бўла қолсин... Ҳозир уни сизга ўқиб бераман.

— Ўқиб бераман? Нима, бу росмана хатми?

— Йўғ-а. Уни ҳозиргина ўйлаб топдим. — Мен бошловчи оҳангига тақлид қилган ҳолда нафас олмай бидирлаб кетдим:

«... Бизнинг турмуш қурганимизга ўн бир йил бўлди. Тўшакдошим ҳамиша бенуқсон инсон, меҳрибон эр, яхши ота бўлган. Бироқ яқинда у хизматдан келиб, учар ликобчани кўрганлигини айтди. Шу пайтдан буён у ана шу учар ликобчадаги одамлардан сигналлар ола бошлади. Уни ҳар гал ўзларига чақирганларида, ҳатто тунда ҳам, йўлга тушади, уйдан ташқарида неча соатлаб вақтини ўтказган пайтлар ҳам бўлади. Мен ундан қаёққа боришини сўраганман, аммо у учар ликобчадаги кишилар ман этганликларини рўкач қилиб, ҳеч нарса демайди. Хизматида кўнгилсизликлар бўлиши мумкинлигини айтиб, уни ўз хатти-ҳаракатини ўзгартиришга кўндирмоқчи бўлдим, лекин беҳудага ташвишланмаслигимни ва унга ишонишимни, чунки эртами-кеч учар ликобчадаги кишилар ҳукумат билан музокара бошлашлари ва ўшанда уни музокара олиб борадиган ҳайъатда муҳим лавозимга тайинлашларини айтади. Шунга қарамасдан, жуда ташвишдаман ва кўпинча кечалари уйқум келмайди. Энди эса, у менга кўз олайтира бошлади ва унга ишонмас эканман, сен билан ажрашаман деб дўқ қилишга ўтди. Балким эрим ақлдан озгандир? Ва яна, илтимос, бу учар ликобчалар ҳақиқатан ҳам мавжудлиги тўғрисида гапириб берсангиз...»

Менга симнинг нариги тарафида турганлар майингина тиржайишганга ўхшаб туюлди. Руҳланган ҳолда кўкрагимни ҳавога тўлдириб давом этдим:

– Бошловчи ўқишни тугатиб, студияга мактуб эгаси, шунингдек, биз маслаҳатлашган бир нечта мутахассисни таклиф қилганлигимизни эълон қилади. Улар бир нечта савол бериш истагини билдирадилар... Майли, улар, масалан, руҳшунос врач, фантаст ёзувчи, астроном, учар ликобчаларни ўрганиш бўйича қўмита аъзоси, Ташқи ишлар вазирлиги ходими бўла қолсин... улар қанчалик кўп бўлса, шунчалик яхши...

– Уларнинг ҳаммаси, албатта, сохта кимсалар бўлса керак?

– Йўқ, мутахассислар ҳақиқий бўлганлари маъқул. Сизга ҳали ҳамма нарса авваллардагига қараганда мутлақо бошқача бўлишини айтдим-ку... Қисқа қилиб айтганда, бутун умидимиз бундан бу ёғи ҳамма учун ўта қизиқарли бўлишида. Тассавур қилинга, тиллари бурро бўлгач, бу ёғи ҳам қойилмақом бўлади! Аммо

дастурнинг ҳақиқий «михи» олдинда. Бизнинг дўстларимиз, яъни мутахассислар ўртасидаги баҳс тингловчиларни кулдира бошлаганида суҳбатга яна бошловчи аралашсин. Яъни, кечирасизлар, биз ҳозиргина жуда қизиқ хабар олдик. Бу ҳозир даврамиздаги хоним томонидан ёлланган хусусий изқуварнинг маълумоти... Хоним, агар сиз эътироз билдирмасангиз, ҳозир бу маълумотни ўқиб эшитгирсак. Мактуб эгаси бир сониялик довлдирашдан кейин ийманибгина розилик билдиради. Шунда бошловчи ҳамманинг эътиборини тортиб, изқувар маълумотини ўқиб эшиттиради... Нима деб ўйлайсиз, бу нима ҳақидаги маълумот?

– Мен қаердан билай...

– Маълум бўлишича... – мен сермаъно тин олдим. – Маълум бўлишича, бу воқеага аёл аралашган!

– Аёл?

– У безбетлик билан хотинини алдаб келган. Учар ликобчадаги кишилар бир баҳона бўлган... аслида у бошқа хотинга илакишиб юрган.

Мен гапимни тугатдим ва нафасимни ростладим. Мен мана, ҳозир қулоғимга маъқулловчи кулги эшитилишини кутардим. Бироқ бирон кулгидан дарак йўқ, фақат нимадир шитирларди. Ташвишланиб, суҳбатдошим жойида эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун оғзимни очмоқчи бўлгандим, шу заҳотиёқ у:

– Ижозат берсанг, бош қахрамонинг қаерда қолди? Марслигинг қани? – деб қолса бўладими.

Бу аҳмоқона оҳанг хоҳлаган кимсани гангитиб қўйиши мумкин эди, лекин альпинизмнинг сири ҳеч қачон пастга қарамасликда. Мен ҳеч нарсага эътибор бермасдан, ҳужумни танлаган тактикага мувофиқ давом эттиришга қарор қилдим.

– Ҳамма гап шунда-да. Аслини олганда сизга, шунинг учун ҳам, қўнғироқ қилмоқдаман. Ҳа, марслик гойиб бўлди... аниқроқ айтсам, фотография негативидек астарини ағдарди... Шунинг учун, ўзингиз тушунасиз, дастуримизнинг номланиши энди алдамоқда. Табиийки, номни ўзгартиришга тўғри келади. Мен бу ҳақда ўйлаб кўрдим ва «Алвидо, марслик!» номини таклиф қиламан. Сиз қандай фикрдасиз?

– «Алвидо, марслик!»?

— Ҳа. Менимча, бир қадар муваффақиятли, шундай эмасми?

— Эҳтимол... Билмадим, балким муваффақиятлидир...

Менга уни ўз томонимга оғдиролганимга ўхшаб туюлди. Танглик юмшади ва мен аввалги босимимни пасайтириб давом этдим:

— Биз тажрибамиздан одамлар ҳазилни ёқтирмаслигимизни биламиз. Марслик чипакка чиққан ҳазил бўлди. Мен ўзимга: чипакка чиққан бу ҳазилни бошқатдан саҳнага олиб чиқишга уриниб кўришга ким ҳалақит беради, дедим.

— Ҳа, бу ҳақиқатан ҳам нафис! — мудир ниҳоят у ҳамма нарсанинг тагига етганидек бирдан жонланиб кетди. — Қара, бу ҳақиқатан ҳам чакки эмас! «Салом, марслик!» дастурининг сўнгги эшиттиришини бу қадар безаш — ноёб ғоя! Биз ботаётган юлдузга лой чапламаяпмиз, биз уни муносиб кузатаяпмиз, ишонманки, бизнинг бу ҳиссиётларимиз муносиб баҳоланади.

— Сиз мени тушунмабсиз! — ўзимни йўқотиб қўйган ҳолда қичқирдим мен. — Сўнгги эшиттириш деганингиз нимаси? Ахир, бу фақат бошланиши-ку! Биз фақат дастурни «Алвидо, марслик!» деб атаймиз ва уни янги номга мувофиқ давом эттираемиз... Мен ёвузликни эзгуликка айлантирмоқчиман, тушуняпсизми? Шунинг учун...

— Аҳмоқгарчилик, — гапимни бўлди у, худди мени четга суриб қўяётгандек. — Сен жуда кўп нарсани истайсан. Ишларнинг умумий аҳволи тўғрисида гапирмай қўя қолай, аммо шундоққина номланишни ўзгартириш — бизнинг бутун ёруғ дунё олдида ўзимизга ишонмаслигимизни тан олишдир. Наҳотки, сен буни тушунмасанг? Биласанми, эфир ҳар ҳолда умумий мулк ҳисобланади. Бундай лоқайдликка йўл қўйиб бўлмайди. Қолаверса, наҳотки сенда ўз қадр-қимматинг ҳисси бўлмаса?

— Ўйлашимча, шунга ўхшаш нарсаси бор. Шундай бўлса ҳам, номни ва услубни ўзгартириш, албатта, дастурнинг асосий руҳини ўзгартиришни билдирмайди... Аввал-бошдан мени ердаги одам муаммолари қизиқтирган, ҳар қандай марслик эса, воситадан бўлак нарсаси эмасди...

— Жуда унчалик бўлмаса керак. Ҳатто одамсиз кутб ҳам тасаввурга таъсир кўрсатадиган қандайдир жозибаларга эга.

Марсга келсак эса, майли у нақадар ҳувиллаган, кеккайган, салбий бўлмасин, аллақачондан шунчалик жумбоқли ва сирлики, буни фақат сенга ўхшаган олифталар инкор эта олади.

– Сиз гапимни яхши тушунмаяпсиз...

– Қисқаси, гап бундай. Мен бўлим раҳбари сифатида дастур номини ўзгартиришга рози бўлолмайман.

Навбатини кутаётган ёшгина аёл жаҳли чиқиб, телефон будкаси ойнасини чертарди. Унинг елкаси ортидан менга сочи узун эркак норози қиёфада ўқрайиб турарди.

– Кечирасиз, бир дақиқа кутиб туринг... Мен автоматдан қўнғироқ қилаётгандим, бу ерда навбат кутиб қолишди, шунинг учун ҳозир бошқа жойдан қайта қўнғироқ қиламан...

– Йўғ-е, нима кераги бор, келинг, шу билан гапга нуқта қўяйлик, – бепарвогина эътироз билдирди у. – Айтгандек, Марс – Ой эмас, шунинг учун техник сабабларга кўра муваффақиятсизлик эҳтимоли кўпроқ, тўғрими? Шундай экан, Марс ракетасининг қўниши муваффақиятсизликка учрашига умид боғлаб қолаверамиз...

4

Мен уйқудаги йўлбарсни безовта қилгандим. Мен қаттиқ камситилгандим, энди қарши ҳужумни давом эттиришдан маъно йўқ эди ва фақат бу ярамас ракетанинг муваффақиятли қўнганлиги ҳақидаги хабарни интизорлик билан кутишдан бошқа илож қолмаганди.

Аммо бу хабар мени том маънода ларзага солди. Вужудимни эгаллаган ўкинч ва камситилиш ҳисси деярли йўқолиб, ўрнини бутунлай парокандаликка бўшатиб берди. Шошилинич хабарларда «Барча аппаратуралар меъёрида ишламоқда!» деб такрорланар ва ҳар гал кўз олдидан хаёлан бу ракета – оддий механизм эмас, балки инсон тафаккури маҳсули гавдаланарди. Бир неча ой давомида у ўзининг қоп-қора сояси билан сеҳрли бўшлиқ сайёранинг улкан кенгликларида яшайди ва Ерга маълумотлар жўнатиб туради. Ҳа, бу ашъвий далил олдида менинг марслигим бўм-бўш ва сохта кўланка эди. Хаёлий қўрғоним арвоҳ каби эрталабки қуёш шуъласи билан ғойиб бўлди ва бун-

да анқовларнинг эмас, бевосита менинг тасаввуримнинг но-
чорлиги асосий роль ўйнади. Сўнгги дақиқагача енгилганли-
гимни тан олишга журъат эта олмадим ва мана қақшатқич мағ-
лубиятга учрадим. Марслигим эмас, ўзим ўлдирилгандим.

Энди эса, радиоккомпания эртами-кеч юбориши керак бўлган
хукмни кутардим. Шунинг учун хузуримга кимдир келиб, марс-
ликлар ҳақида гаплашиб олмақчи эканлигини айтишганида,
табиийки, бу студиядан юборилган вакил деган хаёлга бордим.
Менга ҳамма нарса равшан эди. Ҳамма нарса менинг энг заиф
жойимга қутилмаган зарба берилишидан далолат берарди.

Хотиним қатъийлик билан такрорлади:

- Уни сени олдинга олиб кирайми?
- Балким, бу режиссердир?
- Йўғ-е, унга ўхшамайди.
- Бўлим мудири ҳам эмасми?
- Мен уни ҳеч қачон кўрмаганман...

Мана шу жойда сергак тортишим керак. Студияда аввал
телефондан огоҳлантирмасдан олдимга қандайдир кўримсиз,
менга нотаниш бўлган хизматчини юборишдек сурбетликка
боришмагандир... Лекин иродам синдирилганди, хунук хабар-
лар кутаётгандим ва шубҳаланиш учун мадорим қолмаганди.
Кучли ҳадик тобора вужудимни эгаллаб олаётганди.

— Майли, унинг олдига ўзим чиқаман.

Хотинимнинг нигоҳига тўқнаш келмаслик учун ўрнимдан
турдим. Ҳозир бошимни кундага қўйиш учун олиб бориша-
диган ҳолда эдим. Ракетага лаънатлар ўқирдим, Марснинг
бепуштлигидан нафратланардим...

— Ўзингни қўлга ол, — деди хотиним.

У буни мутлақо хотиржам ҳолда айтди, бироқ бу мени уқув-
сизликда айблашдек туюлди ва шу сабаб тажанглашдим.

— Нимани қўлга олишим керак? — дедим. — Марсликни
қайсидир АВ-4 сайёрасида яшовчи билан алмаштириб
қўяман, холос.

— Мен фақат ўзингни қўлга ол дедим, чамаси... Бу хонада-
ги деразаларни очсак яхши бўлармиди.

— Кераги йўқ.

– Тамаки тутунидан кўз ачишиб кетяпти. Нима, сен марслигининг жанозасини қияпсами?¹

– Марслигимни эмас. Ўзимникини.

– Ажаб бўлсин. Лекин ташрифчининг ҳам кайфиятини бузишнинг сира ҳожати йўқ.

– Менга энди ҳеч нарса ёрдам бера олмайди.

Чекиб тугатилмаган сигаретани тўла кулдон четига босиб ўчириб, ўз-ўзимга: «Марсликларнинг афти қурсин!» дедимда, хонадан чиқдим. Шу он телефон жиринглаб қолди. Студиядан бўлса керак деб ўйладим. Демак, ҳаммаси тахмин қилганимдек. Фақат огоҳлантирувчи қўнғироқ кечиккан ёки вакил эртароқ келган.

– Ҳозир чиқаман, – дедим мен телефон гўшагига қўл узатар эканман. – Илтимос, меҳмонга айт, бироз сабр қилсин.

Хотиним ортидан эшик ёпилиши билан гўшакдан қулоғимга ёш аёлнинг шошқалоқ овози урилди:

– Алло, сэнсэй², сиз билан марсликлар тўғрисида гаплашмоқчи бўлган одам олдингиздами? Эркак киши... У, билсангиз, эрим.

Антиқа-ку. Мен бутунлай бошқа нарсага кутаётган эдим.

– Кечирасиз, сиз студиядан қўнғироқ қияпсизми?

– Студиянгиз нимаси? Мен у – эрим деяпман. Гап шундаки, у гумонсираш хасталигига чалинган.

– Гумонсираш... Яъни у ақдан озганми?

– У, сэнсэй, сизнинг «Салом, марслик!» дастурингизнинг ашаддий ихлосманди. Бу яккаю ягона сабаб деб ўйламайман, албатта, лекин ҳақиқатан ҳам кўз юмиб бўлмайди, у ўзини марслик эканлигини калласига жойлаб олган... Ҳар ҳолда у биронта эшиттиришингизни ўтказиб юбормайди, фақат сизнинг дастурингизни тинглайди ва бошқа нарсани истамайди. Устига-устак ракета тўғрисидаги бугунги эрталабки хабар. Бундан у ўта ҳаяжонланиб кетди ва эрталабдан бошлаб сиз

¹ Япон ибодатхоналарида жанозада чакиш таёқчаларидан фойдаланиш одати бор.

² Сэнсэй – японларда ҳамсуҳбатга ҳурмат билан мурожаат қилиш ифодаси, яъни жаноб.

билан, албатта, гаплашиб олиши кераклигини уқтиргани-уқтирган...

– Қаранг-а, телба... – содали сувни тўйиб ичганда бўлагидек томоғимга аччиқ кулги тиқилди.

– Ҳа, унинг касалхонадан чиққанига атиги уч кун бўлди.

– Тўғри, ҳатто ақдан озган бўлсанг ҳам, калланга ўзингни марслик эканлигинг фикрининг келиши яхши эмас, – вужудимни силкитиб қаҳ-қаҳ этиб кулиб юбормоқчи эдим-ку, лекин менга бу ўз ҳолимнинг кулгилигиданми ёки ниҳоятда аччиғим чиқаётганлигиданми, билолмаётгандим. – Огоҳлантириб қўйганлигингиз учун, раҳмат. Ҳақиқатан ҳам қандайдир нусха олдимга келибди. Бироқ сиз ташвишланманг, дарров кавушини тўғрилаб қўяман...

– Нима деяпсиз, бунга йўл қўйиб бўлмайди! – кичқирди у гўшакка ва гўшак мембранаси худди газета варагини қоқ иккига бўлиб йиртгандек шариллаб кетди. – Бу жуда хавфли! Ахир, эрим ниҳоятда тўполончи...

Унинг товуши шу қадар самимий, шу қадар муҳаббат ва хавотирга йўғрилган эдики, мен каловланиб қолдим.

– Ундай бўлса... қандай қилиб уни касалхонадан қўйиб юборишди?

– Рағбат жуда кучли бўлган. Бу – ўша ракета. У ўзини жуда юввош, хотиржам қилиб кўрсатган... Аммо сиз ҳаяжонланманг, агар унинг жаҳлини чиқаришмаса, ҳеч қачон тўполон кўтармайди. Сиз фақат унинг гапларига қулоқ солинг ва ҳаммаси жойида бўлади. Ўзига қулоқ тутишадиган бўлишса, ниҳоятда беозор ва қобил. Сўзларига эътибор беришмаётгандек туюлсагина, иш пачава бўлади. Шунинг учун ташвишланманг. Мен ярим соатдан кейин олдингизда бўламан. Касалхонага ёки полицияга қўнғироқ қила кўрманг, акс ҳолда шундай тўполон кўтарадики, кейин уни тўхтата олмайсиз. Мендан бошқа ҳеч ким унга бас кела олмайди. Аввалги гал арзимаган нарсага ғазоби қўзғаганида уни тинчлантириш учун уч нафар жуда бақувват эркак керак бўлди. Шунда ҳам санитар машинаси қайтиб кетаётганида бир эркакнинг бармоғи синди, иккинчиси пешонаси уч жойидан лат еди, учинчиси

учта тишидан ажралди. Сиз унинг кўринишига қараб адашманг, у ниҳоятда кучли. Хулас, унга гўлдек қулоқ солинг ва у мамнун бўлади... Ўтиниб сўрайман, атиги ўттиз дақиқа!

У менинг жавобимни кутиб ўтирмасдан гўшакни қўйиб қўйди. Ана томошаю мана томоша! Меҳмон студиядан эмаслигини билганимда енгил тортгандим. Лекин ақлдан озган ихлосманд – каминаларига малҳам бўлса ҳам, ўлгудай кучлиси экан. Вужудимда умидсизлик, ғазаб, довдирашлик аралашқуралаш бўлиб, мени аёвсиз қийнарди. Мен узоқ вақт телефон гўшагига сеҳрлангандек қараб, ундан яна қандай садо чиқаркин, билмадим.

5

- Эшигимиз олдидаги нусха студиядан эмас экан.
- Унда ким экан?
- Анвуиардан. – Мен пешонам олдида кўрсаткич бармоғимни айлантирдим. – Менинг ихлосмандим.
- Қувонадиган жойи йўқ.
- Ҳа, яхши эмас. Айтганча, уни менинг ўрнимга сен қабул қилсанг-чи?
- Шу тентакни-я?
- Ахир, мен фикрларимни жамлаб олишим ва тайёрланишим керак... Студиянинг вакили эртами-кеч барибир келади.
- Тақдирга тан бермаяпсанми?
- Мен қўлимдан келганининг ҳаммасини қилишим керак... Бизниқига келган нусха эса, бунинг устига тўполончилардан экан.
- Шу етмай турувди! – Бирданига унинг жаҳли чиқди.
- Нима, сен менга ақлдан озган тўполончи билан бир-икки соат ўтириб тургин демоқчимисан?
- Гапимни тушунмадинг. Агар жим қулоқ тутиб, гапини бўлмасанг ўзини мўмин-қобил тутади. Бундан ташқари, менга ўттиз дақиқадан сўнг уни олиб кетгани келишлигига қатъий ваъда беришди...
- Шундай экан, ўзинг ўтирабер. Менсиз.
- Бунга кўпроқ сен тўғри келасан. Сен ўзингнинг аёллик нафосатинг билан уни юмшатасан.

— Ёлғон ҳам эви билан-да. Қолаверса, у менинг эмас, сенинг ихлосмандинг.

— Гапимни эшит, ҳозир ихлосмандлар билан пачакилашиб ўтирадиган вақт эмас. Бунинг устига, у ўзини марслик деб ҳисоблаётган экан.

— Ҳали марслик ҳам дегин?! — У беҳаёларча қаҳ-қаҳ уриб юборди. — Айтдим-а, пешонасининг ўртасида учинчи кўз ниш отаётгандай деб...

— Бу куладиган нарса эмас. Ахир, бироз ҳамдardлик ҳам кўрсатиш керак-ку. Агар унга дўстона муносабатда бўлинса, қизиқиш, руҳий яқинлик кўрсатилса...

— Бир умр шунга орзуманд эдим! Сен менга умид қилишга журъат этдингми... Йўқ, азизим, нима эккан бўлсанг, шуни ўрасан.

Хотиним шундай дея дарҳол чиқиб кетди. Эҳтимол, сиз ғазаб оташидадирсиз: хотинлар қамал қилинган қалъада ўзларини шундай тутишлари керакми? Бироқ ҳаммасига ўзим айбдорман-ку. Мен аввал-бошдан таслим бўлишга рози бўлдим, аввал-бошдан хотиним олдида ишончни йўқотдим. Сиз бунга шубҳа қиялпсизми? Аммо мен фожиамни бир мирига арзимайдиган ҳазилга айлантирган телбага хотинимни қалқон қилмоқчи бўлдим. Бунинг учун эрлар кечирилмайдилар. Ҳа, чиндан ҳам елкамга оғир заҳмат ортмоқланди. Бемаъни фикрларга берилиб, вақтни чўзар эканман, эшик томонидан илдам одимлар эшитилди. Мен телефондаги мулоқотни эсладим ва титраб кетдим. Агар меҳмонимни қутуриш даражасига келтирсам, ҳеч бир камситишлар менга унингдек зиён келтира олмайди. «Экканингни ўрасан» мақолини хотиним ўйлаб топгани йўқ, бироқ ҳозир ҳар қандай эътирознинг мавриди эмас... Демак, жилпангламаймиз ва марслигимизнинг арвоҳига «салом» деймиз!

Кирган киши даҳлиздаги чироққа орқа қилиб, ҳиёл букчайган, икки қўли билан қора чарм портфелни кўкрагига босган ҳолда турарди — ўзида қунт ва ҳижолатни мужассамлаштиради.

Юзи чироққа тескари бўлганлиги учун уни тузукроқ кўра олмадим, лекин унда фақат уй жиҳозлари билан савдо қилувчи агентларга хос — бошқа ҳеч кимда бўлмайдиган — майин табас-

сум жилва қилиб турарди. Аммо фланель костюмининг бичими ва ранги савдо агенти учун бир қадар нафис ва ялтироқ эди.

Унинг паст бўйли ва кенг яғринлиги дарҳол кўзга ташланди. Эҳтимол, у эси оған тўполончидир, лекин унинг кўринишида бирон кўрқинчли нарсани пайқамадим. Унинг рафиқаси билан телефонда сўзлашганимдан кейин кўз олдимга келтирган даҳшатли қиёфа ҳам йўқ. Бундан енгил нафас олишим биланоқ у паст, ҳаяжонли товушда деди:

– Сизни кўришдан нақадар бахтиёрман, сэнсэй!

Сўнг у қийшайиб, мен томон букилди ва қиқирлаб кулди. Бу тиржайиш менга ёмон таъсир қилди ва бир қадам ортга чекиндим, у эса, бидирлаб кетди:

– Мен дастурингизнинг мухлисман, сэнсэй. Бу – яхши, аъло даражадаги ибратли эшиттиришлар. Бугун мен сизга мислсиз материални тавсия этишга қарор қилдим, сэнсэй... Чин сўзим, бу ҳақиқатан шов-шув бўладиган, айти сизнинг дастурингизга мўлжалланган!

У буни тин олмасдан тариллатиб гапирди, айти вақтда жилпанглаб қиқирлашнинг ҳам уддасидан чиқди. Қаранг-а, наҳотки, у бутун ўттиз дақиқа давомида ўзини шундай тутса? Ҳозирнинг ўзида бундан нафасим бўғзимга келганди.

– Шундайми? – ўзимни гўлликка солдим.

– Йўқ, менга миннатдорчилик билдирманг. Мен мухлисингизман ва сизга нафим тегадиган бўлса, шунинг ўзи менга кифоя қилади. Чин сўзим!

– Ростдан-а?..

– Чин сўзим, тубан таъмагарликдан асар йўқ, асло бундай эмас! Сиз фақат менга ишонинг, рост, бошқа менга ҳеч нарса керак эмас...

– Мен сизга ишонаман, албатта. Ва сизга миннатдорчилик билдираман. Чин қалбдан.

– Отангизга раҳмат! – У бошини ёнига эгиб, кулиб юборди. – Мен эса, сиз жуда таажжубланасиз деб ўйлабман.

– Ҳечқиси йўқ, ташвишланманг. Ҳар ҳолда тажрибам катта, эндиликда мени бирон нарса билан ҳайрон қолдириб бўлмайди.

– Ростданми? У ҳолда мен сизга тўғриси айтман... – У

тилининг учи билан лабларини ялади ва бесўнақайлик билан портфелини қўлтиғига суқди. — Гап шундаки, мен қандайдир оддий одам эмасман. Мен марсликман.

Унинг аҳмоқона оҳангидан ғафлатда қолиб, ўйлаб ўтирмасдан дедим:

— Э-ҳа, шунақами?..

Шу дақиқадаёқ гўё чироқ ўчиргич бурилгандек, юзи мурданикидек оқариб кетди.

— Эҳ, жин урсин! — Хатойимни англадим, аммо фишт қолипдан кўчганди.

— Таажжубланарли... — деди у ғамгин, синиқ овозда. — Сиз ҳечам ажабланмадингиз.

Довдираб қолиб, хатомни тўғриламоқчи бўлдим, бироқ аҳмоқона бир жумла билан ишнинг буткул пачавасини чиқардим.

— Бўлмаса-чи... Ҳайрон қолдим, албатта... Мана, сиз марсликман деяпсиз ва мен қотиб қолдим...

— Ҳа, тушунарли... — У ўша ўликтус юзи билан нигоҳини кути қопқоғини силаётган бармоқларига қадади. — Фақат, билсангиз, тик турган ҳолда гаплашиш мен учун ўнғайсиз. Ҳар ҳолда, Ерингизда тортиш кучи Марсдагига қараганда анча катта. Бу ерда биз дарров чарчаб қоламиз. Балким сиз менга хонага киришга ижозат берарсиз?

Шундай деяр экан, у гавдаси оғирлигини бир оёғига ўтказди ва енгил нафас олди. Жуда нозик психологик усталик. Унинг ўз башарасини чаққон бошқариши менда қандайдир хавфни ҳис этувчи, ҳар дақиқада ташланиб қоладиган йиртқич ҳайвонни эслатди ва мен жуда кўрқиб кетдим. Эҳтимол, бунинг сабаби ўша телефондаги суҳбат бўлса керак.

— Албатта, албатта... Марҳамат... — минғилладим мен.

Кутилмаганда у аввалги оҳангига қайтди.

— Майлими? Бу — ажойиб!

У эгилиб, пойафзали ипларини еча бошлади. Тишни ғижирлатганда жағлар зўриққандек вужудим таранглашиб, йўлакда у ёқдан — бу ёққа юра бошладим. Мен телба билан суҳбатлашиш ақлли одамларнинг иши эмас, ҳамсуҳбатингнинг гапларига

қачонгача «лаббай» деярканман деб кўнглимдан ўтказдим. Ва мен ўзимга хос тарзда эътироз билдиришга жазм этдим.

– Хотин! – бақирдим мен. – Меҳмонга чой олиб кел!

Мен эътироз дедимми?.. Бу қанақасига эътироз бўлсин? Нари борса қахрли вайсаш, холос. Вайсаш... Ҳа, бу хотинимнинг ақлдан озган марсликни айбимни юмшатишим учун менга рўпара қилган нодонлигига жавобан вайсаш. Яна марсликка илакишиб, ҳамманинг кўз ўнгида қалби ва танасини нобуд қилган одамнинг ўз-ўзига ҳалокатли вайсаши... Қаранг-а, тагин бу марслик – ўзим яратган хом хаёллик маҳсули!

Майин кулгу ва майда одимчаларнинг овози келди.

– Эшитдим! Ҳозир...

6

– Марҳамат, бу ёққа, мана бу диванга...

– Йўғ-е, қўйсангиз-чи! – Меҳмоним ўта шошқалоқлик билан орқага тисарилди, сал бўлмаса, токчадаги гул тувагини тўнтариб юбораёзди. – Менга йўлакча ҳам қулай, чин сўзим. Илтимос, овора бўлманг.

У мени кескин четга суриб, эшик ёнидаги стулга интилди.

– Бу стулда сизга ноқулай бўлади-ку! Нега тортињяпсиз, тушунмаяпман?!

– Во ажаб... – деди у юзимга пастдан туриб боқар экан. – Сэнсэй, сиз нима, мендан қўрқяпсизми? Худди хоҳлаган пайтда хонадан қочиб қолиш қулай бўлиши учун мени бурчакка тиқиб қўймоқчимисиз?

– Бўлмаган гап! – ғазаб билан хитоб қилдим мен, лекин бу қахр ҳақиқийликка қарагандан жўшқинроқ эди. Мен бу ниятда эмасдим ва обрўйимни туширмаслик учун, сўзимни амалда тасдиқлашдан бошқа иложим қолмаганди.

Шу тариқа хоҳласам-хоҳламасам мен дивандан жой олдим, ақлдан озган марслик эса, эшик олдидаги стулни эгаллади.

Деразалар парда тортилган, чиरोқ ёғдуси ипак пардалардан меҳмон орқа томонига тушиб турган қуёш шуълаларидан кучлироқ эди. Шунда илк бор унинг юзини кўра олдим. Кутганимдан фарқли равишда унинг юзи иродасиз ва қандайдир

беҳол туюларди. Кушникидек узун бўйин, пуфакчалар билан қопланган суякли ияк, аянчли осилиб турган оғиз четлари, киртайган, тупроқтус лунж, беморларникига ўхшаш уйилган қовоқлар... Аммо у бошини елкаси томон тортиб кула бошлаганида ийманиши бир онда шу қадар сурбетлик билан алмашар эдики, мен беихтиёр кўзимни олиб қочардим.

Вақтни чўзиш учун чека бошладим. Шунда у гўё мўрт мўм таёқчани олгандек, эҳтиёткорона ҳаракатлари билан сигаретани эзфилади ва кейин уни тишлари орасига тикди, сўнг бўшашиб, стулга чўзилиб ўрнашди. У ўз гавдаси оғирлигидан мароқ билан дам олар экан, чуқур нафас чиқарди ва бурнини шишириб деди:

— Хонангиз ажойиб экан, сэнсэй, бу ер менга жуда ёқяпти...

Ажойиб хона дегани нимаси! Эски китоб ва журналлар тартибсиз сочилиб ётган бўлса... Қоралама битиклар парчалари ва очилган қалам қириндилари... Кулдон вазифасини ўтайдиган гул туваги ва соч қасмоқлари тўкилган стол... Ҳар кимнинг диди турлича, бироқ бундай такаллуфларга жавоб қайтариш асло шарт эмасди ва мен сукут сақлаб, сигаретамни тутатишни давом эттиравердим.

— Ажойиб хона, ажойиб хона, ажойиб хона... — у куйлаётгандек буни бир неча бор такрорлади ва бирдан гавдасини тиклаб деди: — Биласизми, сэнсэй, хонангиз нимаси билан менга ёқяпти? Ҳозиргидек кайфияти билан, бугунгидек серкуёш кунда пардалар ёпиқлиги билан... Ерликлар учун бу, эҳтимол, ифлос тешиқдир, аммо марсликлар учун бу айни муддао. Сизнинг Ерингиздаги куёш биз учун жуда нурли. Лекин сизнинг даҳшатли тортиш кучингиз янада ёмон... Сиз буни худди ҳаво каби пайқамасиз, албатта, бироқ биз каби бошқа дунёдан келганларнинг танаси учун бу тезлигини кескин ошириб бораётган тезюрар лифтда тургандек гап. Биз тунлари бу лифт шифтни тешиб ўтиб, Коинот бурчагига олиб кетаётгандек тушлар кўрамиз. Даҳшатли ёлғизлик ҳисси пайдо бўлади. Сиз Ерда яшайдиган марсликларда асаб касалликлари ривожланиши муқаррарлигини биласиз. Уларга оёқлари остидаги қаттиқ ер йўқ бўлиб кетгандек туюлади. Охир-оқибат улар очик жойдан кўрқадиган бўлиб қоладилар. Мана шунинг учун ҳам, ҳозирги му-

ҳитда, бу хонада мен ўзимни яхши ҳис этяпман... Ҳа, сэнсэй, сиз марсликларни аъло даражада тушунасиз...

Қаранг-а, қанақа жиннилар учрамайди, ўйлардим мен, айни пайтда унинг Ернинг тортиш кучи ва бошқа фикрларидан ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ. Унинг мулоҳаза юргизиши нозик дид ва нафосатдан ҳоли эмасди. У ўзи, тажрибага суянмасдан шу даражада ёрқин таассуротларни шакллантира олган экан, афтидан, марсликлар дунёқараши билан жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетган кўринади. Масалан, мен ўз тасаввуримдаги марсликлар орасида узоқ вақт бўлганимга қарамасдан, бундай нарсаларга дуч келмаганман. (Агар у менга буларни илгарироқ гапириб берганида, эҳтимол, дастурим учун уч-тўртта кўшимча эшиттириш тайёрлаган бўлардим). Хуллас, у ақлдан озган бўлса ҳам, қойилмақом жинни... Менинг диққат-эйтиборим сусайди, ҳолбуки огоҳ бўлишим керак.

У нарсаларни баҳоловчининг хотиржам нигоҳи билан хона бурчакларини кўздан кечирар экан, бирдан менга қараб ҳуфиёна оҳангда деди:

– Нега биз гапни айлантириб ётибмиз, ўзи... Илтимос, сэнсэй, Айтинг-чи, сиз кутилмаган меҳмонларни ёқтирасизми?

– Йўқ, у қадар эмас...

– Шундай деб ўйлагандим. Ҳатто бу хонангиз ҳам сизнинг дилкаш эмаслигингиздан далолат беради. Сиз аслида босиқ, шубҳапараст, дунёга татийдиган ғамгинлигингизга қарамасдан, худбин шахссиз. Мен каби мухлисларни остонангизга яқинлаштирингиз керакмас, сиз эса, кутилмаганда мени ўз хонангизга таклиф қилдингиз, ҳатто дўстона суҳбатлашишдек илтифот кўрсатяпсиз. Гапимга кўшилаверинг, бу ғайритабиий эмасми?

– Асло. Касбий нуқтаи назардан ихлосманд азиз меҳмон ҳисобланади... Бундан ташқари, билишимча, сиз қандайдир шов-шувли материал олиб келибсиз...

– Шов-шув шундаки, мен одам эмас, марсликман...

– Ҳа-да... Бу, албатта, ақл бовар қилмайдиган шов-шув...

– Мана, сиз яна бемаъни гапларни айтяпсиз. Ёлғонни тўқиб ташайверишдан уялмайсизми?

– Сиз нимани назарда тутяпсиз? Нима учун бундай деяпсиз?

— Қандай? Яна қандай? Сиз, мутахассиснинг олдига одам келиб, ўзини марслик деб атаяпти, сиз эса, бунга тирноқча шубҳа билдирмаяпсиз. Ўзингиз айтинг, бу бемаънилик эмасми? Хўш, гап нимада? Ёки бу ерда мен билан майнавозчилик қилишяптими?

— Сиз жуда ошириб юбордингиз. Қанақасига мутахассис бўлай? Шунчаки радиого ёзиб тураман, у-бу нарсаларга қизиқаман, албатта...

— Аммо ақлдан озмагансиз-ку, жиннимассиз-ку?

— Энди, биласизми... — Ғазабим кўзгаганди, лекин шу заҳоти миямга ҳамсуҳбатим тентак эканлиги, агар унинг ифвосига учадиган бўлсам, меҳмоним эмас, мен таъзирини ейишим урилди. Соатимга қараб, атиги беш дақиқа ўтганини кўрдим. Яна йигирма беш дақиқа... Ишқилиб, Худо сабр берсин-да, бу тезроқ тугасин. — Бу ҳақда ҳатто газеталарда ёзишади.

— Ҳозир Уэллс¹ даври эмас ва Марсда юксак тараққий этган мавжудотлар йўқлиги сизга маълум бўлиши керак. Оддий тахминлардан анча ишонарлироқ маълумотлар ҳаво босими ниҳоятда кучсиз бўлган ва деярли ноль намликда Ердигига бирон тарзда ўхшаш ҳаёт бўлиши мумкин эмаслигидан гувоҳлик беради. Ёки... — У овозини пасайтириб, ё сурбетларча, ё мазах қилаётгандек, кулиб давом этди: — Айтинг-чи, сэнсэй, мен сизга юксак тараққий этган мавжудот бўлиб кўринмаяпманми, нима дейсиз? Тортинманг, гапираверинг! Қиёфамни қандай тасаввур қиляпсиз? Тортинманг, гапираверинг! Қиёфамни қандай тасаввур қиляпсиз?

Қаранг-а, нақадар чарчатадиган ва қатъиятли тентак! Ақлдан озганлар шу қадар силлани қуритадиган бўлади деб ўйламагандим. Унинг гапларига қанчалик учсанг, шу қадар руҳланаверади ва фақат калавани чигаллаштираверади. Лекин, бошқа томондан, суҳбатни давом эттиришдан бош тортиш янада хавfli бўларди. Нима дейишни билмасдан, чайналдим:

— Энди... биласизми, бу масала жуда нозик, мураккаб... Қиёфангиз қандай дейсизми? Биласизми, инсон кўзи фото-

¹ Герберт Уэллс (1866–1946) — буюк инглиз ёзувчи-фантасти.

аппарат эмас, бу нарсага, албатта, субъективлик унсурлари қўшилади. Ҳар каллада — ҳар хаёл, деб бекорга айтишмайди-ку, шундай эмасми? Қолаверса, концепциявий меъёрлар услубидан келиб чиқиладиган бўлса, хоҳлаган нарсани айтиш мумкин...

— Вой ҳазилкаш-ей... — У гавдасини букиб, атайин, олд-орқасига чайқалиб, қаҳ-қаҳ отиб юборди. — Демак, агар сиз кўзингизни менга шундай қадамасангиз, концепциявий меъёрлар иш бермайдими? Наҳотки, мен шу қадар одамга ўхшайман?

— Ҳечам. Аксинча, жуда ўхшашсиз. Агар очикчасига айтадиган...

— Худди одамдек, шундайми?

— Худди шундай.

— Деярли фарқ қилмайди...

— Ҳа, қатъиян худди одамдек.

Кутилмаганда у стул ўриндиғига гавдасини ташлаб ва чапак чалиб, жағини шу даражада катта очдики, томоғининг ичигача кўринди. Мен унда тутқаноқ хуружи бошланди деб хурсанд бўлгандим, бироқ бу, афсуски, шунчаки қувонч хуружи экан. У эгилиб-букилиб, шамоллаган итдек ҳурар, кўз ёшларини фланель курткасининг енги билан артар ва узунюлуқ товушда дерди:

— Воҳ, сэнсэй, ўлдирдингиз... «Худди одамдек» дейди... Вой, ўлиб қоламан!.. Ахир, мен ўша ҳақиқий одамман-ку, сэнсэй! «Худди одамдек» дейди-я... Йўқ, сиз мени бепичоқ сўйдингиз!..

— Нима сиз мени лақиллатяпсизми?

— Нима, сиз ҳали ҳам шубҳа қиялпсизми?

— Сизга айтсам, жуда антиқа экансиз...

У янада қаттиқроқ кулишга тушди. Нима ҳам дердим, мени роса болади. Юрагимни намоқобга бўқтирган даражада аччиқ изтиробни ҳис этдим, лекин кутилмаганда танглик бўшашиди ва ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолдим, меҳмонимнинг қаҳқаҳаси аста-секин менга ҳам юқа бошлади. Биз жуфт бўлиб уч дақиқа давомида қаҳқаҳа отдик. У чўзилган резинадек диркиллаб, мен — бўшашиб кулардим.

Эшик туйқус очилди ва хотиним хонага ташвишли юзини сукди.

— Қанақа чой хоҳлайсизлар? — сўради у.

У бепарво оҳангда гапиришга уринарди, лекин ҳамма нарса хотиним эшик орқасида қулоқ тутиб турганлигидан, ўзи эса ташвишдалигидан далолат берарди. Биз қаҳқаҳа отишга тушганимизда унинг сабри тугаб, пайдо бўлган биринчи имкониятдан фойдаланиб, изқуварликка киришганди. Бизлар аҳмоқона ҳаҳолашимиз пайтида эшикни очди, бундан ҳиёл ранжидим, айна пайтда хотинимнинг мендан ташвишланаётганлиги хуш ёқаётган эди. Мен жанг майдонида иттифоқчига эга бўлганлигимни англадим ва ташвишланишга асос йўқлигини билдириш учун зўр бериб унга имо қила бошладим, бироқ у буни тушунмаётганди ва юзини баттар ташвиш аломатлари эгалларди. Меҳмоннинг асаб тизими менинг имоларимни уққан кўринадди. Унинг нигоҳи теннис ҳакамлариники каби бир неча бор рафиқамдан менга ва мендан рафиқамга йўналди, сўнг гўё қоида бузилганлигини сезгандек, хотинимга тикилиб деди:

— Чой — ажойиб нарса... Тилингиздан илингирдим, менга европача чой бўлса... Европача чой — энг алдамчи ва ичимликларнинг беозори. Унга кўпроқ лимон ва шакар солинса, кўк чой ёки, айтайлик, қаҳвага нисбатан қимматбаҳо навлими ё арзон навлими ҳеч ҳам англаб бўлмайди...

Эндигина мен бу одам билан мулоқотда бўлиш сирини тушуна бошладим. Бу масалага рафиқамни аралаштириб, нафақат фоизларимни, балки сармоямни ҳам йўқотаман. Имоларим иш бермади ва гўё хотинимни кифтларим билан итараётганимдек қилиб кўрсатиш учун тебрана бошладим ва бошимни зўр бериб чайқашга тушдим.

Хотиним кўрқиб кетиб, тўсатдан қандай кирган бўлса, шундай гойиб бўлди. Шунда меҳмон яна нигоҳини менга тикди, худди лойни эзгилаётгандек қўлини қаҳр билан ишқалади ва паст-баланд оҳангда кулишга тушди. Билмадим, у менинг устимдан кулаётганмиди ёки мени ҳам шерикликка чақириб, хотиним устидан кулаётганмиди, ҳар ҳолда унинг бу кулгиси-

дан бирон ёқимли нарса сезилмасди. Бусиз ҳам бошим ўз ташвишларим билан ғовлаб кетганди ва ўзгалар иши билан машғул бўлишга тоқатим йўқ эди.

Аммо телефонда қўнғироқ қилган аёл келгунга қадар ўзимнинг ички, портлашга тайёр «мен»имни тизгинлаб туришим керак эди. Ҳолбуки, бу «мен» чиқараётган заҳар вужудимга тарқалиб борар ва ўтдай ёндирадди. Чидаб бўлмас қичимадан беихтиёр тилимни чақиллатдим ва товушни ниқоблаш учун янада чўзиброқ ҳирингладим.

— Ҳа, мен — одамман, — эълон қилди меҳмон бошини ҳиёл эгган ва атайин тортинчоқликни намоёиш қилган ҳолда. — Чиндан ҳам кўчаларда қанча кўп юрмайин, ҳеч ким мени бошқа нарсага ўхшатмади...

— Биров шубҳа қилаётгани ҳам йўқ. Буларнинг ҳаммаси аҳмоқгарчилик!

Бирда унинг лаблари шалвиради ва меҳмон тантанавор оҳангда деди:

— Ҳа, мана, тан ҳам олдингиз. Демак, аввал-бошдан одам эканлигимга ишончингиз комил эдими? Демак, сиз буларни бўлмағур нарса деб ҳисоблаган бўлсангиз, аввал-бошдан менга нима тўғри келса, шуни сафсата қилиб сотгансиз. Нима учун сиз дарҳол менга тўғридан-тўғри марслик худди одамдек бўлолмайди деб айтмадингиз?

Ўзимни қандай тутишни билмасдан бирон нарса деб мингилладим, у эса, таҳдидли овозда давом этди:

— Тушунтиринг, бекитманг! Бу жуда қизиқ-ку. Ёки сиз ҳар ҳолда марслик худди одамдек бўлиши мумкин деб ҳисоблайсизми? Ишонмайман. Сиз бундай ҳисоблашингиз мумкин эмас. Истаганча ёлғонни тўқий беринг, барибир ёлғонингизни фош қиламан. Яхшиси дарҳол келишиб олайлик: сиз менга ишонмайсиз. Тўғрими?

— Биласизми...

— Нимага «биласизми»... Ўзингизни бегуноҳ қилиб кўрсатмай қўя қолинг. Ўта ёлғон гап қўполликдан бошқа нарса эмас. Яхши, ана шу қўполлигингизга жавоб беришга қарор қилдим. Жавобим икки карра иккидек жўн ва равшан. Қисқаси, сэнсэй,

сиз мени ақдан озган деб ҳисоблагансиз. Кўзимга тик қараб мени ақдан озган дейишни истамадингиз. Сиз ҳамма нарсани рисоладагидек қилиб кўрсатиб, мана шу гул туваги билан бошимга тушириш учун анқайишимни кута бошладингиз...

— Бўлмағур гап...

— Яна ёлғон гапиряпсиз! Аслида, мантиқан мулоҳаза юритганда, мени ақдан озган деб ҳисоблаш жуда табиий, шундаймасми? Нега кўринишингиз бундай? Ҳа, мана, гап нимада... Энди тушундим... Сиз мендан кўрқяпсиз. Сиз хавфсирияпсиз — ахир, ақдан озган билан гаплашяпсиз-ку... Бунинг устига, яна тўполончи билан, тўғрими? Бирор мурруватпеша сизни огоҳлантириб қўйгани, шубҳасиз. Ҳа, айтганча, сизга яқинда кимдир телефон қилганга ўхшайди... Ишқилиб, менинг хотиним эмасми?.. Қаранг-а, кераги йўқ, нимага ўзингизни йўқотиб қўйдингиз? Энди ёлғон гапириш учун кеч. Шудай қилиб рафиқам сизга нималарни тўқиди?

— Ҳеч нарсани тўқимади. Бу қисқагина мулоқот эди... У сиз келдингизми ёки йўқми билмоқчи эди...

— Ёмон, ёмон... Биласизми, сэнсэй, нақадар ажабланарли бўлмасин, сиз ниҳоятда самимий инсон экансиз. Сизнинг башарангиздан ҳозир гапирганингизнинг тескариси уфуриб турибди. Ахир, у сизга, гўёки мен тўполончи эканлигимни, касалхонадан чиққанимга атиги уч кун бўлганлигини айтди-ку, шундаймасми? Мана. энди ҳаммаси тушунарли. Хотинимга бўлмағур нарсаларни тўқиш ҳеч гап эмас. Сиз, сэнсэй, — шу пайт у тўсатдан олдинга қийшайди, — унга ишонманг. Сизга оиламиздаги шармандачилик тўғрисида гапиришни истамасдим, лекин... Кўринишидан у жуда оддийгина аёл, менга ортиқча ташвиш туғдирыпти деб айтмаган бўлардим, аммо унда қандайдир ирсият билан боғлиқ... Сиз унинг овозига эътибор бермадингизми? Бу товуш қандайдир ноодатий...

— Ҳм...тўғри. Қандайдир шундай... чинқириқли...

Шу сониядаёқ у стол четига жуфтланган бармоқлари билан чертди.

— Яна ёлғон гапиряпсиз! Сиздан илтимос, сэнсэй, бундан бу ёқ мени асабийлаштирманг. Акс ҳолда менда худди кара-

вотим тагида ола-була чивинлар ин қургандек ҳис пайдо бўлади. Сиз, албатта, менга эмас, рафиқамга ишонасиз ва бу жуда табиий, шундайми? Буни мен, гумондор тасдиқлаётган экан, демак ҳақиқатан ҳам шундай ва бу масалада чалғитишингизга ҳожат йўқ. Ва сиздан илтимос қиламан, келинг, энди жиддий гаплашайлик.

– Хўп, майли, келинг, жиддий гаплашайлик.

– Шундай қилиб, биринчидан... – У қўлини кўтарди ва бармоғини букди. – Сиз менинг рафиқамга ишондингиз ва мени касалхонадан чиққан руҳий бемор деб ҳисоблайсиз. Шундайми?

– Ҳа, шундай...

– Давом этсак, иккинчи масала. – У иккинчи бармоғини букди. – Агар мен бу бўҳтонга қарамасдан марслик эканлигимни тасдиқлашда давом этар эканман... Йўқ, ҳеч қандай «агар»... Мен ҳақиқатан ҳам буни тўла қатъият билан тасдиқлайман! Майли, мени жинни деб ҳисоблай беришсин, мен ҳақиқатдан воз кечмайман! Далиллар – қайсар нарса, шундаймасми? Мен марслик эканлигим каби, мен ақлдан озмаганлигим ҳам рад этиб бўлмайдиган далиллардир. Сиз эса, сэнсэй, буни тан олгингиз келмаяпти. Сиз шубҳалари билан эрининг жонига теккан ва у тўғрисида бегона одамларга фисқ-фасодларни тарқатадиган сотқин хотинимга кўпроқ ишонингизни ҳаммага эшиттириб овоза қилишга уялмадингиз. Йўқ, сиз хотиним билан жинояткорона алоқадасиз деб гумон қиляпман, демоқчимасман, менга рашкнинг ахлоқсиз хаёл-парастликлари умуман ёт... Шундай бўлса ҳам, ажабланарли... Бу ҳақда қанча кўп ўйласам, шунча кам тушунапман. Сиз ҳеч қачон кўрмаган аёл овозини умрингизда биринчи марта эшитдингиз ва бу овоз сизга рўпарама-рўпара ўтирган одам сўзларига қараганда кўпроқ нарсани англатади...

Унинг кўтарилган қўлларидаги бармоқлар шу қадар сиқилдики, суякчалари оқариб кетди, бу муштда тер қайнаб кетган бўлиши керак. Ўт бикфорд сими орқали динамитга ошиб бо-раётган тезлик билан яқинлашаётганди ва мен ваҳимада со-чилаётган учкунлардан қутилиш учун оёқни қўлга олдим.

– Тўхтанг, ахир, ҳаётда романлардагига қараганда ҳам шу-

бҳали далиллар бўлади, — гапга тушдим мен. — Ҳақиқий воқеликда чинакамига ларзага солувчи нарсалар бисёр. Масалан, ўша учар ликобчалар...

— Учар ликобчалар?

— Ҳа-да, улар ҳақида, эҳтимол, келаси ҳафта охирларида хабар берсалар керак, сиз буни эшитасиз... Ёки мутлақо бошқа соҳадан мисол: Ҳимолай қор одами...

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Мана нима... Сиздан сўрамоқчиман: Америка кашф этилганга қадар мавжуд эдими? Сиз нима деб ўйлайсиз? Ҳамма томонидан қабул қилинган тасаввурларга кўра, Колумб Американи у кашф этилганга қадар борлигига ишончи қатъий бўлганлиги учунгина оча олган. Йўқ, афтидан, бу жуда жўн... Мен аслида нимани тасдиқламоқчиман? Фалсафа ёки кашф этиш билан мавжудлик ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушунтирадиган услубиёт... ўйлашимча, бу жуда мураккаб, чигал масала...

— Сэнсэй, биз жиддий гаплашишга келишиб олган эдик-ку.

— Албатта, жиддий-да! Айтайлик, сиз тўла маъсулият билан қор одам бор деб тасдиқлай олмайсиз, шундайми? Турган гапки, бунинг эҳтимоли катта, масалан бу, айтайлик, сизни ёки мени келгуси йили дунёнинг энг гўзал аёли сифатида танлашларидан анчайин катта... Фақат бу нарса кашф этилгунга қадар унинг мавжудлигини эътироф этишга йўл қўйиб бўладими?..

— Нима, мен сиз учур қор одамманми? — бўғилди меҳмоним. У бирон нарсани қидираётгандек чўнтақларини қўли билан пайпаслади ва давом этди:

— Мени мазах қилишни бас қилинг. Менга шаллақидек қарашадиган бўлса, тоқатим тоқ бўлади... Ҳа, қаерда эди у, наҳотки уни ёддан чиқариб қолдирган бўлсам? Жин урсин, бошим айланяпти, ҳозир бурнимдан қон кетади...

У нимани қидиряпти? Бурнидаги қонни артиш учун датр-ўмолними?

Шундай бўлса майли-я, аммо қўлларининг ҳаракатига қараганда у муайян шаклдаги нарсани изляяпти. Ажабланарли, ғалати... Мен жўшқинлик билан дедим:

— Шаллақи, деганингиз нимаси? Шошилманг. Ўйлашим-

ча, мени тушунмадингиз. Мана мен — банд одамман, шунга қарамай, сизга шунча вақт ажратяпман...

— Чунки менга тескари бўлишдан қўрқасиз.

— Биласизми, суҳбатимиз худди соат капкиридек бир нарса устидагина чайқалмоқда...

— Бунга сиз айбдорсиз. Сиз сабабли мен бир қадам ҳам олға босолмаяпман, чунки сиз мени ақдан озган деб ҳисобляяпсиз.

— Тўхтанг, бир дақиқа! Сиз ўзи мендан аниқ нимани хоҳлайсиз? Сиз мамнун бўлишингиз учун нима қилишим керак?

— Буни мен сизга айтдим. Сиз мен марслик эканлигимга... ҳеч бўлмаганда ана шу далилга тегишли қизиқиш кўрсатишингизни хоҳлайман.

— Бу ўз-ўзидан аён. Билсангиз, мен мана салкам икки йилдан бери марсликлар билан ёнма-ён яшаяпман.

— Ўйлаб топилган марсликлар билан...

— Албатта, ўйлаб топилганлар билан. Лекин мен учун улар ташқи дунёдан кам бўлмаган ҳолдаги воқелик. Сиздан гўёки марслик эканлигингизни эшитиш мен учун қизиқарли бўлмади деб ўйламанг. Марсликлар мен учун энг яхши дўстлар ва ҳамсуҳбатлар.

— Демак, сизни фақат кўриниши менга ўхшаш бўлган марсликлар қизиқтармайди. Чунки худди одамдек марслик сиз, сэнсэй, шу қадар яхши кўрадиган марсликларга бирон ўхшаш жойи йўқ.

— Бу ўринда ҳам сиз мени тушунмадингиз. Сиз билганингиздек, менинг марсликларим Ерда фарқлари кўзга ташланмайдиган қиёфада юрадилар. Агар ақлли мавжудотлар бошқа сайёраларда бўладиган бўлсалар, уларнинг бунга тафаккурлари етиши керак, шундай эмасми? Шу нуқтаи назардан, сизнинг бу даражада эврилишингизни мантиқий мукамаллик намунаси деб аташ мумкин. Сиз мен ихтиро этган марсликлар орасида етакчи мавқега эга бўлардингиз деб ўйлайман.

— Буни жиддий айтяпсизми?

— Албатта, жиддий. Эҳ, сигарета ўчипти, мен эса сезмапман...

— Агар бунга ишона олганимда, жуда мамнун бўлардим.

– Қўйсангиз-чи, сиз буни жуда қойилмақом қилиб уддаладингиз! Марсликларимни шу даражада ўзгартиришга, масалан, менинг ақлим етмапти. Қанчалик синчиклаб қараманг, сизни сира марслик деб айтиб бўлмайди. Қаерда бўлманг, ҳеч ким сизнинг ҳақиқий башарангиз қандайлигини била олмайди.

– Шундай бўлса ҳам, сэнсэй, умидларингизни оқламаганим учун узрларимни қабул этгайсиз... Гап шундаки, мен ўзимни мутлақо ўзгартирмаганман.

– Яъни бу сизнинг ҳақиқий кўринишингиз?

– Ҳа. Таассуфлар бўлсинким, агар мени кесишса, қоним оқади. Қизил қон, худди одамларникидек...

– Хўп, яхши, яхши. Буни кўнглингизга яқин олманг. Дейишади-ку, ноодатийликка йўл одатийлик орқали ўтади.

– Шунга қарамасдан, умид қиламанки... – У кўзини ғилай қилди, лабларини қисди ва тўсатдан, худди ниқоб алмашгандек, чехраси аввалги, дастлабки, фаросатли ва нуфузли кўринишини олди. Унинг шу онгача бўлган – ваҳимали, тунд шафқатсизлик акс этиб турган қиёфасини тасаввур қилиш ҳам мушкул эди. – Жуда ажойиб-да, – деди у. – Кўзим алдамайди-да... Ким-ким, лекин сиз, сэнсэй, албатта, мени тушунишингизга ишонардим.

Мен енгил тортиб нафас олдим. Эндиликда кучларимиз тенг эди. Ақдан озган, агар у софизм¹ ўйинига қодир бўлса ҳам, барибир ақдан озгандан бошқа кимса эмас. Сўз кўзбўямачилигида пихини ёрган мендек одам билан баслашиш осон эмас. Елкамдаги зил-замбил юкни улоқтириб ташлаб, серташвиш меҳмоним чўнтагидаги нарса билан боғлиқ масалани дарҳол ҳал этишга қарор қилдим.

– Сиз ҳадеб нимани қидириясиз ўзи? – сўрадим мен.

– Пичоқни. Менимча, уни ёддан чиқарганга ўхшайман.

– Пичоқ?

– Ҳа. Пичоқни доим ёнимда олиб юраман...

¹ Софизм (юнонча «sophisma» – «Ҳийла», «уйдирма», «бошқотирма» сўзидан) – далил асосланганга ўхшаса ҳам, аслида, мантиқ этишмайдиған сохталик.

8

Қандайдир нохуш сезгирлик ўз иш столимга қарашга мажбур қилди. Бу менинг хатоим эди.

Қоралама битикларим дасталари тагидан альпинистлар пичоғининг кенг дами совуқ ялтиллаб кўриниб турарди. Бу пичоқ залворли эди - мен ундан пресс сифатида фойдаланардим ва жуда ўтқир эди - мен уни қайчи ўрнида ишлатардим. Зарурат туғилса, у ажойиб қурол вазифасини ўташи мумкин эди. Нигоҳимни дарҳол пичоқдан олдим, бироқ кеч бўлганди. Меҳмоним ниҳоятда эпчил чиқиб қолди. Деярли яккаю ягона ҳаракат билан у стулдан сирғаниб, столни айланиб, хонани кесиб ўтди ва пичоқ унинг қўлига тушди. Шунинг ўзиёқ мени беҳол қилиб қўйди.

Аммо мен тарафга ўтирилганда унинг башарасида ҳаяжондан бирон нишона сезилмасди. Шунисига ҳам шуқр. У пичоқ дамини текшириб кўрди. Айни пайтда у ўзининг аввалги уятчан табассуми билан кулиб турарди. Афтидан, аҳвол мен хавфсирагандек расво эмасди. Ахир, тирноғини тиши билан ғажийдиган болалар, тирноғини пичоқ билан олишга одатланган тентаклар бор-ку, бунинг нимасидан хавфсирайсан?

— Ажойиб пичоқ, — деди у. — Сопи ҳақиқий буғу шоҳиданми?

— Ҳақиқий.

— Уни бироз вақтга менга бериб туролмайсизми?

— У сизга нимага керак?

— Ўйлашимча, сэнсэй, биз жуда иноқлашиб қолдик. Чин сўзим, сизга миннатдорчилигимни қандай билдиришни билмай турибман. Ўзингиз биласиз, истаklarимизнинг чегараси йўқ... Агар ўз сўзларингизни амалий иш билан исботлашни зиммангизга олганингизда сизга бошқа ҳеч қандай эътирозим қолмаган бўларди... Сиздан ўтиниб сўрайман, сэнсэй, менга шу марҳаматингизни кўрсатинг, хўпми? Сиз билан руҳан яқинлигимизни исботланг... — Шундай деб у пичоқ дамидан ушлаб тортинчоқлик билан сопини менга узатди. — Жуда жўн иш. Бор-йўғи синаб кўриш учун тикиб кўринг...

— Қаерга тикай?!

— Менга-да, албатта.

— Аҳмоқона ҳазилингизни йиғиштиринг!

- Ахир мен марсликман-ку.
- Лекин ўзингиз айтдингиз-ку, агар сизни кесишса, қон оқади.
- Бироқ бу одамнинг эмас, марсликники бўлади.
- Майнавозчиликни йиғиштиринг!
- Жуда қизиқ-да... Ўз сценарийларингизда, сэнсэй, сиз дуч келган марсликни ўлдирасиз. Фақат менинг хотирамда бундай қотилликларнинг камида икки юзтаси сақланиб қолган. Оммавий қирғинлар тўғрисида-ку гапирмай қўя қолай...
- Ахир, бу фақат оғизда-ку...
- Ўйлашимча, бу ерда бошқа бир нарса бор. Марсликларни ўлдиришга мойиллик қонингизда, сэнсэй. Худди шунинг учун тасаввурингиз қандайдир юз оёқликлар, аждаҳолар, сўгалли шарлар ... жонли тутун, сакрайдиган қум зарралари, шифтга сакрайдиган шилимшиқ маҳлуқлар каби даҳшатли нарсаларни яратади... Чунки уларни виждонни ҳеч қийнамай ўлдиравериш мумкин.
- Ёлгон! Сизга кўзга ташланмайдиган, одам пайқамайдиган шаклларни танлашга ҳаракат қиламан деб айтдим-ку!
- Нима учун?
- Мен қора қаҳва билан алдамчи воқелик, алдамчи хотиржамлик аллалайдиганларни сийлашга ҳаракат қиламан.
- Уришқоқликка ундайдиган, қотилликка даъват қиладиган қаҳвами?
- Сизга мижоз нима эканлиги маълумми? Тушунтираве-риш жонимга тегди. Яхшилаб ўйлаб, чуқурроқ мулоҳаза юри-тиб кўришга ҳаракат қилсангиз, англаб етасиз: мен ҳужум қилаётган деярли барча марсликлар, аслида, вужудимиздаги инсоний ёвузликларнинг рамзларидир. Зеро душман – фақат ва, албатта, ташқаридан ҳужум қиладиган босқинчи эмас...
- Қулоққа хуш ёқади. Амалда-чи? Агар худди одамдек бўлмаганимда, балки сўгаллар билан қопланган баҳайбат шилимшиқ маҳлуқ бўлганимда бирон илтимосимсиз ҳам, сэнсэй, менга пичоқ билан ташланган бўлардингиз, шундайми?
- Ундайми, бундайми, фақат сиздан сўрайман... Илтимос, пичоқни жойига қўйинг...

– Қаранг-а, нақадар ҳйлакорсиз, сэнсэй! Яхшиси сизга арзимас илтимос билан мурожаат қилганлигимни эсланг. Марсликларни ўлдиришни ман этадиган қонун бизда ҳеч қаерда йўқ... Ташқи кўринишимдан ҳижолат тортманг, бунинг учун сизга ҳеч нарса дейишмайди, шундай экан, виждонни қийнамай ишга киришаверинг... – Шундай деб у беписандлик билан пичоқ учини биқинига қадади ва худди таклиф қилаётганидек иккинчи қўли билан сопига урди. – Мана шу жойга яхши туширинг, тамом-вассалом.

– Мени тинч қўйинг!

– Тушунмаяпман... Сиз, нима, мени лаққа туширдингизми, мен эса, хурсанд бўлишга шошилибман.

– Шошманг, – дедим мен беихтиёр столнинг қарши томонига силжир эканман. – Марслик сифатида сизга ҳақиқатан ҳам қизиқишим табиий. Лекин қизиқиш – бошқа, сизга ишонч эса – мутлақо бошқа. Қизиқишнинг ишончга айланиш имконияти анчайин узоқ мулоқот натижасида пайдо бўлиши мумкин. Шошилиш бизга фақат зиён келтириши мумкин. Мана шундай. Ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг...

– Сизнинг ўрнингизда мен дарҳол туширардим! – У қўлининг кўрқинчли ҳаракати билан пичоқни айлангирди ва сопини қисди. – Сиз, сэнсэй, ерлик эканлигингизга менда заррача шубҳа йўқ. Ва мен шуни қатъий биламанки, агар ерликни ўлдирсам, марсликларнинг қонуни бузилмайди.

– Бу мутлақо бошқа нарса. Қўшилувчиларнинг ўрни ўзгартирилганида йиғинди ҳамиша ҳам ўзгармай қолмайди. Сиз доим бир чекдан иккинчи чекка отиласиз. Бундай қилиб бўлмайди. Дунёда фақат оқ билан қора мавжуд эмас, қандайдир ўртаси ҳам бўлади. Ва ҳар қандай келишув бевосита шу ўртадан бошланади. Англашимча, сиз келишувга интиляпсиз... Сиздан илтимос қиламан, пичоқни бундай ушламанг! Қаранг, қора терга ботиб кетдим. Эҳтимол, оқариб ҳам кетган бўлсам керак. Менда кесувчи нарсаларга идиосинкразия¹ бор...

¹ Идиосинкразия – организмнинг муайян нарсаларга кучли таъсирчанлиги билан боғлиқ реакцияси. Бу ерда – кўрқув.

– Ҳа, ҳақиқатан... Сизни кўрқитиб юбордим шекилли... – У пичоқни оҳиста пастга туширди. – Демак, сэнсэй, – ўйлаганимдан фарқли ўлароқ, сиз – инсонпарварсиз? Мен томонидан сизга марсликларни ўлдириш ёқади деб хаёл қилиш аҳмоқлик бўлган...

– Ҳа-да! Мухлисим менинг тўғримда шунчалик хато қилиши ҳатто ажабланарли.... Пашшага ҳам озор бермайман дейишим лоф бўлар, бироқ ҳаётга руҳий ҳурмат билан қарашда ҳеч кимдан қолишмайман.

– Лекин қурт-қумурсқаларни ўлдирсангиз керак?

– Фақат зарарлиларини.

– Бу ерда нималар демадик, шундай бўлса ҳам, ташқи қиёфам мени ўлдиришингизга ҳалақит бермоқда. Агар мен, майли, қурт-қумурсқа, шилимшиқ маҳлуқ бўлмай, аммо терим, масалан, яшил ёки сиёҳранг тусда ёхуд кулоқларим уч қарич узунликда бўлса, мени қурт-қумурсқадек янчиб ташлардингиз, тўғрими?

– Сиз мени ҳақорат қилиясиз, тушунаясизми. Нима, бошқа гапингиз йўқми? Мен ҳамиша куч ишлатишга жиддий тарзда қарши бўлганман; агар ишонмасангиз, хотинимдан сўрашингиз мумкин. Ўн тўрт йил биргаликдаги турмушимиз мобайнида уни бор-йўғи уч марта дўппослаганман, бу бир марта калтаклаш тўрт бутун ўндан етти йилни ташкил қилишини кўрсатади. Эътибор беринг, бу индекс Япония бўйича ўртача икки йилда бир бутун ўндан тўртга тенг. Шу жиҳатдан, мен чинакамига намунавий инсонман. Қолаверса, қурт-қумурсқалар масаласига келсак, мен фақат чивин ва пашшаларни ўлдираман, чумоли, суваракларни эса, тўлалигича хотиним ихтиёрига қолдираман...

Шу жойда у кўзини ичкарига киритиб, бўғиқ-ваҳимали кулишини бошлади. Агар у оддий одам бўлганида, ақлдан озган деб ўйлардим. Бироқ у шундай ҳам жинни эди ва мен нима деб ўйлашни билмасдим.

– Мана буниси қойил! – кулги орасида ҳириллади у. – Демак, мени сўйиш учун хотинингизни юборса бўларкан-да?

– Бўлмагур нарсаларни гапирманг! Айтгандай, қурт-қумурсқаларга доир мисолим, ҳақиқатан ҳам, у қадар муваффақиятли чиқмаганлигини тан олишим керак. Сиз ҳамма вақт чекка

ташланасиз, шунинг учун тилимнинг учидан чиқиб кетди. Ахир, бу жуда жиддий масала. Биз одам ким эканлигини аниқлаганимиздан кейингина ишга киришишимиз мумкин...

– Кераги йўқ, ташвишланманг. Ҳазиллашдим. Нега бундай дейсиз? – У кулишини тўхтатиб, нафасини ростлади. – Чин сўзим, сиз машғулотларингиздан шунча узоқ вақт қолдиришга изн бердингиз... Чинакамига роса мазза қилдим... Жиддий суҳбат руҳ учун ажойиб машқ ҳисобланади... Айтгандек, мен учун бу ҳаётий тажрибани оддий машққа тенглаштириш кечириб бўлмас хато бўлур эди. Бу тажрибани янада бойитиш учун тегишли хотима талаб қилинади.

У ростакамига ҳайрлашмоқчига ўхшарди ва менга ҳатто хонадаги ҳаво тўсатдан ёришгандек туюлди, ўзимни эса, таъриф қилиб бўлмайдиган даражада энгил ҳис қилдим. Ҳар ҳил бўлмағур гапларни вайсашни хоҳлаб қолдим, лекин ўзимни қатъий равишда тийишга мажбур эдим ва чарчаганимни атайин кўз-кўз қилиб қизиқдим:

– Яна қанақа хотима?

– Сиз марслик эканлигимни аниқ ва ҳеч иккиланмасдан тасдиқлайсизми?

– Нима, яна ҳаммасини бошидан бошлаймизми?

– Асло. Сиз буни эътироф этишингиз билан тугаллаймиз.

– Сиз ниҳоят тушуниб этишингиз учун неча бор такрорлаш керак, ахир? Далилларсиз эътироф этиш ақида билан баробар. Майли, сиз марслик бўла қолинг, аммо сиз маъбуд эмассиз-ку, мени ишонтиришингиздан сизга қандай наф? Агар ҳақиқатан марслик бўлсангиз, буни тасдиқловчи қандайдир далилларга эга бўлишингиз керак. Шундай экан, мени ҳар нарсада айблаверишдан олдин, эҳтимол, далилларингизни тақдим этарсиз.

– Аммо бунинг имконияти йўқ. Аксиома исботлашни талаб этмайди, бу ҳатто оддий геометрия дарслигида ҳам қайд этилган. Далиллар ўртасидаги муносабатларнигина исботлаш мумкин, далилларнинг ўзини иботлаш эса, кучукни кучук дейиш билан баробар. Ва менга, илтимос, «неча бор такрорлаш керак» деманг. Ўзингизни инсонпарвар деб атайсизу, ожиз одам билан қандай муомала қиляпсиз.

— Яхши, мен нима қилишим керак?

— Сиз менга ишонишингизни хоҳлардим. Чинакамига ишонишингизни. Жўнгина «ишонаман» деб ҳамма айтиши мумкин. Бу писанда, холос, бунақаси менга тўғри келмайди. Бу ерда ким агар Колумб Америка борлигига ишонмаганида уни кашф қила олмаган бўларди деётганди? Сизми, сэнсэй?

— Мен бундай демадим. Бунинг жуда нозик томонлари бор... Шундай бўлсада, майли. Тушунарли. Мен энди ишонишга қарор қилдим. — Агар ишонмайман десам, бу ади-биди соат капкири чайқалишидек давом этаверади. — Ҳа, мен ишондим. Сиз — марсликсиз.

— Сизга раҳмат, — деди у бемаза спектаклдаги артист каби кибр билан. — Узоқ давом этган музокаралар самарасини берди. Мен ниҳоят Ер аҳолиси билан тенг ҳуқуқли музокараларда муваффақиятга эриша олдим. Сизга барча марсликлар номидан чуқур миннатдорчилик билдираман.

— Барча марсликлар номидан? Нима, ҳали бошқалар ҳам борми?

— Нима деб ўйлаётгандингиз? Қайси ирқ фақат биргина шахсдан иборат бўлиши мумкин? Аммо, кечирасиз... Сиз ишонган экансиз, мен ҳамкорлигингизга умид қилишга ҳақлиман... Илтимос, пировардида кичик тестдан ўтишга рози бўлсангиз.

— Тестдан?

— Биласизми, мен сиз ҳақиқатан ҳам ишонганлигингизнинг далилига эга бўлмоқчиман. Яъни аввал-бошдаги, ақдан озган ҳамсуҳбатдан қутулиш учун баҳона эмас, аниқ далил керак. Ташвишланманг, бу менга пичоқ уриш каби ёвуз таклиф бўлмайди. Бошласак бўладими?.. Йўқ, йўқ, сэнсэй, қаерда турган бўлсангиз, ўша ерда қолаверинг...

Шундай дер экан у столнинг нариги томонида, дераза билан эшик орасидаги жойни эгаллади, қаддини тиклади, секин чап оёғини олдинга қўйди, ўнг елкасини тез орқага тортди, сўнг пичоқни тепага отиб, эпчиллик билан дамидан илиб олди. Пичоқни елкаси устида ушлаб, ҳақиқий найза улоқтирувчилар ҳолатини эгаллади.

— Бу нима? — лол қолдим мен. — Яна пичоқми?

— Ҳа, пичоқни ишлатиш менга қулайроқ. Қоидани тушунтираман. Мен овоз чиқариб, ўнгача санайман ва «ўн» деганимда уни отаман. Қаёққа отишимни айта олмайман. Эҳтимол, сизгадир, сэнсэй, эҳтимол, яна нимагадир. Буни ўзингиз топинг. Кейин. Санаётганимда пичоқни отмайман, сиз эса, сэнсэй, нимани хоҳласангиз, шуни қилишингиз мумкин. Сиз нима қилманг, мен эътироз ҳам билдирмайман, қаршилик ҳам кўрсатмайман. Сизга ҳаммаси тушунарлими? Менимча, қоидалар жуда аниқ ва оддий.

— Тушунмаяпман, бу ўзи сизга нима учун керак?

— Сиз бир қарорга келишингиз керак, сэнсэй. Мен — кимман? Марсликманми ёки ўзини марслик деб тасаввур қилаётган онгсизми? Пичоқни қаерга отишим шунга боғлиқ... Агар марслик бўлсам, ташқи кўринишимнинг одамга ўхшаши сиз билан бизнинг руҳий бир хиллигимизни ҳам тақозо этиши шарт эмас... Бу ҳолда менга инсонпарварлик каби тушунчалар ёт ва мен мутлақо ўзга мафкура тарафдориман. Аммо мафкурам ерликларникига қараганда инсонпарварлироқ эканлигига умид юз имкониятдан элликта... Агар мен жинни бўлсам, марсликлар мафкурасини қандай тасаввур қилишимга қараб ёки зўравонлик қилиш тарафдори, ёки бунга қарши бўлишим мумкин...

— Бироқ мен бу ушбу масала бўйича сира хулоса чиқара олмаслигимни англатади.

— Ҳа, масала шундай, жўн тарзда қўйиладиган бўлса, афтидан, бирор хулосага кела олмайсан.

— Кичиккина изоҳ берсангиз. Ўзингиз марсликлар ҳақида қандай фикрдасиз?

— Ҳеч қандай, ахир, мен марсликман-ку.

— Бу бемаънилик-ку! — Бундан бу ёқ ҳаяжонимни яширмасликка қарор қилдим, чунки бефарқ бўлиб қолгандим. — Ниҳоятда мураккаб масала, мушоҳада юритиб кўриш учун ҳеч бўлмаганда уч кун муҳлат берсангиз...

— Агар ўзингизга ишонч бўлмаса, мен санашни тугаллаганимча жуфтакни ростлашингиз, менга ташланишингиз, ўзингизни ҳимоя қилиш чорасини кўришингиз мумкин.

— Унда нима бўлади? Мана, сиз қаршилик кўрсатмайман

дедингиз, лекин бунга қандай ишона оламан?.. Менга яна қандайдир имо беринг!

— Сиз ўз фикрларингиз кучини намойиш қилишингиз керак. Агар мен билан ҳалол муносабатда бўлган бўлсангиз, кўрқадиган жойингиз йўқ. Шундай қилиб бошлайман. Тайёрланинг. Бир... икки... уч...

Келиши керак бўлган аёл қаёқда қолди? Ўтгиз дақиқа ўтиб бўлгандир. Бу менинг сўнгги умидим эди ва соатга нигоҳ ташладим. Соат йигирма беш дақиқа ўтганлигини кўрсатарди. Фақат сония миллари қутургандек жадал силжирди ва фикрларимни чигаллаштирарди.

— Уч...тўрт... беш...

Меҳмоннинг бармоқлари пичоқнинг совуқ дамини тобора маҳкамроқ қисаётганди. Уларни мен худди ўзимнинг бармоқларимдек ҳис этардим. Ўйлаш кеч бўлган, фақат ички ҳиссиётга таяниш қолганди.

— Беш... олти... етти...

9

Ички ҳиссиёт... Бу ўй эмас, алдов, унда бирор жиддий нарса йўқ. Янчилган чаённинг талвасаси ҳам қандайдир ҳиссиёт. Ҳеч нарса қилмаслик кераклигини шипшитадиган ҳиссиёт ҳам мавжудлиги шубҳасиздир. Худди сеҳрлаб қўйилган, турган жойимга қоқиб қўйилгандай, музлаган балиқдек қимир этмасдан бўлажак ҳаракатни кутган ҳолда, пичоқни қисиб турган бармоқларга тикилардим.

— Етти... саккиз... тўққиз...

У анчайин секин, икки ярим ёки уч сония оралигида сарнардир. Орамиздаги масофа ҳам яқин, нари борса уч метр эди. У саноғини тугатмагунча пичоқни отмасликка ҳам келишиб олинганди. Шунинг учун азм қилсам, қарши ҳужумга ўтиш имкониятим бор эди.

Аммо ўйлаб кўрилса, пичоқни отмаслик шарти у мутлақо қаршилик кўрсатмайди маъносини англатмасди. Бундан ташқари, пичоқни отиш уни ишлатишнинг ягона усули эмасди. Балким мени тўхтатиб қолиш учун у бунга ишора қилгандир.

– Йўқ, бу мантиқий мушоҳадалар бирон наф бермайди... Шизофренияга¹ чалинган одамнинг расо фикрлаш қобилиятини эътироф этиб, мен фақат мағлубиятимни тан оламан. Менда барча кучимни тўплаб, тасодиф иродасига бўйсунибдан бошқа чора қолмаганди.

Шундан кейин...

– Ўн...

Шу ондаёқ стол тагига шўнғидим. Яна кўзимнинг қирраси билан «ўн» деганда меҳмонимнинг қўли пастга силтанганлиги ва пичоқнинг оқиш дами ҳавони кесиб ўтганлигини пайқадим. Кейин зарб товуши эшитилди – пичоқ учи қандайдир қайишқоқ нарсага бориб санчилди.

Миямда «тегди» фикри ялт этди ва мен қаттиқ оғриқни кутган ҳолда ғужанак бўлдим. Лекин бу нима? Йиқилаётганда полга урилган пешонам оғрирди, тиззаларим зирқирарди... Бошқа ҳеч қаерим эса, оғримасди ва очигини айтганда, ўзимни ўлган деб ҳис қилмаётгандим...

Ҳа. У мени мўлжалга олмаган кўринади. Мана, у жаҳлимни чиқариб хохоламоқда. Жуда ноўрин кулгу. Мен ҳадиксираб бошимни кўтардим ва рўпарамда – стол оёқлари орасидан стулни кўрдим. Ўша, эшик олдидаги стул суюнчиғида сопиғача санчилган пичоқ турарди.

Ўзимни ноқулай ҳис қилган ҳолда, ўрнимдан турдим ва тиззаларимдаги чангни қоқаятгандек бўлдим. Мен ҳатто ўзимда овозим борича бўкирмасликка куч топа олганимдан бироз ғурурланардим... (Ўша онда бундай қилмаганлигим учун ҳозир афсусланиш кеч. Ўз қадр-қимматинг, обрўйингни ўйлашнинг нима кераги бор? Кўрқоқ кучукдек увиллайди, дейишади. Аммо худди шу кўрқоқлиги билан кучук ўзига ҳужум қилинишидан ҳимояланади. Агар сиз бирор вақт мен билан рўй берган каби ҳодисага дуч келиб қолсангиз, ғурурингизга эрк берманг, менинг аҳмоқгарчиликларимни такрорламанг. Бизнинг бебурд асримизда худди шу кўрқоқлик, эҳтимол, энг олий истеъдод, энг олий фазилат бўлса керак...)

¹ Шизофрения – узлуксиз кечиш хусусиятига эга асаб касаллиги.

Меҳмоним тантана қилганлиги сезилиб турган нигоҳини стул суянчигидаги пичоқдан менга ва тескарисига ўтказает-ганди. Кейин лабини чўччайтириб, кўзини қисиб деди:

– Жуда чаққон экансиз, лол қолдим.

– Бўлмасам-чи, – дедим мен қотиб қолган тилимни аранг айлантириб. – Хўш, нимага эришдик? Тестдан ўтдимми-ўтмадимми?

– Бунга тупуринг. Бундай тестлар, умуман олганда, бирон маънога эга эмас.

– Бирон маънога эга эмас?

– Албатта. Чунки тест аввал-бошдан бемаънилиқни аниқлашга мўлжалланганди. Табиийки, бемаънилиқни аниқлашга қаратилган тестлар маъносиз.

– Бу нима деганингиз?

– Эҳ, сэнсэй, сиз ҳақиқатан ҳам ажойиб инсонсиз...

– Э, сиз... агар сиз буни фақат ҳазил тариқасида қилган бўлсангиз...

– Тортинманг, марҳамат... эшитаман...

– Йўқ, аввал ўзларидан бўлсин!

– Ҳа, майли. Фақат аниқлик киритиш учун яна бир бор сиздан, сэнсэй, сўрамоқчиман: сиз менинг марслик эканлигимга чиндан ҳам ишонасизми?

– Жонимга тегдингиз. Ахир, мен шу сабабли ҳам тестингиздан ўтишга рози бўлмадимми? Энди эса, бунинг маъноси йўқ эди деб турибсиз... Ахир, маъсулиятсизликнинг ҳам бирон чегараси борми ўзи!

– Буни шунчалик жиддий қабул қилганингиздан жуда таассуфдаман... – У бошини елкаси томон тортди. – Сиз фақат мендан аччиқланманг, сэнсэй. Мен буни бирон ёмон ниятда қилмадим. Шунчаки спектакл жуда жозибали чиқди...

– Спектакл?

– Билсангиз, ҳозирги вақтда мол сотиш жуда мушкул иш. Радио ва телевидение орқали берилаётган рекламаларнинг нафи кам. Нима ҳам дердик, мақсад унга эришишга хизмат қиладиган воситани оқлайди. Мижозда қандай қилиб таассурот қолдириш мумкин? Майли, яхши таассурот, ёмон таассу-

рот — фақат кучли бўлсин. Аммо дори шундай таъсир қилади деб ўйламагандим. Афтидан, биров ҳаддидан ошириб юборибман... Лекин сиз, сэнсэй, шуни билингки, мен ҳамма вақт сизга тирноқча зиён етказмаслигимга ишончим комил эди...

У стулга яқинлашиб, пичоқни суғуриб олди ва стол четига эҳтиёткорлик билан қўйди Шундан сўнг икки бармоғи билан ички чўнтагидан ташрифномасини олиб, менга узатди.

— Ниҳоят ўзимни таништиришга ижозат берсангиз. Каминангиз...

Ташрифномага қарадим. Унда қўйидагилар битилганди:

**«МАРС» УЮШМАСИ ЕР МАЙДОНЛАРИНИ
СОТИШГА КЎМАКЛАШИШ БЎЛИМИ
ТАНАКА ИТИРО**

Ташрифноманинг одатда манзил кўрсатиладиган чап бурчаги қандайдир ўткир нарса билан батартиб кесиб олинган эди.

10

— Нима, сиз оддий савдо агентимисиз?

— Тўппа-тўғри, — деди у майин таббассум ила даструмоли билан тер босган бурнини артар экан. — Бўлим асосан реклама билан шуғулланади, бироқ қулай имконият туғилса, савдо битимларини ҳам амалга оширади.

— Аммо бу қуюшқондан чиқишдан ҳам ўтиб тушди-ку! — Кутилмаганда танамнинг мушаклари қаҳрга тўлаётганлигини ҳис этдим. Бақирмоқчи ҳам бўлувдим, овозим чиқмади. Заҳар ниҳоятда тез тарқалаётган эди, у томоғимни, бутун онгим каби, фалаж қилганди. — Сизнинг уюшмангиз нималарни сотишини билмайман, аммо бундай ҳолларга асло йўл қўйиб бўлмайди! Ахир, бу фирибгарлик-ку! Шахсга қарши жиноят! Ҳозироқ турқингиз қурисин! Мен бандман! Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади!

— Ўғиниб сўрайман, сэнсэй, — ийманиб деди у. — Агар бундай ҳаяжонланадиган бўлсангиз, бу менга ҳам юқади. Мен жуда қизиққонман, буни сизга айтгандим...

– Бекорларни айтибсиз! Энди бунақаси кетмайди! Қаранг-а, гоҳ у марслик эмиш, гоҳ тўполончи онгсиз... Библиб қўйинг, мен ҳеч ҳам сиз ўйлагандек бўшангмасман!

– Бу англашилмовчилик, сэнсэй... ўкинчли англашилмовчилик... Жуда ҳаддимдан ошганлигимни тан олдим-ку... Лекин бу ерда сизга айтганларимнинг ҳаммаси ҳам ёлғон эмас...

– Ҳа-да, Танако Итиро исмли марслик – бу ҳазил эмас, бу жуда жиддий! Агар сиз марсликман деб алдамаган бўлсангиз, сизнинг ташрифномангиз сохта. Наҳотки, ўзингизни оқлаш учун қилаётган уринишларингиз жуда хунук кўринаётганини сезмаётган бўлсангиз?

– Шундай бўлса-да ёлғон гапираётганим йўқ. Ҳақиқатан ҳам, исмимга қараб мушоҳада қилинадиган бўлса, мен – оддий ерликман. Айти пайтда мен барибир марсликман. Гап шундаки, мен – бўлажан марсликман, «Марс» уюшмаси мени Марснинг бўлажак фуқароси сифатида расман рўйхатга олган. Ахир, сиз бир вақтлар Америкага кўчиб ўтган оқ танлилар ҳозир америкаликлар деб аталаётганидан ажабланмайсиз-ку. Ўйлашимча, Танака Итиро исмли марсликда ҳам ҳайратланарли нарса йўқ...

– Сиз муттаҳамсиз!

– Илтимос қиламан, сэнсэй... Сизни огоҳлантирганман-ку...

У бу сўзларни бетимга қадалиб, бошини елкасига тортиб ва худди оғриққа чидай олмаётандек лабларини тишлаган ҳолда мудҳишлиги ваҳимали даражадаги товушда айтди. Бармоқларининг учи пичоқ сопига етди, кейин секин стол четида ўнг ва чапга сирпанди. Бу ҳатто унинг энг яхши кўрган найранги бўлса ҳам... Бироқ гўё нафас олиши тўхтаб қолгандек, кўтарилган елкалари... оқариб кетган, қонсиз лаблари... Қиёфасининг бундай ўзгаришидан қандайдир мудҳиш таҳдид сезилётгани ва мен яна иккилана бошладим.

Аҳмоқона томошанинг юқори чўққисида – пичоқ отиш – ва дарҳол шундан кейин савдо агентининг пасткаш ташрифномаси... Бундай кутилмаган ўзгариш кўзимни кўр қилгани аниқ. Хотинининг телефондаги огоҳлантиришини ҳам ёддан чиқариб бўлмайди. Агар марслик билан боғлиқ найрангни ҳийлакорлик деб ҳисоблаганда ҳам, бу найранг чинакам ақлсиз-

ликнинг меваси эмаслигининг далили қани? Йўқ, биринчи навбатда — эҳтиёткорлик ва мен яна ўз қобилигимга кириб олдим.

— Эҳтимол, — дедим мен, — агар шу нуқтаи назарда туриб мушоҳада юргизиладиган бўлса, сиз ҳақиқатан ҳам, мени фақат ёлғон билангина сийламадингиз. Марс аҳолиси рўйхатга олинаётган, хоҳлаган одам марслик бўлиши мумкин экан, ҳаммаси мантиқий бўлиб чиқмоқда.

Шу сониядаёқ унинг чеҳраси хира тортган кўзгу артилганидек, очилиб кетди ва у яна енгил тортиб, тез гапга тушди:

— Сиз ҳамма нарсани тушунганингиздан ниҳоятда ҳурсандман... Чин сўзим, фақат ёлғонни тўқиш хаёлимда ҳам бўлмаган... Иш манфаати юзасидан баъзида айрим муболағаларга йўл қўйишга тўғри келган бўлса ҳам, ҳалолсизликка қатъиян қаршиман... Мен худди шу тафовутни таъкидлаш ниятида эдим...

Бундай беҳаёликдан яна аччиғим чиқди.

— Айтгандай, — дедим мен, — нима учун ташрифномангиздаги манзил ёзуви кесиб ташланган?

— Ҳа, буми?.. Ўзи шундай... Суҳбатимиз давомида беҳудага хавотирланишингизни хоҳламагандим...

— Хавотирланиш? Нимадан?

— Ташвишланманг, кейин биласиз.

Яна алдов. Аммо эътироз билдиришга уриниш — унинг тегиригига сув қуйиш бўлади. У билан одамдек муносабатда бўлсанг, афтингга чангал солишга пайт пойлайди. Бу худди маймун билан дарахтда туриб олишгандек — ёлиб чиқишга бирон умид йўқ. Дарҳол чекиниш ва жанг майдонини рақибга қолдириш — энг оқилона қарор. Дам олмоқчидек, кресло суянчиғига ястандим, янги сигаретани тутатдим ва ҳамсуҳбатимни боши берк кўчадан олиб чиқишга уриниб кўрдим.

— Майли, айтганингиздек бўла қолсин. Ҳа, сиз менга қандайдир қизиқарли янгиликни айтмоқчидингиз, шекилли. Суҳбатимиз бошида шунга ўхшаш бирон нарса дегандек бўлдингиз, чамаси... ёки бу ҳам бироз муболағамиди?

— Нимага бундай дейсиз, сэнсэй! Ҳар ҳолда сизнинг ашаддий ихлосмандингизман-ку. Олдингизга қуруқ келишга журъат этган бўлармидим?

– Унда бу қандай янгилик экан? – қизиқдим тутун ҳалқачаларини шифтга буруқситар эканман. – Сиз Марсда ер майдонлари билан савдо қилишни бошлаганингизми?

– Ҳа, бошладик. Агар сиз хоҳиш билдирсангиз, марҳамат, хурсанд бўламиз... Лекин ташрифим сабабининг бу савдо ишларига бирон алоқаси йўқ. Мен чин қалбдан ҳам сизга бир хизмат кўрсатиш учун келдим.

– Ниҳоятда мамнунман... Агар тоқатимни тоқ қилмасдан, совға солинган халтангизни кўрсатсангиз чакки бўлмасди.

– Таажжуб... Мен уни дарҳол кўрсатган эдим, шекилли... Тушуняпсизми, ўзим – совғаман? Ўзим!

– Сиз?

– Нима, бу сизни қониқтирмайдими?.. Ҳа, айтгандай, мен муттаҳам бўлсам... Мендан бирон наф тегишига кўз тикиб бўлмайди, албатта...

Унинг юзида акс этган ноумидлик шу қадар табиий эдики, мен вазиятни юмшатишга киришдим:

– Нима деяпсиз, нима деяпсиз? Буни ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаганман. Сиз, масалан, жуда кучли таассурот қолдирасиз. Уюшмангизга сиз ҳақингизда энг яхши фикрлар билдирилган тавсифни бажонидил йўллашга тайёрман.

– Сиз, сэнсэй, ҳали ҳам тушунмаяпсиз... Ташрифим сиз учун нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини тушунмаяпсиз... Йўқ, тушунмаяпсиз. Мен деворга гапираётгандекман. Ахир, баҳоингизни беш қўлдай биламан-ку, сэнсэй. Фақат баҳоингизни билган одамгина сиз учун мен ким эканлигимни англаб етишга қодир. Тушунсангиз-чи, мен сизнинг садоқатли ихлосмандингизман. Қолаверса, мен оддий мухлисгина эмасман. Мана, қаранг, соат механизмига эга радиом бор... – У портфелини очиб, қўл радиосини менга кўрсатди. – Бу радио дастурингиз эшиттириши бошланган ондаёқ ёқилади. Электричкада кетаётган бўлмай ёки яёв юрмай, ҳеч қачон дастурингизни ўтказиб юбормайман. Сиз менга кўп нарсани ўргатдингиз. Сиз хизмат фаолиятим учун руҳланишнинг қудратли манбаи бўлдингиз. Энди кутилмаганда хавотирга тушиб қолдим. Афтидан, сизга жўшқин муносабатим мени жуда таъсирчан қилиб юборган

кўринади. Мен эшиттиришларингизнинг мазмуни секин-аста муайян йўналишда муттасил ўзгариб бораётганлигини пайқаб қолдим. Ва бу, сэнсэй, нохуш таассурот қолдирмоқда... Сизгим алдамайди. Охириги эшиттиришларда бу, айниқса, қулоққа чалинди. Аҳволингиз хавф остида... Агар чораси кўрилмаса, ҳозирги Марс ракетаси тақдирингизни тубдан ўзгартириб юбориши мумкин. Сизга шундай туюлмаётгани, сэнсэй? Ё мен муболаға қилияпманми?

Мен ларзага тушгандим. Олдимда ақлдан озган ўтирибди деб ўйлаётгандим, у эса, бирдан жароҳатларим ёригига кўлини суқаётганди. Гапларини инкор қилишга журъатим етмади.

— Ҳм... ҳа... Буларнинг ҳаммаси студиямизда руҳи қашшоқлар ўтирганлиги учун содир бўлмоқда.

— Тўппа-тўғри! — У жунжиккандек бўлди ва томоқ қириб кулди. — Кўнглимга келгани тўғри чиқибди... вақтида келибман... Шундай экан, сэнсэй, бугунги эшиттиришингиз охириги бўла қолсин. Етар. Шундай истезодингиз билан студиядаги ўша нодонлар йўригига йўрғалашга мажбур бўлаётганингиз қонимни қайнатади. Бу - истезодни ҳақорат қилиш. Агар мен шундай ҳолатга тушганимда, дарҳол ишдан бўшардим.

У нақадар устамон руҳшунос эканлигига ўзимча ҳайратга тушдим, лекин кайфиятим баттар тушиб кетди.

— Менга кўрсатмоқчи бўлган хизматингиз шумиди? — сўрадим мен.

— Бу нарсага жуда юзаки қараманг.

— Бунга умуман ҳеч қанақа қарамаяпман. Аммо студиядан кетиш ҳам сиз тасаввур қилаётганингиздек осон нарса эмас.

— Ўзингизни яхши билмаганингиз учун шундай деб ўйлайсиз, сэнсэй. Оддийгина! Жуда ҳам оддийгина! Масалан... Айтайлик, сизга энг яқин нарсани олайлик. Романнавис бўлмоқчимисиз? Менимча, бу сизга жуда тўғри келади, сэнсэй. Радиодагидек тирноқ остидан кир қидиришлар ҳам бўлмайди. Нима дейсиз?

— Бекорларни айтяпсиз... — Беихтиёр кулиб юбордим. — Умримда ҳеч қачон роман ёзмаганман.

— Худди шунинг учун ҳам, — тантанавор эълон қилди у, —

олдингизга келдим. Менга бир қаранг! Энди баҳоимни билиб оласиз...

– Албатга, ахир айтяпман-ку, ёрқин шахссиз деб...

– Бу мавҳум нарсаларни қўя тулинг, сэнсэй. Романингиз учун зарур сиймо. Қаранг, ҳаммаси рисоладагидек бўляпти... Биринчи романингиз қаҳрамонининг прототипи, образ, мазмун, мавзу, гоя сиймоси — марслик рўпарангизда турипти. Бирон нарсани мураккаблаштириш шарт эмас, мени қаҳрамон сифатида олинг-да, бугун иккаламиз ўртада бўлиб ўтган нарсаларни қоғозга туширинг, қарабсизки — ҳаммаси жойида бўлади. Ажойиб, бугунги кун руҳидаги пурмаъно роман чиқади. Хотимаси ўткир истеҳзоли маънога эга бўлишини тахмин қилиш мумкин...

– Сиз шу қадар мурувватлисизки, ўзимни ноқулай ҳис этияпман. Бироқ романи ёзиш ҳолва, уни сота билиш ҳам зарур. Ўйлашимча, улгуржи харидорларни топиш мушкул бўлади.

– Бу ҳақда ташвишланманг. Марс сайёраси, албатта, ҳозирча фантастика, лекин «Марс» уюшмаси — ҳақиқий воқелик. Унинг туриш-турмуши — ишчанлик. Умун олганда... — У яна портфелига қўл суқди ва бу гал бир даста қоғозни олди. Уни қимматбаҳо нарсадек икки қўли билан эҳтиёткорона ушлаб турар экан давом этди: — Кечирасиз, бироз кутилмаганга ўхшаяпти, аммо мен ҳеч гап очишга журъат этолмай тургандим... Ҳозиргача гапимиз бир жойдан чиқиб турган эди, буни ҳам, охири баҳайр бўлишига умид қиламан... Сэнсэй, бу — романингизнинг қўлёмаси. Агар тажриба жараёнини қайд этиш керак бўлса, буни ким ёзишининг фарқи йўқ. Устига устак, бугунги суҳбатимиз ва қўлёмма мазмуни деярли сўзма-сўз бир хил. Аслини олсак, сиз, сэнсэй, ўз даврингиз учун хоссиз. Агар буни сиз ёзганингизда ҳам ўртадаги фарқ арзимас бўларди. Қисқаси, кўнглингиз хотиржам бўлиб, буни ўз ижодингиз деб ҳисоблайверишингиз мумкин. Хўш, нима дейсиз? Ўзимни ихлосмандларингиз орасида энг буюки деб аташ жуда фахрли.

– Лекин харидор топилмаса, сизнинг ҳайрли ниятларингиз совун кўпигидек учиб кетади.

– Мени шунчалик оми деб ўйлайсизми? Харидорингиз тўғри-

сидаги масала ҳал бўлган. Бу — «S.-F. M» журнали. Муҳаррир қўлёмани ўқиб чиқди ва қойил қолди. У сиздан бошқа нарсани кутмаганлигини, радиода ҳам ноёб иш олиб борганингизни эътироф қилди. Шу тўғрисида қўлёмангиз ҳар бир бети икки ярим иенага²⁷ баҳоланди, яъни сизга етакчи ёзувчилардек қалам ҳақи тўлашади. Бу ерда тўқсон уч бет, шундай қилиб, жами... э-э ... икки юз ўттиз минг яна икки ярим минг... Чакки эмас-а? Агар ойига шунақасидан уч-тўрттаси сотилса, ишдан воз кечишга арзийди... Ҳа, яна айтгандек. Романнинг номи. У «Худди одамдек» деб атала қолсин. Ажойиб ном, тўғрими?

Бу қутилмаган ҳужум эди. Аъло даражадаги, қутилмаган ҳужум. Тўғри, бу гапларнинг ярмигагина ишонардим, аммо шунинг ўзи ҳам мени ҳаяжонлантириб юбориш учун кифоя қилганди. Бироқ мен бу хўракка дарҳол ташланмадим. Қандай қарорга келишни билмасдан дедим:

— Айтайлик, биринчи роман — ўз йўлига. Кейин-чи? Кейингиларига ҳам ҳаридор топилганда зўр бўларди.

— Ҳамма нарсада мени орқа қилаверинг. «Марс» уюшмасининг қўли узун. Умидларингиз алданмайди деган фикрдан. Бизда ҳеч ким сизга бирон кўнгилсиз ташвиш келтириш ниятида эмас. Бироқ агар шу қадар ҳадиксираётган бўлсангиз, келинг, зиммангизга кичик бир мажбурият юклаймиз. Сиз бизга айрим хизматлар кўрсатасиз, масалан, вақти-вақти билан асарларингизда «Марс» уюшмаси, унинг манзилини қайд этасиз деган шарт қўямиз... Нима деб ўйлайсиз? Сиз хотиржам бўласиз, биз ҳисоб-китобларимизда буни уюшмамиз рекламаси учун ҳаражатлар сифатида кўрсатишимиз мумкин. Бу ҳолда орамиздаги муносабатлар қарздор билан қарз берувчиники каби эмас, балки замонавий шартнома асосига қурилади ва бу ҳақда бошқа гап бўлиши ортиқча, нима дейсиз?

— Бу шу қадар нотабийки, ҳақиқатан бошқа гап-сўзнинг мавриди эмас.

— Яна бир гап, сиз учун таҳаллус топиб қўйганмиз, сэн-сэй... Кода Саруеси. Ёқдимми?

¹ Иена — Япония пул бирлиги, тахминан 85 иена 1 АҚШ долларига тенг.

— Кода Саруеси? Менимча, ундан майнавозчиликнинг иси келиб турибди.

— Эҳтимол. Биринчи марта эшитганингда, ички қаршиликни ҳис этасан. Шундай бўлса ҳам, чакки эмас деган фикрман. Аслида, бу тахаллус билан норозилик ҳиссини уйғотиш кўзланганди. Агар бу номни бир марта эслаб қолсанг, кейин унутмайсан. Нима деса-дейишаверсин, бироқ биринчи таасурот ҳамма нарсани ҳал қилади. Бунинг устига, бизга бу тахаллусни электрон машина топиб берди. Қўяверинг, сэнсэй, ўйлаб ўтирманг, хўп деяверинг! «Худди-одамдек»... Кимдан уяласиз, бу сизнинг — даҳо асарингиз!..

Бунинг сабаби тасавурумми ёки бошқа нарсами, лекин бирдан гўё ниҳоят лойқа сув тиниб, ҳамма нарса ойдинлашдек ва чигал ип учи ўз-ўзидан топилгандек барча ғам-ташвишлар йўқолди. Мен ҳатто озодликка чиқиш ҳиссини туйдим.

— Ҳа, майли... Бу ҳолда ҳеч бўлмаганда ўша қўлёмани кўрсатинг...

11

Тоқатсизлик ва қатъиятсизликдан қалтираётган қўлимни қўлёммага узатдим, аммо кутилмаганда...

— Ҳей, шошилманг, бунақаси кетмайди! — деди у бирдан ўзгариб қолган сурбетларча оҳангда ва қўлёмани олиб, қўлтигига сукди. — Типирчилайдиган гадойга кам садақа берадилар... хе-хе... Бу ерда сиз, сэнсэй, қовун туширдингиз.

Йўқ, шу заҳотиёқ унинг калласига гул туваги билан туширмадим. Пашшага ҳам озор бермайдиган инсонпарвар бўлганим учун эмас. Пичоқ ҳали ҳам унинг қўли олдида турганлиги учун ҳам эмас. Шунчаки, эшикни тақиллатилиб, хонага хотиним буюртма берилган европача чой олиб кирганлиги учун. Ўз-ўзидан тушунарлики, хотиним олдида жангга киришишга қурбим етмасди. Ҳаётимда ҳали бирон марта муштлашишда голиб чиқмаганман.

Афтидан, хотиним хонани тўлдирган тангликни ҳис этганди. Ҳатто идишларни узатаётган қўлларининг ҳаракати ҳам унинг хавфсираётгани ва бу ерда нима содир бўлаётганини англашга

уринаётганини сездириб турарди. Бироқ меҳмон ҳеч нарса бўлмагандек, унга оҳиста ўтирилиб, майин табассум билан деди:

— Раҳмат, жуда илтифотли экансиз... Қаранг-а, нақадар ёқимли ҳид... — У кимёвий тажрибалар ўтказилаётганда қилишадигандек, кафти билан елпиб, идишдан қўтарилаётган буғни бурни томон ҳайдай бошлади. — Сэнсэй эса худди ҳозир хаёл суряпти, ўйлашимча, тўғриси бу мутлақо бош қотирадиган масала эмас. Эҳтимол, сиз, рафиқа сифатида ўзингизнинг ҳал қилувчи фикрингизни айтарсиз? Биласизми, мен эрингизни Марсда ер майдони сотиб олишга қўндирмоқчиман...

Лекин бу ерда мен чекинишни хоҳламадим.

— Бунга сенинг алоқанг йўқ, — дедим хотинимга, меҳмонни писанд қилмасдан. — Кетаверишинг мумкин.

— Кечирасиз, гапимни тушунтира олмадим. — У ҳам менга ён босгиси келмаётганди. — Биласизми, мен ер майдонларини сотиш бўйича агентман. «Марс» уюшмаси. Исмин — Танака Итиро. Сэнсэй Марснинг жуда билимдони бўлганлиги учун биз ташаббусни ўз қўлимизга олиб, унга марсликларга қўшилишни таклиф этишга жазм қилдик... Масалан, Тайтан канали атрофидан ола қолинг. Энг паст ҳарорат — саксон даража совуқ, ажойиб жой... Ҳозир эса, ер майдони сотиб олишнинг айна пайти... У ерга ёз мавсумида йўл оласиз... Бу болажонлар учун қандай қувонч келтиришини тасаввур қилинг...

Мен қутуриб кетдим. Мени камситганликлари етар. Бунга хотинимни нега аралаштиришади? Бироқ хотиним ҳам бўлган-бўлмаганга ерга уришларига қараб турадиган анойилардан эмасди. Бепарво, гўл оҳангда қизиқди:

— Нима учун сизни олиб кетишга келишмаяпти? Ахир, ўтгиз дақиқа ўтиб кетди-ку...

Ҳа, уйғоқ онг мана қандай жавоб қайтариши керак. Хотинимнинг сўзлари мени гўёки фирт мастликдан уйғотгандек бўлди. Суҳбатлашаётган одамимни жиддий қабул қилмаслик керак, холос. У бор-йўғи хаёллар ва фаразлар билан пуфлаб шиширилган ҳаво шаридир, қилиш керак бўлган ягона нарса - ундаги заҳарли ислардан имкон қадар нафас олмаслик учун шарнинг учини маҳкам ушлаб туриш.

– Нима, бирон ёққа отланяпсизми?

У ўзини хотинимнинг саволи гўёки ўзига қаратилмагандек кўрсатмоқчи бўлди, аммо бу уятсизлиги энди аҳмоқона туюларди. Хотинимни тинчлантириш учун унга имо қилдим, у ҳам имо билан жавоб қилиб, эшик томон йўналди. Шу ондаёқ меҳмон иккаламизни ҳам кўз ўнгидан қочирмаслик учун қулай бўлган жойга ўтди ва шиддатли сўз оқимини ёғдириб ташлади.

– Тушунишимча, сиз ҳам, сэнсэй, сиз ҳам, хоним, ҳали аҳволни етарлича ҳис этмаяпсиз. – У жуда тез гапирарди, лаблари бутун юзи узра илон изидек ўрмаларди. – «Марс» уюшмасининг қудратини ҳеч вақога олмаслик мумкин эмас. Уюшма ҳозирнинг ўзида Тинч океанининг жанубида Н. оролини сотиб олди ва у ерда улкан ракета базасини қуришни бошлаган. Инсониятнинг энг буюк ақли расолари бу ишда бизга бевосита ёки билвосита ёрдам қўлларини чўзмоқдалар ва биз билан ҳамкорлик қилмоқдалар, шунинг учун ҳар бир мамлакатда коинот соҳасида ўтказилаётган тажрибалар айна пайтда бизнинг ҳам тажрибалар ҳисобланади. Муваффақиятга эришишга оз қолди. Афтидан, яқин йиллар ичида оралиқ база – йўлдош қурилиши ниҳоясига етади, шундан уч йиллар чамаси кейин Марсга одам бошқарадиган ракета қўнади, сўнг Марсга кетма-кет ракеталар учира бошланади ва қўли билан ўн йилдан кейин йўловчиларнинг доимий парвози йўлга қўйилади. Йўқ, биз сизларнинг кўчмас мулк билан савдо қилувчи муттаҳамлардан эмасмиз.

Балким, у гапини тугатишига изн берилса яхшироқ бўларди, лекин хотиним сўзини бўлди.

– Бироқ биз... – деб бошлади у. – Сиз бизга Венерада ер майдони таклиф қила олмайсизми?

Унинг афти томир тортишгандек таранглашди. У жавоб қилди:

– Кечирасиз, хоним, сизга «ерга мулк эгалиги ҳуқуқи» тунунчаси маълумми? Бизга тегишли бўлмаган нарсани қандай сотамиз? Ахир, бу муттаҳамлик бўларди-ю.

Бу жойда хоҳласам-хоҳламасам хотинимга ёрдамга келишга мажбур бўлдим.

– Бу жуда адолатли, – дедим мен. – Аммо жаҳон давлатла-

ри уюшмангизнинг Марс худудига ҳуқуқи борлигини тан олганликларини негадир эшитмаганман. Қандай бўлганида ҳам, бу болаларнинг харидор-сотувчи ўйинларига ўхшаб кетади.

– Болалар ўйини? Заҳархандалик қилмоқчига ўхшайдилар.

– Ҳечам. Шунчаки, Марс худди Ой ва Антарктида каби халқаро назорат ва бошқаруви остида бўлиши керак.

Лекин меҳмоним ўзини йўқотиб қўймади. Айёрона кўзлари билан менга тез қараб, чойдан хўплади, дастрўмоли бурчани лабларига босди ва бу сафар сўзамол ваъзхон оҳангида зерикарли малаҳатомуз оҳангда чўзиб кетди:

– Биласизми, сэнсэй... Ҳамма гап шундаки, ҳар қандай давлат – унинг шиорлари қанчалик баландпарвоз бўлмасин – энг очкўз ва зикна хусусий тадбиркордан юз карра амалиётчироқдир. Сизнинг радиодастуригизга кўра, сэнсэй, Марс жуда яқин ва унга бориш осон, бироқ давлат учун у аввалгидек атиги узоқдаги эртакча. Жўнгина қилиб айтганда, Марс-ни ўзлаштириш учун давлат бюджетидан беқиёс ҳаражатлар талаб қилинади, бундан ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий наф эса, зигирча ҳам эмас. Чиндан ҳам, ҳозир нимага умид қилса бўлади? Нарӣ борса – юмшоқ кўнишни амалга оширишни. Ҳар қандай ҳукуматнинг иши бошидан ошиб ётибди. Уларнинг Марс хусусида халқаро битим каби арзимас ишларга вақти топилмайди. Билмадим, сизга маълумми, сэнсэй... Очиқ денгиз тўғрисидаги қонунчиликда қўриқланадиган акватория¹ тушунчаси мавжуд... Уни қирқ бешинчи йилда балиқ ресурсларини сақлаш мақсадида киритган эдилар. Ердаги денгизларингизга тааллуқли, аниқ фойда ва зарарларга бевосита алоқадор бўлмаган ягона халқаро битим сифатида ҳанузгача кўҳна «Кема қатнови эркинлиги тўғрисидаги декларация» сақланиб турибди. Ахир, ҳозир ҳеч ким Тинч океанидан баллистик ракеталарнинг синов майдони сифатида фойдаланилаётганлиги ҳақида бирон нарса демайди-ку.

– Бироқ ҳар ҳолда Тинч океанини сотувга қўйиш мумкин эмас, тўғрими?

¹ Акватория – сув ҳавзаси юзасининг бир қисми.

— Албатта, мумкин! Хоҳлаганингизча пуллайверинг, фақат харидор топилса бўлгани. Табиийки, сотув билан давлат шуғулланганида, бу халқаро ҳуқуқни бузишни англаган бўларди. Лекин давлатдан ташқарида бўлган, бирон давлат билан боғлиқ бўлмаган, мутлақо мустақил ташкилот Тинч океанини остинустун қилиб юбориши мумкин — буни унга тақиқловчи қонун мавжуд эмас. Уни нима учун жавобгарликка тортасиз? Денгиз босқинчилиги учунми? Имконияти йўқ... «Марс» уюшмасиз фаолиятининг соҳаси эса, умуман коинотда, бу ердан юзлаб миллион километр узоқликда. У жаҳоннинг барча мамлакатларидаги энг йирик сиёсий ва молиявий корчалонлар, шунингдек, сиёсат ва молия соҳасидаги энг етакчи мутахассислар томонидан бошқарилаётган халқаро компания эканлигини гапирмай ҳам қўя қолай. Бу компания чинакамига универсал... Қолаверса, ашаддий очкўзлик, қўйилган сармоёга мувофиқ ёғлиқроқ нимтани юлиб олишга интилиш, афтидан, унинг учун рағбат бўлмоқда. Унинг куч-қудрати ҳам шунда, чунки компания бирон давлат уддасидан чиқа олмаган ишга қўл урган. Бироқ у камчиликлардан ҳам холи эмас. Баъзан сармоё етишмаслиги сезилади. Турли таассублар, тарафкашликлар ҳалақит беради. Вазият шундай бўлиб қолдики, уюшма чакана савдо билан шуғулланишига тўғри келяпти. «Ёвузлик яратиш ҳаракатида эзгулик яратаман» — буни ким айтгани ёдимда йўқ. Мефистофель¹ эмасмиди? Қисқаси, Марсда етакчи роль уюшмага тегишли, у ерда компания ўзига хос мувақат ҳукумат ҳисобланади, шунинг учун сиз, сэнсэй ва сиз, хоним, худди океанда сузадиган кемага чиққанингиздек унга бамайлихотир ишонаверинг. Сизлар маданиятли кишиларсиз-ку, шундай экан барча бемаъни қайсарлигингизни, болалар ўйинига доир гапларингизни йиғиштиринг...

У бурни ёнидаги бурмаларга ўрганган кулгусини сиғдирди, кафти билан иягидаги терни артди. Ҳалқалардек тахланган лаблари балиқларнидек кеккайган ҳолда дўрдайди. У нима дейишимизни кутарди.

Биринчи бўлиб хотиним тилга кирди.

¹ Мефистофель — буюк немис адиби И.В.Гётенинг «Фауст» асари қаҳрамонларидан бири.

— Эҳ, анаву ерда ҳамма нарсам куйиб кетадиган бўлди! — шошиб қолди у ва хонадан югуриб чиқиб кетди.

«Ҳамма нарсанинг куйиб кетиши» «Марс» уюшмаси қўламларига қарши қўйилган эди. Бу яққол қарама-қаршилиқ нақадар ажойиб эди, тўғри эмасми? Заҳарли парлар билан тўлдирилган ҳаво шари учини мана ким маҳкам ушлаб туриши керак эди! Хотинимнинг кутилмаган бу истеъдоди мени лол қолдирди, мен ниҳоятда завқланиб кетдим.

Хотиним жуда усталик билан қутилган меҳмоним бироз вақт башарасида қатъиятсизликни ифода қилиб турди. Мен унинг ўзини йўқотиб қўйганига яхшиси эътибор бермаслик керак ва хотиним кетидан чиқиб кетсам бўларди деган ўйга келдим. Ҳар эҳтимолга қарши ўзимни худди хотиним чақираётгандек қилиб кўрсатдим.

Ҳақиқатан ҳам, хотиним коридор охирида кутиб турганди. У дераза олдида турарди, тик қоматида зўракилик сезиларди.

12

— Хўш, ҳаммаси яхшилик билан тугадими?

— Биласанми, у мени ўлдираёзди. У жинни бўлса ҳам барча масалада ўта устамон экан. Куракда турмайдиган, очикдан-очик сафсатани бошлайди, кейин қарайсанки, бу сафсатадан чиройли суратдагидек аниқ ва равшан тасвир гавдалана бошланади. Масалан, ўша «Марс» уюшмасини олиб кўрайлик — агар сергак бўлмасанг, уни жиддий қабул қилиш мумкин, шундай эмасми? Нақадар ажабланарли бўлмасин, менда у зиёлилардан деган тасаввур пайдо бўлди.

— Жинни-жиннида.

— Ҳар ҳолда, ўйлашимча, у мулк ҳуқуқи, қўриқланадиган акваториялар каби ўз мушоҳадаларини тўқиб чиқаряпти дейиш адолатдан бўлмасди. «Марс» билан боғлиқ ҳамма нарсаларнинг мантиқийлигини қара.

— Бўпти, бўпти, нима сен уни ҳимоя қилишга тушяпсанми? Ундан сенга ҳам юқмадими, ишқилиб?

— Ҳм... Биласанми, унинг маълум даражадаги ишонтириш кучига тан бермасдан иложим йўқ.

– Яхшиси айт-чи, ваъда беришган экан, нимага уни олиб кетгани келишмаяпти?

– Ҳамма гап шунда-да! Энг асосийси, у шу қадар қизиқ-қонки – қўяверасан. Бунинг устига, пичоқни ишлатишга чап-дастлигини кўрсайдинг!.. Сенга гапириб беришга улгурмадим, лекин бир неча бор жоним қил устида турганди. Аммо, ростини айтсам, мен ҳам анойилардан эмасман...

– Тўхта! – ҳаяжон билан деди хотиним бирон нарсага қарор қилгандек. – Мен уни танидим!

– Нима деяпсан?

– Чой олиб кирган пайтимдаги унинг туриши... айниқса, кулиши.. Янглишмаётганга ўхшайман... Унга бир неча марта зинапояда дуч келганман...

– Қайси зинапояда?

– Ўзимизникидан-да албатта. Зинапоядаги майдончани су-пираётганимда у тепадан тушаётганди. Эҳтимол, у учинчи ёки тўртинчи қаватда яшаса керак.

– Негадир, ишонгим келмаяпти. Анаву аёл бошқа жойдан қўнғироқ қилгани аниқ. Агар улар шу уйда турсалар, қўнғироқ қилишнинг нима кераги бор эди? Тўппа-тўғри шу ерга келарди-қўярди. Яна ўттиз дақиқа кутиш... Қанчалик ивирси-рама, бу уч дақиқадан ортиқча вақтни олмасди.

– Қандай ўйласанг ўйлайвер-ку, унинг бир балоси бор.

– Сен уни бошқа бировга ўхшатмадингми?

– У жуда ўзига хос гапиради. У билан сўзлашаётганимда юзи қимирлагани-қимирлаган.

– Нима сен ҳатто у билан гаплашганмисан?

– Фақат бир мартаба... У мен билан сўрашди, суғурта ҳақида гап очди, кейин хайрлашди... Ўзи суғурта ҳақидаги гапи ҳам қандайдир ғалати бўлганди. Шу қадар ғалатики, эслаб қолдим... Эмишки, унинг компанияси телбалик ҳолларини суғурталашга қарор қилганмиш, шунинг учун у аҳоли ўртасида бундай суғурталашни нима деб аташ ҳақида сўров ўтказ-ётганмиш. Бунинг учун иккита ном таклиф қилинаётганмиш: телбаликни суғурталаш ва соғлом ақлни суғурталаш. У бу ик-кисидан қайсиси сизга маъқул? – деган савол берди.

– Ҳақиқатан ғалати... Агар ўша одам у бўлмаганида ҳам улар ўртасида қандайдир ўхшашлик бор, бу – шубҳасиз.

– Хотини телефонда сўзлашганида овози қанақа эди? Сенда яқин-орадан қўнғироқ қилишаётганга ўхшаб туюлмадими? Овоз яхши эшитилдими?

– Биласанми, булар ёдимда йўқ. Ҳа, айтгандек, аҳвол шунақа бўлса... Унинг ташрифномасидаги манзил кўрсатилган жой кесиб ташланган... Агар айтишинг-ча у биздан бир ёки икки қават юқорида яшаса, ҳамма нарса тушунарли!

– Тўғри айтяпсан, худди шундай! – қизиқиб гапимни илиб кетди хотиним. – У биз рафиқаси қаерда яшашини билиб қолишимизни хоҳламаган, шунинг учун бу кичик ҳийлани ишлатган.

– Агар шундай бўладиган бўлса, хотинининг бошиданоқ бу ишларда қўли бор. Улар олдиндан бу кимса хонамда камиде ўттиз дақиқа қоққан қозиқ бўлишини келишиб олишган, бошқача бўлиши мумкин эмас.

– Шунинг учун яна кутиш беҳуда. Энди ҳамма нарса ойдинлашган экан, дарҳол полицияни хабардор қилиш зарур.

– Йўқ, шошилма. Икки киши тил бириктириши учун улар ё телбалар, ё ақли расолаар бўлишлари керак. Эр билан хотин яккаю ягона телба гоё таъсирида девона бўлишганини тасаввур этиб бўлмайди, шу сабабли уларни ҳамма сингари одамлар деб ҳисоблашимизга тўғри келади. Бирор вазисиз оддий одамларни полицияни қўлига топшириш...

– Сабаби бор. Ва жуда муҳим. У уйимизга таклифсиз, куч ишлатиб кирди. Бу ўзганинг турар жойига ноқонуний бостириб кириш ҳисобланади.

– Нима деяпсан! Тўғри, уни таклиф қилмагандик, аммо унинг келишига монелик ҳам қилмаганмиз...

– Чунки у гўё тўполончи деб бизга ёлгон гапирганлари учун!

– Бизнинг гувоҳларимиз ҳам йўқ... У ҳамма нарсани рад этаверади, бор-йўғи шу.

– Нима бундан бу ёғига ҳам унга тоқат қилаверамизми?

– Биз унинг ақли соғлом эканлигига қарор қилган эканмиз, бу ердан қанчалик эртароқ тўғғини шиқиллатса, шунчалик яхши бўлишига аниқ-равшан шама қилиш кифоя...

– Ақли соғлом эмиш! Наҳотки, сўзсиз ақли соғлом бўлса! У шунчаки айёр, муттаҳам, холос ва бошқа ҳеч ким... Марсда ер майдонлари, телбаларни суғурталаш... Бу безбет савдогар уни шу ердан тепиб қувиб чиқариб бўлмаслигини жуда яхши билди ва биз кўнмагунимизча бамайлихотир ўтиравериш умидида!

– Ҳай, ҳай, бунчалик қизиқма. Типирчилаган девоналарга садақани кам беришади... – Меҳмонимнинг бу сўзлари беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди ва ўша заҳотиёқ камситилиш аччиқ ҳиссини туйдим. – Сени жуда яхши тушуниб турибман ва кайфиятингни ҳам биламан... Йўқ, бу ҳақиқатга ўхшайди ва шундай бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бизда фақат билвосита далиллар бор ва биронта ҳал қилувчи, жуда ишонарлиси йўқ...

– У буни ҳис этиши керак эмиш... – Хотиним аччиғини босди ва деярли илтимоснома оҳангига ўтди: – Агар сен унга гапирадиган бўлсанг, бундан бирон наф чиқмайди. Гапингнинг оҳанги у ёки бу тарзда журъатсизлигингни сездириб қўяди. У жойидан кўзғалмайди ва барибир хоҳласанг-хоҳламасанг полицияга мурожаат қилишга тўғри келади.

– Сен ҳеч нарсани билмайсан. Сен у билан яккама-якка гаплашмагансан, шунинг учун қандайдир илинжга умид қиласан. Унинг нақадар сўзамоллигини ва пичоқни ишлатишда чаптастлигини бир кўрганингда эди!

Шу дақиқадаёқ, худди сўзларимга жавоб тариқасида, иш хонамдан қандайдир залворли нарса полга қулаганга ўхшаш бўғиқ «тақ» овози эшитилди. Айтгандек, «қулаб тушди» сўзи менга умид ёғдусидаги тасаввур томонидан шипшитилганди: одам ҳушидан кетиб йиқилса, товуш бўғиқроқ бўлади. Аниқроғи, одам бўйи баланглигидан қалин жилдлар дастаси ўз-ўзидан қулаган бўлса керак деган ўйга бордим. Гарчи меҳмоним тўнтарилмаган бўлса-да, барибир бирон кор-қол рўй берганидан саросимага тушдим. Хотинимнинг юзи эси тошдек қотиб қолганди.

– Ҳал қилувчи далил топилди, – деди у. – Ҳозир юқори қаватларни айланиб чиқаман ва ҳамма нарсани билиб оламан.

– Бунга ҳожат йўқ. Бу ўша одам эканлигини аниқлаш эса, афтидан, чакки бўлмасди. Унинг номи маълум – Танака Итиро, фақат пастдаги почта қутиларига кўз югуртириб чиқса бўлгани.

– Бунинг фойдаси йўқ. Учинчи ва тўртинчи қаватларда яшовчилар нима учундир қутиларга ўз лавҳаларини илиб қўйишмаган. Ташвишланма, у ерда бор-йўғи икки квартира бор шекилли, мен ҳозир...

– Тушунсанг-чи, у аёл қанақа – ким биледи. Агар хотини унинг шериги бўлса, афтидан, жуда шармсиз чиқиб қолиши мумкин...

Ишхонамдан яна ғалати – бу ғал ҳудди полда менинг карто-текали қутимни ёки девор соатини судрашаётгандек узун, лекин юлуқ товуш эшитилди. Бу овоз нима эканлигини тушуниш қийин бўлганлиги учун, у айниқса, ваҳимали ва таҳдидли эди.

– Ҳа, буни бас қилиш керак. Ўзимизни хавф остига қўйишнинг ҳеч кераги йўқ.

– Ўзимизни хавф остига қўйиш?

– Бунга азм қилиш учун сурбетлиги етган экан... У ўзини қандай тузоқ кутаётганини тасаввур ҳам қилмаган... ва ўшанда, масалан... – Ўзим ҳам нима деяётганлигимни билмасдан, онгимда пайдо бўлаётган янги фикрга қулоқ тутган ҳолда, бўлмағур нарсаларни вақиллардим. – Албатта, бундай нарса... ўйлашимча бўлиши мумкин эмас, бироқ...

– Нима бўлиши мумкин эмас?

– Айтмоқчиманки... Масалан, бу нусха қандайдир ўзини оқловчи далилни аниқлаш учун бу ерга келган бўлишини фараз қилсак... Телефонда хотинининг ўзи эмас, тасмага ёзилган товуши эшитилган бўлса... Магнитофон соат механизми орқали ёқилса... Англяяпсанми? У хотинини ўлдирган ва ўзини оқлайдиган далилни топиш учун...

– Бу ҳолда қанақа далил бўлади?

– Жуда осон. Агар у бизнинг эшигимиз остонасида турганида хотини тирик ва телефон қилган бўлса-чи.

– Йўқ, мен у ҳақда эмас. Соат механизми бўлган магнитофон қандай қилиб телефон рақамларини тера олади?

– Буям тўғри, – дедим мен бироз ҳафсалам пир бўлиб. – Ҳақиқатан ҳам, телефон орқали қўнғироқ қилиш учун кимдир рақамларни териши керак...

– Сени бир қусуринг бор – жуда ваҳимачисан. Ҳолбуки,

қўрқадиган ва бош қотирадиган нарсанинг ўзи йўқ, ҳаммаси жуда оддийгина. Масалан, ўша аёл энди биз томон отланмоқчи бўлиб турганида қорни оғриб қолган ёки уни кир ювиш машинасидан ток урган ё эшигининг остонасида цемент полда сирғаниб кетиб, йиқилиб тушган...

Эҳтимол, ваҳимачидирман. Балким хотинимнинг тасаввурини етишмаётгандир. Ҳар ҳолда у билан жуда баҳслашгим бор эди, аммо оилавий тортишувлар вақти эмасди. Худди шу дақиқада ишхонамдан эшитилаётган шовқинни қулаш товуши босиб кетди. Ҳамма белгиларга кўра телба қудрати намоишининг энг қизғин палласи эди.

— У хонада ҳамма нарсани остин-устун қилинаётган кўринади.

— Тош ойна тагида гайка бурайдиган асбоб ётибди. Чўнтагинга солиб ол.

— Сен ҳам эҳтиёт бўл. Бўлар-бўлмасга ўчакишма.

Хотиним менга бош ирғади, ёқасини тўғрилаб, коридордан писиб кетди. Унинг орқасидан кириш эшиги ёпилишини кутиб, меҳмонхонага гайка бурайдиган асбобни олгани бормоқчи бўлгандим, тўсатдан тарақ-туруқ тўхтади ва ҳаммаёқ сув сепгандек бўлди. Мен дарҳол ишхонамга югурдим. Мени гўёки агар ҳозироқ, шу сониядаёқ бу кўп қиёфаликни жойида қўлга туширмасам, юзидаги ниқобини юлиб олиш имкониятини умрбод қўлдан чиқаришим мумкинлиги тоқатсизлиги қуварди.

13

Эшикни шартта очиб, остонага қадам қўйдим ва қатъий, даъваткор нигоҳ билан хонага кўз югуртирдим. Бироқ менинг жанговар руҳим шу заҳотиёқ ном-нишонсиз ғойиб бўлди.

Тасаввурим гавдалантирган вайронагарчиликнинг бирон белгиси кўринмасди.

Меҳмоннинг ўзи ўша жойдаги стулда, тиззаларини батартиб керган ҳолда ўтирарди ва у яқиндагина қандайдир жадал ҳаракатлар қилганини мутлақо тасаввур қилиб бўлмасди.

— Оила кенгаши қандай қарорга келди? — қизиқди у.
— Менда сизнинг, сэнсэй, рафиқангизга ишонса бўлади деган таассурот туғилди.

— Муғамбирликни йиғиштиринг, — дедим мен ниҳоят бироз руҳий мутаносибликни тиклаб. — Ҳозир бу ерда қанақа қилиқ қилаётгандингиз.

— Ҳа, анавуми?..

У бепарво бош ирғади, кейин икки қўли билан суянчиқни ушлаб, ўрнидан турмасдан, стул билан бирга аҳмоқона ўмба-лоқ оша бошлади, бунда у ўз ўқи атрофида ҳам айланарди.

Шундай қилиб, йиқилиш товуши — товонининг полга тақиллаб тегиши экан.

Шундай қилиб, гўё ниманидир судралиши — бу стулнинг айланаётганида оёқчалари билан полга тегиши экан.

— Бу менинг ихтиром — стул билан гимнастика... айни пайтда бу — Марс гимнастикаси. Марсда, биласиз, тортиш кучи анча кам ва мен ҳар куни шундай машқларни бажараман.

У стулида ўмба-лоқ ошиб, ваҳимали тарақ-туруқ билан хона-ни кесиб ўтди ва дераза олди-гача сакраб етди. Мен шошилиб, у ҳозиргина эгаллаб турган жойга ўтиб олдим. Бу, биринчидан, эшик ёнида, иккинчидан, пичоққа анча яқин жой эди.

— Марсингиз ҳам, гимнастикангиз ҳам жонимга тегди, — бақирдим мен. — Сиз, яхшиси... Келинг, ростига ўтайлик. Сиз биздан бир ёки икки қават юқорида яшайсиз, шундайми? Яширманг, энди ҳаммаси маълум. Ҳа-я, мана ташрифномангиз ҳам... Энди менга нима учун манзил кўрсатилган жойни кесиб ташлаганингиз мутлақо явган!

У жавоб қилишига умид қилиётгандим, фақат унга руҳий зарба бермоқчи, бир йўла эса, ўзимни тинчлантирмоқчи эдим.

Меҳмон олди-га, столга ташлаган ўз ташриф қоғозига ҳайратланиб нигоҳини қадади. Кейин унинг елкалари беҳол осилиб қолди ва у стулида ёнига қийшайиб деди:

— Демак, сизга ҳаммаси маълум бўлибди-да?

Энди мен оғзимни очиб қолдим — у қутилмаганда шунчалик тез иқрор бўлди. У бир он ўзимни йўқотиб қўйганимдан дарҳол фойдаланиб қолди ва жавоб зарбасини берди.

— Буни сизга рафиқангиз айтдими? Ўзи хотинлар бошга битган бало.

— Бунинг сизга даҳли йўқ.

Мен хужумни қайтармоқчи бўлдим, аммо унинг зарбаси мўлжалга теккан эди. Меҳмоннинг гапи оҳангидан у ўзим ва хотиним ўртасида қандайдир менга номаълум бўлган муносабатлар борлигига очиқ шама қилаётганди. Оёғимдан бошлаб бутун танам бўйлаб бирдан баландликдан қўрқишга ўхшаш ҳолсизланиш ҳисси тарқай бошлади ва мен бутун кучим билан ўзимга ёпишиб олдим.

Фақат эътибор берма, хаёлан ўзимга-ўзим уқтирардим, мувозанатни йўқотмаслик учун елкангни тут... Бу бор-йўғи сафларимизни пароканда қилиш мақсадини кўзлаган бўхтон, ўртамиёна тактик усул... Бу хўракка алдансанг бас ва биз дарҳол илмоққа илинамиз... Майли, фақат хотиним келсин, мен худди шу ерда, жойида уни фош этаман, жирканч ниқобини юлиб оламан...

— Ўйлашимча, сэнсэй, бу ерда тушунмовчилик бўлган. Рафиқангиз жуда ҳам шошилган. Чин сўзим, менда бирон ёмон ният йўқ.

— Миямни чалғитишни йиғиштиринг... Хотиним тўғрисида ҳеч вақо дея олмайсиз. Аммо ўзингизнинг рафиқангизга келсак-чи? Ёнма-ён яшаймиз, қўшнилармиз, ҳатто неча бор учрашган бўлишимиз мумкин ва бирдан у мени алдади! Шунчалик ҳам уятсизлик бўладими...

— Алдади? Менинг хотиним-а? — унинг қошлари пешонасига ўрмалади ва бутун башараси чинакам, чуқур ҳайратни ифода этарди. — Бўлиши мумкин эмас. Тасаввур қилиб ҳам бўлмайди... Майли, бунни қўя турайлик... Хотиним тўғрисида, сэнсэй, бошқа огиз очманг, илтимос... Акс ҳолда, сиз мени чексиз хафа қиласиз...

— Ия, мен сизни хафа қиламан? Сиз у ёқда фитнес уюштирасиз, одамларни лақиллатасиз, мен эса, сиз тўғрингизда оғзимни очмайми? Ҳайратланарли уятсизлик, ўзи тамга босадиган жой ҳам қолмаган!

— Нега сиз шундай... Ахир, сизга айтмовмидим? Ахир, у телба-ку... Сизга айтгандим, сэнсэй, яхшироқ эсланг... Қанчалик аянчли бўлмасин, у жуда ақлдан озган.

— У эса, сиз ақлдан озгансиз деб ишонтиради!

— Ҳа... — деди у хўрсиниб. — Таассуфлар бўлсинким, унинг

бунга ишончи комил. Шундай экан, сэнсэй, ўзингиз мушоҳада қилиб кўринг, биз — бир-биримизни ўзаро телбалиқда шубҳа қиладиган бахти қаро эр-хотин, биз, сиз марҳамат қилиб таърифлаганингиздек, фитналар уюштириш ва бошқа нарсалар қилишга қодирмизми? — У бирдан жонланиб кетди. — Бунга ақл бовар қилмайди... Чин сўзим, бу худди тушдагидек...

Софизм майнавозчилиги... Сўз ўйинининг ўзгариб бориши. Музлатилган балиқдек совуқ ва қотган тилимни аранг айлантириб дедим:

— Рафиқангиз нима учун ёлғон гапирди?

— Бас қилинг! Сизга айтдим-ку, буни эшитишни ҳам истамайман. Соддадил, Будда¹ каби пок аёлни шундай шубҳалар билан таъқиб этиш... Мен бунга чидай олмайман...

— Майли, ёлғон гапирмаган бўлсин, лекин...

— Сизнингча, у нимани ёлғон деди?

— У сизни олиб кетиш учун ўттиз дақиқадан кейин келаман деди ва келмади. Ишонаверинг, бу шубҳа уйғотмайдими?

— Ваъда берди? У ростдан ҳам ваъда бердимми?

— Ҳамма гап шунда-да. Сиз унга содиқсиз, сиз унинг барча буйруқларига итоат этасиз. У сизга ўттиз дақиқа қандайдир тарзда кўнглингизни ёзишни таклиф қилганида...

— Бу гапи рост. — У елкасини кўтарди ва ўзини қитиқлашаётгандек ҳиринглади. — У нима демасин, мен ҳеч қачон гапини икки қилмайман. Унга жуда раҳмим келади. Ҳар бир одам ҳамдардликка ва уни тушунишлари ҳуқуқига эга. Бунинг устига, у менга қўлимдан келган нарсаларнигина қилишни буюради.

— Мен вақт ҳақида гапираётгандим...

— У ҳозир қанчага кеч қолди?

— Кеч қолди? Майли, кеч қолган бўла қолсин... Ўн беш дақиқа бўляпти.

— Бор-йўғи ўн беш дақиқа...

— Бор-йўғи? Сиз учун бу кўз очиб-юмгандек ўтганлиги

¹ Будда (санскритча — «хотиржам», «нурланган», «олий ҳақиқатга эришган» сўзидан) — жаҳондаги уч асосий (христиан ва ислом билан бирга) динлардан бири — буддизм асосчиси Сиддхартха Гаутама (милоддан авалги 623—544 йиллар) номи.

яққол билиниб турипти. Мен эса, ўттиз дақиқадан кейин келаман деб яна ўн беш дақиқага кечикишадиган бўлишса баъзи шубҳаларга бораман.

— Мен эса, ишонаман.

— Нима, сиз барибир берилган ваъданинг устидан чиқилди демоқчимисиз? У, эҳтимол, ҳали сизни олиб кетгани келиши мумкинми?

— Албатта. Бўлмасам-чи? Кечикиш учун, афтидан, жиддий сабаб бўлган. Шубҳа қилган гап нимада эканлигини билган заҳоти уятдан куйиб кул бўлади...

— Ҳар ким ўзига ёққан нарсага ишонади.

— Хўп, майли. Унда, келинг, бизникига бориб келайлик. Қолаверса, сизга ҳамма нарса аён, сиздан бекитадиган нарсам йўқ. Рафиқамни кўрган заҳоти барча шубҳаларингиз шу ондаёқ тарқаб кетади. Кетдик. Кийинишнинг ҳожати йўқ, чунки бу шу ерда, шу уйда.

— Сабр қилинг. Ҳали сизга айтганим йўқ... Биласизми, ҳозиргина хотинимни яшаётган жойингизни кўриб келгани юбордим, у тез орада келади. Мен аввал у нима дейишини эшитмоқчи эдим. Шундан кейин биз ишонсак ёки иккилансак ҳам, фикрларимиз узил-кесил бир жойдан чиқиши керак.

14

Бироз вақт меҳмон менга олисдаги манзарани кузатаётгандек тикилиб назар ташлаб турди. Агар у аччиқланаётган бўлса ҳам, буни бирон нарса билан сездирмаётганди. Чап қўли билан ўнг қўли бармоқларини қирсиллатадиган даражада қисиб, бўғилган, ифодасиз товушда деди:

— Ҳаммаси тушунарли... Фақат бу сиз, сэнсэй, умид қилаётган даражадаги доно иш бўлдимикин?

— Қайси маънода? Сиз ўз хотинининг гапларига ишонмаслигим керак эди, демоқчимисиз?

— Бу ерда мен унинг ақли, хусусиятларини муҳокама қилишга журъат эта олмайман, бироқ...

— Инсофли одамлар бундай қилишмайди... Сиз ўз рафиқангизнинг ҳамма ишларини оқлайсиз...

— Ахир, мен асло рафиқангиз — ёмон одам демоқчи эмасман. Аксинча, у жуда сезгир ва ниҳоятда ақли аёл. Тагин жуда лобар. Фақат...

— Нима «фақат?»

— Шундоқ, мияга турли нарсалар келади... Ҳозирги пайтда одамга ишониб бўлмайди дейишади. Мен бунга қатъиян қаршиман. Одамга ишониш осон. Бошқа одамни сенга ишонишига мажбур қилиш эса, анчайин қийин. Мана, ҳозир сизни, сэнсэй, менга ишонишиниз учун нажотсиз кураш олиб бормоқдаман... Биз ҳамсухбатимизни ўз қаричимиз билан ўлчашга одатланиб қолганмиз ва бундан асло тортинмаймиз. Табиий эҳтиёткорлик — яқин кишимизни ўлчаш учун ўз қаричини сақлаб қўйиш — қайсидир саҳҳоф¹ дўконининг бурчагидаги эски китоблардек моғор босиб ётибди... Шунинг учун ҳатто рафиқангиз сизнинг, сэнсэй, ақлингиз расолигига шубҳаси туғилиши мумкин бўлган ҳолларда ҳам... Бўлгани бўлди, сизга ҳаммасини гапириб бераман... Фақат кўнглингизга яқин олмайсиз. Ўпқалашга ҳожат йўқ ва айблашга шошилманг...

— Бориб турган майнавозчилик. Шубҳаланаётмаётган одамдан шубҳаланмасликни сўраш — ундан шубҳаланишни сўраш билан баробар.

— Ёқимли гапларни эшитиш мароқли. Зеро, шубҳа бевосита ҳақиқат ҳузурига кириладиган дарвоза ҳисобланади. Бунинг устига, рафиқангизда фақат биргина сиз тўғрингиздагина нотўғри тасаввур пайдо бўлмаган, сэнсэй. Ҳатто мендек мутлақо тасодифий одам ҳам унда ўзим тўғрисида нотўғри тасаввур уйғотиш бахтсизлигига дучор бўлдим. Рафиқангиз қайсидир сабабга кўра... — шу жойда у олдинга энгашди ва овозини пасайтирди, — гўё мен суғурта агентиман деган қарорга келибди.

— Ўзи шундай эмасми?

— Бўлмағур гап. Бу ишга мутлақо алоқам йўқ. Шунчаки, хотиним калласига буни жойлаб олган, унинг гапини эса, иккита қилиб бўлмайди, у билан муомалада бўлганда сароб дунёчасига зиён етказмаслик учун нима деса «лаббай» деб туришинг, уни

¹ Саҳҳоф -букинист (французча «bouquin» — «қадимий китоблар» сўзидан)

эҳтиёт қилишинг керак... Аммо рафиқангиздек одам жуда жиддий, катта миқдорда пул бериб, телбаликдан суғурта қилиш буюртмасини бераётганда кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур...

— Телбаликни суғурталаш?

— Ҳа, телбаликни суғурталаш. Бу ҳақда эшитганмисиз?

— Бу - ғирт шаллақилик!.. Агар сиз бу бемаъниликни хотинининг қулоғига қуймаганингизда, бундай аҳмоқгарчилик унинг хаёлига ҳам келмаган бўларди!

— Мен.. — у айбига тўла иқрор бўлгандек ғўлдиради, — мен рафиқангизга буни гап орасида, ҳазил тариқасида айтгандим. У буни ростам қабул қилишини тасаввур ҳам қилмагандим. Рафиқангиз, афтидан, руҳий-асаб хасталигига чалинган. Кутилмаган саволим учун афв қилинг, сэнсэй, лекин рафиқангиз сизнинг ўта жанжалли хатги-ҳаракатингизнинг гувоҳи бўлмаганми? Бу унинг ҳадиксирашлари сабабига ойдинлик киритган бўларди. Ёки, эҳтимол, унинг томирларида шундай қон оқаётгандир...

— Оғзингизга келганини вақиллайверинг. Хотиним келган замон бу сариқ чақага арзимайдиган ёлғон-яшиқларингиз шамол туриши билан чирт этиб узиладиган куз япроғидек учиб кетади!

— Ҳа, хотинингиз бўҳроннинг ўзгинаси, — деди у ёдига бир нарса тушгандек, кулгидан чайқалган ҳолда. — Аслини олганда, ёлғизлик ва қондирилмаган ҳиссиётлар каби нарсалар бўҳрон сингари одам қалбини шип-шийдон қилади. Рафиқангиз менга мурожаат қилганида, дарҳол бу бўлмағур иш деган ўйга бориб, фикридан айнитмоқчи бўлдим... Мен, дейди у, эримни телбаликдан суғурта қилмоқчиман. Наҳотки, сўрадим ундан, эрингиз руҳий ҳолатидан шунчадан хавотирдамисиз? Бўлмасам-чи, дейди у. Мен, дейди у, буни сўз билан тушунтириб бера олмайман, бироқ унинг туриш-турмишида аталадаги суякдек қандайдир ғашлик борлигини ҳис қиламан... Шу ондаёқ хотинингизнинг оғзига урдим: ўта нобоп иш бўлди, дедим. Маълумингиз бўлсин-ким, ҳаётни суғурталашнинг шарти жисмоний саломатликдир. Худди шундай телбаликдан суғурталаш учун руҳий саломатлик, яъни ақли расолик талаб қилинади. Сиз эса, дедим унга, ҳозир менга бу масалада шубҳангиз борлигини айтдингиз. Буни ўз оғзингиздан эшитганим учун, начора, бунга кўз юмиш компа-

ниямга нисбатан садоқатсизлик бўларди. Айтайлик, кейин суд бўлса, қаёққа қочасан? Суғурта қилганинг учун мукофот олиш у ёқда турсин, фирромлик учун қамоққа тиқилишинг ҳеч гап эмас. Кувабара-кувабара¹. Йўқ, тўхтанг, дедим, аввал эрингиз ақли расолигига ишонч ҳосил қилайлик.

– Шудай турку, шунчалик ростгўйлик!

– Ростгўй – хотинингиз. Аммо бу суҳбатдан кейин у, афтидан, ҳар куни сизнинг руҳий ҳолатингизни кузатиб юрганга ўхшайди. Кутубхонада китоб титкилайди, касалхоналарга қатнайди, руҳшунос врачлар гап-сўзларига қулоқ тутади... яқиндан буён эса, руҳий хасталикка дучор бўлганларнинг танишбилишлари билан яқинлаша бошлади. Лекин кулфатга қанча яқин бўлсанг, уни нигоҳинг билан қамраб олишинг шунчалик мушкул. Мен, дейди хотинингиз, эримни кузатаётганимда, шамол куваётган булутни кўраётгандек бошим айланади. Ҳа, ақли расо билан телба ўртасидаги чегарани аниқлаш, афтидан, у қадар осон эмас... Айтгандек, ўзимдан, дуоларингиз бўлсин, хавотирдамасман, мен – шубҳадан истисноман ва энди эркин нафас олишим мумкин.

– Агар айтаётганларингиз рост бўлса, мендан ҳам кўра, хотинимни текшириб кўриш керак бўлади.

– Ўзингиз биласиз, бироқ... Ўз тажрибамдан келиб чиққан ҳолда, тақдирга тан беришни маъкул кўрган бўлардим...

– Мен эса тан бермайман! – бақирдим мен столга мушт туширар эканман. Зарбдан пичоқ полга сакраб тушди, ўзим зарбдан титраб давом этдим: – Йўқ тан бермайман ва бу сиз ёлғонни тўқиётганингизни англатади. Сиз одамларни бахти қаро қилишда ноёб истеъдодга эгасиз. Биласизми, ташрифномангизни олинг-да, шу билан ҳаммасига нуқта қўяйлик. Сиз шунчалик ишонадиган хотинингиз бу ерга барибир келмайди. Сиз мента қанчалик тихирлик қилсангиз, бу сизга шунчалик ярашмайди.

Кутганимдек, у хижолат тортиб столдан ўз ташрифномасини олди ва тўсатдан деди:

¹ Илтижонинг бир тури, тахминан «Худо ярлақасин» каби.

— Хотинимни қўя туринг. Бироқ сизнинг хотинингиз-чи, сэнсэй?

Шу заҳотиёқ ўзимни ёмон ҳис қилдим. Афтидан, ўн дақиқа чамаси ўтганди. Айтган-ча, меҳмонимнинг жонингни суғуриб оладиган гаплари мени шу қадар жунбушга келтирган эдики, вақтни буткул ҳис этмай қўйдим. Энди эса, дафъатан «тугади» бир онда «ҳали»га айланди. Дарҳол турли-туман хавотирлар ва тусмоллар бактериялар каби шиддатли кўпая бошлади. Меҳмоним томонидан тайёрланган шамалар муҳотида мени ақл бовар қилмайдиган хаёллар чулғаб олди ва буни ҳақиқий воқелик сифатида тасаввур қила бошладим.

Руҳим қамишзорда чивинлар галаси билан курашаётгандек, ундан қўл-оёғи билан укувсиз тисариларди, ўзимга-ўзим қатъият билан бир калимани уқтирардим: «Мен ишонаман... мен ишонаман...ишонаман... Бошқа бирон нарса бўлиши мумкин эмас...»

Меҳмон зажигалкасини чиртиллатди ва унга ниманидир яқинлаштирди. Бармоқларида қизил шуълали олов ўт олди. Бу «Марс» уюшмаси номи битилган ташрифнома эди. У ўт олгач, меҳмон қоғозни кулдонга ташлади. Олов бир зум паясайди, кейин яна алангалади ва энди ташрифномадан фақат кул қолганди.

— Ашёвий далилларни йўқотяпсизми?

— Маънисиз ўйинчоқ, — овоз берди у. Бирон нарса унинг юзини тундлаштирамаган, чеҳраси ёришгандек туюларди. — Наҳотки, буларни жиддий қабул қилган бўлсангиз, сэнсэй?

— Бекорларни айтяпсиз. Мени ишонтиришга сиз жон-жаҳдингиз билан уриндингиз-ку.

У жавоб бермади. У худди ролини ижро этиб бўлган артистдек табассум билан менга таъзим қилди, кейин орқа томонидан портфелини олиб, қўлтиғига суқди.

— Эҳтимол, бизникига борармиз? — сўради у. — Эҳтимол, сиз хотинингиздан хавотирдасиз.

— Демак, биз ўз камчиликларимизни тилга олмаймиз. Шу қадар катта кетиш.

— Боримиз шу.

– Хотиним деб сиз билан баслашмоқчи эмасман.

– Ножўя айтдингиз.

У жиддий қиёфада имо қилди, ўрнидан туради деб ўйлагандим, аксинча қулайроқ ўтириб олди. Кейин портфелидан яна бир даста қоғозни олди, бирдан башараси ўзгарди ва менга қаҳрли тикилди.

Бу ўша қўлэзма эди. Мени азбаройи тамом қилган ва портлаш даражасига олиб борган «Худди одамдек» романи эди. Оғзимга гўр мандариннинг нордон таъми ёйилиб кетди. Нимадир дейиш керак эди ва мен дедим:

– Бу нарса билан ташрифномангиз каби иш қилиб бўлмайди. Бу ерда ўчоқ йўқ ва у қадар ўнғай бўлмайди. Биз тутундан бўғилиб қоламиз.

– Бемаънилик! – бардам сўз бошлади у ва кифтидаги қўлэзmani силкитди. – У сафар бетакаллуфлик қилдим, айбдорман... Аммо сиз, сэнсэй, қўлэзма мазмуни билан танишиб чиққан заҳоти лол қоласиз. «Худди одамдек»... Бу, албатта, ҳеч қандай роман эмас ва сизнинг номингиздан битилмаган. Аталиши ҳам ўзгача: «Инсон фожиасининг топологик¹ тадқиқоти»... Шундай қилиб, сэнсэй, «Марс» уюшмаси кулга айланган экан, муқаддима ниҳоясига етди деб ҳисоблаймиз ва асосий масалага ўтамиз.

– Нима, нима? Ҳали асосий масала ҳам борми?

– Ҳа, майли, агар «асосий масала» – жуда жиддий ном бўлиб туюлса, «масала ҳал бўладиган боб» бўла қолсин. Бобнинг ҳажми биз хотинларимиз келгунича қўлэзманинг танишишга улгурадиган қисми билан ўлчанади. – У бармоғига туфлаб, биринчи саҳифани варақлади. – Айтганча, ишонадиган одам учун вақт – ҳамиша лаҳза. У бир неча йил бўладими ёки ўнлаб йилларми – муҳим эмас...

15

Бесўнақай ҳазилларга ажойиб мойиллик. Аммо мен мақбул жавоб топишга улгурмадим. Меҳмоним ўқишга киришганди.

¹Топология (юнонча «topos» – «жой» сўзидан) – математиканинг ўзгармайдиган шаклларни ўрганадиган соҳаси.

У қўлёмани кўз олдида ушлаган, товушига ифодалик бериш учун бошини орқасига ташлаган ҳолда баландпарвозлик билан қироат қиларди:

Хуфиёна топшириқ олган
 Ўттиз икки вакил,
 Сўз айтолмай турар лол,
 Уларни майна қилишар,
 Телбаларнинг совуқ гўрига,
 Уриб-туртиб тиқишар.

У бу шеърни икки бор оҳиста такрорлади, сўнг театр саҳнасида тургандек узоқ тин олиб, сўз қотди:

— Бу — «Вакил саноси» деб номланади... Муаллифи номаълум... Шунга қарамасдан сермулоҳаза одамга шеърнинг мазмуни нимадан иборат эканлиги тушунарли, сэнсэй. Жумбоқ калитлари сатрлар узра бетартиб сочиб юборилган... Сирли ёзувда даҳшатли ҳақиқат яширинган... Хоҳласангиз, айтиб берман, сэнсэй. Фақат сизга, аста-секин... Биласизми, бу вакиллар — ажабланманг — марсликлар. Улар олисдан, коинотнинг яйдоқ саҳросидан Ерга алоҳида топшириқ билан юборилган...

— Агар бу Марс ҳақида бўлса, етар! — бақирдим мен худди алдаб оғзимга платмассадан ясалган пишириқни тиқишгандек азбаройи бўғилиб. — Ҳозиргина сиз «Марс» уюшмаси кулга айланди деб ваъзхонлик қилаётган эмасмидингиз...

— Ҳа, «Марс» уюшмаси кулга айланди... Аммо бунинг унга мутлақо алоқаси йўқ! — У безор ўқувчилар кафтини чўғ билан куйдирган бўшанг ўқитувчи қиладигандек ҳовлиқиб, бармоқларини юзи олдида силкита кетди. — Ҳозир мен гапирётганим, сэнсэй, ҳақиқий марсликлар ҳақида! Бу ерда яқинда радио орқали юмшоқ қўниш ҳақида хабар беришганди... Мен, ҳақиқатан ҳам, худди ана шу сайёрада яшайдиган марсликлар ҳақида гапиряпман!

— Афтидан, сиз яна гўё марслик эканлигингиз ҳақида бекорларни тўқимоқчисиз, шекилли. Қўйсангизчи... Марсликлар — эски матоҳга айланди. Эскирди, чириди, қуриб йўқ бўлди. Бундай нарсалар ҳақида сиз билан ҳатто болакайлар ҳам суҳбатлашмайдилар.

– Хўш, нима қилиш керак? Далил далил-да.

– Далил? Қўйсангиз-чи, кулгимни қистатманг. Ахир, сизнинг турган-битганингиз — оддий японсиз.

– Бунинг аҳамияти йўқ. Мен японликка ўхшайман ва бу — табиий. Сиз мени шундай деб биласиз ва бунга ҳеч ким эътироз билдира олмайди. Буни биз ўз аччиқ тажрибамиздан биламиз. Типологик ўхшашлик — бу марсликлар тушиб қолган иблисона тузоқ. Биз бу тузоқдан чиқиб кетмоқчи бўлдик, аммо бунинг уддасидан чиқа олмадик. Сиздан ўғиниб сўрайман, мен қанчалик қатъиятли бўлмай, марслик эканимга ишонманг.

– Илтимос қилмасангиз ҳам бўлади, шундай ҳам ишонмайман.

– Чин сўзингизми, ишонмайсизми?

– Албатта, ишонмайман.

– Мен эса, гапимда қатъийман. Мен — марсликман. Марситифоқи ҳукумати томонидан Ерга вакил қилиб юборилганларнинг бириман... Хўш, нима дейсиз, сэнсэй.

– Ундайми-бундайми, ишонмайман. Хулоса ҳам яккаю ягона бўлиши мумкин. Бевосита сиз, бошқаларни таҳқирлайдиган ва ҳақорат қиладиган сиз — ҳақиқий ва сўзсиз — бориб турган телбасиз. Қўпол гапирганим учун узр сўрайман.

– Қаранг-а... Телба... Майли. Рафиқангиз қисматига шерик бўлишни танлабсиз-да, шундай эмасми?

– Бас қилинг! Бу боши берк кўча тинкамни қуритди. Баҳсимиз чексиз давом этиши, аммо бундан бирон натижа чиқмаслиги аниқ-ку.

– Гапимни эшитинг, сэнсэй, сўнги умидимни узманг. Натижа чиқмаслиги, масалан, мен учун жуда катта ютуқ. Ишоннишга мажбур қилиш қийин, бунинг уддасидан чиқмаслик машаққат, аммо топологик муҳаббат... Биз шубҳага етиб келдик, ҳолбуки, бевосита шубҳа — ҳақиқат сари эшик. Наҳотки, бизнинг бу эшикдан кириб, олға босишимизга қурбимиз етмаса? Ҳеч қандай боши берк кўча йўқ, бунинг исботи мана, сэнсэй: ҳозиргина сиз мени телба деб атадингиз, бу илгари бўлмаган, келажакда ҳам бўлмайди.

– Агар ҳамма гап шунда бўлса, бунинг бирон янгилиги йўқ... Шунчаки рафиқангиз мени телефонда қўрқитиб юборди.

– Кўйинг, сэнсэй, бунақа тобелик сизга ярашмайди. Кўрқитиб юборди... Мана, сизга боши берк кўча – уни ўзингиз яратасиз. Аммо вақтимиз зиқ, беҳуда гап сотишни йиғиштирайлик. Илтимос, сэнсэй, биринчи бўлиб сиз бошласангиз...

– Нимани бошлай?

– Нимани? Сиз мени телба деб эълон қилдингиз. Мен эса, ўз тарафимдан марслик эканлигимда қатъий турибман. Шу тариқа, биз бир-бирига зид чизиқлар кесишадиган нуқтага эгамиз. Шундай экан, менинг шахсимга аниқлик кирита оладиган бирон нарса бўлиши керак. Сизга, сэнсэй, топологик таҳлилда ўз санъатингизни намойиш этиш имконияти бериляпти.

Ҳеч вақони тушунмайман. Суҳбат оҳанги, у йўқ-бу йўқ, ўзгарди. Вақтни чўзиш учун сигаретани жўрттага укувсизлик билан чекишга киришдим, кейин уни эзфиладим. Мени боплаб чув туширишганини ҳис этардим, аммо бу қандай рўй берганлигини тасаввур қила олмасдим. Ўзимни тамоман йўқотиб қўйгандим. Жирканчли, юраксиз, иродамга қарши илтижоли товуш билан қизиқдим:

– Кечирасиз, бу нима дегани? Сиз тез-тез «топология», «топологик» сўзларини оғзингизга оласиз... Бу соҳада бирон нарсадан хабардор эмасга ўхшайман.

– Бу даврий геометриянинг худди ўзгинаси.

– Афсуски, ўқиганим атиги шартли геометрия билан чегараланган, холос.

– Ундай бўлса, кечирасиз... Тамойили жуда оддий... Лўндагина қилиб, буни «худди» математикаси деб атаб қўя қолайлик... «Худди одамдек»даги «худди». Эски математика, масалан, крикет³³ йўсини ва крикет коптоги каби буюмлар ўртасида тенглик белгисини қўйишни хаёлига ҳам келтира олмаган. Топологияда эса, улар Беттининг бир ўлчамли рақами орқали гомеоморфли сатҳ сифатида аниқланади ва улар ўртасида тенглик белгиси қўйилади. Эҳтимол, бу сизга ажабланарли туюлар, аммо одамлар-

¹ Крикет (инглизча «cricket» сўздан) – майсали, овал шаклидаги майдонда йўсин ва копток билан ўйналадиган жамоавий спорт ўйини. Буюк Британия, Канада, Австралия, Янги Зеландия каби мамлакатларда кенг омалашган.

нинг ҳиссий формулалари орасида бунга ўхшашлари кўп учрайди. Бошқа мисолни олайлик. Патир ва буханка нон. Топология учун улар Беттининг бир ўлчамли сонлари бўйича иккига тенг бўлган сатҳлардир. Оддий одам учун патир — у доира ёки бошқачароқ шаклда бўладими — патирлигича қолаверади. Электрон машинада доира шаклидаги патирнинг формуласини таҳлил қилиш осонроқ. Итга эса, масалан, унга патир ёки буханка нон беришадими, у бутунми ёки бўлакланганми — барибир, асосийси бир хил ундан ёпилган бўлса бас. Топологик ёндашув худди инсоний ёндошувни ёдга солади, шундай эмасми?.. Бошқа томондан, топология туфайли авваллари иккиланишларга олиб борадиган, қандайдир умумий гоё бўлган «худди» ривожланди ва нозик мантиқий таркибга эга бўлди. Топологиягача бўлган математикада бундай тушунчада таркибнинг ўзи бўлиши мумкин эмасди. Эндиликда «худди» билан ҳазиллашиб бўлмайди. Масалан, мен, у туфайли ҳозир ростакам кулфатга тушиб қолдим...

— Сиз, яхшиси, аёлларимиз...

— Гапимнинг охиригача эшитинг... Шундай қилиб, бу икки чизиқ — телба ва марсликни нима бирлаштиради? Куйидагича топологик тасаввур фикрга келяпти. Миясига ўзини марслик эканлигини қуйиб олган Ердаги телба...

— Бор-йўғи шуми?

— ... ёки миясига худди у Ердаги телба эканлиги қуйилган, ўзи эса, миясига марслик эканлигини қуйиб олган марслик...

— Буларнинг ҳаммаси аҳмоқгарчилик! Шундай экан, топологиянгизга бало борми?

— Мен сизга нима дегандим? Бу шу қадар ҳиссий тасаввурни ёдга соладики, лол қолмай иложинг йўқ.

— Буларнинг ҳаммасини фақат ҳиссийёт доирасига сиғдириб бўладими? Уни чексиз давом эттирадиган бўлсак... Миясига ўзини марслик эканлигини қуйиб олган Ердаги телба ёки миясига худди у Ердаги телба эканлиги қуйилган, ўзи эса, миясига марслик эканлигини қуйиб олган марслик...

— Етар. Агар сизнинг топологиянгиз ёрдамида бу калима қайтарилаверса, иш муваффақият билан тугашига умид қилиб бўладими?

— Топологиянинг моҳияти ҳам шунда-да. Агар биз, масалан, дастлабки муайян моделни тайёрлаб олсак, ихтиёрий равишда мураккаб усул билан даврий ҳолатини унга тенг бўлган ҳар қандай топологик шаклга сола оламиз. Биз кўриб чиқаётган ҳолатда олдимизда «миясига ўзини марслик деб қуйиб олган ерлик» таркибий модели турибди. Келинг, бир уриниб кўрайлик ва бундан нима чиқишини билайлик. Ақлдан озган бу ерлик — яъни сизнинг, сэнсэй, тасаввурингиздаги мен — аввал-бошда бечора омадсиз кимса бўлган. Афтидан, шунинг учун унда воқеликдан қочишга мойиллик пайдо бўлган. Аммо қочадиган жойнинг ўзи йўқ, кассасида бир мири ҳам йўқ ва у эврилиш ҳаёлига борган. Кимга айлангани маъқул? Итгами? Қушгами? Ёки тошга айланиб қолсинми? Аммо жисмоний эврилиш фикри ўзига ёқмаган. Узоқ ва уқубатли ўй суришлар натижасида у пировардида тубдан ўзгармасдан эврилиши кераклиги ҳақидаги хулосага келган. Бошқача қилиб айтганда, Худди одамдек бўлсин-у, айна пайтда одам бўлмасин... Масалан (шу жойда меҳмонининг овози шивирлаш даражасида пасайди), марслик бўлиб қолсин... Ҳа, худди-одамдек марсликка айлансин... Бизнинг ерлик телбамизнинг топологик эврилиши шу тариқа ниҳоясини топди.

— Нима ҳам дердим, бунга эътироз билдириб бўлмайдиганга ўхшайди...

— Ҳозирча бу моделни «марслик касалиги» деб атайлик. Қарши эмасмисиз?

— Умуман олганда, менга барибир...

— Ажойиб... Бу ёғига ҳам қўрқмай менга ишонаверинг...

Унинг бу сўзлари мени яна ҳадиқсиратиб юборди ва яна ноаниқ хавотирни ҳис этдим. У мени яна сездирмасдан кўз илғамас тўрлари билан чирмаганга ўхшарди. У кўзбўямачи ва артист эканлигини биламан, уни четлаб ўтишга уринаман, бироқ, марҳамат, мана, яна саҳна олдида қоққан қозиқ бўлиб турибман. Бир вақтлар қайсидир қишлоқ бекатида атторлик молларини харид қилишга даъват қилаётган бақироқни кўрганман. У харидорларни мол харид қилишга гўёки майда тошларни осмонга отиб, уларни ирода кучи билан ҳавода муаллақ

ушлаб тура олиши ҳақидаги бақир-чақирлари билан жалб этаётганди. Меҳмонимнинг қилиқлари шу ғирт алдамчини эсга соларди. Ахир, ҳавода муаллақ туриши мумкин бўлган тошларга қайси аҳмоқ ишонади? Ишонмайди ва шунинг учун четлаб ўтиб кетмайди. Ишонмайман, ишона олмайман ва ишонишни хоҳламайман. Эътироз ҳисси ортиб боради, сен бепарволик ҳолатидан чиқасан ва ўз кўзинг билан ижрочининг юзи шувит бўлишига гувоҳ бўлишни қўмсайсан, унга эса, худди шу керак — саҳнага отилиб чиқади-да олдинда рақсга тушиб кетади. Ҳа, хавотир кучли бўлганлигидан, афтидан, янглишдим, ўзимни ўзим чалдим. Ҳақиқатан ҳам, шарҳларни ва эҳтиёткорликни вазият билан чоғиштириш керак.

— Марҳамат, шундай деса ҳам бўлади. Жуда одатий ҳол, ҳар қадамда учратиш мумкин...

— Энди, сэнсэй, сизга ўқиб берган «Вакил сано»сига мурожаат қиламиз... — деди у йиқилган рақибга сўнгги зарба беришга тайёргарлик кўраётгандек ваҳимали-сокин оҳангда. Меҳмон қўлёмани столдан олиб, тиззасига қўйди ва уни тирноқларининг учи билан оҳиста чертди. — Телба ерликнинг таркибий моделини тан олиб, сиз ўз-ўзидан «Вакил саноси» мазмунини ҳам қабул қилдингиз.

— Сиз нимага бир боғдан... бир тоғдан келяпсиз...

— Ундай эмас. Патирнинг ичига қараладиган бўлса ҳам, патир патирлигича қолаверади. «Вакил саноси» ва марслик касаллигига дучор бўлганнинг таркиби топология нуқтаи назаридан бир хил.

— Сиз бу шеър ҳақида гапиряпсиз, у нима тўғридалиги эса мутлақо ёдимдан кўтарилди.

— Ҳозир худди шуни тушунтироқчи бўлиб турувдим. У ўзига хос криптограмма¹ бўлиб, тегишли тушунтириш берилмас, у ҳақда гапиришнинг маъноси йўқ.

— Тушунтирсангиз, чакки бўлмасди. Шеърингиздан оғзим очилиб қолгани йўқ, сизга эса, ҳали айтганимдек, ишонишни хоҳламайман.

¹ Криптограмма (юнонча «kryptos» — «сирли», «яширин» сўзидан) — матннинг маъносини яшириш маъносида қўлланиладиган махсус белгилар тизими.

— Ҳеч қиси йўқ, ишонмасангиз-ишонманг. Агар менга ишонганингизда бундай сўқмоқлардан тургиниб юришга ҳожат йўқ эди. Энди сиз билан масхарабозлик ўйинини бошлаймиз. Қайфият шўх, марслик касалига чалинганнинг кўзбўямачилигидан кўнгил очамиз. Бу нарсада юзим шарм бўлиб қолмайди, буни ваъда қилишим мумкин... Кечирасиз, синчковлик — фақат одамларга хос бўлган хислат дейишади. Анаву ердаги нарса нима? — У бирдан бармоғи билан радио олдидаги шиша идишни кўрсатди. — Унда ширинлик сақлайсизми? Ёки ерёнғоқми?

— Йўқ, унга эски чипталарни солиб қўяман. Нимайди?

— Бунинг аҳамияти йўқ, мен шунчаки... Аммо рафиқангизга нима бўлди? Тўппа-тўғри Марсга йўл олмадимикан? Майли, сабр қиламиз. Мен ҳатто аёлларимиз кечикаётганларини маъқуллайман. Чунки, билсангиз, сэнсэй, мен ҳали суҳбатимиз мавзусини охирига етказганимча йўқ...

16

— Ҳа, мен «Вакил саноси»ни битта у қадар одатий бўлмаган жойдаги у қадар одатий бўлмаган бино деворларини юваётганимда топиб олганман.

Меҳмоним ҳикоясини тин олмасдан давом эттирар, унинг юзида руҳланиб кетадиганларга хос, мен учун янги ифода пайдо бўлганди... Тиззасидаги қўлёмани сиқаётган қўллари, стулга суянган ҳимоясиз гардани, — гўёки табассум улашарди. Мен ўзимни ниҳоят тўр билан чирмашга муваффақ бўлганларини ҳис этардим... Даштга бундай девор қуриш фақат мени тўрға тушириш учунмикан? Ахир, мен... Энди «лаббай» деб туриш ҳам, ҳақоратлаш ҳам менга вазиятнинг соҳиби бўлишга ёрдам бера олмайди. У нима деяётганини иложи борица аниқ ёзиб олишдан бошқа чорам йўқ.

— Бу одатий жой эмасди, — давом этарди меҳмоним, айтишим мумкинки, бир руҳий беморлар касалхонасидаги палата эди... Нима учун у ерга бориб қолганлигим, нима учун деворни ювганлигим — бу саволларга жавоб беришни сизнинг тусмолларингизга ҳавола этаман... Аввалига бу ёзувлар эътибо-

римни тортмади. Бу митти жимжима белгилар телбалардан бирининг ажи-бужиларига ўхшайди деган хаёлга бордим.

Аммо «Ўттиз икки вакил» жумласи... Бу сатрга кўзим тушиши билан фавқуллодда изтиробга тушдим. Мен ҳаяжонланиб шеърни қайта ўқиб чиқдим. Ҳа, шубҳага ўрин йўқ эди. Бу «ерлик касали»нинг белгиси бўлмай — нима эди?

Хуфиёна топшириқ олган
Ўттиз икки вакил,
Сўз айтолмай турар лол.
Уларни майна қилишар
Телбаларнинг совуқ гўрига
Уриб-туртиб тикишар.

Хато бўлиши мумкин эмасди. Ниҳоят, қўлимга далиллар тушганди. Ниҳоят бизга бу қадар шафқатсизлик билан юқаётган «ерлик касали»нинг ҳақиқий сабабини аниқлагандим. Зеро, «Вакил саноси» «марслик хасталиги» билан руҳий беморлар касалхонасига тушиб қолган вакиллардан бирининг номаси эди. Бу даҳшатли эди! «Марслик хасталиги»нинг туб ўзгинаси бўлган «ерлик хасталиги»... Уни «топология неврози» деб атайман, эътирозингиз йўқми? Ва қуйидагини маълум қилишга ижозат берсангиз. «Вакил саноси»нинг муаллифи охир-оқибат ҳақиқий «ерлик хасталиги»га чалинди... яъни Ердаги врачларнинг нуқтаи назаридан «марслик хасталиги»дан соғайиб кетди. Касалхонадан чиқиб, нс маълум томонга йўл олди.

Шундай қилиб, жумбоқнинг калити сеҳрли «Ўттиз икки» рақамида... Нима учун бу рақам менга шунчалик таъсир қилди? Ҳамма гап шундаки, мен ўттиз учинчи вакил қилиб тайинлангандим ва Ерга «Сано» муаллифидан кейин келдим. Бу ўттиз иккинчи талабалик йилларимдаёқ дўстим ва қувноқ улфатим бўлган, у ҳозир қаерда эканлиги ва бошидан нима кечаётганлиги ҳақида ўйласам юрагим увишади. У беҳудага жафо чекди деб бўлмайди, албатта. Чунки у қолдирган нома туфайли мен ҳозир ўзимга юклатилган вазифалардан бирини муваффақиятли бажариш имкониятига эга бўлмоқдаман.

Ҳа, бу шубҳасиз. Нома бор, номи мен томонимдан ўйлаб топилган бўлса ҳам, «топология невроз» ихтирочисининг но-

маси бор... У ана шу ном билан асрлар хотирасида мангу қолади. Шунинг учун ҳам, энг муҳим маърузанинг биринчи саҳифасини ана шу шеърга ажратдим. Шараф ва шонни баб-баравар тақсимлаш керак.

Ҳа, бизнинг бу «Худди одамдек» романимиз амалда маърузам ҳисобланади. Бу — мен Марс ҳукумати эътиборига ҳавола қилишни ният қилган маъруза. Унинг биринчи қисми — далилларни баён қилиш ва таҳлил этиш. Иккинчи қисми — зарур тадбирлар режасининг лойиҳаси ва муаллиф фикрининг баёни... Мисол тариқасида қуйидагиларни эшитиб кўришни истамайсизми?

«Марс тақвими бўйича фалон йил, 2/3 мавсуми, давр 6, учинчи кун.

Анжумандан қайтиб келиб, хотиним бошига сабу-кинэни (Изоҳ: ширин хаёллар намоийишчиси) қўндириб олгани ва завқшавқда эканлигидан хабар топдим. «Гапимни эшит, — дедим унга. — Ўта муҳим янгиликлар бор. Ҳозир ширин хаёлларга фарқ бўлиш вақти эмас».

У жавоб бермади. Шунда мен ортиқча гап-сўз қилмасдан сабу-кинэни ўчириб қўйдим ва бошидаги қалпоқни юлиб олдим. «Нима қиялсан! — бақирди у бўғилиб. — Мени тинч қўй!»

Шундан кейин мени кўздан кечириб, ажабланиб сўради: «Айтганча, нега куппа-қундуз ерлик кийимида сайр қилиб юрибсан? Ёки анжуман ўрнига томоша кўргани бордингми?»

«Янглишяпсан, — эътироз билдирдим мен. — Ҳамма гап шундаки, бугунги анжуманда мени топшириқ билан Ерга юборишга қарор қилишди». «Наҳотки?» — ҳайрон қолди хотиним. «Бу ҳали ҳаммаси эмас, — давом этдим мен. — Шунингдек, мен билан сен ҳам кетишингга қарор қилишди». «Тўхта, тўхта... — бақрайганча валдиради у. — Бироқ Ерни тадқиқ этиш — жуда хавфли дейишади-ку!»

«Бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Фақат шу нарса маълумки, кейинги ўн йил ичида у ерга ўттиз икки вакил юбрилган, аммо улардан биронтаси қайтиб келмаган. Лекин бунга ерликлар айбдор деб ўйламайман.. Улар худди бизга

ўхшайдилар, шунинг учун уларнинг маҳлуқ ва ёввойи бўлиб чиқиши мумкин эмас».

«У ҳолда, бирон даҳшатли касаллик бўлса-чи?»

«Бунақа назария ҳам бор. Раҳбарият, умуман олганда, буни истисно қилмаяпти. Лекин бу касалликнинг табиати ҳақида бирон тахмин йўқ. Уни фақат «ерликлар хасталиги» деб аташга келишиб олинди. Бизнинг топшириққа келганда, у қуйидагилардан иборат. Биринчидан, олдимизга Ерда савдо бекатимизни ташкил этиш тўғрисида музокара бошлаш вазифаси қўйилган. Менга бу жуда муҳим ва ўта шошилинич эканлигини айтишди, чунки у ерда яқин орада узоққа отиладиган ракеталар ишга солинган ҳолда ноқонуний безорилик ур-тўполони бошланиши мумкин. Иккинчидан, биз бедарак йўқолган ўттиз икки вакилимиз қаёққа ғойиб бўлганлигини аниқлашимиз, шунингдек, одамларни Ерга занжирбанд қилган «ерликлар хасталиги»нинг ҳақиқий табиатини аниқлашимиз зарур...»

«Бу менга ёқмаяпти, ҳамаси жуда таажжубли».

«Бироқ бошқа бир назария ҳам бор — «ерликлар хасталиги»нинг сабаби ерлик аёллар эмиш. Ерлик аёллар худди марсликлардек, фақат, эҳтимол, сал-пал фарқ қилармишлар. Ҳамма гап ана шу «сал-пал»да эмасмикан? Шу вақтгача биз юборган вакилларнинг ҳаммаси эркак бўлганликларини ёддан чиқармаслик керак».

«Қандай жирканчлик!»

«Мана шунинг учун анжуман ҳамма ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, бу сафар жуфтликни — эркак ва аёлни юборишга қарор қилди. Менинг рақамим ўттиз уч, сеники, тегишли равишда, ўттиз тўрт бўлади. Мана ерлик аёл либоси. Кийиб кўр, сенга лойиқмикан».

«Мавсум 2/3, давр 8, биринчи кун.

Салкам бутун бир давр ўтди. Карахт қилиш усули билан япон тилини ўрганиб олдик. Учиш куни келди. Биз хотиним билан тирик мавжудотларни мажбурий етказиш транспозитори (Изоҳ. Тирик мавжудотларни қабул қилиб олиш бекатлари бўлмаган жойларга етказишга мўлжалланган махсус мослама) кабинасидаги жойларни эгалладик.

Назоратчи аппаратурани созлаш бошланганини эълон қилди, бу вақтда экранда борадиган манзилимиз тасвири пайдо бўлди.

«Ер... — деди назоратчи. — Токио, Япониянинг пойтахти... Кеч тун... Бошлангич мактаб ҳовлиси, атрофда бирон тирик жон йўқ... Ҳалақит берадиган деярли ҳеч бир нарса йўқ хавфсиз жой танланган. Дайди ит каби бирон нарса билан тўқнашиш эҳтимолини истисно этиш учун кўниш жойи тупроқ сатҳидан саксон сантиметрга кўтарилган... Буни ёдда тутинг, эҳтиёт бўлинг, йиқилиб тушманг... Уч дақиқа қолди. Умид қиламанки, ҳеч нарсани ёддан чиқармагансиз...»

Унутадиган нарсанинг ўзи йўқ. Марс манзаралари туширилган бир даста сурат ва баъзи бир шахсий буюмлар. Ва яна япон иеналари. Айтишадики, Ерда пул ёрдамида ҳар қандай муаммони ҳал қилса бўларкан.

Қизил чироқ ёниб, гравитацияга¹ қарши қурилма (Изоҳ: гравитацияга қарши қурилма ихтиро этилгунга қадар гравитация кучи таъсирида соф минерал жисмларни фақат транспозиция қилиш мумкин эди. Тирик мавжудотлар эса, кучли босим остида қолиб, бу уларнинг ички организмида қон қуйилиши ва ёриқлар пайдо бўлишига олиб келарди. Нолдан меъёргача ва тескарисига бир лаҳзалик гравитация сакрашлари космик ракеталар учурилаётган пайтдаги каби оқибатларга олиб келарди. Гравитацияга қарши ёстиқ ихтиро этилгандан сўнг эса, ҳатто Плутонга янги тухумларни ўз ҳолидек етказиш имконияти пайдо бўлди) ишга тушганини кўрсатди.

Гравитация деярли нолга тушиб қолди ва дақиқалар санашга ўтилди. Хотиним «Ўзимни ёмон ҳис этяпман..» деб ингради. Унга беш миллиграммли бензоциазепин аралашмаси суюқлиги киритилди.

Ўн сония қолди... Ниҳоят, вақт бўйича силжиш бошланди (Изоҳ. Транспозиция вақтнинг дискретлиги² тамойилига асосланган. Вақт узлуксиз эмас. Бу ижобий йўналишдан салбий йўналишга ва тескарисига уйғун ҳаракатда бўлган оддий, ўзига хос

¹ Гравитация (лотинча «gravitas» — «оғирлик» сўзидан) — тортиш.

² Дискретлик (лотинча «discretus» — «бўлинган», «узилган» сўзларидан) — узилиш, давомийликка қарама-қарши қуйилади.

қувват тўлқинидир. Одатдаги шароитларда йўналишларнинг ҳар бирига ўз воқеликлари мувофиқ бўлади, бунда ижобий йўналишга бизнинг воқелигимиз, салбий йўналишга эса, муайян воқеликнинг акси мос тушади. Шунинг учун ҳам, бизнинг воқелигимизга мансуб кузатувчи учун вақт узлуксиз бўлиб туюлади. Вақт тўлқинлари модда тўлқинларига нисбатан беқарорроқ. Модда тўлқинлари ёруғлик тезлигига етгунга қадар барқарорлигини сақлаб қолади, кўп ўлчовли вақт тўлқинлари эса, нисбатан осонлик билан беқарорлашади; бунда улар даврийлигини ўзгартирадilar ва даврийликда модда тўлқинларига нисбатан орқада қолиш ҳолатлари бўлади. Ана шундай ҳолларда оддий зарраларнинг пайдо бўлиши ва парчаланиши рўй беради. Транспозитор даврийликда силжишни сунъий равишда яратишга мўлжалланган қурилмадир. Бу силжиш билан янгитдан бир-бирига мос тушиш оралиғида вақтнинг ўзига хос туйнуғи пайдо бўлади. Буни ҳисоблаб чиқиш қийин эмас. Силжишлар орасидаги бу туйнукка жойлаштирилган моддий жисм маконда бир онда хоҳлаган жойга етказилиши мумкин. Айтганча, «бир онда» дейилиши бироз мавхумроқ. Вақт тўлқинларининг ўзида вақт ўтмайди ва транспозицияга ёруғлик тезлигидан ҳам юқори тезликдаги ҳаракатланиш сифатида қараш табиийроқдир).

Силжиш тезлиги тобора ортмоқда. Хотиним «Ўзимни ёмон ҳис этипман..». деб инграшда давом этипти. Иккаламизнинг ҳам саёҳат қилишга тоқатимиз йўқ, агар одатдаги бир бекатдан иккинчисига ўтишни ҳисобга олмаганда, мажбурий транспозицияга хос бўлган вақт бўйича силжиш тажрибасига эга эмасмиз, транспозиция бизда гўё юрагингни кир ювиш тахта-сида эзфилаётгандек ҳис пайдо қилади. Ортиқча чидай олмай-миз. Менга таналаримиз худди бузуқ телевизор экранидаги тасвирга ўхшаб тасмаларга бўлаклангандек туюлмоқда.

Қизил, кўк, яшил чироқларнинг липиллаши, сонияларни санаётган назоратчининг овози – ҳаммаси лаҳза эшиги ортидаги зулматда ғойиб бўлди, сингиб кетди. Ва биз бир-биримизнинг қўлимизни ушлаган ҳолда, бошланғич мактаб ҳовлисига шалоп этиб тушдик. Танамизга тушаётган оғирлик тасаввур доирасидан ташқарида. Кайфиятимиз тепага шиддат

билан кутарилаётган тезюрар лифтдагидек. Биз дарҳол мушакларга куч берадиган эритмани ичамиз.

Қанчалик таажжубланарли бўлмасин, қилт этган шабада йўқ. Айрим олимларимизнинг гўё Ер - бўҳронлар сайёраси деганлари хато эканлиги ошкор бўлди (Изоҳ: Ернинг суратларида деярли ҳамшиша улкан сув тўлқинлари кўриниб туради, шу сабабли ушбу сайёрада доимо шиддатли шамол эсади деган ҳовлиқма хулоса чиқарилган). Ердаги тун осуда эди.

«Сассиқни қара-я!» — ҳайқирди хотиним бурнини қисар экан. Эҳтимол, бу биз кўп бор эшитган, аммо, очигини айтганда, қўлансалиги сезилиб турган «хушбўй Ернинг ифори» бўлса керак. Бу тупроқда чувалчанглар, қумурсқалар ва бошқа жонзотлар, шунингдек, беҳисоб тупроқ бактериялари чиқиндилари мўлтигидан далолат бериб турарди. Ерда сайр қилиб келгач, дарҳол қўлни ювиш ва томоқни чайиш зарур...»

17

— Бир дақиқа тин олинг, — муқаррар ғалаба нашидасини суриш иштиёқида жўрттага эзғиланиб дедим мен. Ичи қоралиқдан тилим эшиларди. Меҳмонимнинг хариталари кифтимда тургандек эди. — Мен томондан ҳикоянгизни, яна айни қизиқ жойида бўлиш одобдан эмас, албатта, лекин... Тушунинг, бу кундалигингизга, афсуски, ишониш жуда қийин... Афтидан, ўзингиз ҳам ишонишимга умид қилмаган бўлсангиз керак... Билсангиз, зиддиятлар. Ҳа, буни зиддиятлар деб атай қолайлик. Бу кундалигингизда туб, ҳеч нима билан оқланмайдиган зиддият бор. Сезишимча, кундалик япон тилида битилган. Аммо нима учун? Агар сиз уни Марс ҳукуматига мўлжаллаб ёзган бўлсангиз, бирданига уни марсча битиш табиийроқ эмасмиди? Ёки, эҳтимол, марсликларнинг умуман ўз тиллари йўқдир?

Меҳмоним лабини дўрттайтириб, қўлёмасини яширмоқчи бўлгандек яшин тезлигидаги ҳаракатини қилди, аммо дарҳол ўзини қўлига олди. Юзи олдида ўрта бармоғини кўрсатиб, шодон бидирлаб кетди:

— Атитобити кути ратта кутибири бири абиратти битикути биридаккунорэти кути...

Бу гулдирашни аниқ ифода этганлигимга кафолат бера олмайман, бироқ у шундай — ёқимли тилёғламалик билан шивирларди. Мен бақрайиб қолгандим, у эса кўзини қисиб, япон тилида давом этди:

— Бу — марсча «Билишимча, бу сизни жуда ташвишга соляпти» деган жумла. Матнни маҳаллий тилда битишимга келсак, маърузам — маҳфий. У японча ёзилгани учун ҳамма буни «марс хасталиги»га дучор бўлган телбанинг алаҳлаши деб қабул қилади ва унга аҳамият бермайди. Аҳмоқлик қилиб, марсча ёзганимда, қўлёзма дарҳол кўзга ташланган бўларди. Тиллар айнанлаштиришга мойил, бу қўлёзмани электрон машинада ўгириш — оддий иш. Майли, дум кўзга ташлана қолсин, асосийси — бошнинг пинҳонлиги.

— Хўп, сиз айтгандай бўла қолсин, — дедим яна мўлжални хато олганимдан жаҳлим чиқиб. — Лекин сиз худди шундан манфаатдорсиз-ку. Сиз бу ерга биз, ерликларни Марсда аҳоли яшашини тан олишга мажбур қилиш учун махсус келгансиз-ку.

Унинг юзи яна ниқоб кийиб олгандек бўлди. Менга бетининг териси суякка ёпишиб қолганга ўхшаб кетди.

— Биз — урушқоқ ирқ эмасмиз, — тундлашиб деди у. — Биз бошқа халқларга, биринчи навбатда, худди ўзимиздек бўлган ерликларга бирон зиён етказмасликка астойдил интиламиз...

— Сиз нимани назарда тутяпсиз?

— Бу нарса маҳфий бўлганлиги учун у ҳақда оғиз оча олмайман, лекин... Сиз, масалан, қуйидаги ҳолатни тасаввур қилиб кўринг. Токиога хушсизлантириш санъатини эгаллаган хуфийёна жангари ташкилот аъзолари тўпланган ва бир вақтда ишга киришиш учун буйруқни кутишяпти, аммо уларни фош этишнинг мутлақо имконияти йўқ. Бу нимага олиб келади?

— Марсликларда бундай режалар бўлиши эҳтимолдан ҳолидир?

— Албатта. Ва яна жангариларнинг бу гуруҳи олган топширик, айтайлик, бутун аҳолини бир вақтнинг ўзида аксиртириш ёки хомуш торттириш эканлигини тасаввур қилиб кўринг.

— Мана буниси — фирт бўлмағур нарса!

— Ошиқманг, ахир, гап улар нима қилмоқчи бўлганларида

эмас. Гап шундаки, одамлар улар орасида, ўзлари билан ёнма-ён, қўлга тушмайдиган ва ўзларидан фарқ қилмайдиган жангарилар борлигидан хабар топишлари билан бир-бирларига ишонмай қўядилар, бир-бирларини фош қилишни бошлайдилар, бир-бирларига туҳмат қилишга киришадилар ва охиروқибат бутун мамлакат яширин полициянинг ҳақиқий уясига айланади. Пировард натижада, бутун мамлакат кимдир аксирishi билан қурт кемирган дарахтдек қулайди. Биз марсликлар худди одамлар эканлигини тан олсак, ерликларнинг муқаррар ўз-ўзини заҳарлашларига даҳлдор бўлишимиз мумкин.

— Бу ҳолда нима учун мени сафсатангизни тинглашга мажбур қиляпсиз? Сиз биз учун хавфли эканлигингизни билар экансиз, бундай гап сотмасдан, бу ердан тезроқ, батамом тугингизни шиқиллатмайсизми?

— Йўқ, бунинг иложи йўқ. Мен топшириқ олганлигимни унутманг. Мен савдо шартномаси тузиш учун мавжуд барча имкониётларни ишга солиб бўлмагунимча қайтиб кета олмайман.

— Тушунмаяпман. Ҳозиргина сиз билан алоқа ўрнатиш бизга зарар келтиришини уқмаётганмидингиз.

— Бўлмасам-чи. Бунинг икки йўли бор. Биринчиси: Японияни Марс иттифоқига қўшиб олиш. Шу тариқа японлар худди марсликларга ўхшаб қолмасдан, ҳақиқий марсликларга айланадилар.

— Бемаънилиқ. Бу босқинчилик-ку!

— Сиз шундай дейишингизни билардим ва гапингизга қўшиламан. — У кеккайиб, кўзини қисди, сўнг йўталиб, давом этди — Бу муаммони ҳал этишининг бошқа йўли ҳам бор... У шундан иборатки, биз умуман саҳнага чиқмаймиз ва ўзимизнинг ерлик вакилимиз орқали иш юритамиз. Биз марсликлар Худди одамдек тушунчасининг тескарисига амал қиламиз. Бу бемаънилиқ, бунга қўшиламан, бироқ ҳаммаси умумий манзаранинг дилбар ва ҳайрли хаёлийлиги билан ўзини оқлайди. Фарб — бу Фарб, Шарқ — бу Шарқ, ҳамма тинч ухлайвериши мумкин. Ҳеч кимда ҳеч қандай эътироз йўқ, тўғрими? Ва шу жойда биз асосий масалага етиб келдик. Сиздан, сэнсэй, Марс ҳукуматининг вакили лавозимига рози бўлишингизни илтимос қилсам бўладими?

– Бехуда гап. Бу асло менга тўғри келмайди. Сиз одам танлашда адашибсиз.

– Марс билан савдо-сотиқнинг истиқболлари чексиз, ишга киришишингиз билан буни ўзингиз тушуниб етасиз. Мукофот масаласига келсак, сэнсэй, уни радио эшиттиришлари, қўлёзмалар ва шу қабилар учун тўланадиган сариқ чақалар билан мутлақо солиштириб бўлмайди.

– Шунга қарамасдан, танлашда адашгансиз. Бундай вазифалар учун ажойиб мутахассисларни ташқи ишлар вазирлиги ёки ташқи савдо алоқалари вазирлиги каби жойлардан топа оласиз.

– У ерларда бўлганман. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, қалбим бизнинг «худди» дўстлик ва ўзаро англашув гарови эканлиги ҳақидаги анойилик билан тўлиб-тошган пайтларда бўлганман. Ва ҳамма жойда эшик оғаларининг муштларига дуч келганман. Эшик оғасининг хорижий ҳукумат вакилини дўппослагани дипломатик муносабатларни узиш учун кифоя қилади...

– Менга ортиқча баҳо берганингиздан афсусдаман. Мен ҳам сал бўлмаса сизни дўппосламоқчи бўлгандим, бундан ташқари, сизга ишонмайман ва ҳеч қачон ишона олмайман.

– Тўхтанг, нима деяпсиз...

– Фақат муносабатларимизни аниқламайлик. Сиз ҳамма вақт ожизлигимдан фойдаланяпсиз. Сиз билан умумий тил топишиш учун жон-жаҳдим билан ҳаракат қилганлигимни билсангиз эди...

– Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи... Сиз жон-жаҳдингиз билан менга ишонмасликка уриндингиз. Буни сезмаслигимнинг асло иложи йўқ эди. Тушунсангиз-чи, агар менга шунчаки бухгалтер-эксперт ёки устаси фаранг ҳисобчи керак бўлганида, бу муаммони аллақачон пул ёрдамида ҳал этган бўлардим. Лекин мен қандай қилиб бўлса ҳам, бутун бошли сайёранинг вакилини топишим зарур! Вазиятни топологик баҳолашга қодир бўлган одамни! У, табиийки, ўзини худди марсликдек ҳис этиши керак. Ҳамма гап ана шундай англаш сифатида. Яна бир ўйлаб кўринг. Умид қилишимча, ҳар ҳолда тўғонингизда нина учидек бўлса ҳам тешик пайдо қила олдим. Кундаликни ўқишни давом эттирамизми?

– Бироз тўхтаб туринг сизга яна икки оғиз сўзим бор.

Ўзимга имкони борича ҳужумкор тус бердим. Лекин қалбим тубида бу масала ҳақида гапириш истаги унчалик йўқ эди. Вақт тўлқинлари, модда тўлқинлари – чакки тўқилмаганди ва касбий рашк ҳиссидан ўзимни тизгинлай олмадим. Бу – фирт ёлғон эканлигига шубҳам йўқ эди, албатта. Меҳмоним бу атамаларни жуда табиий ҳолда қалаштириб ташлагани ишончимга зиғирча ҳам пуғур етказмаганди. Рўпарамда ё ҳийлакор телба, ё телба ҳийлакор турарди. Аммо бу билан унинг алдамчиликда чинакамига тенги йўқ уста эканлигини сукут сақлаб тан олаётгандим. Ёлғонни йўл-йўлакай бу қадар батартиб ва силлиқ тўқиш ҳамманинг ҳам қўлидан кела бермайди. Агар марслик хасталигига учраган бу беморни фош қилсам, менга ҳужум қилади, бунинг устига, бу нафсония-тимга оғир ботади... Шунинг учун шу шартмикан?

– Қулоғим сизда, сэнсэй. Бир нима демоқчимидингиз?

– Кундалигингиздаги изоҳлар хусусида. Тушунишимча, Марсдаги ҳукуматингиз учун бу транзисторлар ва бошқа нарсалар икки карра икки дегандек нарсалар экан. Агар маъруза ерлик учун ёзилган бўлса, уларга изоҳ бериш Буддага ваъз ўқиш билан баробар. Сиз марслик хасталигидан қанчалик азоб тортманг, ерликнинг думи қаердадир кўриниб қолади. Ҳамдардлигимни қабул этгайсиз. Биласизми, аҳмоқ қилиш санъати ҳар ҳолда баъзи кўникмаларни талаб этади.

Аммо меҳмоним тап тортмасди. У ҳеч нарса бўлмагандек деди:

– Изоҳлар сизга, сэнсэй, мўлжалланганди, албатта. Чунки сиз – ерликсиз, бироқ Марс вакили бўлсангиз, ярим марсликка айланасиз. Сизни ҳукумат хизматига тайинлашгандан кейин эса, бошлиғимиз бўласиз ва шунинг учун...

Ҳар гал шундай бўлади. У «Чап беришни хоҳловчилар учун – ҳамма нарса» ихтисослаштирилган магазини очганида савдоси жуда бароридан келган бўларди. Мен саҳрода сароблардан тинкаси қуриган йўловчидек ниҳоятда чарчоқ ҳис этдим, ҳаммасига тупуриб, узала тушиб ётиб олиш истаги туғилди ва дедим:

– Ҳа, майли, тушунарли... Айтинг-чи... Мана бу гапингиз: «Дискретли вақт тамойили»... У қаердан пайдо бўлди?.. Сиз уни қаердан қазиб олдингиз?

– Бизнинг Марс институтлари учун қайсидир ўқув қўлланмасидан...

Асаб тизимининг қаериладир қисқа тутатиш рўй берди. Куйган нарса ҳиди сезилди. Ҳиссиётларим вольтметри стрелкаси сақраб кетди.

– Қўлёмангиз жуда антиқа-да. Ҳеч тушуна олмаяпман: уни бола ёзганмикан ёки ҳазилкаш. Биринчидан, унда қиёфа тасвирланишига оид бирон нарса йўқ. Адабиёт муаллиф қиёфасини акс эттиради дейишади, асарингиз эса, сизни ишониб бўлмайдиган кимсадек тўла-тўқис фош этади.

– Шундай денг? – У кўзини қисди, лабини ялади ва мамнун оҳангда давом этди: – Аслини олганда бу... Ростини, менга ноқулайроқ... истасангиз мен бир машҳур романчининг услубига тақлид қилишга интилгандим...

Энди асабларимдаги барча ҳимоя қопламалари тутаб кетди. Теридаги аланга шуъласи жуғрофия харитаси каби нақш ҳосил қилиб, кенгайиб борарди. Бу яраларимни қанчалик жаҳл билан қашласам, рақибим учун шунча заиф жойларимни очишимни билардим, лекин қашламасликнинг иложи йўқ эди.

– Яхши, бир масалада ён боса қолайлик, айтайлик, сиз таъкидлашингизча, ҳақиқатан ҳам, ночор аҳволга тушиб қолгансиз. Аммо сиз доимо ўзингизнинг заиф томонларингизни пеш қилишингиз, масалан, сиз – Худди одамдек эканлигингизни қайта-қайта такрорлашингиз тажжубланарли эмасми? Нима учун сиз ҳамини зорланасиз? Нима учун ишончлироқ далиллар келтирмайсиз? Наҳотки, сиз тақдим қила олишингиз мумкин бўлган ягона нарса – танангиз бўлса? Биз, масалан, чет элга саёҳатга чиқадиган бўлсак, ҳамма вақт қандай совғаларни олиб кетиш ҳақида бош қотирамиз. Кундалик зарурат буюмлари қанчалар оддий бўлмасин, уларда буларни яратганлар маданияти белгиси қолади. Бу белгилар ҳар бир мамлакатда ўзига хос. Табиийки, сиз ҳам йўлга отланишдан аввал бунинг гамини еб қўйган бўлсангиз керак.

– Бу худди шундай бўлганди, албатта... – У мўмин-қобил боладек нигоҳини четга олди ва бурнини ишқалар экан, да-

вом этди: — Шахсимизни тасдиқлашнинг энг осон йўли — сизларга транспорт воситамизни кўрсатиш бўларди. Лекин, афсуски, бизнинг транспорт воситамиз — қабул қилувчи бекат билан жиҳозланмаган мажбурий транспозитордир. Мен сизларга уни кўрсатган бўлардим, бироқ транспозитор қиёфага ҳам, шаклга ҳам эга эмас. Мен бу масалани қўмита билан муҳокама қилганман, биз ўзимиз билан айрим буюмларни олгандик, лекин бу беҳуда экан. Нима десангиз деяверинг, аммо ерликлар — жуда уддабурон, улар ҳатто қалбаки пул яшашни ҳам бошлади. Очигини айтганда бундан ҳайратга тушдим. Биздаги ҳамма нарса — тутмачали сув қувури жўмрақлари, электр уқалаш асбоблари, янги урфга кирган стуллар, аёлларнинг юқори қисми очиқ чўмилиш кийимлари — буларнинг барчаси сизларда ҳам бор...

— Тилга олган бу нарсаларингизнинг ҳаммаси Марсда ҳам худди шундайми?

— Аввалига мен ҳам бу тасодифий ўхшашлик деб ўйлагандим. Бироқ ўхшашлик фақат шаклда экан, фойдаланиш усули эса сизда мутлақо бошқача. Масалан, тутмачали сув қувури жўмрақлари Марсда почта маркаларини тангаларга майдалаш автомати вазифасини ўтайди. Биринчи бор қайсидир универмаг ҳожатхонасига кириб, тутмачали жўмрақлар қаторлашиб турганини кўрганимда ҳайратга тушганим эсимда. Электр уқалаш асбоби бизда энг оммабоп мусиқа асбоби, юқориси очиқ чўмилиш кийимлари — ҳаво ўтказмайдиган костюм остида кийиладиган ич кўйлақдир. Стуллар Марсда ҳам стул вазифасини ўтайди, лекин сизнинг энг янги «кяся» урфли буюмингиз тусмоллаб кўришимга қараганда, тортиш кучи кам бўлганда Марс талабларига тўла жавоб беради. Бу масалани ўрганиб чиқиб, ана шу нусха буюмлар сизда кейинги ўн йил давомида пайдо бўлганидан оғзим очилиб қолди. Бунда шуни ёдда тутиш керакки, худди ўн йил аввал Ерга менинг буюк ўтмишдошим, биринчи рақамли вакилимиз келганди.

— Ўшандан буён Марс вакиллари ҳар йили Ерга учтадан келиб, бизга Марс буюмлари намуналарини келтиришганми?

— Сизнинг, сэнсэй, бу сурбетларча ҳамлангизга жавоб қай-

тармайман. Айтганча, менинг ёнимда ҳам камтарона намуна бор... Кўрасизми? Уни ўзим билан олганимда ишончим комил эди... Ҳа, мана у... Ҳуш, таассуротлар қандай?

У портфелидан гугурт қутисидек келадиган оддий ўйинчоқ автомобилни портфелидан олиб, столга қўйди.

— Билишимча, бу оддий пластмасса ўйинчоқ, — дедим мен.

— Мутлақо... Бу — «Той арт»¹ ўйинчоқлар мактаби усталари томонидан яратилган ҳақиқий санъат асари. Бу мактаб объекти - ҳақиқий ҳаётдан ўрин олиши мумкин бўлмаган нарсадир. Масалан, бу нодир асарга «Турмуш даҳшати» номи берилган. Агар ўйинчоқ мактаби усталари бу шунчаки пластмасса ўйинчоқ эканлигини эшитганларида даҳшатдан касал бўлиб қолардилар.

— Яхшиси, ҳақиқий марсча пластмасса ўйинчоқларини олиб келсангиз бўларкан...

— Афсус, ўйинчоқлар хаёлимга келмабди. Энди бу нарсага қаранг. Тушунаман, бундан бир наф чиқмаса керак, ҳар ҳолда...

У иккиланмасдан бурчаклари ишқаланган, катталиги ташрифномадек оқ-қора суратни узатди. Ҳа, сурат шу қадар оддий эдики, дарҳол у нималигини англаб етмадим.

— Ижозатингиз билан... Бу оддий телефон будкаси-ю...

— Ҳақиқатан ҳам, афсуски, жуда ўхшаш, бироқ бу мутлақо бошқа нарса. Кўриб турганингиз — Марс цивилизациясининг асоси деб аталишга тўла ҳуқуқи бўлган транспозиция бекати. Бундай кўринишни ҳам сизлар кўчириб олгансизлар.

— Лекин унинг ичкарасида чинакам телефон аппаратини кўриб турибман-ку.

— Ваҳимали, тўғрими?... Бунинг устига, ундан худди сизлардагидек фойдаланишади... Гушакни кўтаришади, рақамларни теришади, керакли бекатни чақиришади ва у бўш эканлигига ишонч ҳосил қилгач, ўнгдаги тирқишга танга суқишади. Гравитацияга қарши мослама ишга тушади, қўнғироқ чалинади... ва шу заҳотиёқ буюртма берган бекатингизда пайдо бўласиз.

Менга узатган иккинчи сурати қайсидир илмий-фантас-

¹ «Той арт» (инглизча «Тоу art») — бадий ўйинчоқ.

тик фильм кадрларини ёдга соларди. Бу фильмни кўрган-дайман. Ижоди ўғирланган режиссёр хусусида жавраш, афтидан, аҳмоқлик бўларди ва мен биринчи бўлиб зарба беришга қарор қилдим.

— Ерикларнинг қалбакиликка мойиллиги ҳақида бошқа гапирмай қўя қолайлик. Лекин нусха олинишини тасаввур қилиб бўлмайдиган нарсалар ҳам бор-ку.

— Масалан?

— Масалан, марслик итлар, марслик қушлар, марслик чўчқалар... ва бошқа тирик мавжудотлар... Улар ҳам худди бизникидек дея олмайсиз-ку.

— Сиз менга хушомадгўйлик қиляпсиз.

— Майли, сиз ўзингиз билан чўчқани олиб келмассиз. Лекин қумурсқалар намуналари-чи? Ёки улар ҳам сиз учун жуда оғир юк бўлдими?

— Ростини айтганда, улар бизда йўқ.

— Йўқ?

— Ахир, биз туб марсликлар эмасмиз. Сизга яхши маълум, Марсда сув жуда кам ва у ердага шароитлар ҳайвонот дунёсининг ривожланиши учун у қадар мақбул эмас. Биз Марсга етти авлод илгари қайсидир юлдуздан кўчиб ўтганмиз. Ўша вақтда биз ўзимиз билан бирон тирик мавжудот олмаганмиз, фақат одамлар кўчиб ўтган. Ўша пайтдаёқ биз нефтдан сунъий равишда оқсил олиш усулини ўйлаб топгандик, шунинг учун уй ҳайвонларини боқишга ҳожат йўқ эди. Афтидан, гулларни ўзимиз билан олишимиз керакми ёки йўқми ҳақида баҳс бўлганди...

— Мана шу жойда ниҳоят қўлга тушдингиз. Оқсилни сунъий йўл билан олиш — бунисига чидаса бўлади дейлик, бироқ хомашёни қаердан олгансиз, сизда нефть қаёқдан пайдо бўлди?

— Тўппа-тўғри, — гудурлади меҳмоним. У кифтларини тиззалари орасига суқиб, олди ва ортига чайқала бошлади. — Лекин сиз томонигиздан ўта беилтифотлилик, сэнсэй... бу қадар қаҳр... Бу энг заиф жойга зарба!

— Сизга аҳмоқ қилиш муайян санъатни талаб этади деб айтгандим-ку.

Зарба боплаб берилди. Афтидан, уни бириббир яксон қилдим. Меҳмонимга лотерея чиптасига ютуқ чиқмаган одамдек қараб турибману томоғимга ғазаб ачиниш билан айқаш-уйқаш бўлган беҳузур кулгу тиқилади. Шафқатсиз хўрлашлар ҳисобига эришилган ғалаба оғизда нохуш таъм қолдирган. Бор-йўғи уриб ўлдирилган пашшани супуриб чиқариш билан якун топадиган бўлган бесамара ёқалашини бўлди. Бироқ ғолиб танги бўлиши керак: супуришдан аввал мағлуб бўлганни сигарета билан сийлаш даркор.

Аммо у сигаретадан воз кечди. Кифтларини тиззалари орасига суққан ҳолда чайқалишни давом эттирар экан, ўзини оқламоқчи бўлгандек қулоққа аранг эшитиладиган тарзда шипшитди:

– Аҳмоқ қилиш нимаси... Ҳеч ҳамда... Шунчаки, бетга айтадиган нарсалар бор, айтмайдиганлари ҳам бор...

– Сиздан торганиб нима қиламан? – эътироз билдирдим шифтга тутун бурқситарканман. Ўзи пиширган ошни ўзи қандай ичишини томоша қилиш завқида хаёлан қўлларимни бирибирига ишқалардим. Тўсатдан у кулиб юборди ва шошилганча гапга тушди:

– Чиндан ҳам, нимадан тортинамиз? Агар сиз, сэнсэй, мен билан бир умр дўст бўлиб қоладиган бўлсангиз, кўнглингизга келганини гапираверишингиз мумкин. Шундай қилиб... Бу мажбурий транспозитор... Биласизми, у қайтишга ҳам хизмат қилади. Ойда бир марта муайян жойда белгиланган соатда вақт туйнуги очилиб, бизни кутади. Агар шундай бўлмаганда, бекат қурилгунга қадар бу ерда биз ўзимизни сургундагидек ҳис этардик. Шундай қилиб... мажбурий транспозиторнинг қайтиш имкониятидан фойдаланиб... Хуллас, сиз, сэнсэй, тушундингиз, тўғрими?

– Ўғирлик билан шуғулланасизми?

– Бунга қандай қарашга боғлиқ. Ахир, биз фойдали қазилмаларни қуруқликда, ҳеч кимга қарашли бўлмаган акваториялардан оламиз, улар ҳеч кимнинг мулки эмас. Бундан ташқари, биз муайян ҳароратдаги ҳаво, денгиз суви ва Антарктика-

дан бироз муз оламиз. Буни ўғирлик деб атаб бўладими, нима дейсиз? Агар хоҳласангиз, ҳозирнинг ўзида биз жуда қонуний асосда иш кўраётганимизни исботлаб беришим мумкин... Айтганча, агар ҳукуматимиз сизларнинг барча мамлакатларингиз билан расмий савдо битимлари тузишга муваффақ бўлса, у бу ерда олинган сув ва ҳаво қийматини тўла қоплашга тайёр. Буни ўзимни мўмин-қобил боладек қилиб кўрсатиш учун айтаётганим йўқ. Бизнинг моддий манфаатларимиз — бу ўз-ўзидан тушунарли... Аммо сиз бир дақиқа тасаввур қилиб кўринг: ерликлар ҳозирги вазиятда Марсга қўндилар. Энди «топологияк асаб касаллиги»га чалиниш — уларнинг навбати, энди уларни майна қилиб, телбалар учун мўлжалланган мазорга ҳайдайдилар. Шундай экан, бу — инсонпарварлик муаммоси. Биз уни ҳисобга олмаслигимиз мумкин эмас. Ҳозирги вазиятда биз ё Марсни тарк этиб, ватандошларингиз кўз ўнгида ғойиб бўлишимиз, ё барча воситалар билан ракеталарингиз қўнишига ҳалақит беришимиз керак бўлади. Ерликлар билан марсликлар ўртасида бетартиб алоқаларнинг зиёни очиқ-ойдин кўришиб турибди. Ҳозирги вақтда сайёраларимиз ўртасида шартнома имзолаш моддий ва маънавий нуқтаи назардан ҳаётий заруратга айланган. Лўнда қилиб айтганда, масала қуйидагича: сайёраларимиздаги вакилларнинг роли нақадар катта бўлади? Агар сиз, сэнсэй, Марс вакили бўлсангиз, бунинг хавфсирайдиган жойи йўқ, бу билан ўзингизни камситмайсиз. Аксинча, ҳар икки сайёрада сизни буюк инсон сифатида ҳурмат қилишади. Шунинг учун, сэнсэй, рози бўлишингизга умид қиламан.

Шу тариқа, кўз очиб-юммасдан нимадан бошлаган бўлсак, ўша ерга қайтиб келдик. Фақат бу сафар унинг суҳбатни яроқсиз пластинканинг бир жойда айланавериши каби ҳолатга олиб келган хиралиги менда заҳарланган қумурсқа сингари ҳис уйғотди. Бу қумурсқа аллақачон нобуд бўлиши керак эди, у эса тинимсиз сақрайверади, визиллайди, рақибига ташланади. Бир зум розилик бериб, бу билан янги аҳмоқона найрангларга изн бераман ва оддий телбадан рақсга тушаётган жиннига айланаман деган ўйга келдим... Қани энди шишган бурнини тишларинг билан ғажисанг — доим олазарақ кўзлари пешонасига

чиқиб кетарди!.. Ёки бу ҳадеб баланд-пастга асабий силтанадиган ўйдим-чуқур ияги... Қани қўлимдан келса! Ич-ичимдан эзилганимни ҳам яшириб ўтирмасдан дедим:

— Радиони ёқсакмикан? Балким, ракета ҳақида бирон янгиликни хабар қилишар...

— Янгилик? — ҳақоратлангандек қичқириб юборди у. — Қандай янгилик бўлиши мумкин? Бу режанинг охири вой. Агар ракета қўнадиган жойда диққатга сазовор бирон нарса бўлса, у ерга ё атом бомбаси ташлашган, ё ҳаммани шошилишч кўчириб кетишган. Ҳар қандай ҳолда ҳам, ракета фақат яп-яйдоқ, қизил темир тус сахро манзараси тасвирини узатади.

Шундан сўнг бир нарса ёдига тушгандек, соатига қаради.

— Нима, ҳозир янгилик эшиттиришлари керакми?

Мен ҳам беихтиёр соатимга қарадим ва бирдан ҳақиқий вақт ҳисси гўё тўғонни ўпириб, тоғ шаршарасидек устимга куйилди. У оҳиста бошини кўтарди ва томоғимдан тутди.

— Нима гап? Қирқ дақиқа ўтдими?

— Тўппа-тўғри. Агар биз қўлёманинг қанча жойини ўқиб бўлганимизни эътиборга оладиган бўлсак — жуда кўп.

«Ҳаммаси сен сабабли», — ғазаб билан хаёлимдан ўтказдим. Аммо бу барча нарсага барҳам бериш учун яхши сабаб эди ва сал бўлмаса стулни тўнғараёзиб, ўрнимдан сакраб турдим.

— Ҳа, йўлга тушиш керакка ўхшайди.

— Буни аввал-бошдан таклиф қилаётгандим, сэнсэй...

У шошилмай портфелини жойлай бошлади, мен эса унга маҳлиё бўлганимча тикилиб турардим. Гап фақат менинг айланиган тасаввуримда эмасди. Унинг қисилган лабларидан ўзини зўрға кулгидан тийиб турганлиги сезилаётганди. Менга унинг ўз тантанасини яширишга ҳаракат қилаётгани ёқмаётганди. У худди йўлга тушишни мен таклиф қилишимни кутиб турганди деган хаёлга бориш мумкин эди. Шу пайтгача у томондан менга қўяётган тузоқларининг ҳаммаси фақат оғизда эди. Энди эса вазият бирмунча ўзгарганди. Бу нусха нимани режалаяпти? Тамаки тутини кўзни ачиштирарди, эзилган ва хавфсирар эдим, йўлга тушишни ва айна пайтда жойимдан жилмасликни истардим.

Меҳмоним қўлёмани портфели устига қўйиб, уларни қўлти-

фига суқди, мени қистамасдан шошилмай эшикка йўл олди. Лекин эшикнинг олдида тўсатдан тўхтади ва кескин орқага ўгирилди. Сал бўлмаса, унга урилиб кетаёздим. Биз бир-биримизга шу қадар яқин турардикки, унинг юзи нимани ифода қилаётганлигини пайқай олмадим.

— Сэнсэй, — гап бошлади у нохуш ҳаяжонли оҳангда. — Сиз бизникига қадам ранжида қилишдек илтифот кўрсатяпсиз, чин сўзим, бу мен учун катта шараф. Ҳеч муболаға қилмасдан, чин қалбдан айтяпман... Кўзимга бир қаранг ва буни жуда жиддий гапираётганимга ишонч ҳосил қиласиз... Шунинг учун ҳам, кейинчалик сизда хунук таассурот қолишини хоҳламасдим...

— Нима деяётганингизни тушунмаяпман... — Мен беихтиёр бир қадам орқага тисарилдим. — Нима, сизни келажак кўрқинчи босяптими?

— Ҳаммаси рисоладагидек бўлишини истардим. Лекин вазият қандай бўлишини ҳеч қачон олдиндан билиб бўлмайди. У менга нима дейишини билмайман. Фақат нима демаса, ҳаммасини адо этишимни биламан. Масалан... Масалан дейлик... Айтайлик, у сизни, сэнсэй, шундоқ уст-бошингиз билан ваннага тиқишга буйруқ берса, қанчалик ачинарли бўлмасин, буни бажаришга мажбурман.

— Сиз рафиқангиз ҳақида гапиряпсизми... Хавфсираманг. Сиз билан эшигингиз олдигача бораман-да, ўша ерда ҳайрлашамиз.

— Иложи йўқ. Хотиним бунга асло кўнмайди.

— Мен фақат хотинимдан хабар топсам бўлгани, бошқа ҳеч нарса...

— Бунинг фарқи йўқ. Агар у сиз киришингизни истаса, хоҳишингизга қарши бўлса ҳам сизни олиб киришга мажбурман. Қисқача қилсак, сэнсэй, келинг ҳозир жанжаллашмайлик... Фақат сизни олдиндан огоҳлантириб қўймоқчи эдим, холос. Марҳамат кўрсатсангиз, бирон нарсада хотинимнинг гапини иккита қилмасангиз...

— Аммо агар рафиқангиз... ўша маърузангизга ишониладиган бўлса... У ҳам марслик аёл бўлиши мумкин эмасдир... У ҳам сиз каби жуда антиқами...

– У юқори қаватда, бу ердан бориш учун атиги бир дақиқа кифоя қиладиган жойда туради, шунга қарамасдан, сизни ўттиз дақиқа билан алдади, бунинг устига рафиқангизни олдида ушлаб қолди...

– Тан оламан, бизни жуда лақиллатишди, албатта, аммо бунинг қандайдир сабаби бордир... Бўлмагур бемаънилик эмас, ҳақиқий сабаб...

– Бемаънилик, маънилик – буларнинг ҳаммаси нисбий тушунчалар.

– Сиз ўтакетган даражада изчил эмассиз. Рафиқангизни телба деб ишонтираётган экансиз, бу билан ўзингизнинг ҳам каллангиз жойида эмаслигини тан оляпсиз!

– Изчил эмас... Изчил эмас... – изтироб билан деди у менга тикилганича. Кейин портфелини қўполлик билан полга улоқтирди ва шошилиб терлаган бармоқлари билан қўлёзмасини варақлашга тушди.

– Етар, – тушуниб қолдим мен. – Ҳаммасини тушундим! Қолганини квартирангизга борганда гаплашамиз.

Аммо у керакли бетни топиб бўлганди ва худди қасамёд матнини ўқиётгандек тиниқ овоз билан, тантанали оҳангда ўқишга тушганди.

«Мавсум 3/3, давр 2, қирқинчи кун.

Навбатдаги муваффақиятсизликдан кейин чарчаб ва жуда эзилиб келганимда хотиним ич кийимларни дазмол қиларди. У ўгирилмасдан «Ишлар қалай?» деб сўради. Сувни шимириб, жавоб бердим: «Жуда ёмон. Мактуб келмадими?»

У келмаганлигини айтди ва мен жаврашда давом этдим: «Бирон ёруғлик кун йўғ-а. Бугун ўзимча нақ менбоп деб ўйлаган бир файласуф ва обсерваторияда ишлайдиган олимни илинтирдим. Улар юрагига қўл солиб кўрдим. Одатий саволлар: фикрингизча, марсликлар мавжудми?..»

Хотиним майна қилиб, гапимни бўлди: «Улар сенга қайси кўз билан қарашганликларини тасаввур қиляпман!»

Мен фақат кулиб қўйдим. «Ҳечқиси йўқ, ташвишланма. Ҳозир бу ерда сувдаги балиқдекман. Ими-жимиди иш тутяпман, мендан шубҳаланишмайди». Хотиним менга тикилиб

қаради. «Сен бирон нарса қилдингми», — сўради у мендан. «Бизнинг ишимизда ўта эҳтиёткорлик зарур. Ҳатто сен ҳам хавф остидасан ва сени ҳам тузоқлар қутяпти. Бизга жуда мураккаб топшириқ берилган».

Хотиним лабини тишлади ва ташвишланиб қовоқ уйди. «Сен нима деяётганлигингни яхши тушунмаяпман».

Таажжуб, ўйладим мен. Хавотирланишга тушдим. «Нимани тушунмайсан? Сенга мамлакатдаги барча касалхоналарни текшириб чиқиш ва асаб хасталигига учраб, ўзларини марсликлар деб ҳисоблаган беморлар ҳақида маълумот тўплаш топшириғи берилган. Айтганча, бир неча кундан бери шунчалик бетоқат кутаётган мактуб нима тўғрисида?»

Хотинимнинг юзи ваҳимадан ўзгариб кетди «Сенга нима бўлди? — деди у. — Биз суғурта агентларимиз-ку...»

«Суғурта агентлари?!» — қичқариб юбордим мен. Ва тилимни тишладим. Гапиришга сўз йўқ эди. Шундай қилиб, ерликлар хасталигининг заҳарли тили охир-оқибат бизгача етди. Эҳ, бечора хотингинам! Сен бизнинг ерликлар хасталигига чалинганларни қидириб, топа олмадинг ва, мана, ўзинг бетоб бўлиб қолдинг!

«Атебити курибити куритабари кути!»

Бироқ мен деворга гапирардим, даъватим фақат хотинимнинг лабларини музлатганди. Оҳ, хотингинам, наҳотки, олган топширигингни унутган бўлсанг? Ўз қадрдон сайёранг, қизил қумликлар сайёрасини унутган бўлсанг? Наҳотки, сени касалхонадан олиб келгандан кейин тун бўйи суҳбатлашганимиз — «Вакил саноси» хотирангдан кўтарилган бўлса? Мени кечир, шунчалик ёлғиз эканлигингни мутлақо билмас эканман!

Онт ичаман, азоб-уқубатларинг бесамар кетмайди. Ерликлар хасталиги зарбасига кўксингни қалқон қилиб, топширигингни аъло даражада бажардинг. Ерликлар касаллигига чалинган тирик намуна сифатида сен ўзингни Марс маданияти равнақи йўлида қурбон қилдинг. О, Марс! Асрлар узра қадрдон рафиқамнинг изтиробли руҳини шон-шарафларга бурка!

Ҳа, сен қанчалик ёлғиз эканлигингни билмасдим. Сени телбалар уйининг зимистон хонасида асаб касаллиги оёқдан

йиқитгани йўқ, йўқ, ерликлар хасталиги билан шундай ёлғизликдан ҳам бедаво бўлиб қолиш мумкин! Хотингинам, қасамёд қиламан, бугун сенинг ёлғизлигинг тугади. Мен сенинг қулинг бўламан, бундан буён сен ёлғиз бўлмаслигинг учун қулинг бўламан. Ерликлар хасталиги сенга яқинлашганда қоқилиши учун роботга айланаман. Агар қайсидир муттаҳамнинг калласини иккита қилиш керак бўлса, менга буюр! Агар қайсидир муттаҳамни нимта-нимта қилиш керак бўлса, менга буюр. Оҳ, хотингинам. Бироз сабр қил. Сен ўз топширигингни аъло даражада бажардинг, мен ҳам ўз топширигимни бажариш учун кучимни аямайман. Ўшанда иккаламиз Марсга қайтамиз. Вақт туйнути бизни бир онда қадрдон Марсимизга элтиб қўяди. Биз бу «худди дўзахдек»ни ортда қолдирамиз ва алвидо — «топологияк асаб касаллиги!»

Унинг бурни учидан бир томчи тер қўлёзмага тушди. У шошилиб енги билан бу жойни артди ва менга зимдан тикилиб деди:

— Энди тушунгандирсиз? Мен ҳеч кимнинг хотинимни ҳақорат қилишига йўл қўймайман.

— Қўйсангиз-чи, қанақа ҳақорат!

— Ҳеч ким унинг гапини иккита қила олмайди... Сэнсэй, сиз ҳам, бошқалар ҳам... Зеро у жаҳаннам азобини сўнгги томчисигача шимирди.

— Бу кундалигингиз бўйича тасаввур қилишимча, рафиқангиз жуда мантиқий телба. Агар «Худди одамдек» қоидаси олиб ташланса, афтидан, хасталикнинг бирон алоҳида аломатлари йўқ.

Меҳмоним бош ирғади ва ўйчан деди:

— Пировард натижада... Бошқача айтганда... Яъни, сиз хотиним, эҳтимол, соппа-соғ демоқчимисиз?

— Худди шундай. Билсангиз, агар шундай бўлса, хулосага келиш...

— Аниқроқ қилиб айтинг. Агар хотиним телба деб тахмин қилинса, унда мен ақли расо бўлиб чиқаман. Шундай экан, Марс вакили лавозимидан воз кечишингизга жиддий асос бўлиши мумкин эмас. Мана буниси ажойиб... Ўта хурсанд-

ман, албатта... Шу билан барча ишларим тугайди ва мен хотиним билан топшириқни уддалаганимиз тўла ҳисси билан вақт туйнугига кирамиз. Битим матнини тайёрлаб қўйганман, имзо чексангиз бўлди...

– Йўқ-йўқ, афсуски, менга рафиқангиз соппа-соғ эканлиги тусмоли маъқулроқ.

– Бу ҳолда, сэнсэй, нимадан хавсираяпсиз? Агар у оддий ерлик аёл бўлса, нимадан қўрқасиз? Ёки бошингиздан бирон жуда азоб-укубатли нарсани ўтказганмисиз?..

– Ҳеч нарсадан қўрқмайман.

– Унда кетдикми?

– Бўпти. Кетдик.

19

Хуллас, афтидан, иш охирлаб қолганди. Айни пайтда мен ўз иш хонам остонасидан ғалати одам билан ҳатлаб ўтдим ва шу дақиқадан бошлаб тақдирим тўппа-тўғри телбалик судига олиб келган қияликдан пастга шиддат билан думалаб кетди.

Сиз, афтидан, уларнинг тузоғи қандай эканлигини тушуниб етган бўлсангиз керак... Қопқонни ишга туширадиган асосий мурват бу сирли расмнинг қайси жойида яширинган ва нима учун тузоқдан қочиб қутула олмадим экан...

Дейишадики, катта ёлғонни яширишнинг энг яхши йўли - уни митти алдовлар булуту билан қоплашдир. Афтидан, мен худди шу қармоққа тушиб қолдим... Йўл икки соат вақтни ҳам олмади, лекин у тўкилган ёлғон япроқлари билан тўшалганди. Мен эса, сўнгги дақиқагача ўзимни четда турган кузатувчининг хавфсиз жойини эгаллаб тургандек ҳисоблаётгандим... саҳнадаги ёлғонни кўриб турардим, бу томоша учун нархи қанча бўлса шунча тўлайман деб ўйлардим... Ўзимни эса, ўз қўлларим билан қопқоннинг бош муврати бўлган саҳна тўғрисидаги ўриндиққа чирмаб ташлагандим...

Кириш йўлакчасидан хатлашим билан менга кундузги мўл ёруғлик, ҳақиқий воқелик, кундалик бахаёллар, кундалик хуноблик ёпирилди. Бўғма хасталигига чалинган беморнинг ва тутқуннинг макони бўлган ўз иш хонамдан кейин зах, бадбўй

йўлак, зинапоя ҳам худди аччиқ қаҳвадек мени тетиклантириб юборди. Деярли ўзимга келган ва кинони томоша қилгандан сўнг сайр қилаётгандек бепарво кайфиятда эдим. Ҳозир мен кўтарилаётган зинапоялар бошқа дунёга олиб бораётганлигини ва улардан орқага қайтиб тушмаслигимни тасаввур ҳам қилмасдим.

Ҳозир ҳам бу аниқ-равшан ёдимда. Зинапоя майдончасидаги тўртбурчак деразадан тушаётган, сариқ ойнасимон қоятошга ўхшаш ёғду, унда акс этаётган мураккаб шаклли соялар ёдимда. Меҳмоним олдимда зинадан-зинага қатъиятсизлик билан кўтарилар экан, шимидаги гижимлар тахланиб ва чўзилиб бораётганлиги ёдимда... Ҳақиқий дунёнинг мен учун сўнгги номсиз белгилари...

Шундан кейин учинчи қаватдаги «В» ҳарфи ёзилган оқ, шунчаки оқ эмас, балки оқ бўёқдагига ўхшаш яшил тус қўшилган оқ эшик. Бу эшик энди номсиз белги эмасди. Кўнғироққа жавобан занжир жаранглади, тутқич ғирчиллаб бурилди... Ва аёл чехраси... Кўзни қамаштирадиган даражадаги, болаларникидек мусаффо аёл кўзлари... Мушукдек уятни билмайдиган, балогатга етмаган, бироқ одатдаги катта ёшдаги одамдан уч карра катта ёшдаги аёл... У меҳмоним менга гапириб берган ва қўлёзмада таърифланган аёлдан шу қадар кескин фарқ қилар эдики, аввалига у билан қандай муомалада бўлишни билмадим.

Айни пайтда нигоҳим кириш йўлакчасида хотинимнинг пойабзалини изларди. Менга пойабзалнинг ўзи кифоя қиларди. Бу хотинимнинг шу ерда эканлиги белгиси бўларди. Аммо пойабзал кўринмасди...

— Бунчалар ҳаяллаб кетдинг... У сизга ҳалақит берганга ўхшайди... - гап бошлади у бир йўла иккимизга мурожаат қилар экан.

Унинг овозининг жарангдор оҳанги хотиним тўғрисидаги хавотирга сира мос тушмаётганди ва мен, ростини айтганда, воқеалар ўз оқими бўйича оқаверишига изн бериб, ҳамма нарсага қўл силтадим. Бу аёл осмондан оёқларини осилтириб тушганлар тоифасидан эди. У кислотага қарши ишқор, ишқорга қарши кислота бўладиган даф этувчи аёл бўлиб, инсондаги ҳар қандай ҳисни инерт газига айлантларди. Афтидан, меҳ-

монимнинг бирон масалада хотинининг гапини иккита қилмаслик ҳақидаги бўлмағур эслатишлари ёдимдан кўтарилишидан хавфсирамасам бўларди.

Айтганча, мени меҳмонхонага олиб киришлари билан... Агар мендан нимага орқамга ўгирилиб, чиқиб кетмаганимни сўрашса, чиқиб кетишга сабаб йўқ эди деган жавобни берган бўлардим. Фақат бир галати нарса зийраклантирди.

Аёл менга дзабутон¹ни таклиф қилиб, вентиляторни мен томонга йўналтирди ва ёқди, кейин эрига деди:

— Ҳаммаси жойида, душга тушаверишинг мумкин.

Шу вақтда меҳмоним яширинча бармоғини лабига қўйиб, менга ўз шеригидек кўз қисди. Мен яна оғзимда платмасса ширинликнинг қўланса таъмини сездим. Аммо аёл эрини нигоҳи билан кузатиб, майингина жилмайди.

— У, афтидан, бактерияни юқтиришдан хавфсираш хасталигига чинакамига чалинганга ўхшайди, — деди у. — Уйга келгач, қўлини ювмагунча ўзини қўйгани жой топа олмайди.

Мезбон ва меҳмон ўрниларини алмаштиришган эди. Шабада ва ёруғлик билан лиммо-лим бу меҳмонхонада хавф ва тасодиф абжирларига ўрин йўқ эди, бу ерда қоғоздан ясалган қўғирчоқлар салтанати ҳукм суради. Афтидан, аёл қўғирчоқлар билан овунарди. Хонанинг ҳамма жойида осилиб, сочилиб ётган, рақсга тушаётган анойи, беўхшов бўялган бу ўйинчоқлар фақат унинг учун қадрли эди. Менга, мана, энди меҳмонимнинг бутун абжирлиги тутун каби тарқаб кетиб, у паришон ва худди қоғоздан ясалган одамдек ҳеч вақога арзимайдиган бўлиб қолган, бечора аёл эса олтин балиқчалар ўрнига бу зерикарли қоғоздан ясалган одамчаларни ушлаб тургандек туюла бошлаганди.

— Яхна ичимлик олиб келайми?.. — деди аёл ўрнидан тураётиб, лекин мен унинг гапини бўлдим:

— Эрингиз бизникида узоқ вақт ушланиб қолганлиги ҳеч нарса эмас. Бунинг аҳамияти йўқ. Бироқ менинг хотиним сизни безор қилмадими? Ҳар ҳолда, қирқ ёки эллик дақиқа...

— Хотинингиз шундай дилбарки... — Аёл кулиб-яшнаб кет-

¹ Дзабутон — японларда тагига солиб ўтириш учун мўлжалланган квадрат шаклидаги ёстиқча.

ди ва чапак чалди. — Сиз ҳам жуда меҳрдилсиз, сэнсэй, бир-бирингизга шунчалик моссизларки.

— Демак у ҳузурингизда бўлибдида?

— Сиз мендан хафамисиз, сэнсэй? Сиз менинг тўғримда яхши фикрда эмассиз, албатта... Ўттиз дақиқадан кейин келаман дегандим...

— Алдадингиз. Ҳеч қачон сиз бундай аҳмоқгарчилик билан шуғулланасиз деб ўйламаган бўлардим. Умуман бу бўлмағурликларни нима мақсадда қилиб юрибсиз?

— Рафиқангиз эса буни жуда яхши тушунди. Нима ҳам дердим, барча хотинларнинг ташвишлари бир ҳил. Биласизми, эримга мутлақо ишониб бўлмайди, аммо у ит эмас-ку, ташлаб кета олмайман-ку. Бунинг устига бирга яшаётган эканмиз, ҳар ҳолда аёлман, уни яхши кўраман...

— Илтимос, аниқ қилиб айтинг. Нима мақсадда мени алдадингиз?

— Чунки унга ачинаман.

— Ачинаман?

— Унга ошна керак. Ким бўлса ҳам. Унга ҳамсуҳбат керак.

— Майли ошна бўла қолсин.

— Бироқ сиз, сэнсэй, у билан гаплашмаганингизда, суҳбатдоши бўла олмасдингиз...

Ярим қия эшикдан душдан оқаётган сувнинг шариллаши эшитилди. Бу аёлдаги либос ғалати романтик бичимда эди, бу асабни худди бормашина¹ милкларга теккандек тимдаларди.

— Нимага бу билан бевосита мен шуғулланишим керак?

— Бу ҳақда кўпам ўйламаганман. Шунчаки у бугун эрталаб ракета ҳақидаги хабарни эшитиб, ниҳоятда ҳаяжонланиб кетди. Менимча, барча орзулари чил-парчин бўлишидан кўрқиб кетган. Ахир у одам-ку, ким биландир гаплашгиси келган. Унга ким бўлишидан қатъий назар ошна керак бўлган. Масалан, бола ўйнайдиган ҳеч ким бўлмаса, йиглашга тушади.

— Хотиним бу гапларингизнинг ҳаммасига қўшилдимиз?

— Ҳа, сал бўлмаса иккимиз йиглашга тушаёзгандик.

¹ Бормашина — тиш шифокорларининг даволаш асбоби.

– Сафсата! Сиз қуюшқондан чиқиб кетяпсиз.

– Биргаликда йиғлаш ҳақида бироз ошириб юборган бўлишим мумкин.

– У қаёққа кетди?

– Буни менга айтгани йўқ... У фақат эрим сизникида экан, бечора бироз кўнглини бўшатиб олгунига қадар сайр қилмоқчилигини айтди, холос.

– Бўлмаган гап! Ким-кимни, аммо хотинимнинг феълини яхши биламан. У оч инсонга қараганда, оч кучукка жони ачийдиган даражада икки юзламачи эмас.

– Кучукчамасдир... Лекин аёл қалби билан ҳамиша аёллигича қолади.

– Сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз, хоним, – дедим мен. Кучайиб бораётган ғазаб оғзимда худди йўтал дорисидек тикиларди. – Ҳа, ҳеч нарсани тушунмайсиз... Эрингиз сиз айтаётгандек бечорами, билмайман, аммо у ғалати одам. Агар билмоқчи бўлсангиз, у олий даражада ўзига бино қўйган ва ўжар. У - ажойиб софист ва бу, қўшилаверинг, томи кетганлик билан қовушмайди.

– Лекин у шунчалар ёлғизки.

– Хоним, сиз топология нималигини биласизми?

– Сув қўнғизларидан тайёрланадиган қандайдир дори бўлгувчиди...

– Мутлақо. Топология – даврий геометрия, эрингиз ҳатто бу соҳадан ҳам хабардор. Бундай одамга ачиниш кулгили. Сизнинг, хоним, шундай қудратли мияга ачинишингиз бемаънилик.

– Ахир у гуё марслик эканига жиддий ишонади.

– Жуда ажойиб! Агар сизда бундай эмаслигини иккиланмасдан тасдиқлашингиз учун асосларингиз бўлса, албатта... Фақат қуруқ гап бўлмасин... Ростини айтганда, эрингиз марслик хасталигига дучор бўлган ерликми ёки сиз ерликлар хасталигига чалинган марслик аёлмисиз – ҳал қилиш осон эмас...

– Касалхонада берилган диагнозда кўрга ҳасса қилиб эрим беморлиги ёзиб қўйилган.

– Нима қипти? Касалхонада эрингизни ерлик деб билишган, шунинг учун у телба деган қарорга келишган. Ўзига хос хато фикр.

— Ахир у одам-ку...

— Қўшиламан, «Худди одамдек»... Аммо у марслик эмас-лигининг далили ҳам йўқ-ку!

— Бу — аҳмоқгарчилик...

Унинг балиқларникидек юмалоқ, тор қорачиқли кўзлари нажот илтижо қилаётгандек кенгайиб кетди ва бошқа ҳамма нарса жайдари орсизлиги билан бирга бир лаҳзада сўлиб қолди ва қалтирашга тушди. Душдан тушаётган сув бир маромда шовулларди. Даҳшатли зўриқишдан гувиллаётган бошим билан ваҳшиёна шавқ оқимиға отилдим.

— Дунёдаги ҳамма нарса тўғрисида ташқи кўринишига қараб баҳо бериб бўлмайди-ку. Агар ибтидоий одамга кит — балиқ эмас дейилса, у сизга телбага қарагандек қараган бўларди.

— Бу нима деганингиз, сэнсэй... Сизнингча, мен ҳам, эҳтимол марслик аёлдирман...

— Жуда ҳам бўлиши мумкин. Ёки сизда, хоним, шундай эмаслиги тўғрисида тош босадиган далилларингиз борми? Билмадим. Шунинг учун далиллар бўлмаса, ҳамиша имкониёт сақланиб қолади.

— Нақадар ажабланарли. Бу ҳолда сиз ҳам ерликлар хасталигига чалинган марслик эмаслигингизни тасдиқлай олмайсиз.

— Бу — табиий. Амалда менда марслик эмаслигим тўғрисида бирон далилим йўқ.

— Етар... Сизни тинглашнинг ўзи даҳшат.

— Сиз жуда бетоқатсиз, хоним. Тағин марсликнинг рафиқаси!

Тўсатдан у қадини тик қилди, қўлларини кўкраги олдида сиқиб, мушукдек увиллашга тушди. Буни кутмаганимдан уни жазавага тушди деб ўйлагандим, бироқ шу заҳоти чинқириқ қаҳқаҳага айланди ва ниҳоят миямга: ўзгалар эмас, бевосита мен ўзим томонидан айтилган — ташқи кўришга қараб баҳо бериб бўлмаслиги ҳақидаги сўзларимни яхшилаб ҳазм қилишим кераклиги фикри урилди.

— Қандай ажойиб... бундай... бундай англай олиш, сэнсэй... — деди у кулгу билан узилиб турган чинқириқли товушда. Кейин орқамга, қаергадир қараб деди: — Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек ўтди. Демак, нималаргадир умид қилсак бўлади.

— Бўлмасам-чи. Мўлжалим хато кетиши мумкин эмасди.

Таажубланиб ўгирилдим. Ваннахонада бўлиши ва душда чўмилиши керак бўлган меҳмоним эски брезент чамадонга ўхшаш нарса устида орқаси билан деворга суянган ва қўллари тиззасига қўйган ҳолда ўтирарди. Аммо сувнинг товуши ҳали ҳам эшитилиб турарди. Мен уларнинг икковини ҳам нигоҳимдан қочирмайдиган эшик томон ўз-ўзимдан сурилдим, ўрнимдан турдим ва дедим:

— Нима гап? Нега ҳаддингиздан ошяпсиз?

Эркак киши фақат кўзини қисиб кулди, лекин жавоб қайтармади. Аёл унга сархуш овоз билан мурожаат қилди:

— Суҳбатни тасмага ёзиб олдингми?

— Буни бой бериб бўладими.

— Ҳозирча тассурот бешга бешми?

— Энди еттига уч бўлиб қолар.

— Тўла муваффақият! Вақтида улгурдик.

— Ҳа, улгурганимиз аниқ.

Икки мияси айниган ўртасида қолган ҳозирги вақтда ўйимда бир нарса: бу ердан тезроқ жуфтакни ростлаш эди.

— Ҳўш, — дедим мен, — ижозатингиз билан хайрлашсак. Қиладиган ишларим кўп, ўта бандман... Ҳали-замон уйга вакил келиши керак... Умуман квартирани эгасиз қолдириш ярамайди.

— Энди буларнинг ҳаммасининг аҳамияти йўқ, сэнсэй. Сиз марсликсиз, сэнсэй! — худди теннисчиларни руҳлантираёт-андек қувноқлик билан хитоб қилди аёл.

— Энди у сэнсэй эмас, — секин қўшиб қўйди эркак. — У бизнинг бечора ошнаимиз.

— Сиз тушлар оламида дафн этилган, «ерликлар хасталиги»га чалинган марсликсиз...

— Сиз ўзингизни радио эшиттирувларининг аянчли муаллифи деб ҳисоблайсиз, амалда эса бу ниқоб остида Марс вакили яширинган...

— Сизга шунча ҳикоя қилиб беришди, наҳотки, ҳалигача ҳеч нарсани эслай олмаяпсиз?

— Афтидан, ўзини эҳтиёт қилмоқчи. Ҳа, майли. Уни шу ҳолида олиб боришга тўғри келади.

Бугун кучим билан полдан итарилиб, сакраб турдим. Шу лаҳзадаёқ эркак қўлидан пичоқ отилди, аёл эса, эпчиллик билан уни илиб олди. Мен орқага тисарилдим, эркак остидаги эски чамадонга ўхшаш нарсани олиб менга ташланди. Чап бериш учун бир сония ҳам вақтим бўлмади, тўқнашишимизни кутиб букчайдим, шу ондаёқ эркак қўлидаги нарсасини бошимга кийгизди. Энди қўлимни ҳам, оёғимни ҳам қимирлата олмасдим. Бу тутқаноғи тутган телбаларга кийгизиладиган кўйнак эди.

— Бемазагарчилик! — бақирдим мен. Ҳаяжонланганимдан норозилигимни ифода этиш учун сўз тополмасдан, қаҳрда фақат бир сийқаси чиққан гапнинг устига бошқаларини қалаштирардим. — Бу — бемазагарчилик! Бемазагарчилик! Ахир бу бемазагарчилик эмасми!.. Ахир мен бусиз ҳам, эҳтимол, битимни имзолардим... Бундай зўравонлик билан фақат ўзингизга жабр қиляпсиз...

— Бу жуда беҳузурлик, — бардам товушда деди аёл. — Агар у ер-бу ерингиз қичишадиган бўлса, дарров айтинг. Уялманг. Мен қашлаб қўяман.

— Биз вақт туйнугига киргунга қадар биров сабр қилиб туришга тўғри келади... — ташвишланиброқ деди эркак. — Ахир, сизни топгунча биз ҳам роса қийналдик. Айтганча, сиз — тўққизинчисиз. Сизгача биз яна саккизтасининг изига тушгандик. Уларнинг учтаси келиш вақтида аварияга учради. Улар портлаб кетди. Биз ёнғинни ўчириш бошқармасидан сўраб-суриштиргандик, бу ҳодиса уларда номаълум сабабларга кўра портлаш сифатида рўйхатга олинган экан. Қолган бешовлоннинг ҳаммаси телбалар касалхонасига равона бўлишди. Афтидан, улар марслик эканликларини эълон қилишга жуда шошилган кўринадилар... Ҳукумат билан бевосита музокараларга киришишга уриндилар, парламент аъзоларининг олдига киришга тиқилинч қилдилар, ҳатто кўчаларда нутқ ҳам сўзладилар шекилли... Телбалар касалхонасида эса уларнинг ҳаммаси ақлдан озишди... Ўшанда уларни соғайди ҳисоблаб, касалхонадан чиқариб юборишди. Улар эса, ғойиб бўлди, саҳрода сочиб юборилган қум зарралари-

дек йўқолиб кетди. Биз куну тун ҳақиқий овчи итларидек ҳамма ёқларни искаб юрдик.

– Одамни кўряпсанми – марслик деб ўйла...

– Кейин, икки йилу саккиз ойда ниҳоят сизнинг изингизга тушдик...

– Биз атайин сизнинг устингизда жойлашдик....

– Биз сизга соянгиздек эргашиб юрдик, сўраб-суриштирдик...

– Энди, ниҳоят, заҳматларимиз мукофотини олдик.

Тутқаноғи тутганлар кўйнагида қоққан қозикдек туриб, томоғим қуриб кетганидан бўғилиб дедим:

– Яхши, тушундим. Вакилингиз бўлишга розиман. Мен имзо чекаман ва товон пулини тўлайман. Агар керак бўлса, буни ҳозироқ қилишга тайёрман.

– Нима деяпсиз. Тағин марслик эмиш...

– Мен инсонман!

– Ҳа, «Худди одамдек».

– Вақт тигиз, – деди эркак соатга қараб ва аёлни шошилтира бошлади. Улар кўйнагимнинг икки томонида осилиб турган тутқичларни тутишди. – Кетдик.

– Мени қаёққа олиб кетяпсизлар?

Агар буни билганимда ҳам қаршилик кўрсатиш бефойда эди. Тутқичлар тортилди, мен қийшайган ҳолда беҳол осилиб қолдим ва улар мени судраб кетишди. Меҳмонхонадан чиқишди, йўлакдан ўтишди, ошхонадаги стол ёнидан қисилишиб ўтишди... ортида сув шовуллаётган оқ эшик... Ваннахона.

– Чўмилиш вақти келди, – ҳазиломуз оҳангда деди аёл.

Қаршилик кўрсатишнинг сўнгги умидида оёқларимни тираб олдим.

– Хотинимга нима бўлди?

– Уни эсдан чиқарганингиз маъқул.

– У билан биз шуғулланаётганимиз йўқ, шунинг учун анигини билмаймиз.

– У сизга катта ёрдам кўрсатди, шунинг учун у билан бирон кўнгилсизлик бўлмаса керак.

Аёл асов отни тинчлантирмоқчи бўлгандек, бир қўли билан кўкрагимга оҳиста қоқиб қўйди, иккинчиси билан эшикни ланг

очди. Шу вақтнинг ўзида эркак орқамдан тиззаси билан туртди ва мен кутилмаганда ваннахонага кириб қолдим.

Чапда — ванна, ўнгда — қўл ювадиган жой, олдиндаги деворда душ тутқичи... оддийгина, худдик вартирамдагидек. Йўқ, қачонлардир менинг квартирамда бўлганидек... Бу жой бошқа ваннахоналардан фарқ қилмасди. Фақат бир нарса билан... Ҳар ҳолда фарқ қилиши керак... Душдан совуқ сув ҳам эмас, иссиқ сув ҳам эмас, балки тутун ёки оқиш-яшил тусдаги нейлон ипларига ўхшаш нарса тушарди. Ва ўткир озон¹ иси тарқаларди.

Бу яшилтус тутунни кўриб, озонга тўйинган лаҳзада хотирам, гўё унга ўткир пичоқ тортганларидек, узилди.

Кўзимни очганимда шу ерда эдим.

Телба судда гувоҳлик қилганлар тиқишган қийшиқ кўзгулар хонасида эдим. Оддий тилда айтганда руҳий беморлар касалхонасида. Мен фақат бу ерда оддий тилда гаплашишадими-йўқми билмайман.

Ҳар ҳолда кунига, муайян вақтда мени кўргани врач келарди. Унинг юзининг ранги менга сув пуфагини ёдга солади. Унга тиббий ҳамшира ҳамроҳлик қилади. Ҳамширанинг лунжи етилган шафтолига ўхшайди. Врач менга ҳар куни бир ҳил саволларни бергани киради. Ҳамшира ҳароратим ва юрагим уришини ўлчар экан, врач семиз қўлларини сиқиб ва бўша-тиб, сўроқни бошлайди.

— Бу ерга қандай келиб қолдинг?

Фақат биринчи сафар унга бошимдан нима кечганини бутун тафсилотлари билан гапириб беришга ҳаракат қилдим. Ҳамма нарсани — тушунганимни ҳам, тушунмаганимни ҳам яширмасдан баён қилишга уриндим. Аммо врач йигирма дақиқага ҳам сабри чидамасдан, бирор ифодасиз бош ирғади ва дарҳол навбатдаги саволга ўтди.

— Нима деб ўйлайсан, ҳозир қаердасан? Ердами? Ёки Марсдами?

¹ Озон (юнонча «ozon» — «ис таратувчи» сўздан) — яшил тусли, ўткир хидли газ, Ердан 10–50 километр юқорида озон қатлами мавжуд.

Ўзимни ёмон ҳис қила бошладим. Лекин ҳали «ҳақиқат» сўзининг қадрига шубҳам йўқ эди ва ростини айтдим.

— Ақлимга ишонадиган бўлсам, мен — Ердаман.

Бу гал ҳам врач бетидаги бирон мушак қимир этмади. Фақат ҳамшира касбий табассуми билан намойишкорона кулди.

Сўнг учинчи савол.

— Сен кимсан? Одаммисан? Марсликмисан?

Бу ёрига жавоб бера олмасдим. Шубҳа қурти бирдан тухумдан чиқиб, қалбимни сўришга тушди... Агар бу врачнинг ўзи «топологик» асаб касаллигига чалинган бўлса-чи? Бу ҳолда унга асло бу жой Марс эмаслигини айтиб бўлмайди. Чунки Марс Ерда ҳам ажойиб ҳолда бўлиши мумкин... Худди шу сабабга кўра, Ер томонидан босиб олинган Марс...

Ва, ниҳоят, сўнгги савол.

— Сенингча мен кимман? Марсликманми? Ёки ерликманми?

Менга фақат сукут сақлаш қолади. Ҳамшира вақт ўлчагичи билан сукут сақлашим давомийлигини ўлчайди. Улар нигоҳида сукут сақлашнинг ўзи муайян белги ва жавоб ҳисобланади. Мен буни тушунаман, бироқ сукут сақлашдан бошқа жавоб ўйлаб топа олмайман.

Ҳар қуни муайян вақтда олдимга врач ва тиббий ҳамшира киради. Врач бир ҳил саволларини такрорлайди. Мен сукут сақлайман ва ҳамшира сукутим давомийлигини асбоби билан ўлчайди.

Сиз менинг ўрнимда бўлганингизда жавоб бера олардингизми? Врач мамнун бўлиши учун қандай жавоб бериш талаб қилиниши, балким, сизларга маълумдир? Агар маълум бўлса, менга ўргатинглар. Чунки сукут сақлаш менга ёқиши учун индамаётганим йўқ...

Ва мен нима қилиб бўлса ҳам, шуни билмоқчиман. Менинг воқелигим — ўзи нима нарса? Ҳақиқийликнинг хаёлийлик устидан ғолиб чиқишими? Ёки хаёлийликнинг ҳақиқийлик устидан ғолиб чиқишими? Мен телба суд суд қилмаган сиздан сўраяпман: сиз қаердасиз? Ҳақиқий дунёдами ёки хаёлий дунёдами?

КОБО АБЭ ҲИКМАТЛАРИ

Бевосита шаклга шуда мойиллик тескари натижага — воқеликдан чекланишга олиб келади. Жуда ўхшаш нусха ишонарсиздир.

* * *

Уят ҳиссини уйғотадиган нарса кўпинча ғийбатнинг манбаи бўлади.

* * *

Ёмғирдан ўзгаларнинг тими остида бир умр яшириниб бўлмайди.

* * *

Шунчаки у бурчакдан бу — бурчакка юриб, наҳотки, топа олмайдиган жумбоқ бўлади?

* * *

Очарчилик, жавобсиз севги, ишсизлик, хасталик, касодга учраш, табиий офат, фош этилган жиноятдан бошқа қайғуларни ўзгалар билан баҳам кўра олмайсан.

* * *

Бахтсизлигим ҳамиша ўзим билан қолади ва уни ҳеч ким билан бўлиша олмайман.

* * *

Ўзингдан ўзинг қоча олмаслигинг — маҳкумлиқнинг бутун даҳшати худди шундадир.

* * *

Ишнинг ниҳоясига етганидан иш натижаси учун бирор масъулияти йўқ кимсалар ҳаммадан кўп қувонади.

* * *

Ҳаётда кийимини қанча бўлса, шунча ечишга тайёр, лекин ўз юзини сидириб ташлай оладиган бирорта артистни топа олмайсиз. Бундан ташқари, у бутун ижро маҳорати бетида мужассамланганига мутлақ ишончи комил.

* * *

Мурдага уни кўмишлари ёки ёқиб кул қилишларининг фарқи йўқ.

* * *

Ўзингни айбдор сифатида тутадиган бўлсанг, бевосита сендан гумон қилишади.

* * *

Ўзини ўзи яхши кўрмайдиган одам дўст топа олмайди.

* * *

Ақли ожиз итга товон сифатида исни ўта сезиш ато этилган.

* * *

Биз яқин кишингни душмандан ажратиб турадиган аниқ чегара ўрнатиб бўлмайдиган даврда яшаяпмиз. Тиқилинч поездда беҳисоб душманларинг ҳар қандай энг яқин кишинга қараганда сени ўраб туради. Уйингга мактублар сифатида суқилиб кирадиган душманлар бор. Радио тўлқинларига айла-ниб, вужудингнинг ҳар бир тўқимасига заҳмат етказадиган душманлар мавжуд. Ана шундай шароитда ўзингни душманлар ўраб туриши одатий ҳол бўлиб қолди, энг яқин кишинг эса, сомон ичидаги йўқотилган игна сингари кўзга ташланмайди.

* * *

Муҳаббат ниқобларни юлқиб ташлайди, шунинг учун суюкли одамингга атаб ниқоб тақиб олишга ҳаракат қилиш керак. Зеро, ниқоб бўлмаса, уни юлқиб олиш қувончи ҳам бўлмайди.

* * *

Ёзиш — далиллар ўрнига шунчаки ҳарфларни қўйиб чиқиш эмас, ёзиш — хавфли саёҳатга отланиш деган гап.

* * *

Худбинлик, қанчалик ажабланарли бўлмасин, уятсизлик билан бемалол ёнма-ён яшайверади.

* * *

Рашқдан оқилликни излашнинг маънисини йўқ.

* * *

Инсоний муносабатлар фақатгина инсоний меҳнатнинг қўйруғидир.

* * *

Афғидан, ҳеч нарса содир бўлмаганда ёзишни бошлаш лозим.

* * *

Қадим замонларда «Агар омад ухлаётган бўлса — кут», деб жуда тўғри гапиришган.

* * *

Ёзувчи бўлиш истаги одатий худбинликдир. Бу қўғирчоқ ўйнатувчи бўлиш ва бу билан ўзини бошқа қўғирчоқлардан ажратиб кўрсатишга интилишдир. Аёллар худди шу мақсадда пардоздан фойдаланишади.

* * *

Темир дарвозалар, баланд ва қалин деворлар эмас, балки маҳбус хонасидаги эшикка ўрнатилган кичкина кўзча инсонга маҳкумлигини ҳаммасидан равшанроқ ёдга солади.

* * *

Мағлубият ўйинни ютқиздим, деган хаёл келиши заҳотиёқ бошланади.

* * *

Ёлғизлик орзунинг қондирилмаган чанқоғидир.

* * *

Қармоқдан тушиб кетган балиқ ҳамиша ушланганига қараганда йириқроқ кўринади.

* * *

Буюм қанчалик қаттиқ бўлса, шунча осон бўлакларга парчаланadi — қонуният шундай.

* * *

Ўзини пайқашларини хоҳламаганнинг бошқага қараш нияти ҳам йўқ. Қарашни истаётганни ўзимиз кўриб турибмиз.

* * *

Харажатлар, биринчи навбатда, мижоз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида тўланади, ҳақиқатни аниқлаш эса, иккинчи даражали масаладир.

* * *

Айбсизлигининг исботига ўзга одамнинг бахтсизлигини кузатиш истагидан табиийроқ нарса йўқ.

* * *

Энг ақлли ўғри ўзини ўғри урган, деб кўрсатади.

* * *

Хиёнат қилувчилар ўзларини сотишлари мумкинлигидан ҳамиша хавфсиради — бу мантиқий.

* * *

Тўсатдан қабул қилинган қарорларнинг узоқ вақт ўйланадиган ва тарозига солиб кўриладиганларга нисбатан кўпроқ муваффақият қозониш имконияти бор.

* * *

Қочоқнинг кетидан қувиш ҳамиша ҳам оқилона бўлавермайди. Баъзан унинг яширинишига кўмаклашиш керак.

* * *

Одам қилмишини тан олаётган пайтда гапига суқилиш билан уни янги ёлғонни тўқишга туртки бўлиш мумкин.

* * *

Дунё нечта устунга таянишини билмайман, бироқ улардан камида учтаси — бу, эҳтимол, жаҳолат, нодонлик ва бефаҳмлиқдир.

* * *

Сиёсат — ўргимчак тўрига ўхшайди: ундан қанчалик кўп қутилишни истасанг, шунчалик чигал ўралашасан.

* * *

Тоғ чўққисидан энг жушқин денгиз ҳам сокин кўринади.

* * *

Барча даврларда ҳамма янги нарсалар қуллардан туғилган.

* * *

Кўпинча бенаволар энг ғазабнок танқидчи бўлади.

* * *

Бирор нарса олишни истасанг — унга ҳақ тўлашга тайёр тур.

* * *

Қизик, вайсашданми ёки уни тинглашданми тезроқ чарчайсан?

* * *

Инсон ҳаёти — сочиб юборилган қоғоз парчалари эмас. У ёпиқ, кунт билан тикилган кундалиқдир.

* * *

Иркит иш қилаётганинда, бунга қараб турганларни ҳам ифлос қиласан.

* * *

Жазо хавфсиз қочишнинг қувончи бўлмайди.

* * *

Мени ҳамиша айрим ёзувларнинг қиймати бўм-бўш жойникидек эканлиги ажаблантиради.

* * *

Ичидагиси номалум қути — қизиқиш деб аталадиган пилта уланган портловчи моддадир.

* * *

Агар бу дунёда фақат қўлдан бой беришга ачинадиган нарсаларгина бўлса, воқелик тегиниш даҳшатли шиша буюмга айланарди.

* * *

Қайғу чойни тотлироқ қилади.

* * *

Дунёдаги энг беозор қурол — уч қарич сайроқи тил.

* * *

Одам одам эканлиги аввал-бошдан исбот талаб қилмайдиган нарса.

* * *

Теореманинг аксиомадан фарқи шундаки, уни исботлаб бўлмайди.

* * *

Суд телба, лекин шу қадар мурасосоз эмаски, гуноҳини фақат оғизда инкор этгани учунгина айбсиз деб эътироф қилсин.

* * *

Судьяларни фақат қўл билан ушлаб кўрса бўладиган далиллар ишонтира олиши мумкин.

* * *

Одатда одамлар чеҳрасида касбий манфаатдорлик ўз аксини топади.

* * *

Уйғонган хавотирни тинчлантириш осон эмас.

* * *

Одамлар ўртасида ҳазилни тушунмайдиганлардан ҳам аянчлироқлари ва бечорароқлари топилмайди.

* * *

Ишончни йўқотган хотинга нисбатан ишончни йўқотган эр уч карра бахтсизроқдир.

* * *

Альпинизмнинг сири ҳеч қачон пастга қарамасликда.

* * *

Телба билан суҳбатлашиш ақлли одамларнинг иши эмас.

* * *

Европача чой — энг алдамчи ва ичимликларнинг беозори.

* * *

Гирт ёлғон қўполликдан бошқа нарса эмас.

* * *

Далиллар — қайсар нарса.

* * *

Ҳаётда романлардағига қараганда ҳам шубҳали далиллар бўлади

* * *

Ҳақиқий воқеликда чинакамига ларзага солувчи нарсалар бисёр.

* * *

Ноодатийликка йўл одатийлик орқали ўтади.

* * *

Дунёда фақат оқ билан қора мавжуд эмас, қандайдир ўртаси ҳам бўлади.

* * *

Жиддий суҳбат руҳ учун ажойиб машқ ҳисобланади.

* * *

Далилларсиз эътироф этиш ақида билан баробар.

* * *

Бизнинг бебурд асримизда кўрқоқлик, эҳтимол, энг олий истеъдод, энг олий фазилат бўлса керак...

* * *

Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади!

* * *

Биринчи таассурот ҳамма нарсани ҳал қилади.

* * *

Типирчилайдиган гадоёга кам садақа беришади.

* * *

Ҳар қандай давлат — унинг шиорлари қанчалик баланд-парвоз бўлмасин — энг очкўз ва зиқна хусусий тадбиркордан юз карра амалиётчироқдир.

* * *

Ёвузлик яратиш ҳаракатида эзгулик яратаман.

* * *

Ҳар ким ўзига ёққан нарсага ишонади.

* * *

Одамга ишониш осон. Бошқа одамни сенга ишонишига мажбур қилиш эса, анчайин қийин.

* * *

Биз ҳамсухбатимизни ўз қаричимиз билан ўлчашга одатланиб қолганмиз ва бундан асло тортинмаймиз.

* * *

Шубҳаланмаётган одамдан шубҳаланмасликни сўраш — ундан шубҳаланишни сўраш билан баробар.

* * *

Ҳаётни суғурталашнинг шартини — жисмоний саломатликдир.

* * *

Ишонадиган одам учун вақт — ҳаминша лаҳза. У бир неча йил бўладими ёки ўнлаб йилларми — муҳим эмас.

* * *

Шубҳа — ҳақиқат сари эшик.

* * *

Мана, сизга боши берк кўча — уни ўзингиз яратасиз.

* * *

Синчковлик — фақат одамларга хос бўлган хислат дейишади.

* * *

Тиллар айнанлаштиришга мойил, дум кўзга ташлана қолсин, асосийси — бошнинг пинҳонлиги.

* * *

Ғарб — бу Ғарб, Шарқ — бу Шарқ.

* * *

Эшик оғасининг хорижий ҳукумат вакилини дўппослагани дипломатик муносабатларни узиш учун кифоя қилади.

* * *

Аҳмоқ қилиш санъати ҳар ҳолда баъзи кўникмаларни талаб этади.

* * *

Кундалик зарурат буюмлари қанчалар оддий бўлмасин, уларда буларни яратганларнинг маданият белгиси қолади.

* * *

Катта ёлғонни яширишнинг энг яхши йўли — уни митти алдовлар булуғи билан қоплашдир.

* * *

Барча хотинларнинг ташвишлари бир ҳил.

* * *

Ҳўнайдиған ҳеч ким бўлмаса, йиғлашга тушишади.

* * *

Дунёдаги ҳамма нарса туғрисида ташқи кўринишига қараб баҳо бериб бўлмайди.

КОБО АБЭ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ САНАЛАРИ

1924 йил, 7 март — Кобо Абэ Токио яқинидаги Кита шаҳрида дунёга келди.

1931 йил — отаси ишлайдиган Манчжуриянинг Мукден шаҳридаги мактабнинг бошланғич босқичига ўқишга киради.

1940 йил — Японияга қайтиб келади ва Сёдзэ шаҳридаги мактабнинг олий босқичига ўқишга киради.

1943 йил — Токио император университетининг тиббиёт факультетига ўқишга киради.

1947 йил — биринчи «Номсиз шеърлар» тўпламини ўзи чоп этади.

1947 йил — «Пахса деворлар» асари нашр этилади.

1947 йил — рассом Матега уйланади.

1948 йил — Токио император университетини тугаллайди.

1948 йил — биринчи — «Йўл охиридаги кўрсаткич» романи нашр этилади.

1950 йил — Хироси Тэсигахара ва Синъити Сэге билан «Аср» ижодий уюшмасини ташкил этади.

1950 йил — «Қизил пилла» ҳикояси Иккинчи жаҳон урушидан кейинги адабиёт учун таъсис этилган мукофотга сазовор бўлади.

1951 йил — «Девор». С.Карма жинояти» қиссасига Япониянинг адабиёт соҳасидаги олий — Акутагава мукофоти берилади.

1958 йил — «Шарпа» пьесасига Кисида мукофоти берилади.

1959 йил — «Тўртинчи муз даври» романи нашр этилади.

1962 йил — «Кумдаги аёл» романи чиқади.

1963 йил — «Кумдаги аёл» романи Йўомиури мукофоти билан тақдирланади.

1964 йил — «Бегона юз» романи чоп этилади.

1967 йил — «Дўстлар» пьесасига Танидзаки мукофоти берилади.

1967 йил — «Ёқиб юборилган қарта» романи нашр этилади.

1967 йил — «Худди одамдек» романи чиқади.

1968 йил — «Кумдаги аёл» романи Францияда чет эллик муаллифга энг буюк бадий асар учун бериладиган мукофотга сазовор бўлади.

1969 йил — «Таёққа айланган одам» пьесаси чоп этилади.

1973 йил — «Кобо Абэ студияси» театри ташкил этилади.

1973 йил — «Одам — қути» романи чиқади.

1974 йил — «Кўк пайпоқ» пьесасига Йомиури мукофоти берилади.

1975 йил, 13 май — АҚШдаги Колумбия университетининг фахрий фан доктори илмий даражасини олади.

1977 йил — «Махфий учрашув» романи нашр этилади.

1977 йил — Америка санъат ва фан академиясининг фахрий аъзоси этиб сайланади.

1984 йил — «Сакура» нажот кемаси» романи чоп этилади.

1986 йил — ихтирочиларнинг 10-халқаро кўргазмасида автомобилсозликдаги ихтироси учун кумуш медаль билан тақдирланади.

1992 йил, 25 декабрь — Кобо Абэ навбатдаги асарини ёзаётган пайтда хушидан кетиб, касалхонага ётқизилди.

1993 йил, 22 январь — Кобо Абэ вафот этди.

1997 йил — Японияда Кобо Абэнинг 30 жилдлик Тўла асарлар тўплами нашр этилди.

МУНДАРИЖА

Бағишлов. Масбул муҳаррир ва тўпловчидан	3
---	---

I. МОЛЬЕР

МОЛЬЕР – буюк француз комедиянависи. А. Саидов	8
Тартюф. <i>Ойбек таржимаси</i>	18
Мольер ҳикматлари	108
Мольер ҳаёти ва ижодининг асосий саналари	112

II. ЖАН ДЕ ЛАФОНТЕН

Жан де Лафонтен – буюк француз масалчиси. А. Саидов	116
--	-----

МАСАЛЛАР

Эркак, аёл ва ўғри. <i>О. Мухтор таржимаси</i>	128
Маймун. <i>О. Мухтор таржимаси</i>	130
Дукондор ва этикдўз. <i>О. Мухтор таржимаси</i>	130
Чин дўст топилса. <i>Ҳ. Шарипов таржималари</i>	
Сукроти ҳаким дейдики	133
Ошиқ шер	134
Меъёр бўлгани яхши	136
Бўри ва тулки	137
Ҳайвонларга қирон келганда	139
Ойдаги йиртқич	141
Урушга отланган шер	143
Лафонтен ҳикматлари	144
Лафонтен ҳаёти ва ижодининг асосий саналари	146

III. ЖАН-ЖАК РУССО

Руссонинг саргузаштли умри ва сиёсий фалсафаси. А. Саидов ...	152
Манзур бўлиш санъати. <i>О. Шарафиддинов таржимаси</i>	169
Халқ бахти ҳақида. <i>А. Абдуқодиров таржимаси</i>	192

Илм-фан ва санъат равнақи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими? <i>А. Абдуқодиров ва М. Маҳмудов таржимаси</i>	210
Женевалик донишманднинг севинч ва қайғулари. <i>М. Маҳмуд</i>	239
Жан-Жак Руссо ҳикматлари.....	241
Жан-Жак Руссо ҳаёти ва ижодининг асосий саналари ...	264
Жан-Жак Руссонинг асосий асарлари	266

IV. ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

Бальзак — нотариуслик нонидан илҳом

парисигача. <i>А. Саидов</i>	268
Гобсек. <i>М. Мирзоидов ва М. Маҳмудов</i>	279

ҲИКОЯЛАР

Даҳрийнинг ибодати. <i>П. Усмон таржимаси</i>	348
Чин севги. <i>Қ. Мирмуҳамедов таржимаси</i>	368
ХІХ аср Француз ёзувчиларига мактуб. <i>О. Шарафиддинов таржимаси</i>	394
Оноре де Бальзак ва «Инсоний комедия». <i>М. Холбеков</i> ...	421
Стефан Цвейг. «Оноре де Бальзак»: Фалокатли саккиз юз ўттизинчи йил. <i>С. Тоиров таржимаси</i>	427
Италия саёҳати	443
Бурилиш йили	456
Бальзак ҳикматлари	461
Бальзак ҳаёти ва ижодининг асосий саналари	467
Бальзакнинг асарлари	469

V. КОБО АБЭ

Кобо Абэ — Адабиёт чўлқувари. <i>А. Саидов</i>	472
Худди одамдек. <i>Қисса. Э. Эрназаров таржимаси</i>	490
Кобо Абэ ҳикматлари	598
Кобо Абэ ҳаёти ва ижодий фаолиятининг саналари	608

Шаҳон адабиёти дурдоналари

I ЖИЛД

Муҳаррир: *Шукур Курбон*
Бадий муҳаррир: *Зокирова Д.*
Техник муҳаррир: *Жўраев А.*
Саҳифаловчи: *Турғунов Б.*

Нашриёт лицензияси: АИ №159, 14.08.2009.
Теришга 2014 йил 10 октябрда берилди.
Босишга 2015 йил 9 февралда рухсат этилди.
Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ Times TAD гарнитураси.
Офсет босма. Шартли б.т.: 38,25. Нашриёт ҳ.т. 35,88.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 16

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

«SHIDASP» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
Тошкент, Шайхонтоҳур тумани, Собир Раҳимов кўчаси 70^б.

Handwritten text in an old script, likely Malay or Indonesian, on aged paper. The text is arranged in several lines, some of which are partially obscured by the inkwell and quill. The script appears to be a historical form of the Latin-based Malay alphabet.

Handwritten text on the left side of the page, possibly a title or a reference, written in a similar script to the main text.

ISBN 978-9943-06-545-1

9 789943 065451